

ВИДАЄТЬСЯ ДО 65-РІЧЧЯ АВТОРА

Valeriy Soldatenko

REVOLUTIONARY PERIOD IN UKRAINE
(1917–1920)

LOGIC OF KNOWLEDGE
HISTORICAL EPISODES
KEY PERSONALITIES

Kyiv
Parliamentary edition
2011

Валерій Солдатенко

РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА В УКРАЇНІ

(1917–1920 роки)

**ЛОГІКА ПІЗНАННЯ
ІСТОРИЧНІ ЕПІЗОДИ
КЛЮЧОВІ ПОСТАТІ**

Київ
Парламентське видавництво
2011

УДК 94(477)“1917/1920”
ББК 63.3(4Укр)6
С60

*Книга представляет новейшие наработки автора в исследовании революционного периода 1917–1920 гг. в Украине. Научный интерес сосредоточивается на ключевых проблемах: соотношении социальных и национальных детерминант как органических составляющих общественных процессов, направлений борьбы, доминантных идейно-политических и партийных тенденциях, дискуссионных аспектах непростого постижения и реалистичного воссоздания комплексной картины опыта одной из самых сложных страниц отечественного прошлого.
Для научных работников, преподавателей, студентов,
всех, кто изучает историю Украины.*

*The book presents new author's researches of the revolutionary period in Ukraine, 1917–1920. The scientific interest concentrates on key problems: correlation of social and national determinants as organic components of public processes, struggle directions, dominant ideological, political and party tendencies and debatable aspects of uneasy understanding and realistic reconstruction of a complex picture of the one of the most difficult shades of our past experience.
It is recommended for scientific workers, teachers, students, for those who are interested and study history of Ukraine.*

Солдатенко В. Ф.

С60 Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. — К., Парламентське вид-во, 2011. — 568 с.
ISBN 978-966-611-773-4.

Книга репрезентує новітні напрацювання автора у дослідженні революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. Науковий інтерес зосереджується на ключових проблемах: співвідношенні соціальних та національних детермінант як органічних складових суспільних процесів, напрямів боротьби, домінантних ідейно-політичних і партійних тенденцій, дискусійних аспектах непростого осягнення і реалістичного відтворення комплексної картини досвіду однієї із найскладніших сторінок вітчизняного минулого.
Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться і вивчає історію України.

**УДК 94(477)“1917/1920”
ББК 63.3(4Укр)6**

ISBN 978-966-611-773-4

© Солдатенко В. Ф., 2011.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ Й АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ОСВОЄННЯ ПРОЦЕСІВ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1920 рр. В УКРАЇНІ	9
ФЕНОМЕН УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ	24
СТВОРЕННЯ Й ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (Дискусійні аспекти)	44
НАЙМАСШТАБНІША ОПОЗИЦІЯ В РСДРП(б) КУРСУ НА СОЦІАЛІСТИЧНУ РЕВОЛЮЦІЮ	63
ВИСТУП ПОЛУБОТКІВЦІВ У 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події)	77
ДО КОНФЛІКТУ РАДНАРКОМУ РОСІЇ З УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ (ОСОБИСТИЙ ЗРІЗ)	127
БІЙ ПІД КРУТАМИ: ІСТОРІЯ І КОН'ЮНКТУРА	161
ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА – ІЛЮЗІЇ І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО НІГІЛІЗМУ	172
НАДЗВИЧАЙНЕ ПОВНОВАЖНЕ ПОСОЛЬСТВО УСРР ДО МОСКВИ: СПРОБА РОЗВ'ЯЗАННЯ ДИПЛОМАТИЧНИМ ШЛЯХОМ ПЕРШИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ	194
ПРИХІД П. СКОРОПАДСЬКОГО ДО ВЛАДИ: МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЧИННИКИ ЗАКРІПЛЕННЯ РЕЖИМУ	203
ПІДГОТОВКА АНТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ – НОВОГО ЕТАПУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	221
СТВОРЕННЯ Й ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ	247
С. ПЕТЛЮРА І ОТАМАНЩИНА	259
ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій)	309
ОКТЯБРЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ФЕНОМЕН УКРАИНСКОГО КОММУНИЗМА	351
НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ШАНС ЗАМИРЕННЯ МІЖ УКРАЇНОЮ І РОСІЄЮ – НАДЗВИЧАЙНА ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ УНР ДО МОСКВИ 1919 р.	361

ДУМКИ З ПРИВОДУ ВИННИЧЕНКОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДОЛІ (до 130-річчя від дня народження Великого Українця)	385
МОМЕНТ ІСТИНИ (Роздуми про революції та їх роль в українській історії)	394
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОБОСНОВАНИЯ УКРАИНСКИХ ПРОЕКТОВ ТРАНСФОРМАЦИИ РОССИЙСКОГО ЦЕНТРАЛИЗОВАННОГО ГОСУДАРСТВА В ФЕДЕРАТИВНУЮ ДЕМОКРАТИЧЕСКУЮ РЕСПУБЛИКУ И РЕВОЛЮЦИОННАЯ ПРАКТИКА 1917–1922 гг.	461
НОВЕЙШИЕ ТЕНДЕНЦИИ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ОСВОЕНИЯ ОПЫТА УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В 1917–1922 ГОДАХ	483
УКРАИНСКИЙ КОММУНИЗМ В ПОИСКЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ СОЧЕТАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ ФЕДЕРАТИВНОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА	511
ПРО УКРАЇНУ, РЕВОЛЮЦІЮ, МАСОНСТВО ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ТА ІНШИХ (міркування на полях нової книги про С. Петлюру)	517
ІДЕЙНИЙ ОПОНЕНТ М. ГРУШЕВСЬКОГО (Полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово»)	532
ПРО «КРИЗУ ЖАНРУ» Й ПОШУК ІСТИНИ	548
ПОБЕДИТЬ ВОЙНУ (рецензія на книгу И. В. Михутиной. Украинский Брестский Мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством украинской Центральной Рады. М.: Изд-во «Европа», 2007. — 288 с.)	556
РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА 1917–1920 рр. В УКРАЇНІ: В ПОШУКАХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ АДЕКВАТНОСТЕЙ	562
CONTENT	566

ПЕРЕДМОВА

Пропонована книга до певної міри має ювілейне забарвлення. Вона виходить у світ напередодні 65-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України Валерія Федоровича Солдатенка.

У такому разі вона не може не містити підсумкового навантаження і характеру. Плідному науковцю є що запропонувати читачеві зі свого чималого доробку — адже це понад 600 публікацій. У переліку праць вченого є дослідження, присвячені генеалогії української суспільно-політичної думки, національної ідеї, проблемам державотворення, соборності, міжнародних відносин, дипломатії, методології, історіографії, джерелознавства, просографії (біографістики).

Домінантним інтересом вченого понад 40 років залишається один із найскладніших, найсуперечливіших етапів вітчизняної історії — революційна доба в Україні 1917–1920 рр. І не випадково публікації, присвячені саме суспільно-політичним, визвольним рухам згаданих переламних, у повному розумінні доленосних років сам В. Ф. Солдатенко вважає найбільшим своїм надбанням, найголовнішим науковим внеском у пошук та осягнення історичної істини.

Відтак зрозумілою і вмотивованою вбачається спроба вичленити з історіографічних набутків ті моменти (сюжети), в яких якнайрельєфніше унаочнюються, акумулюються дослідницькі звершення, розкриваються шляхи їх досягнення, вимальовуються елементи, які можна віднести до творчої лабораторії фахівця: методологічні підходи, ступінь глибини і ґрунтовності проникнення в проблеми, що стали предметом аналізу, рівень аргументації міркувань, висновків, узагальнень, концепцій, світоглядні і моральні позиції. Безперечно, в найбільш концентрованому вигляді вони втілені в новітньому чотиритомнику «Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки» (Харків–Київ, 2008–2010) і серії політичних портретів учасників суспільно-політичних процесів, непересічних особистостей першої половини ХХ століття.

А в сумі ці праці вирізняють творчість В. Ф. Солдатенка серед інших істориків, оскільки автор вибудовує свої дослідження на такому сутнісному, якісному, комплексному зрізі, який невиправдано мало практикується його колегами. Йдеться, зокрема, про прагнення пізнавати й оцінювати дійсність в органічному взаємозв'язку дії соціальних і національних чинників, взаємовпливів глобальних і регіональних процесів, неупередженої порівняльної оцінки ідеологічних уподобань і орієнтацій, альтернатив історичного розвитку. Дослідник значно полегшує справу визначення його місця в сучасному історіографічному процесі достатньо частинами відгуками на доробок інших суспільствознавців, оприлюднення їх праць,

а також конструктивно-полемічними виступами на різного роду наукових зібраннях, участю у фахових дискусіях.

Вищезначене зумовлює головний сенс видання збірника творчих есе В. Ф. Солдатенка.

Слід відзначити: незважаючи на те, що пропоновані сюжети свого часу в більшості ввійшли до індивідуальних чи колективних монографій, журнальних публікацій, наукових збірників (і це відбито у відповідних інформаційних примітках), усі включені до видання матеріали переглянуті, у разі потреби — скориговані й доповнені.

Гадається, попри згадану на початку цих рядків цільову заданість, усім своїм змістом, спрямуванням, характером дана книга матиме наукову вагу, історіографічне значення, сприятиме поглибленню знань про дуже важливі, справді складні й заплутані сторінки нашої непростой історії, наблизитиме нас до жаданої правди про минуле, до його оптимальної оцінки і тлумачення, буде корисною всім, хто цікавиться історією України.

Ю. А. Левенець,
*академік Національної
академії наук України*

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ Й АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОСВОЄННЯ ПРОЦЕСІВ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1920 рр. В УКРАЇНІ*

Історія революцій завжди привертала до себе підвищений суспільний інтерес. Це цілком природно. Перериваючи періоди стабільності, неквапливого перебігу подій з їх дещо швидшими чи повільнішими позитивними зрушеннями, реформами, а то і без них, рішуче долаючи стадії застоїв і, навіть регресу, революції приводили до зламу звичності, усталеності, ставали методом розв'язання назрілих суперечностей, проривами до нової сутності і невідомих до того форм буття, прискорювали біг часу, неначебто поспішаючи надолужити недосягнуте на попередніх еволюційних, малоконфліктних етапах. Революції знаменували собою тріумф одних ідей і крах інших, підносили на вищий щабель суспільного життя невідомих до того діячів, зводили з політичного олімпу інших, виявлялися гігантськими сплесками емоцій, справжніми вибухами накопиченої енергії, масової активності, оберталися духовними злетами, водночас супроводжуючись тяжкими випробуваннями, потрясіннями — трагедіями, жертвами.

То ж як не прагнути збагнути глибинну сутність революцій, їх детермінацію, розібратись у змісті процесів, що їх наповнюють, зробити належні висновки, винести відповідні уроки?! Тоді зрозумілішою стане загальна логіка історичного поступу, закономірності суспільного розвитку. А в тому — запорука обґрунтованішого розв'язання нагальних завдань сьогодення, оптимальнішого вибору перспективних рішень і дій.

Природно, що в смислі, логіці, змісті революцій намагалися розібратися різні сили — від тих, кого вони підносили на гребінь суспільного життя, до тих, проти кого вони спрямовувалися. Тому ставлення до революцій завжди було найрізноманітнішим, спектр оцінок найсуперечливішим — аж до полярно-непримиренних. В одному таборі їх вважали «святами пригноблених», «моментами істини», в іншому ж — неприпустимим насильством над природно встановленими людськими стосунками, величезними злочинами, неспокутною виною безвідповідальних елементів і сил. Між цими взаємовиключними точками зору — безліч комбінацій-вибудов із відмінною питомою вагою позитивних і негативних складових. Подібна «розмитість» і «строкатість» повною мірою притаманна також фаховим підходам, де рефлексії з приводу здобутків і втрат (дійсних

* Стаття вперше надрукована в «Українському історичному журналі» (2008. — № 1. — С. 75–89).

і, часом, вигаданих), як наслідку революцій, доповнюються, обґрунтовуються науковими аргументами (здебільшого з обов'язковими застереженнями, що саме останні лежать в основі теоретичних оцінок і конструкцій).

Коло тих, хто з різним ступенем компетентності береться судити з приводу щонайскладніших суспільних феноменів, постійно розширюється. Відтак історіографія революцій за кількісними показниками посідає, безсумнівно, чільне місце в історичній літературі, що, однак, зовсім не гарантує відповідних якісних набутків, далеко не завжди знаменує наближення до бажаної істини.

Зазначене підтверджується дослідженнями, публікаціями про революційні роки в Україні — 1917–1920. Їх кількість значно перевершує доробок із будь-якої іншої вітчизняної проблеми чи будь-якого періоду ХХ ст., а спрямування та характеристики настільки різновекторні й сутнісно суперечливі, що про скільки-небудь погоджену позицію можна лише мріяти. Виявляється і своєрідність, специфіка в історіографічному освоєнні надважливого відтинку української історії.

У часи домінування комуністичної ідеології радянські історики, за рідкісним винятком (і то лише в 20-ті роки), були єдині в підходах до загальної схеми процесів, що розвивалися на теренах Росії, в тому числі й України, в 1917–1920 рр. Їх генеральним напрямом стали дві послідовні революції — буржуазно-демократична (Лютнева) і пролетарська, соціалістична (Жовтнева). Здобутки останньої вдалося захистити в неймовірно кровопролитній збройній боротьбі (громадянській війні та протидії іноземним інтервенціям).

Те ж, що не «вписувалося» в таку достатньо однолінійну, загалом спрощену схему, вважалося не лише чимось другорядним, маловартісним, а ще й обов'язково кваліфікувалося як контрреволюційне, таке, що перешкоджало закономірному історичному поступу. Тому про Українську революцію, смисл і зміст якої неминуче входив у суперечність із запропонованими уявами, навіть не згадувалося. Мова йшла лише про боротьбу трудящих, очолюваних більшовиками, проти української буржуазної та дрібнобуржуазної націоналістичної контрреволюції.

Однак паралельно, впродовж довгих десятиліть в емігрантському зарубіжжі йшло осмислення процесів, що розвивалися в Україні в 1917–1920 рр. як своєрідного феномена, названого національно-визвольною революцією. Його стрижнем було національне відродження, прорив нації до власної державності і соборності.

Несумісність, протилежність двох підходів поставали як нездоланні, антагоністичні. Боротьба між ними з роками набирала дедалі більшої гостроти, перетворюючись на органічну складову ідейно-політичного суперництва двох світів, долучаючи до теоретичних аргументів непритаманні науці елементи. Поле для взаємопорозуміння неухильно звужувалося, а прагнення будь-що довести свої переваги на полярних полюсах оберталось новими взаємними зрадами об'єктивності, продукувало наростання негативного компоненту в концепціях обох наукових напрямів.

У новітні часи ситуація істотно змінилася. У вивченні революційних процесів 1917–1920 рр. в Україні сталися відчутні зрушення. Здійснено результативні кроки в опануванні джерельною базою, особливо тим сегментом, який у радянські часи майже не залучався до наукового обігу. Мова йде про матеріали, в яких відкладалася діяльність національних партій і організацій, державницьких центрів, політичних систем, породжених Українською революцією.

Це передусім видання, пов'язані з функціонуванням Української Центральної Ради, Директорії, розгортанням національно-визвольного руху¹. Певну інформаційну цінність мають і опубліковані документи гетьманського періоду². Правда, тут же слід зауважити, що істотного впливу на дослідження, здійснені в останні півтора десятиліття, вони не справили. Це природно, адже виходили вони з певним запізненням (що, втім, пояснюється легко — фронтальне вивчення джерел, їх відбір і фахова підготовка до публікацій вимагали ретельності і часу). Тому з переважаючою більшістю вміщених до згаданих праць документів деякі дослідники доходили самотужки, і їх поява окремими томами уже не мала очікуваного ефекту новизни. Відтак, названі видання надзвичайно важливі як зведені, систематизовані збірки, котрі важливі для сформованих істориків як довідковий матеріал і дуже серйозне підґрунтя для становлення нової генерації істориків революційної доби.

Щось схоже, хоча може й меншою мірою, можна висловити і щодо широкого передруку та різноманітної політично-публіцистичної спадщини провідних діячів Української революції. Це наукові праці, книги, брошури, статті, документи, листи, які належать перу М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, Д. Дорошенка, І. Мазепи, М. Шаповала, П. Скоропадського, В. Липинського та ін.³

Продовжує видаватися багато мемуарних і щоденникових праць як згаданих, так і інших авторів — учасників подій⁴.

Чимало робиться для перевидання в Україні тих розвідок про процеси 1917–1920 рр., які вперше побачили світ за кордоном⁵.

Слід враховувати, що державні, ідеологічні інституції привертали підвищену увагу до подій 1917–1920 рр., стимулюючи масове суспільно-політичне реагування відповідними документами (постановами) найвищого рівня, організацією масштабних заходів тощо⁶.

Природно, що на такому тлі проблеми революційної доби ставали предметом посиленого інтересу науковців⁷. Слід зазначити, що в дослідженні низки напрямів, у вивченні суті багатьох явищ, фактів, документів, їх тлумаченні й оцінці досягнуто справжнього прогресу.

Разом із тим виявилися й певні тенденції, які не можна віднести до позитивних здобутків. Вони викликають заперечення, настороженість, бажання, спираючись на наявний історіографічний доробок⁸, розібратися в їх проблемній сутності, акцентувати загальну увагу на тих моментах, які видаються за такі, що потребують неодмінного корегування, а то й принципово нових підходів у розв'язанні.

Після крутої зміни суспільно-політичних орієнтацій на початку 90-х рр. минулого століття миттєво відкинута, як антинаукова, радянська історіографія вивільнила простір для оперативного поширення поглядів і концепцій наукових шкіл, які до того вважались ідейно ворожими, шкідливими. Вітчизняні науковці активно почали вивчати процеси 1917–1920 рр. під кутом зору національно-визвольної революції. Достатньо швидко в дослідницькому середовищі закріпився термін «Українська революція», а з'ясуванню суспільного феномена підпорядковувалися десятки дисертацій, що переросли в численні монографії, величезна кількість наукових і публіцистичних статей. Витіснивши інші означення, 1917–1920 рр. почали називати добою Української революції (рідше національно-визвольних змагань). Саме так, за рідкісним винятком, визначається сьогодні даний період у науковій літературі, в шкільних і вузівських програмах, відповідних підручниках⁹. Щодо соціальної революції, то вона поступово (в 90-х рр. XX ст. за «інерцією» ще з'являлися праці деяких авторів¹⁰) виявилася практично виключеною з дослідницького поля. Розцінювана як чужорідна для українського інтересу, національно-державного відродження, вона стала кваліфікуватися лише протиприродним привнесенням насильницькими методами (іноземною агресією) на український ґрунт ворожої ідеології й політики.

Проблематика соціальної революції, як такої, на жаль, в останні роки залишається взагалі занедбаною. А без її ґрунтовної розробки досягнення доби 1917–1920 рр. залишатиметься однобічним, «урізаним».

Перебільшена концентрація уваги дослідників лише на феномені Української революції, як якісно вищому щаблі національно-визвольного руху привела до оформлення схем, в яких штучно розриваються взаємозв'язки революційних процесів, і в суто національному вимірі Лютневої і Жовтневої революції видаються лише за російські (тобто руські) явища, а остання ще й за більшовицьку, що у багатьох випадках видається як синонім руськості, до чого Українська революція була, буцімто, зовсім і недотична.

Насправді ж Українська революція була прямим породженням, безпосереднім продовженням Лютневої революції, стала складовою частиною демократизації всіх сфер суспільного життя, розпочатою поваленням самодержавства. Без великого ризику помилитися можна стверджувати, що потенції українського визвольного руху на 1917 рік були явно недостатніми, щоб сподіватися на вибух визвольної революції не лише в цьому, а й у наступні роки. Це дає право вважати, що без Лютого перспективи швидкого революційного зриву в Україні були проблематичними.

Жовтнева революція, повалення Тимчасового уряду, який не лише гальмував запровадження бодай обмеженої автономної України і був навряд чи здоланною перешкодою на шляху до повноцінної національної державності, разом із «Декларацією прав народів Росії», яку видала радянська влада, стали найвагомішими стимулами і підставами для піднесення Української революції на нову висоту, для проголошення і створення Української Народної Республіки.

Згадане не означає, що розвиток Української революції, її розмах не впливали на поглиблення революційної кризи в країні і стали однією з передумов, одним із дієвих чинників перемоги Жовтневого збройного повстання.

Карколомна метаморфоза на нинішньому щаблі історіографічного розвитку спродукувала непросту, проблемну ситуацію. Закономірно ставши самостійним, повноцінним об'єктом наукових досліджень, Українська революція в своїй абсолютизації доведена до зовсім невиправданого відриву від процесів, які не лише породили її як таку, стимулювали на різних стадіях розвитку, а й розвивалися у постійному органічному зв'язку, різному ступені впливу, домінування, протистояння, протиборства і т. ін.

Унаслідок відтворення відтинку часу вітчизняної історії, що належить до 1917–1920 рр., привело до нового варіанту неадекватності щодо реального досвіду. Внутрішня логіка розвитку досліджень, пошуку істини, врешті, наукове сумління зумовлюють спробу поєднання двох напрямів суспільного прогресу, що в історичній практиці були нерозривними: соціального і національного.

Для правильного, всебічного і ґрунтового розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неоднозначних результатів, думається, принципово важливо виходити з того, що революційні події в Україні розвивалися не в ізоляції від загальноєвропейських, у першу чергу соціальних, а взаємоперепліталися, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то, приходячи у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність. Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917–1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності. Звісно, подібна комплексна всеохоплююча праця не може бути простим, механічним зведенням до купи того, що колись було зроблено у вивченні Лютневої і Жовтневої революцій, і того, що маємо на даний момент в осягненні Української революції. Априорі важливо прагнути якісно нового результату, у процесі досягнення якого обидва головні складники мають «переплавитися», допомагаючи зрозуміти складну детермінованість тих суспільних проявів, збагнути які за інших обставин нерідко дуже важко, часом практично неможливо. Головне ж, що на цьому шляху можна сподіватися на відтворення значно адекватнішої картини всього періоду 1917–1920 рр., аніж це було раніше.

Так само взаємопов'язані розпад Австро-Угорщини, листопадова (1918 р.) революція в Німеччині і повернення в революційне русло процесів, перерваних гетьманщиною в 1918 р. Відродження УНР, виникнення Західноукраїнської Народної Республіки і спроба об'єднання в одну цілість двох національно-регіональних державних утворень були покликані до життя далеко не лише дією внутрішньополітичних українських тенденцій.

Немаловажно усвідомити, що розв'язання означеної проблеми може стати важливою органічною складовою і виробленням нової наукової концепції історії України, процес пошуку якої видається далеким від завершення.

Отже, комплексне вивчення періоду 1917–1920 рр. як складової взаємодієтермінованої системи революцій з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями — нагальна потреба, яка диктується рівною мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність. Відтак, предметом спеціальної турботи українських істориків має стати координація дослідницьких зусиль із фахівцями інших регіонів, інших національних утворень, що виникли на пострадянському просторі. Було б зовсім невиправданим, що закріплення не лише в українській, а й у світовій історіографії уявлень про події в Україні як про національно-демократичну революцію слід чекати від зарубіжних фахівців. Однак їх реакція неодмінно буде позитивною, якщо відповідні праці дослідників України будуть достатньо переконливими, високоякісними, повноцінно науковими. Можливо тоді й представники інших національних регіонів, орієнтуючись на український приклад, підуть їх шляхом і, в разі наявності достатніх підстав, зможуть вийти на новий рівень кваліфікації революційних подій у відповідних регіонах. Тоді взагалі загальноросійська картина процесів 1917–1920 рр. може набрати значно іншого вигляду, ніж вона є сьогодні.

Природно, при цьому має виявитися граничний науковий і водночас взаємний національний такт, повага до всіх аргументів, а не бажання реалізувати старі образи, інші емоції, покласти їх в основу досліджень.

Насамперед заслуговує продовження предметного дослідження концепцій революцій, що сталися в 1917–1920 рр. Є, зокрема, всі підстави вважати вкрай необхідним посилити і поглибити вивчення концепції (платформи) Української революції. У новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої не уваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси¹¹.

Виникає враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються поновому розібратися у таких висхідних моментах концепції Української революції, як безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією — нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

У числі кардинальних проблем, які чекають на розв'язання, — співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

Зовсім не можна вважати вичерпаною проблему співвідношення автономістсько-федералістських і самостійницьких начал, тенденцій, курсів в Українській

революції. Тут надзвичайно важливо судити про уподобання, орієнтації і дії тогочасних керівників українського руху не з позицій пізніших етапів суспільного розвитку, а, не полишаючи конкретно-історичного контексту, намагатися зрозуміти мотивацію їх поведінки, яка у більшості була ніяк не спонтанною і необґрунтованою, а мала в основі національний інтерес, була розрахована на суспільний, національний прогрес¹².

Все ще продовжується пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що апоріє більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й антиросійські, пропольські й антипольські, пронімецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність. Однак, лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно слідуючи вимогам конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що в різних обставинах саме українська ідея, українська справа були путівною зіркою, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру і Є. Петрушевича. Це зовсім не означає, що всіх їх варто урівняти в оцінках історичної значимості чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити їх протиставляти одного-одному, розводячи на різні полюси, як це досить наочно виявилось в дискусії навколо новітніх видань про В. Винниченка і С. Петлюру¹³. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, вираженості, аргументованості, по-можливості виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, т. ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчизняній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували звинуватити, у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору, несе в собі негативний етично-виховний заряд.

Окрема розмова йтиме про учасників революційних подій, що знаходилися на крайньому лівому полюсі тогочасного політичного спектру, — про більшовиків, боротьбистів, укапістів тощо. Вони зробили великий внесок у розвиток суспільних процесів, багато в чому визначили на десятиліття наперед долю України. Однак більшість із них (Г. Пятаков, М. Скрипник, Х. Раковський, В. Затонський, С. Косіор, О. Шумський, Г. Гринько, П. Любченко та ін.) були репресовані в 30-ті роки, оголошені «ворогами народу». Аж до кінця 80-х рр. об'єктивної, зваженої інформації в радянській історіографії про них не було. А після здобуття Україною державної незалежності на більшість із них поширилася оцінка

вже як на ворогів Української революції, національної державності. Природно, знову превалюють однобічні, але вже з іншого ідеологічного погляду, характеристики їх якостей і вчинків, поведінки. Здається, тут усе дуже просто: без належного об'єктивного, предметного вивчення реальних зусиль і результатів діяльності тих, хто вийшов переможцями в ту буремну добу, не зрозуміти глибинних причин історичного процесу, його сутності, не збагнути уроків. Та фактом залишається те, що без скільки-небудь серйозних студій, у більшості новітніх видань констатації партійної належності тієї чи іншої особистості виявляється достатньо, щоб однозначно судити про її роль у дуже неоднозначних подіях, без зайвого клопоту зараховувати чи то до «своїх», чи до чужих. А була ж ще еволюція поглядів, орієнтацій, зміна ідейно-теоретичних платформ, скажімо, як у значної частини партії українських есерів.

Спрощення й поверхові підходи в цьому питанні зовсім не виправдані, деструктивні.

Досвід останніх півтора десяти років із повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиція. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переломних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, правдивості і нечесності. У моменти збудження, вирування пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на непідвладні процеси), принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки.

Навіяна новітньою кон'юнктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про події 1917–1920 рр., засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його виваженню, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з'ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найскладніші і найвідповідальніші кроки до відродження нації в усіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити — виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, впливає з поведінки тих, хто займається історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи при кожному новому кон'юнктурному політичному повороті. Наука від цього лише програє, дискредитується.

Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування наріжних параметрів сучасної концепції історії революційної доби, залишається проблема співвідношення між процесами, які відносяться, власне, до революційних, і тих, які становлять зміст уже дещо іншого явища — громадянської війни¹⁴. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917–1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни, і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як думається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить у нову якість.

Тобто, можна, наприклад, вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобій у цьому аспекті (початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.)¹⁵, серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданим критерієм. Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити, що цей критерій дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінантними були сутнісно інші процеси — війна, повстанство, об'єднавчий рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо.

Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, «на паралелях» — у Наддніпрянській Україні й на західноукраїнських теренах, особливо після створення ЗУНР і ухвалення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, котрі у своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів¹⁶. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську галицьку армію.

Праці сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме — ставлення до зовнішніх щодо Української революції, національної державності факторів, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип — вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У, як обласна організація РКП(б). Відповідно,

непримиренною мала бути і лінія керівництва Української революції. Щодо інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського («світського») керівництва¹⁷.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого небезхмарного розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот знову брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдано. Очевидно, подібні мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

Звертає на себе увагу і нерівномірність інтересу та, відповідно, ступінь вивченості двох загальноновизнаних етапів революційного процесу — за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно менше, ніж тих, що розкривають перший період революції¹⁸. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах. І якщо в політичних акціях таку «асиметрію» можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917–1920 рр., свідчить передусім про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби — кінець 1918–1920 рр.

На серйозний, можливо, у чомусь навіть на прискіпливий аналіз давно чекає механізм формування і функціонування отаманщини як специфічної національно-революційної моделі масового руху, унікального тимчасового воєнно-адміністративного устрою, управління суспільними процесами. У цьому зв'язку слід увільнити від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини як стихійний вияв протестно-бунтарських настроїв, у якому поєдналося інстинктивне прагнення до справедливості з відсутністю скільки-небудь надійного теоретичного оформлення перспектив, мети відчайдушної боротьби¹⁹.

Достатньо логічною, вмотивованою і перспективною може виявитися і постановка питання у дещо іншій площині — про співвідношення між революцією як

дійсно широким, справді масовим, глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройної боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних, або, навіть, корисливих особистих інтересів з неясними, або ж свідомо прихованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалося не стільки надією на перемогу, з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявилися на той час вичерпаними. У всякому разі, висловлене міркування досить сутнісно кореспондується з тією ситуацією, якою характеризувався розвиток подій в Українській Народній Республіці в 1919–1920 рр.

Надзвичайної ваги набуває об'єктивне, правдиве з'ясування питання про роль соціалістичної (народоправчої) ідеї у революційному процесі 1917–1920 рр. в Україні. Переведення заполітизованої останнім часом проблеми у суто науково-теоретичну площину дозволить не лише «пробитися» до глибинних підвалів тих воістину тектонічних зсувів, які відбулися в суспільній свідомості, захоплювали настрої мас, збуджували неймовірну енергію, піднімали на вчинки епохальних масштабів. Тільки так, вочевидь, можна буде пізнати й те, чому практично увесь цвіт нації, демократичної інтелігенції тією чи іншою мірою пов'язував у буревійний час свою долю з боротьбою за реалізацію цієї ідеї, яка ототожнювалася з торжеством соціальної і національної справедливості, справжнього гуманізму.

Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій революційного часу, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилися на долі визвольної боротьби. Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалася здебільшого тенденційно, однобічно.

Плідними можуть виявитися і нові підходи до «старої», почасти навіть призабутої проблеми — про багатокорінність КП(б)У, про сучасне «прочитання» під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського комунізму²⁰. Помітна обережність, настороженість, навіть упередженість, почасти зверхній нігілізм спостерігаються у реагуванні значної частини дослідників на поодинокі поки що, і, треба визнати, — не дуже глибокі дослідження з історії масонства²¹. Тим часом організації «братчиків» ще до революційної доби обплутали Росію, Україну в тому числі, густою мережею своїх організацій, через які дієво впливали на різні політичні сили (незалежно від національного забарвлення), суспільне життя, перебіг подій, принаймні, у 1917–1919 рр. Без врахування того, що досить істотні процеси починалися й розвивалися на зв'язаному і значною

мірою контрольованому «вільними каменярами» у певну цілість політичному просторі за порухом однієї «дирижерської палички», уява про механізм дії революції, його суб'єктивні чинники буде залишатися неповною, а деякі аспекти історичного досвіду важкозбагненними.

Не зайве згадати, що майже всі «перші» особи доби революції в Україні — М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра, В. Чеховський, С. Єфремов, А. Левицький та ще багато інших належали до масонських лож (виняток становить хіба що В. Винниченко). Навряд чи це випадковість.

І відтворення справжньої мозаїки громадського, політичного життя передреволюційної й революційної України буде залишатися неповним без належної уваги до вивчення такого багатогранного і мінливого явища, як масонства. Хоча дослідників тут чекають особливі труднощі, пов'язані з обмеженістю і специфікою джерел, їх виявленням, особливостями критики, очікуваний ефект неодмінно має бути сутнісним, безсумнівно, допоможе збагнути логіку багатьох дуже непростих, заплутаних процесів і явищ.

Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, у порівняннях, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні 1917–1920 рр.²² Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних із них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства — визначитись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, у зв'язку з чим важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917–1920 рр. І якщо сьогодні можна говорити про більш-менш задовільне дослідження у розробці означених аспектів щодо доби Центральної Ради, УНР кінця 1917 — початку 1918 рр., гетьманської Української Держави, то практично лише позначився прогрес щодо з'ясування політичного курсу Директорії. Мова йде, зокрема, про обґрунтування планів розбудови Республіки трудового народу на основі трудових рад із Трудовим конгресом на чолі, про намагання прищепити на національний ґрунт альтернативний варіант загального виборчого права за західноєвропейськими (парламентськими) зразками, всупереч народоправчим (соціалістичним) тенденціям.

Із найнагальніших загальних, принципово важливих завдань, які постають перед істориками, думається, є сенс виділити наступні моменти.

Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917–1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду.

Принципово важливо на дійсно науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юнктурних впливів розв'язати питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації. Реалізація цього

завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду.

Є прямий сенс по-новому підійти до питання про результати революції, її уроки. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917–1920 рр. варто провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх «плюсів» і «мінусів» (своєрідну «інвентаризацію») того, що принесла буремна доба, зіставити їх, принципово зважити, наскільки б «невигідно» це будь-кому не видавалося. При цьому й оцінка всіх «плюсів» і «мінусів» теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, який вивчається.

Паралельно зі з'ясуванням зазначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: «національно-визвольна боротьба», «визвольні змагання», «державотворчі змагання», «національно-демократична революція», «національна революція», «Українська революція» тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє досягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії. Мабуть, це загалом природні вади стадії становлення концепції Української революції як органічної частини революційних зрушень 1917–1920 рр.

Як підсумковий висновок, видається, що є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на вивченні досвіду революційної доби (1917–1920 рр.) як безпосередньому об'єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні результати. Основні етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, можливість, а з іншого, — нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенні на якісно вищий рівень.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — 580 с.; Т. 2. — 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. — Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — К., 2006. — Т. 1. — 688 с.; Т. 2. — 744 с.

² Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — К., Нью-Йорк — Філадельфія, 1999. — 369 с.

³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1991. — 572 с.; його ж. Про українську мову і українську школу. — К., 1991. — 46 с.; його ж. Очерк истории украинского народа. — К., 1991; його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — 240 с.; його ж. На порозі Нової України. — К., 1991. — 128 с.; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — 649 с.; Михайло Грушевський. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. — 278 с.; *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — К., 1990. — Ч. I. — 348 с.; Ч. II — 328 с.; Ч. III — 542 с.; Паралельно деякі сюжети з тритомника у 1990 і 1991 рр. були надруковані у журналах «Наука і суспільство» та «Дніпро»; його ж. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — 128 с.; *Петлюра С.* Народ український. Вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992. — 150 с.; його ж. Статті. — К., 1993. — 341 с.; його ж. Вибрані твори та документи. — К., 1994. — 271 с.; його ж. Статті. Листи. Документи. — К., 2006. — Т. IV. — 704 с.; *Мазепа І. П.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921: I. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. II. Кам'янецька доба. — Дніпропетровськ, 2001. — 415 с.; II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. — Дніпропетровськ, 2001. — 334 с.; його ж. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — К., 2003. — 608 с.; *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917–1923. В 2-х т. — К., 2002. — Т. I. — Доба Центральної Ради. — 320 с.; Т. 2. — Українська Гетьманська Держава 1918 року. — 287 с.; *Шаповал М. Ю.* Соціологія українського відродження. — К., 1994. — 45 с.; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. I. — Київ–Філадельфія — 1995. — 471 с.; *Липинський В.* Листування. — Т. I (А–Ж). — К., Філадельфія, 2003. — 960 с. та ін.

⁴ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 115–149; № 10. — С. 131–138; № 11. — С. 120–137; № 12. — С. 116–139; *Винниченко В.* Щоденник // — Київ. — 1990. — № 9. — С. 91–125; № 10. — С. 96–110; № 11. — С. 85–106; Дружба народів. — № 12. — С. 161–205; *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992. — 112 с.; його ж. Спогади. — К., Філадельфія, 1995. — 495 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. — 1992. — № 6. — С. 131–142; № 7–8. — С. 140–146; № 9. — С. 145–155; № 12. — С. 152–159; 1993. — № 1. — С. 131–139; № 2–3. — С. 104–114; № 4–6. — С. 80–92; № 7–8. — С. 102–114; *Фещенко-Чопівський І. А.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. — Житомир, 1992. — 124 с.; *Махно Н.* Воспоминания. — К., 1991. — Кн. 1. — 211 с.; Кн. 2. — 162 с.; Кн. 3. — 184 с.; його ж. Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991. — 192 с.; *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919–1920. — К., Нью-Йорк. — 2005. — 640 с.; *Омелянович-Павленко.* Спогади командарма (1917–1920). Документально-художнє видання. — К., 2007. — 608 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 роки). — К., 2007. — 632 с. та ін.

⁵ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — 413 с.; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. — Львів, 1994. — 571 с.; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. — Львів, 1998. — Т. 1. У двох томах. — Т. 1. — 524 с.; Т. 2. — 504 с.; *Чернецький А.* Спомини з мого життя. — К., 2001. — 168 с.; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920). — К., 2001. — 376 с.; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. — К., 2002. — 640 с.

⁶ *Кучма Л.* Учасникам міжнародної конференції «Центральна Рада та український державотворчий процес» // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). — Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). — Ч. 1. — К., 1997 — С. 6–7; *Кучма Л.* До читачів журналу «Пам'ять століть». — 1998. — № 1. — С. 2–3; Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західно-Української Народної Республіки. — Львів,

1 листопада 1988 року // Урядовий кур'єр. — 1998 — 3 листопада; Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка // *Солдатенко В. Ф.* Три Голгофи. — К., 2005. — С. 3–4; Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. — 2005. — 16 травня; Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників. Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. — 2007. — 18 квітня; До 90-річчя утворення першого Уряду України // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=72875700.

⁷ Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К., 1994. — 256 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — 263 с.; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. Навч. посібник. — К., 1997. — 344 с.; Українська революція і державність. — К., 1998. — 248 с.; *Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навч. Посібник. — К., 1998. — 280 с.; Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — 264 с.; Українська революція і державність. — К., 1998. — 248 с.; *Реєнт О. П.* Українські визвольні змагання (поч. XX ст. — 1921 рік). Події на східних теренах національної території // У робітнях історичної науки. — К., 1999. — С. 7–268 с.; С. 7–269; *Рубльов О. С., Реєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К., 1999. — 320 с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.; Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.). 36. — К., 1999 — 407 с.; Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. — К., 2001. — 816 с.; *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. — К., 2001. — 248 с.; *Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. Наукове видання. — К., 2002. — 398 с.; *Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України. XX століття: У 6-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — 488 с.; Події і особистості революційної доби. Збірник. — К., 2003. — 267 с.; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — 674 с.; *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К., 2004. — 213 с.; *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — 311 с.; *Гай-Нижник П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). — К., 2006. — 303 с.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — 508 с.; *Білян Л. Я.* Історіографія Української революції 1917 — початок 1918 рр. Дис. к.і.н. — Львів, 2001. — 234 с.; *Левенець Ю., Гошуляк І.* Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002. — С. 169–190; *Капелюшний В. П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К., 2003. — 608 с.; *Солдатенко В. Ф.* Новітні видання і дослідження з історії української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. 36. наук. праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. — К., 2004. — Т. 1. — С. 237–305; його ж. Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. — 2005. — № 1. — С. 87–151; № 2. — С. 68–103; № 3. — С. 50–72; його ж. Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки ІПіЕНД. Курасівські читання. — 2005. — К., 2006. — С. 453–465 та ін.

⁸ Див., напр.: *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. — Х., 1996. — 120 с.; Українська революція. Концепція та

історіографія. — К., 1997. — 416 с.; його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К., 1999. — 416 с.

⁹ Див., напр.: *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Ч. 1 (1917–1945). 10 клас. — К., 1994. — С. 6–62; *Історія України. Навчальний посібник.* — К., 1997. — 184–243; *Історія України. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів технічного та природничого профілю.* — К., 2001. — С. 153–190; *Історія України. Нове бачення. Вид. 3-є, доп. Навчальний посібник.* — К., 2002. — С. 210–269; *Бойко О. Д.* Історія України. Навчальний посібник. 3-є вид., виправлене і доповнене. — К., 2006. — С. 316–367 та ін.

¹⁰ Див.: *Гриценко А. П.* Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи 1-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11–14 (24–27) липня 1917 року. — К., 1992. — 51 с.; її ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (грудень 1917 — початок 1919 р.). — К., 1993. — 101 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. — К., 1996. — 81 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й. — К., 1997. — 94 с.; *Резніт О. П.* Робітництво України і Центральна Рада. — К., 1993. — 48 с.; його ж. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. — К., 1994. — 39 с.; *Андрусішин Б. І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. — К., 1995. — 192 с.; *Резніт О. П.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. — К., 1996. — 265 с.; *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918-й. — К., 1997. — 188 с.

¹¹ Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — С. 3–158; *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: Життя і слово. — К., 2006. — С. 205–252.

¹² Див.: *Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.).* — К., 1997. — Ч. 1. — 234 с.; *Українська Центральна Рада: поступ нації творення та державо будівництва.* — К., 2002. — 358 с.

¹³ Див., напр.: *Солдатенко В. Ф.* Три Голгофи: політична доля В. Винниченка. — К., 2005. — 349 с.; *Бевз Т.* Архітектор державності. До виходу нової книжки про Володимира Винниченка // *Дзеркало тижня.* — 2005. — 17–23 вересня (№ 36); *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко. Трансформація образу // *Гене́за.* — 2006. — № 1(11). — С. 144–148; *Панченко В.* Суспільство відповідальне за «якість» своїх політиків // *День.* — 2006. 28 вересня; *Шаповал Ю.* «...І за пам'ять про своїх політиків». — Там само; *Головченко В. І.* Три Голгофи Володимира Винниченка // *Комуніст України.* — 2006. — № 2. — С. 125–127; його ж. Володимир Винниченко: спроби політичного портрета // *Історичний журнал.* — 2006. — № 6. — С. 106–108; *Солдатенко В.* Про кризу жанру та пошук істини // *Критика.* — 2007. — № 3(113). — С. 30–32; *Шаповал Ю.* Звертання до не обчиреного сюжету // Там само. — С. 32–33; *Шевченко В. Ф.* Ю. І. Шаповал. Доля як історія (рецензія) // *Український історичний журнал.* — 2007. — № 4. — С. 208.

¹⁴ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Конфлікт революцій: пошук шляхів подолання і початок громадянської війни // *Українська революція. Історичний нарис.* — С. 349–402.

¹⁵ Його ж. Періодизація Української революції // Там само. — С. 67–95.

¹⁶ *Коляничук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995. — 283 с.; *Кондратюк В. О., Рагульський В. Л.* ЗУНР: становлення і захист. — Львів, 1998. — 96 с.; *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918 – 1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. — К., 1998. — 304 с.; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939). — Івано-Франківськ, 1993. — 200 с.; *Литвин М. Р.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998. — 488 с.; *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія галицького стрілецтва. Вид. 2-е. — Львів, 1991. — 200 с.; *їх же.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995 — 368 с.; *Макаручук С. А.* Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. — Львів, 1997. — 192 с. та ін.; *Тишак Б. Й., Віварченко О. А.* Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) (До 75-річчя утворення). — Коломия, 1993. — 120 с.

¹⁷ Див., напр.: *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — К., Львів, 1996. — 371 с.; *Гарчева Л. П.* Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною [1917 — поч. 1918 рр.]: Автореф. дис... доктора іст. наук. — Львів, 1995. — 54 с.; *Симон Петлюра та українська національна революція.* Зб. праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995. — 368 с.; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — 288 с.; *Дипломатія незалежних українських урядів // Нариси з історії дипломатії України.* — К., 2001. — С. 314–396; *Громадянська війна: різні кольори терору // Політичний терор і тероризм в Україні.* — К., 2002. — С. 121–224; *Савченко В. А.* Дванадцять війн за Україну. — Х., 2005. — 415 с. та ін.

¹⁸ Див.: *Українська революція і державність.* Науково-бібліографічне видання. — К., 2001. — С. 254–398; 467–568.

¹⁹ Див.: *Литвин С.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — 640 с.; *Савченко В. А.* Симон Петлюра. — Х., 2004. — 415 с.; *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра. Життя і діяльність. — К., 2005. — 608 с. та ін.

²⁰ Див.: *Солдатенко В. Ф.* У пошуках соціальної й національної гармонії (Ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — 479 с.

²¹ *Крижановська О. О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України / масонський рух у (XVIII — на початку XX ст. / — К., 1998. — 134 с.; *Савченко В. А.* Назв. праця.

²² Див., напр.: *Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку.* — К., 2007. — С. 107–299.

ФЕНОМЕН УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ*

Многие десятилетия в изданиях по истории Февральской революции неизменно встречалась фотография, на которой была запечатлена большая группа военных с огромным транспарантом. Надпись буквами почти в человеческий рост гласила: «Волинцы». Да, это были украинцы — солдаты полка, перешедшие в решающий момент событий в Петрограде на сторону восставших, чем в значительной мере предопределили исход политического кризиса. В украинской историографии этот факт трактовался со сдержанным достоинством: украинцы внесли свой интернациональный вклад в свержение самодержавия (с гораздо большей симпатией перечислялись фамилии В. Антонова-Овсиенко, М. Коцюбинского, Н. Крыленко, Н. Подвойского, В. Примакова и других большевиков-украинцев, принявших участие в «штурме Зимнего»).

В эмигрантской литературе вопреки этому утверждалось, что оказавшиеся волей судьбы в начале 1917 г. в северной столице украинцы Волинского, Измайловского и других полков явились решающей силой, открывшей стране путь к свободе и демократии¹. А те, кого национальные чувства захлестывали еще больше, шли в умозрительных конструкциях и того дальше. Именно уступчивость А. Керенского, И. Церетели, М. Терещенко на переговорах с представителями Центральной Рады М. Грушевским, В. Винниченко, С. Петлюрой оказалась неприемлемой для кадетов, и они вышли из состава Временного правительства в начале июля 1917 г. После этого правительство так и не смогло стабилизироваться, неудержимо катилось вниз по наклонной плоскости, чем в октябре не преминули воспользоваться большевики. При таком варианте реставрации исторической картины вновь украинцы объективно оказывались как бы в эпицентре событий, кардинально менявших вектор общественного развития России.

Однако, в оценках обоих эпизодов — ситуаций сопричастности украинцев к масштабным революционным потрясениям всегда сквозила неуверенность: действительно ли стоит этим гордиться.

Иное дело — стройные тысячные колонны тех же волинцев, украинцев других полков Петроградского гарнизона под желто-голубыми знаменами на демонстрации 12 марта, приведшей в изумление видевших виды питерцев. Или Всеукраинский национальный конгресс, слившийся 8 апреля 1917 г. в едином эмоциональном, нравственном порыве на выборах Председателя Центральной Рады... Тут уже сомнений не было: речь шла о начале, первых шагах Украинской революции.

Впрочем, подобные мнения бытовали лишь в среде украинской политической эмиграции, лучшие интеллектуальные силы которой сосредоточились на

* Статья напечатана в журнале «Российская история» (Москва, 2009. — № 1. С. 75–89).

подготовке исторических трудов. Уже в 1920 г. популярный украинский писатель и драматург, глава Генерального Секретариата (первого национального правительства в 1917 г.) и председатель Директории, возглавивший антигетманское восстание осенью 1918 г., В. Винниченко, выпустил трехтомник «Возрождение нации» (второй и третий тома имеют подзаголовки — «История украинской революции [март 1917 г. — март 1919 г.]»². В 1921–1922 гг. вышли четыре тома «Записок и материалов по истории Украинской революции» бывшего Генерального писаря, министра внутренних дел в 1917–1918 гг., крупного правительственного чиновника в 1919–1920 гг. П. Христюка³. Затем появились масштабные исследования Н. Шаповала, Д. Дорошенко, И. Мазепы, других видных деятелей революционной поры⁴.

Были еще сотни изданий — документальных, исследовательских, мемуарных, публицистических, объектом которых являлась история Украинской революции. Однако, парадоксальность ситуации заключалась в том, что главным образом бывшие участники национально-демократической революции ретроспективно убеждали вдали от Родины в совершившемся феноменальном явлении друг друга и самих себя.

Читатели советской Украины в это время внимали доводам отечественных историков, отрицавших не только факт Украинской революции, но и ее гипотетическую возможность. Поскольку в социальную схему развития революционного процесса в России (за буржуазно-демократической закономерно следовала пролетарская революция) многие явления и события на Украине не вписывались, они априорно объявлялись контрреволюционными (с точки зрения общественного прогресса) и буржуазно-националистическими (с точки зрения интернациональных задач пролетариата). А наиболее весомый аргумент в пользу подобной логики сводился к тому, что свой исторический приговор альтернативным вариантам, отстаиваемым различными политическими лагерями, вынесла сама жизнь. И если в горниле ожесточенных битв массы отказали в поддержке национальным лозунгам, то любые попытки их ретроспективного анализа в положительном ключе тут же объявлялись рецидивами фальсификаторов, идеологическими происками «вчерашних» людей, стремящихся подорвать социализм и дружбу народов.

В отчаянном противоборстве с подобным «монизмом» советской историографии украинские историки и публицисты в диаспоре далеко не всегда удерживались на позициях объективности и все больше впадали в крайности, субъективизм, что естественно, не повышало уровень научности их трудов.

С рубежа 90-х гг. в Украине начался новый этап в постижении исторического опыта 1917–1920 гг. Можно говорить даже о своеобразном публикаторском и исследовательском буме.

Осуществлены результативные шаги в освоении источниковой базы, особенно того сегмента, который в советское время почти не вовлекался в научный оборот. Речь идет о материалах, в которых отразилась деятельность национальных

партий и организаций, государственных центров, политических систем, порожденных Украинской революцией. Это, прежде всего, издания, связанные с функционированием Центральной Рады, Директории, развитием национально-освободительного движения⁵. Определенную информационную ценность имеют и обнаруженные документы гетманского периода⁶.

Большой размах приобрели перепечатки разнообразного политико-публицистического наследия лидеров Украинской революции — М. Грушевского, В. Винниченко, С. Петлюры, Д. Дорошенко, И. Мазепы, М. Шаповала, государственных деятелей П. Скоропадского, В. Липинского и др.⁷

Продолжают выходить многие мемуарные и дневниковые работы как упомянутых выше, так и других участников событий⁸. Немало делается и для издания в Украине тех трудов о процессах 1917–1920 гг., которые впервые увидели свет за рубежом⁹.

Следует отметить, что к событиям 1917–1920 гг. привлекали внимание и государственные деятели, стимулируя массовое общественно-политическое реагирование (указами, постановлениями), организацией массовых мероприятий и т. п.¹⁰

Означенное, естественно, сказалось на масштабности собственно исследовательских усилий. На протяжении 1991–2006 гг. было защищено около 250 докторских — исследований революционной эпохи. Налицо явная тенденция к умножению работ в данной сфере. Так, если за десятилетие (1991–2001 гг.) было подготовлено 135 кандидатских и 17 докторских диссертаций, то только за последующее пятилетие эти показатели составили соответственно 171 и 20 работ¹¹.

Начиная с 1991 г. были выпущены сотни книг и брошюр, тысячи статей, которые так или иначе анализируют события в Украине под углом зрения национально-демократической революции¹². Только в вышедшем в 2001 г. тематическом библиографическом указателе зафиксировано около 7 тыс. позиций¹³.

Историография Украинской революции по количественным показателям, несомненно, вышла на ведущие позиции в исторической литературе. Делались попытки подвести и промежуточные итоги этого непростого процесса¹⁴.

Опираясь на достигнутые коллективные результаты, думается, можно в самом кратком варианте обозначить основные контуры рассматриваемого феномена следующим образом. На сегодня довольно обстоятельно доказано, что тесно взаимосвязанные с общероссийским революционным процессом, детерминированные им многие события в Украине следует все же условно выделить и именовать Украинской национально-демократической революцией. Это отнюдь не означает, что Украина была как-то отгорожена от общероссийских тенденций, что последние не имели в ней места. Совсем наоборот, многие характерные черты тогдашнего революционного времени проявились в Украине особенно зримо и масштабно, а украинство влилось могучим потоком в общий процесс демократических преобразований, осуществляя весомый вклад в необратимость начатого переустройства общества.

Однако, неоспоримым фактом остается то, что после свержения самодержавия общественно-политическое движение в Украине, наряду с общим стремлением к демократизации и социальному прогрессу, имело свои, собственные, отличные задачи. Если их свести в лапидарную формулу, то она может звучать как освобождение и возрождение украинской нации (во всех сферах общественного бытия — экономике, политике, духовной жизни).

Для реализации таких задач параллельно с общероссийскими партиями, всегда находившими довольно мощную поддержку в Украине, с начала века создавались и упрочивались украинские (национальные) политические партии. В 1917 г. сеть таких партий стала еще более разветвленной, а организации укрепились, существенно умножили свои ряды. Весьма влиятельными, хотя естественно и не в равной мере, стали Украинская партия социалистов-революционеров (УПСР), Украинская социал-демократическая рабочая партия (УСДРП), Украинская партия социалистов-федералистов (УПСФ), Украинская партия самостийников-социалистов (УПСС), Украинская хлеборобско-демократическая партия (УХДП) и др. Программы этих партий имели целью превращение этнической общности украинцев в полноценную, современную политическую нацию. Важнейшим пунктом движения в этом направлении, одновременно и непременным условием дальнейшего прогресса, являлось создание собственной государственности.

Участники общественного движения на Украине с первых дней Февральской революции готовы были видеть и видели в этом движении такое качественное содержание, которое выходило за рамки определяющих параметров общероссийского процесса, подчеркивая в цели борьбы два начала: национально-освободительное и социально-освободительное. Очевидно, можно ставить вопрос и еще шире: указанное соединение двух начал явилось и исходным моментом, и стержнем идеологии (концепции), и содержанием преобразований, и, наконец, целью движения украинской нации (по крайней мере, ее основной части) на обозначенном историческом этапе.

Таким образом, реально существовала платформа, в разработку которой наибольший вклад внесли незаурядные мыслители и политики М. Грушевский и В. Винниченко. На ее основе организовывались довольно многочисленные политические силы, поддерживаемые массами населения, которые соответственно мыслили и действовали, оказывали серьезное влияние на течение событий и в регионе и на общероссийский революционный процесс в целом, поскольку Украина всегда играла немалую роль в жизни России. Это не только разводило людей по разные стороны баррикад, но и разрезало фронтами гигантские территории, разрывая живое тело нации и приводя, к великому сожалению, к неисчислимым страданиям и значительным жертвам. Речь здесь не о виновниках (выяснение этого вопроса слишком сложно, чтобы решать его походя), а лишь о констатации того, что в 1917–1920 гг. в общественной жизни параллельно, в проникновениях, переплетениях, сочетаниях с общероссийскими развивались

специфические, особые реальные процессы, происходили вполне осязаемые явления, которые имеют четкую научно-политическую квалификацию — Украинская революция.

С целью претворения идейных замыслов политической платформы в практику, были созданы соответствующие органы революционного действия: в 1917–1918 гг. — Центральная Рада, а в 1917–1920 гг. — Директория. Эти органы, безусловно, осуществляли чрезвычайно важные, хотя, условно и прагматически-узкие функции — венчали государственную власть в Украинской Народной Республике. Однако, на обоих этапах революции они решали и гораздо более широкие общественно-политические задачи — были инициаторами, вдохновителями, организаторами, т. е. главными факторами масштабнейших, всеобъемлющих революционно-преобразующих процессов.

Революция в Украине имела две главных, довольно затяжных волны. Первая — это эпоха Центральной Рады: с начала марта 1917 г. до 29 апреля 1918 г. Вторая — с момента победы антигетманского восстания под руководством Директории (14 декабря 1918 г.) — до конца 1920 г. Между ними был период контрреволюционного наступления, олицетворяемый гетманом П. Скоропадским и его авторитарным, диктаторским режимом (29 апреля — 14 декабря 1918 г.).

Созданная 3–4 марта 1917 г. в Киеве Центральная Рада в апреле стала общеукраинским, а в июле — краевым органом (в нее вошли представители всех наиболее многочисленных национальных групп, проживавших на Украине). Руководство в Раде принадлежало украинским социалистическим партиям — УСДРП, УПСР и УПСФ. В соответствии с партийными программными установками Украинская Рада провозглашала стратегической целью инициированного и возглавленного ею движения достижение социалистического общества, («народоправства» — М. Грушевский), а на первом этапе — закрепление полномасштабных демократических преобразований. Украинцы должны были внести как можно более весомый вклад в дело превращения бывшей империи в демократическую республику. Устранение основы социального и национального гнета — самодержавия — открывало возможность для реализации на подлинно демократической основе качественно новых принципов отношений между нациями (народами), а именно — федеративных¹⁵.

По мнению М. Грушевского, В. Винниченко и других лидеров Центральной Рады украинцы вели вековую борьбу с самодержавием не для того, чтобы при открывшейся возможности торжества свободы отделяться от других народов, а для того, чтобы вместе с ними солидарно идти по пути общественного прогресса¹⁶.

Исходя из этого, идеалом национально-государственных устремлений лидеры Рады считали создание национально-территориальной автономии (течение «самостийников», требовавшее немедленного образования независимой, суверенной государственности, во главе с М. Михновским сколько-нибудь заметным влиянием не пользовалось). Идеологи Украинской революции полагали, что при

демократических порядках в автономном образовании можно будет эффективно реализовать интересы этнического большинства каждой территории, воплотить в конкретную политику его волю, не входя в серьезные противоречия с национальными меньшинствами. В результате полная стратегическая национально-государственная формула приобретала следующий вид: широкая национально-территориальная автономия Украины в федеративной демократической республике Россия¹⁷.

Вера в обязательное, неизбежное торжество демократии лежала в основе расчетов на то, что желаемого результата можно будет достичь почти автоматически, избежав конфликтов. Общероссийская демократия, верная провозглашенным принципам, не должна была противиться волеизъявлению украинской нации и просто обязана была по достоинству оценить стремление украинцев не сепарироваться от русской и других наций бывшей империи, а искать общую базу для единых действий, упрочения федеративного государства. Получая возможность таким образом распоряжаться своей собственной судьбой, точнее — решать большинство важнейших вопросов самостоятельно, через автономные демократические органы власти (предусматривался созыв Украинского Учредительного собрания — Украинского сейма, венчавшего властную вертикаль, начиная с волостной), украинцы одновременно через принадлежность к федерации могли иметь и вполне ощутимые выгоды. Они бы пользовались преимуществами, которое имеет крупное государство на международной арене, возможностью концентрации в единой государственной системе людских и материальных ресурсов. Поэтому федеративному центру логично было делегировать полномочия на проведение учитывающей интересы автономных образований внешней политики, строительство общих вооруженных сил, обеспечение функционирования единой финансовой системы, системы связи и путей сообщения, возможно, на решение и некоторых других важных для жизнедеятельности совместного государственного организма вопросов. Чрезвычайно важным представлялось и то, что при такой модели развития событий не разрывались бы живые экономические, политические, духовные связи, налаживавшиеся веками — иное дело, что предстояло устранить имевшиеся тут перекосы и деформации¹⁸.

Для лидеров Украинской революции немаловажное значение имело и то обстоятельство, что их стратегический курс органично продолжал доминирование в общественно-политическом сознании ориентации на федерацию славянских народов как возможный оплот европейской и всемирной федерации.

Они вдохновлялись благородными традициями освободительной борьбы, лучшими идейными достижениями выдающихся мыслителей и революционеров, славных сыновей и дочерей непокоренной нации: М. Драгоманова, И. Франко, М. Павлика, целой когорты представителей демократически ориентированной интеллигенции — П. Чубинского, Б. Гринченко, М. Коцюбинского, Леси Украинки, Е. Чикаленко, многих и многих других.

Несмотря на то, что достаточно взвешенные, осторожные шаги украинцев с самого начала получали совершенно неадекватную оценку российской демократии, Временного правительства (уже то, что они начали в конце концов называть себя собственным именем — «украинцы» — вызывало довольно бурную реакцию, обвинения в сепаратизме, мазепинстве, развале государства, фронта, военного потенциала и т. п.), намеченный план начал претворяться в жизнь.

Первым Универсалом Центральной Рады (10 июня 1917 г.) было декларировано желание Украины начать строительство автономного строя. Открывалась возможность для создания национального правительства — Генерального секретариата (15 июня). Вторым Универсалом и соответствующим параллельным постановлением Временного правительства (3 июля) фактически легитимизировался автономный статус Украины в составе Российской республики.

Так, не без определенных трений (например, напряжение, возникшее в связи с Временной инструкцией Временного правительства Генеральному секретариату от 4 августа 1917 г., или из-за начавшегося процесса украинизации воинских частей), политические замыслы Центральной Рады становились реальностью.

Однако главный и по преимуществу все же малоконфликтный, или же неостроконфликтный, ход событий получил качественно иное направление после прихода к власти большевиков. Осудив октябрьский переворот в Петрограде, не признав ленинского Совнаркома, Центральная Рада в условиях отсутствия Временного правительства, которое раньше считала законным, поспешила издать 7(20) ноября 1917 г. свой III Универсал, которым провозглашалось создание Украинской Народной Республики. Ее социально-политическая платформа в очередной раз зафиксировала общие социалистические (народоправческие) ориентации Центральной Рады. В очередной раз заявлялось и о том, что Украина (теперь уже УНР) не отделяется от России, а будет оставаться ее федеративной частью. С целью же создания несуществующего пока федеративного образования Центральная Рада предлагала установление контактов и последующее создание союза возникавших на обломках бывшего унитарного государства национально-административных единиц. Его стержнем должно было стать признание однородно-социалистической власти (олицетворением ее Центральная Рада, естественно, считала, в первую очередь, себя). При таких условиях Раду можно было приглашать к дискуссиям о будущем России и СНК —наряду с правителями Дона, Кубани, Урала и т. д.¹⁹

Бесспорно, тут коренилась главная причина конфликта с большевиками, советской властью. Выдвигая лозунги, которые много в чем напоминали положения платформы РСДРП(б), лидеры украинских социалистических партий все же дистанцировались от радикализма большевиков, отдавая предпочтение постепенным, реформистским методам достижения поставленной цели. Со временем выявилась их неспособность реализовать на практике провозглашенную стратегию и тактику. Непоследовательность и откровенные проволочки

с разрешением социальных задач становились все более несоответствующими настроениям и интересам масс, в решающий момент выбора перспективы общественно-политического развития привели украинские «верхи» к конфликту с собственными «низами», и к антагонизму с большевиками. Пытаясь теоретически обосновать и практически реализовать альтернативный советскому вариант общественно-политического развития, Центральная Рада как лидер Украинской революции все более противопоставляла себя социалистической революции. Пытаясь противодействовать развитию тенденций к установлению на Украине советской власти (а они проявлялись тут достаточно сильно, пожалуй, сильнее, чем в любом ином национальном регионе), Рада начала репрессии против большевиков и Советов рабочих, солдатских депутатов, противодействовала проезду с Юго-Западного и Румынского фронтов солдат, желающих добраться до Петрограда и Москвы. В то же время совершенно иначе она вела себя по отношению к казакам, следовавшим на Дон, к генералу А. Каледину — наиболее опасному в то время врагу советской власти.

Наматывавшийся и далее клубок противоречий не смогли распутать дипломатические усилия с обеих сторон в декабре 1917 г. (ни Россия, ни Украина практически не имели тогда сколько-нибудь реальных военных сил для немирного, силового варианта развития событий). Провозглашение I Всеукраинским съездом Советов в Харькове 11–12 декабря 1917 г. Украинской Советской Республики, создание в противовес Генеральному Секретариату Народного Секретариата УСРР только усилило политическое противостояние, приблизили его к военной развязке.

В этих условиях лидеры Украинской революции попытались обеспечить качественно новый государственный статус УНР, который отгораживал бы ее от Советской России и, одновременно, послужил бы законным основанием для полноправного участия в Брестских переговорах, где, в противном случае, весьма вероятно был бы подписан договор без участия УНР и во многом за ее счет. 12(25) января 1918 г. появляется IV Универсал Центральной Рады (датирован документ 9 января — днем, на который было назначено открытие Украинского Учредительного собрания, что так и не довелось осуществить), которым Украинская Народная Республика провозглашалась «самостоятельным, ни от кого независимым, вольным, суверенным государством украинского народа»²⁰.

Однако, советские войска (и сформированные на Украине, и прибывшие из России) без особых усилий занимали в это время один населенный пункт за другим и 26 января 1918 г. вошли в Киев. Представители Центральной Рады на следующий день подписали мирный договор с Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией. За немалую цену (в первую очередь, речь шла о миллионе тонн хлеба для голодающих Германии и Австро-Венгрии) новоприобретенные союзники направили на Украину полумиллионную армию, которая очистила край от большевиков и советской власти, а Центральную Раду вернула в Киев.

Желаемого единства действий достигнуто не было, да, впрочем, и быть не могло. Центральная Рада, Рада Народных Министров (так именовалось с января 1918 г. правительство Украины) не имели рычагов для получения и небольшой части обещанного немцам и австрийцам хлеба. Единственно возможный в таких условиях вариант — применение силы по отношению к крестьянству, как социальной базе Украинской революции, противоречил социалистическим, демократическим принципам Центральной Рады.

Пришедшие в крайнее раздражение от создавшейся ситуации оккупационные власти решили разогнать Центральную Раду и инспирировали 29 апреля 1918 г. «выборы» гетмана. Почти из десятка претендентов они остановились на П. Скоропадском — генерале из бывшей царской свиты, с монархическими симпатиями, чуждого каким-либо революционным порывам и только-только начинавшего чувствовать себя украинцем (несмотря на происхождение из давнего казацкого, гетманского рода).

Конституция УНР, как и все в целом социалистическое законодательство Рады, были мгновенно отменены. А в Украинской Державе (так официально стала именоваться Украина) сформировалось авторитарное, диктаторское правление с внешними атрибутами национальной традиции, зависимое от немецкого командования. В экономическом отношении оно стремилось к возрождению народного хозяйства Украины с помощью восстановления частной собственности. По социально-политической сущности это был антидемократический и контрреволюционный режим консервативной части населения Украины, не имевшей сколько-нибудь четкой модели строительства нового государства.

Государственный переворот и марионеточное правление гетмана Скоропадского задержали прогрессивное развитие украинского общества, однако не устранили причин, породивших Украинскую революцию, не исчерпали ее глубинного потенциала. Большинство украинских национальных партий, неуклонно эволюционируя влево, не удовлетворялись частичными подвижками в национальной жизни, прежде всего, в национально-культурной сфере, которая вынуждена была осуществлять гетманская Держава, выступили инициаторами ликвидации монархически-диктаторского строя, изгнания из родной земли оккупантов. Возглавила стихийные выступления доведенных до отчаяния масс, направила их в организованное повстанческое русло созданная Украинским Национальным Союзом (УСДРП, УПСР, УПСФ, массовые непартийные организации) Директория, председателем которой стал В. Винниченко.

Демократический, республиканский строй и в дальнейшем оставался идеалом прогрессивной части общества, усилиями которой была возобновлена Украинская Народная Республика. Некоторые авторы, активные участники событий, например Н. Шаповал, возглавивший после В. Винниченко УНС, склонны квалифицировать тогдашние процессы как вторую Украинскую революцию²¹. Большинство же считают их вторым этапом единого процесса, породившегося весной 1917 г.

В поисках идейной платформы дальнейших революционных преобразований, концепции развития УНР проявились разные подходы.

Левая часть бывшего единого национального фронта (в наибольшей мере ее олицетворял В. Винниченко) склонялась к советскому строю и поискам установления союзнических отношений с советской Россией. Противоречия внутри этого сегмента политического спектра (далеко не всех устраивали радикализм и диктаторско-репрессивные тенденции и проявления большевизма) привели к появлению компромиссной паллиативной формулы власти — трудовых Советов (они формировались бы не по классовому принципу, а избирались всеми, кто зарабатывал себе на жизнь собственным трудом) как основы создания Республики Трудового Народа²².

Правые элементы политического лагеря украинства, которые заметно усилились после в значительной мере формального объединения Украинской Народной Республики и Западно-Украинской Народной Республики 22 января 1919 г. за счет галицких руководителей, тяготели к классическим образцам европейского парламентаризма. Отсюда стремление к союзу со странами Антанты. Объективным выразителем этих тенденций, хотя и не безоговорочно, оказался С. Петлюра, на позицию которого определенное время оказывали влияние диктатор ЗУНР Е. Петрушевич, его окружение²³.

В таких условиях единства взглядов на перспективы национально-освободительной борьбы быть не могло, а политическая платформа (концепция) все более отходила от начальных ориентиров движения, утрачивала свою конкретность и революционность. Рельефным отражением тенденций неуверенности, внутреннего разлада и неопределенности стал Трудовой Конгресс Украины (23–28 января 1919 г.), задумывавшийся как верховный орган власти УНР.

Власть Директории оказалась непрочной, распространялась на весьма ограниченную территорию Украины, которая неуклонно сужалась. Отстаивая альтернативную — национально-советскую (по названию, а по сути — интернационально-советскую) форму государственности, большевики Украины консолидировали враждебные Директории элементы и, объединив УСРР с другими советскими республиками в военно-политический союз, получили неоспоримые преимущества, развязали крупномасштабные военные действия с севера и востока. Польша с момента провозглашения Западно-Украинской Народной Республики (1 ноября 1918 г.) развернула агрессию, не допуская и мысли о возможности любого обособления этнических украинских территорий (Восточная Галиция, Западная Волынь, Холмщина, Подлясье), тем более о их воссоединении с основной частью (Великой, Надднепрянской) Украины. При поддержке Антанты поляки вытеснили украинские формирования и правительство ЗУНР из Галиции. Румыны продолжили оккупацию Буковины — Бессарабии, Придунайских земель.

Тем временем угроза расширения антантской оккупации с юга сменилась переходом через Украину Добровольческой армии А.Деникина, который и слышать не хотел о любом национально-государственном образовании на Украине.

Противоречия в объединенном лагере украинства все более обострялись, вели к взаимному недоверию и предательствам, неуклонно приближали УНР к катастрофе²⁴. Наиболее характерным признаком правления Директории стала атаманщина — доминирование военного начала над политическим, неподчинение армейских командиров различных рангов государственному руководству, перманентные выступления против последнего, практика регионального сепаратизма, сопровождаемая военным террором, еврейскими погромами и т. п. Собственно революционные цели в значительной мере трансформировались в узкопрагматическую борьбу за корпоративные интересы и личную власть²⁵.

На внутренней нестабильности УНР, ее государственной жизни губительно сказалось соперничество в национально-освободительном движении, в его руководстве. В наиболее многочисленных и влиятельных партиях — украинских эсеров и украинских социал-демократов — прошли размежевания и расколы. Значительная часть бывших членов этих партий вошла в новые образования — Украинскую Коммунистическую партию (боротьбистов) и Украинскую Коммунистическую партию (соответственно — август 1919 г. и январь 1920 г.). Войдя в соглашение с Коммунистической партией (большевиков) Украины, став правительственными партиями, невзирая на определенные разногласия и конфликты, они упрочивали базу советской власти.

Непримиримые же ее противники (С.Петлюра и его сторонники) искали политический выход в новых контактах с зарубежными силами — с Антантой, а затем все более — с поляками. Однако упрочивающейся с каждым днем советской власти удалось разбить, как известно, и поляков, и поддерживаемую Антантой армию П.Врангеля, и в значительной мере подавить повстанческо-атаманское движение. На конец 1920 г. национально-освободительные силы были настолько подорваны, обескровлены, что не имели больше возможности оборонять украинскую «справу» (дело), украинскую идею.

Украинская национально-демократическая революция завершилась поражением. Верх взяли начатые большевиками процессы социального переустройства общества, в которых национальным моментам отводилась подчиненная, даже второстепенная роль.

Однако, не достигнув окончательной цели, Украинская революция задала украинскому обществу вполне определенную качественную парадигму, зародила процесс формирования современной политической нации, возродила традицию государственности. О масштабности содеянного можно судить по тому, что до 1917 г. на протяжении веков терминов «Украина», «украинец» вовсе не было в официальном употреблении и именно с получения ими полных прав «прав гражданства» началось возрождение украинской нации.

Поднявшись вслед за своей элитой к историческому деянию, поверив в свои силы, свое будущее, свое высокое призвание, украинская нация, невзирая на первые неудачи, была готова к новым битвам. Историк И. Лисяк-Рудницкий, творчество которого отмечено не только стремлением к глубокой объективности,

а и к широким теоретическим, даже философским обобщениям, писал: «Нет стыда в том, чтобы быть побежденным в борьбе за свободу. Напротив, такое поражение может стать источником духовного обновления, из которого будут черпать силы будущие поколения, продолжатели этой самой борьбы на новом историческом этапе»²⁶.

Во всей многовековой истории украинского народа есть, наверное, еще только два события, которые по масштабности и общественной роли сравнимы с революционной эпохой 1917–1920 гг. Это освободительная война (по существу — также революция) середины XVII века под руководством Б. Хмельницкого и обретение Украиной независимости в начале 90-х гг. XX в.

Украинская революция как явление, как общественный феномен имела глубокие корни, была вызвана целой цепью исторических закономерностей и по праву занимает свое место среди освободительных процессов народов Европы и всего мира. Однако, приходится констатировать, что многие аспекты этого феномена до сих пор не имеют адекватного осмысления, что и предопределяет концентрацию дополнительных исследовательских усилий на этом направлении.

Если говорить о самом главном, придется признать, что вполне оправданное в исследовательских целях вычленение Украинской революции как самостоятельного объекта изучения привело к искажению, искривлению восприятия, ретроспективного воссоздания всей революционной поры. Вытеснив все иные обозначения, 1917–1920 гг. в регионе начали именовать исключительно эпохой Украинской революции. Речь идет не только о научной литературе, но и о школьных и вузовских программах, соответствующих учебниках²⁷. Что же касается социальной революции, то она постепенно вовсе оказалась вытесненной из исследовательского поля (хотя в 1990-е годы по инерции еще появлялись отдельные работы, посвященные этой стороне проблемы²⁸). Оцениваемая как чужеродная украинскому интересу, национально-государственному возрождению, она стала квалифицироваться лишь противоестественным приращением силовыми методами (прежде всего, иностранной агрессией) на украинскую почву враждебной идеологии и политики.

Преувеличенная концентрация внимания исследователей только на феномене Украинской революции, как качественно высшей ступени национально-освободительного движения, привела к оформлению схем, в которых оказываются искусственно разорванными взаимосвязи революционных процессов в сугубо национальном измерении. Февральская и Октябрьская революции представляются лишь российскими (т. е. русскими) явлениями, а последняя еще и большевистской, что во многих случаях изображается синонимом русскости и к чему Украинская революция будто бы была непричастна.

На самом же деле Украинская революция была прямым порождением, непосредственным продолжением Февральской революции, стала составляющей всех сфер общественной жизни, начатой свержением самодержавия. Без особого риска ошибиться можно утверждать, что потенции украинского освободительного

движения к 1917 г. были явно недостаточными, чтобы надеяться на взрыв революции не только в этом году, но и в последующие несколько лет. Иными словами, без Февраля перспективы быстрого революционного сдвига в Украине оставались бы весьма и весьма проблематичными.

Октябрьская революция, свержение Временного правительства, которое не только тормозило внедрение пусть крайне ограниченной автономии Украины и было вряд ли преодолимым препятствием на пути к полноценной национальной государственности, вместе с «Декларацией прав народов России» стали наивесомейшими стимулами для подъема Украинской революции, для оформления национальной государственности.

Отмеченное вовсе не означает, что развитие Украинской революции, ее размах не влияли на углубление революционного кризиса в стране в целом и не явились одной из предпосылок победы Октябрьского вооруженного восстания.

Удивительная метаморфоза, случившаяся на нынешнем этапе историографического развития, создала непростую, проблемную ситуацию: Украинская революция в своей абсолютизации оказалась доведенной до совсем неоправданного отрыва от процессов, которые не только породили ее саму, стимулировали на различных этапах развития, но и развивались в постоянной органической связи, разных степенях влияния; доминирования, противостояния, противоборства и т. д.

В результате воссоздание временного отрезка отечественной истории, относящегося к 1917–1920 гг., привело к новому варианту неадекватности реальному опыту. Внутренняя логика развития исследований, поиска истины, в конце-концов, научная добросовестность обуславливают попытку сочетания, соединения в научных трудах двух направлений общественного прогресса, которые в исторической практике были неразрывными: социального и национального.

Для правильного, всестороннего и глубокого понимания революционной эпохи, обусловленности процессов и событий, закономерностей их развития, объективной оценки достигнутых неоднозначных результатов, думается, принципиально важно исходить из того, что революционные события в Украине развивались не в изоляции от общероссийских, в первую очередь социальных тенденций, а взаимопереплетались, то сливаясь с ними, то двигаясь параллельными курсами, а то и входя в противоречия, разноректорности, антагонистическую непримиримость. Поэтому, учитывая наличный прогресс в исследовании национально-освободительной революции на Украине, которым в значительной степени уже компенсирован тогдашний нигилизм относительно этого феномена, сегодня возможно и нужно предпринять попытку воссоздания картины исторического процесса 1917–1920 гг. во всей ее полноте, многоплановости и разнообразии. Конечно же, подобный комплексный труд не может быть простым, механическим сведением воедино того, что когда-то было сделано в изучении Февральской и Октябрьской революций, и того, чем мы располагаем на данный момент в постижении Украинской революции. Априори важно стремиться

к достижению качественно нового результата, в котором оба главных начала должны «переплавиться», помогая понять сложную детерминированность тех общественных проявлений, постичь которые при иных обстоятельствах нередко очень сложно, порой практически невозможно. Главное же, на этом пути можно надеяться на воссоздание значительно более адекватной картины всего периода 1917–1920 гг., нежели это было ранее.

Точно так же взаимосвязаны распад Австро-Венгрии, ноябрьская (1918 г.) революция в Германии и возвращение в революционное русло процессов, прерванных гетманщиной в 1918 г. Возрождение УНР, возникновение Западно-Украинской Народной Республики и попытка объединения в одну целостность двух национально-государственных образований были вызваны к жизни действием далеко не только внутривосточных украинских тенденций.

Таким образом, комплексное изучение периода 1917–1920 гг., как сложной взаимодействующей системы революций со всеми их своеобразиями, противоречиями, альтернативными расчетами и стратегиями — настоятельная потребность, диктуемая как жизненной, так и научной логикой, желанием постичь реальную действительность. Естественно, предметом особой заботы украинских историков должны стать конструктивные контакты в области исследовательских работ со специалистами других регионов и других национальных образований на постсоветском пространстве. Было бы совсем неоправданным рассчитывать, что закрепление не только в украинской, но и в мировой историографии представлений о событиях на Украине, как о национально-демократической революции, следует ждать от зарубежных исследователей. Однако, можно предполагать общую позитивную реакцию, если соответствующие труды ученых Украины будут достаточно убедительными, высококачественными, полновесно научными. Возможно тогда и представители других национальных регионов, ориентируясь на украинский пример, прибегнут к аналогичным подходам, и при наличии достаточных оснований смогут выйти на новый уровень квалификации революционных действий в соответствующих регионах. Тогда вся общероссийская картина процессов 1917–1920 гг. может приобрести значительно иной характер, нежели она выглядит сегодня.

Естественно, при этом необходим предельный научный и одновременно взаимный национальный такт, непредвзятое внимание ко всем аргументам, а не стремление во что бы то ни стало реализовать старые обиды, эмоции, положить их в основу исследований. Весьма логичной, целесообразной представляется координация усилий представителей различных национальных школ, организация параллельных работ, а ключевая роль в подобном общем проекте по праву может принадлежать Институту российской истории РАН, редколлегии журнала «Российская история».

Выше обозначена лишь самая главная, определяющая проблема в научном постижении опыта революционной эпохи 1917–1920 гг. на Украине. Естественно, производными от нее являются многие другие существенные, часто весьма

непростые и противоречивые аспекты, сюжеты, что, впрочем, следует отнести к предмету отдельного, специального разговора, который также вполне назрел и представляет немалый профессиональный интерес.

¹ См.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ–Відень, 1921. — С. 542–543; Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть // *Великий Українець*. — Київ, 1992. — С. 69; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. I. — Прага, 1921. — С. 9; *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. I. — Київ–Відень, 1920. — С. 50–51.

² *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Київ–Відень, 1920. — Ч. I. — 348 с.; Ч. II. — 328 с.; Ч. III. — 542 с.

³ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. — Прага, 1921–1922. — Т. I. — 152 с.; Т. II. — 200 с.; Т. III. — 160 с.; Т. IV. — 192 с.

⁴ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — 333 с.; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Т. I. Доба Центральної Ради — Ужгород, 1932. — 452 с.; Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918–1930. — 510 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Т. 1. — Центральна Рада. — Гетьманщина. — Директорія. — Прага, 1942. — 217 с.; Т. II. Кам'янецька доба — Зимовий похід. — 232 с.; Т. III. — Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — 1943. — 234 с.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — Київ, 1996. — 580 с.; Т. 2. — 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали. — Київ, 2003. — 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. — Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. — Київ, 2006. — Т. 1 — 688 с.; Т. 2. — 744 с.

⁶ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. — 369 с.

⁷ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ, 1991. — 572 с.; його ж. Про українську мову і українську школу. — Київ, 1991. — 46 с.; його ж. Очерк истории украинского народа. — Київ, 1991; його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. — Київ, 1991. — 240 с.; його ж. На порозі Нової України. — Київ, 1991. — 128 с.; *Великий Українець*. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — Київ, 1992. — 649 с.; Михайло Грушевський. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. — 278 с.; *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Київ, 1990. — Ч. I. — 348 с.; Ч. II — 328 с.; Ч. III — 542 с.; Паралельно деякі сюжети з тритомника у 1990 і 1991 рр. були надруковані у журналах «Наука і суспільство» та «Дніпро»; його ж. Заповіт борцям за визволення. — Київ, 1991. — 128 с.; *Петлюра С.* Народе український. Вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992. — 150 с.; його ж. Статті. — Київ, 1993. — 341 с.; його ж. Вибрані твори та документи. — Київ, 1994. — 271 с.; його ж. Статті. Листи. Документи. — Київ, 2006. — Т. IV. — 704 с.; *Мазепа І. П.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921: Дніпропетровськ, 2001: I. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. II. Кам'янецька доба. — 415 с.; II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. — 334 с.; його ж. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — Київ, 2003. — 608 с.; *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917–1923. В 2-х т. — Київ, 2002. — Т. I. — Доба Центральної Ради. — 320 с.; Т. 2. — Українська Гетьманська Держава 1918 року. — 287 с.; *Шаповал М. Ю.* Соціологія українського відродження. — Київ, 1994. — 45 с.; *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів.

Про ідею і організацію українського монархізму // *В'ячеслав Литинський*. Повне зібрання творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. I. — Київ—Філадельфія — 1995. — 471 с.; *Литинський В.* Листування. — Т. I (А—Ж). — Київ, Філадельфія, 2003. — 960 с. та ін.

⁸ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 115–149; № 10. — С. 131–138; № 11. — С. 120–137; № 12. — С. 116–139; *Винниченко В.* Щоденник // — Київ. — 1990. — № 9. — С. 91–125; № 10. — С. 96–110; № 11. — С. 85–106; Дружба народів. — № 12. — С. 161–205; *Скоропадський П.* Спомини. — Київ, 1992. — 112 с.; його ж. Спогади. — Київ, Філадельфія, 1995. — 495 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. — 1992. — № 6. — С. 131–142; № 7–8; С. 140–146; № 9. — С. 145–155; № 12. — С. 152–159; 1993. — № 1. — С. 131–139; № 2–3. — С. 104–114; № 4–6. — С. 80–92; № 7–8. — С. 102–114; *Фещенко-Чопівський І. А.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. — Житомир, 1992. — 124 с.; *Махно Н.* Воспоминания. — Киев, 1991. — Кн. 1. — 211 с.; Кн. 2. — 162 с.; Кн. 3. — 184 с.; його ж. Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991. — 192 с.; *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919–1920. — К., Нью-Йорк. — 2005. — 640 с.; *Омелянович-Павленко.* Спогади командарма (1917–1920). Документально-художнє видання. — Київ, 2007. — 608 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 роки). — Київ, 2007. — 632 с. та ін.

⁹ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — Київ, 1993. — 413 с.; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. — Львів, 1994. — 571 с.; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. — Львів, 1998. — Т. 1. У двох томах. — Т. 1. — 524 с.; Т. 2. — 504 с.; *Чернецький А.* Спомини з мого життя. — Київ, 2001. — 168 с.; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920). — Київ, 2001. — 376 с.; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. — Київ, 2002. — 640 с.

¹⁰ *Кучма Л.* Учасникам міжнародної конференції «Центральна Рада та український державотворчий процес» // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). — Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). — Ч. 1. — Київ, 1997 — С. 6–7; *Кучма Л.* До читачів журналу «Пам'ять століть». — 1998. — № 1. — С. 2–3; Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західно-Української Народної Республіки. — Львів, 1 листопада 1988 року // Урядовий кур'єр. — 1998 — 3 листопада; Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка // *Солдатенко В. Ф.* Три Голгофи. — К., 2005. — С. 3–4; Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. — 2005. — 16 травня; Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників. Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. — 2007. — 18 квітня; До 90-річчя утворення першого Уряду України // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=72875700.

¹¹ См.: Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 1991–2001 рр. // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1920 рр. — Київ, 2002. — С. 279–294; Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 2001–2006 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Випуск 2. — Київ, 2007. — С. 244–258.

¹² Українська ідея. Постаті на тлі революції. — Київ, 1994. — 256 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — Київ, 1995. — 263 с.; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. Навч. посібник. — Київ, 1997. — 344 с.; Українська революція і державність. — Київ, 1998. — 248 с.; *Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навч. посібник. — Київ, 1998. — 280 с.; Українська революція: 1917 — початок 1918 рр.

(Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — 264 с.; Українська революція і державність. — Київ, 1998. — 248 с.; *Ресент О. П.* Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. — 1921 рік). Події на східних теренах національної території // У робітнях історичної науки. — Київ, 1999. — С. 7–268 с.; С. 7–269; *Рубльов О. С., Ресент О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — Київ, 1999. — 320 с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — Київ, 1999. — 976 с.; Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.). Зб. — Київ, 1999 — 407 с.; *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. — Київ, 2001. — 248 с.; *Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. Наукове видання. — Київ, 2002. — 398 с.; *Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. — Т. 2. — Київ, 2003. — 488 с.; Події і особистості революційної доби. Збірник. — Київ, 2003. — 267 с.; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — Київ, 2003. — 674 с.; *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — Київ, 2004. — 213 с.; *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — Київ, 2005. — 311 с.; *Гай-Нижник П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). — Київ, 2006. — 303 с.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — Київ, 2006. — 508 с.

¹³ Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. — К., 2001. — 807 с.

¹⁴ См.: *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. — Харків, 1996. — 120 с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. — Київ, 1997. — 416 с.; його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — Київ, 1999. — 416 с.; *Левенець Ю., Гошуляк І.* Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — Київ, 2002. — С. 169–190; *Капелюшний В. П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — Київ, 2003. — 608 с.; *Солдатенко В. Ф.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наук. праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. — Київ, 2004. — Т. 1. — С. 237–305; його ж. Доба Української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. — 2005. — № 1. — С. 87–151; № 2. — С. 68–103; № 3. — С. 50–72; його ж. Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки ІПіЕНД. Курасівські читання. — 2005. — Київ, 2006. — С. 453–465; його ж. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. — Київ, 2007. — С. 5–24; те ж саме // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 75–88.

¹⁵ См.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. — С. 107–108.

¹⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. I. — С. 42–43 и др.

¹⁷ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий Українець. — С. 69–74.

¹⁸ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий Українець. — С. 121–131.

¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. I. — С. 398–401.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. II. — С. 103.

²¹ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 123, 124.

²² *Винниченко В.* Назв. работа. Ч. III. — С. 134–135, 141, 161, 189, 191; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. IV. — С. 6–10.

²³ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Прага, 1942. — Т. II. — С. 84. — Т. III. — С. 23–30, 35–36, 48–49 та ін.

²⁴ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. — Прага, 1922. — С. 67–73 та ін.

²⁵ *Солдатенко В. Ф.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — Київ, 2007. — С. 302–369.

²⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 128.

²⁷ См., напр.: *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Ч. 1 (1917–1945). — Київ, 1994. — С. 6–62; *Історія України. Навчальний посібник.* — Київ, 1997. — С. 184–243; *Історія України. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів технічного та природничого профілю.* — Київ, 2001. — С. 153–190; *Історія України. Нове бачення. Вид. 3-є, доп. Навчальний посібник.* — Київ, 2002. — С. 210–269; *Бойко О. Д.* Історія України. Навчальний посібник. 3-є вид., виправлене і доповнене. — Київ, 2006. — С. 316–367 та ін.

²⁸ См.: *Гриценко А. П.* Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи 1-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11–14 (24–27) липня 1917 року. — Київ, 1992. — 51 с.; її ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (грудень 1917 — початок 1919 р.). — Київ, 1993. — 101 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. — Київ, 1996. — 81 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й. — Київ, 1997. — 94 с.; *Реєнт О. П.* Робітництво України і Центральна Рада. — Київ, 1993. — 48 с.; його ж. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. — Київ, 1994. — 39 с.; *Андрусишин Б. І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. — Київ, 1995. — 192 с.; *Реєнт О. П.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. — Київ, 1996. — 265 с.; *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918-й. — Київ, 1997. — 188 с.

СТВОРЕННЯ Й ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

(Дискусійні аспекти)*

Навіть побіжного погляду на заголовки праць, присвячених Українській революції, достатньо для висновку: переважна їх частина відноситься до часів Центральної Ради. Підрахунки ж підтверджують, що це біля двох третин усіх публікацій про 1917–1920 рр. в Україні.

Звісно, велика кількість проблем досліджена тут глибоко, серйозно, до найменших деталей і нюансів. Достатньо ґрунтовно вивчено всю історію організації, розвитку, діяльності Центральної ради як визначального чинника Української революції в березні 1917 р. — квітні 1918 р. В концентрованому вигляді набутки в цьому питанні представлені в названій спеціальній книзі В. Верстюка.

Втім, залишається низка питань, що з різних причин потрапили до розряду дискусійних, принаймні, видаються за такі.

Як не дивно, до їх числа потрапило й питання про процес утворення Української Центральної Ради. Здавалось би, за наявності певного кола документальних свідчень (протоколів, репортерських повідомлень, мемуарних сюжетів), їх багатократному вивченні, тут взагалі не може бути предмету суперечностей. Однак згадана вище книга Р. Млиновецького спровокувала дискусію, яка хоч і видається дуже штучною, насправді не така вже й проста. З «легкої руки» діаспорного автора, поширення набула версія про виникнення в перші дні березня 1917 р. двох Центральних Рад.

Всупереч всьому, що було відомо за 30 років відтворення епізоду, в 1946 р. Р. Млиновецький зовсім несподівано заявив: «Мусимо подати тут сенсаційний факт, а саме — тоді було створено дві Українських Центральних Ради. ...Члени тупу не погодилися на висунення ідеї самостійності України і організували другу Центральну Раду... Українська Центральна Рада, організована самостійниками, як і організований В. Отамановським штаб української кінної міліції містилися в домі Дмитра Антоновича. ...Певний період тяглася конкуренційна боротьба між цими двома центрами: націоналістичним і москвофільським»¹.

З наведеного виходило, що на момент створення тупівської Центральної Ради (автономістського спрямування) буцімто вже існувала самостійницька Центральна Рада, формування якої ініціювало «Братство самостійників». Ця Рада, за твердженням Р. Млиновецького, перестала існувати 8 березня (за новим стилем — 21 березня) після об'єднання з автономістською Радою, розчинившись у останній².

* В запропонованому варіанті стаття друкується вперше.

Оскільки жодних документальних підтверджень наведено не було, а застосовані дати явно суперечили відомим, забезпеченим джерельними підтвердженнями даним, П. Мірчук у 1960 р. спробував якось узгодити висунуту Р. Млиновецьким ідею з наявними фактами. У нього вималювалась формула: «Вже 16 березня (тобто 3 березня за старим стилем — *В. С.*) 1917 року Микола Міхновський згуртував біля себе у Києві своїх ідейно-політичних однодумців і запропонував їм негайно покликати до дії «Українську Центральну Раду» як орган тимчасового державного правління самостійної України... Але з ініціативою творити політичну репрезентацію українського народу з огляду на нову політичну ситуацію в Росії виступило теж «Товариство Українських Поступовців». ...17 березня (4 березня — *В. С.*) 1917 р. з самостійницької «Української Центральної Ради» і ТУП-івської «Центральної Ради» оформлюється єдина «Українська Центральна Рада»³.

В наведеній логічній конструкції в обережній редакції згадувалося про самостійницьку Центральну Раду більше в ідеї, «в пропозиції», ніж у реальності, і було припасовано час розмов про останню так, щоб вона передувала задокументованій даті — 4 березня 1917 р. Однак спроби П. Мірчука бодай якось зняти очевидні суперечності безпорадної і елементарно неграмотної версії Р. Млиновецького викликали лише роздратування останнього.

У новій своїй книзі 1970 р. амбітний автор знову без жодних посилань на документи твердить, що на таємному засіданні українських самостійників («братчиків») негайно після повалення самодержавства було ухвалено утворити центральний орган для керівництва, координації боротьбою за відновлення української державності. Нею і стала утворена 15 березня (н. ст., тобто 2 березня ст. ст. — *В. С.*) Українська Центральна Рада — «перша самостійницька Українська Центральна Рада», яка «початково містилася в домі Дмитра Антоновича». (До речі, у той час український соціал-демократ Д. Антонович не поділяв самостійницьких настроїв, та Р. Млиновецький на це не зважає). Далі «автономісти, почувши про створення Укр. Центральної Ради й довідавшись про політичні плани її організаторів — заметушилися і кинулися творити власний центр» і 19 березня (6 ст. ст. — *В. С.*) створили «також свою «Українську Центральну Раду» в приміщенні клубу «Родина»⁴.

Після прибуття до Києва М. Грушевського 27 березня (14 ст. ст. — *В. С.*), про плани і настрої якого буцімто мало хто здогадувався, авторитетний професор історії підступно перетягнув «на свій бік менш досвідчених молодих прихильників самостійницької ідеї» й використав їх «для об'єднання» двох Укр. Центр. Рад». Врешті-решт «проф. М. Грушевський, який ще під час своєї діяльності у Львові набув великого досвіду у всяких позакулісових потяганнях та партійній боротьбі, дуже допоміг автономістам в їх заходах щодо зліквідування самостійницької Укр. Центральної Ради»⁵.

За Р. Млиновецьким, злиття «обох Рад» сталося 29 (16 ст. ст. — *В. С.*) березня 1917 р., «що мало в майбутньому фатальні наслідки»⁶.

Замість підтвердження наведеної дати (ні в документах, ні в спогадах, ні в дослідженнях інших авторів її немає), Р. Млиновецький у підрядковій примітці зав'язує дискусію з П. Мірчуком, який у публікації про М. Міхновського «виказує виразну дезорієнтацію її автора, який заплутався в тенденційних публікаціях Винниченка і Шемета, які до того ж **не знали** про існування «Братства самостійників», не знали про те, хто провадив цілу акцію творення військ і тому приписували її **персонально** Міхновському, не знали, хто був творцем партії «соціалістів-самостійників» і не знали, або не хотіли знати про існування самостійницьких організацій, та повірив вигадці про «розходження» Міхновського з УНП (Українською народною партією. — В. С.). Слова В. Винниченка (т. 1, ст. 255), які стосувалися до кінця червня 1917 р. — П. Мірчук достосував бо березня того ж року і подав цілком не відповідаючу правді, але вигідну для автономістів дату злиття двох У. Ц. Рад»⁷.

Перечитавши таке, хтось просто згадає банальне, однак, напрочуд відповідне: «На городі — бузина, а в Києві — дядько», а хтось, до краю спантеличений, все ж потягнеться до тритомника В. Винниченка, щоб, можливо, у такий спосіб розвіяти сумніви — і зовсім уже нічого не зрозуміє, оскільки на названій сторінці не знайде згадки ні про М. Міхновського, ні про подію — «злиття двох У. Ц. Рад».

Таким чином, за Р. Млиновецьким, про діяльність втаємничених самостійників не знали (і не хотіли знати) сучасники, не дізнались (і не хотіли дізнаватись) нащадки-дослідники. Не може, природно, не звернути на себе уваги уже така немаловажна деталь. Тоді як з поваленням самодержавства всі політичні сили в Росії, що загально визнано, стала за кілька днів найвільнішою країною у світі, і в Україні в тому числі, діяли цілком легально, «Братство Самостійників» проводило «тайні засідання».

Залишаючи читачів без відповіді на елементарні питання, Р. Млиновецький наголошує на тому, що всі, хто йому не вірить — то неодмінно самі автономісти, або прихильники цієї хибної політичної орієнтації. Виходить — одному Р. Млиновецькому вдалося досягнути істини. А якщо схема вибудовується не на фактах і документах (вони не наводяться не тому, що автор забуває про них, а тому, що їх немає в природі), то можна вдатись і до абсурдної логіки і до наукоподібної форми (посилання на будь-що в надії, що переважна частина недолугих читачів повірить формі і не вдасться до перевірки). Однак, що робити з тими, хто орієнтується в предметі розмови, або задасть собі труд поцікавитись документальними підтвердженнями?

Втім, виявляється, час від часу з'являються й такі публіцисти, науковці, які заради продукування «оригінальних» концепцій та підтвердження певних ідеологічних схем не проти того, щоб скористатися пасажами Р. Млиновецького, якими б очевидно сумнівними й бездоказовими вони не поставали. Так В. Мороз по суті поєднав «зусилля» Р. Млиновецького й «удосконалення» П. Мірчука й отримав результат: першу Центральну Раду 15 (2) березня 1917 р. заснувало

«Братство Самостійників», другу, 16 (3) березня 1917 р. — діячі Тупу, а 29 (16) березня дві Центральні Ради об'єдналися в одну⁸.

Тут перші дві дати зміщені на одну добу у порівнянні з версією П. Мірчука та замість М. Міхновського «творцем» першої ради називається «Братство Самостійників». Однак питання в цілому залишилися. Тому М. Климишин вирішив обійтися взагалі без точного датування «процесу» й запропонував схему трансформації першої Ради в другу: «У перших тижнях після вибуху революції 1917 р. національно думаючи послідовники Міхновського створили Українську Центральну Раду, в якій вони творили більшість у порівнянні до соціалістів. Коли ж приїхав з заслання проф. М. Грушевський, він переорганізував Укразу й від цього часу перевагу мали в ній соціалісти, головно автономісти-федералісти»⁹.

До пропаганди вигаданої тези на початку 90-х рр. підключився Ф. Турченко. Взявшись за вивчення біографії М. Міхновського, він захопився самостійницьким напрямком суспільної думки і відтворенням досвіду політичної діяльності самостійницьких сил. У 1993 р. у статті «Українська самостійницька ідея на зламі епох (сер. ХІХ ст. — 1917 р.)» Ф. Турченко слідом за П. Мірчуком, писав, що 3 березня 1917 р. самостійники на чолі з М. Міхновським утворили Українську Центральну Раду, а 4 березня керівники ТУП оголосили про утворення об'єднання, під назвою Центральна Рада¹⁰.

Участь самостійників в утворенні Ради, на думку автора, їх політичні опоненти приховували, всіляко підкреслюючи ініціативну роль ТУП. До уваги не бралось, що ні самі самостійники, ні будь-хто взагалі не навели фактів на користь запропонованих тверджень. Однак, на переконання Ф. Турченка, є побічні дані, які наштовхують на визнання пріоритету самостійників¹¹.

Наступного року Ф. Турченко видав шкільний підручник з історії України, де писав, що «саме самостійники 3 березня 1917 р. оголосили про організацію Української Центральної Ради... Майже одночасно із самостійниками власний національний центр почав створювати ТУП... Таким чином, формувалися два центри національних сил з різною державно-політичною орієнтацією... керівники обох організацій 4 березня погодилися на створення об'єднаної організації, яка дістала назву Української Центральної Ради»¹².

У другому виданні підручника в 2000 р. автор знову підтвердив свою точку зору щодо постанови УЦР¹³. Не змінилася вона і в найступніших виданнях підручника за 2002 та 2003 рр.¹⁴

Як не прикро констатувати, але плідний популяризатор історичних знань не прислуховується навіть до цілком слушних зауважень керівника видавництва «Генеза», де друкуються підручники Ф. Турченка, — О. Дубаса. Останній же, гадається, має підстави не лише з особистих міркувань та власної логіки заключати: «До слабких місць першого видання підручника Ф. Турченка, на наш погляд, можна віднести перебільшення самостійницьких настроїв населення підросійської України, що насправді важко ствердити (фактами, документами. — В. С.).

Автор перебільшує значення політичного впливу партії радикально-самостійницького напрямку, зокрема групи М. Міхновського і особливо його роль у створенні Центральної Ради»¹⁵.

Це, й так доволі делікатно висловлене, зауваження О. Дубас дещо пом'якшив загальним посиленням на те, що низку «недоліків» (окрім згаданого, висловлювалося ще немало закидів) Ф. Турченко врахував у наступних виданнях підручника¹⁶. Однак у тому аспекті, про який спеціально йдеться у даному випадку, помітних зрушень не відбувається. Більше того, неначебто за інерцією, неперевірені, очевидно сумнівні й неістинні відомості включаються й до підручників інших авторів. Так Л. Кормич і В. Багацький в своєму навчальному посібнику пишуть, що ініціаторами створення Центральної Ради «виступили українські самостійники на чолі з адвокатом М. Міхновським. В цей же час власний національний центр починає створювати Товариство Українських Поступовців (ТУП)».

Свій «внесок» у міфотворення щодо «двох Центральних Рад» зробив і Д. Яневський, вдавшись до «редагування» всім відомих фактів і документів. Він вважає, що 3 березня 1917 р. відбулися збори, на яких були присутніми понад 100 осіб, які «гаряче прийняли пропозицію «Центральної Ради» про делегування делегації до Петрограда для оголошення новому урядові про невідкладні потреби українського народу», про що 4 березня поінформувала своїх читачів «Киевская мысль», а увечері 4 березня, тобто вже після виходу цитованого числа популярної газети, в помешканні клубу «Родина» відбулися інші збори — 14-ти присутніх тоді в Києві членів ТУП, які створили централь, «що тут же була названа Центральною радою»¹⁷.

В одній із наступних книжок автор подає аж три епізоди під характерними назвами «Народження Української Центральної Ради-1», «Народження Української Центральної Ради-2» і «Народження Української Центральної Ради-3», «розтягнувши» означений процес з 3 аж по 27 березня¹⁸, хоча апеляція до низки залучених фактів жодного відношення до створення Центральної Ради не мають.

Не може не звернути на себе уваги, що жодних документів, окрім інформації «Киевской мысли» та мемуарних даних, передусім — Є. Чикаленка, ніхто з прибічників «концепції двох Центральних Рад» не наводить. Відомі ж факти лише подаються під таким кутом зору (по суті — видозмінюються, тобто спотворюються, фальсифікуються), щоб хоч якось непрямо, «опосередковано» підтвердити вигадану схему. Не насторожує й те, що у працях істориків 20-х — 30-х рр. (а кращі з них належать перу безпосередніх активних учасників подій, таких, як, приміром, високофаховий, відповідальний, скрупульозний дослідник Д. Дорошенко) на існування «двох Центральних Рад» немає й натяку.

Тим більший подив викликає сентенція, до якої вдався В. Капелюшний, намагаючись підвести підсумок у розробці «дискусійного» питання: «Отже, повстання на початку березня 1917 р. одночасно двох Центральних Рад являє

собою безперечний історіографічний факт — як зафіксоване в літературі повідомлення про цю подію. Щодо історичності згаданих подій, чи є вони історичним фактом, то дискусії про це можуть продовжуватись безкінечно, якщо, звичайно, не буде знайдено джерело, підтверджуюче поки що «глухе» «сенсаційне повідомлення» Р. Млиновецького та пізніших авторів. Це можуть бути як архівні матеріали, так і повідомлення в тогочасній пресі та спогади сучасників»¹⁹.

Саме-собою відразу постає питання, а що буде, якщо «джерело» так ніколи і не буде знайдено (а це найвірогідніша перспектива — за майже 90 років нічого подібного, за всіх затрачених зусиль, чомусь не виявлено)? Тоді відпадуть будь-які підстави (для тих, хто застосовує наукові критерії — їх і нині зовсім немає) говорити про «дві Центральні Ради» як «історичний факт», «історичність згаданих подій», тобто — продовжувати дискусії. Отже, якщо вважати історіографію галуззю історичної науки (а не міфотворчості, якій би меті те не слугувало), висновок В. Капелюшного про «безперечний історіографічний факт» виглядає, як мінімум, передчасним перебільшенням.

Не погоджуючись з іншими точками зору, їх аргументацією²⁰, продовжуючи наполягати на своєму, Ф. Турченко в останні роки зробив спробу продовжити дискусію²¹. При цьому він прагне «вивести дискусію про утворення Центральної Ради із сфери схоластики, в якій вона (на його погляд. — В. С.) сьогодні перебуває, в поле документальної доказовості». Що автор розуміє під схоластикою, сказати важко. Адже весь матеріал побудовано на основі словесних виправ.

Те, що з наявного кола джерел не можна почерпнути всієї бажаної інформації (і з цим ніхто не сперечається), скажімо, хто поіменно в процесі перших зборів, на яких започатковувався процес створення Центральної Ради, сформулював ініціативу, як вона достеменно прозвучала й т. ін. — зовсім не підстава піддавати сумніву очевидне (хай обмежене, однак документально зафіксоване знання) й натомість ймовірність, припущення видавати за доказовість. Гадається, такий підхід — словесні беззмістовні мудрствування саме і є одним із виявів схоластики. Щиро бажаючи йти вперед, насправді, на основі запропонованої методики поважний історик чи то тупцює на місці, чи істотно збочує, а то й тягне назад. Весь свій запал автор витрачає на те, що з його точки зору не дає підстав незаперечно вважати наявні джерела за такі, в яких є абсолютна, стопроцентова інформація про створення однієї, єдиної Центральної Ради. Можна висловити впевненість: якби Ф. Турченко з такою ж послідовністю і прискіпливістю проаналізував потенціал інформації про другу, паралельну, «самостійницьку» Центральну Раду, то з неминучістю прийшов би до висновку, що тут підстав практично не існує, що вся схема вибудована на припущеннях, здогадках — віртуальна.

Це видно буквально з кожної сторінки статті, наповненої словами: «напевне», «можливо», «тут щось не так», «напрошується припущення», «стверджувати щось певне неможливо» тощо. Зразком оформлення висновків може слугувати

хоча б наступна фраза: «Не слід виключати й того, що назву коаліційної організації запропонував (цей момент набуває для Ф. Турченка ключового значення. — В. С.) той з суб'єктів її створення (! — В. С.), який *міг* прийти (!) на нараду з іменем «Центральна Рада і запропонував його загалу»²². І на основі таких вибудов робиться підсумковий висновок: «На наш погляд опоненти ТУП мали не менше, а навіть більше можливостей, щоб стати ініціаторами створення УЦР. Але — це лише гіпотеза, адже документів, які б прямо засвідчили, що саме ці люди запропонували назву Центральна Рада» новій організації, і що саме вони почали її конструювати — *не знайдено*» (виділення мої. — В. С.).

Прагнучи «урівноважити» версію, побудовану на відсутності прямих свідчень, з «версією» якої дотримуються практично всі (звісно, ті, хто писав) учасники подій і їх наступники — історики (хай навіть ця «версія» витворена на основі не стовідсотково переконливих джерел, тобто таких, які допускають у деяких моментах двозначності, свідомі чи несвідомі упущення, недосконалості й т. ін.), Ф. Турченко лише заплутує проблему.

«Здаючи з боєм» позиції, історик в останній публікації відступає від колишньої категоричності і завершує розвідку дуже непевними сентенціями: «Хто перший (! — В. С.) назвав себе 3 березня 1917 р. (або навіть раніше) іменем «Центральна Рада», або запропонував його загалу (кого включав цей загал 3 березня?) — невідомо. *Можливо* (виділення моє. — В. С.) в метушні перших днів революції обидві групи, які перебували в різних місцях Києва, деякий час носили це ім'я. При нинішній джерельній базі стверджувати щось певне неможливо. У той же час ця версія має право на існування як гіпотеза, над якою ще слід працювати, розширюючи коло документів, вдосконалюючи методику роботи з ними»²³.

З цього приводу слід зауважити, що оптимізму відносно розширення кола документів плекати особливо не доводиться. Не випадково згаданий матеріал побудований все на тих же джерелах, як і на початку 20-х років минулого століття.

Залишаються й питання щодо вдосконалення методики роботи з документами. Як абстрактне побажання, воно цілком логічне, особливо, якщо зважити на те, що цей аспект іще раніше набрав дискусійного забарвлення. В рецензії на книгу про М. Міхновського висловлювалися сумніви щодо існування такої організації як «Братство самостійників», зокрема відсутність документальних підтверджень, на що Ф. Турченко відповів «виявленим у фонді Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації за 1916 р. документом-копією «Програми і тактики Українського Самостійницького Братства». Із деякою видозміною назви матеріал знаходиться також у Державному архіві Київської області й відомо, що подібний варіант захоплено поліцією 1916 р. у Катеринославській губернії²⁴. Однак наявність згаданих документів зовсім ще не дає підстав для висновку про незаперечне існування відповідної організації. Це цілком міг бути підготовлений документ, ніколи і ніким не прийнятий. Ф. Турченко сам вказує, що «його (тобто документа — В. С.) авторство поліція *приписувала* (виділення моє. — В. С.) організації, що діяла в краї та

(у перекладі російською) називалася «*Инициативным комитетом* (знову виділення моє. — В. С.) Украинского независимого союза»²⁵. Наявності цих документів для Ф. Турченка достатньо, щоб зробити висновок, «що організація чи окремі ізольовані групи з чіткою самостійницькою орієнтацією в роки світової війни в Україні справді існували»²⁶. У даному разі автор назви організації не вживає, хоча сторінкою вище ті ж документи беззастережно вважає dokonаним фактом існування «Братства самостійників», а в наступному, слідом за Р. Млиновецьким, описує певні його кроки як безсумнівні політичні реалії (жодних документальних свідчень, природно, не наводиться). Із недоведеного існування «Братства самостійників» виникає версія про його ймовірну причетність до створення «самостійницької Центральної Ради»²⁷ — паралельного зі сформованим з ініціативи Товариства українських поступовців центром — Українською Центральною Радою. При цьому версія про існування на початку березня 1917 р. «двох (тут і далі виділення автором) національно-політичних центрів... має не менше підстав для існування, ніж версія про існування одного — створеного ТУП. При нинішній джерельній базі проблеми *обидві ці версії* мають право на існування як *гіпотези*, над якими слід працювати, розширюючи коло документів»²⁸.

Із подібним підходом, із пропонованою логікою погодитись ніяк не можна. Тут згадана асиметричність виявляє себе особливо наочно. Документально не перереконавши читачів у реальному існуванні «Братства самостійників», досягнувши по суті лише рівня ймовірності, Ф. Турченко вважає цього цілком достатнім, щоб вийти на наступний, новий рівень передбачення — про можливу участь «Братства» в організації «самостійницької Центральної Ради» і вважає свій висновок (мабуть, його можна іменувати недосконалою конструкцією) версією, рівноцінною іншій, оголошує обидві версії гіпотезами²⁹.

На написане Ф. Турченко реагує наступним чином: «Ми вже наводили архівні документи — виявлені в фондах поліції три варіанти програми «Братства самостійників», які мали спільний прототип». Поширювалися вони в різних регіонах України. У поєднанні з іншими матеріалами (виділення моє. — В. С.) ці документи, на наш погляд, дають підстави для висновку, що організація чи групи під цією назвою справді існували»³⁰. Наведене «підтверджується» посиланням на сторінки книги про М. Міхновського, на яких ніяких «інших матеріалів», крім вже згаданих — поліцейських, насправді немає³¹. «Продовжуючи дискусію з нами, В. Солдатенко, — веде далі Ф. Турченко, — навпаки, вважає, що «наявність згаданих документів зовсім не дає підстав про незаперечне свідчення існування відповідних матеріалів»... У зв'язку з цим виникає питання: скільки документів слід пред'явити, щоб шановний дослідник змінив точку зору»³².

Однак, в наведеній кількома абзацами вище цитаті В. Солдатенка ясно говориться, що сумніви пов'язані не з кількістю документів, а з їх характером — були вони кимось ухвалені (з'їздами, зборами, групами тощо), чи, можливо, лише проектами. Не виключені й інші варіанти. Отже, Ф. Турченкою спритно підмічено суть спору. Втім, для будь-якого фахівця це настільки очевидно, що автор

застерігається: «Адже насправді подібних матеріалів було значно більше — як відомо, в архіві попадає, а потім виявляється істориками лише невелика їх частина. Та справа звичайно не в документах (при певному підході сумніватися в існуванні політичної організації можна за будь-якої їх кількості)...»³³.

Це вже незрозуміло. То наявність кількох документів (хай для когось сумнівних, точніше таких, на основі яких не можна зробити однозначні, категоричні, переконливі, незаперечні висновки) — все, на чому вибудовується концептуальна версія, а то, раптом, справа не в них. А в чому ж? Виявляється, на це питання можна дати й таку відповідь: «...А в людях, які стояли за ними (документами. — В. С.), тримали їх в руках, переховували, читали, передавали іншим, ризкуючи при цьому попасти в руки поліції, обговорювали, сперечалися, поділяли, чи відкидали продекларовані в них погляди»³⁴. Що сказане в даному випадку абсолютно нічого не доводить, гадається, говорити просто зайве.

Насамкінець кидається «останній аргумент»: «Справа, врешті-решт, в історичних фактах. А їх, на наш погляд, достатньо (виділення моє. — В. С.) для висновку про існування в роки Першої світової війни в Україні самостійницької політичної течії, у складі якої були й ті, хто так чи інакше був причетний до зазначених документів «Братства самостійників»³⁵.

Знову виникає питання про факти. Якщо відомості про них є, чому не наводяться? Подібному «вдосконаленню методики роботи з документами», звичайно, можна знайти певну кваліфікацію. Однак, у будь-якому випадку це мало нагадує заявлений намір переведення дискусії «зі сфери схоластики» «в поле документальної доказовості».

Один з авторитетних вчених — С. Наумов, на книгу якого послався Ф. Турченко для підтвердження правоти своїх висновків про поширення в роки імперіалістичної війни самостійницьких настроїв, перехід на позиції самостійництва «цілих груп, гуртків, організацій»³⁶, відгукнувся на історіографічну полеміку спеціальною розвідкою «Братство самостійників» у контексті українського національного руху періоду Першої світової війни»³⁷. Ретельно проаналізувавши всю доступну інформацію, історик доходить достатньо аргументованого висновку: «...Беззаперечних, безсумнівних аргументів на користь існування української організації «Братство самостійників» (чи «Самостійницьке братство») в роки Першої світової війни на сьогоднішній день немає. Разом з тим саме по собі виникнення самостійницької організації цілком імовірно, оскільки добре вписується в логіку розвитку і зміст українського національного (зокрема молодіжного) руху в той період; є й деякі, хоч і недостатні, фактичні докази. Вона могла існувати в загальному потоці юнацьких об'єднань і груп в ембріональному стані, як невеликий гурток однодумців, котрі виношували певні ідеї, мрії, наміри щодо незалежності України, але їхня практична діяльність не пішла далі підготовчих заходів. А створений Р. Бжеським (справжнє прізвище Р. Млиновецького — В. С.) образ братства як потужної і впливової «серцевинної» національної організації цілком міфічний, не відповідає дійсності, спотворює реальну

картину українського руху в роки Першої світової війни. Наведені ним дані здебільшого фантастичні; з іншого боку, цей автор вдається до спекуляцій на відомих, реальних явищах, видаючи їх за прояви і наслідки діяльності Братства самостійників. Більша частина цих даних не витримує критики, натомість відсутні ті відомості, які неодмінно мали б бути в разі реальної діяльності організації. Можна сказати й інакше: те, що найбільш імовірно з описаного Р. Бжеським, не становить нічого особливого, екстраординарного, а якраз наведені ним специфічні, унікальні характеристики є фантастичними. Тому однозначно і беззастережно стверджувати про існування Братства самостійників, а тим більше вибудовувати на основі відомої на сьогодні інформації про нього якісь далекосяжні, принципового значення конструкції, на нашу думку, недоцільно»³⁸.

Гадається, що за таких обставин подальша дискусія навряд чи перспективна, що потенції противників усталеного варіанту процесу створення Центральної Ради вичерпані.

* * *

В оцінці початків функціонування Центральної Ради відповідно до незаперечних, документально підтверджених фактів, то тут, вочевидь, слід погодитися зі спостереженням П. Христюка, згідно з яким «закладено було Ц. Раду по зразку загально-російських «комітетів об'єднаних громадських організацій» з тою тільки різницею, що Рада мала бути не міським чи губерніяльним центром, а всеукраїнським. Через це до складу Ради спочатку ввійшли делегати міських київських українських культурно-просвітних, громадських і політичних установ, а також і тих всеукраїнських установ, які мали свої центральні осередки в Києві (представники політичних партій, кооперації, духовенства, вчителів, студентів, вояків). Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і склад. І це вийшло потім як раз на добре. Склад Ради, її завдання і методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом з розвитком української революції»³⁹.

Певні історіографічні колізії виникли щодо оцінки курсу Центральної Ради, платформи, схваленої Всеукраїнським національним конгресом 6–8 квітня 1917 р. Полишаючи осторонь критику позиції Р. Млиновецького, яка, як і в попередніх відзначених випадках, далека від наукового рівня, для прикладу можна зупинитися на аргументації істориків, які намагаються довести, ніби політика Центральної Ради від самих початків була невірною, недолугою, не могла хоч скільки-небудь відповідати реальним запитам часу.

Своєрідною ремінісценцією означеного став збірник статей запорізьких істориків⁴⁰. Його автори поряд із досить слушними міркуваннями та введеними до наукового обігу новими фактами і документами, вступили в дискусії з приводу низки питань, серед яких на чільне місце висунулися справді ключові моменти — про діалектику національного і соціального чинників у політичному

курсі Центральної Ради та про ставлення до її автономістсько-федералістських орієнтацій, спроб їх практичної реалізації. Однак слід відразу ж сказати, що визнати запропоновані аргументи бездоганними навряд чи можна. Прикладом тут може бути стаття Ф. Турченка і Г. Кривоший, яка відкриває збірник: «Магістралі й глухі кути Української революції».

Намагаючись зрозуміти й оцінити розвиток подій в Україні в 1917 р. через їх порівняння з історичним розвитком інших націй, автори резонно зауважують, що вітчизняний досвід виявився нетиповим для європейських національних революцій. Там завоювання політичної незалежності і соціально-економічні перетворення виявилися розведеними у часі. В Україні ж ці процеси були одночасними, навіть не паралельними, а взаємопереплетеними й взаємозумовленими.

Однак, всупереч добре відомим фактам, Ф. Турченко і Г. Кривоший хотіли б, щоб, розпочавшись із лютневого соціального катаклізму, подальші процеси в Україні (на той час невід'ємній частині Росії і якимось інакше майже ніхто ситуацію й не оцінював) набули лише національно-визвольного характеру (як в Європі), щоб «на цьому етапі (після повалення самодержавства і початку Української революції — В. С.) соціальні суперечності і антагонізми, питання про соціально-економічний лад в майбутній державі не розкололи націю»⁴¹.

«Підганяючи» українську ситуацію під європейський контекст (швидше — схему), автори розвідки, без будь-яких на те серйозних підстав, вважають, що Українська революція розпочиналася за загальновідомим сценарієм, оскільки, за їх переконанням, «з вирішенням соціально-економічних питань люди готові були деякий час почекати»⁴². Звичайно, будь-якому читачеві бажано було б знати, про яких людей іде мова. Невже про безземельних селян, голодаючих солдаток та їхніх дітей, виснажених від перевтоми робітників? Бажано було б також, щоб запропонований висновок підтверджувався документами щодо настроїв цих «людей», зафіксованих, скажімо, в резолюціях їх зібрань тощо. Однак, відчуваючи очевидний брак у таких документах, у конкретних фактах, історики спритно підмінюють предмет розмови (взагалі дуже примітна риса й інших статей збірника). «Перспектива відновлення українського суверенітету, — ведуть далі Ф. Турченко і Г. Кривоший, — об'єднувала всю націю, всі соціальні групи»⁴³. І зовсім не зважаючи на те, що національна консолідація далеко не тожджна відмові від соціальних прагнень, тим більше, що суспільство в Україні було поліетнічним, автори статті закликають на допомогу М. Грушевського, який на початку революції писав: «Національні почуття — скільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського суспільства — від панських і буржуазних груп до пролетарів»⁴⁴.

Зрозуміло, що М. Грушевський тут відзначає тільки історичні особливості, які сприяли формуванню однакових прагнень різних верств українського суспільства в національній сфері. Однак вчений і політик зовсім не констатує відсутності у трудящих бажання і готовності боротись за свої соціальні інтереси.

Навпаки, в основі запропонованої Головою Центральної Ради концепції революції лежала ідея народоправства, реалізація якої була немислима без кардинальних соціальних змін у суспільстві. І саме ці соціальні зміни, запровадження в життя справжнього, всеохоплюючого демократизму тільки й могли бути найвірнішим гарантом реалізації національних, національно-державних прагнень українців.

Ф. Турченко та Г. Кривоший навіть не помічають суперечностей, коли, усупереч власним висновкам, тут же пояснюють, що основною причиною «затягування» в досягненні «політичного суверенітету України» стало те, що керівництву Центральної Ради «не вистачило рішучості очолити соціально-економічні перетворення». Даремно покладаючись на Тимчасовий уряд, який свідомо зволікав з розв'язанням будь-яких проблем, український провід став заручником чужої волі, зрадив власній концепції, стратегії руху. «Ця обставина істотно вплинула на перебіг Української революції, навіть сприяючи посиленню соціальної напруженості в суспільстві, переходу конфліктів у неконтрольовано-стихийну сферу, ведучи до наростання суперечностей між самими українцями»⁴⁵, — змушені визнавати під натиском незаперечних фактів Ф. Турченко і Г. Кривоший. І доводиться лише гадати, які причини зумовлюють безплідний пошук ними варіантів спростування очевидних істин. Можливо, в основі хибної позиції лежить елементарна нездатність проїнятися духом революційної епохи, зрозуміти її феноменальність, невідповідність холодній логіці, сьогоднішньому розрахунку. Адже один із загальновизнаних уроків Української революції полягає в тому, що її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись з декларуванням її головних компонентів, програвали в часі іншим силам.

Не в змозі ігнорувати самоочевидне, запорізькі історики продовжують відтворювати причинно-наслідковий зв'язок політики і невдач Центральної Ради, особливо наполягаючи на тому, що соціалістичне керівництво Української революції штучно звузило соціальну базу руху, «відмовившись від співпраці з ліберальними і консервативними елементами суспільства» — поміщицтвом, буржуазією, іншими заможними верствами. Ф. Турченко і Г. Кривоший висувують персональні претензії до М. Грушевського, який на початках революції чимало говорив про «безкласовість», «безбуржуазність» української нації, однак у наступному дедалі більше закликав до «необхідності боротьби з власною буржуазією і панством, витіснення їх на периферію політичного життя»⁴⁶.

Однак переважна більшість нації, як це визнають і автори статті, брала участь у революції, нетерпляче домагаючись соціальних змін, що не могло не враховуватись лідерами Центральної Ради, яка взяла на себе місію виразника народних інтересів. В результаті «неприхований політичний тиск штовхав українську буржуазію і поміщиків (як і територіальні групи підприємців і землевласників) до опозиції Центральній Раді і навіть до вступу в загальноросійські підприємницькі і поміщицькі організації в Україні («Союзы земельных собственников»,

«Союзы фабрикантов и заводчиков», галузеві об'єднання підприємців), які бай-дуже, а то й вороже ставилися до національно-визвольної боротьби українського народу»⁴⁷. Констатація недалеко від істини. Дивне ж те, що у об'єктивних процесах, виявляється, винен той же М. Грушевський, його оточення. «Таким чином, — прямо продовжують свої міркування Ф. Турченко і Г. Кривоший, — інтереси імущих верств українського суспільства штучно (?! — В. С.) фокусувалися на соціально-економічних питаннях, а національно-державні мотиви діяльності відступали на другий план»⁴⁸.

Тобто, суб'єктивному чиннику (проводу Української революції) приписується роль, якої він не міг виконувати — свавільно управляти об'єктивними суспільними процесами. І, здається, ті, хто взявся провести читачів складними лабіринтами революційних хитросплетінь і вивести їх із «глухих кутів» нерозуміння, убезпечити від «рецидивів класово-партійного підходу», самі «заплуталися у трьох соснах». Тому й змушені вдаватися до демагогічних прийомів. «Якщо в умовах соціальної революції компроміс між класами з різними економічними інтересами є виключенням з правила, то в умовах революції національної, навіть якщо вона має демократичний характер, такий компроміс є правилом, запорукою успішного розвитку національного прогресу»⁴⁹, — твердо заявляють Ф. Турченко і Г. Кривоший.

Однак тут доведеться нагадати, що, згідно конкретно-історичного підходу, кожна революція здійснюється за своїми «правилами», що диктуються реальними обставинами, із дією безлічі об'єктивних чинників, а не вигаданими «заднім числом» «правилами» сучасних істориків, кон'юнктура «запрограмованість» яких виявляється на кожному кроці.

Так, мало не на кожній сторінці відповідного підрозділу статті («Поміщики, капіталісти й національна солідарність») Ф. Турченко й Г. Кривоший повторюють, що через соціалістичні погляди лідерів Української революції до роботи в Центральній Раді «не були допущені» поміщики й капіталісти. Як це можна було зробити в 1917 р., при пануванні практично ніким і нічим необмеженої демократії, відсутності будь-яких адміністративних важелів у М. Грушевського, В. Винниченка та інших соціалістів — загадка, якщо, втім, не допустити, що такий результат був природним, реальним виявом тієї ж таки соціальної революції, переплетіння її з національно-визвольною боротьбою, чого сучасні історики так би не бажали. Адже це вже не «за їх «правилами».

Не менш довільно згадані автори поводяться і при з'ясуванні такого важливого аспекту Української революції як боротьба в ній двох тенденцій — автономістсько-федералістської та самостійницької.

Безумовні симпатії Ф. Турченка і Г. Кривоший на боці самостійників, у першу чергу М. Міхновського. (Ця позиція по суті повторюється й деталізується, розвивається в спеціальному біографічному нарисі)⁵⁰. Що ж до автономістів, відношення до них однозначно критичне. Дослідники вважають, що «самостійники, добиваючись для України незалежності, вели значно реалістичнішу

політику, ніж автономісти». Прорахунки самостійників «були прорахунками у тактиці боротьби, у той час коли прорахунки автономістів були стратегічними»⁵¹.

Дивно, але для Ф. Турченка і Г. Кривоший реалізм є швидше абстрактним поняттям, аніж конкретним. У протилежному випадку, як можна пояснити те, що «значно реалістичніша політика» самостійника з початку ХХ століття і аж до кінця 1917 р. М. Міхновського мала надто обмежене коло прибічників, тоді як гасла автономізму і федералізму були явно домінантними в середовищі політичної еліти і незрівнянно сильніше підтримувались масами. Реалізм в політиці — це і можливості втілення в життя найпривабливіших, найсправедливіших задумів. Переважна більшість лідерів Української революції в 1917 р., керуючись саме реалістичними підходами, науковим аналізом ситуації, віддавала перевагу автономістсько-федералістським орієнтаціям. Однак, на думку згаданих авторів, метою Української революції була зовсім не автономна Україна, як то доводили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Єфремов та ін., як було визнано в тисячах резолюцій найрізноманітніших зібрань українців, підтверджено їхніми діями. За Ф. Турченком і Г. Кривоший, «мета революції визначається не програмами її лідерів, не їх прагненнями, а тим більше суб'єктивними оцінками своєї діяльності»⁵².

Можна цілком припустити, що історики через 80 років після подій, що вивчаються, можуть бачити крізь призму наступних суспільних процесів якісь аспекти досвіду глибше, сутнісніше, аніж учасники революцій. Однак це зовсім не може бути достатньою підставою для того, щоб, всупереч відомим фактам, довільно переінакшувати історію на догоду певним уподобанням. Така ситуація (по суті — зрада принципу історизму) неминуче веде саме в ті «глухі кути», в які, на думку сьогоденних істориків, завели Українську революцію її керманичі.

Знайомлячись із працями запорізьких дослідників, їх критикою концепції М. Грушевського (зауважимо, також історика з неабиякими аналітичними здібностями), не можна не звернути уваги на ще одну умоглядну конструкцію. В їх уяві в 1917 р. існувала Україна (точніше нація, яка обирала свою долю) і решта колишньої імперії — Росія. Оскільки українські автономісти «не зустрічали підтримки російського суспільства, без якої федерація звичайно ж була неможлива, Україна повинна була або погодитися на дальше перебування у складі унітарної Росії, перебудованої у відповідності з інтересами домінуючих в ній політичних сил, або наважитися на повний політичний розрив із нею. Якогось третього, компромісного шляху (а федерація — це завжди міжнародний компроміс) не було. Отже, незалежно від поглядів і прагнень окремих партій чи їх політичних лідерів, український визвольний рух стояв перед завданням досягнення незалежності. Тому прагнення самостійників співпадали з логікою історичного процесу, у той час як дії автономістів гальмували цей розвиток»⁵³.

Однак, варто пам'ятати, що Росія у своїй абсолютній більшості складалася з національних регіонів. А лютий 1917 р. поклав початок демократичній децентралізації романівської «тюрми народів». Українська революція стала органічною

складовою цього об'єктивного процесу. Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради враховував політичні реалії й передбачав переустрій держави (тієї ж таки Росії) на демократичних засадах зі збереженням її цілісності, що мало надважливе значення в умовах імперіалістичної війни, коли Україна перетворилася на один із головних об'єктів чужоземних зазіхань. Варто пам'ятати, що подібні до позицій Центральної Ради погляди сповідували і лідери більшості національних окраїн (регіонів) колишньої імперії. В результаті це дозволяло надійно просувати справу державотворення — виборювати автономію явочним шляхом.

Що ж до самостійництва, то при всій повазі до його речників, не можна сказати, щоб вони запропонували нації скільки-небудь переконливі гарантії утримання незалежної державності, якби така була проголошена. Це не могло не усвідомлюватись як відповідальними політиками, так і широким загалом, який не поспішав висловити своєї прихильності, ще більше — бажання конкретними діями підтримати абстрактно дуже привабливі (і безумовно — історично справедливі) гасла самостійників.

Можливо, сказаним можна було б і обмежитись. Однак, запорізькі автори, швидше за все, відчуваючи хисткість своєї позиції, прагнуть підкріпити її елементами, важливими для історика. Вони намагаються довести, що самостійницька течія була вже досить потужною у 1917 р. Крім Української Народної партії М. Міхновського називаються ще Братство самостійників, Союз української державності, групи членів в УПСР, УСДРП, УПСФ. Сюди ж зараховується й Українська хліборобсько-демократична партія, котра тільки-но зачиналася влітку 1917 р., й Українська партія самостійників-соціалістів, утворена в грудні 1917 р.

Жодних даних про чисельність хоча б однієї з організацій не наводиться. Це не дивно — їх просто не існує. Впродовж року згадується хіба що кілька прізвищ, які інколи збуджували настрої запальними виступами із радикальними заявами. Це також відомо, не один раз описувалося в літературі. Однак, при бажанні, виявляється, можна робити й значно далекоюжніші висновки, свідомо перебільшуючи ступінь впливу самостійників. «Їх голос звучав сильно, — майже патетично заявляють Ф. Турченко і Г. Кривошій, — інколи навіть досить різко і багатьом не подобався (! — В. С.)... Твердження, що самостійників було мало і їх заклики не зустрічали підтримки в народі... відверто упереджене і не аргументоване»⁵⁴.

Як водиться, далі починається аргументація протилежного. Першим фактом наводиться враження кореспондента «Киевской мысли» від Першого всеукраїнського військового з'їзду, в настроях якого «помітний піднесений націоналістичний підйом з перевагою радикальних націоналістичних тенденцій»⁵⁵. Що з'їзд був скликаний з ініціативи Українського військового клубу на чолі з М. Міхновським і мав у складі делегатів прихильників самостійництва — безперечно. Цього не можна було не «помітити». Що ж до «переваги радикальних націоналістичних тенденцій», то такими для ліберальної (хтось ладен сьогодні іменувати її

правосоціалістичною), великодержавної «Киевской мысли» були будь-які національні вимоги взагалі, в тому числі й автономістсько-федералістські гасла Центральної Ради, що й засвідчує знайомство з публікаціями друкованого органу впродовж року. На цей момент звертає увагу багато об'єктивних дослідників. А першим відзначив очевидні деформації в оцінці солдатських настроїв безпосередньо на I Всеукраїнському військовому з'їзді, ніби-то пройнятих «шовінізмом», В. Винниченко. Він доволі делікатно сказав, що газета пише «нестримано, несовісно»⁵⁶.

Другим фактом називається вибух емоцій на Першому українському селянському з'їзді після виступу самостійника О. Степаненка. Ось тільки з наведеного витягу з праці Б. Мартоса неясно, чому зчинився «страшний рев», «крик», «галас» — від підтримки самостійницьких гасел всупереч автономістській позиції президії з'їзду на чолі з В. Винниченком, чи від обурення, викликаного іншими причинами. Справа в тому, що О. Степаненко виступав у процесі обговорення звіту делегації Центральної Ради до Петрограду, якій було відмовлено у національних домаганнях (їх сутність — широка національно-територіальна автономія у федеративній демократичній республіці Росія). І саме остання обставина викликала відповідний настрій. Що ж до картини в цілому, то «панівними темами у промовах стала критика діяльності уряду та вимоги самочинного проголошення автономії. ...Ідея самостійності підтримки з'їзду практично не знайшла»⁵⁷.

Більше «фактів», окрім двох вищезгаданих (як самоочевидно — не надто переконливих), у статті не наводиться. Далі ж автори впевнено заявляють: «Подібні приклади можна довго продовжувати». Неважко передбачити, якби у Ф. Турченка і Г. Кривоший був вибір, вони б запропонували щось справді доказове замість дещо сумнівного. Однак їх ситуація, схоже зовсім не бентежить. І на стіл кидається «останній козир»: «Зрештою робота по їх («подібних прикладів» — В. С.) систематизації вже проведена у двотомній монографії М. Млиновецького, в книжці П. Мірчука «Українська державність. 1917–1920 рр.» (Філадельфія, 1967) і в деяких інших роботах зарубіжних і вітчизняних авторів. Можна довго сперечатися про якість цих робіт. Але одне очевидно: наведений у них матеріал переконливо свідчить, що у випадку із самостійниками мова аж ніяк не йде про «нечисленну групу радикально настроєних українців на чолі з М. Міхновським», «тимчасових попутників Української революції. Мова йде про важливу суспільну тенденцію, від якої об'єктивний дослідник не має права відмахуватися...»⁵⁸.

Те, що «деякі інші роботи зарубіжних і вітчизняних авторів — це та ж сама «пісня», що й «подібні приклади можна довго продовжувати» — доводити не варто. Що праця М. Млиновецького — то суцільні вигадки і фальсифікації замість будь-якого документального забезпечення — показано вище. Крайня заангажованість позиції П. Мірчука також всім добре відома. Знаючи про це, Ф. Турченко і Г. Кривоший мляво застерігаються — «можна довго сперечатися

про якість цих робіт». Якщо мова про наукову якість, то вона практично відсутня, історіографічний ефект швидше негативний. Проте це мало турбує істориків, оскільки вони вважають очевидним, що наведений у працях зарубіжних авторів матеріал (ще раз доводиться із сумом констатувати, що поодинокі і зовсім неоднозначні правдиві факти буквально «тонуть» у масі відвертих підтасовок, спотворень, фантазувань) переконливо доводить їх правоту. А відтак і «козирна карта» швидше є тією рятівною соломинкою, за яку хапаються Ф. Турченко і Г. Кривоший, намагаючись вибратись із того виру необ'єктивності, в який їх затягує за інерцією, як людей, що стали на сумнівний шлях пошуків істини не вповні науковими методами.

Інші автори статей збірника більше повторюють, хоч і не так виразно, підходи і висновки Ф. Турченка і Г. Кривоший⁵⁹.

При вивченні, відтворенні інших аспектів розвитку Української революції принципових розходжень у істориків не виникало.

Достатньо детально прослідковуються, зокрема, державотворчі зусилля, стосунки з Тимчасовим урядом, підготовка Універсалів, їх значення і вплив на розвиток подій, проголошення Української Народної Республіки і набуття нею статусу державної самостійності, конфлікт Центральної Ради з РНК Радянської Росії, його військова фаза, участь у Брестських переговорах, їх політичні наслідки для України.

Невеликі розходження спостерігаються в оцінці підсумків діяльності Центральної Ради, визначенні позитивних аспектів і негативів.

Отже, можна констатувати, що, попри розбіжності у підходах істориків до низки важливих проблем першого (радівського) періоду Української революції, історіографічний прогрес тут очевидний. Тим рельєфніше на його фоні вимальовуються певні аспекти, почасти — прогалини, які чекають своєї належної розробки.

¹ Млиновецький Р. Історія українського народу (Нариси з політичної історії). — Б. м. 1946. — С. 231–232.

² Там само. — С. 312.

³ Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державности. — Філадельфія, 1960. — С. 55–57.

⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Друге видання. Переглянуте і значно доповнене. Торонто, 1970. — С. 98–99.

⁵ Там само. — С. 99–100.

⁶ Там само. — С. 101.

⁷ Там само.

⁸ Мороз В. Україна в двадцятому столітті. — Тернопіль, 1992. — С. 86–87.

⁹ Климишин М. В поході до волі: Спомини. — Детройт, 1987. — Т. I. — Вид. друге. — С. 18.

¹⁰ Турченко Ф. Г. Українська самостійницька ідея на зламі епох (сер. XIX ст. — 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. — Вип. I. — Запоріжжя, 1993. — С. 119–120.

¹¹ Там само. — С. 120.

¹² Турченко Ф. Новітня історія України (1917–1945 рр.). — К., 1994. — С. 11.

¹³ Його ж. Новітня історія України (1917–1945 рр.). — К., 2000. — С. 10–11.

¹⁴ Його ж. Новітня історія України. Ч. I. 1914–1939. — К., 2003. — С. 48.

¹⁵ Дубас О. Висвітлення питання про утворення національних держав у 1917–1921 рр. у підручниках видавництва «Гене́за» // Українська історична дидактика Міжнародний діалог. Фахівці різних країн про українські підручники з історії. — К., 2000. — С. 121.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років. — С. 68–69.

¹⁸ Його ж. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. — Харків, 2010. — С. 62–65.

¹⁹ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1924 рр.). — К., 2003. — С. 111.

²⁰ Див., зокрема: Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово» // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 98–100.

²¹ Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: незакінчена дискусія // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 20. — Запоріжжя, 2006. — С. 117–127.

²² Там само. — С. 121.

²³ Там само. — С. 126.

²⁴ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і Слово. — К., 2006. — С. 208–209.

²⁵ Там само. — С. 209.

²⁶ Там само. — С. 209.

²⁷ Там само. — С. 216.

²⁸ Там само. — С. 216.

²⁹ Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово»). — УЦЖ. — 2006. — № 5. — С. 105–106.

³⁰ Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: незакінчена дискусія. — С. 125.

³¹ Його ж. Микола Міхновський: Життя і слово. — С. 208–209.

³² Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: незакінчена дискусія. — С. 125.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XX ст. — лютий 1917 р.) — Харків, 2006. — С. 275–284.

³⁷ Історичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 21–35.

³⁸ Там само. — С. 32–33.

³⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Прага, 1921. — Т. 1. — С. 15–16.

⁴⁰ Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. Збірник наукових статей. Запоріжжя, — 1958. — 264 с.

⁴¹ Турченко Ф. Г., Кривошій Г. Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція 1917 — початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. — С. 27.

⁴² Там само. — С. 27.

⁴³ Там само.

- ⁴⁴ *Грушевський М.* Наші завдання // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 91.
- ⁴⁵ *Турченко Ф. Г., Кривошій Г. Ф.* Назв. праця. — С. 28.
- ⁴⁶ Там само. — С. 29.
- ⁴⁷ Там само. — С. 33.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. — С. 34.
- ⁵⁰ *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: Життя і слово. — К., 2006. — 320 с.
- ⁵¹ Там само. — С. 23.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. — С. 23–24.
- ⁵⁴ Там само. — С. 25.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. I. — С. 140.
- ⁵⁷ *Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — С. 148.
- ⁵⁸ *Турченко Ф. Г., Кривошій Г. Ф.* Назв. праця. — С. 26.
- ⁵⁹ Див.: *Старух О. В.* Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція 1917 — початок 1918 рр. — С. 65–118; *Геращенко Т. С.* Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність. — С. 119–158 та ін.

НАЙМАСШТАБНІША ОПОЗИЦІЯ В РСДРП(б) КУРСУ НА СОЦІАЛІСТИЧНУ РЕВОЛЮЦІЮ*

Діячі ліворадикального політичного спектра, які найактивніше впливали на перебіг революційних подій в Україні, зустріли й 1917 рік, і повалення самодержавства здебільшого досить далеко від рідних місць.

Дуже авторитетні й впливові у передвоєнний час серед київських більшовиків Є. Бош і Г. Пятаков (вони послідовно очолювали місцеву організацію у 1911–1912 рр.) після арешту, засудження на довічне заслання до Сибіру змогли здійснити втечу і через Владивосток, Японію і США дісталися до Швейцарії. Вони взяли участь у Бернській конференції соціал-демократичних організацій, почали разом з В. Леніним, М. Бухаріним, Г. Зінов'євим видання журналу «Коммунист» як міжнародного органу лівих соціал-демократів. Однак через теоретичні незгоди в оцінці ступеня розвитку капіталізму («імперіалістичний економізм»), у ставленні до демократичних рухів та в національному питанні Г. Пятаков і Є. Бош розійшлися з В. Леніним, його прибічниками і виїхали до Скандинавії, де продовжували революційну діяльність. Зв'язку з Україною, крім спорадичного, рідкісного листування з рідними, не мали.

Ф. Сергєєв (Артем) — впродовж ряду років визнаний лідер харківських більшовиків — ще в 1910 р. втік із Сибіру до Харбіна, а з 1911 р. перебував у Австралії. Природно, зв'язків з Україною не мав, та й вкрай обмежену інформацію про події на Батьківщині одержував з багатомісячною затримкою.

Обидва депутати Державної думи від пролетарських центрів Лівобережжя — М. Муранов (Харківщина) і Г. Петровський (Катеринославщина) разом з іншими депутатами-більшовиками відбували заслання в Сибіру.

Правда, набиралися сили, ставали дедалі впливовішими їх дещо молодші колеги, такі як С. Буздалін (Харків), Ш. Грузман (Горлівка), Е. Квірінг, М. Копилов, С. Гопнер (Катеринослав), В. Бистрянський (Ватін), М. Зарніцин (Київ), М. Тарногородський (Вінниця), Г. Ачканов, П. Старостін (Одеса). Однак, за винятком хіба що Е. Квірінга, вони так і не переростуть масштабів місцевих працівників і ніхто з них не став діячем із широким теоретичним мисленням, власним

* Вперше матеріал знайшов апробацію під назвою «Апрельские тезисы В. И. Ленина: процесс и итоги обсуждения в большевистской организации Киева» на конференції «Дискуссион в РСДРП(б) — РКП(б) 1917–1920 гг.» (опубліковано в збірнику під аналогічною назвою — М., 1990. — С. 76–97) і в доопрацьованому варіанті вміщений до видання «Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. 1. Рік 1917» (Харків, 2008. — С. 175–190).

баченням шляхів розвитку революції, здатних приймати неординарні самостійні рішення тощо.

Будучи щирими й порядними людьми, хорошими, дисциплінованими виконавцями, у своїй поведінці вони все ж залежали від зовнішніх імпульсів, ішли за рішеннями, які продукувалися центральними партійними установами. Об'єктивне визнання цього факту ще не означає, що вони, керовані ними організації були лише сліпими виконавцями чужої волі, слухняними знаряддями (агентами) тільки чиєїсь політики, яка зовсім не відповідала інтересам і прагненням місцевого населення. Щоб використати потенціал останнього у бажаному напрямі, для досягнення злочинних завуальованих задумів буцімто треба було запропонувати оману політику, просто обдурити широкі верстви трудящих.

Вочевидь, тут виявляється надто поверхове розуміння механізму здійснення революцій як всеосяжних, глибинних рухів. Підняти на них маси, мобілізувати на довготривалі, історично відповідальні, нерідко ризиковані і навіть небезпечні для окремої особи дії можна лише в разі принципового збігу векторів розуміння суті наявних проблем і шляхів їх розв'язання. При цьому часто вибір шляхів і методів досягнення мети здійснюється не вільно, а жорстко детермінується цілою низкою обставин і виявляється сутнісно одним і тим самим, незалежно від рівня усвідомлення й обґрунтування (від ідейно-теоретичного до рефлексивно-прагматичного), внутрі- чи позасуб'єктного народження й оформлення.

Втім, зазначене слугувало і об'єктивною підставою для розходжень, іноді конфліктів, без яких, очевидно, рух вперед взагалі неможливий.

Слід сказати, що В. Леніну, його оточенню доводилось нерідко докладати чималих зусиль, щоб привести місцеві більшовицькі організації (ступінь їх організованості, дисциплінованості, ідейної монолітності нерідко істотно перебільшується), так би мовити, «до єдиного знаменника». Відмінності ж у позиціях останніх породжувалися, передусім, специфікою місцевих умов, бажанням регіональних лідерів врахувати їх у конкретній політичній діяльності. І хоча, врешті-решт, центру різними методами (критикою, переконанням, тиском і т. ін.) вдавалося долати ті відмінності у здійсненні спільного курсу, які, на думку керівного ядра партії, шкодили її монолітності, мобільності, бойовитості, об'єктивна їх наявність в очах пересічних громадян викликала враження наближення більшовиків до корінних інтересів мас на найрізноманітніших зрізах, бажання реалізувати їх у конкретних діях. У всякому разі, причин для появи нездоланої стіни між широкими масами України та більшовиками через підлеглість останніх позанаціональним центрам практично не було, або ж вони не виявляли себе досить відчутно.

Більшовики України після виходу з підпілля нараховували у своїх лавах близько 2 тис. членів (до 30% з них працювали в об'єднаних із меншовиками організаціях). Більшовицькі організації почали швидко поповнюватись і налагоджувати роботу з поверненням із заслань та еміграції провідних у минулому працівників.

У числі перших зі Скандинавії до Росії, щоправда не без додаткових труднощів, змогли повернутись Г. Пятаков і Є. Бош. Хоча першим великим пунктом їх зупинки була столиця, де, природно, вирували найбільші політичні пристрасті, подружжя твердо вирішило прямувати до Києва. Там, на їхню гадку, вони, їхній досвід і зв'язки були потрібні більше, аніж деінде, і там можна було принести якнайбільшу користь революційній справі.

І доля розпорядилася так, що саме особиста позиція Георгія Пятакова багато в чому вплинула на лінію поведінки київських більшовиків, вибір їх орієнтацій і призвела, врешті, до серйозної спроби оформлення найзначнішої опозиції загальнопартійному курсові.

Позиція Г. Пятакова досить ретельно виявилася вже у ставленні до телеграми В. Леніна більшовикам, які від'їжджали до Росії, від 6 березня 1917 р. «Наша тактика: повне недовір'я, ніякої підтримки новому уряду; Керенського особливо підозрюємо; озброєння пролетаріату — єдина гарантія; негайні вибори в Петроградську думу; ніякого зближення з іншими партіями...» — наставляв В. Ленін¹. З тих, хто входив до складу групи більшовиків, яким вона була адресована, Г. Пятаков і Є. Бош відразу ж виступили проти ідей, викладених у телеграмі.

13 березня Є. Бош зробила на засіданні Бюро ЦК доповідь про директиви, одержані від В. Леніна. Зачитавши телеграму, вона повідомила, що лідеру більшовиків був направлений запит у зв'язку з тим, що останні два пункти видались недостатньо ясними. Тут же було запропоновано розпочати дискусію про тактику і після короткого обміну думками ухвалено виробити платформу, яка б розкривала лозунги, запропоновані Бюро ЦК. Однак, комісія, якій це було доручено, не виконала наміченої роботи. На засіданні Бюро ЦК 22 березня при обговоренні питання про платформу були схвалені резолюції «Про Тимчасовий уряд» і «Про війну і мир», опубліковані зі вступом «Наша платформа» в «Правду» № 18, від 26 березня 1917 р. Обом документам притаманні положення, характерні для тогочасної позиції Бюро ЦК (про контроль рад за діяльністю Тимчасового уряду, вимоги до Тимчасового уряду, якому давалась розпливчата характеристика, відмовитись від загарбницьких планів, запропонувати всім країнам, що воювали, мир і т. д.)². Принципову тактику з таких найважливіших питань не змогла виробити і Березнева нарада партійних працівників.

На момент обговорення ленінської телеграми Бюро ЦК в Петрограді знаходилась представник Київського комітету РСДРП Д. Іткінд. Вона одержала документ як директиву і привезла його до Києва. Позиція Бюро ЦК щодо ленінської телеграми, можливе знайомство Д. Іткінд з поглядами з даного питання Г. Пятакова і Є. Бош, які очолювали в минулому Київську організацію, непослідовна позиція частини керівників комітету з ряду ключових питань революції, що намітилась на той час, зумовили характер прийнятого Київським комітетом РСДРП рішення за результатами поїздки свого представника до Петрограда. На засіданні, яке відбулося 19 березня, комітет постановив не оголошувати на наступних зборах партійної організації привезену Д. Іткінд «Телеграму більшовикам,

які відїжджали до Росії». У зв'язку з цим Д. Іткінд не включила інформації про документ В. Леніна до своєї доповіді про результати відрядження до Центрального Комітету партії, зробленої на зборах 21 березня³.

Тим часом, до Києва прибули Г. Пятаков і Є. Бош, які «без розкачки» поринули у роботу.

23 березня 1917 р. обоє вчорашніх емігрантів виступили на засіданні комітету з доповідями «Про платформу ЦК і партійну нараду, яка скликала на 28 березня». Під впливом їхніх доповідей було вирішено створити спеціальну комісію для вироблення платформи Київського комітету. До її складу ввійшли Є. Бош, В. Бистрянський, І. Крейсберг, Г. Пятаков, М. Савельєв (Петров). Наступного дня комітет уже заслухав доповідь комісії для вироблення платформи, ухвалив запропонований проект і доручив Г. Пятакову здійснити остаточну редакцію документа для представлення загальним зборам організації⁴. Однак 29 березня, після обміну думками, було вирішено відкласти прийняття запропонованого Г. Пятаковим документа до чергових зборів у зв'язку з тим, що представник організації М. Савельєв знаходився в той час на нараді партійних працівників у Петрограді. З метою уточнення позиції більшовиків щодо війни було доручено комітету на додаток до платформи виробити спеціальну резолюцію. Звертає на себе увагу той факт, що, не дочекавшись схвалення платформи черговими зборами, комітет на своєму засіданні 1 квітня 1917 року доручив В. Бистрянському і О. Горвицю зібрати об'єднане засідання пропагандистів і агітаторів, прочитати їм доповіді про платформу Київського комітету і запропонувати «у своїх виступах триматися цієї платформи»⁵. Не вплинув на позицію Г. Пятакова та його прибічників і передрук з «Правды» «Голосом социал-демократа» 25, 28 і 30 березня статті В. Леніна «Листа з далека. Лист 1. Перший етап першої революції».

Члени організації виявили принциповість, відклавши більшістю голосів прийняття запропонованого В. Бистрянським проекту резолюції про війну, автоматично знявши питання про схвалення платформи комітету на загальних зборах 4 квітня.

Однак Г. Пятаков і його однодумці намагалися будь-що здійснити свої задуми. Об'єднавши більшість у комітеті, вони 6 квітня знову внесли на затвердження зборів резолюцію про війну і схвалення платформи комітету. Часте проведення зборів приводило до того, що в них не завжди могла брати участь більшість членів організації. Склад присутніх теж змінювався. На зборах 6 квітня, як показує підрахунок за результатами голосування резолюцій, було всього 323 чоловіка, тобто не більше 1/4 складу організації. За цих умов Г. Пятакову і його однодумцям удалося домогтися схвалення напрацьованих ними документів⁶ (9 квітня вони були опубліковані «Голосом социал-демократа»).

Головна ідея платформи містилась уже у вступному абзаці: «Ми вважаємо, — говорилося у платформі, — що розвиток продуктивних сил і соціальна міць пролетаріату не досягли в Росії того рівня, за якого робітничий клас може здійснити соціалістичний переворот. Встановлення соціалістичного ладу, яке є кінцевою

метою всієї нашої діяльності, не входить тому до числа завдань, які стоять перед нами в ході революції, що здійснюється»⁷.

Вся політична робота більшовиків повинна була, згідно платформи, зводитися до здійснення Програми-мінімум РСДРП. Цікаво, що ще в грудні 1916 р. у зауваженнях на статтю Г. Зінов'єва про максималізм В. Ленін назвав у корені невірною ідею автора про те, «наче б то ті її [мінімум програми] вимоги... в підсумку дають перехід до принципово іншого загального устрою ...Думати так — значить принципово перейти на позицію реформізму і залишити точку зору революції соціалістичної.

Програма-мінімум є така програма, яка принципово сумісна з капіталізмом, не виходить із його рамок»⁸.

Таким чином, доля надала Г. Пятакову і Є. Бош шанс першими донести в революційну Росію суть нової ленінської тактики. Однак вони зробили чимало, щоб посіяти недовіру до неї в центральних органах партії й протипоставити їм свою позицію в Київській організації.

Можна припустити, що на тогочасній позиції Г. Пятакова позначився і авторитет Георгія Плеханова. Перший марксист Росії не лише не сприйняв ленінського політичного курсу, а й неодноразово різко негативно висловлювався на адресу В. Леніна, його «Квітневих тез». Він, зокрема, писав, що «російська історія ще не змолотла тієї муки, з якої буде з часом спечено пшеничний пиріг соціалізму». А серед аргументів фундатор російської соціал-демократії наводив такі: «Соціалістичний лад передбачає щонайменше дві обов'язкові умови: 1) високий ступінь розвитку продуктивних сил (так званої техніки); 2) вельми високий рівень свідомості в трудящому населенні країни. В Росії немає ні того, ні іншого», — вважав Плеханов, — а тому «розводиться про організацію соціалістичного суспільства в нинішній Росії — значить вдаватися в безсумнівну і при цьому вкрай шкідливу утопію». Отже, соціалістичну перспективу в Росії 1917 р. заперечував і Г. Плеханов...

Втім, схвалення київською організацією платформи комітету не означало кінцевого торжества антиленінських поглядів. Їм ще належало увійти у відкрите протистояння з ленінськими ідеями.

7 квітня до Києва повернувся із загальнопартійної наради М. Савельєв. Перед від'їздом із Петрограда 5 квітня він одержав один примірник підготовленого до публікації в «Правде» варіанта тез. «Я списав їх олівцем на окрему записку, — згадував представник Київського комітету більшовиків, — і ось з цим новим євангелієм революційного комунізму приїхав до Києва»⁹.

Порівняння документа, з яким ознайомився у Петрограді М. Савельєв, з текстом тез, надрукованих в «Правде», і тими підготовчими матеріалами, що зберігаються у фондах Російського державного архіву соціально-політичної історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), дозволяє висунути передбачення: М. Савельєв скопіював один із перших варіантів ленінської праці, можливо, навіть у момент ознайомлення ще

незавершеної. Ймовірно й інше. М. Савельєв з невідомих причин (наприклад — не встиг чомусь) переписав тільки перші 8 із 10 тез і далі оперував саме тим неповним документом, який з часом набув такого вигляду через кількаразове копіювання як завершений.

Важливим було і те, що М. Савельєв був присутній на ряді перших ленінських виступів після повернення з еміграції і обнародуванні В. Леніним тез 4 квітня на зборах більшовиків та об'єднаних зборах більшовиків і меншовиків-учасників Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів у Таврійському палаці¹⁰.

Відразу ж після приїзду до Києва вже увечері 7 квітня 1917 року М. Савельєв зробив доповідь, в якій розгорнуто охарактеризував свою поїздку до Петрограда, висвітлив хід роботи Березневої партійної наради, Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів, доповів суть запропонованої В. Леніним лінії поведінки в революції. Доповідач охарактеризував ленінську доповідь на об'єднаних зборах більшовиків і меншовиків як могутній удар по об'єднавчих тенденціях.

Далі М. Савельєв зачитав згадані 8 тез і виклав ленінську аргументацію для їх розвитку. На жаль, на цьому чернетка протоколу засідання комітету 7 квітня обривається. Однак обговорення доповіді було продовжено на засіданнях 9 і 10 квітня в обстановці гострої полеміки. М. Савельєву довелося досить довго відповідати на численні запитання, якими його буквально засипали члени комітету. До того ж, в більшості питань проглядалося несприйняття ленінських ідей, апріорі критичне ставлення до них. М. Савельєв спокійно і принципово відстоював правильність ленінських положень. У ряді випадків йому довелося висловити й власні погляди щодо складних теоретичних проблем, і вони в цілому збігалися з тими висновками, які були сформульовані В. Леніним пізніше.

Сюжет протоколу з питання «Про позицію, яку зайняв т. Ленін, завершується чітким записом: «Тов. Савельєв (Петров) повністю приєднується до тез Леніна і вважає, що вони у зв'язку з тим, що капіталізм зайшов у безвихідь, цілком виправдовуються в міжнародній соціальній революції»¹¹.

Єдиною, хто підтримав тоді М. Савельєва і прийшов йому на допомогу в роз'ясненні ленінських орієнтирів, була представник ЦК РСДРП О. Розмирович.

Однак більша частина членів Київського комітету — Г. Пятаков, Є. Бош, В. Бистрянський, О. Горвіц, Д. Іткінд, М. Кугель та ін. — виступили проти «Квітневих тез». Основний їх доказ — незрілість Росії для соціалістичної революції¹².

«Поразка уряду, соціалістичний переворот неможливі, оскільки немає всіх економічних передумов, — стверджував М. Кугель. — Тов. Ленін неправий, приймаючи буржуазно-дем. переворот за переворот соціалістичний». «Диктатура пролетаріату зараз неможлива, оскільки маси політично не виховані, не підготовлені до організації господарства, до відвернення продовольчої кризи», — вторив йому А. Горвіц. «У нашій платформі, — наполягав Г. Пятаков, — говориться чітко, що ми зараз не йдемо до соціалізму, а т. Ленін кличе до захоплення влади. Ленін все ж таки проти У[становчих] З[борів], але для нас ясно, що тепер

можуть бути тільки У[становчі] З[бори], а не Республіка Рад Роб. Солд. і Наймит. Деп.». Є. Бош також особливо акцентувала на тому, що платформа Київського Комітету корінним чином розходиться з лєнінськими тезами. «Тов. Лєнін, — підкреслювала вона, — знаходить можливим соціалістичний переворот, у нас можливий тільки демократичний переворот. Говорячи про соц. переворот, ми підтримуємо контрреволюцію. Тов. Лєнін говорить — геть Т[тимчасовий] У[ряд], а київська організація говорить: ми критикуємо Т[тимчасовий] У[ряд], ми боремося з ним, викриваємо, але не скидаємо. Тов. Лєнін говорить — не У[становчі] З[бори], — а ми вимагаємо У[становчі] З[бори]... Ми повинні підтримувати резолюцію київського комітету, тепер час настільки серйозний, що тримуватись авторитетів неможливо»¹³.

В позиції противників переходу до соціалістичної революції проявилася невіра у революційні потенції російського пролетаріату, в можливість залучення селян на бік соціалістичної революції. О. Горвіц, наприклад, твердив, що в «Росії головна маса населення дрібнобуржуазна і тому реакційна. Подальший розвиток революції позначить розходження між пролетаріатом і селянством». Д. Іткінд також намагалась довести, що тези передчасні через дезорганізацію і непідготовленість мас, несвідомість солдатів. Вона вважала, що в соціалістичній революції широкі маси селянства не підуть за пролетаріатом. М. Кугель пророкував: «Якби пролетаріат взяв у свої руки владу в нашій аграрній країні, революція була б програна»¹⁴.

В. Бистрянський, О. Горвіц у своїх міркуваннях відстоювали думки, що без соціалістичної революції на Заході вона неможлива в Росії, а тому і неприйнятні тези В. Лєніна.

Г. Пятаков і його прибічники недооцінювали ролі рад у революційному процесі, продовжували ратувати за підтримку Тимчасового уряду. Аргументація при цьому була плутаною і непереконливою. Так, М. Кугель говорив, що «перехід влади до Рад неможливий, тому що Ради — влада революції і при встановленні республіки вони скасуються. ... Ми, звичайно, не можемо довіряти уряду, але поки що терпимо його... Тов. Лєнін говорить про повалення уряду, але уряд спирається на Р.Р.Д., а тому треба повалити Р.Р.Д.» Г. Пятаков пояснив своє неприйняття лєнінських ідей так: «В тезах говориться про передачу влади Радам Р.Д. і Р.С.Д., тобто, про диктатуру пролетаріату, яка неможлива при капіталізмі»¹⁵.

Відкидалась і лєнінська тактика щодо імперіалістичної війни. Братання М. Кугель кваліфікував як утопію, а О. Горвіц назвав «не марксистським способом ліквідації війни, а анархічним». Висловлювались сумніви і стосовно економічної платформ партії більшовиків, М. Кугель: «націоналізація землі — небезпечний експеримент»¹⁶.

Не дивно, що у процесі дискусії М. Лєбєдєв вніс і узагальнюючу пропозицію про те, що «Київський к-т не згоден з тезами Лєніна»¹⁷.

Вже 10 квітня 1917 р. Київський комітет РСДРП прийняв резолюцію: «Вважаючи тези т. Лєніна ще недостатньо обґрунтованими і розвинутими, Київськ. к-т

утримується поки що від прийняття резолюції щодо тез, залишаючи їх у межах дискусії»¹⁸.

Враховуючи прагнення однодумців Г. Пятакова затягнути, а то й зовсім зірвати обговорення «Квітневих тез», приховати їх зміст від рядових членів партії, М. Савельєв ознайомив з ленінським документом найчисельнішу в Києві Міську районну партійну організацію (яка об'єднувала близько 1000 із загального числа 1500 членів партії). Збори більшовиків Міського району, обговоривши тези В. Леніна, схвалили їх більшістю голосів¹⁹.

Активно підтримала «Квітневі тези» революційна молодь Києва. Так, 9 квітня М. Савельєв виступив з повідомленням про «Квітневі тези» на зустрічі з ініціативною групою молодих робітників по створенню спілки соціал-демократичної робітничої молоді. Учасники зустрічі прийняли рішення заслухати аналогічну доповідь М. Савельєва на зборах робітничої і студентської молоді міста. Через два дні такі збори відбулися. По закінченню доповіді було вирішено надіслати вітальну телеграму В. Леніну. Молодь, зокрема Мальчиков, Лапідус, Мішухіна й інші, з великим ентузіазмом пропагували тези, виступали за їх визнання, боролись проти їх противників у комітеті й організації²⁰.

З ініціативи М. Савельєва привезений ним варіант тез (із несуттєвими, викликаними, швидше за все, технічними причинами, скороченнями) був розмножений на гектографі й поширений у місті листівкою. Це був єдиний у країні передрук одного із перших варіантів твору В. Леніна. Цінність цього видання зростає у зв'язку з тим, що інших листівок із текстом «Квітневих тез» не виявлено (оригінал єдиного примірника листівки знаходиться на збереженні в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, колишньому Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС — ф. 57, оп. 2, Д. 56а, л. І). Очевидно, листівка вийшла 10–12 квітня 1917 р. Пізніше вона, швидше за все, була б передрукована із «Правди». Даних про наклад листівки немає, хоч є відомості, що дійшли до наших днів зі спогадів учасників подій, зокрема Мальчикова (на жаль, свого часу вони не були записані, документально оформлені), за якими листівку видали у кількості 2 тис. примірників. Так, не зважаючи на маневри Г. Пятакова, зусиллями М. Савельєва з ленінським твором одержала можливість ознайомитися значна частина партійців ще до вирішального етапу його обговорення.

На цей момент до Києва надійшов і номер «Правди» від 7 квітня 1917 року, в якому була опублікована робота В. Леніна (в Києві у цей час одержували більш як 100 примірників органу ЦК РСДРП). Усе це не могло не відбитися на характері подальшої боротьби прибічників радикальнішої стратегії і тактики з прихильниками інших, поміркованіших поглядів.

На засіданні комітету 11 квітня було вирішено винести обговорення «Квітневих тез» на загальні збори 15 квітня. 13 квітня таке ж рішення було ухвалене щодо порядку денного наради більшовиків Південно-Західного краю, призначеної також на 15 квітня²¹.

Однак 14 квітня на засіданні комітету прибічники Г. Пятакова 7 голосами проти 4 провели рішення, в якому відзначалося, що комітет вважає ленінські тези «взагалі неприйнятними і залишається на своїй попередній платформі і резолюції про війну». Було відкинуто також пропозицію присутньої на засіданні О. Розмирович — представника Центрального Комітету — про те, щоб все-таки обговорити тези на загальних зборах організації.

Проведені 15 квітня загальні збори членів організації, заслухавши ленінські тези, доповідь М. Савельєва про Всеросійську нараду Рад і «Квітневі тези», а також резолюцію комітету від 14 квітня, ухвалили постанову: «Вважаючи питання, які підняті в тезах В. І. Леніна, дуже важливими і складними, загальні збори Київської організації РСДРП не знаходять можливим прийняти без детального обговорення певну резолюцію про своє ставлення до них, для чого призначають окремі збори найближчими ж днями». Збори вирішили також опублікувати тези В. Леніна в черговому номері газети «Голос социал-демократа»²². Слід відзначити, що Г. Пятаков, В. Бистрянський і М. Лебєдєв, які входили до складу «вузької редакційної колегії» і вирішували всі справи, пов'язані з веденням органу, не виконали постанови зборів, і тези так і не були надруковані в газеті. Більше того, прибічники Г. Пятакова домоглися того, що «Голос социал-демократа» перестав передруковувати статті з «Правды», а комітет прийняв рішення про скорочення обсягу публікацій у газеті щодо загальнотеоретичних питань²³.

15–17 квітня в Києві відбулася окружна нарада більшовиків Південно-Західного краю. На ній були присутні делегати від більшовицьких організацій і груп: Київської, Волинської, Полтавської, Подільської, Чернігівської губерній, а також представник Гомельської групи більшовиків. У роботі наради взяли участь представники Бюро ЦК РСДРП О. Розмирович, М. Савельєв, І. Шварц. Нарада заслухала і детально обговорила доповіді про війну і про ставлення до Тимчасового уряду. Співдоповідачем з обох питань виступав М. Савельєв, який виклав у ході виступів основні ідеї «Квітневих тез» В. Леніна. Нарада (на ній було обрано Окружний комітет на чолі з Є. Бош, до якого війшов і Г. Пятаков) схвалила резолюції в дусі ленінських постанов і висновків²⁴.

Ухвали наради, попри деякі незначні теоретичні недоречності, свідчили про те, що переважна більшість членів партії організацій п'яти губерній схвалила ленінський стратегічний курс.

За цих умов діяльність Г. Пятакова і його прибічників почала все наочніше набирати риси фракційності. 19 квітня на загальних партійних зборах (були присутні, щоправда, не більше як 300 із 1900 членів організації) комітет заявив про те, що складає свої повноваження. Але збори 221 голосом проти 6, при 22, які утримались, відхилили цю заяву²⁵. Тоді, знову-таки з метою тиску на рядових членів організації, комітет дав згоду зберегти свої повноваження до кінця обговорення «Квітневих тез». При переході зборів до розгляду цього питання надійшла рішуча вимога «З'ясувати загальним зборам, з яких міркувань комітет виніс резолюцію, яка відхиляє тези». На підтримку тез виступили рядові більшовики.

Зокрема, солдат Петров вніс резолюцію зі схваленням «Квітневих тез» В. Леніна і вимогою «провести їх в життя»²⁶. Д. Іткінд після всього згадувала: «Було страшно бурхливе засідання. Особливо протестувала молодь, очолювана тов. Мальчиковим і велика група Міського району»²⁷. Незадоволені таким поворотом подій, Г. Пятаков і його прибічники, під приводом затягування дебатов, домоглися рішення про перенесення обговорення питання на наступні збори, а потім практично саботували їх, заявивши від імені комітету про відмову від обговорення принципових політичних питань у зв'язку з тим, що тимчасово виконують функції керівного органа. Більшість членів комітету перешкодили проведенню чергових партійних зборів, якого вимагали члени організації і частина членів комітету²⁸.

У такій обстановці більшість комітету вдалася до нових маневрів. Не рахуючись із волею і навіть рішучими протестами значного числа членів організації, вони домоглися на зборах 19 квітня переобрання делегата на УП партійну конференцію. Замість М. Савельєва делегатом була обрана Є. Бош.

На своєму засіданні 20 квітня комітет схвалив інструкцію для делегатів на конференцію, відповідно до якої делегатам від Київської організації було запропоновано керуватися платформою комітету²⁹. Це рішення так і не було доведене до всієї партійної організації, більшість якої, як випливає з вищесказаного, не поділяла поглядів Г. Пятакова і його прибічників. Про це свідчить і рішуча підтримка поглядів вождя партії ініціативною групою молоді міста, яка надіслала 19 квітня В. Леніну телеграму: «Спілка молоді, — говорилося в ній, — галасує вітає тов. Леніна як ідейного керівника революційного пролетаріату, як справжнього і стійкого борця проти гніту капіталу, за соціалізм і вітає в його особі революційних борців Інтернаціоналу»³⁰.

22 квітня «Голос социал-демократа» надрукував на свої сторінках статтю «Похід буржуазії проти революційної соціал-демократії», яка свідчила про великий авторитет В. Леніна і висунутих ним лозунгів в партійних масах.

Ленінські ідеї завоювали загальнопартійне визнання. Це красномовно засвідчила VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), у роботі якої взяло участь 17 посланців від 11 більшовицьких організацій України, що нараховували вже понад 8,5 тисяч членів партії. Переважна більшість делегатів від партійних організацій України, як і посланці інших регіонів країни, з перших же засідань активно підтримали ленінську позицію. За цих умов Г. Пятаков та інші делегати від Київської організації не зважились виступити проти загальнопартійної лінії. Г. Пятаков протиставив ленінським ідеям свої погляди лише з одного — національного питання.

Більшовицькі організації України в короткий час схвалили рішення конференції, наполегливо пропагували їх і приступили до мобілізації мас на їх виконання.

Поступово ставав на послідовно-ленінські позиції і Київський комітет РСДРП(б). Комітет заслухав повні звіти всіх делегатів конференції і представника ЦК РСДРП(б) М. Савельєва на спеціальному засіданні, яке відбулося

8 або 9 травня. Майоров і М. Савельєв відхилили спроби Г. Пятакова та його прибічників перекутити інформацію про хід роботи конференції, применшити значення прийнятих рішень (у «Голосе социал-демократа» було опубліковано лише 2 резолюції, прийняті VII конференцією РСДРП(б) — про війну і з аграрного питання. Це було значно менше, ніж в інших більшовицьких виданнях України). Підводячи підсумок характеристиці найважливіших резолюцій конференції, М. Савельєв відзначив, що «під кінець (конференції. — В. С.) більшовизм вийшов оновленим, єдиним, як ніколи. Подальший розвиток більшовизму піде саме цією лінією»³¹.

Навіть ті з членів Київського комітету, які раніше займали антиленінські позиції, як, наприклад, Д. Іткінд, визнали, що після ознайомлення з результатами роботи Всеросійської конференції у комітеті виробляється «ясна лінія» з корінних питань революції³². Дедалі активніше починали боротися за ленінську політичну лінію Є. Бош, М. Майоров та інші керівні працівники Київської організації, які ще зовсім недавно підтримували Г. Пятакова. Протягом травня — червня більшовики Києва прийняли ряд рішень в дусі резолюцій Квітневої конференції.

У газеті «Голос социал-демократа» була надрукована стаття М. Зарніцина «Боротьба з господарською розрухою». Автор активно відстоював ленінську економічну платформу партії більшовиків. «Тепер, — відзначалося в статті, — революція створила в особі Рад. Роб. Солд. і селянських депутатів такі органи самодіяльності революційного народу, які з успіхом могли б здійснити контроль над суспільним виробництвом і розподілом продуктів. Тов. Ленін перший вказав на це відразу після приїзду до Росії у відомих своїх «тезах». 7 і 8-й тези проголошували:

«7. Злиття негайне усіх банків країни в один загальнонаціональний банк і введення контролю над ним з боку Р.Р.Д.

8. Не «запровадження» соціалізму, як наше безпосереднє завдання, а перехід негайно тільки до контролю з боку Р.Р.Д. за загальним виробництвом і розподілом продуктів».

Ці тези здалися тоді чимось «страшним» і «жахливим» не тільки представникам дрібнобуржуазних партій народників і меншовиків, а й деяким більшовикам.

Життя, однак, швидко показало, наскільки був правий в даному разі тов. Ленін»³³.

Слід окремо відзначити той факт, що процитовані ленінські тези стосувалися суті робітничого контролю — питання, якого не змогла зрозуміти секретар окружного комітету РСДРП(б) Є. Бош навіть після розмови з В. Леніним на VII загальнопартійній конференції. З цієї точки зору симптоматична й кінцівка статті, підкріплена посиланням на матеріали конференції: «...Тільки перехід всієї влади в руки Рад Роб. Солд. Сел. і Наймитських депутатів дасть можливість здійснити у загальнодержавному масштабі в інтересах народу, а не проти народу контроль над виробництвом і розподілом, і трудову повинність.

До тих пір, доки цей перехід не здійснився, вказані заходи можуть здійснюватися в окремих місцях «місцевими революційними органами всенародної влади, коли для цього є можливість (Резол. Всерос. Конф.)»³⁴.

2 і 23 червня відбулися засідання загальноміської конференції більшовиків Києва (періодичні засідання конференції прийшли на зміну загальним партійним зборам, які стали неможливими у зв'язку з чисельним зростанням організації). У результаті обговорення питання про національно-визвольний рух Г. Пятаков і його прибічники зазнали рішучої поразки. Конференція прийняла ленінську резолюцію VII конференції РСДРП(б) з національного питання³⁵.

Загальноміська конференція, яка відбулася 21 і 28 травня, прийняла рішення про широкий передрук брошур центрального партійного видавництва «Прибой», і про те, щоб друкований орган комітету — «Голос соціал-демократа» — підтримував лінію «Правди»³⁶. А конференція, яка проходила 30 липня, після доповіді про «Голос соціал-демократа», констатувала, «що напрямок газети повністю відповідає постановам останньої загальнопартійної конференції і збігається з поглядами комітету»³⁷.

Отже, в Києві обговорення питань, пов'язаних з напрацюванням і прийняттям нового стратегічного курсу партії більшовиків, зусиллями Г. Пятакова і його прихильників вилилось у гостре протиборство прибічників різних підходів до оцінки перспектив революції. Щодо гостроти ця боротьба не мала собі рівних у партії. Достатньо сказати, що питання, пов'язані з обговоренням «Квітневих тез», сім разів ставились на засіданнях комітету, двічі на загальних партійних зборах, на окружній партійній нараді Південно-Західного краю, а платформа Київського комітету, протиставлена тезам, тричі вносились до порядку денного засідань комітету і загальних зборів. У ході боротьби комітет, який мав періодичний друкований орган, перешкоджав передруку на його сторінках тез В. Леніна, на що прихильники ленінської позиції відповіли публікацією листівки з текстом ленінського документа.

Конкретно-історично склалося так, що представники саме Київської організації змогли одержати повнішу, ніж у будь-якій іншій периферійній організації, інформацію про сутність ленінських стратегічних і тактичних настанов. За малим винятком, навряд чи хто із місцевих більшовиків, окрім київських, міг, наприклад, уже в двадцятих числах березня знати про ленінську телеграму більшовикам, які від'їжджали до Росії. Не відомо, чи привіз хто-небудь, окрім М. Савельєва, в свою організацію варіант «Квітневих тез» іще до появи в своєму місті «Правди» з текстом ленінського документа. Небагато було і тих делегатів з місць, які слухали доповіді В. Леніна про стратегію і тактику партії в перші дні квітня, і оперативно, подібно до М. Савельєва, доносили їх зміст до товаришів по організації. Однак ленінським висновкам негайно протиставлялись погляди Г. Пятакова і його прибічників, які мали в Київському комітеті тимчасову перевагу. Можна допустити, що теоретична дискусія в Києві у квітні-травні 1917 року була продовженням суперечок, які вели В. Ленін і Г. Пятаков щодо

основних питань революційного руху в 1915–1916 роках. Безперечно, що ця дискусія вилилась у найбільшу в країні відверту опозицію ленінським ідеям.

Власне, полеміка навколо «Квітневих тез» до VII Всеросійської конференції РСДРП(б) так і не була завершена. Більше того, робились спроби навіть дискредитувати прийнятий конференцією стратегічний курс партії, зокрема знову протиставити йому власні плани дій.

Ніде, окрім Києва, неприйняття ленінських пропозицій не привело до створення власної, альтернативної платформи для внесення її на форумі партії як ідейно-політичної основи для можливого організаційного оформлення групи (фракції) членів партії, які дотримувалися відмінних від ленінських поглядів.

У Київській організації виявились невідповідними до сприйняття нових радикальних теоретичних висновків не стільки рядові члени партії, скільки керівництво комітету, що зумовило особливий драматизм дискусії, в якій більшість організації могла йти на відстоювання своєї лінії тільки до певної межі, чим спритно скористались Г. Пятаков, його прибічники, які стали на шлях фракційності.

Обговорення в Київській організації принципового, стратегічно важливого ленінського документа відбило рівень тодішнього демократизму відносин і внутріпартійної практики, коли загальна політична лінія вироблялася в процесі вільного обміну поглядами за повної можливості їх відстоювання. Досягнутий за таких умов ступінь згуртування був особливо високим, бо, по-суті, виключалося нав'язування будь-кому яких-завгодно рішень.

Схвалення більшовиками України, інших регіонів країни ленінського стратегічного плану було вибором курсу на соціалістичну революцію. Це була серйозна альтернатива шляху, на який став Тимчасовий уряд і до якого схилялася Центральна Рада. Однак обрані теоретичні моделі мали ще пройти сувору перевірку в горнилі непростих процесів, які могли породити й такі переломні ситуації, коли первісний вибір соціально-політичної перспективи різними силами неминуче мав бути не лише скоригований, а й істотно змінений.

¹ Протоколи и резолюции Бюро ЦК РСДРП(б) (март 1917 г.) — Вопросы истории КПСС. 1962. № 3. — С. 145, 147, 151.

² Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март–ноябрь 1917 г.). Сб. док. и матер. — К., 1957. — С. 228, 230.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. — Ч. 1. — К., 1977. — С. 59, 61.

⁴ Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року. — Літопис революції. — 1931. — № 4. — С. 155.

⁵ Там само. — С. 168. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. — С. 72, 88.

⁶ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). — С. 239.

⁷ *Ленін В. І.* Повне зібр. тв. — Т. 30. — С. 385–386.

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. — С. 89.

⁹ *Савельев М. О.* В. І. Ленін. Жовтень // Український історичний журнал. — 1977. — № 10. — С. 112.

¹⁰ Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року. — С. 180.

¹¹ Там само. — С. 171–180.

¹² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Харьков. — 1928. — С. 33, 37.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 33.

¹⁶ Там само. — С. 37.

¹⁷ Там само. — С. 34.

¹⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). — Ф. 70. — Оп. 3. — Спр. 42. — Арк. 179.

¹⁹ Там само. — Арк. 154, 155, 178, 184, 193.

²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. — С. 103, 107.

²¹ Там само. — С. 112.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 3а. — Арк. 111–112 зв.

²³ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март–ноябрь 1917 г.). — С. 193–209.

²⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 43–44.

²⁵ ЦДАГО України. — Арк. 103–106.

²⁶ РДАСПІ. — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 184.

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. — С. 147.

²⁸ Там само. — С. 126.

²⁹ Історія КП(б)У. В матеріалах і документах. Хрестоматія. Вип. 2. — 1917–1920. Харків, 1934. — С. 86.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 56–57; Спр. 3. — Арк. 124–130.

³¹ РДАСПІ. — Ф. 70. — Оп. 3. — Спр. 42. — Арк. 128, 129.

³² Голос социал-демократа. — 1917. — 25 мая.

³³ Там само.

³⁴ Там само. — 23 и 25 июня.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 182 зв., 183.

³⁶ Голос социал-демократа. — 1917. — 3 авг.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 182 зв., 183; Голос социал-демократа. 1917. — 3 авг.

ВИСТУП ПОЛУБОТКІВЦІВ У 1917 р.

(Спроба хронікально-документальної реконструкції події)*

Мало хто з дослідників історії революційних подій 1917 р. не стикався з окремими, розрізненими фактами, згадками про сплеск солдатської стихії в Києві на початку липня. Адже в події було втягнуто більше 10 тис. лише озброєних солдатів, половина з них, доведена до відчаю, перебувала в стані крайнього збудження, обурення. В тривожному чеканні неконтрольованого вибуху, кияни провели кілька днів і ночей. До того ж, це було в той момент, коли досягла свого апогею політична криза в Петрограді.

Та водночас не знайти і жодної публікації, автор якої намагався б викласти непростий, в чомусь таємничо-загадковий сюжет без цілої низки застережень. Більшість же істориків, стикаючись з очевидними труднощами, чинять ще простіше — або взагалі обходять його, або ж передають скоромовкою, ледь згадують, не зважаючи на проникнення в глибинну суть однієї з невивчених сторінок минулого. Головна причина тут полягає, очевидно, у тому, що у розпорядженні дослідників дуже, просто занадто, вузька документальна база. Рух справді був стихійним. Хоч «критична маса» накопичувалась довго, та в завершальній стадії він розвивався вибухоподібно, швидкоплинно завершився. Його перебіг, практично, не зафіксовано бодай у якихось інформаційно-регламентаційних документах осіб, що стали на чолі виступу солдатів. Це утруднює розуміння мотивів поведінки повсталих. Безславне ж завершення, очевидно, призвело до того, що найактивніші його учасники пізніше не бажали відтворювати в мемуарах цю досить неприємну сторінку своїх біографій. Тим більше, що деяка (незначна) частина їх була ув'язнена за звинуваченнями у кримінальних злочинах, а життєві шляхи всіх інших губляться у фронтових окопах, куди вони терміново, навіть поспіхом були вивезені, точніше, спроваджені, як тільки власті опанували становищем. Логічно допустити, що серед полуботківців взагалі було мало не тільки політично свідомих, зрілих людей, здатних на скільки-небудь серйозну аналітичну оцінку власних дій, які б розуміли історичну вагу своїх свідчень для нащадків, а й просто письменних.

Чи не тому у розпорядженні дослідників лише одна публікація безпосереднього учасника подій — полуботківця М. Падалки (щоправда, М. Грушевський

* Стаття опублікована в співавторстві з І. В. Солдатенком в «Українському історичному журналі» (1993. — № 7–8. — С. 17–29; № 9. — С. 28–39; № 10. — С. 3–20). Її основні положення і висновки використовували у низці наступних праць автора.

спеціально відзначає, що в числі керівників полуботківського руху його ім'я невідоме)¹. Власне, у повному розумінні мемуарною її теж вважати не можна. М. Падалка зробив доповідь-реферат в Українському військово-історичному товаристві в Ченстохові в 1921 р. і опублікував її під однією і тією ж назвою у воєнно-науковому збірнику «До зброї», (він виявився єдиним) і окремим виданням за власний кошт у львівському видавництві «Діло»².

Схоже, що для тогочасних політичних лідерів, зокрема, з Центральної Ради виступ полуботківців став тією подією, закінчення якої чекають в нервовому напруженні, з важким серцем, поганим передчуттям, подією, яку згодом навіть згадувати не хочеться, і від думок про яку з роздратуванням відмахуються, як від надойшливих мух. Коли ж через певний час такі діячі як М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, П. Христюк та інші взялися за підготовку мемуарів, наукове осмислення минулого, вони змушені були зізнатися, що для вибудови цільної концепції не вистачає не лише необхідних джерел, але й бракує їхнього (сучасників) розуміння навіть найзагальнішої логіки, основного стрижня, головної пружини подій. А це, в свою чергу, було пов'язано почасти з природними труднощами тлумачення пояснення дії стихійних процесів, почасти з незабгаженістю поведінки багатьох політичних сил, особистостей, які різною мірою виявились причетними до подій. Заплутати ситуацію тут допомогли заяви і публікації з різних політичних таборів, що в горінні пристрастей, в полум'ї емоцій намагались якнайоперативніше відмежуватись від бентежних дій, водночас кинути тінь підозри за їх ініціювання на супротивників. Нерідко це робилось без будь-яких фактичних підтверджень, із далеко не делікатними натяками, припущеннями, поширенням сумнівних сенсаційних чуток тощо.

Думається також, що немало моментів було й свідомо назавжди утаємничено політичними діячами, які навіть «заднім числом», у мемуарах не побажали відкрити відомі їм факти. Іншими аргументами-припущеннями важко пояснити, наприклад, чому цей сюжет зовсім обійшов у своєму тритомнику «Відродження нації» (К. — Відень, 1920) В. Винниченко. Адже він брав безпосередню участь у спробах врегулювання конфлікту і в деталях відтворив події значно меншої ваги і значимості, ніж полуботківська епопея.

Аналогічні міркування виникають при ознайомленні з відповідним сюжетом досить солідно документально озброєної книги П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції» 1917–1920 рр. (Т. I. Відень, 1921): «На Україні про це саме, тобто про необхідність закінчення війни і початку проведення в життя соціально-економічних реформ, нагадали, хоч і в неорганізованій, примітивній, дезертирсько-бунтарській формі, нещасні «полуботківці», що не хотіли виступати на фронт, незважаючи на постанову Центральної Ради в цім напрямі і заходи Генерального Секретаря військових справ Петлюри, і все домагались признання їх (5000 чоловік) особним українським полком аж доти, поки в дні петроградських боїв не зробили серйозного бешкету в Києві, арештувавши начальника міліції, захопивши міліційні участки, розгромивши приватне

помешкання Начальника Київської Округи і поставивши свою варту біля деяких державних установ. Цей бешкет без особливих труднощів було ліквідовано Генеральним Секретаріатом, який не задумувався серйозніше над причинами його»³.

І це сказано Генеральним Писарем Центральної Ради, який краще за інших знав, скільки зусиль довелося докласти Центральній Раді, щоб залагодити конфлікт, що не давав їй спокою більше місяця, а всіх киян тримав протягом кількох днів в стані тривоги і переляку. Суб'єктивне прагнення будь-що видати солдатський виступ за третьюрядну подію, над якою не варто серйозно задумуватись, лише зайвий раз доводить небажання розібратися в його суті, осторогу відкрити такі потаємні сторінки історії, яких би не дуже хотілось широко оприлюднити.

Очевидно, найповніші (і найвагоміші за оцінками) спогади про полуботківський рух залишив М. Грушевський. Його мемуарам взагалі властива пильна увага до проблем національно-військового будівництва, нереалізованість яких стала чи не найголовнішою причиною краху Центральної Ради. Повстання полуботківців М. Грушевський з високим професійним хистом вписує в тогочасні загальнополітичні тенденції, а рух полуботківців не зводить лише до подій першої декади липня 1917 р. Він вважає його апогеєм тенденції, уособлюваної в діяльності Українського військового клубу ім. П. Полуботка в Києві.

Тому й термін «полуботківці» він вживає уже для березня — травня 1917 р. і поширює його потім на солдатів-грушківців⁴.

Водночас М. Грушевський чесно визнає, що й для нього у рухові полуботківців залишилось дуже багато незрозумілого. Він робить досить серйозне застереження, до якого, практично, не прислухались дослідники: «Ворожими українству кругами навалено було на сей полуботківський виступ стільки різних вигадок на мотив їх хуліганства, грабіжництва і под. (почасти спростованих, почасти неспростованих, але також більш, ніж сумнівних), що не легко визнати в тім, наскільки організований був сей виступ. Політичний його характер не підлягає сумніву — але цілі його зістаються неясні»⁵.

З цілком поважних причин із суровою обережністю, стриманістю, критичністю варто ставитись до висвітлення перебігу подій у тогочасній пресі. Мова не лише про очевидні фактичні неточності, що потрапили за складних обставин на сторінки газет, але й про ту атмосферу загального сум'яття, буквально шоку, в якій опинилась суспільна думка киян — виступ полуботківців проходив на фоні петроградської кризи, що потрясла країну, а також ганебного провалу наступу російської армії на Південно-Західному фронті, важкого відступу з ряду пунктів України. Судячи з усього, домінуючим у настроях репортерів був подвійний переляк, який не дозволяв об'єктивно, безпристрасно подавати інформацію, що надходила, чи ж то зі значними труднощами добувалася. Уривчастість одержуваних даних, а також їх суперечливість, нашаровуючись, створювали сприятливий ґрунт для фантазій, вигадок: навіть у тих, хто від природи був і не вельми схильний до цього.

Не позбавлена тенденційності і єдина архівна справа з матеріалами комісії Київської військової округи, створеної спеціально для з'ясування обставин липневого виступу полуботківців, (вона зберігається в Центральному державному військово-історичному архіві колишнього СРСР (ЦДВІА), ф. 1759, оп. 4, спр. 1688). Є чимало підстав вважати, що комісію цікавило не стільки з'ясування істини, скільки бажання добути максимум даних, які б скомпрометували солдатів і водночас допомогли б вигородити військові влади, певні політичні сили.

Як не прикро, але й у фондах Центральної Ради (ф. 1115) і Генерального Секретаріату Центральної Ради (ф. 1063) (Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України) саме за другу половину червня — початок липня 1917 р. відсутні протоколи засідань. І реконструювати позицію Ради, яка так багато значила в ході подій, доводиться лише за газетними викладами протоколів засідань, скупими згадками про них. Виняток — хіба що протоколи у газеті «Вісті з Української Центральної Ради».

Проте, попри всі складності, спроби розібратися в перебігу липневої кризи в Києві не полишали істориків і певний доробок тут все-таки є. Уже в 20-і роки в хронікальній праці «1917 год на Киевщине» були відтворені окремі факти дій повсталих, передано зміст документів політичних сил щодо полуботківців, зокрема більшовиків⁶. Обмежені сюжети про липневі події було включено в той період і дещо пізніше також до публікацій про військово-бойову роботу, збройні сили України революційної доби⁷. Фрагментарні дані, точніше, досить скупі згадки наводились і в деяких матеріалах, що з'являлись на сторінках спеціальних воєнно-історичних збірників, журналів, таких як «За державність. Матеріали до історії війська українського» (Каліш, 1929–1936), «Літопис Червоної Калини» (Львів, 1929–1939), «Табір» (воєнно-літературний журнал. Варшава, 1927–1937). Дні повстання полуботківців постійно відзначалися і в «Календарі Червоної Калини»⁸. Та, мабуть, найповніша і найзмістовніша інформація була зібрана і систематизована Д. Дорошенком⁹, хоча треба зауважити, що автор переплутав у багатьох випадках новий і старий стилі, що призвело до зміщення подій, прикрих деформацій у викладі матеріалу. Надзвичайно великий інтерес становить фундаментальна праця П. Мілюкова. Її унікальність полягає в тому, що автору пощастило аналізувати документ, якого більше ніхто з дослідників не тримав у руках — план дій повстанців. Що ж до концепції, то її визначили великодержавницькі, антибільшовицькі погляди автора¹⁰.

З часом в зарубіжній історіографії інтерес до питання про полуботківців згас, а у вітчизняній його наважувались порушувати лише окремі дослідники, що, правда, трактуючи залучені до обігу документи, факти здебільшого однобічно, безпосередньо пов'язуючи виступ солдатів, хід повстання з провокаційною діяльністю, дворушництвом Центральної Ради¹¹.

Водночас, в узагальнюючих, підсумкових працях, що вважались як би офіційними (нарис історії Компартії України, багатотомна історія України, хроніка «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской

власти на Україне» (К., 1977), енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (К., 1987), «незручний» епізод з полуботківцями старанно замовчувався.

Об'єктивна потреба в неупередженому дослідженні історії боротьби українського народу за свою державність, за власні збройні сили відразу виявила суттєву прогалину у знаннях про одну з відповідальних і драматичних сторінок цього складного, суперечливого процесу¹². Для з'ясування проблеми в цілому дослідники мають відповісти передусім на такі питання:

В якій мірі співвідносяться, перебувають у взаємозв'язку проблеми державотворення, українізації армії з тим, що сталося на вулицях Києва 4–5 липня 1917 р.? Яким виявилось співвідношення стихійного фактора зі свідомими діями політичних сил? Чи змогли вони вплинути на підготовку вибуху, на його приборкання? Чи були причетні до цього більшовики? Яку роль відіграли самостійницькі ідеї, позиція членів Українського військового клубу ім. П. Полуботка, очолюваного М. Міхновським, на розвиток подій? Чи був у повсталих вироблений план дій? Хто його автор? Як він створювався? Якою була реакція на виступ полуботківців Центральної Ради? Якою мірою виявились втягнутими у події вояки Першого українського козачого запасного полку ім. Б. Хмельницького та їх командування? Чи існував прямий, організаційний зв'язок між повстанням у Києві і липневими подіями в Петрограді, чи ж то був лише випадковий збіг у часі? Як вплинув виступ полуботківців, його придушення на подальший перебіг подій у Києві, на політичну ситуацію? Якою, відповідно, може бути, з огляду на всі попередні питання, загальна, підсумкова оцінка солдатського виступу?

Очевидно, слід розглядати виступ полуботківців в контексті тогочасних процесів, зокрема, пошуків розв'язання питання про українську державність і його складової — формування власних збройних сил. Керівники українського національного руху, лідери Центральної Ради після Лютневої революції вважали основною своєю метою досягнення широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної республіки Росії. Чи не з найбільшою повнотою і водночас лаконічністю ця позиція була акумульована в рішеннях Всеукраїнського Конгресу (6–8 квітня 1917 р.):

«1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу, з'їзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі.

2. Автономний устрій України, а також і інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устроєві Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії з'їзд визнає федеративну демократичну республіку, а одним з головніших принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні»¹³.

Цей курс Центральна Рада втілила у перших своїх Універсалах, відстоювала у конкретних політичних кроках, у змаганнях з Тимчасовим урядом, шовіністичними партіями, пропагувала в масах. А логічною складовою цього курсу були зусилля щодо розвитку національної свідомості солдатських мас, їх згуртування під національними лозунгами, спроб створення українізованих військових частин. Щодо цього напрямку Центральна Рада, дотримуючись реформаційних засад, виявляла обережність, розраховувала на поступовість, легітимізацію процесу будівництва власних збройних сил. Слід враховувати і те, що в умовах продовження імперіалістичної війни Центральна Рада не вдавалась до форсування подій не стільки з прагнення неодмінно йти в фарватері політики Тимчасового уряду, а й з небажання дестабілізувати обстановку в країні й на фронті, створювати практично невідворотне напруження, а то й викликати репресії. Лідери Центральної Ради сподівалися, що з часом суспільна свідомість буде підготовлена до широкомасштабної українізації армії і тоді центральний уряд, який до того ж зможе вже переконатися у боєздатності перших українських частин і їх позитивному внеску у зміцнення фронту, дасть згоду на реалізацію планів творення військових формувань на національній основі.

Однак, розважливість, повільність у діях Центральної Ради ввійшли у певну суперечність з самим духом революційної доби. Солдати-українці з ентузіазмом сприймали заклики Центральної Ради до гуртування, проте вони виявляли нетерпіння, ставали на шлях створення українських частин явочним порядком. Певну роль тут відіграла і поширювана у військах самостійницька ідеологія, що вимагала негайного оголошення України самостійною державою з власними національними збройними силами.

Яскравим проявом зазначених суперечностей стало створення Першого українського козачого запасного піхотного полку ім. Богдана Хмельницького у квітні 1917 р.¹⁴ Дедалі виразніше вони дали себе знати в дебатах на I Всеукраїнському військовому з'їзді (Київ, 5–8 травня 1917 р.), коли представникам Центральної Ради, українських національних партій довелося буквально гасити радикалізм значної частини делегатів, боротись за пом'якшення формулювань рішень, що ухвалювались¹⁵.

І все ж з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії за національно-територіальним принципом та потребу формування української національної армії. Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді було утворено Український Генеральний військовий комітет (УГВК) у складі 18 осіб. В їх числі: С. Петлюра, В. Винниченко, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов (Полоз), С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський та інші. Головою комітету став С. Петлюра. В УГВК не було і не могло бути єдності у поглядах на шляхи і темпи будівництва української державності в цілому, збройних сил в першу чергу. Самостійницьку лінію, схильність до радикалізму уособлював М. Міхновський. Йому протистояв передусім В. Винниченко, а в Центральній Раді і М. Грушевський, які не лише не

поділяли поглядів М. Міхновського, але й вважали їх об'єктивно шкідливими, навіть злочинними для тогочасного етапу українського державотворення. До цього ж крила (М. Грушевський — В. Винниченко) формально належав і С. Петлюра. На I Всеукраїнському військовому з'їзді вони з М. Міхновським уособили як би різні табори, різні підходи до розв'язання назрілих проблем. М. Грушевський, В. Винниченко всім своїм авторитетом підтримали С. Петлюру, зробили, мабуть, вирішальний внесок для висунення його на керівні ролі на з'їзді і в УГВК¹⁶. Однак, думається, С. Петлюра на практиці багато в чому, особливо у найпринциповіших питаннях, діяв не стільки згідно тодішніх поглядів і позиції керівництва Центральної Ради, скільки у відповідності до свого поривчастого, імпульсивного характеру, схильності до гучних ефектів. Він нерідко здійснював вчинки, видавав документи, показний радикалізм яких виділяв його серед інших Генеральних секретарів і мав великий вплив на наелектризовані настрої мас. Невдовзі ж з прикрістю з'ясовувалось, що імпульси, які виходили від С. Петлюри, поширювались на зразок хвилі, що пробігає від пориву вітру по поверхні води, не зачіпаючи її глибин. Основна ж частина членів УГВК взагалі мало була підготовлена до ролі, що їм припала. Вони, як і вже всі названі поіменно, або ж були взагалі цивільними людьми, або малокваліфікованими військовими фахівцями, що посідали нижчі офіцерські чини, та й то одержані здебільшого в умовах тотального призову на штабну службу у роки імперіалістичної війни.

Не маючи на меті висловлювати будь-які сумніви у чистоті задумів членів Українського Генерального військового комітету, все ж не можна не зауважити, що в цілому такому органу дуже нелегко було дійти навіть внутрішньої згоди і ефективно, оперативно діяти в щонайскладнішій обстановці революційного часу, коли зростає роль стихійного фактора. На останній подразливо діяли і антидемократичні, антиукраїнські заходи, рішення, що до них вдавалися Тимчасовий уряд, окремі його міністри, військове начальство, шовіністичні партії. Настрої постійно підігрівались чисельними виступами в пресі. В такій обстановці і розпочиналися події, пов'язані з полуботківцями.

Зважаючи на наполегливі домагання діячів українського національно-визвольного руху, військовий міністр Росії врешті-решт дав усну обіцянку провести українізацію трьох армійських корпусів. І хоч це не було закріплено ще офіційним рішенням, звістка дістала широкого розголосу. На місцях здебільшого її сприйняли як сигнал до гуртування новобранців в окремі українські частини для поповнення саме українських корпусів¹⁷.

За таких обставин, не бажаючи вгамовувати ентузіазм солдатів-українців, натхненний прикладом першого, богданівського, полку, УГВК вирішив створити ще одну військову одиницю. Саме в цей час, в середині травня, в Чернігові скупчилася значна кількість новобранців-українців. Під проводом О. Павленка, під впливом агітації самостійницьких елементів, в тому числі і прибулих з Києва, солдати почали самочинно гуртуватися в український полк¹⁸. УГВК вирішив якомога швидше відправити його на фронт і розпочав відповідну підготовчу роботу.

В двадцятих числах травня кілька ешелонів чернігівських новобранців прибули до Києва. Розмістились вони разом з прибулими з інших регіонів, зокрема з Пензи, солдатами на розподільчому пункті в с. Грушки, що знаходився по Брест-Литовському шосе поблизу Києва. Тут підготовча робота до їх відправки на фронт як української частини (а всього тут зосередилось більше 5 тис. чоловік) була продовжена, набула нового розмаху.

Однак досить швидко з'ясувалось, що ситуація виходить з-під контролю УГВК. Більше того, новобранці дедалі активніше відмовлялись виконувати розпорядження комітету, особливо його вимогу готуватися до відбуття на фронт. Однією з причин стало те, що в число прибулих з Чернігова потрапило 62 злочинці-каторжники, 20 колишніх жандармів і один околоточний наглядач¹⁹. Частина новобранців виявляла елементарну недисциплінованість. Як ті, так і інші почали вмовляти всіх солдатів відмовитись від їжджати на позиції, а залишитись в Києві, «щоб тут захищати свободу України». «Фронт наш в Києві,— говорили ці агітатора,— ми повинні тут захищатись»²⁰.

Мабуть, варто взяти до уваги і досить цікаві свідчення командуючого Київським військовим округом полковника К. Оберучева, який згодом писав: «В той час, коли робились героїчні зусилля для того, щоб зламати ворога (червневий наступ)... я не міг послати жодного солдата на поповнення діючої армії... Ледве-но я посилав в будь-який запасний полк наказ про висилку маршових рот на фронт, як в полку, що до того часу жив мирним життям і не думав про українізацію, скликався мітинг, піднімався український жовто-блакитний прапор і лунав заклик «Підемо під українським прапором!» І з тим — ні з місця. Проходять тижні, місяць, а роти не рухаються ні під червоним, ні під жовто-блакитним прапором». І в такій ситуації знайти більш-менш прийнятний вихід було дуже непросто. «Само по собі зрозуміло, — зазначає далі К. Оберучев,— що можна було силою змусити виконувати свої розпорядження. І сила така в руках у мене була». Але «виступаючи силою проти ослушників, що діяли під прапором українським, ризикуєш заслужити докір, що ведеш боротьбу не з анархічними виступами, а борешся проти національної свободи і самовизначення народностей»²¹.

Головнокомандуючий Південно-Західним і Західним фронтами А. Денікін повністю поділяв такі оцінки і навіть ще жорсткіше висловлювався на адресу ініціаторів українізації армії, УГВК, персонально С. Петлюри, П. Скоропадського. Генерал вважав, що за українізацією в значній мірі стояло елементарне небажання воювати, ухиляння від участі в бойових діях і, як наслідок, все це неминуче вело до дестабілізації і розвалу фронту²².

Не абсолютизуючи наведених міркувань, водночас не можна з ними певною мірою і не погодитись. Це підтвердив і розвиток подій, настрої солдатів у Грушках. Вони серйозно коливались. Нерішучість виявили і УГВК та Центральна Рада. Саме в цей час вони потрапили в надзвичайно складну ситуацію.

До Києва вже прибували делегати Другого Всеукраїнського військового з'їзду, коли надійшло повідомлення про рішення військового міністра Тимчасового

уряду О. Керченського заборонити його проведення. Солдати-українці, зібрані в Грушках, скористались, за зізнанням С. Петлюри, сприятливим приводом — необхідністю захисту з'їзду, хоч їх ніхто про це й не просив, для того, щоб надалі залишитись в Києві. Нехтуючи погрозами О. Керенського, цілком можливими репресіями, Центральна Рада зважилась на проведення військового з'їзду. Очевидно, за іншого рішення з'їзд все одно відбувся б, відбувся самостійно, але вже, мабуть, без участі Української Ради. Це досить переконливо довело проведення 4 червня в Троїцькому народному домі віче за участю делегатів Другого Всеукраїнського військового з'їзду. Його завершення разом з парадом богданівців було перенесено на Софійську площу. В офіційному повідомленні відзначалось: «...Всі промовці погоджувались на тому, що на заборону з'їзду зважати нічого, бо тепер минули ті часи, коли для з'їздів питали дозволу.

Погоджувались промовці також і в тому, що українському народові нема чого більше оглядатися на правительство російське, а треба взятися негайно самим кувати свою долю. Незгода була тільки в тому, чи йти Україні шляхом автономії, чи негайно оповіщати державну незалежність, на чому настоювали деякі промовці, члени «Союзу української державності»²³.

На заклик одного з промовців солдати-делегати присягнули не повертатися до своїх військових частин, не вирішивши питання про автономію України²⁴. Тональність з'їзду виявилась явно радикальнішою за ту, що мала місце на попередньому, місяць тому. Протягом шести днів (5–10 червня) йшли дуже бурхливі засідання, на яких емоції сягали через край. Відкинувши рішення О. Керенського як «незаконне», з'їзд рішуче засудив позицію Тимчасового уряду, зажадав відміни його ухвали щодо домагань українців, а Центральній Раді дав настанову: «В цій справі до уряду більше не звертатись і негайно приступити до твердої організації краю...»²⁵.

У власне військових питаннях з'їзд засудив позицію командування щодо українізації армії, зажадав від вищого військового начальства затвердити Український Генеральний військовий комітет (його склад було поповнено 10 особами) як «українську військову інституцію», ухвалив обов'язковість рішень останнього для українських військових формувань. Комітетові доручалось також розробити докладний практичний план українізації армії²⁶.

Однак більша, ніж до суто військових, увага солдатів-українців була прикута до загальнополітичних питань. Ще перший військовий з'їзд зажадав від Центральної Ради твердіших, рішучіших кроків у справі самовизначення України. Під час роботи другого з'їзду керівництво Ради докладало останніх відчайдушних зусиль, щоб домогтись у Тимчасового уряду обіцянки надати Україні автономію (всі попередні зусилля, як відомо, закінчились безрезультатно). Делегати ж військового з'їзду у численних виступах відмовлялись залишити Київ, не дочекавшись цілком певних рішень, і обіцяли боротись за них найрішучішими засобами. Подальше зволікання погрожувало стихійним вибухом

з непередбачуваними наслідками. За цих умов 10 червня 1917 р. Центральна Рада оголосила на військовому з'їзді свій 1-ий Універсал.

Універсал був з піднесенням зустрінутий в широких колах українства, явно додав авторитету Центральній Раді. Деяко впевненіше став почувати себе і УГВК. Після завершення з'їзду останній змушений був повернутись до вирішення долі новобранців у Грушках.

На той час готувався наступ на Південно-Західному фронті, і від того, як вчинять солдати: пойдуть на позиції, що стане своєрідною демонстрацією підтримки Тимчасового уряду, чи відмовляться залишити Київ, що може бути використано як привід для санкцій з боку уряду і проти Центральної Ради, і проти УГВК, багато в чому залежала і доля керівників українського визвольного руху. Генеральний військовий комітет настільки поринув у розв'язання проблеми з грушківцями, що перебрав на себе і всю відповідальність за подальше існування цього солдатського гурту. Представники грушківців 19 червня 1917 р. звернулись до Українського Генерального військового комітету з вимогами:

- «1) Ми просимо признати нас 2-м козацьким полком ім. гетьмана Полуботка;
- 2) признати виборну нашу старшину;
- 3) просимо поради і літератури;
- 4) вимагаємо зброї, одежі, їжі»²⁷.

Ці вимоги Генеральний комітет виконати відмовився, почасти з принципових міркувань, почасти тому, що не міг виконати їх з об'єктивних причин. Він призначив певний строк (яким він був, встановити так і не вдалося, хоч це, очевидно, і не так важливо, але ясно, що було це до 21 червня), після якого грушківці мали відправитись на фронт, «в іншому випадку Генеральний комітет буде вважати їх не українцями і зречеться їх»²⁸.

Остання теза надзвичайно симптоматична: навряд чи можна з такою легковажністю формулювати навіть погрози з метою певного тиску на маси. Якщо ж така заява не блефування, а формула реальної політики — тоді, як говорять, можна чекати біди.

І біда справді наближалась. Солдати прислали до УГВК депутацію, яка заявила, що після видачі обмундирування (про зброю мови вже не було) і відпочинку (ця позиція викликала зрозуміле здивування) вони готові відправитись на позиції під українським прапором як полк ім. гетьмана П. Полуботка.

За свідченнями М. Падалки виходить, що ідея організації полку і присвоєння йому ім'я П. Полуботка належала Українському військовому клубу ім. П. Полуботка в Києві²⁹; тим його членам, які були незадоволені нерішучою політикою Центральної Ради, її лояльним ставленням до російського уряду. «Сюди належали — пише М. Падалка, — деякі члени клубу ім. Полуботка, як напр. п. п. Міхновський, Лук'янів, Павелко, члени Генерального комітету та Центральної Ради, напр. Горемика та інші. Ці особи, а також деякі старшини Полуботковського полку були ідейними організаторами, які накинули думку виступу Полуботковцям... Вони хотіли силою подій, силою фактів повернути історичний руль,

направити діяльність Центральної Ради по інших шляхах і тим самим прискорити визнання її з боку Тимчасового Правительства як Уряду України. Вони гадали, що поставлена перед фактом Центральна Рада відкине попередню тактику і піде по бажаному для організаторів повстання напрямку, сама стане на шлях рішучої політики...»³⁰.

Так масове незадоволення солдатів-новобранців, щоденне погіршення їх становища переростало в обурення, яке направлялося в русло виступу під цілком визначеними політичними гаслами і усвідомленою, хоч і недостатньо обґрунтованою метою.

Кинуті в солдатське середовище заклики знайшли в їх серцях відгук і почали поширюватись. Частина солдатів побувала на вокзалі і вела там агітацію серед проїжджаючих на фронт з метою схилити і їх на свій бік, але ці спроби були марними.

Одночасно була досягнута домовленість провести 21 червня разом з представниками полку ім. Б. Хмельницького і українських військ Київського гарнізону нараду, щоб остаточно вирішити долю солдатів-новобранців.

Того ж дня питання про грушківців розглядалось і на сесії Центральної Ради. Доповідь зробив член УГВК, член Малої Ради М. Полозов (Полоз). Він поставив питання про те, що не всі українізовані частини підкоряються УГВК як «вищій інституції організованого українського війська». Зокрема це стосується «до зорганізованого в Чернігові полку під проводом Павелка. Генер. комітет намагався перевести полк до Києва, аби далі одправити його на позиції в один із українських корпусів. Коли вони прибули до Києва, то підлягли впливу з одного боку каторжан, жандармів і пристава, а з другого — недисциплінованих українських елементів, котрі умовляли їх не їхати на фронт, а залишитись тут, у Києві, бо тут наш фронт, тут треба боронити волю України»³¹.

М. Полозов доводив, що задовольнити вимоги солдатів-грушківців УГВК не в змозі, оскільки матеріально-технічне забезпечення здійснюється в сформованих уже запасних полках. «Генер. комітет переконався, — відзначив доповідач, — що люди сього ешелону просто не хочуть йти на фронт, прикриваючись лише своїм українством»³². Член Української Ради військових депутатів Вротновський-Сивошопка з посиланням на інформацію від козаків 1-го українського полку додав, що «до сього ешелону в Чернігів приїздили самостійники, обіцяли їх перевезти до Києва, озброїти і там залишити. Треба пояснити, бо вони не знають, хто такий Генер. комітет; чи то д. Полозов чи п. Міхновський?»³³. Вротновський-Сивошопка запропонував вжити до полуботківців найрішучіших заходів.

Мельник, що також брав участь у переговорах, інформував про заперечення грушківцями наявності в їх середовищі карних злочинців і колишніх жандармів, які вже нібито усунуті. Він схилився до того, що полуботківці «справжні патріоти-українці», вимагають їх відправки на фронт як української частини, хочуть, щоб з ними рахувались і їх визнали як УГВК, так і російські власті. За твердженням Мельника «ешелон хоче, щоб Київ було українізовано».

На пропозицію В. Винниченка було ухвалено негайно спорядити до солдатів від Української Центральної Ради «поважну делегацію, щоб нейтралізувати той недобрый настрій, який панує серед 5000 солдатів, який може бути заразою для решти українського війська». До складу делегації включили В. Винниченка, М. Ковалевського, С. Петлюру, О. Шульгіна, Д. Стасюка, Діденка, Пугача і Левченка³⁴. Однак солдати дуже прохолодно зустріли останніх, залишились байдужими до промов В. Винниченка і С. Петлюри. Взаєморозуміння на нараді досягти не вдалося, і 22 червня Центральна Рада повернулась до питання про солдатів, які вже визначено іменували себе полуботківцями, хоч в інформаціях слова «полк Полуботка» іронічно брались в лапки. Кілька представників від солдатів прибули на сесію Ради. Один з них особливо протестував проти тверджень М. Полозова про те, що в складі полуботківців є карні елементи. М. Полозов дав довідку, що в розпорядженні УГВК є щодо цього відповідні офіційні відомості від чернігівського прокурорського нагляду.

Доповідач Врогновський-Сивошанка змушений був визнати, що зусилля В. Винниченка і С. Петлюри, які напередодні намагались надоумити солдатів-грушківців, «не мали впливу на слухачів, зустрічались ними холодно, тоді як промови Майстренка та Гудієнка, проводирів «полуботківців», зустрічались оплесками. Врешті було поставлено рубя питання: хто має стояти на сторожі інтересів Українського народу, чи Ц.У.Р з Радою військ, деп. та Генер. військ, комітет, чи 5000 «полуботківців»? Чи признають «полуботківці» авторитет Ц.У.Р. і чи будуть вони коритись постановам її чи ні? Тоді виступив Гудієнко і вніс пропозицію таку: «полуботківці» будуть коритись Ц.У.Р., коли її постанови будуть добрими. Після сього була виголошена промова (очевидно когось із представників Центральної Ради. — *Авт.*), котра вплинула на «полуботківців», і під час голосування всі піднесли руку за те, що будуть коритись Ц.У.Р. без застережень»³⁵.

Д. Журавель повідомив, що напередодні, представники полуботківців на чолі з прапорщиком Майстренком вели підбурливу агітацію у полку ім. Б. Хмельницького. Полк захвилювався, і представникам Центральної Ради довелося докласти немало зусиль, щоб втихомирити солдатів.

Д. Гречко відстоював думку, що серед полуботківців переважна більшість — пристойні люди, патріоти і не варто доводити справу до того, щоб розійшлися компрометуючі чутки про Центральну Раду.

В. Винниченко у своєму звіті висловив думку, що полуботківці бояться їхати на фронт і потрапити там до неукраїнських частин. Він також зазначив, що солдати перебувають під впливом агітації елементів, які свої власні, особисті інтереси прикривають патріотизмом³⁶.

Виступив також представник полуботківців Осадчий. Він, зокрема, заявив, що полуботківці мають одну мету — боронити Україну, але ось вони вже четвертий день сидять без хліба, голі, босі, без офіцерів, без організації. У багатьох прострочені документи, що може дати привід кваліфікувати їх дезертирами.

«...Ми прохаємо, — жалівся солдат, — дати нам лікарську допомогу, бо люди хворіють, не маючи їжі. Прохаємо упорядкувати полкову канцелярію, що для нас вельми необхідно. Нарешті, ми прохаємо не забувати нас своєю порадою; присилати нам газети і літературу. Просимо навідуватись до нас, бо нас бояться, ніби ми якісь звірі, каторжани, розбійники. Про нас наговорили бог зна чого, ми ж люди, як всі. Просимо зняти з нас через пресу ту грязь, котру кинули на нас з радістю російські газети і дехто з членів Генерального комітету. Се для нас найважніше... Рада козаків доручила нам, делегатам, висловити У.Ц.Р. повне своє довір'я, а також Генеральному комітетові, котрий нас зрікся...».

З великою доповіддю виступив С. Петлюра. Він детально розповів про історію виникнення конфлікту. Навів дані, що, власне, з Чернігова прибуло лише 700 осіб. До них приєдналося близько 1000 новобранців, з яких УГВК мав на меті поступово сформувати 1-й запасний полк. Та до них самочинно, уже на розподільчому пункті, приєдналось 2600 чоловік, що мали йти на фронт як маршова рота. Ось цих «2600» С. Петлюра і вважав ініціаторами бродіння, непокори, загальної дезорганізації. І саме цим «2600» УГВК три дні тому заявив, що «він зрікається їх». Обговорення доповідей було дуже бурхливим. Із запереченнями С. Петлюрі і М. Полозову знову виступили козак Осадчий і д. Волошко. Останній, зокрема, відкинув спробу голови УГВК роз'єднати полуботківців. «Нас не 2600, а понад 5000»³⁷, — категорично заявив він.

Після довгих дебатів було ухвалено резолюцію: «Українська Дентальна Рада, вислухавши доклади делегації товаришів солдатів, що мешкають в Грушках, і членів Центральної Ради, які були надіслані 21 червня в об'єднане засідання представників української частини місцевого гарнізону, постановила:

1) закликати товаришів солдатів, що мешкають в Грушках, до національної громадської дисципліни, яка мусить керувати озброєною революційною українською демократією.

2) в інтересах української національної справи, запропонувати товаришам солдатам негайно виконати приказ Генерального комітету і виступити до указанного комітетом українського запасного полку»³⁸.

Суперечності набули нових масштабів. Солдати-грушківці дедалі активніше йшли по шляху самочинної організації. Вони обрали собі командира (вже як командира полку ім. П. Полуботка) — прапорщика Романенка і виконком полкового комітету у складі: голова — прапорщик Майстренко, члени — прапорщик 98-го запасного піхотного полку Стріленко, рядовий 635-го піхотного Киселинського полку Сподаренко, рядовий Осадчий, секретар-ефрейтор лейб-гвардії Гродненського гусарського полку Квашенко³⁹.

23 червня в друкованому органі УСДРП «Робітничій газеті» з'явилась симптоматична редакційна стаття «Хто робить дезорганізацію?» її автори зробили спробу підвести громадську думку до висновку про те, що винні у загостренні ситуації з солдатами-полуботківцями вищі військові командири на чолі з військовим міністром, які чинять перешкоди для направлення українського

поповнення саме у корпуси, визначені для українізації. «Результати такої політики ми бачимо вже. У Києві збилося декілька ешелонів з різних губерній. Ці ешелони мали йти на фронт. Але дізнавшись, що українців обманюють, вони зупинились у Києві й не хочуть їхати, поки їх не сформують у полк і не гарантують, що пошлють тільки в українські корпуси.

Розуміється, це вчинок неправильний, самочинний. Він порушує той план формування українських частин, який виробив Військовий Укр. Генеральний комітет і на який згодилось правительство. Це непорядок, дезорганізація. З цим треба боротись.

Але ж, хто ж перший той непорядок заводить? Чому вищі російські військові власті так безцеремонно ламають своє слово і сміються як з самих себе, так і з українців? Для чого вживаються всякі заходи, щоб не додержати свого обіцяння?»⁴⁰.

Проте Центральна Рада, УГВК добре розуміли, що лише такими статтями справі не зарадити. Тим більше, що анархічно-деструктивна пропаганда поширювалась в солдатському середовищі і загрожувала надзвичайно неприємними наслідками. Тому Український Генеральний військовий комітет 26 червня звернувся до українців Київського гарнізону зі спеціальним наказом-відозвою (наказ № 5). В документі, зокрема, говорилося: «Ходять чутки по Києву про те, що провокатори та прислужники старого царського ладу під'юджують українців-солдатів до безчинства, бешкету та погромів. Ходять чутки, що ці пройдисвіти під'юджують темних людей навіть розігнати Українську Центральну Раду, Український Генеральний Комітет і захопити владу в свої руки. Сі пройдисвіти каламутять людей, викликають неспокій, не дають ні Центральній Українській Раді, ні Генеральному Комітету працювати над добром України»⁴¹.

Попереджаючи солдатів про небезпеку подібної агітації, УГВК разом з тим звертався до свідомості українських солдатів і офіцерів: «Стійте на сторожі революції і ладу на Україні, не допустіть до того, щоб наша довгожданна і великими жертвами здобута воля України була скаламучена і знесилена темними людьми та всякими пройдисвітами!»⁴².

Саме в той час до Києва прибули міністри Тимчасового уряду — О. Керенський, М. Терещенко і І. Церетелі. В складних переговорах з Центральною Радою йшов пошук компромісу. Ситуація з полуботківцями на цьому фоні виглядала не лише невчасною, непривабливою, а й просто розпачливою. Можна, очевидно, зрозуміти М. Грушевського, який на засіданні Центральної Ради 28 червня на запитання Біляшівського про хід влаштування справ з полуботківцями ухильно відповів, що УГВК в цьому питанні ввійшов у необхідні зносини з відповідними інституціями⁴³. Насправді, Генеральний комітет вдався до одного з відчайдушних, водночас ризикованих кроків — розпорядився зовсім припинити видавати їжу полуботківцям. У відповідь останні провели 29 червня демонстрацію біля Педагогічного музею, де працювала Центральна Рада.

У передчутті дуже неприємної перспективи 1 липня 1917 р. питання про полуботківців обговорювалося на засіданні Генерального Секретаріату Центральної Ради. Спроби деяких українських лідерів зняти з себе, відповідальність за вчинки грушківців були відкинуті. Підполковник Поплавко (член УГВК) вступив в полеміку з генералом Л. Кондратовичем (теж членом УГВК) і доводив, що Генеральному комітету, незалежно від того, визнають його військові власті, Тимчасовий уряд чи ні, слід вдатись до рішучих дій. Адже УГВК закликав українських солдатів до українізації і тепер не має права відходити в сторону від їхніх домагань. «Ми стоїмо перед «полуботківщиною», — прямо заявив Поплавко. — Коли ми не задовольнимо тих бажань, з якими йдуть до нас люди, то знайдуться інші, котрі зіграють на бажанні людей і поведуть їх за собою. Ми стоїмо перед загрозою втратити всякий авторитет і вплив на маси»⁴⁴. С. Петлюра змушений був згодитись з тим, що як на фронті, так і в тилу наростає стихійний рух солдатів-українців⁴⁵. Ситуацію ускладнювали наполегливі домагання військових властей вивести з Києва полк ім. Б. Хмельницького — найнадійнішу опору Ради. Ю. Капкан стверджував, що він, скільки міг, відтягував відправку богданівців на фронт, «вважаючи, що полк потрібен в Києві». Прохав Центральну Раду як найвищу українську владу врешті-решт визначитись у цьому питанні і дати йому вказівку, що робити⁴⁶.

Але, судячи з усього, вийти на якісь чіткі, розумні рішення не вдалося.

З липня 1917 р. було ухвалено 2-й Універсал Центральної Ради, що став явним кроком назад у порівнянні з першим, означав відчутну здачу позицій Центральною Радою. Його обнародування дало додатковий привід силам, які були настроєні порівняно радикальніше, навіть більш екстремістськи, виступити з нападами на Раду. І полуботківці були саме тим середовищем, де такі нападки, де крайні лозунги могли знайти особливу підтримку.

Тим часом надходили відомості з фронту, де спроба наступу завершилася повним крахом, і журналісти досить яскраво описали трагедію. Звісно, це не додавало рішучості полуботківцям, дедалі пригнічувало і деморалізувало їх. Власне, фронтові події вплинули на все політичне життя Росії. Лавиноподібно накочувалась нова криза. Її спалахи в Києві віщували невідворотні громові удари, зважаючи саме на настрої полуботківців, на перспективу їх підтримки в інших військових частинах міста.

З липня на засіданні Малої Ради С. Петлюра оголосив у позачерговому виступі наказ головнокомандуючого про відправку на фронт полку ім. Б. Хмельницького. Голова УГВК схилився до виконання наказу, висловлювався і за конкретну дату — 5 липня, вважаючи, що є достатньо сил, щоб дати відсіч будь-яким контрреволюційним замірам. Та ось знову виринуло питання про ставлення до полуботківців, і його обговорення значно змінило тональність загальної розмови. «Вісті з Української Центральної Ради» так передають хід дебатів:

«Д. Садовський: «Я думаю, що ми мусимо розв'язати сю справу в той спосіб, аби збутись мілітаристичних впливів, які б вони не були. Ми мусимо позбутись військової диктатури, яка може нам загрожувати.

Д. Стешенко настоює на тому, аби полк залишити. На це ми маємо не тільки моральну підставу, але й погляд Оберучева, який гадає, що нам мілітарна підпора обов'язково потрібна.

Д. Поплавко подає середню вихідну. Полк Полуботка залишити, але з тим, щоби вони усунули від себе всі непевні елементи.

Д. Шульгін рішуче заявляє за висилку полку.

Полк. Пількевич: «Ми підійшли до справи не з належного боку. Ми повинні мати на увазі, що ми, Ген. Ком., сили не маємо, що зауважив і Корейський, а тому ми приказів видавати не можемо і відповідати за них теж не можемо».

Приймається резолюція д. Петлюри: «В тих випадках, коли до Ген. Ком. звертаються різні українські військові частини з запитаннями, чи йти на фронт чи ні, і для яких постанови Ген. Ком. являються з їх власної волі обов'язковими, то Ген. Ком. має право давати вказівки відповідно до загального становища, на якому в даному моменті стоїть Центральна Рада».

Приймається пропозиція, аби звернутися до Верховного Головнокомандуючого, аби полк Богдана Хмельницького залишити в Києві»⁴⁷.

Ввечері того ж дня відбулося засідання представників українських військових частин, які перебували в Києві. Хід цього засідання досить повно відтворив М. Падалка (до речі, в інших документах знайти наведених ним подробиць не вдалося, що й дає серйозні підстави вважати М. Падалку учасником цього засідання). Інтерес становлять і авторські оцінки того, що відбулося:

«Майже перед самим днем виступу зроблено було останню спробу запобігти првстанню шляхом компромісного порозуміння, шляхом вироблення спільної платформи між Центральною Радою, Генеральним Комітетом та представниками опозиційно настроєних військових частин, яких морально підтримували організатори виступу.

3-го липня ст. ст. 1917 р. в Києві на Златоустівській улиці в помешканні початкової школи відбулось історичне засідання з ініціативи полуботківців. На це засідання біля 9-ої години вечора прибули: представники полуботківського полку поручник Романовський, бунчужний Бондаренко та інші старшини й козаки, старшини Богданівського полку на чолі з командиром того полку полковником Капканом, який був разом з тим членом Генерального комітету, адютант полк. Капкана пор. Шаповал (...), штабс-капітан Ластівченко (після командир Богданівського полку, забитий більшовиками в грудні 1917 року в м. Полтаві), прапорщ. Каленіченко, поручн. Демуцький та інші, також сотенні ради й козаки»⁴⁸.

Прийшли представники інших частин м. Києва. Полуботківці нарікали на Центральну Раду та на Генеральний Комітет за їх недбальство до полку й домагалися, щоб було запрошено на засідання голову й членів Центральної Ради та Генерального Комітету. їхнє бажання задовольнили. «Біля одинадцятої години ночі в салю засідання прибули голова Ген. Комітету С. В. Петлюра, Винниченко, Шульгін і представник фронту. Після відкриття засідання виступили промовці, які обвинувачували Генеральний Комітет та Центральну Раду в байдужньому

ставленню до страждань полуботківців, яких голих і босих полк. Оберучев хотів вислати на фронт, так рівнож і до інших частин українського війська...».

Після виступів прапорщика Каленіченка, С. Петлюри і В. Винниченка полуботківцям було запропоновано «виступити на фронт, позаяк їх оборона непотрібна для Центральної Ради, бо на захист її влюбий мент може прибути з фронту півтора мільона українських вояків.

Після цього голова Генерального Комітету вніс запитання зібранню, чи довіряє воно Генеральному Комітету. Гучними оплесками більшості дано було позитивну відповідь і о 2-ій годині ранку 4-го липня члени Центральної Ради та Генерального Комітету покинули салю засідання. Таким чином, єдності думки не було досягнуто. На свої пекучі питання полуботківці не найшли співчуття. Представники їх із загрозами по адресі противної партії: вийшли. Засідання не розвіяло тяжкої атмосфери, всі передбачали, що в найближчому часі вдарить грім...»⁴⁹.

Відсутність у Центральної Ради усталених поглядів на проблеми, подібні полуботківській, навіть страх перед ними досить красномовно підтвердив епізод, який відтворив у своїх спогадах М. Грушевський:

«4 липня прийшла до мене, до Ц. ради, депутація від ешалону, що йшов з Саратова на фронт. Заявили, що вояки сього ешалону — українці — проголосили себе полком мого імені і просять мене прийняти від них парад. Я післав їх до Генер (ального) військового комітету,, і незадовго одержав відповідь Генер (ального) комітету, що він принципіально годен признати їх «другим українським полком Грушевського», коли вони з того титулу не збираються ухилятися від військових наказів. Депутати сказали, що вони з титулу не бажають собі ніяких привілеїв і цілком послухно йдуть на фронт. Як потім виявилось, між старшиною знайшлися українські романтики, оден з них прислав книжку своїх віршів, де був один, присвячений мойому поворотові з заслання — в шевченківським стилу, затитулований, скільки пригадаю: «Повертається Грушевський». Прикро було мені прив'язувати своє ім'я до полку — але не мав я духу й відмовити. Якби я мав змогу—я б сей полк мого імені розіслав додому, орати, і сіяти, і творити життя. Але що я міг зробити? Я «прийняв парад», привітав се (...) людське стадо, післане на заріз, поцілував ікону — полкову святиню, котру мені показали. Тиждень потім їх виправили на фронт— вони пішли без всякого отягання. Потім з фронту приїздили до мене їх делегати, я розпитував, як їм ведеться, вони казали, що нічого. Наспіли на фронт уже після галицької різні і в огонь не пішли. Але пізніш, в грізні січневі дні, опинилися в Києві, попали в тутешній огонь, і мені незмірно було тяжко чути, як розстріляли якогось солдата, що йшов з полкової канцелярії, «за пакетами», тому тільки, що він назвав себе вартовим, які його затримали,— солдатом «полку Грушевського»⁵⁰.

Щоб спонукати полуботківців залишити Київ, лідери Української Ради і УГВК домоглися прийняття Першим Українським полком ім. Б. Хмельницького спеціальної ухвали, в якій заявлялось, що полк «не вважає полуботківців за своїх братів, відмовляє їм всякої допомоги і радить негайно виконати наказ Ц. Ради»⁵¹.

Полуботківці все більше відчували свою приреченість. Саме в момент крайнього відчаю, ввечері 4 липня 1917 р., у Грушках з'явилися «люди», які покликали «йти до міста, там дадуть хліба і обмундирування»⁵². Слідча комісія Київської військової округи з'ясувала пізніше, що агітаторами — «людьми», які стимулювали енергію полуботківців, були офіцери⁵³.

Такі ж агітатори (можливо, ті ж самі) і з такими ж пропозиціями «побалакати про наші українські справи» завітали пізно ввечері 4 липня і до казарм Першого Українського козачого запасного піхотного полку ім. Б. Хмельницького. Ймовірно, що серед них були й загітовані відповідним чином полуботківці (так, зокрема, назвав агітаторів на слідстві бунчужний Романенко)⁵⁴. Однак, слід мати на увазі, що полуботківцями іменували і всіх членів клубу ім. гетьмана П. Полуботка. Саме в цьому розумінні такий термін широко вживав, як уже відзначалось, М. Грушевський.

О. Знаменський вважає, що не підлягає сумніву належність агітаторів-офіцерів до УГВК⁵⁵. Думається, що таке твердження може бути вірним лише частково. Лідери УГВК — В. Винниченко, С. Петлюра, як було з'ясовано вище, ніяк не могли запропонувати полуботківцям подібних дій. На такий крок могли зважитись хіба що М. Міхновський та його нечисленні прихильники в Генеральному Комітеті. Проте прізвище М. Міхновського жодного разу не фігурує у відомих документах. Однак не залишає відчуття, що він все ж був натхненником полуботківського виступу, начебто постійно знаходився «за кадром», і саме від нього виходили початкові імпульси. Таке враження особливо посилюється при з'ясуванні такого моменту, як наявність у повсталих плану дій.

О. Щусь стверджує, що план захоплення головних установ в місті для того, щоб підтримати «новий український уряд», розроблено на засіданні полкового комітету полуботківців⁵⁶. Можливо, це так і було, та ймовірніше все ж припустити, що план в своїх загальних рисах виношувався і розроблявся дещо раніше, а 4 липня ввечері після безрезультатних переговорів з емісарами Центральної Ради і УГВК його було обговорено, востаннє відкориговано і затверджено.

На таку думку наводить співставлення подій, що безпосередньо передували липневому виступу, з деякими документальними свідченнями, а також цікавими мемуарними згадками і ходом самого повстання. О. М. Знаменський також вважає, що план був розроблений заздалегідь, зважаючи передусім на те, що солдати завчасно були поділені на загони на чолі з начальниками⁵⁷. М. Падалка в числі інших аргументів, що підтверджують завчасне розроблення плану і підготовку солдатів-грушківців до повстання, наводить факт риття окопів і укріплення Грушківських казарм⁵⁸.

Як цілісний і спеціальний документ, названий «План робіт 2-го укр. полку імені Павла Полуботка з 3 на 4 липня 1917 р.», він свого часу став надбанням колишнього міністра іноземних справ Тимчасового уряду, лідера кадетів і відомого історика П. Мілюкова. Як він опинився в нього — невідомо — «потрапив

випадково не в ті руки, для яких він передбачався»⁵⁹ (за Д. Дорошенком — через російську контррозвідку⁶⁰), проте інтерес становить, звідси, чималий.

Щоправда, що в 20-ті роки деякі дослідники, серед них і Д. Дорошенко, поставились до цього документа (його, крім П. Мілюкова у власних руках більше нікому не довелося тримати) з певною недовірою, пересторогою⁶¹. Інші, з посиленням на періодику 1917 р., шукали аргументів на користь його існування⁶². З часом же істинність плану полуботківців перестала братись під сумнів, хоч нових доказів ні в позитивний, ні в негативний бік вже не наводилось⁶³. Через неможливість вивчення оригіналу документа, думається, можна все ж таки висловити припущення, що план дійсно існував. Твердженням і свідоцтвам П. Мілюкова можна довіряти, зважаючи не лише на його авторитет як високого професіонала. Порівняння пунктів плану і наступних дій повсталих наочно переконують у значному їх збігові, що важко пояснити простою випадковістю.

Суттєве значення має і датування плану «з 3 на 4 липня 1917 р.», що наводить на думку про завчасну підготовку документа, до якого були внесені певні корективи після перенесення моменту виступу на добу (наприклад, згадка про 2-ий Універсал Центральної Ради, опублікований в газетах 4 липня 1917 р.— *Авт.*).

Єдине, що викликає якщо не сумнів, то, принаймні, питання — це купюри документа (що криється за пропусками?)

Повернемося до документа, введеного в обіг П. Мілюковим, ним передбачалося: «1) Сповістити окремими листівками всі українські частини Києва о першій ночі, що 2-й укр. імені Полуботка полк виступає;

2) о третій годині ночі зайняти всі важливі пункти Києва, для чого: а) захопити головне помешкання Оберучева: тут буде знаходитись весь наш вик. комітет. Це — головне місце, тут буде наш резерв... б) захопити кв. Лепарського (начальника міліції)... в) штаб кріпості, Цитадель; ...г) Раду робітничих і солд. депутатів., д) штаб Київської військової округи...: там головна військова сітка, склад військових бланків, типографія, ж) Товарова станція., з) скарбниця... і) банк... к) головна квартира міліції... л) мости на Дніпрі... м) Жидівський базар»⁶⁴.

На чолі повсталих мало бути «своїх 6 людей, котрі мусять усім завідувати і вести повстання». Це «молодший урядник Осадчий (автор плану) — «голова», Квашенко — секретар, поручик Романенко (що пристав неохоче), прапорщик Майстренко (найдіяльніший керівник), прап. Стріленко і мол. урядник Сподаренко»⁶⁵.

За твердженнями М. Падалки організатори заворушення «вживали всіх заходів, щоб виступ був найбільш організованим; були спроби налагодити контакт з деякими частинами українського війська, що виділилися з московського і перебували по різних місцях України, як напр. Полтава, Кременчук та ін.»⁶⁶.

В ході слідства у справі полуботківців з'являлись твердження, що згідно плану повсталі мали на меті захопити лише військові об'єкти, а цивільні пункти вони зайняли «по ходу», «між іншим»⁶⁷. Такі міркування викликають певний сумнів. Як знати, чи не могли вони з'явитись через бажання судити полуботківців не за

цивільним кодексом (повстання в революційну добу швидше закономірність, аніж алогізм, безсумнівно кримінальний злочин), а за порушення військової присяги?

За оцінкою П. Мілюкова, який застерігає, що полуботківський епізод він викладає за офіційними даними, все «підприємство було задумане надто поспіхом і надто кустарно. Але все ж нитки підприємства йшли далі полкової організації «полуботківців». Власне, ця організація була ознайомлена з планом лише в останню хвилину. Із десяти членів полкового комітету п'ятеро висловились проти пропозиції Майстренка заарештувати полк. Оберучева і поруч. Лепарського, захопити установи міста і потім передати владу Ц. Раді. Майстренко приніс підкріплення — валізу з кількома пляшками горілки, пригостив членів виконавчого комітету і схилив на свій бік ще трьох. Потім, розробивши «план» і відозву до гарнізону (що не дійшло між тим за адресою), вик. комітет запросив всіх сотенних командирів і, пригостивши тих, які заперечували, розподілив між сотнями різні доручення...»⁶⁸.

Щодо деталей, які, за П. Мілюковим, супроводжували прийняття плану, то навряд чи в них можна беззастережно вірити. «Горілка» як аргумент з'являлася завжди, коли понад усе, будь-якими засобами прагнули дискредитувати український національний рух. Мабуть, такою ж мірою це стосується і зауважень відомого історика щодо сил, які стояли за підготовкою виступу полуботківців.

«Невизначеністю становища,— пише П. Мілюков,— користувались, звичайно, елементи, які прагнули до повного відділення України від Росії. Їх було ще небагато, вони не були сильними і змушені були укривати свою діяльність від стороннього ока. Але у вирішальні моменти ця діяльність все-таки виходила назовні. Таким виключним моментом, який викривав підпільну роботу більшовиків на Україні, стала підготовка руху, що стояла в безпосередньому зв'язку з Петроградським повстанням 3–5 липня»⁶⁹. В цих твердженнях — ціла низка неточностей, недоводок, свідомих перекручень. Найсуттєвіші з них — причетність більшовиків до самостійницьких замірів (навіть не варто доводити, як вони були далекі від них) і безпосередній зв'язок київських і петроградських подій. Жодними фактами, документами доволіно скомпоновані висновки не підтверджуються.

Проте П. Мілюков твердо стоїть на своєму. За його логікою, тяжким становищем полуботківців «скористались партійні керівники, щоб провести за допомогою «полуботківців» військове повстання в місті, приурочене на той час, коли і в Петрограді готувалось повстання більшовиків. ...Сам виступ було намічено спершу з 3 на 4 липня. Але так як до цього часу не була завершена попередня підготовка, то вирішено було відстрочити виступ на день»⁷⁰.

Очевидно, це якраз той випадок, коли два начала — політичне і наукове не змогли замиритись і, як правило, постраждала істина. Ненависть до політичного супротивника виявилась настільки великою, що взяла верх над тверезим аналізом.

Справедливості ради варто сказати, що П. Мілюков далеко не єдиний, кому довелося зазнати душевного роздвоєння, мук внутрішньої боротьби і само-

визначення. М. Грушевський теж розв'язував подібну проблему. Щоправда, вістря його політичних випадів спрямовувалось у інший бік. Голова Центральної Ради, посилаючись на відомості УГВК, зауважує, що полк полуботківців в ніч з 4 на 5 липня «задумав виконати той план, про який оповідано місяць тому Лепарському: захопити головніші установи міста Києва — і не знати власного, що далі: чи організувати нове українське правління, чи віддати Центр (альній) раді фактичну владу, — се зісталось секретом організаторів, які потім непомітно зійшли з [і] сцени, не відкривши своїх планів»⁷¹.

Тут М. Грушевський має на увазі провокацію, яку вчинив в ніч з 5 на 6 червня 1917 р. начальник київської міліції Лепарський. Він доповів командуючому КВО К. Оберучеву, ніби під кінець першого дня роботи II Всеукраїнського військового з'їзду було ухвалено терміново захопити всі найголовніші державні установи в Києві. К. Оберучев, не одержавши від М. Грушевського запевнення у відсутності такого рішення (а Голова Центральної Ради на засіданні з'їзду не був присутній), направив юнкерів для охорони банку, скарбниці, інших установ. На ранок з'явився наказ К. Оберучева із закликом до населення міста зберігати спокій. Однак дуже швидко з'ясувалося, що Лепарський вдався до звичайнісінької містифікації і нажив собі слави провокатора⁷².

Різні газети протягом червня неодноразово поверталися до історії з планом захоплення міста українськими вояками (планом Лепарського), і він дійсно в деяких параметрах і конкретних моментах збігався з планом, за яким діяли і солдати-грушківці. Проте виводити прямолінійно «план полуботківців» з «плану Лепарського», думається, все ж не варто. Більше вражає ж не збіг обох «планів», а їх непродуманість, недовершеність, відсутність кінцевої мети.

Це ж підтверджується і відсутністю чіткої логіки у мотивуванні дій полуботківців: «Розглядаючи сучасне становище народів, які населяють Росію, ми бачимо, що український народ не має тих прав, яких домагається кожна окрема нація і які мають належати кожному окремому народу. Висунутий Російською революцією лозунг самовизначення народів залишається лише на папері. Ми, українці-козаки, що зібрались в Києві, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. Після проголошення першого Універсалу (другого ми не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Для цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують роботу українців, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з Російським Урядом. Визнаючи Українську Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли ми все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Українській Центральній Раді. Тоді вона повинна буде поряdkувати як у Києві, так і на всій Україні як у своїй хаті...»⁷³.

Щонайменше — викликає подив та обставина, що творці плану розраховували в разі його реалізації привести до повновладдя силу, яка поки що явно ухилялась від прямої, відкритої конфронтації з Тимчасовим урядом, не йшла на рішучі кроки щодо державного самовизначення України. З цього погляду в Києві на

той час існувала лише одна скільки-небудь впливова, відома організація, що намагалась, тиснути на Центральну Раду, вимагаючи від неї кардинальнішої позиції. Це був Український військовий клуб ім. П. Полуботка на чолі з М. Міхновським. Зрозуміло, що реакція клубу на обнародування 2-го Універсалу могла бути лише негативною, що й зафіксував документ. (До речі, згадка про 2-ий Універсал — ще один доказ остаточного прийняття плану — 4 липня 1917 р.).

Водночас привертає увагу певний алогізм конструкції другої фрази вищенаведеної цитати: «Після проголошення першого Універсалу (другого ми не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні». Із значною мірою вірогідності можна думати, що частина фрази, взята в дужки, з'явилась набагато пізніше від основної її частини. Остання могла бути сформульованою лише напередодні, в момент, чи відразу після ухвалення 1-го Універсалу (тобто близько 10 червня 1917 р.).

Щодо правомірності подібного роду міркувань слід послатись і на досить цікаві свідчення одного з найближчих друзів М. Міхновського — С. Шемета. В 1925 р. він опублікував спогади, в яких стверджував: «У Міхновського вже в червні 1917 року повстає план проголосити державну самостійність України, спиратись на сили Богданівського полку. При тодішній безвласті ця думка не була фантастичною. Було вирішено повезти полк пароплавами на Шевченкову могилу і там, на сій святій для всякого свідомого українця землі, проголосити самостійність Української Держави. Для цього треба було мати надійного командира полку. Думка призначити самого Міхновського командиром богданівців була залишена, бо полуботківці дивилися на цей акт проголошення самостійності і на богданівський полк тільки як на початок великої роботи і боялися залишитися без головного свого керівника. За порадою Кліма Павлюка був викликаний з Сибірську кадровий офіцер Юрко Капкан. Він приїхав і на всіх полуботківців зробив добре вражіння. Втаємничений в самостійницькі плани полуботківців, Капкан на всі їхні пропозиції приставав. Міхновський взяв від Капкана урочисту присягу на вірність самостійній Україні і на виконання цілого того плану проголошення самостійності. Але Капкан, увійшовши в той же самий час в зносини з головою обібраного Військовим З'їздом Комітету Симоном Петлюрою і з петлюрівською соціалістичною більшістю цього комітету, присягу свою зламав. План проголошення державної самостійності України таким чином упав»⁷⁴.

Зі слів С. Шемета можна зробити висновок, що самостійницькі настрої М. Міхновського в червні (а не липні) втілились у намір (план) проголосити державну самостійність України (не задля реалізації 1-го Універсалу, а, навпаки,— всупереч йому). Основним знаряддям мав послужити при цьому полк ім. Б. Хмельницького (про полуботківців — жодної згадки). Важливо звернути увагу і на те, що «план... упав» через зраду Ю. Капкана, а не в результаті спроби його здійснення через полуботківців.

Останнє зауваження має спеціальне сутнісне навантаження. Адже значного поширення знайшли твердження одного з найавторитетніших дослідників

життєвого шляху і творчої спадщини М. Міхновського — П. Мірчука. З посиленням на спогади С. Шемета П. Мірчук пропонує вже такий, надто відмінний від вищенаведеного план: «Міхновський уклав зі своїми однодумцями план збройного виступу з метою перебрання в Києві та в усій Україні фактичної влади в українські руки та передання її — Українській Центральній Раді як формальному й фактичному урядові самостійної Української держави. Міхновський вірив, що керівники Української Центральної Ради, переконавшись у безпідставності свого страху перед силою Росії та бачучи безсилля російського Тимчасового правительства протиставитись силою державницьким змаганням українського народу, всі як один закинуть свій «автономізм» та «федералізм» і сміливо перейдуть на шлях відвертого національно-державного самостійництва. Тим більше, коли їх не проганятиметься з керівних постів, а навпаки, передасться їм всю захоплену українськими повстанцями фактичну верховну владу в Україні.

Переведення переговорів (очевидно, перевороту. — *Авт.*) в Києві лягло на сформовані вже два українські національні полки: «Богданівців» і «Полуботківців». Проголошення повної самостійності України мало відбутися на могилі Тараса Шевченка над Дніпром. Було вирішено повезти полк «Богданівців» пароплавом на могилу для участі в тому святочному проголошенні самостійності Української Держави, після чого полк мав повернутися до Києва, де тим часом «Полуботківці» повинні були захопити в свої руки всі важливіші пункти»⁷⁵.

Оскільки план М. Міхновського П. Мірчук викладає з посиланням лише на одне джерело — спогади С. Шемета, варто відзначити, які елементи відрізняють його від наведеного першоджерела, одночасно давши їм (цим елементам) оцінку. План виглядає аж надто фантастичним: затяті «автономісти» й «федералісти» мали «всі як один закинуть» свої принципи й пристати на самостійницькі державницькі ідеї політичного діяча, якого вони вважали не меншим ворогом, аніж більшовиків. Можливо навіть більш небезпечним, оскільки допускали ще в той час співпрацю з організаціями РСДРП(б), а М. Міхновського вважали «українським фашистом», безвідповідальним авантюристом тощо⁷⁶. Проте, як це не дивно, а саме такі контури, як наведені С. Шеметом, окресляться пізніше у діях полуботківців.

П. Мірчук твердить, що проведення перевороту лягло на вже сформовані два полки — богданівців і полуботківців. В іншому місці своєї книги автор доводить, що саме М. Міхновський починає організовувати полуботківський полк⁷⁷. Оскільки солдати-грушківці стали рішуче вимагати визнання їх полком ім. П. Полуботка, в двадцятих числах, точніше навіть наприкінці червня (Н. Падалка без будь-яких підтверджень називає середину червня⁷⁸) виникає законне питання, чи не змістив П. Мірчук події у часі? Викликає і природний подив, чому сформований, фактично існуючий полк (богданівців) мав відправитись до Канева, тоді як із солдатами-новобранцями, чия боєздатність,

організованість, політична орієнтація були більш ніж проблематичними, пов'язувався ключовий, найвідповідальніший пункт плану — захоплення Києва (з військами штабу КВО за деякими даними близько 60 тис. чоловік. — *Авт.*). Відправка богданівців до Канева в такому разі логічна лише в одному випадку — позбавити Центральну Раду єдиної військової опори в Києві.

Цікаво, що П. Мірчук випускає в своєму цитуванні останнє речення С. Шемета, де йдеться про провал плану, й натомість зазначає: «Капкан виявив змову Винниченкові й Петлюрі і за їхньою намовою здержав «богданівців» як їх новий командир від участі в заговорі і в умовлений час з полком богданівців на могилу Шевченка не поїхав.

Полк полуботківців, натомість, розвивав свою роботу згідно з планом безперебійно»⁷⁹.

І, зрештою, ще один істотний момент. За С. Шеметом виходить, що план М. Міхновського провалився тоді ж, у червні 1917 р., і тоді ж, тобто ще до апогею полуботківського руху, він змушений був залишити Київ. Точно відомо одне — М. Міхновського вислано на Румунський фронт, проте коли це сталося, на жаль, немає даних. Але ні М. Грушевський, ні В. Винниченко, ні Д. Дорошенко, ні П. Христюк не вказують на прямий зв'язок висилки М. Міхновського з подіями 4–6 липня 1917 р. в Києві.

П. Скоропадський вважав, що «проти Міхновського з'єдналися обидві українські соціалістичні партії: есдеки і есери. Винниченко, Петлюра і Грушевський спільними силами старалися вирвати з його рук провід над національним рухом в війську, але це їм удалося зробити тільки за поміччю Керенського, який, як я чув, на прохання Петлюри заслав Міхновського (що був як адвокат прикомандирований до Київського військового суду) в дальній кут Румунського фронту»⁸⁰.

Жодного разу прізвище М. Міхновського не згадується в документах, публікаціях українських газет початку липня 1917 р. Все це дає підстави вважати не лише недоведеними твердження про участь М. Міхновського у повстанні полуботківців, але й у підготовці його плану. Швидше можна згодитись на те, що М. Міхновський був незаперечним натхненником самостійного творення українських збройних сил як оплоту самостійної Української держави. І з цього погляду формування полуботківського полку на зразок богданівського (здійсненого за наполяганням М. Міхновського і за його планом) можна кваліфікувати як дітище М. Міхновського, втілення його намірів.

Можна погоджуватись з тим, що думки М. Міхновського, його плани червня 1917 р. були використані і при виробленні плану повстання полуботківців 4 липня 1917 р. Однак існують серйозні підстави для заперечень про безпосереднє відношення М. Міхновського до створення плану повстання полуботківців від 4 липня 1917 р. і його реалізації.

Інакше важко пояснити і ще один істотний момент — вказівку документа П. Мілюкова на те, що автором плану був молодший урядник (в інших джерелах — рядовий. — *Авт.*) Осадчий.

Як би там не було, початок виступу солдатів-грушківців розпочався, згідно виробленого плану, після півночі 5 липня. Без особливих вагань наелектризований, зголоднілий, озлоблений натовп полуботківців кинувся до Києва. Уже з 2 години ночі з 4 на 5 липня в штаб Київської міліції стали надходити повідомлення, що на Сирці збираються дуже збуджені солдати-українці. З вигуками «Хліба дайте, ми голодні!» вони почали розтікатись в різних напрямках⁸¹.

Орган українських соціал-демократів «Робітнича газета» так описувала початок виступу: «Вночі з 4 на 5 липня начальник київської міліції п. Лепарський одержав відомості про те, що на Сирці збираються солдати, що звуть себе «полуботковцями», українці з полку ім. гетьмана Полуботка, і щось заміряють робити, але що саме, сього ніхто докладно не знав. Не знали, як показали даліші події, й самі «полуботківці». Ясно лише одно — сих людей ніби умисне виголоджували кілька днів, бо першим їх криком було «ми голодні й босі — ми хочемо хліба!». Се сказали вони богданівцям, які хотіли їх заспокоїть й закликали до порядку.

І от ця зголодніла маса, ще відповідно заготована, рішила скористати тимчасовим заколотом, який виник в зв'язку з останніми петроградськими подіями. Не уявляючи собі ясно, що саме їм треба робити, не маючи ніякого плану, ніяких ідейних гасел — маси голодних людей ідуть і роблять цілу низку непотрібних, нерозважних вчинків»⁸².

Полуботківці передусім захопили зброю і кілька автомобілів у казармах 1-го резервного Українського полку, в залізничному батальйоні і 5-му авіапарку. Богданівці, за одними твердженнями, спробували заступити дорогу бунтівникам, за іншими ж — відразу перейшла на їх бік⁸³.

За свідченням командира полку ім. Б. Хмельницького його підлеглі в складі чотирьох рот вийшли з Бендерських казарм назустріч полуботківцям, не захопивши жодного патрона⁸⁴, і дружельно пропустили повсталих біля Караваєвих дач до міста⁸⁵.

Дещо інакше подає початок виступу П. Мілюков: «Богданівці спершу було заступили шлях полуботківцям і відібрали відозви членів вик. комітеу, які від'їхали на автомобілях. Але Майстренко почав кричати «вперед». Богданівці, переговоривши з полуботківцями, вирішили, що їх справа — добра, а Капкана слід заарештувати. Останньому довелось заявити, що він готовий іти разом...»⁸⁶.

Між 3 і 4 годинами ранку полуботківці на кількох автомобілях з'явилися на Хрещатику і Олександрівській вулиці, почали обеззброювати і заарештовувати чинів міліції і постових міліціонерів. Близько 5 години вони захопили штаб міліції при Старокиївському районі і заарештовували начальника міліції поручика А. Лепарського. Останній був залишений під вартою в своєму кабінеті. Після звільнення, приблизно через шість годин, А. Лепарський розповів, що особи, які його заарештовували, стверджували, що вони діяли від імені двох полків — гетьмана П. Полуботка і Б. Хмельницького.

На питання Лепарського, чи знають солдати про акт Центральної Ради (очевидно, мова йшла про 2-й Універсал. — *Авт.*) і чи не знаходять вони, що їх дії

йдуть врозріз з цим актом, було одержано відповідь: «Ми не знаємо і знати не хочемо. Якщо буде потрібно, заарештуємо і Центральну Раду»⁸⁷.

Через деякий час з'явився і якийсь самозваний начальник міліції, що зажадав від Лепарського передачі справ.

В приміщенні помічника начальника міліції доктора Анохіна були зламані шафи і пограбовано все майно.

Із арсеналу штабу міліції забрано 155 револьверів системи «Наган» і 70 тис. патронів до них, 15 револьверів системи «Сміт і Вессон», австрійські шашки та інше озброєння⁸⁸.

Під час розділу майна і зброї між солдатами виникли бійки.

На питання, навіщо полуботківці вдалися до роззброєння міліції, ті відповіли: «Ми діємо за наказом командира полку Богдана Хмельницького Капкана, який всім розпоряджається»⁸⁹.

Солдати також спробували відібрати у помічника комісара Старокиївського району Гуляєва ключ від камери, де знаходились заарештовані, але, зустрівшись з рішучим опором, відмовились від наміру.

Близько шостої години ранку полуботківці оточили приміщення державного банку і виставили свій караул. До приміщення, що всередині охоронялось юнкерами, вони зайти не наважились. Було також зайняте казначейство, що паралізувало його роботу: приміщення заповнило більше 300 чоловік⁹⁰.

Солдати-полуботківці оточили ряд державних установ, серед них будинок присутственных місць. Поширились чутки про захоплення пошти і телеграфу, та невдовзі надійшли офіційні повідомлення про те, що їх охорону продовжують здійснювати юнкери першої школи прапорщиків. Виникли безпорядки в тюрмі. М. Грушевський стверджує, що до повсталих приєдналась частина Українського Генерального військового комітету (хоч не називає жодного імені). Це, звичайно, вплинуло на моральний дух повстанців і, на думку Голови Центральної Ради, в значній мірі пояснює початкові успіхи солдатів-грушківців.

Полуботківці прислали автомобіль до будинку, в якому мешкав Голова Центральної Ради М. Грушевський, і запропонували йому через прислугу поїхати з ними. Довідавшись про його відсутність, вони спокійно від'їхали. Мета ж їх візиту і подальші плани щодо Голови Центральної Ради так і залишились нез'ясованими⁹¹.

Паралельно здійснював свої маневри Перший український полк. На шосту годину ранку його основні сили зосередились біля будинку Центральної Ради. Тут командир полку Ю. Капкан підписав наказ: «Тимчасово беру на себе владу в м. Києві до з'ясування становища. Прошу мені підкорятись і завіряю, що жодних безпорядків не буде. Наказую всім військовим частинам м. Києва у повному складі з'явитись до Української Центральної Ради і чекати моїх розпоряджень. Проти українців ніяких виступів не робити»⁹².

Дії Ю. Капкана, зокрема, наведений наказ, більшість дослідників схильні розцінювати передусім як пряме свідчення причетності до виступу полуботківців

Центральної Ради. Так, О. М. Знаменський вважає, що Рада безпосередньо підбурила полуботківців на виступ, коли стало відомо про збройну демонстрацію петроградських робітників і солдатів, яка поставила під сумнів подальше існування Тимчасового уряду. В такій обстановці, турбуючись і про свою власну долю (на випадок падіння петроградського уряду), і щоб випередити можливий виступ київських більшовиків, було вирішено використати збуджених, знервованих солдатів-полуботківців⁹³. Досить складна схема-розрахунок. І виглядає, здається, логічно. Та в кожному з елементів допущено хоч невеличке, та все ж перебільшення, перекручення. Весь наведений фактичний матеріал не дає достатніх підстав для таких висновків, яких дійшов О. Знаменський.

Що ж до наказу Ю. Капкана, то, думається, він має оцінюватись не як логічне продовження вчинків полуботківців, не як акт, що з них витікає і їх вінчає, а, навпаки, як намагання перешкодити розвитку, поширенню небажаних процесів, як спроба опанувати становищем, звести нанівець те, що встигли заподіяти полуботківці, стати на заваді їхніх наступних кроків. Адже саме даний наказ став підставою для того, щоб направити солдатів-богданівців на чолі з деякими членами УГВК для зміни караулів полуботківців. І це почало здійснюватись уже зранку 5 липня, тобто ще до того як оговталися і перейшли у рішучий контр-наступ військові власті штабу КВО.

Тим часом повсталі солдати продовжували розтікатися по місту, займаючи установи, влаштовуючи погроми, наводячи жах на громадян. Вони швидко зайняли Либідський район. Було заарештовано коменданта м. Києва генерала Циговича. А в квартирі генерала К. Оберучева, командуючого військами Київської військової округи, що саме перебував у поїзді по підпорядкованих йому частинах в Житомирі⁹⁴, натовп полуботківців вчинив справжній погром. Забрані коштовності, значна кількість речей. Але сюди встигли прибути юнкери і солдати, вірні командуванню штабу округи. Погромників заарештували і доставили до Маріїнського палацу. У одного із заарештованих вилучено офіційне посвідчення члена Ради полку ім. гетьмана Полуботка. Щодо особистої позиції і дій Ю. Капкана міркування, які заслуговують на увагу, наводить М. Падалка:

«Полковник Капкан знав про організацію виступу й організаторів його, навіть більш того, був в зв'язку з ними, але виступити не хотів і не міг. Невдалий виступ Богданівського полку разом з полуботківцями міг би здискредитувати тоді ще слабе українське військо в Києві і привести до небажаних наслідків. Отже полковнику Капкану приходилося грати подвійну роль: він був в зв'язку з організаторами повстання, хоч участі в підготовці його й не брав, з другого боку, мусив солідаризуватися з Генеральним Комітетом як вищою українською військовою владою і виступити проти полуботківців»⁹⁵.

В ході подій офіцери, що командували полуботківцями, вдавались і до морального шантажу. Так, очоливши наряд юнкерів, що охороняли склад зброї тилової збройної майстерні Південно-Західного фронту, вони заявили начальнику караулу, що «стався переворот, всі наділені владою особи на чолі з комендантом

і начальником міліції заарештовані і на їх місця призначені українці». Офіцери додали, що «сьогодні буде опубліковано Український маніфест Центральної Ради»⁹⁶. «Психологічна атака» мала успіх — караул юнкерів було знято і змовники одержали (хоч і офіційно оформлені довідкою складу) 10 кулеметів і 1200 гвинтівок⁹⁷. За іншими даними⁹⁸, полуботківці захопили в арсеналі 1500 рушниць.

На більшість киян виступ полуботківців справив враження вибуху бомби. Гнітючий, почасти панічний настрій посилювався з виходом газет, які на перших сторінках крупним шрифтом з відтінком трагічності повідомили про останні події. Тут же вміщувались надто тривожні телеграфні матеріали про сплеск стихії в Петрограді.

Очевидці були збентежені небаченим до того дійством. Один з них так описує влаштований полуботківцями похід-демонстрацію до приміщення Центральної Ради:

«В повітрі було тихо, сонце світило яскраво. Заповідався чудовий, погідний день.

Я дійшов до Бесарабки й повернув був на Хрещатик, коли раптом увагу мою звернув на себе якийсь мовчазний похід маси людей на Васильківській вулиці. На чолі того походу закріплювався велике-жовто-блакитне знамено.

Я зупинився. Не тому, що походи з українськими прапорами були рідкістю в ті часи. Навпаки, до тих походів у 1917 р. око так призвичаїлося, що вже не робили на глядача більшого, як усяке повсякденне явище, враження... Але той похід, який я побачив ранком 5 липня, сильно вразив мене якоюсь відмінністю, небуденністю, непохожістю на всі інші походи. Був се глибоко мовчазний, зосереджений рух маси людей, що мав якусь певну, заздалегідь намічену важну ціль — і ця його певність, рішучість і мовчазна урочистість мимоволі передавалася глядачеві. Так могли йти люди тільки в бій, на діло, якого кінцем була смерть або перемога. Рішучість і зосередженість тієї маси людей на цілі, до якої вони йшли, була так різко позначена на їх руху, що в цій лаві людей, в цьому потоку окремих людських тіл не помічалось окремих постатей. Це був живий моноліт, скований єдністю наміру й цілі. Таких походів ні перед тим, ні потім я ніколи в своєму житті не бачив. Він на ціле життя лишив у мені незатерте глибоке враження. Я стояв, мов окам'янілий, і дивився. Таке ж враження, як і на мене, зробив цей рух і на масу інших людей, що були в той час на вулиці. Всі зупинилися і мовчки вглядалися в цю сіру, рішучу, одностайну, похмуру масу війська, що без команди, мовчки сунула ряд за рядом, різко вибиваючи крок на вуличному камені й не оглядаючись ні на людей, ні на сонце, ні на погідність чудового ранку. Блискуча щетина багнетів на сильно затиснених у руках крісах без слів промовляла про те, що це не парад, а якась данина на вівтар своєї батьківщини й святого обов'язку. Хто були ці люди, звідки вони, як називалася та похмура бойова маса вояків,— я не знав. Я тільки бачив, що це було справжнє військо й що на чолі того війська маячив жовто-блакитний бойовий український прапор»⁹⁹.

Проходячи повз будинок Педагогічного музею, полуботківці вигукували: «Слава Українській Центральній Раді!»¹⁰⁰.

Різною була реакція політичних кіл на розвиток кризи в Києві. Мабуть, найбільш поінформованою про настрої полуботківців, їхні можливі дії була Центральна Рада, Український Генеральний військовий комітет. В приміщенні Української Ради скликано екстрену нараду Генерального секретаріату за участю членів УГВК, коменданта міста генерала Цищовича, якого повсталі досить швидко звільнили з-під арешту, начальника штабу Київської військової округи, а також представника полуботківців — командира полку, прапорщика Романенка. В результаті командир повсталих дав згоду передати всі караули, зайняті полуботківцями, полку ім. Б. Хмельницького¹⁰¹.

Засідання в Генеральному секретаріаті відбувалося уже після одержання інформації про розстріл демонстрації в Петрограді і зосередження влади в руках Тимчасового уряду. Безумовно, це не могло не вплинути на зміст рішення. Операція ж зі «зміною караулів» була, очевидно, найбезболіснішою і водночас давала Центральній Раді можливість наступного маневрування, більше того, нагромадження політичного капіталу за будь-якого варіанту розвитку подій.

В офіційному повідомленні «Робітничої газети» позиція і дії Центральної Ради знайшли таке висвітлення: «Коли про події довідались У. Ц. Рада і Генер. Військ. Комітет, вони негайно ж вжили всіх заходів, щоби встановити у місті спокій і порядок.

Був викликаний полк ім. Хмельницького і за його допомогою вже на 1-шу год. дня було знято всі караули полуботківців і припинено всякі непорядки у місті. Майже ніде полуботківці не робили опору, лише при видаленні їх з речових складів і арсеналу виникли сутички й дійшло до вжиття зброї. Є поранені й вбиті з тої й з другої сторони. Витісняли тут полуботківців юнкери»¹⁰².

Участь членів Центральної Ради і УГВК у агітації серед полуботківців здебільшого була ефективною. Газета так передає один з епізодів: «Члени Ради вступають в розмову з солдатами. Український військовий депутат прап. Герасименко звертається до сотні з короткою промовою і запитує, чи довіряють вони Центральній Раді? «Віримо!» дружно відповідають солдати і погоджуються йти назад в свої казарми»¹⁰³.

Дії Центральної Ради і Штабу Київської військової округи координувались. Ще о 10 годині ранку на нараді представників Генерального секретаріату Центральної Ради і командування КВО було досягнуто угоди, згідно якої полковник Ю. Капкан відмінив наказ про зосередження в своїх руках повноти влади і зобов'язав всі військові частини підкорятись розпорядженням командуючого округом¹⁰⁴.

Мабуть, вперше дійшли не просто згоди, а такої єдності поглядів і дій, коли керівництво операціями довірили представнику УГВК. Виконуючий обов'язки головного начальника Київської військової округи генерал-лейтенант Трегубов (Оберучева, як відзначалось вище, в Києві на той час не було) видав такий наказ по Київському гарнізону: «Члену Українського Генер. Військ. Комітету, що состоїть при Центральній Раді, Генерального штабу ген.-майору Кондратовичу

доручаю за згодою У.Ц.Р. встановити порушень в деяких частинах гарнізону м. Києва порядок. В разі потреби звертатись до коменданта за нарядом війська. 5 липня 1917 р. ген.-лейт. Трегубов»¹⁰⁵.

Не можна відкинути і свідомого прагнення начальства штабу КВО якомога більше «здіяти» в придушенні виступу полуботківців УГВК. Адже саме 5 липня в «Робітничій газеті» з'явилась стаття «Військовий Генеральний Комітет» за підписом «Д. А.», що своєрідно тлумачила положення 2-го Універсалу, в якому не було згадки про Генеральний військовий комітет, а йшлося лише про представництво Центральної Ради у різних вищих військових інстанціях з метою комплектування окремих українських частин. «Отже ясно,— зазначалося в публікації,— що завданням Генерального Комітету має бути комплектування українських частин, значить, організація їх і тільки. Права і обов'язки командування до Генерального Комітету не належать. Міністри, що вели переговори з Ц. Р., рішуче побачили порушення єдності армії в уділенню Генеральному Комітетові права командування.

Розуміється, це право дуже важне, але і дуже відповідальне. Віднині, позбавившись права командування, Генеральний Комітет, а з ним і Центральна Рада, не несуть ніякої відповідальності за виконання військових обов'язків українськими частинами.

Відправка українських частин на фронт, згода чи незгода їх йти в атаку, це все тепер діло їх і загального командування, український генеральний комітет в тому умиває руки. Члени Генерального комітету, можливо як громадяне, але як приватні громадяне, могли б проводити агітацію відповідно своїх переконань, але це ні в якому разі віднині не є їх обов'язком»¹⁰⁶.

Отже, не судилося УГВК вийти «сухими з води». Обставини випередили його розрахунки. Щодо наказу генерала Трегубова, то не треба володіти особливим даром фантазії, щоб зрозуміти, що військовою мовою у військовий час означають формулювання «встановити порушений порядок», «в разі потреби» з «нарядом війська». Як мінімум, в конкретній ситуації для полуботківців це обіцяло роззброєння їх будь-якою ціною і насильну відправку на фронт.

Для «наведення порядку», крім Першого українського запасного піхотного полку ім. Б. Хмельницького, штабом КВО виділені 3-я школа прапорщиків, підготовча командна школа, гвардійський Кірасирський полк, 2-й запасний саперний батальйон, артилерійський підрозділ¹⁰⁷.

Видано наказ про негайну здачу повсталими зброї!¹⁰⁸

При повній розбіжності поглядів щодо використання військової сили (Центральна Рада прагнула все ж по змозі м'якше, делікатніше розв'язати конфлікт), одними вмовляннями, звичайно, не обійшлось. Так, невдовзі після блокади банку туди були направлені посилені наряди юнкерів, які заарештували всіх полуботківців, що там знаходились, і відвели їх до штабу фортеці. Аналогічні арешти відбулися і в ряді інших пунктів, де виявлялись безчинства повсталих. За повідомленням «Киевской мысли» «Заарештовані безперервним потоком зранку

доставляються в штаб фортеці і палац (Маріїнський палац. — *Авт.*). Мобілізовано всі сили Київського гарнізону, військові частини якого енергійно придушують безчинства «полуботківців», які весь час продовжуються.

В палаці встановлено безперервні чергування представників чітабу фортеці, штабу військової округи, Рад робітничих і військових депутатів і громадських організацій.

На вулицях затримують масу осіб з пограбованими речами. Їх доставляють у палац, піддають допросам¹⁰⁹. Старшин переправляли до приміщення Центральної Ради, де під чесне слово і зобов'язання повернутись у казарми їх відпустили¹¹⁰.

О тринадцятій годині надійшли повідомлення про перші збройні сутички. В телеграфному батальйоні, що приборкував полуботківців, з'явилися поранені. Поширилися чутки, що були вже й убиті.

Що ж до більшовиків, то немає фактів, які б підтверджували їхню безпосередню причетність до виступу полуботківців. Проте, як відомо, вони вели постійну пропаганду проти війни, за укладення миру, викривали імперіалістичні заміри Тимчасового уряду. Тому на більшовиків передусім і вирішено було покласти відповідальність за ганебне воєнне фіаско.

В пресі розпочалась антибільшовицька кампанія, подекуди траплялись антибільшовицькі ексцеси, що змусило організації РСДРП(б) вдатись до тактики оборони.

Так, не маючи інформації про переговори в Грушках делегації Центральної Ради, не знаючи і про виступ полуботківців, а посиляючись лише на репресії проти більшовиків, вранці 5 липня члени виконкому Ради робітничих депутатів-більшовиків внесли до президії виконкому екстрену заяву. Її повний текст: «Події нинішнього дня набрали такого обороту, що екстрене засідання В.К. вкрай необхідне.

За розпорядженням властей палац (Маріїнський палац, в якому містились тоді керівні центри ряду політичних партій, серед них Київський комітет РСДРП(б), і Ради робітничих депутатів. — *Авт.*) занято розгнужаною компанією юнкерів. Двоє наших товаришів (Горвіц і Каплан) були заарештовані. До палацу і з палацу нікого не пропускали. Громадянин Фрумін заявив при свідках, що він розпорядився заарештувати більшовиків. Голова ВК Ф.Р.Д. Незлобін, не бентежачись, заявив Майорову (члену комітету РСДРП(б) — *Авт.*), що таких мерзотників, як більшовики, слід заарештовувати і т. д. В місті запанувала диктатура контрреволюційної воячини, яка діє, очевидно, у повній згоді з партіями меншовиків і народників. Це один бік справи.

Як природний і неминучий наслідок цих обурливих заходів серед солдат і робітників наростає невдоволення. З години на годину окремі частини військ можуть виступити на вулицю, щоб припинити цю контрреволюційну роботу. Ми вимагаємо негайного скликання Виконавчого К-ту і запровадження в Києві свободи зборів, переміщення і агітацій. Палац має бути очищений від юнкерів

і прапорщиків. Всі пани, які віддали розпорядження, що суперечать законам революції, повинні бути негайно заарештовані і передані революційному суду робітників і солдатів.

У випадку, якщо Вик. К-т відмовиться прийняти відповідні заходи, ми не можемо поручитися за спокій в Києві і знімаємо з себе відповідальність за можливе кровопролиття»¹¹¹.

У документі привертає увагу кілька моментів. По-перше, він був підготовлений і внесений до виконкому Київської Ради робітничих депутатів 5 липня, коли нічні події ще не були відомі членам комітету РСДРП(б) і на них немає жодного посилання. По-друге, генеральна спрямованість документа — засудження військових властей, лідерів меншовицько-есерівської Ради за вчинені й обіцяні кроки проти більшовиків. В «Голосе социал-демократа» документ опублікований під назвою «Збройний виступ контрреволюціонерів».

В умовах виступу полуботківців ультимативні вимоги більшовиків справили певне враження на членів виконкому Ради робітничих депутатів. Виконком ухвалив негайно звільнити заарештованих членів комітету, (що без затримки було здійснено) і обрав трійку (двоє більшовиків і меншовика) для розслідування інциденту¹¹². Було також ухвалено рішення про тимчасову заборону вуличних мітингів і зборів¹¹³.

У відозві до населення, підписаній Виконкомом Рад робітничих і військових депутатів, комітетами більшовиків, меншовиків, есерів, Бунду, УСДРП, київською групою соціал-демократів Польщі і Литви зазначалося, що «темні сили намагаються використати народну нужду, породжену кривавою війною і загальною розрухою в державі... В крові народній, в розгromі і розрусі бажають вони загубити справу революції і повернути владу старим насильникам». Відозва, закінчувалась закликом не допускати «жодних самочинних виступів, здатних зіграти на руку контрреволюції»¹¹⁴.

Коли до виконкому надійшли відомості, що полуботківці оточили майстерні і склади «Арсеналу», а усюди виставлені посилені караули юнкерів, обрана виконкомом трійка направила до «Арсеналу».

Є. Бош згадує: «Біля запертих воріт складів зі зброєю скупчилось чоловік 30—40 неймовірно обідраних людей, які щось вигукували, більшою мірою неозброєних. Її оточили з вулиці, але не з боку будівлі, чоловік 25 добре озброєних юнкерів, що спокійно спостерігали за обідранцями. Коли ми підїхали, все відразу замовкло, юнкери запобіжливо пропустили нас до «повсталих». На наші питання «повстанці» деякий час нічого не відповідали, потім почулись окремі вигуки «Чого говорити, бери зброю». Але тут з їх же рядів пролунали голоси протесту: «Досить кричати, це члени виконкому Ради робітничих депутатів». Із плутаних відповідей кінець кінцем з'ясувалось, що вони 3 дні сидять без хліба і що прийшли до них ввечері «люди» і стали кликати «йти в місто, там дадуть хліба і обмундирування»¹¹⁵.

Досить просто, дещо примітивно і навіть з певним елементом сумного комізму, та врешті-решт (і це головне) ефективно ситуацію біля «Арсеналу» вдалося розрядити. «Поспостерігавши деякий час, як чоловік 150 полуботківців, що розташувались біля «Арсеналу», начебто для обстрілу, боязно нерішуче вичікують і боязно озираються по боках, товариші з осередку (більшовиків) вийшли непомітно і розсипались в рядах полуботківців, де повели дружні розпитування і розмови. Зібравши достатні відомості, вони повернулись до «Арсеналу» і запропонували робітникам відкрити ворота і накормити «повстанців», через те, що вони жодної небезпеки для «Арсенала» не становлять і все говорять одне: «Хліба не дають. З дні не їли». І коли члени виконкому Ради робітничих депутатів приїхали до Арсеналу*, там уже все було ліквідовано, частина розійшлась, а частина мирно жувала хліб, запиваючи окропом. До вечора вся комедія припинилася: полуботківці пішли спокійно в казарми, посилені наряди юнкерів були зняті»¹¹⁶.

За схожим сценарієм розвивались події і в 3-му авіапарку. На той час тут досить міцні позиції завоювали більшовики. Репресії проти останніх викликали у авіапарківців протест. Вони виділили у розпорядження організації РСДРП(б) 3 автомобілі, почали видавати солдатам зброю¹¹⁷.

Можливо, остання обставина і зіграла вирішальну роль у тому, що в атмосфері наростаючої антибільшовицької кампанії, намагаючись обов'язково віднайти винних, виконавчі комітети громадських об'єднаних організацій і Ради робітничих депутатів, а також військові власті направили військовому міністру телеграму, в якій, зокрема, зазначалось: «Бунтівники при сприянні 3-го авіапарку захопили склад фортеці, пограбували склади, захопили штаб округу та ін.»¹¹⁸. Проте голова Генерального секретаріату Центральної Ради В. Винниченко і Генеральний секретар у військових справах С. Петлюра спростували в своїй телеграмі-заяві такі твердження. «...З самого рання,— зазначалось у спростуванні,— парк було захоплено несподівано «полуботківцями», а потім завдяки діяльним і тактовним заходам 3-го авіапарку, які виявились в тому, що повстанців нагодували і скупчили в подвір'ї майстерень парку, та завдяки розпорядності голови українського комітету парку військового урядовця Кустовського і Коменданта парку, які безперестання діставали вказівки від Генерального Секретаріату Центральної Ради, справа була щасливо в межах парку полагоджена без пролиття крові.

Таким чином, поміч парку, про яку говорить виконавчий комітет, виявилась не в приєднанні до анархічного виступу «полуботківців», а навпаки, в діяльній і тактовній його локалізації»¹¹⁹. Згодом В. Винниченко і С. Петлюра додавали, що значна частина загітованих полуботківців вирішила, не зважаючи на протидію своїх командирів, залишитись на території парку»¹²⁰.

* Це було, очевидно, між 14.30 і 15 годинами, оскільки з Маріїнського палацу комісія виїхала о 14 годині 30 хвилин (Робітнича газета. — Липень 1917 р.).

Дещо інакше цей епізод висвітлений в книзі «1917 год на Киевщине. Хроника событий»: «Натовп полуботківців, який прибув до 3-го авіапарку, висунув вимогу видати зброю із сусідніх з авіапарком складів. На вимогу паркового комітету солдат, склади зі зброєю були відчинені і солдатам видані патрони, гвинтівки і кулемети. На 16 годину більшість озброєних солдат, вишикувавшись по взводах, зайняли фортечні вали для відсічі ланцюга солдатів 2-го запасного понтонного батальйону, що наступав на авіапарк. Завдяки вжитих командуванням заходів, наступ було припинено. До 4-ої години дня, коли ліквідація виступу полуботківців в місті підходила до кінця, в авіапарк прибули представники командування і У.Ц.Р. і запропонували солдатам, що знаходились в авіапарку, залишити межі майстерень. Більшість солдат авіапарку до другої години приступили до роботи. Лише невелика частина їх, озброєна гвинтівками, була в ланцюгу на фортечних валах. Після уходу з парку полуботківців та ін. солдат ця частина також приступила до роботи»¹²¹.

Таке трактування подій в 3-му авіапарку здійснено на матеріалах публікацій газет. («Киевская мысль», «Нова Рада», «Робітничка газета»). Варто додати лише те, що за даними «Киевской мысли» полуботківці одержали в свої руки зі складів 10 кулеметів і 5 тис. гвинтівок¹²². Та як би там не було, ясно одне — до крайніх заходів, до кровопролиття справа в 3-му авіапарку не дійшла.

Надвечір виконкоми громадських об'єднаних організацій, Рад робітничих і солдатських депутатів направили військовому міністру-офіційне повідомлення про виступ полуботківців¹²³. До нього, безумовно, надійшли відомості і від штабу КВО. У відповідь О. Керенський передав телеграфом до Києва вимогу командуючому округом «всіма наявними засобами» охороняти порядок у військах і негайно припиняти будь-які спроби відкритої непокори, протидії і збройного опору владі Тимчасового уряду. В разі необхідності міністр пропонував «рішуче діяти, відповідно до обстановки, не чекаючи подальших вказівок»¹²⁴.

Військове командування КВО вжило ряд рішучих заходів для опанування ситуацією. Керівництво діями по боротьбі з безчинствами було передано генерал-майору Оболенсову. Спеціальним наказом заборонялись без відома останнього будь-які кроки¹²⁵.

В свою чергу, голова Генерального секретаріату В. Винниченко надіслав інформацію Тимчасовому уряду: «У відповідь на Ваше запитання про відгуки петроградських подій в Києві повідомляю: Центральна Рада і виконавчі комітети послали до Петрограду телеграму з заявою про цілковиту готовність всіма силами піддержувати Тимчасове Правительство і осудом виступів невідповідальних груп. Видана відозва до населення Києва і всього краю.

Вночі на 5 липня група українців-вояків біля 5000 чоловік, яка склалась з ешелонів, що проходили розбивний пункт, та самовольно і всупереч розпорядженню Генерального Комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караул коло державних установ.

Генеральний секретаріат вжив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військо гарнізону, як українці, так і росіяни, охороняють місто.

Частину повсталих заарештовано. Інші — повстанці під впливом рішучих заходів Генерального Секретаріату залишають фортецю та арсенал. Охорону беруть на себе полк імені Богдана Хмельницького, сапери, юнкери та інші часті гарнізону. По згоді Секретаріату з командуючим військовою округою охорона міста та околиць, а також відновлення порядку доручено членові Генерального Комітету ген. Кондратовичу.

Секретаріат в справі заспокоєння міста іде в тісному контакті з місцевими комітетами громадських організацій, Ради робітничих та солдатських депутатів. Місцеві організації більшовиків, разом з іншими революційно-демократичними організаціями, сприяють заспокоєнню. Не вірте агентським і газетним звіткам — вони складені нашвидку, під впливом неперевіраних чуток, які розповсюджуються наляканою людкістю. Відомо поки що тільки про одного пораненого»¹²⁶. Незважаючи на всі вжиті заходи, роззброїти всіх полуботківців, вичерпати конфлікт 5 липня так і не вдалось.

Зокрема, на Печерську до самої ночі йшли багатолюдні мітинги, виступали численні промовці. Щоправда, значну частину полуботківців уже вдалося повернути до казарм.

В ніч з 5 на 6 липня 1917 р. під головуванням М. Грушевського відбулося засідання Малої Ради, яке, звичайно, першим питанням розглянуло події, викликані виступом полуботківців. В його обговоренні взяли участь М. Ковалевський, М. Грушевський, Б. Мартос, Л. Кіндратович, Березник. Ухвалили: «Доручити Генер. Секрет, по військовим справам, щоби він негайно розглянув події з полуботківцями, вияснив дійсний стан справи, випустив окремі повідомлення до населення м. Києва з виясненням правдивого характеру подій і зложив справоздання на слідуєчому засіданні Малої Ради»¹²⁷.

На виконання рішення Ради голова Генерального секретаріату В. Винниченко і Генеральний секретар військових справ С. Петлюра звернулися з відозвою «Од Генерального Секретаріату». Виклавши хід повстання, давши йому негативну оцінку, вони завершували її словами: «Повіdomляючи про сумний і недопустимий вчинок гвалтівників-українців, Генеральний Секретаріат повідомляє громадян м. Києва і цілої України, що він, беручи після універсалу Центр. Ради й декларації Російського Тимчасового уряду в свої руки владу і обороняючи інтереси революції на Україні, не допустить, щоб волю й громадський лад ким би то не було порушувано. Закликаючи громадян до спокою, до біжучої праці, Генеральний Секретаріат разом з тим повідомляє, що він зуміє дати раду тим, хто йде всупереч волі наших найвищих установ і заважає їм працювати на добро України та революції»¹²⁸. Ніч з 5 на 6 липня 1917 р. в Києві пройшла в цілому спокійно. Біля всіх державних установ виставлені посилені пости юнкерів, солдатів вірних військовому начальству, з допомогою міліції мобілізовано дружинників. В Марійському палаці здійснювали чергування представники

Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, міського виконавчого комітету громадських об'єднаних організацій і партій.

До ранку місто було в значній мірі звільнене від полуботківців. Щоправда, не обійшлося без інцидентів. Останньою виходила з міста та частина повсталих, яка займала штаб фортеці на Печерську. «Вертаючись у Грушки на місце свого постійного перебування, полуботківці о 4^{1/2} год. ранку зустрілися на перехресті Бібіковського бульвару і Володимирської вулиці з патрулем 1-го ім. Богдана Хмельницького полку, який в цей час ішов згори од Володимирського собору. Спокійно пропустивши полуботківців, патруль з Бібіковського бульвару звернув на Володимирську, прямуючи до приміщення Центральної Ради. На Володимирській, недалеко від перехрестя, у цей час стояв другий патруль — з юнкерів 3-ї школи прапорщиків. Юнкери також, спокійно пропустили полуботківців, але побачивши зараз же за цими богданівцями, що звертали на Володимирську, подумали, що то вернулись полуботківці, і кинулись до зброї. Пострілами з кулемета і рушниць убито одного солдата полку ім. Богдана Хмельницького і двох легко поранено. За розпорядженням військових властей начальника, караульного дозору було заарештовано і розпочато слідство»¹²⁹.

За повідомленнями інформаційних агентств і очевидців полуботківці, залишаючи Київ, забрали з собою «багато рушниць, патронів і кільканадцять кулеметів, а прийшовши в Грушки, окопались там»¹³⁰. Ранком того ж дня до полуботківців направили трьох представників — від Генерального військового комітету, Генерального секретаріату та Ради військових депутатів, щоб умовити їх «скласти зброю та відправитись на фронт. Цієї мети досягнути не вдалось, але умовляння все ж таки зробили на вояків той вплив, що вони вирішили поважно вести переговори з представниками нашої краєвої влади і обрали для цього організоване представництво, а не випадкове, як було перше.

Обрано було по одному представникові від кожної сотні, яких у «полуботківців» є 16, та ще від якихось там полкових установ, — всього біля 20 душ»¹³¹.

Делегація мала прибути до Центральної Ради наступного дня. Тим часом в деяких місцях Києва зчинялась стрілянина, до військових властей і міліції надходили виклики, але винуватців не знаходили. Поодинокі солдати, що бродили по місту, заарештовувались. Об 11 годині ранку в Марійський палац надійшло повідомлення, що в 2-му саперному запасному батальйоні, який недавно був переведений до Києва з Харкова і відомий своєю схильністю до більшовизму, ведеться агітація з метою приєднання до полуботківців. В батальйон терміново відрядили представників Ради робітничих і Ради солдатських депутатів для контр-агітації¹³².

Емісари Рад роз'їхались і по інших частинах гарнізону, повсюдно проводили роз'яснювальну роботу, організовували збори, на яких ухвалювались резолюції в дусі позиції Київських Рад, резолюції підтримки Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, підтримки Тимчасового уряду в його боротьбі з «анархічною меншістю і будь-якими контрреволюційними проявами»¹³³.

Чимало військових частин направляли своїх представників з пропозиціями надати допомогу в приборканні повсталих, та потреби в цьому не було.

Відбулось об'єднане засідання виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, президій Ради робітничих і Ради військових депутатів, а також представників партій. Обговорювалось питання про заходи щодо остаточної ліквідації наслідків виступів полуботківців.

Доповідач генерал Трегубов доводив, що виступ ніяк не можна вважати завершеним. На його думку, намічена програма рішучих заходів не виконана через прагнення Центральної Ради і виконкомів Рад об'єднаних громадських організацій і Рад робітничих, військових депутатів залагодити справу мирним шляхом. Вирішено було створити при головнокомандуючому округом комітет у справі розв'язання всіх питань, пов'язаних з виступом полуботківців¹³⁴.

Газети повідомили, що внаслідок «останніх подій в Петрограді і Києві У.Ц.Р. вирішила визнати за існуючим складом Генерального секретаріату всі повноваження крайового органу влади»¹³⁵. Вечірній випуск «Киевской мысли» вийшов з редакційною статтею «До спокою!». Цікаві перші оцінки причин і ходу повстання солдатів: «Київ учора став ареною хвилювань, які викликали тривогу в місті. Рух голодних і недисциплінованих «полуботківців» став набувати спочатку надзвичайно бурхливих форм. Київські хвилювання стали відбиттям петроградської громадянської війни. Правда, нічого подібного тому, що було в Петрограді, в Києві не було. Зголоднілі люди, що просили хліба, просили, щоб їх хоч один раз нагодували як слід, дуже мало «нагадували тих, які в Петрограді стріляли впродовж вулиць. Але привид розрухи і анархія з'явився вчора в Києві...»¹³⁶.

Автори статті вважали, що виступ ліквідовано завдяки єдності всіх демократичних сил — як українських, так і неукраїнських, і попереджували, що ситуацією можуть скористатися різного роду темні елементи, які вже піднімають голови¹³⁷.

Заарештованих 5 липня полуботківців з Марійського палацу перевели до штабу фортеці. Розпочате слідство відразу ж виявило, що серед затриманих і залучених до дізнання були особи з безумовно кримінальним минулим. Так, в числі «полуботківців» впізнали Бугаєва, який начебто керував погромом квартири К. Оберучева. В карно-пошуковому відділенні Бугаєв давно стояв на обліку як відомий злодій, небезпечний злочинець-рецидивіст. Правда, його уже в палаці, в безладді випустили з поля зору і лише через тиждень випадково розпізнали серед заарештованих, які знаходились у приміщенні гауптвахти. Бугаєв перебував там під вигаданим прізвищем Долговенка¹³⁸.

Тим часом кількість затриманих за підозрою участі в повстанні з кожним днем збільшувалась. Лише в ніч з 6 на 7 липня в Бульварному районі заарештовано 80 полуботківців, в Плосском районі — 34. Усіх їх доставлено до комендантського управління.

Згодом з'ясувалося, що до полуботківців приєдналися і деякі охоронці порядку. Серед них — завідуючий одним із відділень Плосского району Відек, що

особисто заарештував комісара району, сприяв арешту інших чинів міліції, вилученню зброї.

В Лук'янівському районі допомогу полуботківцям надав міліціонер П. Динников¹³⁹.

Також встановлено, що діяльну участь у русі полуботківців взяли колишні поліцейські чини. Так, 7 липня на Єврейському базарі був затриманий і доставлений в управління Бульварного району колишній городовий Д. Гладенький, який прослужив 4 роки в поліції. У нього вилучили прохідне посвідчення, підписане командиром полку ім. Б. Хмельницького прапорщиком Романенком. Під час обшуку на квартирі у Д. Гладенького знайдено значну кількість зброї¹⁴⁰.

Підраховані і жертви. Крім згаданого солдата богданівського полку, інші були теж випадковими: чиновник карно-пошукового відділення Войцехівський (побитий під час самосуду); завідувач дільницею Подольського району Феткевич (поранений невідомим пострілом у спину з револьвера); двірник з М.-Житомирської вулиці (вбитий автомобілем полуботківців)¹⁴¹.

В ніч на 7 липня в деяких місцях сталися ексцеси. Так, група полуботківців здійснила набіг на селище Пуща-Водиця. Було влаштовано трус дач і вилучено знайдену зброю.

7 липня з Житомира «з поїздки по округу» повернувся командуючий КВО полковник К. Оберучев¹⁴² і надав діям по ліквідації конфлікту в Києві більшої рішучості, жорсткості. На його настрій, очевидно, вплинув і факт погрому власного помешкання. Коли делегація полуботківців, обрана напередодні в Грушках, направилась до Педагогічного музею для переговорів з Центральною Радою, то частина її була заарештована, решта дісталася до місця, подолавши значні труднощі і спізнившись в результаті на 2 години. Заарештовані члени делегації теж були доставлені до Центральної Ради представником міліції через кілька годин і звільнені лише після посвідчення членів Центральної Ради.

Під час переговорів між делегацією полуботківців і членами Ради та секретаріату делегати вели себе значно поміркованіше, аніж у попередні дні. Основним домаганням було послати їх на фронт єдиним полком. Погоджувалися навіть не формуватись остаточно в Києві, а «щоб лише принципіально визнати їх полком». Аргументувалось це тим, що полк розкидають по різних частинах, де над ними можливі знущання через вчинені бешкети.

Для цього просили Генеральний секретаріат ще раз звернутись до російського уряду за дозволом.

Залишення зброї настійно не домагались, а на тому, щоб полк звався іменем гетьмана Полуботка, і зовсім не настоювали, бо, як самі визнавали, «після всього того, що сталося, сама ця назва буде викликати неприхильне ставлення до полку».

У скоєному полуботківці не визнавали своєї вини, доводячи, що вони лише провели демонстрацію без людських жертв, а якщо такі і були, то сталося це через тих, хто на них нападав.

Кримінальних злочинців та непевних осіб полуботківці охоче погодились видати, оскільки самі не хотіли, щоб ті були серед них, і як тільки буде дана згода йти на фронт полком, то на другий же день вони виступлять, не чекаючи технічного оснащення¹⁴³.

Переговори ці уже наближались до кінця, коли на нараду приїхав генерал Л. Кондратович, що керував штабом на Сирці, створеним для роззброєння повстанців (там же перебували командир полку ім. Б. Хмельницького Ю. Капкан і член Українського Генерального військового комітету В. Поплавко).

Л. Кондратович повідомив, що К. Оберучев дав розпорядження вжити найрішучіших заходів і силою примусити полуботківців йти на фронт.

На виконання цього розпорядження до Грушок послано військо з гарматами, зокрема кірасирів 2-го саперного батальйону і курсантів, підготовчої школи прапорщиків.

В. Винниченко і Л. Кондратович зараз же поїхали до Оберучева з проханням не застосовувати зброї, а зачекати до 10 годин ранку 8 липня, коли вони сподівались на відповідь з Петрограда. Така відстрочка, на їх думку, не пошкодить, бо і на другий день полуботківців можна буде так само втихомирити, визнавши їх полком, або примусивши силою скласти зброю.

Такого ж змісту телеграму В. Винниченко відразу ж направив по прямому проводі Тимчасовому уряду¹⁴⁴.

К. Оберучев відмовився відмінити своє розпорядження, посилаючись на те, що спинити війська, які уже вирушили і незабаром будуть в Грушках, неможливо.

Після цієї звістки переговори були припинені і делегати-полуботківці, переконавшись, що Генеральний секретаріат нічого уже не зможе вдіяти, повернулися до Грушок, щоб запобігти можливій провокації та умовити полуботківців скласти зброю. Однак зазначили, що хоч вони не бажають кровопролиття, але не мають наміру здати зброю К. Оберучеву, а лише Центральній Раді¹⁴⁵.

На двох автомобілях разом з делегацією полуботківців до Грушок поїхали від Генерального секретаріату І. Стешенко та Б. Мартос з метою, щоб до прибуття посланого К. Оберучевим війська умовити полуботківців скласти зброю не перед їхньою збройною силою, а перед моральним авторитетом Центральної Ради. Але там уже розпочалась стрілянина.

Різні джерела по-різному визначають ініціаторів сутичок. Та, очевидно, за тих обставин це вже було не принципово. Адже одна збройна сила йшла на іншу і тут найменший конфлікт відразу ж закінчувався застосуванням зброї. А в результаті вбито чотирьох солдатів-грушківців, поранено трьох кірасирів і двох курсантів¹⁴⁶. Генеральним секретарям з великими труднощами вдалось вгамувати пристрасі. При цьому довелось ще раз посилати гінця до К. Оберучева (цим гінцем був Б. Мартос) і відмовити його від виконання наказу про арешт всіх офіцерів-полуботківців.

Врешті-решт в обстановці напруженого, та все ж спокою полуботківці надвечір стали здавати зброю солдатам полку ім. Б. Хмельницького¹⁴⁷. Лише до «Арсеналу» було відправлено 14 возів, наповнених конфіскованою зброєю¹⁴⁸.

Тим часом по місту стали поширюватись чутки про намір приєднатися до полуботківців більшовиків і солдатів 3-го авіапарку. Виконком Ради робітничих депутатів на прохання комітету РСДРП(б) у зверненні до населення запевнив, що будь-якої участі у повстанні полуботківців більшовики не брали, а, навпаки, разом з іншими партіями і організаціями вживали заходів до локалізації подій¹⁴⁹.

Вночі кірасири, що охороняли Сирецькі табори, здійснили трус у полуботківців, вилучили 5 кулеметів і значну кількість револьверів¹⁵⁰, пограбували особисті речі.

Вранці у редакційній статті «Ганебна брехня і контрреволюційна агітація «більшовицької газети «Голос социал-демократа» повідомлялося: «Незважаючи на те, що Київським комітетом РСДРП більшовиків з самого початку було ясно і визначено заявлено, що він ніякого відношення не мав і не має до виступу «полуботківців», незважаючи на те, що більшовики брали участь в складанні і редагуванні відомої відозви до населення м. Києва, яке закликала до заспокоєння, і дали свій підпис, темними елементами розпускаються і підтримуються ганебні чутки, що всім рухом «полуботківців» керують більшовики.

Особливе поширення ці чутки одержали серед юнкерів шкіл прапорщиків, серед яких в цьому напрямку ведеться найзавзятіша агітація.

Ця контрреволюційна агітація темних особистостей вже отримала відповідну оцінку з боку Бюро Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету робітничих і солдатських депутатів і Виконавч. Комітету Всеросійської Ради селянських депутатів в його «Відозві до всіх громадян», яке закінчується закликом «Не піддавайтесь на темну гру провокаторів».

Темна гра провокаторів — до цього ми нічого не хочемо додати!»¹⁵¹.

Поширення чуток щодо причетності більшовиків до повстання полуботківців було доповнене і посилене кампанією звинувачення їх у діях на користь країн австро-німецького блоку.

Проте виявляла себе і дія інших факторів. Так, член Київського комітету РСДРП(б) М. Майоров пізніше навів досить цікавий факт: «Коли полуботківці були вже оточені на Сирці і військові частини за наказом штабу КВО розпочали наступ на Грушки, повсталі солдати в пошуках виходу послали своїх представників до більшовиків, прохаючи допомоги у них і висловлюючи свою згоду віддатися в повне їх розпорядження»¹⁵². Але об'єктивно більшовики мало чим могли зарадити справі. «Ми тоді не думали піднімати повстання негайно проти влади,— веде далі М. Майоров.— По-перше, не було достатніх об'єктивних умов, і, крім того, покладатись на полуботківців, поскільки це не були революційні солдати, а переважно дезертири, які не хотіли йти на фронт, було б занадто легковажно. Полуботківці готові були визнати себе не лише українцями, але

й китайцями, аби тільки не йти на фронт. Ми вирішили відповісти на їх запрошення, приславши до них свого представника, який радив їм відмовитись від повстання, оскільки Рада їх зрадила Штабу; ми їм обіцяли взяти на себе зобов'язання надати їм сприяння шляхом вимоги від Штабу не застосовувати до них репресій. Цим, по-перше, ми показали Штабу, що солдати звертаються до нас, як до єдиної партії, яка захищає інтереси солдатської маси, і що ми користуємось великою популярністю серед цих мас, і, врешті-решт, що повстання «може бути ліквідоване, якщо Штаб прийме нашу пропозицію»¹⁵³. В аналогічному плані змалював взаємини полуботківців з більшовиками і М. Грушевський¹⁵⁴.

Як свідчать інші документи, в тому числі і заяви Центральної Ради, виконкомів Рад і об'єднаних громадських організацій, політичних партій¹⁵⁵ повідомлене М. Майоровим цілком відповідало дійсності. Проте не підлягає сумніву і те, що основну роль у мирному розв'язанні конфлікту все ж відіграла Центральна Рада, члени Українського Генерального військового комітету, які з відчайдушними зусиллями в грозивій атмосфері посилення позицій контрреволюційної воячки добивалися відправки на фронт полуботківців.

8 липня 1917 р. Генеральний секретаріат заслухав повідомлення І. Степенка і Б. Мартоса про переговори з полуботківцями в Грушках 7 липня і про здачу полуботківцями зброї полку ім. Б. Хмельницького. Генеральні секретарі заявили, що, на їх думку, при відправці полуботківців на фронт їм слід видати посвідчення, в якому б зазначалось, що Центральна Рада визнає їх полком ім. Полуботка і буде клопотатись про затвердження полку урядом¹⁵⁶. І. Степенко доповів про умови, на яких полуботківці згодилися віддати зброю:

«1) Полк Ц. Р. визнає на папері і буде настоювати перед міністром і Ген. Штабом про затвердження полку; 2) Рада дає прапора; 3) Начальники остаються теперішні при полку і Ц. Р. буде клопотатись про їх затвердження (крім тих, проти затвердження котрих будуть подані важні причини); 4) З ешелонами одправляються члени Ц. Р. для обстоювання прав признаного полку; 5) Обмундировання видається до посадки; 6) До посадки робиться пильний огляд козаків, через те, що між козаками є багацько хворих; 7) Ц. Р. береться клопотать про жалування для козаків з 1-го червня; 8) При ешелонах повинна бути організована медична допомога; 9) Зброя, яка єсть при полку, оддається по наказу Ц. Р.; 10) Козаки видають всіх уголовних, видачі яких буде домагатись прокурор»¹⁵⁷.

Далі В. Винниченко доповів про незгоду начальника кабінету військового міністерства присвоїти полуботківцям назву, якої вони домагаються. Таку назву, як ні до чого не зобов'язуючу, можна було б дати вже на місці.

С. Петлюра доповів про заходи, яких вжив УГВК для відправки полуботківців на фронт, в український корпус.

Генеральний секретаріат ухвалив: «Видати полуботківцям таке свідоцтво: «Ц. Р. цим посвідчує, що після того, як козаки з Грушок зложили зброю і увільнили себе од злочинних елементів, Ц. Р., приписуючи їм негайно йти на фронт, визнає можливим, щоб козаки пішли на фронт під назвою полку імені П. Полуботка,

але не маючи права затвердити полк, буде клопотатись про затвердження його перед Временним Пр-вом. 2. Ген. Військ. Ком., як орган організаційний в справах військових, має подбати про те, щоб козаки з Грушок пішли до одної дивізії і, по-можливості, до одного полку, щоб тому полку було дано назву Полку імені П. Пол(убо)тка. 3. Коли прав-во через обставини воєнного часу цього не зможе зробити, тоді козаки мають право вступити в ту військову одиницю, яку їм вкаже військова власть. 4. При ешелонах полуботківців мають бути командіровані представники Ц. Р. для спроводу полуботківців і полагодження спрази на місці. 5. Дальше ведення справи з полуботківцями на основі зазначених вище постанов доручено Ген. Секретареві по справах військ. С. Петлюрі»¹⁵⁸.

На засіданні Малої Ради 9 липня було обговорено інцидент з полуботківцями, що стався в ніч на 8 липня. Для вивчення питання в Грушки виїжджали член Комітету Центральної Ради Л. Чикаленко і член Ради військових депутатів Авдієнко. Після їх повідомлень ухвалили «звернутись до Генерального Секретаріату з запитанням, чи відомо йому, що обіцяних штабом військової округи полуботківцям грошей не дали, хліба також не дають, що кірасири учинили над ними грабунок, насильство та побої, і яких Генеральний Секретаріат вжив в цій справі заходів,— про все це повідомити Центральну Раду»¹⁵⁹.

З метою розслідування виступу полуботківців, для з'ясування винних і їх покарання до Грушок була споряджена чисельна слідча комісія. Досить швидко у слідчого з особливо важливих доручень А. Новоселицького, що керував дізнанням, зібрався цілий том свідчень, документів.

До справи були притягнуті полковий комітет у повному складі на чолі з його головою прапорщиком Майстренком (він, щоправда, зник) і всі сотенні командири, деякі рядові.

Спочатку притягнутим до відповідальності цивільні слідчі органи висунули звинувачення по 13 і 263 статтях уложення про покарання (повстання). Керувались при цьому припущенням, що полуботківців можна кваліфікувати як цивільних осіб, оскільки належать до невизнаного військовим начальством полку. Потім логіка міркувань, підходів змінилась. Оскільки полуботківці рекрутувались в значній мірі з рядових різних полків, що до того існували на законних підставах, їх вирішили вважати за таких, що перебувають на дійсній військовій службі. Слідство дійшло також висновку, що громадянські установи захоплювались полуботківцями «лише попутно, заради зарані виробленого плану захоплення всіх військових установ»¹⁶⁰. У зв'язку з цим щодо притягнутих до відповідальності було встановлено склад злочину, який передбачався ПО статтею військового статуту, а саму справу зосередежно в руках військових властей¹⁶¹.

Для характеристики особового складу полуботківців слідство передало в газети формуляри деяких заарештованих:

«І. Паренчук — був засуджений на 6 рок. каторжних робіт за розбій.

Ів. Цвіткун — до 6 рок. каторж. роб. за намірене вбивство.

Яким Щербак і М. Бездорожний—10 років каторж. роб. за розбій.

І. Горбатовський і Максим Тріпачка—12 років кат. роб. за вбивство.

Гр. Заєць — 4 роки кат. роб. за підпал.

Гр. Онопенко — безстрокова каторга за вбивство.

Нестор Мукомол — 10 років каторж. роб. за вбивство.

Павло Мекшун — 10 р. кат. роб. за вбивство.

Петро Максименко—12 р. кат. роб. за вбивство.

Мик. Богданенко — судився 7 разів, в останній раз одержав вирок на 3 роки і 3 міс. арест. від.

Андрій Романов — розшукується київським розподільчим пунктом як той, що захопив гроші товаришів-солдатів і зник з ними»¹⁶².

Газета «Киевская мысль» так завершила публікацію цього списку: «Ось вони — пташата полуботківського гнізда. Кого тут немає! — Вбивці, злодії, розстратники товариських грошей, розбійники і дезертири... Загалом осіб з таким багатим карним минулим серед полуботківців нараховується близько 100»¹⁶³.

Центральна Рада, українські політичні партії відразу ж відмежувалися від дій полуботківців, рішуче їх засудили. По гарячих слідах, уже 5 липня 1917 р. було підготовлене цитоване вище звернення «Від Генерального Секретаріату Центральної Ради», в якому є й такі слова: «Коли про подію, з донесеннів командира козацького ім. Богдана Хмельницького полку довідався Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради і Український Військовий Генеральний Комітет, то зразу ж вжито було відповідних заходів, щоб припинити бешкет. Про те доведено було до відома українців-вояків Київського гарнізону, та про необхідність повернути спокій м. Києву. Однодушно вчинок гвалтівників був засуджений і одностайно українці-вояки разом з іншими частинами гарнізону виступили в оборону революції та порядку. Одночасно з сіми заходами Ген. Секретаріату в справі утихомирення бунтівників було вжито заходів з боку Київського Виконавчого Комітету Громадських Організацій і Комітету Рад Роб. і Солд. Депутатів. Але порозумівшись між собою й скупивши сили в однім центрі — Центральній Раді, куди переїхав з двірця заступаючий Н-ка Округи, Генеральному Секретаріатові і громадським організаціям удалося зразу ж спинити небезпечний рух зкаламученої юрби»¹⁶⁴.

В документі привертає до себе увагу спроба зв'язати виступ полуботківців з подіями в Петрограді, хоч виступ визрівав задовго до цих подій і на них немає жодних посилань в інших документах.

Очевидно, зовсім не випадково замовчується участь на боці повсталих частини солдатів вірного Центральній Раді полку ім. Б. Хмельницького. Спеціально наголошується на позитивній ролі керівництва цього полку в розв'язанні конфлікту.

Проводиться думка про спонтанність виступу, стихійність дій повсталих. Ще більшою мірою це відчувається в передовій статті «Невідомий виступ!» «Робітничої газети» за 6 липня: «В ніч з 4 на 5 липня у Києві зайшли неприємні

події. Розрухи сталися серед невеликої частини українського війська. Як виявилось уже вранці вчора, ці розрухи зовсім не були свідомою і тим більше умисною потугою внести дезорганізацію в організованість українських революційних сил, як з другого боку, ще яскравіше виявилось, що учасники розрухів не мали метою захопити владу. Секретаріат Центральної Ради з перших переговорів з учасниками розрухів побачив, що цей рух власне не має політичного характеру, а безпосередньою, дійсною його причиною була господарська неумілість місцевої командної влади, яка не потрапила координувати свого поступовання з діяльністю організаційної влади. Розуміється несвідомий, мало організований рух Центральної Ради, спираючись на свої організовані сили, дуже легко було вгамувати, і Ц. Рада це зразу з усією рішучістю зробила»¹⁶⁵.

Редакція «Робітничої газети» досить вправно пов'язала події в Києві з подіями в Петрограді і поклала на кадетів відповідальність за кризу в обох центрах: «...Не можна закривати очей на те, що такі несподівані вибухи можуть повторятися і надалі і невідомо, до чого привести. Позавчора у Петербурзі, учора у Києві, сьогодні невідомо де. Хай наштотхнув на розрухи в Петербурзі і у Києві протиреволуційний вчинок кадетів. В тім їх вина і відповідальність, і від них давно уже час раз на все відмежуватися революційній демократії. Але те, що окремий черговий виступ кадетів проти революції викликає такі несподівані ефекти, показує, що ґрунт для таких небезпечних для революції розрухів надто відповідний»¹⁶⁶.

Закінчувалась стаття досить знаменними міркуваннями-застереженнями: «Ми вже не раз звертали увагу на те, що дійсний ворог революції, це той господарський розлад, викликаний війною, який осуджує масу люду на хронічне недоїдання і обертає її в горючий, легко запальний матеріал.

Тепер, коли війну не скінчено до початку жнив, і продовольча справа надалі стоїть в дуже сумному стані, небезпечність стихійних розрухів стає все більшою, і в один сумний день революційна влада зможе з нею не справитися.

Ця небезпека поза Україною є ще більшою, ніж на Україні, бо тривожні чутки про голод над Волгою до нас вже доходять. Під цим поглядом революція, дійсно, в небезпеці, і всі організовані сили держави безумовно відповідають, коли не зовсім енергійно домагаються спинення війни і викликаного війною господарського безладдя»¹⁶⁷.

У публікації «Робітничої газети», порівнюючи з попереднім документом, з'являється ряд нових, важливих моментів.

По-перше, більш визначено говориться про стихійність руху полуботківців.

По-друге, робиться спроба довести його локальний характер, неспроможність вплинути на український рух в цілому, українізовані військові частини, зокрема.

По-третє, відповідальність за виступ покладається на місцеві військові власті, які детонували вибух невимілими, а ще точніше — безвідповідальними господарськими рішеннями, або ж просто безгосподарністю.

По-четверте, всі заслуги по ліквідації повстання Центральна Рада присвоювала собі.

По-п'яте, конкретизується, які саме події в Петрограді малися на увазі, коли йшлося про зв'язок з ними виступу полуботківців — це не стихійний вибух мас, а вихід з уряду міністрів-кадетів через незгоду з курсом уряду в українських справах.

Новим елементом є і обережна пропаганда необхідності боротьби за припинення війни і ліквідації викликаної нею господарської розрухи.

Все ж Центральна Рада, українські партії, судячи з усього, почували себе не досить певно, а своє тлумачення подій вважали не вельми переконливим. І 7 липня та ж «Робітнича газета» в новій передовиці «Робота темних сил» розставляє вже нові акценти щодо відомих подій: «Київ пережив ніч і кошмарний день. Тисяч п'ять темних, задурених, підбурених людей вийшли з свого закутку, напали серед ночі на город, счинили страшенний заколот серед людности, кількох поранили, одного, здається, вбили. Виясняється, що це робилося за приводом таємних керівників.

Во ім'я чого?

Во ім'я особистих, потайних, нечистих намірів і цілей, що заховалися за спинами одурених ними людей. Це давня історія. Вона почалася ще з того часу, як один з членів клубу ім. гетьмана Полуботка підбурював зібраних на розподільному пункті солдат із Чернігова не слухатись Генерального Комітету і не йти на фронт, поки їх не буде сформовано в полк імені гетьмана Полуботка. Робота цього «оборонця» дала такі свої наслідки: ми бачили їх вночі з 4 на 5 липня. Чого добивались людці, що вислали на город юрбу зголоднілих і намовлених ними солдат, угадати не трудно: чого хоче злодій, підпаливши будинок і нагнавши паніку на населення»¹⁶⁸.

Таким чином, тут на перший план у ролі зачинщиків виступають уже самостійники, від яких лідери Центральної Ради, Генерального секретаріату, Українського Генерального військового комітету, природньо, відмежувалися. Більше того, самостійники, їх дії дістали досить різку критичну оцінку: «Що цим людем до революції, до того, що на всяку паніку страшенно ласа чорна сотня? Що їм до тої самої України, іменем якої вони весь час прикриваються. Щоб досягти своїх темних, потайних, злодіяцьких цілей, вони не тільки Київ, усю Україну й увесь світ можуть утопити в крові.

Мети своєї, однак, заховані ватажки не досягли: Київ не перелякався. Генеральний Секретаріат Центральної Ради разом з громадськими революційними організаціями твердо й рішуче спинив стихію. Юрбу полуботківців виведено з Києва. В сих днях вона має виїхати на фронт»¹⁶⁹.

Центральна Рада, її соціалістичні лідери обіцяли принципову боротьбу за чистоту ідеалів українського руху, вважаючи, що з ліквідацією полуботківського конфлікту, від'їздом солдатів на фронт не виключена можливість нової, підбурливої агітації. Адже «ті приховані потайні винуватці нікуди не виїдуть. Зціпивши зуби, вони будуть знов підкопуватись під організацію вільного життя України. Перші переходові дні нового державно-політичного устрою нашої землі

вони покропили кров'ю й обкрутили чадом бешкету. Можна подумати, що ці люди навмисне провокують весь час Центральну Раду і все українське відродження, навмисне кидають під ноги їй каміння, немов нанявшись у когось для цієї гидкої, контрреволюційної й контр-української роботи.

Але нехай ці панки пам'ятають, що їхні заміри нічого спільного не мають з українською демократією, на яку вони хочуть таким нечесним способом опертись. Хай не забувають, що єдиною піддержкою для них може бути темнота, затурканість отих «рабів німих», на спині яких вони хочуть виїхати. Але минулися часи затяжної безпросвітньої темноти. І минеться з нею робота темних сил»¹⁷⁰.

Цього ж сюжету і приблизно в такий же спосіб торкнулись і генеральні секретарі Н. Стешенко та Б. Мартос у своїй заяві для преси після ліквідації конфлікту. «...Вважаємо за обов'язок заявити,— зазначили вони,— що мирне пологдження справи було полекшене тим, що од полуботківців ще до часу осади Грушок військом (7 липня.—*Авт.*) зникли керівники-ініціатори непевних подій, які траплялись до цього часу»¹⁷¹.

Хоч у даній заяві йдеться про «керівників-ініціаторів», а в редакційній статті про «потайних винуватців» подій, були на увазі, очевидно, М. Міхновський — «один з членів клубу ім. гетьмана Полуботка», його однодумці.

По-перше, план організації полку ім. гетьмана П. Полуботка напрочуд нагадує план створення з ініціативи М. Міхновського полку ім. Б. Хмельницького. Обґрунтування дій повсталих багато в чому теж перекукувалося з ідейною позицією М. Махновського і його прихильників.

Версія, що потайні винуватці залишаються в Києві і будуть шкодити українській справі, загрожувати спокою, схоже, схиляла власті на віддалення ідейних натхненників руху полуботківців від Києва.

Чи стосувалось це особисто М. Міхновського — категорично стверджувати не можна. П. Мірчук, проте, вважає, що не лише стосувалося, а й стало приводом до його арешту. «При цій нагоді,— зауважує історик,— Винниченко не забув скористатись догідним для себе положенням, щоб остаточно розправитись із провідником українських самостійників-націоналістів Миколою Міхновським. Міхновського на наказ Винниченка теж було заарештовано, тільки, нібито, у зв'язку з наказом військової команди, щоб він як військовик в активній службі негайно зголосився до праці на новому місці призначення — на Румунському фронті. Під ескортою військової жандармерії Міхновського відставлено до російських військових частин на Румунському фронті»¹⁷².

Такої ж точки зору дотримуються і автори новітніх публікацій про життєвий шлях М. Міхновського¹⁷³. Однак, є підстави для певних сумнівів щодо тверджень про час висилки М. Міхновського.

По-перше, до цього часу ніхто не виявив жодного документа про участь М. Міхновського у подіях 3–8 липня 1917 р., жодної газетної згадки того часу, жодного прямого мемуарного свідчення.

По-друге, якби М. Міхновського справді було заарештовано в справі полуботківців, то навряд чи мало б сенс без пред'явлення звинувачення переводити його на фронт, а не провести слідство. Принаймні, якісь сліди розв'язки слідчої справи повинні б залишитись.

По-третє, уважне ознайомлення з працями М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка дає підстави для висновку, що ніхто з них не пов'язує безпосередньо висилку М. Міхновського з Києва з виступом полуботківців. Як правило, цей факт згадується в іншому контексті, у зв'язку з провалом плану проголошення самостійності України за допомогою богданівців.

Остання обставина, очевидно, є визначальною для тих авторів, які вважають, що М. Міхновського було покарано ще до липневої розв'язки, тобто десь у червні¹⁷⁴. В такому разі всі вищенаведені натяки, очевидно, переслідують не стільки мету вказати на певних винуватців, скільки спробувати зняти тінь підозри з Центральної Ради, Українського Генерального військового комітету. Так зароджувалась одна з прикрих традицій — покладати відповідальність за прорахунки і провали на минуле, засуджувати його і його діячів.

Історія ж з полуботківцями скінчилась якось буденно, тихо. 12 липня о 9 годині ранку у Володимирському соборі було відправлено панахиду по «козаках Українського полку ім. гетьмана Павла Полуботка Миколі Забіяці й інших, яких вбили юнкери 6 й 7 липня...» О 12 годині дня на Братському кладовищі відправлено панахиду на могилі покійних¹⁷⁵.

Основна ж маса полуботківців невдовзі була переправлена на фронт. 14 липня виїхала полкова канцелярія і старшини, начальники полку. Останній ешелон залишив Київ 29 липня¹⁷⁶.

Хоч Центральна Рада домоглася того, щоб полк відправлявся як єдине ціле, вручила солдатам свого прапора, виділила представників, щоб супроводжувати ешелони до фронту, настрої у полуботківців був невеселий. М. Майоров зауважував: «Залишаючи Київ, вони (полуботківці. — *Авт.*) посиляли прокляття Центральній Раді, називаючи її буржуазною і обіцяючи допомогти більшовикам в боротьбі з Тимчасовим Урядом, якщо це знадобиться, заявляючи, що вони будуть готові при першому випадку виступити на допомогу нашій партії. І дійсно був випадок, коли в боротьбі з нами Центральна Рада хотіла використати їх проти нас, але вони нагадали Центральній Раді про ті послуги, які їм більшовики надали»¹⁷⁷.

Якщо тут і було перебільшення, все ж не можна не відчувати по тону інших матеріалів гнітючого враження, яке справила на сучасників дана подія. Воно мало змінилось й після ряду позитивних відгуків про їхню поведінку на фронті¹⁷⁸.

Заарештовані полуботківці були посаджені «до найгіршої в'язниці— б. 16 Косого Капоніру Печерської фортеці, військові патрулі всяко знущались над обеззброєними»¹⁷⁹. Ув'язнені передавали на волю листи, просили допомоги¹⁸⁰.

Слідство посувалось повільно. Здавалось, всі політичні сили, офіційні власті зацікавлені в тому, щоб «спустити його на гальмах». Ув'язнених звільнили без будь-якої мотивації лише в ході жовтневих подій.

Думається, що наведені факти, документальні свідчення говорять самі за себе. У повній відповідності з їх суттю і духом, на основі їх співставлення, комплексного аналізу зроблено висновки, висловлено міркування. В сумі це дозволило об'єктивно відтворити одну із найскладніших подій 1917 р. в Києві та й в Україні в цілому.

Виступ полуботківців ніби уособив всю багатогранність, суперечливість революційного процесу, поєднання в ньому елементів стихійності і усвідомленої, цілеспрямованої дії, високого благородного пориву і егоїстичного інтересу, тобто відбив як у краплині води всю велич і трагізм переломної епохи.

¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 10. — С. 146.

² Падалка М. Виступ полуботківців 4-6 липня 1917 р. в Києві на фоні політичної ситуації того часу. — До зброї. Зб. І. Тарнів — Львів, 1921. — С. 58–74; Окремий відбиток. «Діло». Львів, 1921. — 16 с.

³ Христюк П. За́мітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. І. — Відень, 1921. — С. 107.

⁴ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 9. — С. 126, 144; № 10. — С. 124, 134–136, 145–149 та ін.

⁵ Там само. — № 10. — С. 146–147.

⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — Х., 1928. — С. 152–159.

⁷ Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. Ч. І. Доба Центральної Ради й Гетьманату. — Коломия, 1934 (Друге ставлене видання — 1947) — 413 с.; Крип'якевич І., Гнатенко В. Історія українського війська. — Львів, 1936 (Вінніпег, 1957); Історія українського війська. 2-е вид. доп. — Вінніпег, 1953.

⁸ Див.: Дудко Ф. День 5 липня 1917 р. у Києві (про виступ полку ім. Гетьмана П. Полуботка) — Календар Червоної Калини на 1937 р. Львів — Жовква, 1936. — С. 54–60.

⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932; Вид. 2-е. Нью-Йорк, 1954. — 434 с.

¹⁰ Миллюков П. Н. История Второй русской революции. Т. 1. Вып. 2-й — София. 1922. — С. 79–84.

¹¹ Див.: Знаменский О. Н. Июльский кризис 1917 г. — М., 1964. — С. 166–173; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. В 2-х тт. — Т. 2. — К., 1967. — С. 26–28; Капустин М. И. Заговор генералов / Из истории корниловщины и ее разгрома / М., 1968. — С. 99–102; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — К., 1980. — С. 122–124; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгул П. М. В огне трех революций. — К., 1986. — С. 387–389.

¹² Див.: Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 — квітень 1918 рр.) УІЖ. — 1992. — № 5. — С. 38–50; Його ж. Центральна Рада та українізація армії. — Там само. — № 6. — С. 26–39; Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди 1917 р. — Історичні зошити. — № 7. — К., 1992. — С. 47.

¹³ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — С. 39.

¹⁴ Див.: Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — С. 45–46.

¹⁵ Там само. — С. 47–49.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 1–3.

- ¹⁷ Робітнича газета. — 1917. — 23 черв.
- ¹⁸ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 11–12 — Черв.
- ¹⁹ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 8 июл.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Цит. за: *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. — Вопросы истории. — 1990. — № 10. — С. 108–109.
- ²² Див.: Там же. — С. 105–110.
- ²³ Вісник Українського військового генерального комітету. — № 2. — 1917. — Черв.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ *Христюк П.* Назв. праця. — С. 70.
- ²⁶ Там само. — С. 129.
- ²⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 11–12 — Черв.
- ²⁸ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 8 июл.
- ²⁹ *Падалка М.* Назв. праця. — С. 8.
- ³⁰ Там само. — С. 8–9.
- ³¹ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 11–12 — Черв.; Нова Рада. — 1917. — 23 черв.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само; Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 8 июл.
- ³⁹ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 и 20 июл.
- ⁴⁰ Робітнича газета. — 1917. — 23 черв.
- ⁴¹ Робітнича газета. — 1917. — 28 черв.; Народна воля. — 1917. — 28 черв. (11 лип.).
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Робітнича газета. — 1917. — 29 черв.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 17.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 18.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 19.
- ⁴⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 7. Жовтень.
- ⁴⁸ *Падалка М.* Назв. праця. — С. 9–10.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ *Грушевський М.* Спомини. — Київ. — 1989. — № 10. — С. 146.
- ⁵¹ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 365.
- ⁵² *Бош Е.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. — М.-Л., 1925. — С. 19; Изд. 2-е, К., 1989. — С. 40.
- ⁵³ Российский государственный военно-исторический архив (далее — РГВИА). — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 4336.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ *Знаменский О.* Указ. соч. — С. 168–169.
- ⁵⁶ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У 2-х т. — Т. 2. — К., 1967. — С. 28.
- ⁵⁷ *Знаменский О.* Указ. соч. — С. 169.
- ⁵⁸ *Падалка М.* Назв. праця. — С. 13.
- ⁵⁹ *Миллюков П. Н.* Указ. соч. — С. 80–81.
- ⁶⁰ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 365.
- ⁶¹ Там само.

- ⁶² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 153–154.
- ⁶³ Див.: *Збаразький С.* Крути. До 40-річчя Великого Чипу. — 29 січня 1918 р. — 29 січня 1958 р. Мюнхен — Нью-Йорк, 1958. — С. 52–53.
- ⁶⁴ *Милуков П. Н.* Назв. раб. — С. 81.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ *Падалка М.* Назв. праця. — С. 9.
- ⁶⁷ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 20 июл.
- ⁶⁸ *Милуков П. Н.* Указ. соч. — С. 81.
- ⁶⁹ Там же. — С. 79.
- ⁷⁰ Там же. — С. 80.
- ⁷¹ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 146.
- ⁷² Вісник Українського військового генерального комітету. — № 3–4. — 1917. — Черв.; *Грушевський М.* Спомини. — Київ, 1989. — № 10. — С. 122–123; *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. 1. — Київ–Відень, 1920. — С. 199–200.
- ⁷³ *Милуков П. Н.* Указ. соч. — С. 80–81.
- ⁷⁴ Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 359.
- ⁷⁵ *Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — С. 87–88.
- ⁷⁶ *Грушевський М.* Спомини. — Київ, 1989. — № 9. — С. 110, 111, 124, 133, 134 та ін.
- ⁷⁷ *Мірчук М.* Назв. праця. — С. 86.
- ⁷⁸ *Падалка М.* Назв. праця. — С. 7.
- ⁷⁹ Там само. — С. 88.
- ⁸⁰ *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992. — С. 81.
- ⁸¹ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 июл.
- ⁸² Робітнича газета. — 1917. — 6 лип.
- ⁸³ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 13.
- ⁸⁴ *Знаменский О. Н.* Указ. соч. — С. 169.
- ⁸⁵ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 367; *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 147; *Падалка М.* Назв. праця. — С. 68.
- ⁸⁶ *Милуков П. Н.* Указ. соч. — С. 82.
- ⁸⁷ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 июл.
- ⁸⁸ Там же.
- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 147.
- ⁹² РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 13 зв.
- ⁹³ Див.: *Знаменский О. Н.* Указ. соч. — С. 168.
- ⁹⁴ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 367.
- ⁹⁵ *Падалка М.* Назв. праця. — С. 11.
- ⁹⁶ *Знаменский О. Н.* Указ. соч. — С. 170.
- ⁹⁷ Там же; РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 68.
- ⁹⁸ *Милуков П.* Указ. соч. — Софія, 1922. — С. 82; *Оберучев К.* Воспоминания. — Нью-Йорк, 1930. — С. 289.
- ⁹⁹ *Дудко Ф.* День 5 липня 1917 р. у Києві. Календар «Червона калина». — 1937. — С. 58–59.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 59.
- ¹⁰¹ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 июл.
- ¹⁰² Робітнича газета. — 1917. — 6 лип.
- ¹⁰³ Вісник Українського військового генерального комітету. — № 5–6. — Липень 1917 р.
- ¹⁰⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 154; РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 13 зв.

- ¹⁰⁵ Робітнича газета. — 1917. — 6 лип.
- ¹⁰⁶ Там само. — 5 лип.
- ¹⁰⁷ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 13 зв.
- ¹⁰⁸ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 154.
- ¹⁰⁹ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 июл.
- ¹¹⁰ Грушевський М. Спомини. — Київ, 1989. — № 10. — С. 146.
- ¹¹¹ Голос социал-демократа (Киев). — 1917. — 6 июл.
- ¹¹² Бош Є. Назв. праця. — С. 38.
- ¹¹³ Там само. — С. 39.
- ¹¹⁴ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 июл.
- ¹¹⁵ Бош Є. Назв. праця. — С. 39–40.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ РГВИА. — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 35.
- ¹¹⁸ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 июл.
- ¹¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 8 лип.; Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 июл.
- ¹²⁰ РГВИА — Ф. 1759. — Оп. 4. — Спр. 1688. — Арк. 35, 36, 64.
- ¹²¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 154.
- ¹²² Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 июл.
- ¹²³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 155.
- ¹²⁴ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 июл.
- ¹²⁵ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 5 июл.
- ¹²⁶ Вісник Українського військового генерального комітету. — № 5–6. — Липень 1917 р.; Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 июл.
- ¹²⁷ Віті з Української Центральної Ради. — № 17. — Жовтень 1917 р.
- ¹²⁸ Вісник Українського військового генерального комітету. — № 5–6. — Липень 1917 р.; Робітнича газета. — 1917. — 7 лип.
- ¹²⁹ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 июл.; Робітнича газета. — 1917. — 7 лип.
- ¹³⁰ Нова Рада. — 1917. — 8 лип.
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 июл.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Нова Рада. — 1917. — 6 лип.
- ¹³⁶ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 июл.
- ¹³⁷ Там же.
- ¹³⁸ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 6 и 14 июл.
- ¹³⁹ Там же. — 7 июл.
- ¹⁴⁰ Там же. — 8 июл.
- ¹⁴¹ Там же. — 6 июл.
- ¹⁴² Там же. — 7 июл.
- ¹⁴³ Нова Рада. — 1917. — 8 лип.
- ¹⁴⁴ Там само. — Робітнича газета. — 1917. — 10 лип.
- ¹⁴⁵ Нова Рада. — 1917. — 8 лип.
- ¹⁴⁶ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 8 июл.
- ¹⁴⁷ Робітнича газета. — 1917. — 10 лип.; Нова Рада. — 1917. — 8 лип.
- ¹⁴⁸ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 8 июл.
- ¹⁴⁹ Там же.
- ¹⁵⁰ Там же.
- ¹⁵¹ Голос социал-демократа (Киев). — 1917. — 8 июл.

- ¹⁵² Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919) — К., 1922. — С. 47.
- ¹⁵³ Там же.
- ¹⁵⁴ Грушевський М. Назв. праця. — С. 148.
- ¹⁵⁵ Голос социал-демократа (Киев). — 1917. — 8 июл.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
- ¹⁵⁷ Там само.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ Нова Рада. — 1917. — 11 лип. Дещо в іншій редакції, яка мало змінює зміст, ця постановка була надрукована і в «Вістях» з Української Центральної Ради. — № 17. — Жовтень 1917 р.
- ¹⁶⁰ Киевская мысль. Вечерний выпуск. 1917. — 20 июл.
- ¹⁶¹ Там же.
- ¹⁶² Там же.
- ¹⁶³ Там же.
- ¹⁶⁴ Робітничая газета. — 1917. — 7 лип.; Вісник Українського військового генерального комітету. — № 5–6. — Липень 1917 р.
- ¹⁶⁵ Робітничая газета. — 1917. — 6 лип.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Робітничая газета. — 1917. — 7 лип.
- ¹⁶⁹ Там само.
- ¹⁷⁰ Там само.
- ¹⁷¹ Там само. — 10 лип.
- ¹⁷² Мірчук П. Назв. праця. — С. 93.
- ¹⁷³ Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи. — УІЖ. — 1992. — № 10–11. — С. 70; Горєлов М. Перший український державник // Передвісники незалежної України. — К., 1996. — 156 с.
- ¹⁷⁴ Див., напр.: Шусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. — С. 39.
- ¹⁷⁵ Народна воля. — 1917. — 12 лип.
- ¹⁷⁶ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 368.
- ¹⁷⁷ Майоров М. Назв. праця. — С. 47–48.
- ¹⁷⁸ Вісник Українського військового генерального комітету. — № 14–15. — 15 верес.
- ¹⁷⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 148.
- ¹⁸⁰ Вісник Українського військового генерального комітету. — 1917. — № 18.

ДО КОНФЛІКТУ РАДНАРКОМУ РОСІЇ З УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ (ОСОБИСТИШИЙ ЗРІЗ)*

Для розуміння глибинної сутності процесів боротьби за владу в Україні у вирішальні місяці революційної бурі — у грудні 1917 року і у січні 1918 року, надзвичайно важливо розібратися у суб'єктивних причинах конфлікту керівництва Української національно-визвольної революції та ленінського Раднаркому.

Таке завдання виглядає тим більше нагальним, що саме особистісний зріз зазнавав упродовж довгих десятиліть і далі зазнає особливо серйозних деформацій, відступів від документальної істини. Причому, останніми роками це стосується переважно керівників РНК — В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Троцького.

Тому, гадається, є прямий сенс спробувати відтворити максимально об'єктивну картину, зібравши всю можливу інформацію про позиції ключових посадових осіб РСДРП щодо ситуації в Україні, всі їх дії у ході розвитку кризи. Останнім часом тут відкрилися додаткові можливості, зокрема у використанні документів фонду В. Леніна в Російському державному архіві соціально-політичної історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) і колекції документів Й. Сталіна, сформованої у своєрідний «сталінський фонд» під час підготовки видання його творів.

В обох фондах є й неопубліковані документи, що дозволяють з'ясувати ставлення не лише Леніна і Сталіна до Української Народної Республіки, її керівників, а й Троцького.

Щоправда, посилання на фонди у більшості випадків неможливі, оскільки такою залишається практика використання деяких архівних документів. З цим мають рахуватися як дослідники, так і читачі.

Варто зауважити й те, що протягом довгих десятиліть дослідники рідко зверталися до таких ленінських документів, як його листування, опубліковане в 50-му томі Повного зібрання творів. Там розміщено більше 20 документів з проблеми лише за грудень 1917 р. — березень 1918 р. На жаль, ситуація мало в чому змінилась і останнім часом, хоч документи листування містять немало деталей, що суттєво доповнюють ленінські твори, які ввійшли до 35-го тому.

Не можна вказати, що скільки-небудь предметно, а головне в повному обсязі комплексно вивчалися і сталінські твори кінця 1917 — початку 1918 рр. Очевидно, причиною тут була явна недооцінка ролі наркома у справах національностей щодо розвитку подій в Україні.

* Матеріал вперше було вміщено до наукового збірника «Події і особистості революційної доби» (К., 2003. — С. 75–108).

Значно доповнити уявлення про позицію Троцького в українських справах дозволяє повернення із спецховищ його творів, опублікованих у перше десятиліття після Жовтня, а також численні новітні видання, серед яких і передруки книг, збірників, що виходили за кордоном.

Таким чином, є достатньо підстав сподіватися на суттєве доповнення вже відомої і відтвореної в чомусь заново картини.

ЛЕНІН

Аж до глибокої осені 1917 р. вождь більшовицької партії публічно (у статтях, промовах) не формулював свого ставлення до Центральної Ради. Звичайно, він був непогано поінформований про її існування, здійснювану політику. Широко відоме підтвердження тому — його статті «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Не демократично, громадянине Корейський».

Виступивши на підтримку законних вимог українців, акцій, здійснюваних з ініціативи Центральної Ради (Всеукраїнський з'їзд), засудивши великодержавницьку політику Тимчасового уряду у національному питанні, Ленін тим не менше не знайшов за можливе прямо охарактеризувати чи оцінити Центральну Раду, виявив завбачливу обережність.

Не поспішав він це зробити і після жовтневого повстання, очоливши Раду Народних Комісарів. Проте інтерес до перебігу подій в Україні він виявляв досить великий, нерідко прямо конкретизуючи цей інтерес у проханнях до тих, хто прибував з України, побільше розповісти про Центральну Раду. Так було і тоді, коли до Петрограда приїхав один із лідерів київських більшовиків Г. Пятаков, призначений товаришем (заступником) керуючого Держбанком Росії, і коли кілька разів приїздив за інструкціями до ЦК представник обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинський, а також інші посли до центру з України¹.

Поступово в уявленні Леніна питання про Україну стали асоціюватися з питанням про Центральну Раду. Так, 2 грудня 1917 р. на засіданні РНК В. І. Ленін у порядку денному поряд з пунктом «13. Україна» у дужках записав «Рада». 5 грудня він додав до порядку денного пункт «Відповідь Раді». 19 грудня Ленін додав до порядку денного засідання РНК пункт «14. Про Раду», а 20 грудня пункт «Відповідь Раді». 30 грудня Ленін знову власноручно вносить до порядку денного пункт «Відповідь Раді»².

Думається, що точка зору Леніна щодо Української Ради, стосунків з нею багато в чому склалась уже на початок грудня 1917 р. Своє концентроване втілення вона знайшла в «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».

Причому, власне, Маніфест написаний рукою самого Леніна, а ультимативні вимоги сформульовані Троцьким і потім редакційно правлені Леніним і Сталіним³.

«Ми, Рада Народних Комісарів, — говорилося у документі, — визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити

в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно»⁴.

Звертає на себе увагу, що В. І. Ленін не вдається до тогочасної офіційної назви державного утворення — «Української Народної Республіки», а говорить про «народну Українську республіку», яку згідно з далішими положеннями документа Центральна Рада не могла представляти. Йшлося про визнання «національних прав і національної незалежності українського народу». Що ж до Центральної Ради, то Раднарком ленінськими вустами цілком визначено заявляв: «Ми обвинувачуємо Раду в тому, що прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Радянської влади на Україні... Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного виразника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди»⁵.

Конкретно такими кроками голова РНК вважав: відкликання односторонніми розпорядженнями Центральної Ради з фронту українізованих частин, що вело до дезорганізації фронту; роззброєння радянських військ на Україні; підтримку кадетсько-каледінського заклоту проти Радянської влади (пропуск через свою територію козачих частин і відмові у пропуску радянських військ, що направлялися для боротьби з Каледінієм).

Із цих фактів робився досить жорсткий висновок: «Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити без усяких вагань війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української»⁶.

І все ж, при незаперечній суворості тону, думається, не варто проходити повз умовний спосіб вибудови останньої фрази. За граматичною формою тут явно проглядає сутнісний натяк на можливість компромісу за умови зміни позиції Центральної Ради щодо Радянської Росії.

Ще більшою мірою у цьому переконує і ще одне місце «Маніфесту», яке, практично, завжди випадало з поля зору українських дослідників, більше того, сприймалось як у чомусь навіть стороннє для лаконічного, цілеспрямованого в цілому документа: «Проти фінляндської буржуазної Республіки, яка залишається поки що буржуазною, ми не зробили жодного кроку в розумінні обмеження національних прав і національної незалежності фінського народу і не зробимо ніяких кроків, які обмежували б національну незалежність якої б то не було нації з числа тих, що входили і бажають входити до складу Російської республіки»⁷.

Варто нагадати, що саме в ті дні відбулося визнання Фінляндії як незалежної держави. І Ленін дипломатичною мовою давав зрозуміти Центральній Раді, що характер державного утворення в Україні, принаймні для даного моменту — не перешкода для його визнання.

Варто, думається, взяти до уваги і назву документа — «Маніфест». У той період жоден з подібних документів не одержав такого заголовку, і цим як би підкреслювалась особливість, особливий рівень стосунків з Україною, принаймні прозорий натяк на це, на зацікавленість Радянської Росії. Ультимативна ж частина теж одержала дещо пом'якшену форму у назві — «ультимативні вимоги», хоч скорочено одні називали документ «Маніфестом», інші «Ультиматумом».

Звичайно, як і будь-який дипломатичний документ, Маніфест не однозначний, передбачає різні варіанти подальшого розвитку подій і наприкінці містить згадані ультимативні вимоги до Центральної Ради: відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту, зобов'язатися не пропускати на Дон козачі частини, сприяти революційним військам у боротьбі з каледінцями, припинити роззброєння радянських військ і червоногвардійських загонів на Україні, повернути відібрану вже у них зброю. У разі неодержання незадовільної відповіді на ці запитання протягом двох діб Рада Народних Комісарів пообіцяла вважати Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і в Україні⁸. Весь же зміст документа — це тонко продуманий політико-дипломатичний демарш, основна мета якого — домогтися від Української Ради зайняття позиції, лояльної, не ворожої до РНК. Міркувати саме так дозволяє і логіка наступних подій.

Як відомо, рішеннями I Всеукраїнського з'їзду Рад Україна була оголошена Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На її території поширювалися всі декрети і розпорядження Радянського уряду Росії. Одночасно постанови і розпорядження Центральної Ради визнавалися недійсними, як спрямовані проти народних інтересів. З'їзд ухвалив рішення про встановлення між Радянською Україною і Радянською Росією тісного братерського зв'язку, а в резолюції «Про самовизначення України» визнав Українську Радянську республіку федеративною частиною Російської республіки.

У написаних у дні роботи I Всеукраїнського з'їзду Рад «Тезах про Установчі збори» В. І. Ленін заявив: «Останні події на Україні (почасти також у Фінляндії і в Білорусії, як і на Кавказі) свідчать так само про нове групування класових сил, що відбувається в процесі боротьби між буржуазним націоналізмом Української ради, Фінляндського сейму і т.п. з одного боку і радянською владою, пролетарсько-селянською революцією кожної з цих національних республік — з другого»⁹.

Одержавши повідомлення про рішення Всеукраїнського з'їзду Рад, РНК направив ЦВК Рад України телеграму, в якій вітав «утворення в Харкові дійсно народної Радянської влади на Україні, вбачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української республіки», і обіцяв уряду Української республіки «повну і всемірну підтримку у справі боротьби за мир, а також

у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України»¹⁰. Телеграма була підписана Леніним.

Природно, Центральна Рада не могла визнати правомірними рішення І Всеукраїнського з'їзду Рад. Атмосфера відразу стала вибухонебезпечною. За цих умов Ленін, ВЦВК, РНК, прагнучи розрядити обстановку, визнавши робітничо-селянський уряд України і пообіцявши йому допомогу, знайшли можливим піти на переговори з Центральною Радою.

РНК розраховував, що успіху переговорів сприятиме те, що їх доручили провести народним комісарам — лівим есерам В. Кареліну, І. Штейнбергу і П. Прош'яну.

На засіданні РНК 19 грудня було обговорено доповіді: Прош'яна про його поїздку до Києва і попередні переговори з Радою, Сталіна про становище в Україні, Кареліна — про бесіди з делегатами від України, Менжинського про фінансові питання. У підсумку було ухвалено підготовлену В. І. Леніним резолюцію: «Вислухавши доповідь товариша Прош'яна, що мав як делегат від селянського з'їзду розмову з Винни-ченком, Грушевським і Поршем та іншими, як офіційними представниками Ради;

- взявши до уваги, що ці офіційні представники Ради висловили принципову готовність почати переговори про угоду з Радою Народних Комісарів на началах визнання Радою Народних Комісарів незалежності народної Української республіки і визнання Радою контрреволюційності Каледіна та його пособників;

- взявши далі до уваги, що Рада Народних Комісарів завжди і безумовно визнавала право всякої нації, в тому числі й української, на незалежне державне існування;

- всяка спроба усунути війну з Радою, коли б Рада визнала контрреволюційність Каледіна і не заважала війні проти нього, безумовно, бажана;

- висловлюючи своє переконання в тому, що тільки Ради української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій сутички між братніми народами будуть неможливі.

Рада Народних Комісарів, вважаючи в той же час за доцільне почати ділові переговори з Радою з метою усунення тих сутичок, які викликані були політикою Ради щодо загального фронту і контрреволюційного повстання Каледіна, постановляє: запропонувати Раді переговори про угоду на вказаних началах і намітити як один з пунктів, де було б, мабуть, найзручніше вести переговори, міста Смоленськ або Вітебськ»¹¹.

Очевидно, можна виявляти невдоволення тим, що дипломатичною мовою дається зрозуміти, на кого орієнтується Петроград і що термін «народна Українська республіка» вже вкотре вживається зовсім не випадково, а на противагу офіційній назві державного утворення, та не можна говорити про позицію Раднаркому, його голови як неприступно-мілітаристську, агресивно-войовничу.

Проте переговори були приречені на невдачу, і 29 та 30 грудня РНК вносить до порядку денного питання про відповідь (ноту) Української Ради. Після довгих дебатів (у обговоренні взяли участь 13 осіб, серед них — О. Шляпников,

В. Менжинський, А. Луначарський, Й. Сталін, П. Прош'ян, П. Дибенко, О. Шліхтер та ін.) В. Ленін виступав 7 разів. РНК ухвалив підготовлену Володимиром Іллічем постанову: «Рада Народних Комісарів вважає відповідь Ради настільки невиразною і ухильною, що вона межує із знущенням. Основним джерелом незгоди з Радою була та обставина, яку Рада Народних Комісарів ясно вказала в своєму першому зверненні до Ради з пропозицією мирних переговорів. Саме в цьому зверненні було сказано, що пряма чи посередня підтримка Радою каледінців є для нас безумовна підстава для воєнних дій проти Ради. Навколо Каледіна групуються контрреволюційні елементи з поміщиків і буржуазії, що зібралися з усіх кінців Росії. Проти Каледіна стоїть явно більшість селян і трудового козацтва навіть на Дону. Визнання Радянської влади більшістю населення Росії, і в першу чергу трудящих мас усіх націй, є очевидний для всіх факт. У самій Україні революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому.

Ухилення Ради від відповіді на запитання про те, чи припиняє вона пряму й посередню підтримку каледінців, зриває початі нами мирні переговори і покладає на Раду всю відповідальність за продовження громадянської війни, яку почали буржуазні класи різних націй і яка цілком безнадійна, бо величезна більшість робітників, селян і армії рішуче стоїть за соціалістичну радянську республіку.

А національні вимоги українців, самостійність їх народної республіки, її права вимагати федеративних відносин Рада Народних Комісарів визнає повністю, і вони ніяких спорів не викликають»¹².

Тут слід сказати, що текст документа, написаного ленінською рукою і завіреного секретарем РНК М. Володичевою, дещо відрізняється від варіанта, опублікованого у зібранні творів. Ряд відмінностей носить несуттєвий, редакційний характер. Проте є й один важливий момент. У публікаціях випущено одне речення, що передує останньому абзацу: «Що стосується виводу військ з України, то це питання може бути порушене лише за умови припинення військових дій, і тоді це питання стане неминучим, а розв'язання його не може зустріти труднощів»¹³.

Невідомо, ким, коли і з якої причини було вилучено принципову щодо тогочасних взаємин тезу про вивід російських військ з України, що пов'язувалася Леніним з припиненням військових дій. Можна лише висловити два припущення. Або така ув'язка видалася непереконливою для самого Леніна (адже припинення військових дій залежало в той момент не стільки від прямого адресата документа — Центральної Ради, а від двох інших сторін — РНК і Каледіна). А можливо, тут виявився і сталінський вплив, що на той час, як буде показано нижче, вважав необхідним продовжувати військові дії радянських військ. Їх передислокацію у межах України, не рахуючись з наслідками.

Таким чином, протягом всього грудня, неодноразово вдаючись до дипломатичних демаршів — аж до ультиматумів, В. Ленін одночасно шукав можливості для мирного розв'язання конфлікту з Українською Радою. Неупереджена оцінка

підготовлених Головою РНК документів, здійснюваних ним кроків не дає підстав вважати ленінську позицію неприступно мілітарною.

Думається, що цей висновок не можуть поколивати і такі факти, які останнім часом розглядаються однозначно-тенденційно — про ініціативу В. Леніна щодо направлення на Україну проти Центральної Ради збройних сил Радянської Росії.

Сукупність документів дала змогу таким чином відновити хроніку тогочасних подій.

Після отримання незадовільної відповіді на ультиматум із Києва В. Ленін і керований ним робітничо-селянський уряд, вирішивши «вважати Раду у стані війни з ними», не стали на шлях форсування подій, а діяли зважено, помірковано і принципово. 5 грудня В. Ленін доручив командуючому Петроградським військовим округом В. Антонову-Овсієнку підібрати за угодою з головноверхом М. Криленком і наркомом у військових справах М. Подвойським кандидата на пост командуючого військами, що діятимуть проти контрреволюції на півдні країни, погодився з пропозицією Антонова-Овсієнка призначити його на цей пост¹⁴.

Численні документи незаперечно свідчать, що В. Леніна в даному випадку понад усе турбувало становище на каледінському фронті¹⁵. Щодо Центральної Ради ніяких рішучих кроків не здійснювалося. Навпаки, Раднарком за ініціативою свого голови терміново, 6 і 7 грудня, розглянув на своєму засіданні пропозицію Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради про мирне врегулювання конфлікту між Центральною Радою і РНК¹⁶.

Показово, що Ленін, обговоривши 8 грудня з Антоновим-Овсієнком плани боротьби з контрреволюцією на півдні країни власноручно написав йому посвідчення, згідно з яким Антонов-Овсієнко уповноважувався «для загального керівництва операціями проти каледінських військ і їх посібників»¹⁷.

Наступного дня Ленін запропонував представнику більшовиків України Бакинському, що саме перебував у Петрограді, негайно виїхати до Харкова, куди направлявся Антонов-Овсієнко, щоб сприяти налагодженню ділових, товариських стосунків між наркомом у справах боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії і місцевими партіями та господарськими працівниками¹⁸.

11 грудня у розмові по прямому проводу з Криленком Ленін дав вказівку вжити «всіх заходів, аж до найбільш революційних, для найенергічнішого руху військ і при тому у великій кількості» в район Харкова з метою відсічі каледінським заколотникам»¹⁹. Ленін і сам віддавав розпорядження щодо безперешкодного пересування військових частин саме для боротьби з заколотом Каледіна, особисто докладав зусиль для фінансування військ, що перебували на каледінському фронті²⁰.

На цей час у В. Антонова-Овсієнка склався загальний план боротьби з контрреволюцією на півдні. Суть його полягала втому, щоб усі сили, які могли виступити проти Каледіна, враховуючи також і частини революційних солдатів з Південно-Західного і Румунського фронтів, а також формування з інших фронтів

і червоногвардійські загони з Радянської Росії, направити на Харків, а звідти направити їх на Дон, Ростов²¹.

Не вдаючись у детальний розгляд здійснення цього плану, слід констатувати, що на практиці він у цілому дотримувався і навіть тоді, коли частина військ з Харкова вирушила в експедицію на Київський напрямок. Антонов-Овсієнко в цей час переніс свій штаб до Микитівки, потім рухався у напрямку Ростова і навіть Новочеркаська. Тобто напрям його переміщення, а також наймобільніших, найпідготовленіших його бойових одиниць, таких як загони Р. Сіверсатя Г. Сабліна, був прямо протилежним від Києва. За зміною розташування штабу йшли й телеграми, інша пошта, в тому числі ленінська. І жодного разу Ленін не висловлювався на рахунок коригування дій Антонова-Овсієнка, навпаки схвалював їх²².

Тут знову слід згадати, що аж до кінця грудня, як було зазначено вище, Ленін вів пошук дипломатичних шляхів поладження конфлікту. Коли ж можливості на цьому напрямі були вичерпані, а розвиток процесів в Україні з кожним днем дедалі доводив безпорадність Ради, нездатність останньої протистояти силам, що групувалися навколо більшовиків і підтримувалися загонами червоногвардійців, і солдатів-фронтовиків з Радянської Росії, В. Ленін зайняв більше споглядальну позицію. Як досвідчений політик, він добре зрозумів, що повалення влади Української Ради — лише справа часу.

Звісно, ленінську позицію не можна кваліфікувати просто як позицію стороннього спостерігача. Він не приховував своїх симпатій і антипатій, радо вітав успіхи радянських загонів²³, намагався вплинути на оперативне і ефективне розв'язання питань про допомогу військам, що вели збройну боротьбу з силами Української Ради. Так, 15 січня 1918 р. він надіслав у Морський революційний комітет відношення: «Прошу вжити екстрених заходів, щоб дати негайно в розпорядження тов. Тер-Арутюнянця 2000 матросів для воєнних дій проти буржуазної Ради»²⁴. Очевидно з цією ж метою того ж дня Голова РНК дав розпорядження Народному комісаріату фінансів «видати т. Тер-Арутюнянцю 1 000 000 (один мільйон карбованців) і внести сьогодні ж на розгляд Ради Народних Комісарів»²⁵.

Турбували Леніна не лише військово-політичні процеси, що розвивалися в Україні, а й питання економічні, особливо продовольче. Порятунком Петрограда, Росії від голоду Голова РНК пов'язував передусім з українським хлібом. Практично кожна друга телеграма В. Леніна В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе, що був направлений на Україну як надзвичайний комісар уряду, торкалася цієї жагучої проблеми. Ленін вимагав, благав вживати заходів для відправки продовольства на Північ, погрожував саботажникам, гаряче дякував за кожную партію товарів, що надходили з України²⁶.

Водночас Голова РНК спрямовував діяльність Радянської мирної делегації на переговорах у Брест-Литовському, викривав діяльність на мирній конференції делегації Української Ради, радив не довіряти їй, засудив договір Центральної Ради з країнами австро-німецького блоку.

Українську Раду він незмінно кваліфікував інституцією буржуазною, її соціалістичних лідерів — зрадниками соціалізму, з погляду перспектив розвитку революції — діячами тимчасовими. Коли ще боротьба з Радою лише вступала у вирішальну військову фазу, Ленін 11 січня 1918 р. у доповіді на III Всеросійському з'їзді Рад впевнено й категорично констатував, що «ми пережили організацію влади українських керенських, що буржуазні елементи української Ради доживають останні дні. У перемозі Радянської влади Української народної республіки над українською буржуазною Радою немає ніякої можливості сумніватися»²⁷.

У наступні ж дні Ленін неначе нетерпляче підганяв події, жадаючи якнайскорішого цілковитого розгрому Української Ради. Очевидно, лише так можна пояснити те, що вже 21 січня Голова РНК підготував повідомлення «По радіо всім. Мирній делегації в Брест-Литовську особливо», в якому стверджував, що «Київська Рада впала»²⁸. Особливо наголошував на факт вигнання Ради з Києва Ленін у дні, коли делегація УНР підписувала договір з країнами Четвертого союзу²⁹. Загони головнокомандуючого М. Муравйова в ті дні Голова РНК назвав «доблесними героями визволення Києва»³⁰.

У наступні місяці Ленін у своїх виступах, у підготовлених і підписаних Документах про Центральну Раду не згадує. Чи ж то не вважав її більше скільки-небудь серйозною політичною силою, вважаючи, що майбутнє «країни вирішується у двобої місцевих більшовиків і австро-німецьких окупантів, чи просто був до краю зайнятий боротьбою за Брестський мир, обґрунтуванням планів економічного переустрою Росії...

СТАЛІН

II Всеросійський з'їзд Рад 26 жовтня 1917 р. на пропозицію В. Леніна затвердив склад робітничого і селянського уряду (Ради Народних Комісарів). Останньою, тринадцятою значилася посада голови в справах національностей, на яку було призначено Й. Джугашвілі (Сталіна). Мабуть, у момент запровадження ця посада уявлялася хоч і дуже важливою, зважаючи на національну строкатість колишньої імперії, проте не найголовнішою.

Та досить швидко з'ясувалося, що Сталін став однією з ключових, найвпливовіших фігур у Раднаркомі. Думається, є серйозні підстави не погоджуватися з тими авторами (наприклад, Д. Волкогоновим), які вважають Сталіна в розглядуваний період третьюрядним більшовицьким діячем. І справа тут не тільки в тому, що зрозуміла антипатія до Сталіна, сталінізму заважала об'єктивно оцінити дійсні якості наркома у справах національностей, хоч і це прикро. Та головне все ж полягає в іншому. В руках Сталіна опинилися нитки зв'язків з більшовицькими, місцевими Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, що вели боротьбу за торжество нового ладу в усіх національних регіонах. Умовно можна вважати його тодішню посаду провідною у справі встановлення влади Рад на місцях.

Такий висновок цілком підтверджують численні факти з діяльності РНК і ЦК РСДРП(б), коли саме Сталіну доручалося вирішення питань щодо всіх

національних регіонів, включаючи і національно-державні території майбутньої Російської Федерації. У повній мірі це стосується й України. За останні півтора місяці 1917 року питання про Україну в різних постановках, а головним чином стосовно Ради, виносилися на дев'ять засідань РНК — 16 і 19 листопада, 2, 5, 6, 7, 19, 20, 30 грудня. І лише одного разу у протокольних записах під час розгляду цих питань не значиться прізвище Сталіна (6 грудня). В усіх інших випадках він був доповідачем, готував підсумкові документи, йому ж доручалося втілювати у життя схвалювані рішення.

Як відомо, Й. Сталін значно рідше виступав публічно і в пресі. Але й тут питома вага праць, присвячених Україні, розвитку складних процесів у районі досить значна. Так, з 14 сталінських документів, що з'явилися з 12 грудня 1917 року до 24 лютого 1918 року (вони вміщені в четвертому томі творів Й. В. Сталіна) — рівно половина — 7 — торкалися українських сюжетів, передусім Центральної Ради. Дуже промовисті тут уже заголовки виступів і статей: «Про Українську Раду», «Що таке Українська Рада?», «Про Київську буржуазну Раду», «Український вузол» тощо.

Звичайно, є й документи, які не ввійшли до зібрання творів Сталіна, хоч свого часу широко публікувалися в пресі, наприклад, його розмова з С. Бакинським і М. Поршем 17 листопада 1917 р., переговори по прямому проводу, телеграми, які становлять фонд документів Й. Сталіна, про що вже згадувалося вище.

16 листопада 1917 р. Сталін зробив на засіданні РНК повідомлення про передачу українцям деяких історичних цінностей. Було ухвалено доручити Сталіну і Луначарському опублікувати заяву, «що рішення передати ці цінності українському народу непохитне і буде і переведене в дію після обміну думок з Українською Радою»³¹. Забігаючи наперед, слід згадати, що наступне ускладнення стосунків між РНК і Радою блокувало розв'язання цього питання.

17 листопада відбулася розмова Сталіна по прямому проводу з Генеральним секретарем партії, членом ЦК УСДРП М. Поршем і членом обласного комітету РСДРП(б) С. Бакинським. Оскільки зміст розмови по-різному передали різні друковані органи (більшовицькі — докладно розмову з С. Бакинським, а їх суперники, природно, навпаки — з М. Поршем), думається, цілком виправдано доповнити інформацію з видань обох спрямувань, зупинившись на сумарних найповніших варіантах.

На запитання М. Порша про ставлення до національного питання взагалі, українського зокрема, до Центральної Ради Сталін відповів: «Погляди цієї влади в національній справі такі: визнання за націями права на повне самовизначення аж до відділення в утворення самостійної держави. Воля нації визначається шляхом референдуму або через національні конституанти. Якщо воля націй висловиться на користь федеративної республіки, то уряд проти цього нічого не може мати. Влада в краю, як і по других краях, повинна належати всій сумі робітничих, солдатських та селянських депутатів, включаючи сюди й організації Ради (українські). В цьому обсязі дається широке поле для порозуміння

між Центральною Радою та Радою Народних Комісарів. Тому буде доцільним упорядити нараду представників Ради та представників народних комісарів. Щодо автономії, — вкажемо Україні, — то вона повинна бути повною, не пригнічена комісарами зверху. Не припустима ніяка опіка і ніякий догляд над народом українським».

Сталін також повідомив, що 17 листопада представники петроградської секції Ради після порозуміння з РНК одержали українські національні реліквії, відібрані в добу Катерини II, і мають відвезти їх на Україну (тут Сталін явно поспішив і видав намір за вже вчинене, чому так і не судилося збутися).

На прохання Порша не чинити перешкод відправці з Петрограда в Україну українізованих частин і сприяти постачанню державного банку України грошовими знаками комісар у справах національностей повідомив, що найближчим часом в Україну від'їздять з Петрограда кілька тисяч українських вояків, а про грошову проблему в Україні негайно повідомить РНК і гадав, що в цій справі буде вжито всіх заходів»³².

Однак «Нова Рада» не наводить відповідей Порша на зустрічні питання Сталіна. Тому їх доводиться цитувати, вдаючись уже до іншого джерела. 24 листопада «Правда» надрукувала текст розмови Сталіна, повідомивши тільки про участь у ній Бакинського. Хоч прізвище Порша не називалося, частина його заяв і відповідей наводяться як позиція Української Ради.

На запитання Сталіна, чи може РНК розраховувати на дружнє ставлення Української Ради, Порш відповів, що Рада буде підтримувати центральний федеративний уряд, який створять усі обласні уряди Росії. У відповідь на сталінські запитання, «які ставлення Ваші і Центральної Ради до місцевих Рад на Україні? Чи є у Вас контакти з місцевими більшовицькими організаціями?» Порш висловив невдоволення тим, що більшовики наполягають на скликанні Всеукраїнського з'їзду Рад для обрання нового складу Центральної Ради, заявив про його «непотрібність», доводив, що Рада — це і є Рада («Совет») України, а агітація за з'їзд «нервує всі демократичні українські і навіть неукраїнські організації!, заважає скликанню Всеукраїнських Установчих Зборів.

Коли черга дійшла до Бакинського, він, характеризуючи становище в Києві, сказав: «Влада в Києві в руках Центральної Ради, яка не вважає за можливе передачу влади на місцях Радам».

Сталін же, очевидно, знав про намір київських більшовиків якнайшвидше скликати з'їзд Рад спільно з Українською Радою і, одержавши коротку інформацію від Порша і Бакинського, миттєво визначився. «Ми думаємо, — вказав він від імені ЦК РСДРП(б) і Радянського уряду, — що абсолютно необхідний крайовий з'їзд (Рад) робітничих, солдатській і селянських депутатів України... Ми всі вважаємо, що ви — кияни, одесити, харківчани, катеринославці та інші — повинні негайно взятись за скликання такого з'їзду».

Виявляючи певну гнучкість щодо рішення київських більшовиків про скликання з'їзду спільно з Центральною Радою, Сталін і не спростовував його, і не

наполягав на ньому. Більше того, він запропонував у разі відмови Ради від більшовицької пропозиції скликати з'їзд самостійно. На завершення Сталін ще раз наголосив: «Ще раз повторюю нашу спільну думку: негайно скликати крайовий з'їзд (Рад) робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні. Питання про Радянську владу в центрі і на місцях не допускають жодних поступок. Іншого способу утворення крайової влади і іншої її форми я собі не можу уявити»³³.

Думається, ця розмова багато в чому була ключовою щодо визначення стосунків РНК і Українською Радою. Сталін виклав принципове визнання Радянською владою права націй на самовизначення і запропонував двосторонні переговори, підтримавши водночас ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Одержані власні враження, безумовно, грали значну роль у подальшому, хоч, природно, і коригувалися новими подіями. Уже 19 листопада на вимогу Сталіна на засіданні РНК було поставлено як термінове «Питання про Україну і Раду». Після доповідей Г. Пятакова і Й. Сталіна останньому було доручено «скликати 20.XI вранці особливу комісію, яка повинна всебічно з'ясувати становище справ, переговорити по прямому проводу, висунути кандидата на посаду уповноваженого від уряду для поїздки на Україну...»³⁴.

2 грудня на пропозицію Менжинського на засіданні РНК було заслухано доповідь Сталіна з українського питання у зв'язку з інструкцією головнокомандуючому М. Криленку, яку мав дати Сталін по телефону. Протокольний запис недосконалий. Зокрема, не можна з абсолютною впевненістю говорити, передаються тези доповіді чи положення інструкції. Та що б то не було, запис викликав безперечний інтерес:

«1) Війська проти Каледіна просуваються через Україну, не рахуючись з наслідками;

2) Офіційно визнаючи Незалежну Українську Республіку Рад з конфіскацією землі у поміщиків.

Дати відповідну інструкцію Криленку по телеграфу»³⁵. Криленка турбувало, що Рада перешкоджала перекиданню військ через Україну на Дон для боротьби з Каледіним, і Сталін запропонував метод так би мовити подвійного тиску: війська перекидати, не рахуючись ні з чим, а Раді дати зрозуміти, що мова може бути лише про визнання не УНР, яку вона репрезентувала, а «Незалежної Української Республіки Рад». На додаток останнє посилювалося соціальним аспектом — визнаватися буде те державне утворення, яке зробить рішучий крок на шляху ліквідації поміщицького землеволодіння, тобто на шляху обраному і здійснюваному Радянською владою.

Проте РНК вирішив наступного дня ще раз обговорити питання про ставлення до Української Ради, результатом чого став написаний Леніним і Троцьким Маніфест, у редагуванні якого взяв участь Сталін³⁶.

Розглянувши відповідь Української Ради на ультиматум РНК 5 грудня 1917 р., було ухвалено визнати «відповідь Ради незадовільною, вважати Раду у стані

війни з нами. Доручити комісії у складі товаришів Леніна, Троцького і Сталіна вжити відповідних активних заходів по зноси́нам зі Ставкою і випустити від імені Ради Народних Комісарів дві відозви — до Українського народу і до солдат. Вважати цю комісію повноважною діяти від імені Ради Народних Комісарів»³⁷.

На виконання цієї резолюції Сталін уже 13 грудня опублікував в «Правде» «Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті». Вибравши найхарактерніші питання, нарком зробив спробу дати на них лаконічні пояснення. Він доводив, передусім, що «конфлікт виник не між народами Росії і України, а між Радою Народних Комісарів і Генеральним секретаріатом Ради», що «конфлікт виник не в питанні про централізм і самовизначення, а в трьох конкретних питаннях».

Перше. Накази по фронту Генерального секретаря військових справ Петлюри, згідно з якими солдати-українці закликалися в Україну, що загрожувало повною дезорганізацією фронту. Друге. Роззброєння червоногвардійських загонів, репресії проти Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Третє. Відмова Центральною Радою пропускати революційні війська для боротьби з каледінцями.

У статті Сталіна, на відміну від тогочасних обережних дипломатичних висловлювань Леніна, містяться слова про визнання Української Народної Республіки: «Кажуть, що конфлікт виник у питанні про Українську республіку, що Рада Народних Комісарів не визнає Української Республіки. Чи вірно це? Ні, невірно. Рада Народних Комісарів офіційно визнала Українську республіку в «ультиматумі» і «відповіді Петроградському українському штабові»³⁸. І хоч далі Й. Сталін говорить, що РНК може визнати лише таку республіку, в якій господарем буде народ, правлячі кола якої не будуть вести контрреволюційної політики.

Торкаючись можливих перспектив розвитку подій, нарком у справах національностей писав: «Одно з двох:

або Рада порве з Каледіним, простягне руку Радам і відкриє дорогу революційним військам проти контрреволюційного кубла на Дону, — і тоді робітники й солдати України і Росії закріплять свій революційний союз новим спалахом братання;

або Рада не захоче порвати з Каледіним, дорогу революційним військам не відкриє, і тоді Генеральний секретаріат Ради доб'ється того, чого марно добивалися вороги народу, тобто пролиття крові братніх народів.

Від свідомості й революційності українських робітників і солдатів залежить закликати до порядку свій Генеральний секретаріат або переобрати його в інтересах мирного розв'язання небезпечного конфлікту.

Від стійкості й рішучості українських робітників і солдатів залежить змусити Генеральний Секретаріат ясно висловитися, за який союз він стоїть тепер: за союз із Каледіним і Родзянком проти революції чи за союз із Радою Народних Комісарів проти кадетсько-генеральської контрреволюції. Справа мирного розв'язання конфлікту в руках українського народу»³⁹.

Практично всі означені положення склали лейтмотив промови Сталіна на засіданні ВЦВК 14 грудня 1917 року. Правда, нарком пішов у своїх висновках далі і не зупинився перед прямими погрозами: «Якщо Рада перешкоджатиме нашому просуванню проти Каледіна, заслоняючи його собою, то удари, спрямовані проти Каледіна, впадуть на Раду. Рада Народних Комісарів не спиниться перед рішучою боротьбою проти Ради...»⁴⁰.

Згадавши в промові про перехоплену РНС шифровану телеграму, з якої стало відомо про таємні зв'язки Української Ради з французькою військовою місією, домовленість відтягнення миру до весни, про приєднання до цього союзу Каледіна, Сталін наступного дня опублікував з цього приводу у «Правді» спеціальну статтю «Що таке Українська Рада?». Тут Сталін вдається не лише до політичної аргументації і логіки, але й до відвертих неприязних висловлювань на адресу політичних суперників. Лапідарні й настільки ж категоричні сталінські висновки скоріше нагадують політичний вирок:

«Рада, або, вірніше, її Генеральний секретаріат, є уряд зрадників соціалізму, які для обману мас називають себе соціалістами. Точнісінько як уряд Керенського і Савінкова, що теж називали себе соціалістами.

Рада, або, вірніше, її Генеральний секретаріат, є буржуазний уряд, який бореться з Радами в союзі з Каледіним. Раніше уряд Керенського в союзі з Корніловим роззброював Ради Росії. Тепер уряд Ради в союзі з Каледіним роззброює Ради України.

Рада, або, вірніше, її Генеральний секретаріат, є буржуазний уряд, який бореться в союзі з англо-французькими капіталістами проти миру. Раніш уряд Керенського відтягував справу миру, прирікаючи мільйони солдатів на роль гарматного м'яса. Тепер уряд Ради намагається зірвати справу миру, «відтягнувши перемир'я до весни». Уряд Керенського був скинутий за це спільними зусиллями робітників і солдатів Росії.

Ми не маємо сумніву, що уряд Ради так само буде скинутий зусиллями робітників і солдатів України.

Тільки нова Рада, Рада Рад робітників, солдатів і селян України може стати на сторожі народних інтересів України проти Каледіних і Корнілових, проти поміщиків і капіталістів»⁴¹.

Войовнича непримиренність Сталіна щодо Ради з розвитком подій дедалі наростала. Дуже красномовною щодо цього є телеграма, яку було надіслано 2 січня 1918 р. в Харків Головнокомандуючому у справах боротьби з контрреволюцією на півдні країни Антонову-Овсієнко (автограф Сталіна зберігається в сталінському фонді Російського державного архіву соціально-політичної історії).

У ній, зокрема, зазначається: «...Відповідь Раді ще не дано. Нас запевняють, що Рада буде зірвана лівими есерами. Наша відповідь буде, звичайно, негативною. Війна з Радою, безумовно, буде продовжена». Тут не може не звернути на себе увагу те, що Сталін чомусь замовчує факт прийняття резолюції про відповідь

РНК Українській Раді від 30 грудня 1917 р., натомість як би передбачаючи її негативну реакцію. Водночас не залишається жодних сумнівів і щодо продовження війни з Радою — тональність явно жорсткіша від лєнінського документа. Взагалі, думається, У той момент, коли в Харкові приймалися важливі стратегічні рішення, такі слова з центру могли важити дуже багато. І, нарешті, досить серйозна інформація про підготовку лівими есерами перевороту в середині Ради, ефекту якого нарком, очевидно, не виключав.

Наприкінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. Й. Сталін справляв величезний вплив на орієнтування радянської делегації у Брест-Литовську щодо стосунків з Радою, на вироблення відповідних інструкцій, 30 грудня РНК заслухав доповідь Сталіна про запит Троцького, як вести себе щодо делегації Центральної Ради, яка домагалася у Брест-Литовську визнання своїх повноважень. Після обговорення питання Сталіну було доручено робити періодичні регулярні доповіді РНК про те, що відбувалося щодня⁴².

Того ж дня Сталін інформував мирну делегацію про запит її секретаря Л. Караяна, наскільки правильними є повідомлення телеграфних агентств про повний перехід влади в Україні до рук ВУЦВК (наступного дня мало вирішуватися питання про визнання повноважень делегації Української Ради на конференції).

«Повідомлення агентства не точне, — доповів нарком. — Рада ще не скинута, але близька до цього. Її влада обмежується межами Київської губернії. Вплив Всеукраїнського ЦВК зростає годинами. Катеринослав, весь Донецький басейн (в наших руках). Вони зовсім очищені від гайдамаків і калєдінських загонів. З середини Раду зривають ліві есери, що діють в контактї з петроградськими колегами. У них уже дві третини в Головній раді. За даними, які є у нас, в найближчому майбутньому Винниченко буде замінений лівим есером. У руках ЦВК Харківська, Катеринославська, дві третини Полтавської, весь Донецький басейн, Чернігівська, майже вся Херсонська з Одесою і Миколаєвом та всі прибережні міста за винятком Ростова і Таганрога, які входять до складу Донецької області. В руках Ради лише Київська губернія і деякі шматочки губерній, що до неї прилягають, але день від дня відходять від Ради.

Справа ясна: Рада даного складу не може бути названою урядом України. В усякому разі зі значно більшим правом може і повинен бути залучений до мирної делегації представник ЦВК». У даному випадку особливо цінним є останній сюжет, останнє речення. Саме 30 грудня 1917 р. ЦВК Рад України вирішив направити на мирну конференцію до Брест-Литовська свою делегацію у складі Ю. Г. Медведєва, В. П. Затонського і В. М. Шахрая. І відразу ж Сталін включається у боротьбу за участь у переговорах саме цієї делегації, а не делегації Центральної Ради.

Близькими за змістом і характером були міркування Сталіна, висловлені Троцькому у розмові по прямому проводу 2 січня 1918 р. Зіставивши масштаби впливу ВУЦВК і Центральної Ради, що складались явно на користь першого центру і джерела влади, Сталін наголошував: «Все це дає право ЦВК мати свого

представника делегації, ніж три Ради разом узяті. Що можете заперечити проти представництва ЦВК Всеукраїнського в мирній делегації? Вони цього вимагають. Якщо пошлють делегата, останній, звичайно, дав би нам відомості, які вас цікавлять. Раднарком відіслав Раді офіційну заяву, де відповідь Ради визнається абсолютно незадовільною. Відповідайте про можливість представництва українського ЦВК в мирній делегації».

Стосовно наведеного документа теж напрошується ряд висновків. Вважаючи участь делегації Ради в переговорах неправомірною, Сталін домагається (двічі ставить питання) участі представників ВУЦВК у переговорах — 1 січня 1918 р. вони прибули до Петрограда і зустрілися з Леніним. Проте нарком у національних справах вважає, що то має бути не повноважна делегація, а вони повинні ввійти на правах представників від Радянської України в спільну радянську делегацію.

Очевидно, у Троцького в той момент були й свої резони, та для реалізації власних намірів він неодноразово звертається за консультаціями, директивами до Леніна. Однак той повністю покладався в українських проблемах на авторитет Сталіна.

Незаперечний доказ тому — розмова Леніна з Троцьким по прямому проводу 3 січня 1918 р. Вона, точніше відповіді Леніна, настільки красномовні, що варто навести їх цілком:

1

«Біля апарата Ленін. Я зараз тільки одержав Ваш особистий лист. Сталіна нема, і йому не міг ще показати. Ваш план мені здається дискутабельним. Чи не можна тільки відкласти трохи його остаточне проведення, прийнявши останнє рішення після спеціального засідання ЦВК тут? Як тільки повернеться Сталін, покажу листа і йому.

Ленін

2

Мені б хотілось поговорити спочатку з Сталіним, перше ніж відповісти на Ваше питання. Сьогодні виїжджає до Вас делегація Харківського українського ЦВК, яка запевнила мене, що київська Рада на ладан дихає.

Ленін

3

Тільки що приїхав Сталін, обговоримо з ним і зараз же дамо вам спільну відповідь.

Ленін

4

Передайте Троцькому. Просьба призначити перерву і виїхати в Пітер.

Ленін. Сталін»⁴³.

Як видно, позиція Сталіна виявилася вирішальною. «Троцький на переговорах запропонував зробити перерву, на що швидко згодилися й інші учасники, оскільки у всіх нагромадилося чимало питань для з'ясування зі своїми урядами.

Особливо ж — усіх цікавила перспектива розвитку стосунків з Україною, проробка можливих варіантів документів на цей рахунок. Кожен з партнерів на переговорах розумів відповідальність моменту, прагнув використати швидкоплинний час на власну користь. Країни Четверного союзу хотіли досягти максимуму вигоди, натиснувши на українську і російську делегації поокремо. Зокрема, від України вони зажадали повного відокремлення від Росії.

Центральна Рада поспішала розв'язати назрілі проблеми, в тому числі й ті, які ініціювали західні делегації на переговорах, доки обстановка дозволяла ще зробити хоч щось у бажаному напрямі.

Сталін же вважав, що час невимовно працює проти Центральної Ради. Такий висновок повністю витікає з усієї його тогочасної поведінки.

Коли на початку січня 1918 р. розпочалися військові дії проти Української ради, а просування відразу ж засвідчили безсилість у військовому відношенні Центральної Ради, Й. Сталін уже не допускав жодного компромісу з Києвом. У відповідь на поширення чуток про початок нових переговорів з Українською Радою нарком у справах національностей надрукував 13 січня у «Правде» дуже лаконічну, але ж настільки й категорично-непримиренну статтю «Про Київську буржуазну Рад», в якій заявив до загального відома:

«1) Ніяких переговорів з Київською радою Рада Народних Комісарів не веде і вести не збирається.

2) З Київською радою, яка остаточно зв'язала себе з Каледініми і веде зрадницькі переговори з австро-німецькими імперіалістами за спиною народів Росії, з такою Радою Рада Народних Комісарів вважає можливим вести лише нещадну боротьбу до повної перемоги Рад України.

3) Мир і заспокоєння на Україні можуть прийти лише в результаті повної ліквідації Київської буржуазної ради, в результаті заміни її новою, соціалістичною Радою Рад, ядро якої вже утворилося в Харкові»⁴⁴.

Таку жорстку позицію Й. Сталін рішуче відстоював у ті дні. Так, після його доповіді з національного питання на III Всеросійському з'їзді Рад у ході дискусії висловлювалися критичні зауваження, докори на адресу РНК з приводу його надмірної суворості щодо Української Ради. Й. Сталін у відповідь у своєму заключному слові безапеляційним тоном заявив, що «йдеться про боротьбу з буржуазною контрреволюцією, прибраною в національно-демократичні форми».

Зауваживши, що дії Ради варто судити не по словах, а по ділах, нарком зосередив увагу на тому, що демократичні прапори лідерів Ради не є гарантією демократичної політики. Навівши вже відому аргументацію (пропоміщицька земельна позиція, репресивні дії проти Рад робітничих і солдатських

депутатів, допомога Каледіну), Сталін насів на одного зі своїх найнезручніших опонентів — Ю. Мартова:

«Оратори справа, і особливо Мартов, мабуть, через те хвалять Раду і захищають її, що бачать в її політиці відбиток своєї власної. В Раді, що представляє коаліцію всіх класів, таку милу серцеві пп. угодовців, вони бачать прообраз Установчих зборів. Мабуть, Рада, слухаючи промови представників правого сектора, буде так само старанно хвалити їх. Недаром кажуть: рибак рибачить здалека. (Сміх, оплески)...

Виходячи з усього цього, доводиться продовжувати так звану громадянську війну, що є, по суті справи, боротьбою між течією, яка прагне утвердити на окраїнах владу коаліційну, угодовську, і другою течією, яка бореться за утвердження влади соціалістичної, за владу Рад трудових мас — робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁴⁵.

У майбутньому Сталін дуже уважно стежив за перебігом подій в Україні, намагався щонайоперативніше передавати відомості про боротьбу радянських військ проти Української Ради в Брест-Литовськ, прагнучи тим самим вплинути на хід переговорів. Особливою активністю щодо цього була позначена остання п'ятиденка січня, коли в Бресті-Литовському вирішувалася доля сепаратного договору України з країнами Четверного союзу, а в Києві вирішувалася доля самої Ради.

Одержавши повідомлення про залишення Радою Києва, розуміючи, що рахунок іде на години й хвилини, Сталін 27 січня 1918 р. передав термінову інформацію в Брест-Литовськ Троцькому і Карахану. Оповістивши про «остаточне перенесення ЦВК до Києва», нарком заявив: «Якщо німці затівають нову емську депешу, заключаючи договір з мерцями, то нехай знають, що вони перетворюються на посміховисько всього світу... Своїми хитросплетіннями з дротами німці можуть приховати істину, скажімо, на один день, заключаючи фіктивний договір з мерцями, та невже не зрозуміло, що шила в мішку не втаємничити».

Наступного дня, ще не знаючи, що договір між делегацією України і представниками австро-німецького блоку підписано, Сталін телеграфує Антонову-Овсієнку в Микитівку (туди перемістився штаб Головнокомандуючого у справах боротьби з контрреволюцією на півдні країни) і дуже нарікає на народних секретарів, радянських працівників у Харкові й Києві за зволікання з оповіщенням усього світу про те, що Центральної Ради вже не існує.

Сталін ніяк не хотів миритися навіть з очевидними реаліями, з тим, що Центральна Рада підписала мирний договір з країнами Четверного союзу, згодилася на окупацію України австро-німецькими військами.

Так, після спалаху військових дій 18 лютого 1918 р., що виник внаслідок непорозуміння у Бресті, наступу німців по всьому фронту і пред'явлення ультиматуму Радянській Росії, Сталін 24 лютого передав народним секретарям УСРР В. Затонському і В. Ауссему (у зібранні творів Сталіна Документу дали заголовок без згадки про двох репресованих пізніше народних секретарів — «Записка по прямому проводу Народному Секретаріатові Української Радянської Республіки»)

про нові умови миру, що їх нав'язувала Німеччина, користуючись перевагою у силі. Нарком спеціально зупиняється на пунктах, що торкалися України, називаючи умови «неймовірно звірячими».

Характерною для Сталіна є подальша оцінка: «Нам здається, що пункт про Україну означав не відновлення влади Винниченка, яка сама по собі не становить для німців цінності, а дуже реальний натиск на нас, розрахований на те, щоб ми з вами погодилися прийняти договір старої Ради з Австро-Угорщиною, бо німцям потрібний не Винниченко, а обмін фабрикатів на хліб і на руду»⁴⁶.

Поінформувавши про рішення ВЦВК Рад підписати мир на грабіжницьких умовах і одночасно «готуватися для організації священної війни проти німецького імперіалізму», Сталін не стільки запитує, скільки інструктує народних секретарів: «Ми всі вважаємо, що ваш Народний секретаріат повинен послати свою делегацію в Брест і там заявити про те, що, коли авантюра Винниченка не буде підтримана австро-німцями, Народний секретаріат не заперечуватиме проти основ договору старої Київської ради. Такий крок з вашого боку, по-перше, підкреслив би ідейне і політичне братерство Рад півдня і півночі; по-друге, зберіг би Радянську владу на Україні, що становить величезний плюс для всієї міжнародної революції. Ми б дуже хотіли, щоб ви зрозуміли нас і погодилися з нами в цих кардинальних питаннях нещасного миру.

Я чекаю негайної відповіді на два питання: чи пришлете ви делегатів сьогодні ж у Петроград, чи ще простіше, прямо в Брест для спільних переговорів з німцями, — це перше. Друге: чи поділяєте ви наш погляд про прийнятність винниченківського договору без Винниченка та його зграї? Чекаю відповіді на ці питання для того, щоб приготувати мандат і організувати вашу поїздку в Брест»⁴⁷.

Більшовики, радянські працівники України спробували здійснити кроки у точній відповідності зі сталінськими настановами, проте ніякого позитивного ефекту вони не досягли. Німеччина і Австро-Угорщина продовжували у згоді з Центральною Радою окупацію України, у зв'язку з чим Сталін настійно рекомендував викривати анексіоністські дії західних союзників Ради і антинародну політику її самої, радив організовувати відсіч військовому походу вглиб України, зокрема, організацією партизанських загонів, руйнуванням доріг, мостів, вивезенням на Схід боєприпасів, продовольства. У разі згоди частин, що підкорялися В.О.Антонову-Овсієнку, залишитися на території України Сталін пропонував переформувати їх у спеціально-українські, а Антонову-Овсієнку слідом за Леніним радив «скинути шелуху Антонівську і стати самим собою, тобто Овсієнком». Те ж саме він радив Сіверсу і Сабліну, хоч важко зрозуміти, як конкретно можна було реалізувати цю пораду.

Протягом березня — квітня 1918 р., доки тривали військові дії між силами Радянської України і силами Австро-Угорщини, Німеччини та Центральної Ради, Сталін неодноразово висловлювався найрізкішим чином на адресу Української Ради, її керівництва, не особливо обтяжуючи себе пошуком дипломатичних делікатних термінів.

ТРОЦЬКИЙ

Його перу належить близько сотні томів творів. А в них — величезний обсяг інформації. Є згадки про такі факти, які важко перевірити — вони нічим, крім авторських свідчень, не підтверджуються. Так, в автобіографічній книзі Лев Троцький згадує, що наступного дня після жовтневого перевороту на засіданні ЦК РСДРП(б) В. Ленін запропонував призначити Лева Давидовича головою Ради Народних Комісарів. «Я зіскочив з місця з протестом, — продовжує Троцький, — до такої міри ця пропозиція здалась мені несподіваною і недоречною. Чому ж? — наполягав Ленін. — Ви стояли на чолі Петроградської Ради, яка взяла владу. Я запропонував відхилити пропозицію без дебатов. Так і зробили»⁴⁸.

В іншому місці Лейба Давидович Бронштейн (справжнє ім'я і прізвище Троцького) стверджує, що Ленін вимагав, щоб саме Троцький став на чолі внутрішніх справ: боротьба з контрреволюцією зараз є головним завданням. Я заперечував і в числі інших доводів висунув національний момент: чи варто давати в руки ворогів таку додаткову зброю, як моє єврейство? Ленін був майже обурений «У нас велика міжнародна революція. Яке значення можуть мати такі дрібниці?» На цю тему виникла у нас напівжартівлива суперечка. «Революція — то велика, — відповідав я, — але й дурнів залишилось немало». «Та хіба ж ми по дурнях рівняємось?». «Рівнятись не рівняємось, а маленьку знижку на дурість інший раз доводиться робити: до чого нам на перших же порах зайве ускладнення?...»

...Я завоював на свій бік Свердлова і ще когось із членів ЦК. Ленін залишився в меншості. Він знижував плечима, зітхав, похитував докірливо головою і втішував себе лише тим, що боротися з контрреволюцією будемо все рівно, не рахуючись із відомствами. Але відходу моєму в пресу рішуче спротивився і Свердлов: туди, мовляв, посадимо Бухаріна. «Лева Давидовича треба протиставити Європі, нехай бере іноземні справи». «Які у нас тепер будуть іноземні справи?» — заперечував Ленін. Але, згнітивши серце, він згодився. Згнітивши серце, згодився і я. Так, з ініціативи Свердлова, я опинився на чверть року на чолі радянської дипломатії.

Комісаріат іноземних справ означав для мене, по суті, звільнення від відомчої роботи. Товаришам, які пропонували мені своє сприяння, я майже незмінно рекомендував пошукати більш благородного поприща для своїх сил. Один із них згодом досить соковито передав у своїх спогадах бесіду зі мною після того, як сформувався радянський уряд. «Яка така у нас буде дипломатична робота? — сказав я йому, за його словами, — ось видам кілька революційних прокламацій до народів і закрию лавочку»⁴⁹.

Очевидно, не варто тут розбиратися в тому, де Троцький допускає неточності, де свідомо лукавить, де прагне заднім числом піднести вагу власної особистості чи виправдати себе перед історією. Якби там не було, Лев Давидович, всупереч численним сьогоднішнім оцінкам його видатної і в повоєнний місяці (другої людини в радянському керівництві), трошки похизувавшись, врешті-решт

значно критичніше, об'єктивніше визначає можливості свого реального впливу на перебіг тогочасних революційних подій. Якими не були його потенційні можливості, справді видатні здібності й таланти, через ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів все ж опинився дещо осторонь авангардної позиції, зіграв у перші місяці розвитку революції не зовсім адекватну його активній натурі, іноді двояку роль.

Такий висновок значною мірою підтверджується і тим місцем, яке посів Троцький у російсько-українському конфлікті кінця 1917 — початку 1918 р. Спочатку нарком іноземних справ, здавалося, мав відіграти ключову роль у російсько-українських стосунках. Із притаманним йому романтизмом, широким розмахом, польотом думки, схильністю до прожектерства, щирим захопленням, ілюзіями уявляв він собі розв'язання щонайскладнішого вузла суперечностей. У розмові з Верховним головнокомандуючим М. Криленко по прямому проведуту 24 листопада 1917 р. він говорив: «Пропонуємо прийняти представника українського штабу при вашій ставці. Рівним чином пропонуємо включити представника Генерального Секретаріату до складу загальноросійської мирної делегації. Щодо створення єдиного Українського фронту з нинішнього Південно-Західного і Румунського, то питання це залишається відкритим. Цілком схваляю вашу політику не ставити жодних перешкод пересуванню українських частин з півночі на південь, оскільки це допускається загальним становищем фронту і станом транспорту. Українські трудящі маси повинні на ділі зрозуміти, що загальноросійська Радянська влада не буде ставити жодних труднощів до самовизначення України, в якій б формі це самовизначення остаточно не вилилось, і що визнання Української Народної Республіки з боку російської влади саме повне. Але ми вважаємо в той же час необхідним відкрито показати не лише перед російськими, але і перед українськими трудящими масами суперечності соціалістичної політики Радянської влади і буржуазної політики Центральної Ради, яка фактично стає, можливо, проти волі, в деякій своїй частині урядом заможних класів на Україні. Не маючи наміру ні найменшою мірою нав'язувати свою волю українському народу, Рада Народних Комісарів в той же час готова всіма залежними від неї засобами підтримати Ради українських робітників, солдат і бідніших селян в їх боротьбі проти буржуазної політики керівників нинішньої Центральної Ради»⁵⁰).

Тут варто звернути увагу відразу на кілька моментів, які в подальшому в тій чи іншій формі ще проявлять себе в реальній політиці.

Революційний романтизм Л. Троцького виявився в його вірі в перевагу, силу позитивного прикладу політики Радянської влади, переоцінці його впливу на настрої трудящих України.

Любов до гучної фрази вилилась у беззастережне твердження — обіцянку не ставити будь-яких перешкод самовизначенню України, яких би форм воно не набрало. Ще до будь-якого офіційного урядового рішення нарком іноземних справ заявив про повне визнання Радянською владою Української Народної Республіки.

Водночас Троцький звертав увагу на протиборство в Україні двох сил — табору Центральної Ради, яка в даний час відстоювала буржуазну політику, і табору Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, який РНК зобов'язувався всіляко підтримувати.

Подібно, Л. Троцький не мав жодних сумнівів щодо найближчої перемоги влади Рад в Україні і думав, що певним внеском у цей процес будуть і такі кроки РНК, як вільний пропуск в Україну українізованих частин і включення до загальноросійської делегації представника Генерального секретаріату.

Події наступних двох місяців змусили Л. Троцького не раз повертатися до цих же питань, хоч звучали вони нерідко по-іншому і по-різному комбінувалися, загострюючи, висувуючи на перший план то одні з них, то інші.

Вже 3 грудня 1917 р. саме Л. Троцькому судилося до крайності загострити стосунки між урядами Росії і України, сформулювавши в Маніфесті РНК ультимативні вимоги до Центральної Ради.

Їх було чотири:

«1. Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, що направляються на Дон, на Урал чи в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків та робітничої Червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята»⁵¹.

Перу Троцького належить і заключний абзац документа, що викликав особливе обурення лідерів Української Ради і завжди викликав, звертав на себе увагу віртуозною (в чомусь зухвалою) дипломатичною еквілібристикою: «В разі неодержання задовільної відповіді на це запитання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»⁵².

6 листопада на засіданні РНК Троцький зробив повідомлення про одержану на ім'я Ради Народних Комісарів пропозицію від Українського революційного штабу Петроградської Крайової військової Ради про мирне налагодження конфлікту між Центральною Радою і Радою Народних Корсарів, зроблену за уповноваженням уряду УНР.

Очевидно, нарком підготував відповідь завчасно і вона тут же була затверджена в такому вигляді:

«Українському революційному штабу
Петроградської крайової військової ради.

У відповідь на Вашу пропозицію про мирне налагодження конфлікту між Центральною Радою і Радою Народних Комісарів, зроблену за уповноваженням

Уряду Української Народної Республіки, Рада Народних Комісарів постановляє:

I. Мирні способи поладження конфлікту, зрозуміло, бажані, і Радянська влада все робила для досягнення саме мирного розв'язання питання.

II. Що стосується висунутих Радою умов, то ті з них, які мають принциповий характер (право на самовизначення, визнання Української Республіки, невтручання у її самовизначення), не складали і не складають предмета суперечки чи конфлікту, оскільки Рада Народних Комісарів визнає і проводить ці принципи у всій їх повноті.

III. Дійсним предметом конфлікту, який зовсім замовчується в умовах Ради, що Вами передаються, є підтримка Радою буржуазної кадетсько-каледінської контрреволюції, спрямованої проти влади Рад Селянських, Робітничих і Солдатських Депутатів.

IV. Угода з Радою можлива лише за умови категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмовитися від якої б то не було підтримки каледінського заклоту і контрреволюційної змови кадетської буржуазії»⁵³.

Як видно з документа, позиція Л. Троцького щодо України вже дещо змінилась і була як би чимось середнім між позицією Леніна і Сталіна. Якщо перший всіляко обходив визнання УНР, а другий вважав таким «Маніфест», то Троцький в даному разі відбувся дещо абстрактним посиленням на те, що визнання УНР, невтручання у процес самовизначення України не можуть бути предметом конфлікту.

Водночас нарком в іноземних справах усю суть конфлікту зводив чи, можливо, концентрував у питанні про підтримку Українською Радою кадетсько-каледінського заклоту.

У подальшому ставлення Троцького до Центральної Ради виявлялось у стосунках з делегацією останньої на переговорах у Бресті-Литовському. Послідовно-витриманою позицію голови російської делегації оцінити ніяк не можна. 28 грудня на засіданні мирної конференції голова української делегації В. Голубович зробив заяву і зачитав декларацію Центральної Ради про намір взяти участь у переговорах від імені Української Народної Республіки як самостійної держави. Головуючий на засіданні фон Кюльман поставив питання про те, як до цього ставиться російська делегація, що з початку переговорів одна виражала інтереси всієї Росії.

У відповідь Л. Д. Троцький заявив: «Зважаючи на ноту Генерального Секретаріату Української Народної Республіки, російська делегація заявляє з свого боку, що вона в цілковитій згоді з принциповим признанням права кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодної перешкоди до участі української делегації»⁵⁴.

Після довгої дискусії, основним змістом якої стало з'ясування питання про статус української делегації — самостійна чи складова російської (видно західні партнери не чекали теж такої швидкої однозначної розв'язки — не в дипломатичних традиціях).

Троцький знову заявив, що він вважає справу полагодженою, оскільки українська делегація виступала як самостійна, що визнала російська делегація, та інших пропозицій і не надходило⁵⁵.

В. Голубович подякував Троцькому за зроблену заяву і «спосіб», яким прийнято російською делегацією самостійну українську делегацію⁵⁶. Розчуленість представника Української Ради цілком зрозуміла, адже делегації Четверного союзу оголосили своє рішення спочатку обговорити питання про можливість участі української делегації на своєму окремому засіданні, а лише потім, через кілька днів, повернутися до проблеми, що виникла.

Що ж до Троцького, то, подібно, далася взнаки імпульсивність його натури. Без будь-яких консультацій він миттєво прийняв вельми відповідальне рішення і зробив його надбанням гласності. І лише після цього, поки західні партнери вивчали непросту ситуацію, а делегати від УНР виявили неабияку активність, прагнучи знайти можливість для сепаратних угод з країнами Четверного союзу, Троцький, інші члени Російської делегації схаменулися, почали терміново слати запити до Петрограда, як надалі себе вести щодо української делегації.

У Російському центрі зберігання і використання документів новітньої історії зберігається немало звернень з цього приводу до уряду, його голови, народних комісарів від А. Йоффе, Л. Карахана та ін. Перший такий запит, за відомостями, що збереглися, надійшов до РНК уже 30 грудня 1917 р. У ніч з 1 на 2 січня 1918 р. Л. Троцький передав по прямому зв'язку Леніну: «...З тутешньою українською делегацією стосунки склались дуже несприятливо з вини делегації. Коли ми приїхали сюди, вся німецька преса писала, що переговори з українською делегацією йдуть, хоч не офіційно, але цілком сприятливо. Я запросив делегацію, що це за переговори. Мені було дано відповідь, що переговори мають інформаційний характер, але що між іншим ведеться стенограма. Я заявив, що у нас з німцями і австрійцями не може бути таких переговорів, про які ми не повідомляли українську делегацію — і запитав, чи може остання зробити подібну ж заяву. Мені було заявлено, що наведуть справки в Києві і після цього, ймовірно, ознайомлять нас зі стенограмами.

Минуло однак близько тижня, таємничі переговори йшли весь час, їх нам до цього часу не показали (так в тексті. — В. С.). Отже, існують переговори, які зв'язують українську делегацію з німцями і австрійцями, але залишаються таємницею для нас. Я попередив делегацію, що надамо цьому факту найширшого розголосу»⁵⁷.

В переговорах з Леніним 3 січня Троцький скаржився, що «делегатія Ради веде явно зрадницьку політику»⁵⁸.

Останні заяви Троцького викликають принаймні подив. Щодо розбіжностей, а то й протилежності позицій Ради і РНК голова зовнішньополітичного відомства Росії добре знав, як свідчать попередні документи, ще з листопада 1917 р. Було б наївним чекати чогось іншого в кінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р.

Наївним простачком Троцького навряд чи варто вважати. Тим більше, що йому на той момент було добре відомо і про рішення 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад, і про направлення до Бреста делегації ВУЦВК.

Створюється враження, що дипломатичні ігри аж надто захопили в той момент голову російської мирної делегації. Либонь, він намагався заплутати одночасно всіх — і суперників, і ймовірних союзників, і навіть власний уряд. Очевидно, надмірна амбіційність заважала йому реально оцінювати власні можливості і усвідомити, що таке завдання навіть йому не під силу.

Розмірковувати саме так дозволяють усім добре відомі вже епізоди з його поведінки в Бресті. В її контекст цілком вписується і логіка ставлення до делегації Української Ради, до делегації ВУЦВК, до інструкцій від власного уряду.

Щодо останнього можна припустити на основі численних фактів, що Лев Давидович покладався не стільки на чийсь настанови (навіть урядові), скільки на власну інтуїцію, ерудицію і спритність. Якщо фактичний бік справи йому в Бресті був відомий дещо менше ніж у Петрограді (інформація йшла круглим шляхом), розстановка сил в Україні, тенденції розвитку процесів розумілися ним досить ґрунтовно. Тому ще до одержання будь-яких інструкцій, вважаючи, що попередній крок (беззастережне визнання повноважень делегації Української Ради), як на дипломата, виявився явно необачним (або міг бути швидше за все у такий спосіб витлумачений), Лев Давидович дещо поважніше повів себе на наступному засіданні. Після того як керівник австро-угорської делегації граф Чернін повідомив на засіданні 31 грудня 1917 р. про спільне рішення союзних держав визнати українську делегацію «уповноваженим представництвом Української Народної Республіки», Троцький взяв слово. «У зв'язку з питанням, — сказав він, — порушеним тепер заявою делегацій чотирьох союзних держав, я вважаю необхідним для інформації і для того, щоб запобігти можливим непорозумінням, скласти таку заяву: ті конфлікти, які повстали між Російським Урядом і Генеральним Секретаріатом і фактичні основи яких відомі більш-менш усім присутнім, не мали й не мають жодного зв'язку зі справою самовизначення українського народу. Вони постали через протиріччя між політикою «Совітів Народних Комісарів» і Генерального Секретаріату, протиріччя, яка проявилася як на території України, так і поза її межами. Що стосується самовизначення України, яке фактично відбувається у формі Народної Республіки, то ця справа не може бути причиною конфлікту між обома братніми республіками. З огляду на те, що на Україні нема жодних окупаційних військ, що політичне життя збувається там вільно, що там немає ані середньовічних станових (сословних) органів, які хотіли б представляти країну, ані призначеного зверху ганебного міністерства, яке працює в межах, призначених йому згори, далі з огляду на те, що на Україні є всюди вільно вибрані Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та що під час виборів усіх органів самоуправління дотримано засад загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним поданням голосів, немає і не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення

України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення.

З огляду на попереднє і згідно з заявою, складеною 10 січня (тут новий стиль, за старим стилем 28 грудня 1917 р. — В. С.), російська делегація не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирних переговорах»⁵⁹.

Тут уже Троцький обирає більш складну формулу визнання української делегації. З одного боку — начебто зберігається первісна формула — «російська делегація не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирних переговорах». З іншого — досить довга мотивація конфлікту між Раднаркомом і Генеральним Секретаріатом, — а в дипломатичних стосунках, як відомо, просто так нічого не говориться.

І на довершення всього (знову ж таки зовсім не випадково) — спеціальний сюжет, основна суть якого зводиться до того, що процес самовизначення України тісно пов'язаний з повсюдним утворенням демократичним шляхом органів самоуправління у формі Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Що ж до останнього, а також до того, що політичне життя в Українській Народній Республіці розвивається за вільних умов, без будь-якого зовнішнього військового (окупаційного) тиску, то цим явно натякалося західним партнерам на окуповані німцями частини колишньої Росії (Польщу, Литву, Курляндію). Їх визнавали за самовизначенні держави.

Однак всі розуміли, що рівними з іншими державами правами (скажімо, такими, якими користувалися учасники мирної конференції в Бресті) їх ніхто не поспішав наділяти. У результаті нелегко було передбачити, як врешті-решт міг скористатися зі сформульованої двозначності (навіть багатозначності) Троцький надалі. Чи то за прикладом, за аналогією союзних держав прагнути до звуження повноважень делегації УНР, чи набувати політичного авторитету, посиляючись на демократизм відносин з Україною, чи ж то змінити своє ставлення до делегації у залежності від того, якщо самовизначення України набере іншого втілення, скажімо не у формі УНР, а у радянській формі.

Таким чином, це вже був у повному розумінні слова дипломатичний виступ, який враховував можливість варіантного розвитку подій. Очевидно, це вловив і керівник української делегації В. Голубович, який у своєму слові обійшов мовчанкою заяву російського наркома, обмежившись тим, що українська делегація приймає до відома декларацію чотирьох держав і на її основі буде брати участь у переговорах.

Одночасно, залишаючись вірними собі, Троцький розпочав інтригу і стосовно делегації Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, яку 30 грудня 1917 р. було вирішено направити до Бреста. До її складу було включено голову ВУЦВК Н. Медведєва, народних секретарів В. Затонського і В. Шахрая. Їм доручалося «категорично заявити, що будь-які спроби Української Центральної Ради виступити від імені українського народу є самозваними виступами

буржуазних груп українського населення проти волі і інтересів трудящих класів України і що ніякі зобов'язання, взяті Центральною Радою, не будуть визнані ні Українською Радянською владою, ні народом українським». Представникам Радянської України доручалось увійти до складу загальноросійської делегації і виступати з останньою у повній згоді.

Вже 1 січня 1918 р. проїздом до Брест-Литовська делегація Радянського уряду України зустрілася в Петрограді з В. І. Леніним. Природно, РНК негайно вирішив домагатися участі делегації Радянської України в переговорах, про що тут же повідомили радянську делегацію в Бресті. Троцький же вдався до тактики зволікань. Так, 2 січня 1918 р., відповідаючи по прямому проводу Сталіну, нарком у закордонних справах заявив: «...Було б корисно, коли б Харківський ЦВК надіслав нам по прямому зв'язку заяву, в якій характеризував би дійсні розміри впливу і влади Ради. Заява могла б, можливо, стати корисною тут у певний момент. До цього часу українська делегація жодного разу не підтримала нас у боротьбі з німцями і австрійцями, незважаючи на те, що ми допустили її самостійну участь у переговорах».

Не треба бути великим фахівцем у галузі дипломатії, щоб збагнути, що колеги по Раднаркому говорили різними мовами. Чого тільки варта сентенція про те, що заява ВУЦВК «могла й може стати корисною тут у певний момент». Невизначеніше, туманніше навряд чи можна висловлюватися. Не забув Троцький нагадати й про те, що делегацію УНР уже визнано за самостійну.

Очевидно, занепокоєність Леніна і Сталіна з приводу позиції Троцького відіграла свою роль, коли було вирішено запропонувати керівнику російської делегації домагатися перерви у переговорах, а Лева Давидовича відкликати для консультацій до Петрограда.

Заява Троцького про бажання влаштувати паузу у роботі конференції була підтримана представниками інших делегацій — у всіх нагромадилося немало питань для погодження із власними урядами.

Під час перебування Троцького у Петрограді було вирішено спробувати домогтися усунення делегації Центральної Ради від переговорів у Бресті, а натомість домовитись із західними партнерами про участь у конференції делегації Радянської України. Звичайно, всі розуміли, що без ускладнень здійснити цей план буде неможливо через очевидну його не вигідність для країн Четвертого союзу. Проте розрахунок базувався на тому, що вони будуть поставлені перед реаліями — повсюдним поширенням влади Рад і звуженням до мінімуму впливу Центральної Ради з явною перспективою її зникнення з політичної арени взагалі.

«Пробну кулю» було вирішено запустити ще до повернення до Бреста делегацій і відновлення офіційних засідань. 9–10 січня член російської делегації, заступник Троцького — Йоффе надіслав делегаціям чотирьох держав повідомлення про рішення робітничо-селянського уряду України взяти участь у переговорах про включення представників ВУЦВК до російської делегації «як

доповнюючу складову частину». До повідомлення як офіційний документ додавалася заява Народного секретаріату України про те, що Центральна Рада не може виражати народних інтересів, виступати від імені трудящих і що таким є лише робітничо-селянський уряд.

17 січня, після відновлення роботи конференції, Л. Троцький взяв слово і повідомив, щодо складу російської делегації тепер включено нових членів — Ю. Медведєва і В. Шахрая. Радянський нарком відзначив, що ця обставина матиме велике значення для дальшого ходу переговорів і пояснив її зміною політичної ситуації на Україні — поширенням влади Рад і звуженням сфери впливу Центральної Ради. Аргументація навіть дослівно збігалася при цьому зі сталінською, хоч, як відомо, Троцький володів власним літературно-публіцистичним талантом, незрівнянно вищим за сталінський.

Л. Троцький також повідомив, що в день від'їзду делегації з Петрограда до Бреста з Києва надійшло повідомлення про відставку Генерального Секретаріату. Якими будуть наслідки громадянської війни і як це позначиться на позиції делегації Центральної Ради, достеменно передбачити неможливо, та з попереднього з'ясування становища видно, що мирна угода з Генеральним Секретаріатом не може вважатися за мир з Українською Республікою. Зміну ставлення до делегації Центральної Ради глава російського зовнішньополітичного відомства пояснив суттєвою зміною обстановки в самій Україні. Він також додав, що широке представництво Рад України на 3-му Всеросійському з'їзді Рад, який одноставно розв'язує питання про федеративні основи російської республіки, дозволяло кваліфікувати включення представників Народного Секретаріату до складу російської делегації цілком відповідним реальному стану справ і відносин у РРФСР. Під кінець виступу Л. Троцький знову вдався до дипломатичного маневрування. З одного боку він, начебто відповідно до попередніх заяв, говорив про відсутність заперечень щодо участі представників Центральної Ради в переговорах. Та з іншого — висунув застереження, мовляв можуть бути визнаними лише ті умови миру, що їх підпише українська делегація, «які будуть формально стверджені правительством федеративної республіки Росії»⁶⁰.

Ясна річ, таке застереження, по суті, позбавляло самостійності делегацію Центральної Ради. На зауваження Кюльмана, що Троцьким раніше не говорилося про представництво будь-якої іншої інституції від України на переговорах, останній відповів, що не було просто відомо про ухвалу ВУЦВК. Питання ж про правомочність ведення переговорів від імені України двох різних представництв, на його думку, мав вирішити результат боротьби між силами Радянської влади і прихильниками Української Ради.

На пропозицію М. Левітського продовження обговорення порушених Л. Троцьким питань було відкладено до прибуття в Брест делегації Центральної Ради.

18 січня 1918 р. на засіданні спільної австро-угорсько-німецько-російської комісії щодо налагодження політичних і територіальних питань Л. Троцький пішов далі і вже відповідав відмовою на участь делегатів від Центральної Ради

в переговорах. Він повідомив, що на основі різних даних, одержаних в останній момент, «справа участі делегації київської Ради в мирових переговорах є більше справою минувшини, ніж теперішності та будуччини».

Наступного ж дня після приїзду делегації з Києва розгорілися гострі дебати щодо її подальшої участі в переговорах. Делегація здобула певні юридичні підкріплення своїх позицій в IV Універсалі Центральної Ради, що оголошував Україну самостійною, незалежною державою. Її позиції намагався дещо мляво, невпевнено оспорювати голова ВУЦВК Ю.Медведев. Йому на допомогу прийшов Троцький. Він заявив спочатку, що визнання самостійності чи незалежності будь-якої держави не варто змішувати з визнанням її уряду. Глава російської делегації спробував довести безпідставність юридичних засад УНР відмовою участі в будівництві Російської Федерації.

Нагадав він і про те, що вже заявляв про неврегульованість кордонів між Україною і Росією, без чого неможливе підписання мирної угоди. Л. Троцький наголосив, що європейські держави не можуть взяти на себе роль суддів у відносинах України з Росією. Далі нарком знову підкреслив, що не має заперечення проти участі делегації Української Ради в переговорах, але застеріг, що після входження делегатів ВУЦВК до російської делегації він з подвоєною енергією буде домагатися, щоб визнаними були лише ті договори підписані представництвом Центральної Ради, на які згодиться і російська делегація⁶¹.

Якщо два дні тому Троцький висував вимогу затвердження умов договорів Центральної Ради з країнами Четверного союзу урядом РРФСР, що тепер він перебирав це право уже російській делегації в Бресті, тобто самому собі.

Позиція Троцького, всієї радянської делегації викликала рішучий протест з боку представників Української Ради. Було виголошено кілька досить затяжних і пристрасних промов, у ході яких спростовувалися доводи російського наркома і стверджувалися права делегації Центральної Ради. Цікаво, що через багато років, очевидно, з огляду на цілковиту безрезультатність своїх попередніх загравань з делегацією Ради Л. Троцький в іншому ключі описує зміст і характер цього засідання. Він називав делегацію УНР «демократичними простаками», «що не відчували землі під собою», коли їх сприймали всерйоз гранди європейської дипломатії, хоч останні водили їх за ніс із поблажливою гидливістю. Троцький пише, що «Чернін підбурих українців, як він сам розповідав у своєму щоденнику, виступити проти радянської делегації з відкрито ворожою заявою. Українці перестаралися. Протягом чверті години їх оратор нагромаджував грубість на наглість, ставлячи в утруднення добросовісного німецького перекладача, якому нелегко було настроїтися по цьому камертону. Зображуючи цю сцену, габсбурзький граф оповідає про мою розгубленість, блідість, судоми, краплини холодного поту та ін. Якщо відкинути перебільшення, то слід визнати, що сцена дійсно була однією із найтяжчих. Тяжкість її полягала, однак, зовсім не в тому, як думає Чернін, що співвітчизники ображали нас у присутності іноземців. Ні, нестерпним було несамовите самоприниження як-не-як представників революції перед

бундючними аристократами, що їх зневажали. Пишномовне лакейство, що захламалося від захоплення, било фонтаном із цих нещасних національних демократів, які прилучилися на мить до влади. Кюльман, Чернін, Гофман та інші жадібно дихали, як гравці на скачках, які зробили свою ставку на належного коня і, оглядаючись на своїх покровителів після кожної фрази за заохоченням, український делегат зчитував зі свого папірця всі ті лайки, які його делегація заготувала протягом 48 годин колективної праці. Так, це була одна із найогидніших сцен, які мені довелося пережити. Але під перехресним вогнем образ і злорадних поглядів я не сумнівався ні на мить, що занадто старанні лакеї скоро будуть викинуті за двері панами, які торжествували, і яким, в свою чергу, доведеться невдовзі очистити насиджені протягом століть місця»⁶².

Троцький даремно звинувачує в непристойній, брутальній поведінці партнерів на переговорах. Цього не було. Інша справа, що делегація УНР повела себе зовсім не так, як сподівався радянський нарком, і дала аргументоване спростування його позиції. Досада, розчарування з цього приводу, очевидно, не зникли і з плином часу, чим і зумовлюються оцінки Троцького.

Як би там не було, на Брестській конференції довести свою правоту Троцькому не вдалося. Країни Четверного союзу відкинули його домагання, без будь-яких зволікань визнали незалежність Української Народної Республіки, і вже 27 січня їх делегації підписали з делегацією Центральної Ради мирну угоду.

Троцький до останнього моменту намагався зашкодити такому розвитку подій. 27 січня він направив таку записку по прямому проводу; «Петроград. Смольний. Леніну.

Договір з Радою готовий. Підписання його можна чекати з годину на годину. Лише точні й перевірені дані, що Київ у руках Радянської влади, могли б зашкодити цьому. Дайте знати на Україну, що підписання договору забезпечить центральним державам можливість постійно втручатися в долю України. Лише негайне й остаточне знищення Ради може зірвати змову проти українського народу. Троцький»⁶³.

Таким чином, Л. Троцькому знадобилося не так вже й багато часу, щоб від запевнень у визнанні самовизначення України, «в які б форми це самовизначення остаточно не вилилось», дійти до вимог «негайного і остаточного знищення Ради». Хто-хто, а нарком у іноземних справах міг би, крім усього іншого, збагнути, що ситуацію змінити вже не можна.

Хоч 27 січня Скрипник направив Троцькому повідомлення про взяття Києва, а наступного дня урядова телеграма про перемогу влади Рад на Україні і переїзд до Києва Народного Секретаріату надійшла до Петрограда, Берліна, Відня, Будапешта, Бреста, для ходу і підсумків переговорів вона вже нічого не значила.

Такий фінал, природно, не міг жодною мірою задовольнити Троцького. Скоріше, це був його грубий прорахунок, серйозний провал. Та вдіяти нічого не можна було.

Щонайбільше зміг зробити нарком зовнішніх справ Росії — так це заявити на засіданні австро-угорсько-німецько-російської комісії для поладження територіальних справ рішучий протест проти заключення миру з Україною без погодження його з російською делегацією. Він також додав, що цей акт не може мати ніякого значення для українського народу і петроградського уряду.

Так здійснилася зав'язка кризи на брестських переговорах, що, врешті-решт, привела до широкомасштабного наступу австро-угорських і німецьких військ практично на всьому Східному фронті до нового акту трагедії і українського, і російського народів.

Перед читачем через документи і факти вималювалась об'єктивна роль ключових постатей Раднаркому у російсько-українських стосунках наприкінці 1917 — на початку 1918 р. У позиціях Леніна, Сталіна, Троцького було як чимало схожого, так і, природно, відмінного. Предметне знання того й іншого дозволяє зрозуміти, як склалась остаточна рівнодіюча лінія радянського керівництва у конфлікті з Україною, а також дійти важливих висновків — уроків з історичного досвіду, що можуть слугувати додатковим вагомим аргументом у виробленні сучасної політики у сфері міждержавних, міжнаціональних відносин.

¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ). — Ф. 70. Оп. 4. Спр. 194. Арк. 24 зв.; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5. — М., 1974. — С. 90–99.

² РДАСПІ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 4876, 4890, 5017, 5023; Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 7; Спр. 37. — Арк. 23; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — С. 104, 111, 145, 148.

³ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 35. — С. 137–139, 448.

⁴ Там само. — С. 137.

⁵ Там само. — С. 138.

⁶ Там само. — С. 138.

⁷ Там само. — С. 137.

⁸ Там само. — С. 139.

⁹ Там само. — С. 158.

¹⁰ Правда. — 1917. — 17 грудня.

¹¹ Повне збір. тв. — Т. 35. — С. 176–С.177.

¹² Повне збір. тв. — Т. 35. — С. 203–204.

¹³ РДАСПІ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Стр. 37. — Арк. 23.

¹⁴ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — С. 110–111.

¹⁵ Там само. — С. 113–114.

¹⁶ Там само. — С. 115.

¹⁷ Там само. — С. 118–119.

¹⁸ Там само. — С. 122.

¹⁹ Ленинский Сборник. — XXXVII. — С. 61–62.

²⁰ Повне збір. тв. — Т. 50. — С. 361.

²¹ Там само. — С. 364.

²² Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. — М., 1924. — Т. 1. — С. 22, 29–36.

²³ Повне збір. тв. — Т. 50. — С. 39, 40, 44, 46, 365 та ін.

- ²⁴ Повне зібр. тв. — Т. 50. — С. 33.
²⁵ Там само. — С. 31.
²⁶ Там само.
²⁷ Там само. — С. 23, 30, 35.
²⁸ Там само. — С. 257–258.
²⁹ Там само. — С. 308.
³⁰ Там само. — С. 319.
³¹ Повне зібр. тв. — Т. 50. — С. 365.
³² РДАСПІ. — Ф. 19, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
³³ Нова Рада. — 1917. — 19 листопада.
³⁴ Правда. — 1917. — 24 ноября. — № 189.
³⁵ РДАСПІ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2 зв. 12.
³⁶ Там само. — Арк. 2, 7; Спр. 17. — Арк. 2, 3, 9.
³⁷ Там само. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1 зв.
³⁸ *Сталін Й. В.* Твори. — К., 1947. — Т. 4. — С. 10–11.
³⁹ Там само. — С. 8–17.
⁴⁰ Там само. — С. 18–21.
⁴¹ Там само. — С. 24.
⁴² РДАСПІ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 2.
⁴³ *Ленін В. І.* Повне зібр. тв. — Т. 35. — С. 216.
⁴⁴ *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 4. — С. 31–32.
⁴⁵ Там само. — С. 36–38.
⁴⁶ *Сталін Й. В.* Твори. — Т. 4. — С. 45.
⁴⁷ Там само. — С. 46–47.
⁴⁸ *Троцький Л.* Моя жизнь. Опыт автобиографии. — М., 1991. — С. 327–328.
⁴⁹ Там само. — С. 328–330.
⁵⁰ Известия. — 1917. — 25 листопада (7 грудня).
⁵¹ *Ленін В. І.* Повне зібр. тв. — Т. 35. — С. 139.
⁵² Там само.
⁵³ РДАСПІ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1, 3, 6, 7.
⁵⁴ Цит. за: *Христюк П.* Записки і матеріали до історії української революції 1917–1920. — Прага, 1921. — Т. 2. — С. 99.
⁵⁵ Там само.
⁵⁶ Там само.
⁵⁷ Там само.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ Там само. — С. 100.
⁶⁰ *Христюк П.* Назв. праця. — С. 107.
⁶¹ Там само. — С. 109–110.
⁶² *Троцький Л.* Назв. праця. — С. 362–363.
⁶³ РДАСПІ. — Справи загального відділу НКЗС. — Спр. 5098.

БІЙ ПІД КРУТАМИ: ІСТОРІЯ І КОН'ЮНКТУРА *

Більше дев'яти десятиліть точаться гострі дискусії навколо історичного епізоду, що стався на маловідомій залізничній станції 16 (29) січня 1918 р. З часом у сприйнятті події дивовижно переплелися в тугий вузол життява істина та її карколомна трансформація на догоду політичній кон'юктурі. Спробуємо розв'язати цей вузол.

Ні IV Універсал, ні прийняття соціалістичних законів не вплинуло на більшовиків, на їх прагнення довершити розпочату справу, знищити Центральну Раду. Наступ радянських військ продовжувався. Спинити його було зовсім не під силу. Точніше — таких сил не було, нічим було чинити спротив.

Відчайдушну спробу не стільки врятувати Українську революцію, Українську Народну Республіку, скільки, мабуть, відстояти їх честь спромоглася лише невелика група патріотично налаштованої молоді.

З початком наступу на Київ червоних, в умовах загальної розгубленості, навіть суцільної паніки здатними на самовідданий порух виявилися передусім студенти й гімназисти. Уже 5 січня 1918 р., тобто у день здачі Полтави, на зборах студентів молодших курсів Київського університету Св. Володимира і ново-заснованого Українського народного університету, скликаного за ініціативою студентів-галичан, було ухвалено приступити до створення студентського куреня Січових стрільців для участі в боротьбі проти радянських військ. До формування «під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сім'ї мали вступити всі студенти-українці»¹. Окрім студентів до складу куреня було залучено учнів двох старших класів 2-ї української ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії. Загалом записалося близько 200 осіб (одна сотня потім брала участь у боях в Києві, тобто, не залишала міста). Військові власті в якості командира призначили старшину (сотника) Омельченка, який на той час був зарахований студентом Українського народного університету, й виділили для бранців приміщення Костянтинівського юнкерського училища.

Вище державне керівництво, безперечно, було добре поінформоване про патріотичний порух молоді й, навіть, морально, та й ідейно, підтримало його. Так 11 січня 1918 р. «Нова Рада» — газета українських соціалістів-федералістів, впливової фракції у Центральній Раді — опублікувала звернення «До українського студентства», підписане українською фракцією центру Університету

* Різні варіанти публікацій автора з проблеми в акумульованому вигляді подано в книзі «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. — Рік 1918» (К., 2009. — С. 35–46).

св. Володимира: «Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну російсько-«большевицька» (котра нічого спільного не має з ідейним большевизмом) грабіжницька орда, котра майже щодня робила у нас нові захвати, і Україна, одрізана звідусіль, може врешті опинитись в дуже скрутному стані. В цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краю і народові, одностайно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть придушити все, що здобуто нами довгою, тяжкою героїчною працею. Треба за всяку ціну спинити той похід, який може призвести Україну до страшної руїни і довговічного занепаду. Хай кожен студент-українець пам'ятає, що в цей час злочинно бути байдужим. Треба кинути на цей час науку та буденну працю і одною дружньою лавою, як було з початку революції, стати на оборону прав українського народу. Будьмо ж, товариші, щирі й чулі! Облишмо тимчасом стерно науки і відважно ходім до стерна перемоги! Кому, як не нам, нести світичі свідомості й відваги до наших братів-воjakів! Сміливо ж, дорогі товариші, довбаймо нашу скелю і йдімо віддати, може, останню послугу тій великій будові, яку ми ж самі будували — Українській державі!

Записуйтеся до «Куреня Січових стрільців», який формується з студентів Університету св. Володимира та Українського Народного Університету, звідки, мабуть, ми будемо розподілені серед декотрих українських військових частин, для піднесення культурно-національної свідомості та відваги. Запис приймається в Педагогічному музеї щодня (вдень)»².

У цьому ж, номері «Нової Ради» містився такий заклик: «Всі товариші, що вписались в курінь, повинні негайно явитись в казарму куреня (Печерськ, Московська вул., Костянтинівська військ. школа)».

Подібні матеріали друкувалися й іншими органами преси.

Настрої студентства підігрівалися також тогочасними найвагомішими державними документами. Так у IV Універсалі Центральної Ради говорилося: «До так званих «більшовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, приписуємо правительству Української Народної республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жаліючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Наша Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки»³.

Отже, можна аргументовано стверджувати про пряму причетність вищого державного керівництва до руху студентської молоді як з ідейного, так і з організаційно-технічного боку.

Упродовж 5–6 днів (8–13 січня) молоді бранці намагалися одержати амуніцію, озброєння й оволодіти елементарними навичками поводження з ним. В казармах Костянтинівського училища, зайнятих, природно, з дозволу військового начальства, якісного вишколу за вкрай короткий термін здійснити не вдалося⁴. Вранці 13 січня до учбового закладу повернулася частина юнкерів (близько

300 чоловік), які розповіли про те, що вони під командою сотника А. Гончаренка у малій кількості (близько 600 чоловік), погано озброєні, самотніми залишаються на цілому Лівобережному фронті під Бахмачем і потребують негайної підтримки⁵. Хто і як вирішував питання про відправку на передову студентської сотні, що попервах планувалася для захисту Центральної Ради в Києві, за документами й спогадами достеменно з'ясувати не можна. Вказується лише, що наказ було одержано «від командного складу 1-ої військової школи»⁶. Однак, зрозуміло, що самотійно студенти вирішити багато питань, у тому числі й про спеціальний потяг (хоч це й зайняло півтори доби), не могли.

15 січня зранку 116 студентів (перша сотня) були вже на станції Крути (твердження про подвиг під Крутами «декількох сот київських студентів та гімназистів»⁷ не знаходить документального підтвердження. — В. С.) і більшість з них відправилася на риття окопів уздовж залізничної колії між Крутами і Плисками. Обабіч бойові позиції зайняв загін юнкерів у 200 осіб⁸.

Зранку 16 січня (тобто 29 — за новим стилем) загін балтійських матросів під командуванням Ремньова (за деякими даними до 2 тис.), на марші несподівано натрапив на зустрічний щільний вогонь юнкерів і студентів. Виникло сум'яття. А тут ще наспів панцерник сотника Лоценка з гарматою і почав вести прицільний вогонь по тилах тих, хто наступав. У деяких джерелах згадується ще про дві батареї і два бронепотяги. Так чи інакше, вірватися до Крут «сходу» червоним не вдалося⁹.

Подальший перебіг дня відтворити в деталях непросто — настільки суперечливо подають відомості навіть самі його учасники¹⁰.

У пресі за «свіжими слідами подій» розвиток трагедії знайшов таке відображення: «У кожного юного захисника Крут було всього по три обійми патронів. ...А треба вже воювать, бо несподівано підійшов ворог і почав обстрілювати їх кулеметним і гарматним вогнем. Через короткий час виявилась нова несподіванка: з бокової лінії з Чернігова підійшло кілька російських ешелонів і почали обстріл з тилу. Далі було таке: штаб ніяких приказів не шле, патронів і знаряддя бойцям не присилає. Усі патрони витрачені. Одна одним гармата, котра була у юнкерів, мусила замовкнути, випустивши останню шрапнель. Прийшлося посилати когось на станцію шукати командира і штаб (судячи з усього в редакції «Нової Ради», керівництві УПСФ знали справжні імена командира — «капітан Т.» і склад штабу — «два брати Б.», однак із якихось міркувань не стали широко обприлюднити дані, що з часом стали нез'ясовуваною таємницею. — В. С.). Їх на станції вже не було. Вони подалися за своїм поїздом, не повідомивши своє військо, не пославши йому ніякого приказу, а хапалися виїздити так, що забулися відчепити від свого поїзда вагони зі знаряддям до гармат і з патронами, і завезли їх. Наших вояк росіяне оточили і перебили»¹¹.

Отже, якими б героїчними не були дії захисників маловідомої до того залізничної станції, вони врешті не мали жодного шансу на успіх, тим більше — на перелам загальної ситуації на фронті. Тому на кінець дня Крути були вже

в руках більшовиків¹², а шлях на Київ, де почалося робітниче повстання проти Центральної Ради, було відкрито.

Пізніше багато писалося, з одного боку, про кровопролитність бою, неодноразові атаки моряків, що відзначалися нечуваною жорстокістю, і те, що їх мужньо стримували «напівдіти» (Д. Дорошенко), що, начебто, вони ще й кидалися у контратаки.

А, з іншого — про відсутність у студентів набоїв та й елементарного вміння стріляти (багато хто з них одержав у руки гвинтівку безпосередньо напередодні бою), про те, що юнакам було вкрай незручно у незграбних битих валянках, в які їх поспіхом взули, хоча склади Першої української військової школи (колишнє Костянтинівське юнкерське училище) «ломилися» від новеньких чобіт тощо.

Все ж студентам якимось дивом вдалося відійти з позиції у відкритому полі (1 км від станції) і ешеленом, що чекав, від'їхати у напрямку Києва. Організованому здійсненню останньої операції допомогло те, що юнаки завчасно розібрали залізничні колії і «відірвалися» від переслідувачів¹³.

Можливо, якоюсь мірою закріпленню в публікаціях очевидних перебільшень сприяло й те, що амбітний М. Муравйов прагнув показати своєму начальству власні особливі заслуги у боротьбі за нову владу і в донесеннях Головнокомандуючому військами по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антонову-Овсієнку явно «прикрашав» жорстокість єдиного бою, який довелося дати радянським військам на шляху до Києва, умисне завищував силу супротиву ворога, використовував у донесеннях навіть нісенітницю. «Після дводенного бою, — повідомляв він, — перша революційна армія Єгорова при підтримці другої армії Берзіна біля ст. Крути розбила контрреволюційні війська Ради, керовані самим Петлюрою. Петроградська червона гвардія, Выборгська і Московська гвардія винесли майже одні весь бій на своїх плечах. Петлюра під час бою пустив потяги з беззбройними солдатами з фронту назустріч революційним військам, які наступали, і відкрив по нещасних артилерійський вогонь. Війська Ради склалися із батальйонів офіцерів, юнкерів і студентів, які крім звірств, здійснених щодо солдат, які поверталися з фронту, били сестер милосердя, що потрапили до їх рук. Іду на Київ. Селяни захоплено зустрічають революційні війська»¹⁴.

З очевидних неточностей документа варто звернути увагу не стільки на те, що під Крутами не було С. Петлюри і згаданих у донесенні дій він, природно, не міг здійснити, скільки переконане твердження, що у військах Центральної Ради були «батальйони офіцерів». Мабуть, за офіцерів в даному випадку були видані юнкери (втім про них згадується і окремо), хоча в наступному офіцерам така впевненість «приборкувача Києва» коштуватиме дуже дорого.

Утім, гадається, прагнути до спростування будь-яких обопільних неточностей, відрафінування деталей не так уже й важливо. Загальних уяв про розстановку сил у районі бою, як і про стратегічне становище УНР, достатньо, щоб зрозуміти абсолютну детермінованість кінцевого підсумку. Просто зайве «копирсання» у фактах скидається на бажання поставити під сумнів високий

героїзм і патріотичну самопожертву юних борців за ідею, відданих захисників національної справи.

С. Петлюра, що перебував того дня зранку на ст. Бобрик, одержавши повідомлення і докладну доповідь про бій під Крутами, вирішив, що більша небезпека УНР походить від повсталих арсенальців і, не довго вагаючись, спрямував свій загін до Києва, наказавши студентам їхати до Дарниці¹⁵.

І донині існує значний різнобій у визначенні не лише масштабності бою під Крутами, його тривалості, ступеня жорстокості, а й, головне — кількості жертв.

Так, Д. Дорошенко наводить у поіменному переліку лише 11 прізвищ загиблих студентів, хоч пише, що першого дня (тобто 16 січня) була знищена частина куреня, а другого дня було розстріляно 27 полонених, над якими дико знущались. Вони входили до розвідувальної чоти, що відійшла до Крутів на момент, коли станцією вже оволоділи червоні. Вісьмох поранених відправили до Харкова, де ними ніхто не зацікавився, і вони щезли з шпиталів, куди їх влаштували на лікування. До Києва на перепоховання начебто було привезено «кілька десятків понівечених трупів»¹⁶.

Результати 40-річного документального дослідження питання увійшли до книги С. Збарзського «Крути. У 40-річчя великого чину 29 січня 1918 — 29 січня 1958», що побачила світ у 1958 р. у Мюнхені й Нью-Йорку у видавництві «Шлях молоді». Книга відкривається таким мартирологом:

«Згинули під Крутами:

Сотник Омельченко — командир Студентського Куреня, студент Українського Народного Університету в Києві.

Володимир Яковлевич Шульгин, Лука Григорович Дмитренко, Микола Лизогуб, Олександр Попович, Андрій, Божко-Божинський — студенти Університету св. Володимира в Києві.

Ізидор Курик, Олександр Шерстюк, Головощук, Чижів, Кирик — студенти Українського Народного Університету в Києві.

Андрій Соколовський — учень 6-ї класи 2-ї Української Київської Гімназії.

Микола Корпан з Тяпча, під Болеховом, Західна Україна. М. Ганькевич, Євген Тарнавський, Гнаткевич, Пипський — учень 7-ї класи, родом з Західної України, розстріляний з 35-ма іншими на станції Крути, перед розстрілом перший почав співати «Ще не вмерла Україна», всі інші підтримали спів»¹⁷.

Отже, називається 18 імен. З того часу і до сьогодні ніяких змін до наведеного переліку ніхто не спромігся внести...

У вирі тогочасних подій ні бій під Крутами, ні його учасники не привернули уваги громадськості. Однак, коли з поверненням до Києва у березні 1918 р. Центральної Ради ситуація стабілізувалася, близькі й друзі підняли питання про перепоховання загиблих.

9 березня «Нова рада» вмістила такі рядки: «Гурток родичів звертається до всіх батьків і родичів студентів, середньошкільників і інших, що входили в склад січового стрілецького куреня і загинули в бою та розстріляні після бою біля

Крут 16 січня с. р. і пропонує піднести загальне прохання про розкопку могил, щоб розпізнати і перевезти їх тіла з Крут, а також поховати у Києві»¹⁸.

Історія відразу набула резонансного присмаку скандальності. 16 березня під криптонімом «С. Ш.» (найімовірніше — це Сергій Шемет¹⁹, один з лідерів Української партії хліборобів-демократів) з'явилася стаття «Трагедія на Крутах». В публікації говорилося: «Ми хочемо звернути увагу суспільства й української влади на ту страшну трагедію, котра відбулася біля ст. Крути в часи наближення большевиків до Києва. В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді. Загинуло кілька сот найкращої інтелігенції — юнаків-ентузіастів української національної ідеї.

Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу вона безмірна. Винна в цій трагедії уся система безглуздя, весь наш уряд, котрий після блискучого соціального законодавства, після піврічного адміністрування оказався покинутим народом і армією, і в такому безнадійним становищі рішив захиститись від добре озброєної большевицької армії кількома сотнями шкільної молоді. Узброївши на скору руку ці жертви урядової легковажності, без жодної військової підготовки одправила їх в Крути...». Автор вимагав від уряду зробити належні висновки й покарати, «а хоч, принаймні, усунути геть від справи винуватців»²⁰.

Хоча в статті не називаються конкретні імена, кожен добре розумів, що йдеться, передусім, про вище політичне й військове керівництво УНР, зокрема М. Грушевського й, особливо, С. Петлюру, який повернув собі колишні позиції військового лідера.

Ось тут і стали у великій нагоді глибокі професорські знання й політична інтуїція М. Грушевського. Видатний український історик, безперечний тогочасний національний лідер не раз звертав увагу на деякі психологічні особливості української нації, які навіть був схильний відносити до її ментальних рис. Серед них, як не дивно — вміння влаштовувати похорони. «Вони великі майстри в сім ікладають в похоронні церемонії всю душу, — відзначав Голова Центральної Ради. — Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди — не їх діло, вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляже — справляють йому похорони і записують до національних святців...»²¹.

Хоча М. Грушевський говорить про такі національні звичаї з очевидним негативним, навіть засуджуючим відтінком, саме до «традиційного» варіанту він вдався й сам, коли довелося давати відповіді на схвильовані питання збуреної громадськості і віднаходити вихід з непростой ситуації. На засіданні Малої Ради він запропонував вшанувати пам'ять загиблих під Крутами і перенести їх тіла до Києва, на Аскольдову могилу. Зібрання вшанувало пам'ять героїв вставанням й ухвалило «прийняти похорон на кошт держави»²².

Велелюдні похорони відбулися 19 березня 1918 р. На вокзалі, куди привезли останки загиблих, о другій годині дня зібралися їхні рідні, студенти, гімназисти,

вояки, духовенство, хор під орудою О. Кошиця, багато киян. Заупокійну відправу відслужив єпископ Никодим. Візники, з двома сіро-блакитними трунами на площадці у кожного, рушили від вокзалу. Біля будинку Центральної Ради до траурного походу з жалібно-урочистим словом звернувся Михайло Грушевський: «От у сій хвилі, — мовив він, — коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронтона її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської влади над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістьдесят з верхом літ. Видко, можливість його здерти не давалась даремно, видко, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кровю. І кров пролили сі молоді герої, котрих ми проважаємо.

Вони щасливі, що могли купити своєю кровю вартости своєму народови! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя — вмерти за отчину! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині до віку!»²³

У братську могилу на Аскольдовому кладовищі, за даними тогочасної преси, було опущено 17 трун (лише на одиницю відрізняється це число від вищенаведеного поіменного переліку жертв С. Збаразьким. Можливо, тут не було тіла сотника А. Омельченка, який одержав смертельне поранення під час бою 16 січня і був відразу відправлений до Києва, однак по дорозі помер. Вочевидь, він був похований не під Крутами, хоча дехто з мемуаристів і фахівців називають і його ім'я серед тих, кого поховали в Аскольдовій могилі). Газети вміщували траурні промови й статті Л. Старицької-Черняхівської, С. Єфремова, В. Дурдуківського, інших відомих діячів українства.

Павло Тичина присвятив загиблим вірш «Пам'яті тридцяти» (назване число тут пояснити не просто, якщо не зважити на поетичну схильність до гіпербол):

*«На Аскольдовій Могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій Могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся кайн?
Боже, покарай! —
Понад все вони любили*

*Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих, —
На Аскольдовій Могилі
Поховали їх»²⁴.*

Тодішня преса широко висвітлювала перепоховання героїв: «Похорон жертв боротьби за волю України» — «Народна Воля», «Два похорони» («Боротьба»), Всеволод Чаговець, «Pro patria mori» («Киевская мысль»). Серед іншого траплялися й прикри для влади висловлювання. Так лікар С. Коломійцев у кореспонденції «На пам'ятник жертвам у Крутах» відзначав: «Цвіт української інтелігенції, діти, що не вміли стріляти, були послані дезорганізованою українською владою назустріч озброєним «до зубів» большевикам-росіянам... Честь і слава молодим героям, і вічна ганьба тим, хто повинен був не себе, а їх спасти, але не зробив цього»²⁵.

Там же було надруковано і теплий відгук спомин члена ЦК УПСФ С. Єфремова про Володимира Шульгина, якого вчений-ерудит знав з дитинства і шанував високі обдарування юного патріота. Партійний і державний діяч також не втримався, щоб не висловити гнівного осуду на адресу влади, яка покликала для своєї оборони молодих романтиків, ідеалістів. «І от тут починається страшна трагедія таких душ, як Шульгинова, — відзначає С. Єфремов. — На заклик вони озвалися, пішли й зложили все, що мали... Але я уявляю собі, що довелося їм пережити там, під Крутами, покинутим, беззбройним і беззахисним, перед неблаганним диким ворогом, і може з убійчою свідомістю, що чиста жертва їх ні на що не здалася, що вона за даних обставин страшної дезорганізації вийшла зайвою і непотрібною, нікого і нічого не рятувала. Воля, як і доля, «жертв испупительных просит» — з цим треба миритись. Але не можна миритись, коли ці жертви розтрачено так марно, як це було з святим поривом української молоді, що головами наклонила під Крутами»²⁶.

Однак загальний настрій, у тому числі й родичів загиблих, визначено змістився у бік вдячності владі, яка виказала до загиблих такі підкреслені почесті на найвищому державному рівні і взяла зобов'язання надалі ще більше вшанувати молодих героїв (інших бо й взагалі не було).

Навіть опосередкована причетність до загальноновизнаного національного подвигу робила незручною подальшу публічну вимогу сатисфакції щодо влади. Всупереч достатньо поширеним твердженням, ніби М. Грушевський-політик значно поступається М. Грушевському-науковцю, запропоноване Головою Центральної Ради рішення, переконливо свідчить про інше: здатність тримати руку на пульсі суспільних настроїв і ефективно, тонко впливати на них.

С. Петлюра, який у березні 1918 р. жодним словом не обмовився про події під Крутами (причини зрозумілі — остерігався нагадати про свою роль й викликати на себе до часу безіменний вогонь критичних стріл) і саме тоді відсунутий на другорядні військово-політичні позиції, уже після поразки Української

революції також не раз покликався до героїчного подвижництва юнаків. Так, у публіцистичній праці про патріотизм він у притаманній йому патетичній манері уособив високе національне почуття у приклад, що дедалі набував самодостатності.

«Коли вимовляю це слово, — писав про патріотизм колишній військовий провідник, — в моїй уяві постають незабутні моменти історичних днів під Крутами. Страшні й величні картини!..

«Нас мало, але дух наш і єдність із криці», — чую з уст молодого сина України, що сміливо й одверто йде на нерівний бій з нечесним ворогом.

«Мамо, ми вмираємо, але щоб Україна вічно жила!» — в передсмертних муках кличе його товариш й гине славною смертю з ім'ям Вітчизни й Матері на устах...

«Наша смерть, то лише мізерний, потужний дар вічним, негасимим змаганням за честь і незалежність України» — казали інші й з радісною усмішкою на устах приносили себе в жертву Великому укоханой Батьківщини...

Коли ж, нарешті, родиться геній-маляр, що оживить в нашому сумлінні красу смерти за добробути Вітчизни?

Чи є фарби, що ними зарисує він ці благородні профілі найкращих синів України?..

Нема!..

А вони такі необхідні...

І справжні, не фальшиві фарби, котрі промовляли б до серця товаришів та братів і батьків тих, що вмирали під Крутами, котрі б нагадали живим заповіт мертвих героїв.

Чи заливає краска наше лице, коли розуміємо, що ми негідні були апостолами прекрасних заповітів наших найкращих? Чи може вона розмилася в гущі підлої прірви, котру ми одідичили й котрою напоєне таке часом гідке наше минуле?.. Чи може благородна кров великих українців вже змішалась з кров'ю безчесних дегенератів?

Коли так, то пробі!!!

Рятуймо бодай каплі благородної крові в нашому тілі, аби вона не опоганила, не zdeгенерувала цілого нашого покоління»²⁷.

Не вдаючись до низки умовиводів, до яких саме-собою настійно спонукає написане С. Петлюрою, гадається, в контексті вищезазначеного понад інше варто не пройти повз ремінісценцію особистісного забарвлення. Зовсім не байдужий до «суда історії» (самозахисне запевнення, що він його не боїться — безперечна нещирість, оскільки не може бути політика, індивідуума взагалі, який би почувався в згаданому сенсі апіорі впевнено), один з провідних діячів Української революції, вочевидь, знайшов форму каяття, що її чисто по-людському, по-християнському можна прийняти й зрозуміти.

Набравши з того часу певної інерційної самодостатності, в українській історіографії подія під Крутами набула гіпертрофованих оцінок, обросла міфами, стала порівнюватися із відомим подвигом спартанців під Фермопілами, а загиблими

дедалі частіше стали називати всіх 300 юнаків, з них — 250 студентів і гімназистів²⁸. Паралельно деякі автори дедалі збільшують кількість виведених з ладу червоноармійців. Так, В. Улянич, оперуючи не стільки документами, скільки сумнівними методиками, вважає, що втрати радянських воїнів (убитими, пораненими й тими, хто зник безвісти, склали «1500 вояків із загального числа 3000»²⁹. За відсутності інших яскравих прикладів вияву національної самосвідомості й жертвності, до непростой історичної сторінки дедалі активніше звертаються, реалізуючи виховні заходи, особливо в середовищі молоді.

Вищевідтворений сюжет в найголовніших моментах знайшов сутнісне втілення в спеціальній публікації в науковому збірнику³⁰ і в газетному варіанті³¹. Стаття не залишалася непоміченою й була передрукована під назвою «Жертви урядової легковажності» (оцінюючі слова зі статті С. Єфремова. — В. С.), «Про бій під Крутами і політичні маніпуляції навколо нього журналом «Комуніст України»³² та під назвою «Це було під Крутами» друкованим органом збройних сил України «Народна армія»³³.

Тому певне здивування викликають закиди на адресу публікації автора даної праці аж десятирічної давнини, зроблені у статті О. Бойко, приурочені до 90-річчя події³⁴. Адже в межах доступного на сьогодні в згаданих публікаціях відтворено не лише фактологічний бік справи (що справді об'єктивно виявилось непростим, а відтак — затяжним, поетапним процесом), а й запропоновано вірогідну версію виникнення очевидних перебільшень і фальсифікацій як подій, пов'язаних із боєм під Крутами, так і їх оцінок. Дослідниця ж, багатократно наголошуючи на міфологізації історичного епізоду, закликає до додаткового його вивчення (хоча і застерігається, що це малоперспективно), намагаючись, мабуть, хоча б у такий спосіб, з одного боку, дистанціюватися від нестримної політизації минулого досвіду, а з іншого — пройти (а може й «прослизнути») повз доведене, навряд чи спростовне.

Вищевикладене зумовлює висновок про потребу значно виваженішого підходу до непростой сторінки вітчизняної історії, застосування оцінок і висновків, вільних від кон'юктурних збочень і невиправданих політичних маніпулювань, штучного виривання окремих подій із загального контексту й довільного їх препарування. Зрада істині не може бути виправданою жодними мотивами й розрахунками.

Об'єктивні, неупереджені уроки з історичного досвіду — якими б незручними й неприємними вони не видавалися — єдина гарантія уникнути повторення прикрих прорахунків і помилок минулого, водночас — надійний ключ до пошуку оптимальних варіантів перспективи суспільного розвитку. Це рівною мірою стосується як науки, так й ідеологічної сфери.

¹ Нова Рада. — 1918. — 8 січня.

² Там само. — 11 січня.

- ³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. — Т. 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 103.
- ⁴ Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р. — Дрогобич, 1995. — С. 51, 53, 69, 80, 116.
- ⁵ Там само. — С. 116, 117.
- ⁶ Там само. — С. 80.
- ⁷ Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. — К., 2007. — С. 297.
- ⁸ Там само. — С. 46, 59, 60.
- ⁹ Там само. — С. 47.
- ¹⁰ Гончаренко А. Бій під Крутами // Герої Крут. — С. 47–48; Лоський І. Крути // Там само. — С. 55–56; Лукашевич Л. Із книги «Роздуми на схилку життя» // Там само. — С. 59–62; Михайлик М. Виступ першої української військової школи // Там само. — С. 72–73; Його ж. День 16 січня 1918 р. (ст. ст.) // Там само. — С. 75–77; Монкевич Б. Бій під Крутами // Там само. — С. 78–84; Цап С. Тернистими шляхами в ім'я держави // Там само. — С. 86–90.
- ¹¹ Нова Рада. — 1918. — 16 березня.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. — С. 62.
- ¹⁴ Антонов-Овсеєнко В. А. Назв. праця. — С. 146–147.
- ¹⁵ Лукашевич Л. Назв. праця. — С. 62.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. І. — Ужгород, 1923. — С. 283–284.
- ¹⁷ Збаразький С. Крути. У 40-річчя великого чину 29 січня 1918 — 29 січня 1958. — Мюнхен, Нью-Йорк, 1958. — С. 4–5.
- ¹⁸ Нова Рада. — 1918. — 9 березня.
- ¹⁹ Капелюшний В. Замасковані імена. Псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. — К., 2001. — С. 96.
- ²⁰ Нова Рада. — 1918. — 16 березня.
- ²¹ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 148.
- ²² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 191.
- ²³ Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 85.
- ²⁴ Герої Крут. — С. 288.
- ²⁵ Нова Рада. — 1918. — 21 березня.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Петлюра С. Патріотизм // Розбудова держави. — 1997. — № 7/8. — С. 101.
- ²⁸ Див., напр., Герої Крут. — С. 27, 110, 181; Лукеренко К. Червона калина на білому снігу // Вечірній Київ. — 1991. — 13 травня; Ткачук А. Крути — символ національної честі // Українське слово (Київ–Париж). Український тижневик. — 1993. — 5 лютого; Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. — К., 1998. — С. 61; Крути — слава і смуток народу // Демократична Україна. — 2004. — 29 січня.
- ²⁹ Маковецька С. Удар під Крутами // Україна молода. — 2008. — 16 лютого.
- ³⁰ Солдатенко В. Крути: ще раз про історію, політику та кон'юнктуру // Наукові записки ІПіЕНД НАНУ. — Вип. 28. — К., 2005. — С. 87–105.
- ³¹ Його ж. «І справжні, нефальшиві фарби?» (Крути: спроби історичної інтерпретації) // Дзеркало тижня. — 2006. — 28 січня.
- ³² Комуніст України. — 2006. — № 1. — С. 64–72.
- ³³ Народна армія. — 2006. — 27, 28 січня.
- ³⁴ Бойко О. Символ українського героїзму. Бій під Крутами: факти й оцінки // День. — 2008. — 2 лютого.

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА — ІЛЮЗІЇ І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО НІГІЛІЗМУ*

Давно помічено: коли суспільство переживає події надзвичайної ваги і значимості, воно особливо часто звертається подумки до явищ, фактів, документів минулого. І в них прагне віднайти генетичну спорідненість, історичні витоки нинішніх процесів, за допомогою вибудовуваних умовних паралелей (а в історії схожих ситуацій з детермінованою логікою їх розв'язки можна підмітити чимало!) передбачити, усвідомити вірогідну перспективу розвитку, визначити, обрати оптимальні шляхи прогресивного поступу, зарадити впливу небажаних тенденцій.

Саме в такому плані сьогодні є всі підстави говорити про історію Донецько-Криворізької Республіки. Хоч з часу її існування минуло понад вісімдесят років, гострі дискусії фахівців практично не вщухали ніколи. Спектр думок завжди був дуже строкатим — від абсолютної апології, всемірного виправдання до якнайрішучішого несприйняття і відчайдушної критики як самої ідеї подібних утворень, так і конкретної практики її реалізації.

Такі дискусії значною мірою відбилися і знайшли кваліфіковане тлумачення в спеціальній публікації П. Л. Варгатюка «Донецько-Криворізька Республіка в оцінці В. І. Леніна»¹.

Водночас варто зазначити, що з різноманітних факторів, які зумовили процес утворення Донецько-Криворізької Республіки, аналізувались здебільшого співвідношення між економічними розрахунками і принципами національної політики більшовиків, роль військових аспектів (оборона Донкривбасу від каледінців та австро-німецьких окупантів), великодержавницькі, проросійські настрої і орієнтації керівників обласної організації РСДРП(б), серед яких практично не було українців за національністю (Ф. Сергєєв (Артем), Д. Філов, М. Жаків, А. Каменський, В. Межлаук, М. Рухимович, С. Васильченко, Б. Магидов та ін.).

Водночас поза увагою завжди залишалось дослідження рівнодіючої політики всіх реальних сил (за винятком знову-таки протилежних в оцінках дій В. І. Леніна, ЦК РСДРП(б), РНК, персонально кожного з діячів Донецько-Криворізької

* Стаття вперше опублікована в співавторстві з І. Ф. Курасом під назвою «Ілюзії й практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку Республіку, потім стала розділом монографії, виданої разом з І. Ф. Курасом «Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920)» — К., 2001. — С. 37–64. В наступному різні її варіанти, здебільшого у скороченому вигляді, використовувалися низкою періодичних видань.

Республіки). А це, гадається, мало далеко не останнє значення у фабулі розвитку подій, породило феномен регіоналізму і має знайти своє наукове вирішення.

Слід також додати, що в нинішніх умовах об'єктивних труднощів становлення самостійної української державності (справедливості ради варто зазначити, що в подібних ситуаціях опинились всі регіони колишнього Союзу РСР), зросла спокуса розв'язання назрілих завдань і за рахунок застосування рецептів на зразок того, що призвів свого часу до утворення Донецько-Криворізької Республіки. В усякому разі, чимало чинників прямо чи опосередковано зумовлюють латентність такої проблеми, а іноді і відкриті її прояви.

І знову — поділ думок аж до полярних, взаємовиключних. Звинувачення у назріваючих сепаратистських замірах — одна з тез, що дедалі настійніше пробивається в сьогодишню політичну полеміку, використовується як своєрідний, у певному розумінні зручний, жупел. Звертання ж до історичних аргументів дуже часто грішать непрофесіоналізмом, спрощеністю підходів, примітивізмом оцінок і поверховістю висновків, бажанням підтасувати історичний досвід і його уроки під відстоювану політичну схему, під обраний розрахунок.

Все вищевикладене і зумовлює потребу об'єктивного, неупередженого аналізу історичного матеріалу для з'ясування процесу утворення, функціонування і зваженої оцінки результатів існування Донецько-Криворізької Республіки.

При цьому, гадається, слід мати на увазі, що у численних роз'ясненнях суті поставленої проблеми нагромаджено стільки всіляких нашарувань, псевдонаукових побудов, свідомих перекручень, що нерідко увага відволікається на безплідні манівці, веде в теоретичну безвихідь, відкриває досліджуваний процес від реальних, конкретних людей, їх дій і інтересів.

Принципово важливо з'ясувати політичні передумови і політичні чинники оформлення самої ідеї виокремлення Донецько-Криворізької області, можливості її відриву від України. Безперечно, це ключовий момент для розуміння сутності всієї проблеми, еволюції її практичного вияву на всіх історичних стадіях.

Для Тимчасового уряду, що успадкував великодержавні, централістичні підходи царизму у національній політиці, для урядових партій і організацій (кадети, есери, меншовики, Бунд) Україна існувала в основному і навіть виключно як географічне, а не політико-адміністративне, тим більше — державне (бодай — потенційно!) поняття. Відповідною була і реакція Тимчасового уряду на домагання Центральної Ради вибороти для Генерального Секретаріату (органа виконавчої влади автономії, що народжувалась і де-факто визнавалась уже офіційним Петроградом) прерогативи у межах дев'яти губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (материкові, північні повіти).

«Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. повноваження Генерального Секретаріату обмежувались першими п'ятьма з перерахованих губерній². Найрозвинутіші у промисловому відношенні губернії Лівобережжя, а також товарноземлеробські

губернії півдня України таким чином «вилучались» з українських. Одним із аргументів затяжної полеміки навколо цього питання був мішаний склад населення означеної території, в тому числі й Донецько-Криворізької області.

Центральна Рада, зі свого боку, довгий час не виявляла належної твердості, послідовності, принциповості щодо Донкривбасу як органічної частини України. Зустрівши Інструкцію Тимчасового уряду обуренням, після бурхливого обговорення її на засіданнях Малої Ради (президії) і шостій сесії Центральної Ради (5–9 серпня 1917 р.)³, документ Тимчасового уряду, а з ним і його позицію щодо Донкривбасу було в цілому схвалено⁴.

Після повалення Тимчасового уряду питання «про злучення українських земель» («про прилучення «позаавтономних» частин України») було порушено на сьомій сесії Центральної Ради 29 жовтня — 2 листопада 1917 р. 31 жовтня після короткого обговорення було ухвалено постанову: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»⁵.

В III Універсалі Центральної Ради Харківщина і Катеринославщина уже беззастережно розглядались як українська територія⁶.

Неважко помітити, що у вищезгаданих документах (і Тимчасового уряду, і Центральної Ради) жодного разу не згадується Область Війська Донського, східна частина якого (Таганрозький округ — аж по Макіївку) — невід'ємна складова Донецького вугільного басейну, а у етнічному відношенні — ареал переважно український. Можливо, тому Центральна Рада, Генеральний секретаріат не могли зайняти чіткої позиції щодо захоплення частини Донецького басейну військами генерала О. Каледіна наприкінці 1917 р. Навпаки, вони готові були поступитися інтересами населення Донецького басейну заради збереження приязних стосунків з козачими верхами Дону.

Так, 11 листопада 1917 р. О. Каледін направив Голові Генерального секретаріату УНР В. Винниченку телеграму про те, що козаки почали займати полосу відчуження Катерининської залізниці (а це вже Катеринославська губернія. — В. С.) і дипломатично просив підтримки⁷. Жодних протестів чи ж то заперечень з цього приводу генерал не отримав.

Генеральний секретаріат вагався навіть тоді, коли до нього зверталися мешканці Донбасу зі скаргами на дії каледінців із проханнями захистити їх від військового свавілля.

Цікаво відзначити, що така позиція викликала протест не лише прорадянськи чи пробільшовицьки настроєних сил регіону. Саме на протидії каледінцям — з одного боку, і гайдамакам Центральної Ради — з іншого, шматуванню ними Донецько-Криворізького регіону в кінці 1917 р. — на початку 1918 р. в Гуляй-полі зароджується і починає зміцнюватися махновщина⁸.

Отже, не варто спрощувати підходи до складної, багатофакторної проблеми, зводити її до дій однієї якоїсь сили. Звісно, головну роль тут відіграли більшовики.

Ідея утворення Донецько-криворізької Республіки викристалізувалася з позиції більшовиків Лівобережжя, що після Лютневої революції відстоювали тези про принципову відмінність Донецького і Криворізького басейнів від господарських засад останньої території України, про проблематичність входження Донкривбасу до складу України, про необхідність з'ясування цього питання шляхом референдуму⁹. Восени 1917 р., після того як Центральна Рада оголосила себе вищою владою в Україні, а всупереч цьому посилювався процес встановлення влади Рад на місцях, особливо в промислових, пролетарських центрах, ідея вичленення Донкривбасу одержала нові імпульси і поступово стала переводитись в практичну площину.

Як відомо, більшовики Південно-Західного краю у листопаді 1917 р. висунули пропозицію скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для розв'язання найнагальніших проблем тогочасного життя.

4 листопада 1917 р. об'єднане засідання київських Ради робітничих і Ради солдатських депутатів на ініціативу фракцій РСДРП(б) висловилося за скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, який мав створити центральний орган Радянської влади в Україні¹⁰. Цю ідею підтримали багато інших Рад¹¹.

Одночасно обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю, який першим зрозумів необхідність консолідації сил більшовиків у всеукраїнському масштабі, виступив з ініціативою скликання всеукраїнського з'їзду більшовицьких організацій, щоб утворити керівний партійний центр більшовиків України. Якби ця ініціатива була підтримана Донецько-Криворізьким обкомом партії і особисто Ф. Сергєєвим (Артемом) як членом ЦК РСДРП(б), то такий центр, очевидно, вдалось би утворити вже в грудні 1917 р.¹² Але цього не сталося. На Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б), що відбувся в Києві 3–5 грудня, приїхали делегати від більшовицьких організацій Південно-Західного краю, Південно-Західного фронту, Катеринослава і Єлисаветграда. В той час, коли в Києві засідав Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б), в Харкові делегати збиралися на свою окрему обласну партійну конференцію. Проігнорувавши з'їзд у Києві, конференція визнала за необхідне «скликати в найближчому майбутньому з'їзд партійних організацій Донецько-Криворізького басейну і Південно-Західного краю», але не для організаційного об'єднання, а лише «з метою вироблення спільного плану агітації і боротьби»¹³.

Отже, відмовившись від участі у всеукраїнському партійному з'їзді, керівні працівники Донецько-Криворізької обласної партійної організації в питаннях партійного будівництва виявили явний сепаратизм, що визначив їх позицію і в сфері державного будівництва. Вони зайняли двоїсту позицію щодо Всеукраїнського з'їзду Рад: з одного боку, на ряді засідань підтримали ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, виділили свого представника до Організаційного бюро з підготовки з'їзду, сприяли обранню делегатів на з'їзд, з іншого боку — одночасно в Харківській міській і Донецько-Криворізькій обласній Радах робітничих і солдатських депутатів обговорювали ідею створення обласної Донецько-Криворізької Радянської Республіки.

Виступаючи 17 листопада 1917 р. на пленумі обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів при обговоренні українського питання, Ф. Сергєєв (Артем) підтримав меншовика Рубінштейна і есера Голубовського, висловився за свободу самовизначення областей і народів, проти «анексування» їх Центральною Радою. Він пропонував «створити незалежну від київського центру самоврядну автономну Донецьку область і добиватися для неї всієї влади Рад». На пропозицію Артема пленум схвалив постанову: «Розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області»¹⁴.

Ця ідея відображена і в резолюції загальних зборів Харківської Ради, схваленій 24 листопада. Донецький і Криворізький басейни розглядалися в ній як область, що не входить до складу України¹⁵. 22 листопада її також включили в резолюцію загальних зборів робітників і службовців Харківського вузла Південних залізниць, схвалену на доповідь Ф. Сергєєва (Артема)¹⁶.

За прикладом останнього, виконуючи постанову пленуму обласного комітету Рад, діяли й інші більшовики Харкова. Виступаючи 29 листопада в думі, член більшовицької фракції Е. Луганський говорив, що Харківська губернія і Донбас є територією, яка не входить в Україну, віднесення їх до України «в економічному відношенні дуже згубно, бо цим самим створюється розчленування Донецького басейну»¹⁷.

Так було покладено практичний початок кампанії за виділення з України Донецько-Криворізької області в окрему адміністративну одиницю. В грудні 1917 р. проблему мав вирішити III з'їзд Рад Донецько-Криворізької області при обговоренні питання про обласну організацію.

Намір організувати «обласну» республіку протиставлявся Народній Республіці, що кваліфікувалася більшовиками буржуазною державою. Однак на той час розгорнулася досить інтенсивна боротьба за утворення Української Радянської республіки. З переїздом до Харкова делегатів з'їзду Рад, що залишили Київ, Ф. Сергєєв (Артем) та інші організатори обласного форуму Рад змушені були піднятися вище своїх обласницьких (регіоналістських) прагнень і погодитися на спільне проведення Всеукраїнського з'їзду Рад. Форум, як відомо, проголосив Україну Республікою Рад, заявив про повалення влади Центральної Ради, встановлення федеративних зв'язків Радянської України з Радянською Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад, а останній виділив зі свого складу Народний Секретаріат — перший Радянський уряд України. Третину обраного на з'їзді ЦВК Рад становили представники Рад Донецько-Криворізької області, а кілька з них, у тому числі Ф. Сергєєв (Артем) також увійшли до складу Народного Секретаріату.

Проте всупереч цим рішенням I Всеукраїнський з'їзд Рад за наполяганням делегатів від Донецько-Криворізького району обговорив питання «Про Донецько-криворізький басейн». У резолюції з цього питання сказано: «Всеукраїнський

з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів протестує проти злочинної імперіалістичної політики керівників козацької та української буржуазних республік, які намагаються поділити між собою Донецький басейн і буде добиватися єдності Донецького басейну в межах Радянської Республіки»¹⁸.

Проект резолюції, очевидно, готувався до III з'їзду Рад Донецько-Криворізької області і згодом був лише відповідно відредагований: так резолюція не дуже вдало маскувала поняття «Російська республіка» словами «Радянська республіка».

Невдовзі події підтвердили прагнення Ф. Сергєєва (Артема) та деяких інших працівників Донецько-Криворізької області відособитися від ЦВК Рад України і Народного Секретаріату. Значна частина членів ЦВК Рад від Харкова та області не відвідувала його засідань. Як видно з протоколів і ЦВК, Ф. Сергєєв (Артем) також не був присутнім на жодному з цих засідань. 16 грудня 1917 р. на засіданні ЦВК Рад він був одноголосно призначений членом Радянського уряду України — народним секретарем з торгівлі і промисловості¹⁹. Але не приступив до виконання своїх обов'язків, не підготував і не підписав жодного державного документа, ігнорував засідання Народного Секретаріату. В зв'язку з цим ЦВК Рад України на засіданні 30 грудня змушений був покласти виконання обов'язків народного секретаря з торгівлі та промисловості з сумісництвом на народного секретаря праці М. Скрипника.

Ставлення Ф. Сергєєва (Артема) і його найближчого оточення до працівників ЦВК Рад і Народного Секретаріату під час їх перебування у Харкові не завжди було товариським і навіть лояльним. Державним установам не відвели приміщення для роботи, а під житло для працівників апарату виділена колишня в'язниця. Коли ж Радянський уряд України за допомогою загону червоногвардійців конфіскував приміщення редакції та друкарні ліберальної газети «Южный край», це викликало обурення бюро обласного комітету РСДРП(б), яке 16 грудня 1917 р. спеціально обговорило питання про ставлення до ЦВК Рад України²⁰. Тоді ж це питання було обговорене на засіданні Харківського комітету РСДРП(б). А 20 грудня цей комітет доручив М. Рухимовичу звернутися до обласного комітету партії з запитом про заходи, які вжиті для здійснення автономії Донецького і Криворізького басейнів²¹. У зв'язку з такими настроями взаємини між ЦВК Рад України та Харківською міською і Донецько-Криворізькою обласною Радами 23 грудня були обговорені на засіданні Харківської Ради і 28 грудня — на нараді активних працівників Харківської організації РСДРП(б)²².

Нарада визнала, що загальну політичну лінію визначає ЦВК Рад України, а місцеві органи Радянської влади повинні допомагати йому в роботі. Але резолюція наради була опублікована в «Донецком пролетарии» лише 9 січня 1918 р., тоді як 30 грудня 1917 р. газета опублікувала статтю В. Філова (К. Тушина) «ЦВК Рад України і Обласний комітет Донецького і Криворізького басейнів». У цій статті, посилаючись на автономію Донецького і Криворізького басейнів, автор всіляко виправдовував прагнення обласного комітету Рад

зноситися безпосередньо з ВЦВК і РНК Радянської Росії, обходячи ЦВК Рад України і Народний Секретаріат.

1 січня 1918 р. відбулось чергове засідання Харківської загальноміської конференції РСДРП(б), в роботі якого взяли участь представники загальноміського і обласного комітетів партії, райкомів, більшовицьких фракцій ЦВК Рад України, міської і обласної Рад робітничих і солдатських депутатів. Обговоривши питання про ставлення до ЦВК Рад України, засідання визнало його вищим органом центральної Радянської влади в Україні, зобов'язавши міську і обласну Ради керуватися директивами ЦВК Рад України і Народного Секретаріату²³.

Однак після цього ті працівники, які домагалися утворення Донецько-Криворізької Республіки, не облишили своїх намірів. Зважаючи на настрої Ф. Сергєєва (Артема), його однодумців, маючи інформацію про їх наміри, народний секретар В. Затонський 24 січня 1918 розвернувся з телеграмою до члена ЦК партії, наркома в справах національностей Й. Сталіна, в якій просив його вплинути через ЦК РСДРП(б) на Ф. Сергєєва (Артема) і обком партії Донецького і Криворізького басейнів, щоб не допустити «проведення автономії Донецького басейну»²⁴. Як відреагував Сталін на це звернення, невідомо.

27–30 січня 1918 р. відбувся IV обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. На з'їзді були присутні 74 делегати з правом вирішального голосу (48 більшовиків, 19 — есерів, 5 — меньшевиків, 2 — безпартійних)²⁵.

В порядок денний внесено питання: 1) Поточний момент; 2) Економічна політика в Донецькому басейні; 3) Обласна організація. Останній пункт, власне, точніше було б найменувати «організація області»²⁶. Доповідь з цього питання зробив С. Васильченко. Основні її тези, за газетою «Донецкий пролетарий», зводились до наступного: «В міру зміцнення радянської влади на місцях, федерації Російської Соціалістичної Республіки будуть будуватися не за національною ознакою, а за особливостями національно-господарського побуту.

Такою самодостатньою в господарському відношенні одиницею є Донецький і Криворізький басейни.

Донецька республіка може стати зразком соціалістичного господарства для інших республік.

В силу цього Донецький і Криворізький райони повинні мати самостійні органи економічного і політичного самоврядування.

Влада, що організується в області — Рада Народних Комісарів відповідальна перед з'їздом і перед виконавчим органом з'їзду — обласним комітетом»²⁷.

Із співповіддю з обговорюваного питання виступив член ЦВК Рад України, народний секретар праці М. Скрипник. Він був противником виділення Донецького і Криворізького басейнів зі складу України. Однак чіткістю аргументації його позиція не відзначалася. «Ставити в основу організації влади економічний принцип — вірно; не можна однак майбутнє переносити в сучасне, — говорив народний секретар.

Мир передусім означає національне питання, право націй на самовизначення»²⁸.

Таким чином, не заперечуючи загалом проти економічного принципу будови федеративної пролетарської держави, М. Скрипник вважав передчасною його реалізацію щодо Донкривбасу. Еклектизм поглядів одного з провідних діячів більшовиків України привів його до відстоювання відповідної штучної формули: «Виділення Донецького басейна означало б підрив радянської влади і посилення Генерального секретаріату. Автономія необхідна, але як частина, що входить до складу Української Федерації»²⁹.

Коріння поглядів прихильників виділення Донецько-Криворізького басейну і його приєднання до Російської Федерації М. Скрипник вбачав у меншовизмі, що був проти «української радянської влади».

В дискусії, яка вибухнула і набула досить гострого, емоційного характеру, позицію М. Скрипника підтримали лише есери (Голубовський), а серед більшовиків представник ЦВК Рад України опинився по суті в ізоляції і зазнав енергійних нападок з боку прихильників утворення Донецько-Криворізької Республіки. Останні будь-яких нових аргументів не висували, однак консолідовано звинувачували М. Скрипника в націоналізмі. Так, Ф. Сергєєв (Артем), виходячи з ідеалу всезагальної пролетарської федерації, заявляв: «Ми не розбиваємо ні єдиної федеративної республіки, не зазіхаємо на національні інтереси України, ми не збираємось створювати незалежної республіки. Хіба ми збираємось проводити особливу митну політику та ін.? Ми хочемо зв'язатись з усією країною. «Вся влада радам» — вся влада пролетаріату і біднішому селянству, яким нікого не потрібно пригнічувати»³⁰.

В контексті наведеного очевидним є ототожнення «усієї країни» з Росією у її колишніх межах. І вже звідти випливали звинувачення М. Скрипника у схильності до сепаратизму. Ф. Сергєєв (Артем) наголошував: «Сепаратисти не ми, а ви (М. Скрипник, ЦВК Рад України. — В. С.). Чому ви прагнете до Києва? Тому що Радянська республіка не за національною ознакою для вас міцніший горіх, ніж національна. ...Ми, як більшовики, не розходимося з тов. Скрипником. Ми розходимося з ним, як з офіційним представником Українського ЦВК»³¹.

Ф. Сергєєв (Артем) твердив, що уже в ході перемоги соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення. Ця позиція була підтримана і розвинута у виступах інших прибічників створення Донецько-Криворізької Республіки. Зокрема, М. Жаков доводив: «Якщо політика Донецького басейну має бути чомусь підпорядкована, то це, звісно, не випадковим тимчасовим політичним завданням наших українських товаришів, а політиці промислових центрів півночі».

Донецький басейн важливий перш за все для долі всієї російської революції в цілому. Його організація, революційне будівництво (а тут ще не було революції, не було «Жовтня») повинні стояти на першому плані. Звичайно, ми повинні допомогти своєю участю в житті всього півдня подолати вплив дрібної буржуазії, як на Україні, так і на південному сході, однак саме для цього «пролетарський кулак», що зараз розпластаний на всі п'ять пальців, має бути

зібраним, організаційній розхлябаності та багатовладдю має бути покладено кінець»³².

Ще різкіші формулювання застосував С. Васильченко в заключному слові з обговорюваного питання. «Скрипник двома ногами стоїть на націоналізмі, — безапеляційно заявив доповідач. — Правий Сандомирський (меншовик, що в принципі підтримав ідею створення Донецько-Криворізької Республіки. — *В. С.*) — щось одне: або соціалістична революція, або ви загрузнете по коліна в націоналізмі. Скрипник говорить, що ще не зжиті національні забобони.

Однак Рада загинула під тиском сил ззовні України, і все-таки вона загинула, і повстання на її захист не сталося.

Якщо III Всерос. з'їзд говорить про федерацію націон. республік, то це не виключає об'єднання за економічною (ознакою)...

Нам не потрібно ні міністерства іноземних справ, ні монетних дворів, нам потрібна радянська влада, виконавця центральної влади Ради Народних Комісарів»³³.

М. Скрипник спробував переломити ситуацію і вніс на розгляд проект резолюції, яка, на його гадку, примирювала суперечності, які виникли. В документі пропонувалося: «IV обласний з'їзд Рад робітничих депутатів Донецьк. Бас. і Криворізького району постановляє: 1) Донецьк. Бас. і Криворізьк. район складають автономну область південноросійської Української Республіки, як частини Всеросійської Федерації Радянських Республік»³⁴.

Проте подібна, по суті, паліативна позиція була рішуче відкинута більшістю тих, хто взяв участь в дебатах, і М. Скрипник сам зняв свій проект резолюції, додавши, що «вона (резолюція. — *В. С.*) носила декларативний характер і не має на меті дезорганізувати фракцію»³⁵.

50 голосами було ухвалено проект резолюції, внесений С. Васильченком. В документі було зафіксовано: «В міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усупільнюватись, головні галузі промисловості націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде і повинно проводитись за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні.

Донецький і Криворізький басейн, як область, що вже й зараз має свою певну економічну господарську фізіономію, повинен мати власні органи економічного і політичного самоврядування, єдині органи влади, які організують в басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської республіки»³⁶.

Згідно з резолюцією мав бути обраний обласний комітет Рад Донецько-Криворізької області, який, в свою чергу, повинен був організувати Раду Народних Комісарів Донецько-Криворізької Республіки.

До обласного комітету були обрані 5 більшовиків — С. Васильченко, М. Жаків, М. Тевелєв, Й. Варейніс, Андреев; 1 меншовик — Рубінштейн; 3 есери — Киричок, Ровенський, Макар'ян. Було також обрано кандидатами в члени

обкому Алексєєва, Марка, Попова (всі меншовики) і Голубовського, Добровольського, Чорного (всі есери)³⁷.

Через день після закінчення з'їзду Рад, 14 лютого (1 лютого за ст.ст.) 1918 р., обласний комітет Рад сформував Раду Народних Комісарів Донецького і Криворізького басейнів.

До складу обласного Радянського уряду увійшли Ф. Сергєєв (Артем) — голова РНК і комісар у справах народного господарства і його однодумці: С. Васильченко — народний комісар внутрішніх справ, М. Жаков — комісар з народної освіти, А. Каменський — комісар з державного контролю, Б. Магідов — народний комісар праці, В. Межлаук — народний комісар фінансів, М. Рухимович — народний комісар у військових справах, В. Філов — комісар у судових справах³⁸. Одночасно обласний комітет Рад зобов'язав обласний Раднарком проводити в життя декрети РНК Російської республіки, а ЦВК Рад України постановив вважати «органом, паралельним обласному комітетові». Щоправда, тут же було додано, що «ради Донецького басейну беруть участь в загальному будівництві державного життя з радами всього півдня Росії — України і Доно-Кубано-Терського району»³⁹.

Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької Республіки було теоретичною і практичною помилкою, породженою не лише нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, а й амбіційністю організаторів республіки. Всупереч рішенням III Всеросійського з'їзду Рад, який поклав в основу Радянської Федерації об'єднання радянських національних республік, ініціатори Донецько-Криворізької Республіки, в тому числі делегати цього з'їзду Ф. Сергєєв і С. Васильченко вважали, що Російська Радянська Республіка повинна бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік.

Виділення з України промислово розвинутої області погіршувало економічне і військове становище республіки, суперечило інтересам усіх раніше пригноблених націй, в тому числі українців, їх віковичним прагненням до утворення української держави.

Поділяючи ставлення «лівих комуністів» до Брестських переговорів, керівники Донецько-Криворізької Республіки деякий час самозаспокоювали себе тим, що міжнародні угоди щодо України, якими б вони не були, ким би не підписувались, не поширюються на Донкривбас. Однак, австро-німецьке командування так не вважало. Орієнтуючись на «географію Винниченка», тобто на державні кордони, визначені III і IV Універсалами Центральної Ради, австро-німецькі війська почали окупацію східних теренів України. Навіть за цих умов, Ф. Сергєєв, С. Васильченко, М. Жаков, їх однодумці продовжували вперто стояти на своєму. Вони ще деякий час ігнорували заклики Голови Народного Секретаріату України М. Скрипника до об'єднання всіх військових сил південних радянських республік (Української, Донецько-Криворізької, Донецької, Кримської, Одеської), координації їх дій по відсічі загарбникам.

Аналізуючи пізніше відносини між ЦВК Рад України, Народним Секретаріатом і Радою Народних Комісарів Донецько-Криворізької Республіки, В. Затонський відзначав: «...В тому й полягала різниця між народним секретаріатом та групою т. Артема в Харкові, катеринославцями та нашими криводонбасцями, що останні намагалися відгородитися від «радівської» України у своєму Донбасі, а ми намагалися утворити національний український радянський центр для всієї України»⁴⁰.

Раднарком РРФСР не визнав Донецько-Криворізьку республіку ні самостійною республікою, ні частиною Російської Федерації. А в телеграмах представникам РНК в Україні Г. Орджонікідзе і В. Антонову-Овсієнку В. Ленін вимагав суворого дотримання суверенітету Радянської України, невтручання в діяльність ЦВК Рад України, тактовності в національному питанні, турботи про зміцнення співробітництва Української і Російської Радянських республік⁴¹.

Під час роботи III Всеросійського з'їзду Рад Ф. Сергєєв (Артем) зустрічався з В. Леніним і намагався одержати його згоду на утворення Донецько-Криворізької республіки. Як свідчив В. Затонський, Ф. Сергєєв (Артем) не домігся санкції В. Леніна на відокремлення Донецько-Криворізької області від України⁴². В середині січня 1918 р. В. Ленін збирав дані про ставлення делегатів III Всеросійського з'їзду Рад від України до ідеї термінового скликання II Всеукраїнського з'їзду Рад, щоб утворити авторитетний уряд Радянської України і покінчити з сепаратизмом Донецько-Криворізької області⁴³. Тоді ж у зв'язку з від'їздом В. Затонського на Україну між ним В. Леніним і В. Антоновим-Овсієнком обговорювалось питання про можливість призначення Ф. Сергєєва (Артема) на посаду представника Народного Секретаріату при РНК Радянської Росії. Напевне, таким чином прагнули відвернути його від реалізації задуму утворення Донецько-Криворізької Республіки, але намір цей не здійснився⁴⁴.

Вождь більшовиків уважно спостерігав за військовим походом радянських військ проти Центральної Ради. Одержавши повідомлення про близьке взяття Києва, 23 січня 1918 р. він підписав радіограму «Всім, всім, всім...», в якій говорилося, що в найближчі дні буде скликаний Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, про участь у якому «заявили всі без винятку міста і губернії України: Харків і Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса і Миколаїв, усі прибережні міста і увесь Чорноморський флот, увесь фронт і тил України. З'їзд скликається і відкривається Всеукраїнським ЦВК»⁴⁵.

Проте керівники Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) порушили досягнуту за участю делегатів від Рад області угоду і вирішили поставити РНК і Народний Секретаріат України перед фактом. 31 січня 1918 р. Ф. Сергєєв (Артем) повідомив про це телеграмою, адресованою члену ЦК РСДРП(б) і голові ВЦВК Раді Радянської Росії Я. Свердлову⁴⁶.

Як тільки ця телеграма була одержана і розглянута Радянським урядом і ЦК партії, Я. Свердлов 17 лютого 1918 р. відповів у Харків лаконічно, однак надто категорично: «Виділення вважаємо шкідливим»⁴⁷.

В кінці лютого В. Ленін зустрічався з В. Межлауком, а на початку березня з Ф. Сергєєвим (Артемом) і переконав їх у помилковості виділення Донецько-Криворізької області зі складу України, у необхідності в нових умовах, які були створені наступом німецько-австрійських військ, забезпечити єдиний бойовий фронт проти зовнішнього ворога. Зазначимо, до речі, що саме цей аргумент був вирішальним, а не потреба національної української держави в її радянському варіанті. 14 березня 1918 р. в листі до Г. Орджонікідзе він просив переконати в цьому також С. Васильченка, М. Жакова та інших членів РНК Донецько-Криворізької Республіки, які займали непримиренні позиції щодо об'єднання республіки з Українською Радянською Республікою⁴⁸.

На прохання членів Українського Радянського уряду 15 березня 1918 р. під головуванням В. Леніна відбулось засідання ЦК РКП(б), яке обговорило питання про взаємовідносини між Українським Радянським урядом і Донецько-Криворізькою Республікою. В засіданні взяли участь члени Народного Секретаріату В. Затонський і В. Шахрай та голова РНК Донецько-Криворізької Республіки Ф. Сергєєв (Артем). Після обміну думками ЦК постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України»⁴⁹. ЦК зобов'язав усіх партійних працівників «працювати спільно по створенню єдиного фронту оборони», забезпечити участь Рад з усієї України, в тому числі з Донецького басейну, в II Всеукраїнському з'їзді Рад. «На з'їзді, — наголошувалося в постанові, — необхідно створити один уряд для всієї України»⁵⁰.

Рішення ЦК РКП(б) означали, що вся попередня діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) щодо розчленування Української Радянської Республіки і створенню на частині її території обласної республіки була помилковою і шкідливою. Вони також підтвердили неприйнятність економічного підходу, нехтування національними чинниками і схвалили саме національний принцип радянського будівництва.

Постанова ЦК партії в Донецько-Криворізькій обласній партійній організації виконувалася не без внутрішньої боротьби. Ф. Сергєєв (Артем) особисто і частина представників Рад цієї області взяли участь у II Всеукраїнському з'їзді Рад (Катеринослав, 17–19 березня 1918 р), чим сприяли об'єднанню України, утворенню єдиного фронту проти ворога. Але Ф. Сергєєв (Артем) вів себе на форумі досить пасивно. Привітавши з'їзд, він, проте, не взяв участі в обговоренні питань порядку денного. Ні Ф. Сергєєв (Артем), ні інші його прихильники не ввійшли до складу оновленого після з'їзду Народного Секретаріату, щоб особисто взяти участь в об'єднанні України.

Задумуючись над причинами утворення Донецько-Криворізької Республіки і її прагненням до виділення з України, не можна не дійти висновку, що вони криються в нігілістичному ставленні частини керівництва більшовиків до українського національного руху, української державності, в тому числі в національному складі керівних органів більшовицьких організацій цього району, якому не були близькими і важливими національні інтереси українського народу. Серед

названого вище персонального складу ініціаторів утворення Донецько-Криворізької Республіки, її наркомів, як неважко помітити, відсутні більшовики-українці. В. Ленін міг мати на увазі і цей факт, коли, узагальнюючи історичний досвід 1917–1919 рр., відзначив ігнорування значення національного питання і прояви великодержавності на Україні, «чим дуже часто, — писав він, — грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї)»⁵¹.

При утворенні Донецько-Криворізької Республіки ініціатори порушили важливу умову, яка вимагає погоджувати такі дії з точно вираженою волею всього населення даної території. В листопаді 1917 р. Ф. Сергєєв (Артем) та інші працівники області пропонували провести з цього приводу референдум. Але в наступному ця пропозиція була забута, і воля населення, серед якого переважало українське селянство, була проігнорована. Під час підготовки до IV обласного з'їзду Рад проблема виділення Донецько-Криворізької області з України на місцях не обговорювалася. Повідомлений на місце його порядок дня також не включав цього питання. Тому обрані на з'їзд делегати не одержали від місцевих Рад ніяких директив і при вирішенні питання про Донецько-Криворізьку Республіку висловили власну думку, а не позицію своїх Рад. Не випадково пізніше деякі учасники форуму згадували, що утворення республіки було справою керівників харківських, катеринославських і частини донецьких більшовиків, а для більшості партійних організацій області воно було зовсім несподіваним. У той час, коли готувалося виділення Донецько-Криворізької області з України, і пізніш трудящі цього району активно підтримували уряд Української Радянської Республіки. Про це заявили I Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів (20–22 січня), Харківський, Катеринославський губернські з'їзди Рад селянських депутатів (21–23 і 28–30 січня), VII делегатський з'їзд Катерининської залізниці (26 січня), Бахмутська, Дружківська, Кам'янська, Нікопольська, Олександрійська, Павлоградська, Ізюмська, Чугуївська та інші Ради (січень–лютий 1918 р.)⁵².

Саме рішення цих з'їздів і конференцій слід було розглядати як волевиявлення всього населення області. Однак, незважаючи на це, на постанову II Всеукраїнського з'їзду Рад про злиття всіх радянських утворень на території України в одну Українську Радянську республіку, на формальне визнання цих рішень ініціаторами створення Донецько-Криворізької Республіки вони все ж залишилися на старих позиціях. «Ліві комуністи» С. Васильченко, М. Жаков і В. Філов стали в опозицію до рішення ЦК РКП(б) від 15 березня, наполягали на збереженні Донецько-Криворізької республіки. В статтях, опублікованих в газетах «Донецький пролетарий» та «Известия Юга» в березні і квітні 1918 р., вони різко нападали на Народний Секретаріат, всіляко прагнули його дискредитувати. Дісталася й Ф. Сергєєву (Артему), якого картали за зраду інтересів Донецько-Криворізької Республіки, включення її до складу Радянської України. Ф. Сергєєв (Артем) змушений був відмежуватися від крайностей цих діячів.

Донецько-Криворізький обком РКП(б) за антипартійну статтю «Кого судити?»⁵³ виключив В. Філова з лав партії.

Обласницькі настрої колишніх працівників Донецько-Криворізької Республіки не зникли одразу й безслідно. Вони жевріли довго в 1918 р., а пожвавилися тоді, коли за постановою І з'їзду Компартії України утворилися підпільні Харківський і Катеринославський обласні партійні комітети, які злилися згодом у Донецько-Криворізький обком КП(б)У. Ці настрої посилювалися в кінці 1918 — на початку 1919 р., перешкоджаючи нормальній роботі Радянського уряду України.

Так сталося, що проповідники нігілізму в національному питанні, «обласники» в тогочасному конфлікті всередині КП(б)У виявилися прихильниками правих поглядів. На відміну від «лівих» (Г. Пятакова, В. Затонського, Ю. Коцюбинського та ін.), які перебільшували сили революційного селянського руху, прагнули прискорити збройне повстання проти окупантів, праві Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, Я. Епштейн та ін.) виявляли нерішучість, недостатньо готували робітників і селян до боротьби за відновлення Радянської влади в Україні⁵⁴. На II з'їзді КП(б)У, де перемогли праві, Ф. Сергєєв (Артем) ввійшов до складу ЦК. Від «лівих» у ЦК були обрані лише Г. Пятаков і В. Затонський⁵⁵.

Після Листопадової (1918 р.) революції в Німеччині і розпаду Австро-Угорщини ВЦВК Рад денонсував Брестський мирний договір і закликав трудящих до боротьби за визволення окупованих районів, у тому числі України, від німецько-австрійських військ та їх посібників.

За цих умов 19–20 листопада 1918 р. був покладений початок утворенню Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. Головою уряду було призначено Г. Пятакова, до його складу спершу ввійшли В. Затонський, Е. Квірінг, Ф. Сергєєв (Артем), М. Подвойський, Ю. Коцюбинський, пізніше — інші працівники⁵⁶. Тоді ж було утворено Реввійськраду (РВР) військ Курського напрямку (пізніше перетворену на РВР Української армії) в складі В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергєєва (Артема) і В. Затонського⁵⁷.

Якщо в ЦК КП(б)У переважали праві, то в Тимчасовому Робітничо-Селянському уряді і Реввійськраді військ Курського напрямку, утворених в нових умовах, перевагу одержали «ліві». Останнє пояснюється тим, що всі тогочасні керівні органи більшовицької влади в Україні створювалися за участі, при сприянні ЦК РКП(б), і останній досить спритно з того користався. ЦК РКП — згадував В. П. Затонський, «коли обстановка була не досить визначена, коли треба було вичікувати й бути надто обережними, спирався на правих. А коли слід було швидко й енергійно вдарити, використавши при цьому спалахнуле селянське повстання, ЦК закликав «лівих»⁵⁸.

Призначення головою Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України «лівого» Г. Пятакова дуже не сподобалось Ф. Сергєєву (Артему), Е. Квірінгу та іншим правим, які переважали в ЦК КП(б)У та мали значний вплив в уряді. Майже зразу ж виникли незгоди і суперечки між ЦК КП(б)У і урядом та всередині уряду, які, зрештою, призвели до кризи уряду.

У виникненні цієї конфліктної ситуації радянські історики звинувачували здебільшого Г. Пятакова. Проте факти свідчать, що не меншу, якщо не більшу, роль грала претенційна, почасти знову регіоналістська політика правих, зокрема, Ф. Сергєєва. Останній по суті не приступив до виконання обов'язків члена уряду — завідуючого його військовим відділом, не займався організацією військово-революційних комітетів на місцях, підготовкою українських військ до активних бойових дій. Як показав його звіт на засіданні Тимчасового Робітническо-Селянського уряду України 11 грудня 1918 р., за два тижні військовий відділ навіть не був організований. Ф. Сергєєв (Артем) вважав, що військовою роботою має керувати не уряд, а військовий відділ ЦК КП(б)У через місцеві партійні комітети⁵⁹. Вважаючи утворення уряду Радянської України передчасним, праві у ЦК КП(б)У, посиляючись на партійну дисципліну і підпорядкованість ЦК РКП(б), обмежували діяльність виконавчої влади, сковували її ініціативу, зобов'язували будь-які практичні кроки погоджувати з правими із ЦК. Вони нерідко посилалися, здебільшого безпідставно, на підтримку їх дій Центром, тобто ЦК РКП(б) і Раднаркомом. Все це вело до дезорганізації роботи і викликало протест Тимчасового Робітническо-Селянського уряду України. 7 грудня 1918 р. Г. Пятаков телеграфував наркому Й. Сталіну: «Артем всіляко перешкоджає роботі. Напевне невірно розуміє прагнення центру... Якщо вважаєте наше (уряду. — В. С.) існування зайвим, скажіть, так і вчинимо, але допустити, щоб Артем робив по своєму, спираючись на авторитет центру, не можемо»⁶⁰.

«По-своєму» Ф. Сергєєв (Артем) прагнув реорганізувати управління Українською армією, усунути від командування нею В. Антонова-Овсієнка. До останнього була неприязнь ще з 1 січня 1918 р., коли той, всупереч лідеру харківських більшовиків, заарештував групу місцевих капіталістів і змусив їх виплатити зарплату робітникам. У тому конфлікті В. Ленін взяв сторону В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергєєву (Артему) висловив докір⁶¹. Тепер Ф. Сергєєв (Артем) не погоджувався і з розпочатою В. Антоновим-Овсієнком підготовкою активних дій військ у напрямі Харкова, звинуватив його в авантюрі, і щоб змінити склад Реввійськради і головнокомандуючого І Української армії, виїхав до Москви. Там інтрига Ф. Сергєєва (Артема) одержала підтримку. Водночас він викликав до Курська і Харкова, де перебував уряд, групу своїх однодумців правих (К. Ворошилова, Б. Магідова, В. Межлаука, М. Рухимовича), які були введені до складу Тимчасового Робітническо-Селянського уряду, що дало правим невелику перевагу. Власне, в уряді відбувся «тихий переворот» — більшість, хоч і незначну, одержали праві⁶².

Після повернення Ф. Сергєєва (Артема) до Харкова 8 січня 1919 р. відбулось засідання уряду. Посилаючись на переговори з В. Леніним по прямому проводу (запис вперше опублікований повністю у збірнику «В. И. Ленин. Неизвестные документы» в 1999 р.), в ході яких Голова РНК РРФСР давав згоду на призначення замість В. Антонова-Овсієнка будь-кого, крім К. Ворошилова⁶³, праві домоглися відкликання попереднього складу Реввійськради і призначення до неї

М. Рухимовича, К. Ворошилова і В. Межлаука, прийняття рішення про усунення В. Антонова-Овсієнка з посади головнокомандуючого Українською армією і затвердження на цій посаді М. Рухимовича⁶⁴.

Однак це рішення було негайно оскаржене Г. Пятаковим, В. Затонським перед В. Леніним і відмінене⁶⁵. В свою чергу, Ф. Сергєєв (Артем) протестував проти залишення попереднього складу Реввійськради, але його протест не був задоволений.

Після цього Ф. Сергєєв (Артем) та інші праві вирішили домогтися зняття Г. Пятакова з посади голови Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. 16 січня 1919 р. скликано засідання уряду, на обговорення якого поставили питання «Про урядову кризу». На пропозицію секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга засідання звільнило Г. Пятакова з посади Голови Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України (голосами 4 за, проти 2, при 2, що утримались). На цю посаду був обраний Ф. Сергєєв (Артем), за якого було подано 3 голоси, 1 — проти і 3 — утрималося. Обурений Г. Пятаков при цьому заявив, що він був рекомендований на посаду голови уряду ЦК РКП(б) і передасть її Артему тільки після відповідного рішення ЦК партії⁶⁶.

Наступного дня Г. Пятаков інформував В. Леніна про останні події в уряді. 18 січня про це ж В. Леніна повідомили Ф. Сергєєв (Артем) і його соратники⁶⁷. Керівник більшовиків переконався, що для нормалізації роботи Радянського уряду України на посаді голови уряду потрібна людина, яка була б нейтральною щодо учасників конфлікту. Він також зважив на те, що обидві сторони вважали такою «нейтральною» особистістю Х. Раковського і прямо просили, у разі можливості, направити його в Україну. І справді, з приїздом Х. Раковського ситуація відразу розрядилася. 24 січня 1919 р. без будь-яких ускладнень він був одностайно обраний Головою Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. Ф. Сергєєв (Артем) був призначений заступником голови уряду⁶⁸, а сам виконавчий орган влади з 29 січня став іменуватись Радю Народних Комісарів.

Однак у складі РНК Радянської України Ф. Сергєєв (Артем) перебував лише до III Всеукраїнського з'їзду Рад (6–10 березня 1919 р.), після якого був призначений головою Донецького губвиконкому Рад. Той факт, що він не ввійшов до РНК після з'їзду, а посаду наркома радянської пропаганди, яку він раніше обіймав, замістив Г. Пятаков, дозволяє висловити припущення, що обраний на з'їзді ЦВК Рад не вельми схвально оцінив його поведінку в Радянському уряді України в кінці 1918 — на початку 1919 рр.

З документів видно, що Ф. Сергєєв (Артем) і Г. Пятаков взаємно звинувачували один одного в сепаратизмі. Перший вбачав сепаратизм у прагненні Г. Пятакова до організації Радянської влади в Україні в цілому і встановленні федеративних зв'язків між Українською і Російською Радянськими Республіками. Що ж до сепаратизму самого Ф. Сергєєва (Артема), то він виявився у прагненні до відновлення Донецько-Криворізької Республіки.

«Фактично роботою в українському масштабі керувало ліве наше крило, — згадував В. Затонський. — В правих під впливом принципових суперечок про термін, коли має спалахнути на Україні революція, знову воскресла тенденція відокремитися й проводити свою Донецько-Криворізьку роботу самостійно»⁶⁹.

Ф. Сергєєв (Артем) розпочав таку «роботу» ще в грудні 1918 р., збираючи навколо себе колишніх працівників Донецько-Криворізького обкому партії та членів Раднаркому Донецько-Криворізької Республіки, а також вивідуючи ставлення до його планів працівників центральних органів. Коли відомості про ці дії дійшли до Й. Сталіна, він відповів у властивій йому формі грубо і безапеляційно: «Ніякого Донкривбасу не буде і не повинно бути, пора б кинути займатись дурницями»⁷⁰.

Однак регіоналісти не полишали своїх замірів. Їх стараннями було відновлено діяльність Донецько-Криворізької обласної партійної організації, а 20–23 лютого 1919 р. в Луганську відбулася обласна партійна конференція⁷¹. Уже тоді проблеми партійного будівництва ввійшли в суперечність з тим, як розв'язувались питання державного будівництва, зокрема адміністративного устрою. Адже в той час у складі України існувала губернія з назвою «Донецька» — вона була утворена декретом РНК України 5 лютого 1919 р. 18 березня відбувся I губернський з'їзд Рад⁷², Ф. Сергєєв (Артем) очолив Донецький губвиконком Рад. Однак голові губвиконкому, очевидно, було затісно і в межах губернії, і в складі України.

Він відновив спроби втілення в життя уже збанкрутілих один раз планів. При цьому знову, як і в 1917–1918 рр., була використана загроза Донбасу, тепер уже — від білих армій А. Денікіна з південного сходу. Найбільш повно ці прагнення виявилися в рішеннях особливої наради, скликаній в Харкові 30 квітня 1919 р. В нараді взяли участь голови Донецького і Харківського губвиконкомів Рад Ф. Сергєєв (Артем) і Ф. Кон, голова Донецького губраднаргоспу А. Каменський, член президії Донецького губраднаргоспу С. Гецов, нарком праці УСРР Б. Магідов, заступник наркома військових справ В. Межлаук та ін. Звинувативши «лівого» Г. Пятакова і «солідарних з ним» голову Раднаркому УСРР Х. Раковського та наркома військових справ М. Подвойського в неухважному ставленні до оборони Донбасу, нарада вирішила утворити бюро Ради Оборони Донецького басейну. В руках бюро передбачалось зосередити військові, промислові, фінансові, продовольчі і транспортні ресурси, виділивши частину цих ресурсів та управлінців з підпорядкування Радянського уряду України⁷³.

Автори цього проекту мали намір запропонувати РНК УСРР оголосити його як декрет уряду. Водночас у протоколі наради відзначено: «Неофіційно це бюро знаходиться у зв'язку, під контролем і діє за директивами виключно Москви»⁷⁴.

Отож, під виглядом турботи про оборону Донбасу робилась чергова спроба розчленувати Україну, виділити з підпорядкування її уряду Донецький басейн і зробити його безпосередньо підлеглим урядові Радянської Росії. І в цьому основному за її метою змісті вона цілком тотожна ідеї та досвіду Донецько-Криворізької

Республіки. Саме так ця акція кваліфікувалася в порядку денному Оргбюро ЦК РКП(б) 7 травня 1919 р. Оргбюро заслухало повідомлення Ю. Лутовинова про прагнення працівників Харкова утворити Донецько-Криворізьку Республіку. До діяльності усіх прихильників регіоналістських ідей цілком відноситься та оцінка, яку в телеграмі від 7 травня В. Ленін дав з приводу участі в цій акції В. Межлаука. На основі відомостей, одержаних від Ю. Лутовинова, він засудив гру В. Межлаука «в самостійність і в місцеві республіки» і попередив, що він буде переданий до партійного суду, коли не кине «цієї гри»⁷⁵.

Останній сплеск збанкрутіла ідея Донецько-Криворізької єдності одержала в другій половині травня 1919 р., коли Ф. Сергєєв (Артем), К. Ворошилов, А. Каменський і В. Межлаук висунули план утворення Реввійськради Донецького фронту, підпорядкованого Південному фронту. До фронту мали ввійти 8 і 13 армії та 2 Українська армія, яку при цьому слід було виділити з Українського фронту. 1 червня в телеграмі В. Межлауку і К. Ворошилову (копія — Г. Мельничанському, Ф. Сергєєву (Артему), Арамейському) В. Ленін повідомив, що Політбюро ЦК РКП(б) рішуче відкинуло план об'єднання трьох армій і створення «окремої донецької єдності», вимагало забезпечити зміцнення української армії⁷⁶.

Однак лінія регіоналістів була підтримана Головою Реввійськради РРФСР Л. Троцьким і членом Політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменєвим. Вони здійснювали тиск на В. Леніна, Й. Сталіна, О. Крестинського і врешті 4 червня 1919 р. домоглися прийняття наказу Реввійськради Республіки про розформування Українського фронту. Управління фронтом було перетворено на формування 12 армії Західного фронту, до складу якої було включено 1 і 3 Українські армії. 2 армія була залишена на Південному фронті і реорганізована в 14 армію⁷⁷. В той історичний момент дальша можливість реалізації регіоналістських, сепаратистських задумів стала неможливою внаслідок швидкої окупації Донбасу, а невдовзі і майже всієї території України білогвардійцями.

Коли ж після розгрому денікінщини йшов процес відновлення влади Рад в Україні, питання державного і партійного будівництва намагались розв'язувати більш кваліфіковано, враховуючи й попередній негативний досвід.

У процесі визволення Сходу України від білогвардійців наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р. об'єктивно в черговий раз постало питання про його адміністративне членування. Визначальним моментом цього разу стало функціонування ревкомів як органів, що відновлювали радянське будівництво. В останні дні грудня 1919 р. — перші дні січня 1920 р. оформились ревкоми в Бахмуті, Горлівсько-Щербинівському районі, на рудниках Макіївського району, в Гришино, Єнакієво, в багатьох селах. 4 січня 1920 р. було створено Донецький губерньський революційний комітет.

Оскільки межі губернії на той час, природно, встановлені не були, на своєму першому ж засіданні губревком розглянув питання «Про кордони Донецької губернії» і виробив відповідні пропозиції. 15 березня 1920 р. ці пропозиції затвердила Рада Української трудової армії. 23 березня постанову про кордони

Донецької губернії затвердив ВЦВК РРФСР, а 16 квітня 1920 р. — ЦВК Рад України⁷⁸. До складу Донецької губернії ввійшли Старобільський повіт, частина Ізюмського і Куп'янського повітів Харківщини, Бахмутський, Луганський, Маріупольський повіти Катеринославщини, Таганрозький округ та частина Донецького і Черкаського округів колишньої області Війська Донського.

Наприкінці квітня 1920 р. відбувся губернський з'їзд Рад, який обрав губернський виконком знову на чолі з Ф. Сергєєвим (Артемом). А ще 22 лютого 1920 р. відкрилась I губернська партійна конференція⁷⁹.

Цього разу і Харків і Москва більш жорстко тримали спільну лінію.

Логічним продовженням «розв'язання» суперечностей з «облатками», що сповідували ідеї регіоналізму, прагнули до їх втілення у суспільну практику стало їх поступове усунення з відповідальних загальнонаціональних, загальнодержавних посад, переміщення на ділянки роботи в РРФСР і навіть в міжнародні організації (Ф. Сергєєв (Артем), наприклад, був направлений на роботу секретарем Московського комітету РКП(б), головне — подалі від України.

З позбавленням основних носіїв регіоналістських ідей можливостей впливати на державне будівництво було вирішено і проблему боротьби з донкривбасівським сепаратизмом (хоча в значно менших масштабах і яскравих формах — здебільшого на побутовому рівні, регіоналістські настрої і надалі зберігались і деколи давали себе знати).

Підводячи підсумок, очевидно, можна висловити наступні міркування.

Сепаратистські настрої частини керівників більшовицьких організацій Донецького і Криворізького басейнів виявились у кричущій суперечності з потребами національно-державного будівництва. Це усвідомлювали навіть вожді РКП(б) і РРФСР, які намагались уникнути додаткових небажаних ускладнень у стосунках з Україною, що й без того завжди були непростими. Цим, в першу чергу, зумовлювалась негативна позиція офіційної Москви щодо спроб утворення Донецько-Криворізької Республіки.

Піддавши критиці політичний курс керівників Донецько-криворізької Республіки, Москва тим самим застерігала і щодо неприйнятності нігілістично-централістичних поглядів «лівих» в КП(б)У — Г. П'ятова, В. Затонського, Є. Бош та ін., які виявили свою повну невідповідність потребам радянського національно-державного будівництва.

Характерно, що ідеї вичленення Донкривбасу зі складу України не знайшли скільки-небудь помітного відгуку в народних низах. Принаймні документів щодо цього не відклалося. Це дозволяє з достатньо високою мірою вірогідності судити, що регіоналістські уподобання були притаманні досить вузькому прошарку не лише жителів України, а й, навіть, більшовиків. Тобто від самого початку вони були не просто науково-політично безпідставними, безперспективними, а й значною мірою авантюристичними, несли в собі негативний заряд. А тому й крах їх у зіткненні з суспільною практикою був невідворотним.

- ¹ *Варгатюк П. Л.* Донецько-Криворізька Радянська Республіка в оцінці В. І. Леніна // Український історичний журнал. — 1988. — № 4. — С. 33–44.
- ² Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 213–214.
- ³ Там само. — С. 215–252.
- ⁴ Там само. — С. 245–251.
- ⁵ Там само. — С. 378–379.
- ⁶ Там само. — С. 400.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 7.
- ⁸ Див.: *Волковинский В. Н.* Махно и его крах. — М., 1991. — С. 35.
- ⁹ Див.: *Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К., 1986. — С. 376.
- ¹⁰ Пролетарская мысль (Киев). — 1917. — № 1. — 5 ноября; Киевская мысль. — 1917. — № 265 (утренний выпуск). — 5 ноября.
- ¹¹ Див.: *Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М.* Назв. праця. — С. 542–544.
- ¹² Там само. — С. 532–537.
- ¹³ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. — К., 1962. — С. 100.
- ¹⁴ Известия Юга (Харьков). — 1917. — № 204. — 19 ноября.
- ¹⁵ Донецкий пролетарий (Харьков). — 1917. — № 21. — 26 ноября.
- ¹⁶ Там само. — № 20. — 25 ноября.
- ¹⁷ Там само. — № 25. — 1 декабря; Известия Юга (Харьков). — № 211 — 30 ноября.
- ¹⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов. — К., 1957. — Т. 3. — С. 576.
- ¹⁹ Донецкий пролетарий (Харьков). — 1917. — № 38. — 17 декабря.
- ²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1822. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 3.
- ²¹ Донецкий пролетарий (Харьков). — 1917. — № 42. — 22 декабря.
- ²² *Варгатюк П. Л.* Назв. праця. — С. 39.
- ²³ Известия Украинской Народной Республики (Харьков). — 1917. — № 8. — 12 января.
- ²⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — февраль 1918. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. — В 2-х кн. Ч. II. — К., 1982. — С. 804.
- ²⁵ Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку // Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 251.
- ²⁶ Там само. — С. 254.
- ²⁷ Там само; Донецкий пролетарий (Харьков). — 1918. — 31 січня.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само. — С. 255.
- ³⁰ Там само. — С. 256;
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. — С. 256–257.
- ³³ Там само. — С. 256.
- ³⁴ Там само. — С. 257.
- ³⁵ Там само. — С. 258.
- ³⁶ Там само. — С. 258–259.

- ³⁷ Там само. — С. 259–260.
- ³⁸ Донецкий пролетарий (Харьков). — 1918. — № 74. — 16 февраля.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Затонський В.* Кілька зауважень до статті тов. Рубача // *Летопись революции.* — 1926. — № 1(16). — С. 56.
- ⁴¹ *Ленін В. І.* Телеграма В. О. Антонову-Овсієнку — В. О. Антонову-Овсієнку — Телеграма Г. К. Орджонікідзе // *Повне збір. творів.* — Т. 50. — С. 33, 34–35.
- ⁴² *Затонський В.* Уривки із спогадів про українську революцію // *Літопис революції.* — 1929. — № 4. — С. 169.
- ⁴³ Див.: *Варгатюк П. Л.* Назв. праця. — С. 41.
- ⁴⁴ *Ленін В. І.* В. О. Антонову-Овсієнку // *Повне збір. творів.* — Т. 50. — С. 32–33.
- ⁴⁵ Декреты Советской власти. — Т. I. — М., 1957. — С. 402–403; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — Октябрь 1917 — июль 1918. — М., 1974. — С. 228.
- ⁴⁶ Див.: *Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Сб. документов и материалов.* — С. 112.
- ⁴⁷ Там само. — С. 113.
- ⁴⁸ Там само. — С. 64–65.
- ⁴⁹ Там само. — С. 66.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ *Ленін В. І.* // *Повне збір. творів.* — Т. 40. — С. 18.
- ⁵² Див.: *Варгатюк П. Л.* Назв. праця. — С. 43–44.
- ⁵³ Известия Юга (Харьков). — 1918. — 2 апр.
- ⁵⁴ Див.: *Очерки истории Коммунистической партии Украины.* Изд. 4-е, доп. — К., 1977. — С. 275–284.
- ⁵⁵ Див.: *Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 года. Протоколы.* — К., 1991. — С. 163–165.
- ⁵⁶ Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 225. Первый совнарком Украины // *Вечерний Киев.* — 1988. — № 204 (13419). — 3 сентября; *Затонский В.* К вопросу об организации Временного Рабочее-Крестьянского Правительства Украины (ноябрь 1918 г.) // *Летопись революции.* — 1925. — № 1(10). — С. 139–149 (*Український історичний журнал.* — 1989. — № 5. — С. 115–123).
- ⁵⁷ Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 6. — М., 1975. — С. 244–245; Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. документов и материалов в 3-х т. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 456–457; *Антовно-Овсієнко.* На Україну! // *Літопис революції.* — 1929. — № 4. — С. 179–182; *Рубач М.* К истории гражданской войны на Украине // *Летопись революции.* — 1924. — № 4. — С. 162.
- ⁵⁸ *Затонський В.* Із спогадів про Українську Революцію // *літопис революції.* — 1930. — № 5(44). — С. 153.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 19 зв.
- ⁶⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ РФ). — Ф. 130. — Оп. 3. — Спр. 681. — Арк. 2).
- ⁶¹ *Ленін В. І.* Постанова РНК про боротьбу проти Каледіна // *Повне збір. творів.* — Т. 35. — С. 207; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — С. 171; *Затонський В.* Уривки з спогадів про Українську революцію // *Літопис революції.* — 1929. — № 4. — С. 167–168.
- ⁶² Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 6. — М., 1975. — С. 364.
- ⁶³ Див.: *Ленін В. І.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 263–264; В. И. Ленин об Украине. Неизвестные документы // *Коммунист Украины.* — 1999. — № 2. — С. 54.
- ⁶⁴ ГАРФ РФ. — Ф. 130. — Оп. 3. — Спр. 682. — Арк. 2.

- ⁶⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 6. — С. 420.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 17.
- ⁶⁷ ГАРФ РФ. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 17. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 23. — Арк. 1.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 76, 78, 79; Спр. 15. — Арк. 20.
- ⁶⁹ Затонский В. Как была основана КП(б)У // Коммунист (Харьков). — 1921. — 7 ноября.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Див.: Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — Донецк. — 1978. — С. 172.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 478. — Арк. 3.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ *Ленін В. І.* Телеграма В. І. Межлауку // Повне зібр. творів. — Т. 50. — С. 308.
- ⁷⁶ *Ленін В. І.* Телеграма В. І. Межлауку і К. Є. Ворошилову // Повне зібр. творів. — Т. 50. — С. 333.
- ⁷⁷ Див.: В. И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — С. 288–289; В. И. Ленин об Украине. Неизвестные документы. — С. 57–58.
- ⁷⁸ Див.: Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — С. 150.
- ⁷⁹ Там само. — С. 180–181.

НАДЗВИЧАЙНЕ ПОВНОВАЖНЕ ПОСОЛЬСТВО УСРР ДО МОСКВИ: СПРОБА РОЗВ'ЯЗАННЯ ДИПЛОМАТИЧНИМ ШЛЯХОМ ПЕРШИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ*

Перше серйозне напруження, що набрало конфліктних міждержавних обрисів, у стосунках між Українською соціалістичною радянською республікою і Російською соціалістичною федеративною радянською республікою, припадає на весну 1918 р.

18 лютого розпочався воєнний похід в Україну 20 німецьких і австро-угорських дивізій. Його юридичною підставою стало офіційне запрошення Центральною Радою, представники якої 27 січня підписали Брестський договір, новопридбаних союзників для наведення «ладу і порядку». Виконання цього завдання означало витіснення з території України органів радянської влади, ліквідацію більшовицьких організацій, розгром червоноармійських частин.

Природно, радянський уряд України — Народний Секретаріат змушений був вдатися до низки термінових заходів, які мали на меті протидію планам своїх політичних суперників.

Довелося ще один раз переглянути функції народних секретарів, ще раз скоригувати структуру уряду. За таких обставин 4 березня 1918 року М. Скрипник призначається ЦВК Рад України Головою Народного Секретаріату та народним секретарем закордонних справ¹.

Від ясної, чіткої уяви новообраного голови уряду про ситуацію, у якій знаходилась тогочасна Україна, від глибини усвідомлення її статусу у стосунках як з іншими національно-державними утвореннями колишньої імперії, так і зі своїми західними сусідами, багато в чому залежала політика, лінія поведінки Народного Секретаріату. Ось коли у величезній нагоді Миколі Олексійовичу мало стати знання тих процесів, що розвивалися в краї протягом 1917 — перших місяців 1918 року.

Проте, мабуть, не можна знову не зазначити, що М. Скрипник здебільшого знав про ці події із періодики, від товаришів по партії. Безпосередню участь у розв'язанні тих чи інших проблем, зокрема національно-державних, він став брати лише самим останнім часом. І якщо прагнути з'ясувати гносеологію поглядів М. Скрипника на шляхи розвитку України, то все ж доведеться визнати,

* Сюжет з книги автора «Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника» (К., 2002. — С. 59–65), передрукований науковим щорічником «Україна дипломатична» (Випуск V. — К., 2005. — С. 327–339).

що до березня 1918 року українські проблеми носили для нього більше теоретично-абстрактний характер.

Очевидно, не можна вважати, що на даний момент Микола Олексійович досить глибоко володів і теоретичними знаннями в національному питанні взагалі. В усякому разі, у своїх публікаціях він цієї проблеми практично не торкався. В результаті сталося так, що до розв'язання завдань національно-державного, а далі — і національно-партійного будівництва він був, начебто, у цілому і підготовлений, хоч вважати цю готовність оптимальною все ж не можна.

В день свого призначення на вищу урядову посаду М. Скрипник направив нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталіну телеграму про становище в Україні. На той час голові радянського уряду України ще не було відомо про підписання Радянською Росією Брестського миру. Як інтернаціоналіст, Микола Олексійович висловлювався за підписання такої угоди заради збереження завоювань революції.

«Ваша телеграма, — писав М. Скрипник, — змушує припускати, що у зв'язку з пунктом четвертим мирного договору Раднарком змушений розглядати Україну як таку, що перебуває поза Федерацією і лише в дружній угоді. Чи так це? Якщо так, скажіть певно, якщо не так, то як саме дивиться Раднарком. Це дуже важливо знати, тому що цим визначається досить багато чого, бо, як Вам відомо, ми досі продовжуємо стояти на ґрунті федерації, якщо необхідність рятування революції не змусить стати на іншу позицію Вас. І моя особиста думка: зараз треба відстояти базу для соціалістичної революції хоч би лише на відомій території, якщо це лише можливо. Тому, на мою думку, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету щодо України, а насамперед, інтересами подальшого розвитку соціальної революції. Повторяю, це моя особиста думка і мені самому, як працюючому тут, боляче передчувати можливість вашого формального нейтралітету, але нехай визначає не це, а інтереси загальносоціалістичної боротьби»².

М. Скрипник, інші більшовики, що входили до ЦВК Рад України, Народного Секретаріату, спрямовуючи боротьбу мас проти австро-німецької навали, водночас провели роботу з підготовки II Всеукраїнського з'їзду Рад (17–19 березня 1918 року), на який винесли найживотрепетніші питання тогочасного становища республіки.

Голова уряду виступив на з'їзді з привітанням, промовами про поточний та політичний момент.

Хоч більшовики й не мали переваги на з'їзді (вони становили другу за чисельністю фракцію: на початок з'їзду лівих есерів було 414, а більшовиків — 401), спираючись на ліві елементи з інших партій (крім лівих есерів — ліві українські соціал-демократи, максималісти), вони домоглися проведення своєї лінії, своїх рішень.

Більшість делегатів Всеукраїнського з'їзду після впертої боротьби підтримали курс VII з'їзду РКП(б) на мирний перепопочинок і згодилися з Брестським миром. Зважаючи на умови останнього, які розривали зв'язок України з Росією,

з'їзд оголосив Україну незалежною радянською республікою і заявив, що, по суті, взаємини братніх республік залишаються попередніми.

Для інформації про рішення з'їзду, а також для досягнення домовленості про форму взаємостосунків між РСФРР і Радянською Україною у зв'язку з підписанням Брестського миру і австро-німецькою окупацією України 26 березня 1918 року було ухвалено направити до Москви Надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України і Народного Секретаріату³. У спеціальному мандаті значилося: «Іменем Української робітничо-селянської Республіки.

Робітничо-Селянський уряд України — Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів та Народний Секретаріат Української Народної Республіки уповноважує Надзвичайне Повноважне Посольство декларувати самостійність Української Совітської Федеративної Республіки перед Урядом Російської Совітської Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Совітськими Федераціями — Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне посольство складається з Голови Народного Секретаріату, Народного Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексійовича Скрипника, народного Секретаря Внутрішніх Справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народного Секретаря Освіти і Міжнаціональних Справ Миколи Явтуховича Врублевського. Вищезазначені члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори, обов'язкові для держави Української⁴.

Слова в мандаті звучать досить гучно, навіть урочисто. Та в житті все було не лише значно прозаїчніше, а й часто просто безпорадніше.

Чимало зусиль коштувало, зокрема, документально оформити той самий мандат. За умов поспішної евакуації неможливо було відразу знайти голову ВУЦВК В. Затонського, потім печатку вищого органу державної влади УСРР, з приводу чого М. Скрипник і Г. Лапчинський (тоді тимчасово виконував обов'язки головного писаря Народного Секретаріату) затіяли безрезультатне листування⁵. Комендант Таганрога не мав можливості знайти для повноважного посольства потяга і певний час погоджував з В. Антоновим-Овсієнком питання про те, щоб причепити вагон з високими урядовцямим до товарного поїзда та негласно оглянути їхній багаж, зірвав екстренний від'їзд до Москви⁶. Не мали практичного наслідку і звернення М. Скрипника, його товаришів до різних відомств у Москві з проханнями прискорити їхній проїзд територією РСФРР. Годинами посольство УСРР чекало на станціях оказії і врешті згоджувалось їхати, коли вагон таки чіпляли до товарних ешелонів⁷.

Звичайно, все це не додавало ентузіазму, певною мірою дратувало, однак не кидало високих посланців у відчай. Прибувши до Москви, М. Скрипник відразу ж підготував статтю «Новий стан революції на Україні», у якій зробив спробу дати більш повну і точну інформацію про події в республіці, які часто висвітлювались невірно російською пресою. У статті йшлося про розстановку

сил, настрої мас, ставлення до Брестського миру, взаємини з лівими есерами, про перспективи революційної боротьби. Спеціально виділявся розділ «Мета приїзду до Москви», у якому говорилося: «Нас послав Центральний Виконавчий Комітет українських Рад і Народний Секретаріат, щоб офіційно заявити перед Радою Народних Комісарів і Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом про проголошення другим Всеукраїнським з'їздом Рад незалежності України.

Далі, ми приїхали як посольство від незалежної держави, щоб заявити, що наше ставлення до Російської Федерації буде цілком приятельським.

Ми добре розуміємо, що в даний момент Радянська влада Росії не може нам прийти на допомогу, але ми сподіваємося на свої власні сили, що зростають з кожним днем, тому що маси все більше розуміють, що їх порятунок — в закріпленні й посиленні на Україні Радянської влади»⁸.

1 квітня 1918 року Микола Олексійович виступив на засіданні ВЦВК РСФРР. Розповівши про тяжке становище в республіці, про опір мас окупантам та їхнім спільникам, глава Надзвичайного Посольства зупинився на рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад: «Весь український з'їзд визнав, що нав'язаний Австро-Німеччиною Російській Федерації мирний договір формально розривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною. Ми, товариші, завжди були прихильниками об'єднання всіх трудящих мас, всього робітничого класу, всього найбіднішого класу в єдину силу, що бореться проти єдиного ворога — світового капіталу, і ми завжди боролися проти того, щоб які-небудь шовіністичні спонуки відокремлювали Україну від усієї Радянської Федерації, але зараз цілі боротьби, що однаково стоять перед нами і перед вами, змушують нас визнати, що цей нав'язаний Німеччиною (Російській) Федерації мирний договір формально підриває федеративні узи і український революційний народ стає самостійною Радянською республікою. Звичайно, по суті об'єднання обох республік залишається попереднім. Ми впевнені, з'їзд цей заявить гучноголосо у своїй резолюції, ми впевнені, що в подальшій боротьбі трудящих мас федеративний зв'язок буде відновлений і всі радянські республіки об'єднуються в єдину світову соціалістичну республіку»⁹.

3 квітня на засіданні Раднаркому члени Надзвичайного Посольства виголосили декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Радянською Росією і проголошення України самостійною республікою. У декларації говорилося, що український народ не скориться окупації і продовжуватиме боротьбу проти австро-німецьких загарбників і внутрішньої контрреволюції, за відновлення влади Рад на Україні і братніх зв'язків з Радянською Росією. Раднарком РСФРР взяв декларацію до відома і в спеціальній резолюції (автор Г. Чичерін) висловив «своє захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які в даний час є одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції»¹⁰.

Добре відомо, що міжнародні відносини, дипломатична практика завжди мали і мають не лише парадний, показний бік. За офіційним фасадом часто

ховаються й чималі суперечності, проблеми, які часом набирають досить гострих форм, вимагають чималих зусиль для погодження, супроводжуються ускладненням особистісних стосунків тощо. Не обійшлося без прикростей і в даному разі.

Паралельно з гучними деклараціями дедалі виявлялись конфліктні, у чомусь навіть скандальні тенденції у відносинах між посадовими особами УСРР і РСФРР. Справа полягала в тому, що, евакуюючись з України, Народний Секретаріат вивозив певний обсяг цінностей, і ще до прибуття Надзвичайного Посольства до Москви — уповноважені урядом особи почали здавати цінні папери, готівку, коштовні речі до Державного банку Росії, інших установ столиці РСФРР. Однак, першого ж дня перебування в Москві М. Скрипник, його колеги зрозуміли, що практичного доступу до надбань України вони надалі не матимуть. Виникали проблеми і щодо долі банківських кредитних білетів, випущених свого часу Центральною Радою. Адже підписаний РСФРР Брестський мир можна було витлумачити і таким чином, що використання згаданих цінних паперів у фінансових операціях РСФРР сприймалось би як опосередкована недружня акція щодо України, тобто як порушення взятих на себе Росією зобов'язань.

Тому уже 1 квітня 1918 року М. Скрипник власноручно написав три офіційних документа про необхідність припинення здачі цінностей, привезених з Катеринослава, і повернення їх, як і тих, що вже були прийняті Московською конторою держбанку, до Таганрога, в розпорядження Народного Секретаріату України¹¹. Тоді ж було покладено початок інтенсивному листуванню записками з Й. Сталіним, Г. Чичеріним, Л. Караханом (член колегії закордонних справ РСФРР), однак московські урядові чиновники не хотіли приймати представників України, під різними приводами зволікали із розв'язанням питань, які ставила українська сторона¹².

Аргументи, які висувала російська сторона, буцімто катеринославські цінності зараховуються як відшкодування виділених раніше Радянській Україні кредитів, М. Скрипник, його колеги вважали безпідставними. Тому відповідальним особам, що супроводжували цінності з України, було віддано розпорядження припинити їхню здачу в банки Москви і під охороною повернути до Таганрога¹³. А у відповідному зверненні до РНК поряд з неодмінними для такого роду документів дипломатичними атрибутами (завіряннями в повазі, приязні і т. ін.) містився і досить різкий елемент про незмінність позицій про повернення зданих цінностей і про те, що дане прохання не означає «нашого примирення з неприпустимим затягуванням загального повернення Народному Секретаріату всіх евакуйованих цінностей»¹⁴.

Тоді ж було підготовлено дорученням на ім'я члена посольства народного секретаря М. Врублевського «одержати від уряду Російської Федерації цінності, евакуйовані з України, повністю або частково»¹⁵.

Останній з виявлених документів щодо порушеного питання датований 6 квітня 1918 року. Це ще одне звернення до уряду Російської Федерації за підписом Голови Народного Секретаріату Української Радянської Республіки і ряду

народних секретарів. В ньому сконцентровано сутність колізії, що набрала на той час досить непривабливого вигляду: «Через наступ німецьких військ, цінності, які знаходяться у розпорядженні Народного Секретаріату Української Радянської Республіки були евакуйовані в різні відділення Державного банку (в Москву, Самару, Саратов, а також у Нижній Новгород і Воронеж). Цінності ці були евакуйовані з Києва, Полтави, Катеринослава, Харкова та інших міст України. В числі цінностей знаходяться: кредитні білети, випущені Центральною Радою, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання і векселя, кредитні білети і т. д. Здані вони були в Державний банк під самими різними формами: як такі, що перебувають в розпорядженні Народного Секретаріату чи Центр. Вик. Ком., чи окремих рад України, чи навіть просто як евакуйовані з відділень Держ. банку на Україні.

Через наступні переговори Ради Народних Комісарів з Центральною Радою ці цінності, що є надбанням трудящих мас України і тимчасово знаходяться на збереженні в Держ. Банку Російської Федерації, можуть стати предметом зазіхань контрреволюційної Ради; тоді як вони потрібні для справи боротьби українських трудящих мас. Зокрема, т. зв. карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою: втратити свою цінність.

Через те просимо Раду Народних Комісарів Російської Федерації зробити загальне розпорядження про негайну видачу Народному Секретаріату Радянської Української Республіки цінностей, евакуйованих з України в Росію»¹⁶.

З відтворюваною ситуацією переплелася подія, яка, з одного боку, висвітлювала справжнє ставлення тодішнього наркома у справах національностей, а згодом вищого керівника партії і держави Й. Сталіна до України, її суверенності, її повноважних представників, а з другого, чимало визначила у його майбутніх особистих стосунках з одним із найталановитіших діячів України тих років — М. Скрипником.

4 квітня 1918 року Голова ЦВК Рад України В. Затонський мав розмову по прямому проводу з Й. Сталіним¹⁷. Пізніше він намагався доводити, що розмова носила приватний характер і мала на меті просто передати М. Скрипнику, з яким, начебто, не було можливості зв'язатись, найновітнішу інформацію про події в районі Ростова — Таганрога, про настрої партійних, радянських, військових працівників, наміри активізувати спільну боротьбу щодо відсічі австро-німецьким окупантам, плани вдатись з цією метою до низки організаційно-технічних і воєнних заходів¹⁸.

Не виключено, що В. Затонський свідомо використав такий «дипломатичний хід» для зондажу однієї з найвпливовіших посадових осіб в РСФРР (якій у питаннях політики в національних регіонах беззастережно довіряв В. Ленін) щодо обраної лінії поведінки, уже здійснюваних, хоч і не санкціонованих кроків. Хотів того В. Затонський чи ні, однак він спровокував Й. Сталіна, стурбованого можливим втягуванням Дону — однієї з областей РСФРР у боротьбу проти німців як можливого приводу для зриву Брестського миру, на рішучий, категоричний осуд

дій українського радянського керівництва. З притаманною йому прямолінійністю Й. Сталін грубо обірвав Голову ВУЦВК і роздратовано заявив: «Ми тут всі думаємо, що ЦВК Ук. повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить грати в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру. Прохаю передати копію цієї записки Надзвичайному Комітету (так в тексті, можливо — посольству. — В. С.), Донському Ревкому і ЦВК Нарком Сталін»¹⁹.

Звичайно, така, можливо, за великим рахунком, у чомусь і зрозуміла реакція, висловлена у зовсім неприпустимій для діяча високого державного масштабу, викликала природне обурення представників Української Соціалістичної Радянської Республіки. Надзвичайне Посольство терміново підготувало заяву урядові Російської Радянської Федерації. Його підписали Голова Народного Секретаріату М. Скрипник, інші народні секретарі. «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна, — говорилося у документі. — Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, але волю трудящих мас України, яка виразилась у постанові II-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні зробленому наркомом Сталіним, спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і не допустимі з боку представника сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації і зривається радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хто-небудь наслідують назвати боротьбу української трудящої маси «грою», «яку» час припинити, то самі маси України, що ведуть боротьбу, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть із зайнятих германцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружнє ставлення, до якого зобов'язався Рад. Нар. Комісарів Російської Федерації щодо Української Республіки вимагають недопущення заяв, які спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і прямо сприяють ворогам українських трудящих мас»²⁰.

Далі Повноважне Представництво України спробувало довести, що його діяльність ніякою мірою не може розглядатись як такою, що суперечить Брестській угоді і може спричинитися до конфлікту між РСФРР і Німеччиною. «Окремі групи і частини Російської Федерації від неї відколюються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці (мова, звісно, про радянську УНР. — В. С.) створення «Південної Радянської Федерації». Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною радою трудящі маси місцевостей, на які чинить замаху ця Центральна рада, але ніскільки не має намірів втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини»²¹.

Автори документа торкнулися і питання, яке навряд чи на той час мало однозначне тлумачення — про належність частини Області Війська Донського — а саме Таганрозької округи — Україні: «Відносно вимог наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог

є частиною території Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати — до Російської чи Української»²².

Надзвичайне Повноважне Посольство висловило прохання до уряду РСФРР «зробити належне роз'яснення щодо виступу наркома Сталіна і тим відвернути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть відбитись на боротьбі трудящих мас України за соціалізм»²³.

Як було вичерпано конфлікт — достеменно не відомо. Оскільки з боку української делегації нарікань з цього приводу більше не було, очевидно, В. Леніну, як і завжди, вистачило дипломатичного і політичного хисту, щоб примусити Й. Сталіна зняти напругу.

Та напевно чи до цього моменту більше подумки не звертались і Й. Сталін, і М. Скрипник. І можна допустити, що осадок, який залишила ця історія в пам'яті обох, не раз позначався на їхніх позиціях щодо складних аспектів розв'язання різних проблем, а також і на їхніх особистих стосунках.

Резюмуючи, можна відзначити, що в той час, коли уряд Радянської України очолював М. Скрипник, з різних обставин статус України як національно-державного утворення далеко не усталився. Цей статус змінювався, нерідко втілював у собі в різних комбінаціях принципові підходи до розв'язання національної проблеми з факторами тимчасової дії, елементами політичного, дипломатичного характеру. Таке поєднання часом було досить суперечливим. Постійна ж причетність М. Скрипника до пошуків розв'язання щонайскладніших проблем національно-державного будівництва, відносин з іншими державними утвореннями виробили в ньому своєрідну методику, якій він не зраджував і в наступному, намагаючись іноді штучно поєднати суперечливі елементи, хоч настійної потреби в цьому уже й не було. Це іноді призводило до виникнення нових ускладнень, коштувало самому Миколі Олексійовичу нелегких моральних переживань і збитків.

¹ Постановления и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украинской Народной Республики. — 1918. — № 82; *Бош Е.* Год борьбы. 2-е изд. — К., 1990. — С. 243–245.

² *Скрипник М. О.* Вибрані твори. К., 1991. — С. 93–94.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. 4.1. — Арк. 25.

⁴ Там само. — Арк. 67.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. 1, 1 зв.

⁶ Там само. — Арк. 2–5, 6, 7 зв.

⁷ Там само. — Арк. 26, 27.

⁸ *Скрипник М.* Вибрані твори. — С. 102.

⁹ Там само. — С. 97–98.

¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5. — М., 1974. — С. 356.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. 20–23.

¹² Там само. — Арк. 35, 36, 51, 58, 65, 65 зв., 66, 66 зв.

-
- ¹³ Там само. — Арк. 20.
¹⁴ Там само. — Арк. 54.
¹⁵ Там само. — Арк. 55.
¹⁶ Там само. — Арк. 59.
¹⁷ Там само. — Арк. 62–63.
¹⁸ Там само. — Арк. 82–101.
¹⁹ Там само. — Арк. 64.
²⁰ Там само. — Арк. 57.
²¹ Там само.
²² Там само. — Арк. 57 зв.
²³ Там само.

ПРИХІД П. СКОРОПАДСЬКОГО ДО ВЛАДИ: МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЧИННИКИ ЗАКРІПЛЕННЯ РЕЖИМУ*

Загалом коротка за історичними мірками революційна доба — 1917–1920 рр. — ознаменувалася в Україні потужним вибухом державотворчих ідей, концепцій, поривань, частина яких була доведена до стадії експериментів, пройшла ґрунтовну суспільну апробацію.

Особливе місце в історичному досвіді посів період гетьманату. Він став справжньою альтернативою планам соціальних і національних перетворень, якими буквально марили соціалістичні сили мало не всієї тогочасної Європи. Гетьманат круто змінив вектор прогресивного поступу, став спробою наочної реалізації політико-правової моделі суспільного устрою, в основі якої лежала філософія повернення до здавна відомих, випробуваних людством цінностей у поєднанні з національно-специфічними традиціями, що, здавалося, також назавжди відійшли в минуле.

Як у 1918 р. українське суспільство розкололося на два нерівні табори, більший з яких рішуче не сприйняв запропонованих П. Скоропадським рецептів «оздоровлення» нації, так і до сьогодні продовжуються непримиренні битви представників різних підходів до тлумачення, оцінки однієї з дуже непростих сторінок вітчизняного досвіду. При цьому створюється враження, що останнім часом адептів монархічно-авторитарного варіанту українського державотворення помітно побільшало. А відтак, важливо предметно розібратися в теоретичних підвалинах історичного феномена у тісному взаємопоєднанні з тим, як реалізувалися заміри і що вони реально несли суспільству в цілому. Принципове значення має неупереджена, позбавлена кон'юнктурних нашарувань оцінка результатів нетривалого функціонування режиму і виважений, вдумливий розбір аргументації, пропонованої сьогоднішніми дискутантами.

Починати ж аналіз логічно зі з'ясування питання про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників державного перевороту, оформлення гетьманського режиму.

Безперечно, суспільні суперечності (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) в Україні на середину весни 1918 р. надзвичайно загострилися, сплелися

* Стаття вперше опублікована в «Українському історичному журналі» (2008. — № 4. — С. 5–19), стала основою для сюжету в книзі автора «Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. II. Рік 1918» (К., 2009. — С. 146–178).

в надто тугий вузол. Перспективи скільки-небудь швидкої та обнадійливої нормалізації життя просто не проглядалося, точніше: тогочасні правлячі кола її не пропонували.

Із цього погляду рішуче розрубання вузла, насильне усунення з політичної арени Центральної Ради — уособлення національно-демократичного фронту, оплоту соціалістично орієнтованих політичних сил, концентрація влади в руках правого табору були значною мірою зумовленими, навіть закономірними — принаймні, як тимчасова розрядка ситуації — з тим, щоб ефективніші рішення віднаходити дещо пізніше, «по ходу» запущеного в дію процесу. Порівняно підготовленішими до спроби випробування ролі національних провідників виявилися у той час сили, що до того були «відторгнутими» на «обабіч» активного суспільного життя.

Національно-демократичні сили, навпаки, виявили свою слабкість у тогочасних подіях не лише майже повною відсутністю конструктивного прагматизму, а й нездатністю точно оцінити ситуацію, оперативно запропонувати привабливі варіанти поведінки, на які б пристали маси.

Спільною для сучасних праць істориків різних напрямків є теза, згідно з якою головну роль у падінні Центральної Ради відіграв зовнішній фактор. Це насправді настільки очевидно, що зайве на цьому аспекті зупинятися. Значно доцільніше сконцентрувати увагу на сутності політичної кризи, яку Центральна Рада не змогла подолати, а праві сили цим ефективно скористалися.

Із січня до кінця квітня 1918 р. ішов неухильний процес падіння авторитету української влади. Чи не найпереконливішим доказом відсутності у Центральній Раді масштабної, надійної опори була мізерність збройних сил УНР. Якщо навіть погодитися з тими дослідниками, які все ж завищено визначають чисельність армії УНР у 15 тис. чоловік¹, то і такої сили у той час було зовсім недостатньо для вирішального впливу на долю України.

До того ж, окрім кількісних характеристик, не можна не зважати і на якісні показники: вкрай низьку боєздатність українських частин і бездарність військового проводу. Навесні 1918 р. керівництво Міністерства військових справ здійснило низку заходів, які ще більше ослабили армію УНР. Так, 15 квітня 1918 р. було змінено 90 % командирів і начальників штабів українських військових частин. Того ж дня міністр О. Жуковський підписав наказ про передислокацію українських полків і дивізій². Це призвело до того, що на момент перевороту значна їх частина перебувала у дорозі. Свідомо чи ні, але військове керівництво УНР сприяло діям німецького командування у блокуванні незначних українських військових підрозділів у Києві й позбавило останніх бодай якоїсь реальної можливості підтримати Центральну Раду.

Хрестоматійним стало твердження, що німці силоміць роззброїли дивізію синьожупанників і залишили політичний провід УНР беззахисним. Проте наявні факти дають серйозні підстави для висновку, що керівництво Народного міністерства військових справ не лише знало про наміри німців, але й, певною мірою, заздалегідь дало на них згоду. Ще у середині квітня 1918 р. під тиском

німецьких генералів О. Жуковський погодився на розформування українських дивізій, утворених з колишніх полонених. Згідно з домовленістю, підрозділи цих дивізій підлягали демобілізації, в армії УНР могла залишитися незначна частина лише командного складу. Для проведення акції сторони мали створити спільну комісію³. Наприкінці квітня німці самостійно розпочали розформування українських військових частин. Правда, на день перевороту було розформовано лише один полк синьожупанників, інші ж полки дивізії були ліквідовані в першій половині травня 1918 р.

За умов присутності в Україні іноземних військ врятувати державні інститути від зазіхань німецьких та австро-угорських генералів могла лише широка й масштабна підтримка Центральної Ради з боку населення УНР, особливо селянства. Значна ж, заможніша його частина була незадоволена аграрною політикою Української влади і вимагала скасування закону про соціалізацію землі. Саме вона в лютому–квітні 1918 р. виявила підвищену активність, поряд із відміною земельного закону домагалася забезпечення вільної діяльності несоціалістичних українських партій та організацій і введення представників Української демократично-хліборобської партії (УДХП) до Центральної Ради. Однак керівництво УНР з обережністю ставилося до цих пропозицій, штовхаючи тим самим заможне українське селянство шукати підтримки та захисту у німців та австрійців.

Негативно впливали на політичний стан у державі і постійні конфлікти між урядом та фракціями українських політичних партій у Центральній Раді. Зокрема, діяльність Ради народних міністрів дедалі відвертіше критикували представники УПСР та УПСФ. Конфлікти між урядом і фракціями політичних партій у Раді провокувалися також керівництвом ряду міністерств. Так, міністр внутрішніх справ М. Ткаченко заборонив проведення 29 березня 1918 р. святкової демонстрації в Києві, присвяченої річниці створення Центральної Ради⁴. При цьому представники фракцій не отримали жодних роз'яснень щодо таких дій.

Різку критику викликали запровадження урядом цензури на друковане слово, заборона страйків і зборів, нехтування інтересами професійних спілок та невизнання колективних договорів, вимоги до робітників гарантувати політичну благонадійність. Така діяльність уряду призвела до того, що частина депутатів фракції УСДРП у Малій Раді (М. Андрієнко, М. Ковальський, О. Гермайзе, М. Єремійв) на знак протесту склали із себе повноваження членів Центральної Ради⁵.

Сама ж Рада народних міністрів УНР взагалі тривалий час була паралізована, втягнувшись у процес реорганізації, який тривав майже весь березень 1918 р., та, по суті, не завершився і в наступному місяці.

Весною 1918 р. активізували свою діяльність праві партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. У Києві сформувалася Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала у своїх рядах землевласників і колишніх військових. Серед членів УНГ (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками, не перевищувала 2 тис. чол.) значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва,

а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво УНГ поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України.

Серед них найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія, Союз земельних власників і Рада землян. Але між ними існували істотні розбіжності в підходах до аграрного та національно-культурного питань. УДХП прагнула зміцнення української державності й виступала за парцеляцію великої земельної власності. Союз земельних власників та Рада землян захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Розбіжності між цими організаціями були зумовлені і їх соціальною базою. Союз земельних власників користувався впливом переважно на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада землян була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки.

УДХП виступила ініціатором скликання в Києві Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Українська народна громада підтримала це починання і вирішила взяти активну участь у його підготовці. Планувалося скликати цей форум обов'язково до 12 травня 1918 р., щоб випередити Центральну Раду, яка призначила на цю дату відкриття Українських Установчих зборів. П. Скоропадський направив свого представника до Союзу земельних власників, який мав переконати лідерів цієї організації в необхідності проведення такого з'їзду. Саме у той час з'явилася друкована відозва УДХП, яка призначала відкриття Всеукраїнського хліборобського з'їзду на 29 квітня 1918 р. Керівники УНГ та Союзу земельних власників підтримали демократів-хліборобів.

Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла у П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало очевидним, що Центральна Рада та її уряд нездатні зупинити наступ більшовицьких сил. У той час генерал відчайдушно намагався змобілізувати формування вільного козацтва на протибільшовицький опір і сподівався при сприянні голови французької військової місії в Києві, комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї залучити до спільної акції польський і чехословацький корпуси. Але цей план виявився нереальним.

У березні 1918 р. П. Скоропадський поселився в готелі «Кане» разом із колишніми офіцерами 1-го Українського корпусу. У той час ішло вироблення ідейно-політичних орієнтацій УНГ. Зокрема, планувалося запровадження загальних виборів, скликання сейму (парламенту), призначення сильного уряду та створення боєздатної української армії. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме такий диктатор мав вивести Україну з економічної та політичної кризи. Парчевський був одним із перших, хто пропагував необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх офіцерів та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних

власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради й уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію землевласників підтримувало австро-угорське командування.

Не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П. Скоропадського утворити новий, дієздатніший український уряд. Природно, слід було визначити претендента, який би його очолив. Пошуком кандидатів на цю посаду займалися різні служби окупаційного командування. Так, німецька військова контррозвідка запропонувала П. Скоропадського, І. Луценка та І. Полтавця-Остряницю. Їм була дана така характеристика: «Скоропадський — аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабівільний але честолюбний; лікар Луценко — сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець — політичний авантюрист, готовий на будь-які комбінації, якщо це принесе йому користь»⁶.

Інші німецькі служби кандидатами на владу називали М. Міхновського, того ж таки П. Скоропадського та Є. Чикаленка. Остання кандидатура швидко відпала. Д. Дорошенко серед причин зняття прізвища багатого поміщика та відомого громадського діяча з числа «пошукачів» називає відмову самого Є. Чикаленка. Але, мабуть, ближчою до істини є Н. Полонська-Василенко, яка основну причину усунення Є. Чикаленка з числа реальних претендентів на владу вбачає у небажанні німецького командування та багатьох впливових українців поставити на чолі держави під час громадянської війни цивільну людину.

Не було єдності з цього питання і в Союзі земельних власників. Так, один з його лідерів граф Гейдер пропонував на посаду диктатора Б. Ханенка (нащадок гетьмана М. Ханенка), але більшість також хотіла бачити на чолі України військового.

Загалом окупаційні власті віддали перевагу П. Скоропадському з цілої низки причин. Генерал мав достатньо гучне історичне ім'я — походив із старовинного українського роду (Іван Скоропадський був гетьманом України на початку XVIII ст.). Скоропадські на 1917 р. належали до числа найбільших земельних власників і в ході революційних подій виявилися стороною, що серйозно постраждала — соціалістичне законодавство і здійснені на його основі дії були спрямовані на руйнацію самого способу існування поміщицького роду.

П. Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання та орієнтації. Він довгі роки був у найближчому оточенні Миколи II і як офіцер честі доводив вірність абсолютизму в ході російсько-японської і Першої світової війн.

Опинившись у гострому конфлікті з Центральною Радою після українізації 34-го армійського корпусу та ставши почесним отаманом вільного козацтва (тодішній український провід уже в 1917 р. панічно боявся гетьманських зазіхань бойового генерала), П. Скоропадський яскраво уособлював неприйняття всіх

революційно-народоправчих планів і зусиль національно-демократичного табору, тим більше радикальних більшовицько-радянських сил.

Все це дозволяло небезпідставно сподіватися на те, що рівняння на кайзерівські й цісарські шаблони для П. Скоропадського будуть природними, органічними, наслідуватимуться, як мовиться, не за страх, а за совість, матимуть достатньо міцне не лише ідейно-психологічне підґрунтя, а й цілком певний матеріальний, класовий інтерес.

То ж кращого претендента на посаду, від якої залежало б розв'язання не стільки національно-українських проблем, скільки реалізація на теренах України інонаціональних інтересів, годі було й шукати.

Важливе місце в підготовці державного перевороту в Україні зайняла нарада представників центральних держав у ніч з 23 на 24 квітня 1918 р., що проходила в помешканні начальника штабу Київської групи армій генерала В. Гренера. Саме тоді остаточно було визнано зміну влади «необхідною і такою, що не складає особливих труднощів»⁷ і вирішено питання про майбутнього диктатора України. Однак слід звернути увагу, принаймні, ще на два важливі аспекти. По-перше, це з'ясування того, чому саме цього дня, 24 квітня 1918 р. представники центральних держав остаточно вирішили долю Центральної Ради.

Ще із середини березня в Києві почала працювати змішана комісія, яка мала підготувати новий економічний договір між УНР та центральними державами. Делегацію Української Народної Республіки очолив М. Порш — голова Державної комісії з товарообміну, німецьку та австро-угорську — послы А. Мумм та Й. Форгач. 23 квітня представники делегацій трьох держав підписали економічний договір, яким сповна документально забезпечувались інтереси Німеччини й Австро-Угорщини, їхні потреби в продовольчих товарах і сировині. Більше того, окупанти домоглися колосальних односторонніх вигод. Прикладом може бути нав'язана ними гра цін. Ось як її оцінювала лише в одному з аспектів німецька сторона: «Значення договору про вугілля стає ясным із зіставлення цін: у мирний час один пуд вугілля коштував тут 20 копійок, *встановлена нами зараз* (виділено мною. — В. С.) ціна $4\frac{1}{2}$ –5 крб. (у 25 разів вища. — В. С.).

Якщо, таким чином, Німеччина постачить Україні 19 млн. т. вугілля, то це принесе нам величезний прибуток — майже 96 млн. марок. З іншого боку, підвищення встановлених для нас українським урядом цін на хліб становитиме в середньому близько 3 крб. за пуд, тобто за належні поставки до Німеччини 30 млн пудів хліба — близько 90 млн. крб., що становить у середньому 120 млн. марок. Таким чином, у результаті вигідних фінансових умов угоди на вугілля ми сплачуємо за хліб лише близько 24 млн. марок»⁸. Тому німецьке командування мало якомога оперативніше подбати про пошук та приведення до влади в Україні такої сили, яка була б здатна виконати умови договору.

По-друге, німці вирішили підтримати кандидатуру П. Скоропадського не беззастережно. На нараді у генерала В. Гренера обговорювався план дій Київської групи армій. Була підготовлена заява про поточну й майбутню діяльність

військ центральних держав на українських землях⁹. Відхилення Центральною Радою положень цього документа означало б санкцію на державний переворот в Україні. Тому завбачливо пропонувалось одержати згоду на подібний документ від майбутнього диктатора — Павла Скоропадського.

Обидва документи (заява Центральній Раді і попередні умови П. Скоропадському) мали такі спільні положення: запровадження на території України окупаційних військово-польових судів, звільнення з державних установ «неблагонадійних елементів», відновлення приватної власності на землю, відміна всіх заборон на вивіз з України продовольчих товарів і сировини, неможливість формування українського війська чи його цілковита залежність від німецьких генералів¹⁰. Таким чином, окупаційне командування забезпечувало зміцнення своєї влади в УНР незалежно від того, хто згодився б на їхні ультимативні вимоги і яким чином розвивались би події в Україні надалі.

Дізнавшись про зміст заяви, Центральна Рада відмовилася її визнати й негайно висловила протест генералу-фельдмаршалу Г. фон Ейхгорну та німецькому послу в Україні А. Мумму фон Шварценштейну. Це фактично вирішило долю керівництва УНР. Того ж дня, 24 квітня 1918 р. відбулася зустріч начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера з П. Скоропадським. Після визнання останнім попередніх умов генерал підкреслив, що його війська нададуть підтримку диктатору тоді, як той власними силами здійснить державний переворот в Україні. До того ж моменту німці обіцяли витримувати нейтралітет. При цьому П. Скоропадському дали зрозуміти, що німецьке командування не допустить вуличних боїв.

Практичні ж, таємні дії окупаційного командування були зовсім іншими. В цей же день генерал-фельдмаршал Ейхгорн направив дві інструкції залозі в Києві. Перша встановлювала три таємні сигнали: «Готувати», «Здійснювати» і «Перепона звісткам». За першим німці мали зайняти стратегічні пункти Києва, після другого вони розпочинали роззброєння українських військових частин. Третій сигнал мав запобігти поширенню звісток з міста, а також не допустити зв'язку керівництва УНР із місцевими органами влади.

Друга інструкція передбачала збереження контролю окупаційного командування над залізничним транспортом України. У разі страйку українських залізничників німецькі війська повинні були здійснювати такі заходи: обсадити залогами всі важливі залізничні станції, майстерні та склади; захищати всіх осіб, які б виявили бажання продовжувати працю, карати агітаторів та страйкарів. У разі неможливості негайного припинення страйку — забезпечити контроль над бодай однією залізничною лінією та створити умови для її функціонування. На ній мав діяти німецький військовий порядок, а український персонал повинен був йому підкорятися. Особи, які чинили б опір його діям, мали ув'язнюватися¹¹.

24 квітня 1918 р. відбулася ще одна подія, що вплинула на позицію німецького командування. В Києві від імені доти невідомої організації «Союзу порятунку України» був заарештований багатий банкір А. Добрий. Його вважали

одним з найвпливовіших фінансових діячів, котрі мали тісні стосунки з німецьким командуванням. Він не мав особливого значення для німців, але вони не хотіли втратити зручної можливості для перевірки «міцності» Центральної Ради та українського уряду, їх здатності до рішучих дій. Тому командування Київської групи армій заявило протест керівництву УНР. Воно вимагало ретельного розслідування цієї справи та покарання винуватців. На все це Раді народних міністрів відводилося 24 години. Німецькі генерали прекрасно розуміли, що уряд УНР не зможе вкластися у цей термін. 25 квітня, не отримавши позитивної відповіді на свою заяву, Г. Ейхгорн оприлюднив наказ про введення німецьких польових судів в Україні, заборону будь-яких мітингів та зборів, обмеження свободи слова й друку.

Цього ж дня командуючий німецькими військами видав ще один наказ, яким фактично позбавляв український уряд можливості подбати про захист Києва. Німці зайняли всі стратегічні пункти міста. Їхні військові частини приступили до виконання заходів за сигнальними гаслами «Готувати» і «Здійснювати» від 24 квітня 1918 р. Тобто, переворот розпочався, по суті, 25 квітня. Його здійснював аж ніяк не П. Скоропадський «власними силами», а окупаційні війська.

Ситуація вимагала від Ради народних міністрів рішучих дій. Однак керівництво УНР розгубилося, не спромоглося прийняти бодай якогось рішення. Воно не наважалося ні на переговори з німцями, ні на відкриту боротьбу проти окупантів. У діях керівників УНР не було чіткості й послідовності. Адже в той час як Центральна Рада заявляла протести окупаційному командуванню, український уряд дав згоду на роззброєння своїх військових частин, що знаходилися на околицях Києва. Активну допомогу в проведенні цієї акції німцям надавали Січові стрільці¹².

Уже в розпал подій, 26 квітня командуючий Київської групи армій отримав і офіційний дозвіл німецького імператора на проведення державного перевороту в Україні. В ніч з 26 на 27 квітня німці роззброїли радикально налаштовану дивізію синьожупанників, сформовану свого часу в Німеччині з колишніх українських військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради і арештом ряду міністрів 28 квітня німецькі генерали дали згоду П. Скоропадському озброїти своїх прихильників.

Утім, на той час ситуація була взята під абсолютний контроль окупантами. Тому П. Скоропадський змушений був пізніше констатувати: «28-го квітня мені нічого не доводилося робити, все уже було готове»¹³. Та і 29 та 30 квітня генерал спокійно собі відпочивав і навіть згодом він не з'ясував, якими силами і коли займалися стратегічні пункти Києва¹⁴. Довелося виправдовуватися, що з часом «просто призабув деталі, подробиці дрібних сутичок».

Можна, звісно, дивуватися надзвичайному спокою і здатності самовладання генерала, виявлених у екстремальних умовах. А можна припустити, що П. Скоропадський від самого початку, як ніхто інший, знав свою справжню роль у перевороті, розумів, що від нього мало що залежить (зважаючи на сили, яких явно бракувало), а тому терпляче чекав фіналу.

Що ж до головних подій ключового дня, 28 квітня, то вони описані П.Скоропадським детально — доки силовими методами (однак із мемуарів не дуже ясно, хто їх насправді здійснював) блокувались установи, він міг кілька годин провести у роздумах біля пам'ятника Святому Володимиру¹⁵, потім тривалий час говорити з архієпископом Никодимом¹⁶ тощо.

Із погляду вищевикладеного не можна пристати до фабули розвитку подій, запропонованої О. Отт-Скоропадською та П. Гай-Нижником. На їх переконання, плани державного перевороту визріли у П. Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки. «Німецьке командування, як тільки дізналося про наміри генерала Скоропадського, розпочало з ним переговори і оголосило йому про свій нейтралітет з цього приводу», — наголошують автори¹⁷.

Таку позицію намагається аргументувати Г. Папакін. На його думку, «німці не стільки допомагали Павлу Скоропадському, скільки дотримувалися поблажливого нейтралітету, а іноді діяли просто провокаційно, як під час свого вторгнення до приміщення Центральної Ради 28 квітня, напередодні перевороту або брутального розгону Січових стрільців 30 квітня, вже після нього. Німецькі військовики пам'ятали генерала Скоропадського по фронту і не дуже довіряли йому. У випадку, коли б він не зміг протягом 29 квітня зайняти всі важливі об'єкти Києва або ж зустрів хоч якийсь серйозний опір, німецька адміністрація відмовилася б від попередніх домовленостей. Тоді б сам Скоропадський почув від генерала В. Гренера історичну фразу: «занадто пізно». За таких обставин за планами військового командування мала бути введена комендантська година і безпосереднє правління окупаційної армії»¹⁸.

На жаль, досвідчений дослідник-архівіст не підтверджує висловленого жодним посиланням на реальний факт чи документ. Мабуть, за всіх бажань цього зробити взагалі не можна — такі документи не могли народитися, оскільки австро-німецька сторона заявляла про «нейтралітет», «про людське око», як дипломатичне прикриття своєї справжньої ролі в подіях — натхненника, організатора й основної, вирішальної сили державного перевороту.

Можна зрозуміти і П. Скоропадського, який пізніше з очевидною виправдувальною метою дуже обережно згадував про «офіційний нейтралітет» окупантів — він вповні прикметно, зокрема, зауважував: «Як я чув, ця нейтральність, звичайно, була швидше на нашу користь»¹⁹. Коли ж вчитуєшся в мемуари генерала, важко зрозуміти, що він взагалі конкретно (окрім отримування інформації та розмов) робив у критичні години державного перевороту. Створюється враження, що, принаймні, він сам безпосередньо взагалі нічим не керував, не впливав на події.

Навіть акт обрання П.Скоропадського гетьманом пройшов за його присутності лише на самій останній стадії (коли все було готове), в усякому разі без втручання у процес вирішення питання хліборобами-власниками²⁰, якими, вочевидь, диригувала інша сила. І цією силою були окупанти.

* * *

Сучасні дослідники по-різному оцінюють період правління П. Скоропадського. Одні вважають його «бюрократично-військовою диктатурою»²¹. Інші застерігають, що, прийшовши до влади, гетьман отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю окупаційних військ²². Дехто визначає гетьманську державу як «український різновид маріократії»²³.

Останній термін, мабуть, має на меті, не змінюючи нічого по суті, хоч трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, яке дуже істотно зачіпає національне самолюбство — «маріонетковий режим».

Загалом, видається, втручатися в додаткові суперечки з приводу означеного предмета не надто раціонально. Достатньо звернутися до відомих документів, що походили з табору німецьких дипломатів і військової адміністрації, і все відразу стає на свої місця, гранично прояснює ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час у країні влада — німецьке верховне командування».

Тому можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч *будь-якому бажанню генерала Гренера і моєму* (тут і далі виділено мною. — В. С.) як особистого, так і ділового характеру. ...Дедалі сильне *обмеження уряду*, ніж те, *яке уже проведено* до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін. — В. С.), не рекомендується...»²⁴.

Та й справді, чого можна було ще домогатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування»²⁵.

А щоб жодних сумнівів ні у кого не виникало та з рішучим бажанням розставити усі крапки над «і», той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися «від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватися підтримкою нового уряду»²⁶.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вчитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. *Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо за необхідне...*» і, бажаючи у найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитись із Україною не як із державою, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а *лише як із окупованою областю*»²⁷.

Німецький посол принципово погоджувався з безпардонною лінією військових, у чому він неодноразово запевняв берлінське начальство. Однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано «підтримувати на Україні фікцію *самостійної* дружньої держави постільки,

оскільки це збігається з нашими інтересами». Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив такі: «...Необхідно рахуватися із суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватися з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою (*nur Puppe*) в наших руках (он як! — В. С.), а урядові установи обслуговують винятково наші інтереси»²⁸.

Що ж до персони П. Скоропадського, то її не надто шанували і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом»²⁹.

Принагідно можна відзначити, що німці вважали брутальні образи на адресу українських діячів цілком виправданими³⁰.

Новопостала ж влада мовчазно все зносила, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої і сама потерпала. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М. Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: «Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким і австро-угорським (виділено мною. — В. С.), яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»³¹.

Отже, всі політичні гравці дуже добре знали свою справжню роль у тогочасному суспільному процесі і ще не навчилися маскувати її.

То ж перша характеристика, яка сама по собі напрошується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна як «маріонетковість». І перевершити, «перекрити» її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом «прикрашати» його сутність і спрямування.

Для з'ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компоненту) як з погляду теоретичних уяв, так і з погляду практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових актів, якими проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складався з двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. Своєю чергою, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних, так і специфічних сфер життєдіяльності створеної політичної системи. До перших відносяться, зокрема,

законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив написати законопроекти новоутвореного державного організму члену Української народної громади правнику О. Палтову. Останній підготував проект відозви, яка після кількох редакційних правок була підписана гетьманом.

Цей документ отримав назву «Грамота до всього українського народу» і був оголошений 29 квітня 1918 р.³². Згідно з цією Грамотою Скоропадський тимчасово перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду Міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

Частина документу носить програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського сейму. В Україні повною мірою відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується низка заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд із цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава³³.

Крім грамоти, О. Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНГ та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905 р.)». П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом³⁴. О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту «Державний лад і голова держави» він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не в усьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши, відповідно до національної традиції назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися і президентом, що загалом логічно, адже не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися. П. Скоропадський вніс до проекту ще один істотний момент, який стосувався періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою — до скликання Українського сейму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України³⁵.

Врешті цей закон отримав назву «Про Гетьманську владу». Згідно з його положеннями, П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів формує Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб у разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти...»³⁶.

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Другий закон носив назву «Про віру». Він визначав православ'я державною релігією в Україні. Представники інших конфесій мали право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами.

Третій закон «Права і обов'язки українських козаків і громадян» передбачав, що громадяни були зобов'язані захищати свій рідний край. У новій державі всі мали платити встановлені законом податки та відбувати передбачені законодавством повинності. Громадяни могли вільно продавати і купувати майно, вибирати помешкання й вільно виїжджати за кордон. Будь чия власність оголошувалася непорушною. Примусове вивласнення майна закон допускав тільки за відповідну плату. Кожний громадянин мав право утворювати громади і спілки, вільно висловлювати усно й письмово свої думки.

Четвертий з оголошених документів — «Про закони» визначав порядок прийняття вищих державницьких актів Української Держави. Їх мало готувати кожне міністерство і після обговорення в Раді міністрів подавати на затвердження гетьманові.

П'ятим був закон «Про Раду Міністрів і про міністрів». Згідно з ним, уряд визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Отаман (голова) Ради Міністрів та члени кабінету були підзвітні гетьманові за загальний хід державного управління. Кожний з них відповідав за свій напрям роботи.

Наступний акт — «Про фінансову раду» визнавав останню найвищою державною установою з питань фінансової політики та кредиту. Членів ради призначав гетьман, але в обов'язковому порядку до неї входили голова Ради Міністрів, міністр фінансів і державний контролер.

Останнім був закон «Про Генеральний суд». Генеральний суд мав стати вищим захисником закону та Вищим судом України³⁷.

Ці сім законів стали правовою основою функціонування Української Держави.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненим.

Відразу ж після зміни влади було утворено центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів із німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П. Скоропадський, навпаки, прагнув якнайшвидше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено голові Ради Міністрів М. Устимовичу (Сахно-Устимовичу) — інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Однак М. Устимович не впорався з поставленим перед ним завданням. Фактично це був перший незначний успіх ЦУПу щодо блокування дій П. Скоропадського, позбавлення його широкої політичної підтримки. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячеві М. Василенку. Перед останнім було поставлено завдання до 1 травня, тобто за добу, завершити створення уряду.

Однак формування уряду виявилось справою об'єктивно складною. Розуміння й підтримки в суспільстві кроки нової влади не знайшли.

Мабуть, можна почасти погодитися з висновком Г. Папакіна про те, що «державний переворот та відновлення старовинної національної форми правління — гетьманату — на чолі з нащадком гетьманського роду Павлом Скоропадським стали єдиним шляхом подолання... системної суспільної кризи»³⁸. Почасти — тому, що справді було реалізовано один із шляхів до подолання наявної суспільної кризи. Однак вважати використаний варіант єдино можливим виходом із ситуації навряд чи можна.

Г. Папакін добре розуміє, що його висновок може бути переконливим лише в разі підтвердження ретроспективним аналізом досвіду 1918 р. Однак саме в цьому елементі він припускається очевидних маніпулювань добре відомими фактами. Історик стверджує, що повалення Центральної Ради «було визнано закономірним фактично всіма політичними силами країни, крім більшовиків та збанкрутілої партії українських есерів...»³⁹. Пославшись на свідчення функціонерів гетьманату про підтримку режиму антисоціалістичним блоком, «за яким ішли й росіяни, і євреї, й українці, і поляки, й кадети і октябристи», на прихильне ставлення до П. Скоропадського дипломатичних і військових представників Німеччини та Австро-Угорщини, інтерес офіційних кіл Франції, яка діяла через масонську агентуру (С. Моркотун), Г. Папакін наголошує: «Таким чином можна стверджувати, що проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. не викликало широкого спротиву в суспільстві, за винятком мітингово-анархічних заходів, спровокованих українськими есерами. Навколо гетьмана об'єдналися практично всі політичні рухи, правіші за соціалістів, — самостійники,

хлібороби-демократи, представники російських політичних партій та союзів, польські громадські сили, впливові ділові кола (Союз промисловців, торговців та фінансистів — Протофіс), а також широкі непартійні маси землевласницького населення. Він користувався також зовнішньою підтримкою, причому як центральних держав, так і таємних представників Антанти»⁴⁰.

Із фактологічною стороною наведеного пасажу не можна не погодитися, чого ніяк не можна зробити щодо підсумкової оцінки, боцімто це був «широкий спектр політичної підтримки»⁴¹. Зовсім навпаки, предметний, комплексний аналіз розстановки класово- і національно-політичних сил у 1918 р. переконує в тому, що «у спектрі українських політичних структур практично не виявилось послідовних і кількісно більш-менш помітних консервативних чинників»⁴². І найперше свідчення тому — персонально-партійний склад уряду, контури якого вимальовалися лише на 2 травня 1918 р.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячеві Ф. Лизогубу посаду прем'єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради міністрів: голова уряду, міністр внутрішніх справ та тимчасово виконуючий обов'язки міністра пошт і телеграфів — Ф. Лизогуб; міністр фінансів — А. Ржепецький (кадет); міністр торгівлі і промисловості — С. Гутник (кадет); міністр продовольчих справ — Ю. Соколовський (кадет); міністр праці — Ю. Вагнер (партія народних соціалістів); міністр народної освіти і тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ — М. Василенко (кадет); міністр народного здоров'я — В. Любинський (Українська народна громада); міністр шляхів — Б. Бутенко (Українська народна громада); міністр судових справ — М. Чубинський; державний контролер — Г. Афанасьєв; тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ і флоту — начальник Генерального штабу О. Сливинський.

2 травня державним секретарем Української держави гетьман призначив М. Гижицького, але через два тижні на цій посаді його замінив приват-доцент Київського університету І. Кістяківський. 10 травня портфель міністра земельних справ отримав В. Колокольцев, а через декілька днів професор В. Зіньківський очолив міністерство сповідань. На чолі міністерства військових справ став О. Рогоза. До уряду входили українці-ліберали Ф. Лизогуб, М. Василенко, В. Любинський, Б. Бутенко, В. Зіньківський, І. Кістяківський та М. Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А. Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті мали кадети, яких запросив до уряду М. Василенко, керуючись при цьому більше принципом фахової придатності, а не партійної належності. У рядах партії народної свободи не було єдності у ставленні до особи П. Скоропадського. Стосовно ж питання про право членів партії брати безпосередню участь у роботі нового уряду в її керівних органах сформувалися чотири позиції: перша — увійти до Ради міністрів як урядовій партії; друга — дозволити персональне входження до кабінету; третя — вироблення певних умов співпраці з П. Скоропадським, при їх неприйнятті

відкликання всіх своїх міністрів і четверта — категорична заборона участі в роботі гетьманського уряду. Остаточного вирішити це питання мав Конгрес кадетів в Україні, який розпочав свою роботу 12 травня 1918 р. у Києві. Після тривалого обговорення форум дозволив персональне входження своїм членам до Ради Міністрів Української Держави. Програмою їх діяльності в уряді мали стати такі вимоги: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства слід покласти тверду адміністративну владу; розпуск демократичних міських і земських органів самоврядування; відміна восьмигодинного робочого дня та обмеження у правах робітничих організацій⁴³.

Отже, з травня 1918 р. представники партії кадетів — загальноросійської, а не української складали переважну більшість у Раді Міністрів Української Держави. Міністри-кадети намагалися законодавчо закріпити в державному будівництві України рішення власного партійного форуму, які не у всьому відповідали українським національним інтересам. Під їх тиском уряд заборонив друковані органи УПСР — «Боротьба» та Селянської Спілки — «Народна Воля». Часописи «Робітнича газета», «Нова Рада» потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика кабінету міністрів, проведення зборів мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінено волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П. Скоропадський погодився з деякими положеннями аграрної програми партії народної свободи та затвердив низку її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П. Скоропадського вітали також підприємницькі кола. 15–18 травня у Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), на який прибуло близько тисячі делегатів. Установчий з'їзд Протофісу об'єднав більше двадцяти промислових спілок, що діяли на території України. Основне завдання Союзу полягало в об'єднанні всіх відповідних організацій для обговорення і з'ясування проблем піднесення економіки України. Делегати з'їзду вітали нову владу в Україні і висловили цілковиту підтримку гетьманові П. Скоропадському.

Значна увага надавалася аграрному питанню. З'їзд вітав відновлення в Україні приватної власності на землю. Головною метою земельної політики було визнано досягнення найвищої продуктивності сільського господарства. Була прийнята спеціальна додаткова постанова, яка вимагала повернення відібраних селянами землі та майна колишнім власникам із виплатою відшкодування. Проблеми малоземельних селян пропонувалося вирішити через розвиток промислу.

З'їзд окремо розглянув питання взаємовідносин підприємців і робітників. В ухваленій резолюції вказувалося на необхідність чіткого регламентування прав робітників, але без права їхнього втручання у справи підприємців та діяльність адміністрації; перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйків; унормування тривалості робочого дня⁴⁴. Форум підприємців

ухвалив окрему резолюцію з питань фінансової політики, де вказувалося на необхідність налагодження кредитної системи в державі.

У центрі уваги з'їзду Протофісу знаходилися й питання необхідності реформування місцевого самоврядування в державі. З'їзд запропонував гетьманові та його урядові внести зміни до міського статуту, зокрема, збільшити відсоток цензових елементів у міських думах, підвищити віковий і прожитковий ценз та ввести 3-куріальну систему виборів. Вищий орган Протофісу закликав своїх делегатів взяти активну участь в економічному та політичному житті гетьманату. Він поставив завдання залучати своїх членів до роботи в центральних та місцевих органах влади. Після закінчення з'їзду до П. Скоропадського надіслали спеціальну делегацію, яка ознайомила нового керівника України із заявою про готовність цієї політичної сили, яку визнати національно-українською ніяк не можна, співпрацювати з новим режимом.

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. і гетьманського режиму були підприємницькі та землевласницькі кола України, частина заможного селянства і праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після Лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони їх вирішували упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

Відтак новопосталий режим відразу ж опинився в об'єктивній конфронтації зі зрушеннями, тенденціями, процесами, які були домінантою суспільного життя та сил, що їх репрезентували останні 14 місяців. Подальші перспективи народженої в ході перевороту політичної системи величезною мірою залежали від результатів зіткнення різноспрямованих векторів, альтернатив розвитку, що є предметом окремої, спеціальної наукової розмови.

¹ Історія українського війська. Друге доп. вид. — Вінніпег, 1953. — С. 385.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1077. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2–4.

³ *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992. — С. 89–90.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 45–46.

⁵ Там само. — Арк. 49–51.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 57.

⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 49, 50, 55.

⁸ Там само. — С. 89.

⁹ Там само. — С. 49–50.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. В 2-х т. — Т. II. Українська Гетьманська держава. — Ужгород, 1930. — С. 31–32; *Скоропадський П.* Спомини. — С. 100–101; Крах германской оккупации на Украине. — С. 49–50.

- ¹¹ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів. // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 107.
- ¹² Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. — К., 1992. — С. 87–88.
- ¹³ Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 153.
- ¹⁴ Там само. — С. 154, 156, 157.
- ¹⁵ Там само. — С. 153.
- ¹⁶ Там само. — С. 154.
- ¹⁷ *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873–1945) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 40.
- ¹⁸ *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 14.
- ¹⁹ Там само. — С. 156.
- ²⁰ Там само. — С. 155.
- ²¹ *Пеленський Я.* Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 23.
- ²² *Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета. // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 91–105; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998. — С. 11–125.
- ²³ *Мироненко О.* Крах маріократії П. Скоропадського // Історико-політичні уроки української державності. — Київ; Донецьк, 1998. — С. 173.
- ²⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С. 60.
- ²⁵ Там само. — С. 61.
- ²⁶ Там само. — С. 62.
- ²⁷ Там само. — С. 64.
- ²⁸ Там само. — С. 65.
- ²⁹ Там само. — С. 63.
- ³⁰ Там само. — С. 57.
- ³¹ Гражданская война на Украине 1918–1920. Сб. документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т. 1. Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Розгром буржуазно-националистической Директории. — К., 1967. — С. 145.
- ³² Державний вісник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі Конституції України. — К., 1992. — С. 82.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Див., напр.: *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М., Л., 1930. — С. 37.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 178–180.
- ³⁶ Державний вісник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. — С. 84.
- ³⁷ Там само. — С. 85–86.
- ³⁸ *Папакін Г.* Назв. праця. — С. 46.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — С. 46–47.
- ⁴¹ Там само. — С. 47.
- ⁴² Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-є, доп. і перероб. — К., 2002. — С. 236.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 10–13.
- ⁴⁴ Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — 19 мая.

ПІДГОТОВКА АНТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ — НОВОГО ЕТАПУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ*

На осінь 1918 р. суспільні суперечності в Україні досягли крайніх меж і майже кожна особистість, здатна до критичного, неупередженого аналізу, зрозуміла: ні про яке примирення не може бути й мови, рух вперед можливий лише через корінний кардинальний злам ситуації, тобто революційним шляхом. На користь такого висновку говорили як процеси власне в Україні, так і поза її межами — звісно, йдеться, передусім, про ті, які мали надзвичайний вплив на життя в Україні.

Воюючі країни впритул наблизилися до завершення світової війни. Центральні держави, вичерпавши ресурси, не в змозі були продовжувати боротьбу з Антантою. Воєнна криза породжувала кризу політичну, могутньо посуваючи Європу, передусім центральну, до революцій. Сумніву не було, що першими на черзі тут очевидні невдахи — Німеччина та Австро-Угорщина. Однак саме їх військовою силою тримався гетьманат П. Скоропадського.

Цілком реально вимальовувалася перспектива: окупанти неодмінно мали залишити Україну. Відповідальні політичні сили останньої, природно, мали враховувати це, терміново шукати вихід із ситуації, передбачити найімовірніші варіанти розвитку подій, обрати й запропонувати найоптимальніший шлях розвитку. Адже об'єктивно створювалися доволі сприятливі передумови для проведення широкомасштабних антигетьманських акцій, що начебто наперед були «приречені на успіх». Все тепер залежало від організації справи.

Однак саме належного начала, консолідуючого імпульсу, політичного центру тривалий час не було. Очевидно, жодній з партій таке завдання просто було не під силу. Так сталося і з боротьбістами, які не спромоглися взяти селянське повстання під свою оруду, головним чином через те, що партія своєчасно не розробила плану загального всеукраїнського повстання проти гетьманщини і не утворила всеукраїнського революційно-політичного центру. Не могли претендувати на подібну роль і більшовики, що знаходилися поза законом, а відтак не мали фізичної можливості накопичити в Україні потрібний партійний потенціал. Просто ні в кого не було ані сил, ані авторитету, ані організаційно-технічних зв'язків з повстанськими елементами у всеукраїнському масштабі.

* Публікація є зведеними до купи статтями в тижневику «Дзеркало тижня» (українською і російською мовами) і в розширеному варіанті включеному до видання «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918» (К., 2009. — С. 282–313).

Тривалий час не могли претендувати на відповідальну роль координатора політичних зусиль, впливового політичного фактора й міжпартійні об'єднання. Український національний союз у своїй більшості об'єктивно був приречений на неуспіх, оскільки лінія компромісу, сповідувана ним, була неприйнятна водночас з обох сторін — і з боку П. Скоропадського (точніше, австро-німецьких окупантів, які реально контролювали становище), і з боку трударів, зокрема, основних мас селянства, радикалізм настроїв яких виявлявся дедалі могутніше.

За таких обставин лідери українських соціал-демократів і есерів бачили вихід у подальшій трансформації Національного Союзу, його еволюції вліво, остаточній відмові навіть у формальній, умовній підтримці існуючої державності.

Процес революціонування настроїв УНС значно прискорився після того, як замість соціаліста-федераліста А. Ніковського головою УНС став В. Винниченко¹ (за даними ЦК УСДРП, це сталося 15 вересня 1918 р.²). Позиція УНС почала дедалі збігатися з настроями політичних сил переважаючої частини України. Почасти цьому сприяло утворення мережі відповідних організацій, їхні цілеспрямовані дії. «Центром У. Н. Союзу, — пише М. Шаповал, — був Київ, але незабаром в більших і менших містах України утворились його відділи, що стягли в містах всі українські сили до купи. Що ж до сел, то зв'язок з селянством був здійснений через нашу партію соціалістів-революціонерів і нашу селянсько-класову організацію Селянську Спілку. Поскілки головний тягар гетьманщини впав на трудові маси і особливо на селянство, то селянство в першій лінії вело боротьбу, палахкотіло обуренням і своєю партизанською боротьбою зробило для гетьманського режиму всі вигляди безнадійними. Ясно, що ми організували У. Н. Союз, щоб в слушний час повести й міські українські сили на боротьбу проти режиму. В цім нам допомагав найкраще ... сам режим: він своїм знущанням з народу, з української культури пхав до нас навіть уміркованих, революціонізуючи їх проти себе»³.

Однак Український національний союз дуже повільно змінював обрані позиції, за інерцією відстоював надто помірковану опозиційність, не зважаючи на будь-які рішучі дії проти гетьманату. Певну роль відігравало й те, що П. Скоропадський, шукаючи шляхів зміцнення влади, постійно пропонував різним українським діячам посади в уряді. До цього його спонукали й австро-німецькі кола. З посиленням політичної кризи офіційний Берлін почав просто вимагати від Києва «українізації уряду», здійснення аграрної реформи і при тому уряд мав «спиратися на Національний союз, який згодом може грати роль національного зібрання»⁴. Тож примиренські настрої, розрахунки на посилення українського компоненту режиму продовжували залишатись у керівних колах українських партій, а відтак — і в УНСоюзі.

Отже темпи полівіння організацій, які претендували на роль виразників народної волі, явно, можна стверджувати, разюче відставали від поривань мас, доведених до крайньої межі, і не відповідали домінуючим внутріполітичним і зовнішньополітичним тенденціям.

Чекати моменту самоплинної зміни настроїв в УНС, або ж розраховувати на їх швидкий перелам у бік радикалізму через роз'яснювальну, пропагандистську роботу було просто нереально. Як це нерідко бувало в історії, доля народу, нації, революції в критичних обставинах потрапила в залежність від особистісного чинника, наявності лідера (лідерів), здатного краще за інших відчувати биття суспільного пульсу, готового очолити масовий порив, спрямувати його в організоване русло, озброїти перспективними гаслами і програмою.

Саме на таку роль українська історія висунула восени 1918 р. В. Винниченка. Так сталося, що його практично силоміць повернули в політику. І завдячувати тому треба найзаповзятливішим слугам режиму — гетьманській варті. Ревні служачи пильно стежили за потенційним «змовником» і заарештували художника на хуторі Княжа Гора під Каневом, коли письменник знайомив зі своїм черговим твором близьких друзів. Доправивши «підозрюваного» до Києва і не знайшовши жодних доказів підривної діяльності, влаштували зустріч В. Винниченка із П. Скоропадським. Гетьман, вибачившись за непорозуміння, запропонував українському патріоту, який сам собі дав слово назавжди полишити політику, очолити уряд Української Держави.

Палкий прихильник республікансько-демократичного ладу, плоть від плоті рідного народу, нації В. Винниченко з великим презирством відкинув пропозицію. Він не міг пов'язати своєї долі з режимом, який вважав контрреволюційним, антинародним, антинаціональним⁵. Змушений залишитись у Києві, авторитетний партійний, революційний діяч був знову втягнутий у вир політичного життя. Він просто не міг залишатись осторонь процесів народної боротьби проти небаченого насильництва, пограбування, національної наруги. Він мав прийти на допомогу всій нації, що потрапила у величезну біду, знемагала під жорстокими репресіями власних і чужоземних владарів.

Повернувшись у коло тих, з ким довелося торувати нелегкий шлях відродження нації в 1917 р., В. Винниченко спробував, за прикладом доби Центральної Ради, відновити широкий демократичний фронт, згуртувати прогресивні політичні сили. Однак досягти бажаного як за масштабами, так і, головне, у якісному відношенні — не вдавалося.

Принагідно слід зауважити: сучасна дослідниця О. Бойко вважає, що соціал-демократ В. Винниченко та есер (центральної течії) М. Шаповал обрали лівоесерівську тактику «збройного повстання», яка суперечила платформі УНС⁶. Очевидно, автор не зовсім чітко з'ясувала сутність відмінностей тогочасної політики лівих українських есерів, до яких вона помилково відносить і П. Христюка⁷, і тих течій УПСР і УСДРП, представники яких входили до Українського національного союзу. В середовищі останніх також не було єдності, а поведінка виявилася зовсім не однолінійною, дуже складною, зазнавала трансформацій у ході подій.

Збагнувши розумом і відчувши інтуїтивно, що найближчими до всеукраїнської селянської стихії виявилися ліві есери — «боротьбисти», В. Винниченко був, вочевидь, неготовий до приходу в їх табір, беззастережного сприйняття їх

лінії поведінки. Знав він і те, що схилити в напрямку ліворадикальних лозунгів сили, з якими організаційно розмежувались «боротьбисти», ліві з УСДРП, було дуже непросто, швидше — неможливо. Тому, не припиняючи зусиль щодо зміни курсу УНС, наближення його до глибинних народних прагнень, В. Винниченко паралельно почав шукати тих, хто був налаштований на кардинальні рішення і дії в національно-демократичному таборі.

З цього погляду, гадається, є сенс висловити певну незгоду і з твердженнями О. Бойко про те, що «В. Винниченко виступав у ролі змовника, використовуючи посаду голови Національного союзу для маскуванню своїх дійсних намірів, які єдиний національний фронт не підтримував. Для широкого загалу УНС залишався масовою легальною організацією, що об'єднувала опозиційні режимі українські політичні сили. За фасадом УНС велася тіньова діяльність, спрямована на повалення Української Держави шляхом збройного повстання»⁸.

Традицію висувати до В. Винниченка звинувачення у недобропорядності започаткував ще гетьманський міністр Д. Дорошенко⁹. Загалом-то є чимало підстав думати, що якби так сталося, що В. Винниченку вдалося б схилити на свій бік УНС, і останній в цілому б виступив за організацію повстання, то адепти авторитарно-монархічної моделі влади все-одно віднаходили б аргументи для спростування правомірності дій ворогів режиму.

Однак, уникаючи спокуси розвивати абстрактні варіанти дискусії, слід принципово оцінити події, в епіцентрі яких опинився В. Винниченко після обрання головою УНС.

Передусім, він виявився однією з ключових постатей у переговорах з гетьманською стороною про зміну складу уряду. Вимога його українізації в черговий раз була висунута Вільгельмом II під час вересневого візиту П. Скоропадського до Берліна¹⁰. Схоже, що на той час сам гетьман уже зневірився в такій перспективі. В усякому разі попередні місяці його правління переконливо свідчили, що без істотної зміни засад політики гетьманату лідери українських демократичних партій не підтримають існуючого ладу. З іншого боку, на осінь дедалі агресивніше поводити себе проросійські, великодержавницькі кола в Україні, що робило перспективу урядового компромісу більше ніж проблематичною.

Однак і не реагувати керівництву УНС на чергову пропозицію гетьмана щодо переговорів про зміну уряду, не використати бодай примарного шансу для блага нації (хто буде заперечувати, що досягнення мети мирним шляхом має безсумнівні переваги над силовим варіантом?) було б невірно. Тому В. Винниченко разом з членами президії УНС А. Ніковським та Ф. Швецем зустрілися з П. Скоропадським і запропонували реформувати Раду міністрів через введення до її складу українських діячів. Лідери УНС готові були погодитись і на залишення в уряді декого з попередніх міністрів як цінних фахівців своєї справи¹¹.

І хоча засоби інформації поспішили повідомити про прогрес на переговорах, досягнення обнадійливих домовленостей, подальший хід подій не підтвердив оптимістичних сподівань. Кандидатури І. Шрага, запропонованого УНС,

і Д. Багалія, запропонованого П. Скоропадським, на посаду голови уряду, відпали через відмову обох претендентів. Довелося зупинитися на Ф. Лизогубі, з яким конфіденційні переговори про склад кабінету вів В. Винниченко.

Однак прем'єр, у кабінеті якого переважали кадети, природно не хотів здавати позицій ні в плані персональних поступок, ні, особливо, щодо корекції соціальної політики, зокрема — негайного проведення аграрної реформи в інтересах селянства¹². Реакцією на хід переговорів стала «Заява про міжнародне і внутрішнє становище України», підписана головою УНС В. Винниченком і секретарем П. Дідушком. Заперечуючи право уряду Ф. Лизогуба на повноправне й законне представництво Української Держави, оскільки він «чужий народові національно й ворожий йому політично та соціально» автори заяви наполягали на тому, що тільки «коаліційно-демократичний національний Кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народної влади, стояти на чолі державної влади»¹³.

Пославшись на заяву президії УНС про непричетність до цитованого документу й застережливі виступи в тогочасній періодиці, О. Бойко вважає акцію В. Винниченка «незрозумілою з позиції Національного союзу», а документ, його зміст і тон — несвоєчасним, таким, який «не відповідав характеру відносин, які на той час склались між УНС та гетьманською владою». Відтак відповідальність за гальмування взаємопорозуміння покладається на одну сторону — на В. Винниченка.

Однак автору добре відомо, що паралельно із Винниченковим документом міністри гетьманського уряду подали свою «Записку в справі зовнішньої політики». У ній на перше місце висувалися плани російських єдинонеділимців, яким і повинні були підпорядковуватися інтереси України. Не обмежуючись деклараціями, гетьманці робили й конкретні кроки щодо реалізації означених намірів¹⁴. Це була неприкрита позиція кадетів і Протофісу. Останні, до того ж, залякували гетьмана можливими соціалістичними експериментами в разі поступок УНСоюзу.

П. Скоропадського в цьому особливо й переконувати було не варто. А тут ще й лояльні до того представники УДХП і Союзу землеробів-власників дедалі настійніше почали домагатись створення національно-демократичного уряду¹⁵. Виходом могло стати включення до уряду представників найпоміркованішої політичної сили в Українському національному союзі — соціально спорідненими з кадетами соціалістами-федералістами. На сутність політичного курсу це істотно не вплинуло б, а ілюзію змін створило б.

Хто б у результаті опинився у виграші? Звісно, — режим. А посланці УНС лише б стали його заручниками. Прикрашуючи його, вони допомогли б існуючій владі вводити в оману суспільну свідомість, сприяли б боротьбі з власним народом.

І В. Винниченко, як ніхто інший, розумів сутність того, в що його втягували, й легітимно дистанціювався від варіанту чергового брутального обману мас. Він не вірив у життєспроможність уряду за участю представників УПСФ, однак

до часу вважав за можливе, та й необхідне, не розкривати планів підготовки повстання, точніше створення координаційно-організуючого центру, який би керував повсюдними перманентними, стихійно-спорадичними народними виступами проти гетьманського режиму й окупантів.

Та й як інакше можна підготуватися до повалення терористичної влади, якщо не втаємничити свої дії?

Отже, як мінімум, поведінку В. Винниченка можна зрозуміти. Звісно, якщо виходити з інтересів переважаючої більшості народу України, інтересів національно-визвольної революції, не намагаючись будь-що ретроспективно захистити на сторінках історичних праць лад, що став майже тотально ненависним.

Передбачення ж В. Винниченка восени 1918 р. повністю справилися. До затвердженого 24 жовтня Кабінету міністрів увійшло п'ять членів УПСФ, делегованих Національним союзом — А. Вязлов (міністр юстиції), О. Лотоцький (міністр віросповідань), М. Славинський (міністр праці), П. Стебницький (міністр освіти), В. Леонтович (міністр земельних справ). Встановилася хистка рівновага між прихильниками федерації з нерадянською Росією і поборниками самостійності (крім згаданих есефів до останніх відносили прем'єра Ф. Лизогуба, міністра закордонних справ Д. Дорошенка і міністра транспорту Б. Бутенка).

Український національний союз в особі його голови В. Винниченка одразу відмежувався від оновленого уряду. В інтерв'ю «Робітничій газеті» він заявив: «Щодо діяльності утвореного кабінету, то Національний Союз буде до нього у відповідній опозиції і за діяльність ніякої відповідальності на себе не бере... Національний Союз доложить усіх старань, аби в найближчий час в українській державі залунав голос самого хазяїна — українського робітника і селянина».

Слід відзначити, що гетьманська цензура не дозволила публікації інтерв'ю і воно з'явилося пізніше у «Віснику політики, літератури й життя»¹⁶.

Можливо, лише за імітацію змін, при збереженні попереднього курсу, вважали урядові перестановки й ті політичні сили, які з моменту державного перевороту були близькими до П. Скоропадського, висловлювали йому ту чи іншу підтримку, однак під впливом досвіду змушені були дедалі відходити від гетьмана. 26–28 жовтня в Києві відбулася конференція УДХП, яка визнала за необхідне єднання всіх національно-свідомих елементів. У спеціальній резолюції «Про відношення до Національного союзу» йшлося про необхідність порозуміння з УНС і спільне скликання національного конгресу. Одним із найперших завдань останнього мало стати ухвалення закону про вибори до парламенту¹⁷.

Прийняті конгресом рішення в цілому складали ніби низку нагальних рекомендацій для оновленого уряду. Про їх сутність делегація від конференції проінформувала гетьмана¹⁸.

30 жовтня і 2 листопада 1918 р. ініціативу УДХП про скликання національного конгресу обговорила президія УНС, підтримала її, вжила заходів щодо технічної підготовки форуму, зокрема, визначила дату скликання — 17 листопада і норми представництва.

Маючи за зразок Український національний з'їзд 6–8 квітня 1917 р., організатори передбачали якомога ширшу участь у ньому всіх українських сил, включаючи партії й організації від Донщини, Кубані, Чорноморщини, Криму, Бессарабії, Галичини¹⁹. Національному конгресу, тобто посланцям усього українства, за задумом ініціаторів, належало визначитися у найнагальніших питаннях: оцінки міжнародного становища України, вибору форм державного будівництва, народного самоврядування, економічної політики, в тому числі — аграрної реформи²⁰.

Безперечно, справжній демократ за переконаннями, В. Винниченко не міг на той конкретний момент не розуміти очевидних переваг виходу з кризи легітимним шляхом, авторитетним волевиявом. Згадаймо, що він був однією зі стрижньових фігур конгресу 1917 р. і, забігаючи наперед, звернемо увагу, що він вважав конгрес одним із наріжних каменів державного будівництва і після повалення гетьманату.

До того ж, аналіз розстановки сил у керівництві національно-демократичного фронту не давав надійних підстав для висновку на користь повстання. То ж сценарій розвитку подій, коли основна ставка робилася б на всеукраїнський конгрес, міг бути найбезболіснішим виходом із ситуації. І зовсім не вина демократичних сил, у тому числі (а, можливо, й у першу чергу) В. Винниченка, що українська історія пішла в ті критичні дні іншим маршрутом.

П. Скоропадський та його оточення з кадетського, єдинонеділимського табору заходилися гарячково реалізовувати приховувану до того ідею. Українська держава виступила ініціатором об'єднання нерадянської Росії — Дону, Кубані, Кавказу, Криму й Добровольчої армії. Всіх їх представників спеціальною телеграмою було запрошено надіслати на спеціальну конференцію до Києва з метою погодження дій, які мали б «полегшити» спільну долю. На Добровольчу армію гетьман покладав особливо великі надії, оскільки упродовж всього періоду свого правління таємно відкрито сприяв «білому» руху. Однак керівництво «добровольців» недвозначно заявило, що не потерпить жодних претензій будь-яких національно-державних одиниць на існування — всі вони мають розчинитись у «єдиній і неділимій»²¹.

Як і наприкінці 1917 р., на заклик офіційного Києва відгукнувся лише Отаман Всевеликого війська Донського. Тільки тепер це був не О. Каледін, а П. Краснов. З листопада на станції Скороходово відбулася таємна зустріч двох царських генералів — П. Скоропадського і П. Краснова, які не просто швидко порозумілися, а й домовилися, що саме Українська Держава розпочне процес відродження «єдиної Росії», що означало початок одночасного знищення української державності. П. Краснов сам поспішив розсекретити угоди, які хотіли до часу не робити надбанням громадськості. Це нанесло могутнього удару по авторитету П. Скоропадського, відразу дезавувувало його українську риторичку.

Втім, останнє не надто бентежило прихильників правого курсу. 6 листопада на з'їзді земельних власників міністр внутрішніх справ В. Рейнбот заявив, що уряд і надалі дотримуватиметься політики, вигідної великим землевласникам, тобто

переважно неукраїнцям. А прийнята резолюція носила цілком визначений анти-селянський характер, отже знову-таки — антиукраїнський. Навіть частина делегатів з'їзду на чолі з П. Коваленком, що й до того виявляла певні незгоди з керівництвом організації, вийшла з союзу і приєдналася до хліборобів-демократів²².

Восени 1918 р. дедалі відвертіше проти української державності почали виступати промонархічні російські кола, яким у свій час П. Скоропадський надав притулок в Україні. Значним впливом серед них користувався «Київський національний центр», який ставив своїм завданням боротьбу з українською державністю, підтримку Добровольчої армії та інформування сил Антанти про стан справ в Україні. Свою діяльність представники центру до часу обмежували публічними виступами, а також зверненнями до керівництва Антанти та Денікіна.

На відміну від центру, рішучий план боротьби з українською державністю розробляла «Спілка відродження України». Її ядро складали колишні царські генерали, які планували здійснити військовий переворот в Україні, заарештувати П. Скоропадського та проголосити нову російську владу.

Керівництво Української держави знало про діяльність цих політичних груп та організацій, але не звертало на них належної уваги. Пояснюється це тим, що значній частині урядовців держави були близькі програмні положення російських консервативних течій. Поряд з цим Павло Скоропадський вірив у практичне безсилля цих організацій та до останніх днів свого правління прагнув створити спільний антибільшовицький фронт.

В умовах різкого наростання антигетьманських настроїв і пошуку бодай якоїсь підтримки П. Скоропадський зробив спробу продемонструвати свою «лояльність» до українства. 9 листопада за його особистим розпорядженням з Лук'янівської в'язниці було звільнено діячів українського руху — С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана. Можливо й мають рацію ті дослідники, які вважають поведінку гетьмана в даному разі необачною. П. Скоропадський, буцімто сподівався, що як звільнені політики, так і ті, які гуртувалися в опозиційному УНСоюзі, не зважаться на заклик до повалення його влади²³.

І все ж, мабуть, можна знайти більше підстав для кваліфікації такого кроку вимушеним (тиск національно-демократичних сил в цьому питанні надзвичайно посилювався), а разом з тим — і своєрідним маневром, розрахованим на пониження суспільної напруги.

Прикметний і ще один момент — 9 листопада 1918 р. — це день серйозних вагань П. Скоропадського, можна сказати й більше — день, який він сам вважав останнім днем свого Гетьманства²⁴.

Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні Ф. Штейнберга докладний звіт про революцію в Німеччині і прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського Національного Конгресу. Варто звернути увагу на оцінку гетьманом тогочасного моменту. Він вагався щодо прийняття одного з двох можливих рішень. Перше — «стати на чолі українського руху, постаравшись захопити все в свої руки»²⁵.

Отже, П. Скоропадський тим визнавав, що до того часу (до 9 листопада 1918 р.) він був поза українським рухом. Рівною мірою український рух був переважно поза державною будовою, яка іменувалася гетьманщиною). Цікаво, що в розмові з О. Палтовим — прихильником «підпорядкування» гетьману українського руху через той же конгрес, П. Скоропадський висловив невіру в запропонований варіант.

За великим рахунком, така позиція цілком логічна й переконлива. Якщо в момент, коли гетьманська влада, підтримана багнетами окупантів, видавалася непорушною, не вдалося не те що приборкати українські демократичні сили, а й будь-якими посулами наблизити їх до себе, то що вже й говорити про подібні розрахунки за кардинальної зміни ситуації.

Інша справа, що в системі аргументів для самопереконання на перше місце П. Скоропадський висунув факт розкриття антигетьманської змови серед частини охорони на чолі з полковником Аркасом. Зі свідчень останнього, буцімто з'ясувалося, «що конгрес конгресом, а повстання все одно спалахне»²⁶.

По-перше, ніхто ніколи, у тому числі й П. Скоропадський, не говорили (не мали для того підстав) про зв'язок між діями Аркаса і Винниченка. Вочевидь, навіть висловити подібне припущення — значить вийти за межі елементарної реальності. Тому-то гетьман і говорить про абстрактне повстання. Зазначимо, не про підготовчі акції будь-кого із середовища УНС, а взагалі. Те ж, що, скажімо, стихійне повстання практично невідворотне, розуміли добре всі, а гетьман, можливо, й краще за інших. У даному разі ще точніше можна було вести мову про неминучість продовження того спротиву, який тривав в українському суспільстві з моменту державного перевороту 29 квітня й час від часу набирив особливо масштабних і дедалі загрозливіших форм.

То ж беззастережно покладати на В. Винниченка і його однодумців провину за зрив перспективи національної злагоди, як мінімум, не варто. Ще більше в тому переконують конкретні дії гетьмана, які він сам передає наступним чином: «Друге рішення було — рішучо закрити конгрес і спертися в Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо потрібно, то оголосити загальну офіцерську мобілізацію. В одному Києві у нас було до 15 тисяч офіцерів. А потім, коли потреба мине, я твердо вирішив знову виправити державний корабель по тому шляху, якого я дотримувався завжди і від якого я ніколи не відмовлявся»²⁷.

Зауважимо, що для себе друге рішення П. Скоропадський ухвалив все того ж 9 листопада, оскільки уже наступного дня з цілком певних позицій вів переговори з представниками українських національно-демократичних сил. Тоді ж гетьман зміцнився у своєму рішенні, оскільки одержав сигнали від Антанти про небажання мати справи з прибічниками української самостійності — за тих обставин — з українським національним фронтом, УНС. Навпаки ж, тим, хто схиляється до федерації з Росією — тобто готовий жертвувати українською державністю (а це, в першу чергу, П. Скоропадський і його ближче оточення) — буде надано підтримку, передусім військову²⁸.

Тут умови Антанти співпадали з відвертими вимогами офіцерського корпусу.

То ж не дивно, що 13 листопада 1918 р. уряд (8 голосами проти 7) висловився за недопущення скликання Національного Конгресу, а гетьман поспішив змінити кабінет на «більш рішучий», у якому вже не залишилося жодного противника федерації з нерадянською Росією²⁹. Очолив кабінет С. Гербель.

У грамоті до громадян, оприлюдненій 14 листопада 1918 р., П. Скоропадський заявив про нову державну орієнтацію та про відбудову федеративної Росії. І якщо звинувачувати В. Винниченка в тому, що він не все зробив для того, щоб, відповідно до позиції УНС, домогтися порозуміння з гетьманом на урядовому рівні, то як оцінити дії П. Скоропадського і його оточення? Називаючи речі своїми іменами, слід визнати, що оманними маневрами, в тому числі і прикрашанням фасаду кабінету в українські кольори (прийом п'яти есефів), вигравався час для того, щоб, зміцнившись, повернутися до відвертого антиукраїнського курсу.

Втаємничення підготовки повстання було єдиною можливою за тих обставин тактикою. Небажання ж бути елементарно ошуканими гетьманцями в ході переговорів про склад уряду і дистанціювання від кабінету, який залишався антиукраїнським і після 24 жовтня та нестримно котився до розпуску, також можна зрозуміти, якщо підходити до проблеми не однобічно. В усякому разі «склад злочину», навіть у моральній площині, відшукати важко.

Якщо ж вести мову про більш фундаментальні речі — принципові орієнтації на державницькі моделі (народоправчо-республіканські, самостійницькі чи авторитарно-монархічні, «маріократичні»), то позиція В. Винниченка виглядає як єдино виправдана, послідовна, найбільшою мірою відповідна національному інтересу.

* * *

Зважаючи на вищевикладене, подальший прогрес української справи, перспектива реалізації національної ідеї, прогрес демократичного державотворення прямо залежали від повалення гетьманського режиму. Можливість для того була одна — повстання, точніше організація його авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Головну роль тут відіграли В. Винниченко і М. Шаповал.

В. Винниченко стверджував, що наміри збройного повалення гетьманщини виникли у нього ще під час літніх повстань, розгромлених гетьманською владою, які зайвий раз довели — владу з рук буржуазії можна вирвати лише силою³⁰.

Однак при підготовці повстання слід було уникнути допущених раніше (влітку 1918 р.) помилок. Передусім, варто було надати справі організованого характеру, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо. Вести ж таку роботу через наявні організації, передусім через Український національний союз, було практично неможливо. Потрібен був вихід, і його міг підказати тільки сам розвиток подій, який у революційний час важко передбачити.

Визрівання планів антигетьманського повстання П. Христюк пов'язував з діяльністю українських есерів (центральної течії) та Селянської спілки. З революцією в Німеччині та Австро-Угорщині сила окупаційного війська в Україні різко впала. «Можна було починати збройну боротьбу з гетьманщиною з надією на перемогу. До того ж і елементарну організаційну роботу для повстання було вже в суті-речі переведено, а саме: Центральний Комітет Селянської Спілки мав найтісніші зв'язки з селянськими організаціями майже всієї України; Центральна течія Української Партії Соціалістів-Революціонерів перейшла вже стадію внутрішньої організаційної роботи в центрі і зв'язалась з існуючими провінційними організаціями партії і окремими товаришами; залізничники, після хвилювого «співробітництва» з гетьманщиною, стали чи не найбільшими її ворогами; соціалісти-самостійники, що на початку гетьманщини вітали її разом з хліборобами-демократами, тепер готові були виступати проти генерала Скоропадського збройно в обороні національних здобутків української революції, нарешті і Національний Союз досяг того ступня в своїм організаційнім розвитку і мав вже настільки авторитету в очах широких кол українського демократичного суспільства, що міг стати до більш рішучої і радикальної боротьби з гетьманщиною, ніж яку провадив досі»³¹.

Хоча такий висновок не підтверджується конкретними фактами, документами, його автор і далі наполягає, що саме українські есери були ініціаторами і душею повстання проти гетьмана. «Питання про збройне повстання проти гетьманщини поставили на чергу дня українські соціалісти-революціонери і Селянська Спілка, — стверджує він, — до них пристали без вагань залізничники, потім самостійники-соціалісти. Вагались, а то і заявлялись проти повстання українські соціаль-демократи та соціалісти-федералісти. Це гальмувало справу. Особливо прикрим було те, що в опозиції до повстання були соціаль-демократи, котрі мали якийсь вплив на українське робітництво. Та з часом, особливо коли вдалося прихилити до думки про повстання В. Винниченка, змінили свою позицію і соціаль-демократи (в великій більшості). Таким чином, можна було вже приступати до організаційної роботи»³².

Очевидно, тут позначилася та ревна боротьба за спадок Української революції, що розпочалася від моменту її завершення.

Інакше подає процес визрівання ідеї повстання та її перетворення на реальний план В. Винниченко. Він доводить, що Український національний союз у цілому був дуже далекий від думки про повстання.

Відігравала свою роль і урядова агентура в Союзі: кожне слово негайно ставало відомим у гетьмансько-німецьких колах. Слід було виявляти обережність, приховувати плани. Єдиний діяч, який не поділяв домінуючих в УНС настроїв, наполегливо (звісно, до певного часу — в межах можливого) обстоював ідею повстання, був М. Шаповал. «І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене», — із сумом констатує В. Винниченко³³.

Обидва активні ініціатори повстання не приховують, що водночас голова УНС «для конспірації брав активну участь у переговорах з німцями й гетьманом

у справі формування «національно-демократичного» кабінету», зустрічався з німецьким послом, генералом Гренером і т. ін.³⁴

До такої поведінки з відвертою огидою поставився Д. Дорошенко. Весь антигетьманський рух, оформлення Директорії він вважає непорядною, безпринципною змовою вузького кола політиків — прибічників В. Винниченка й М. Шаповала, які готували повстання без згоди і навіть у таємниці від Національного союзу. Як наслідок — Пленум УНС приєднався до повстання вже тоді, коли був поставлений перед фактом його початку³⁵.

На протигау Д. Дорошенку, М. Шаповал доводить, що повстання проти режиму П. Скоропадського було зумовлене глибшими факторами, йому передував тривалий підготовчий період, це не був результат спонтанної відповіді на Грамоту 14 листопада 1918 р., як то намагалися пізніше довести противники Директорії.

Один з найактивніших учасників тієї акції доповнює відомі факти деякими деталями мемуарного характеру: «У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, ген. Осецьким, полковниками Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей плян заздалегідь був вирішений трьома членами Центрального Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей плян було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього.

Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомості полковник ген. штабу Василь Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом втаємничено було в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновалець і ин.). Командир Чорноморського кошу полк. Пелешук і начальник Запоріжської дивізії полковник Балбочан восени самі запропонували довірочно свої послуги. Зносили з цими особами я таємно підтримував. Колись в своїх споминах я докладніше оповім про подробиці справи, а тепер лише скажу, що напр. полковники Пелешук і Балбочан ще за 2 тижні одержали від мене особисто накази про виступ в *середніх числах листопаду*. Ще значно раніш перед повстанням Винниченко і я вели переговори з різними групами про їх участь в повстанні. Розуміється, соціалісти-революціонери були за повстання, як я вже зазначив раніш. Соціал-демократи на пропозицію Винниченка за першим разом були відхилили свою участь в повстанні, але за другим наворотом Винниченкові вдалось їх переконати. Переговори з трьома лідерами соціалістів-федералістів (Ніковський, С. Єфремов і К. Мацієвич) були неуспішні, бо вони рішуче назвали наш намір «авантюрою» і відмовились за свою партію прийняти участь. Вони найбільше боялись большевизму — московського, але большевизм буржуазії вважали за менше зло. До інших груп ми не зверталися»³⁶.

М. Шаповал наводить маловідомі історичні факти щодо утворення Директорії, процесу перебігу повстання проти гетьманського режиму. «Готуючи повстання, — пише він, — ми чекали слушного часу. Цей слушний час прийшов — упадок німецьких фронтів. Ми вислали таємно делегатів (полк. Шаповал і с-д. П. Бензя)

у Берлін до німецької соціал-демократії, щоб вона енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ. Ми попереджали німецьких соціал-демократів, що коли негайно не буде докорінної зміни режиму, то буде повстання; увесь народ, мовляв, горить ненавистю проти режиму і нам далі тяжко стримувати його від збройного виступу. Коли наші делегати були в Берліні — повстання вибухло»³⁷.

З початку листопада 1918 р. М. Шаповал і В. Винниченко перейшли на нелегальний стан, довідавшись через дружину С. Петлюри про те, що існує розпорядження про їхній арешт. Переховуючись вночі, вони обмірковували всі деталі розпочатої справи.

Так з'явилася ідея про утворення на час боротьби за владу, до скликання Установчих зборів спеціального керівного органу, колегії з 3–5 осіб — Директорії. Останню мав сформувати Український національний союз.

Члени УНС — українські есери, спілчани та соціал-демократи зв'язалися з полком Січових стрільців у Білій Церкві, які були незадоволені русифікаторською реакційною політикою генерала П. Скоропадського і заявляли, що віддають себе у розпорядження Національного союзу; подали звістку про можливість повстання війську, що перебувало на фронті на Чернігівщині та на Харківщині, і, використовуючи авторитет цих організацій і Національного союзу зокрема, прихилили його на свій бік; залучили до активної участі в підготовці повстання залізничників; почали обчислювати військові сили, які могли перейти на бік повстанців, зважувати можливу позитивну роль у повстанні робітників-залізничників і їхніх дружин, утворених для охорони залізниць, підраховувати кошти, що були необхідні для повстання — оцінювати всі «за» і «проти».

Кінцевий план повстання розробили представники Січових стрільців (Є. Ковналець та А. Мельник) і залізничників (А. Макаренко та генерал О. Осецький).

План був затверджений Центральними Комітетами УСДРП та УПСР (центральної течії).

Осторонь цього плану залишались соціалісти-федералісти. Для того, щоб переконати їх у необхідності збройного виступу, значному рівні його підготовленості, було вирішено скликати приватне зібрання представників від партій соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-самостійників і соціалістів-федералістів. Однак соціалісти-федералісти гостро розкритикували ідею повстання, поставилися до можливості його успіху з таким обуренням і недовірою, що годі було й думати про їх прилучення до організаційного повстанського ядра. Соціал-демократ В. Садовський став на бік соціалістів-федералістів. Спроби В. Винниченка і М. Шаповала переконати в необхідності повстання та його успіхові виявилися марними.

В. Винниченко пізніше згадував, як він намагався переломити настрої партійних функціонерів — «газетних людей». «Наш обов'язок, — доводив він, — був виступати проти всіх ворогів працюючих українських мас, бо ми самі були винні в тому, що ці вороги катують їх. Тоді маси наочно побачуть, що українська ідея

не стоїть у суперечності з соціальними інтересами мас і що то іменно *українці* виступили на бій з німцями, панами й гетьманщиною за трудовий народ. І хай не вдасться повстання, але ми реабілітуємо себе перед нашими трудовими клясами, ми своєю «фантастикою» *реально* покажемо їм, що ми не тільки можемо приводити німців та панів, але й бити їх, і жертвувати, коли треба, своїм життям за свій народ. І це враження (чи з успіхом справи, чи без успіху) в масах лишиться. І слово «Україна» стане близьким і своїм для тих, кого ми від нього самі одвернули своєю шкодливою політикою»³⁸.

Однак жодні аргументи були не спроможні змусити противників радикальних дій змінити свої погляди.

Налякані можливістю організації повстання за їхніми спинами, есефи почали навіть вживати заходів до попередження і дезорганізації його. Єдиний національний фронт, для утворення якого було так багато докладено зусиль, здавалося, розвалювався в найвирішальніший момент.

Реальною була й небезпека передчасного розтаємнення змови і арешту її керівників. Гетьманські шпигуни вже довідалися про заходи з підготовки повстання, і Національний союз опинився перед загрозою розгрому. Соціаліст-федераліст М. Кушнір за дорученням партії відверто поставив на зборах Союзу провокаційне запитання: чи дійсно, мовляв, у складі Національного союзу авантюристи організовують повстання? Містом поширюються подібні чутки, говорив він, і Національний союз повинен недвозначно заявити про своє ставлення до них. А саме: УНС має рішуче відкинути думку про можливість повстання і засудити ті організації й окремих осіб, які штовхають населення на цей небезпечний і шкідливий шлях.

Революційній частині Союзу довелося після цього вдати, нібито вона «кається» й дійсно нічого не буде робити без згоди есефів. 9 листопада Національний Союз ухвалив постанову, яка була передана Українським Телеграфним Агентством: «Зважаючи на те, що під впливом останніх подій в громадянських колах поширюються чутки про якісь наміри УНС що-до зміни тактики в напрямі активних виступів, Головна Рада УНС заявляє, що чутки про зміну тактики Національним союзом не мають підстав; зазначені питання в Головній Раді не виникали. Головна Рада прохає все громадянство прийняти до уваги лише постанови УНС, відкидаючи всякі чутки, котрі ширяться з метою знервувати громадянство і внести дезорганізацію, яку використовують на шкоду українській справі»³⁹.

10 листопада 1918 р. генерал П. Скоропадський звернувся «до всіх громадян України» зі спеціальною грамотою, в якій закликав зберігати спокій, «не розпалювати ворожнечі», відмовитись «від яких би то не було самочинних виступів», «не наражати країну на небезпеку» і т. ін., в черговий раз обіцяючи скликати Сойм та здійснити земельну реформу. Водночас гетьман погрожував, що в його розпорядженні «мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку». Справа з організацією повстання була нібито кинута в тінь. Підписані гетьманським урядом ордери на арешт деяких членів

Національного союзу залишилися невиконаними. Початок повстання було пригальмовано. Однак арешти могли відбутись кожної хвилини. Крім того, ширші кола української демократії, які не знали про внутрішні конфлікти в УНС і про причини, які спонукали до оголошення Союзом заяв, подібних до наведеної, почали деморалізуватися. Деякі військові частини, що спочатку рішуче заявили про прилучення до повстання, стали вагатися. Отже, об'єктивні умови змушували прискорити підготовку виступу. Соціалісти-революціонери, Селянська спілка, залізничники, соціал-демократи вже схилялися до того, щоб повстати, в крайньому разі, й без участі УНС.

Перед загрозою остаточного розриву гетьмана з українською державністю, вигнанням з коаліційного кабінету соціалістів-федералістів, останні почали схилятися в бік радикальної частини УНС, висловлюючи симпатії до ідеї повстання. ЦК УСДРП практично одностайно (проти виступив лише В. Садовський) висловився за негайне розгортання збройної боротьби⁴⁰.

Ситуація ставала сприятливою для прибічників рішучих дій. На спеціально скликаних зборах Союзу В. Винниченко доповів, що проти гетьмана вже організовано повстання і що без обговорення й дебатування цього питання, політичні партії мають обрати Директорію і дати їй повноваження на проведення виступу. Збори Союзу так і зробили: без зайвих розмов ухвалили всі заходи, здійснені у справі організації повстання, й постановили обрати Директорію УНР на окремому таємному засіданні уповноважених представників від усіх політичних партій, які входили до складу УНС, а також представників війська.

Попередній склад Директорії намітили В. Винниченко і М. Шаповал. Останній у зв'язку з цим пише: «Кого ввести в склад Директорії? Підрозумівалось, що увійдемо мабуть ми, oprіч того, може, Петлюра. А Петлюра був саме в гетьманській тюрмі вже кілька місяців і президія УН Союзу уперто домагалась від влади випустити Петлюру. Як ото повіяло «українізацією», то УНСоюз активно повів справу про звільнення Петлюри і інших укр. політичних діячів. Як раз Петлюру з тюрми було випущено за 2—3 дні до повстання. Петлюра про підготовку повстання нічого не знав. ...Його було поінформовано про це і запитано чи він-би згодився пристати до нас. Він охоче згодився»⁴¹.

Вибори Директорії відбулися 13 листопада 1918 р. Вводити представників до складу керівного органу повстання домовились лише з присутніх на таємному засіданні, чи тих, хто дав на це попередню згоду (як С. Петлюра, який на зібрання не прибув). Дехто з політичних, партійних функціонерів не прийшли на нараду, побоюючись репресій, переслідувань з боку офіційних властей. Були й ті, хто навіть на засіданні відмовився з різних причин увійти до Директорії. Єдиний, з приводу невходження кого до повстанського центру висловлював жаль В. Винниченко, був М. Шаповал.

До первісного складу Директорії були обрані три чоловіки (М. Шаповал, як і В. Винниченко, також зазначає, що спочатку планувалося ввести до керівного центру лише трьох осіб): Голова — В. Винниченко й члени — С. Петлюра

і Ф. Швець. Ще двох — А. Макаренка й П. Андрієвського — обрали тимчасово. «Але згодом це було забуто, й Директорія залишалася у складі п'ятих членів»⁴².

Дуже важливі деталі щодо формування персонального складу Директорії наводять у своїй праці «Велика Революція і українська визвольна програма» М. Шаповал — безперечно, одна з ключових постатей ядра українського руху на той момент.

«Чому вийшов такий склад Директорії — це й досі дивує людей, — пише він. — Не раз запитувано мене, чому я відмовився увійти в Директорію. Не час ще викривати все, але я міг би сказати поки що слідуюче. Директорію було справді намічено в складі — Винниченко, Петлюра і я. Про це і було заявлено від імені ЦК с-рів, с-д і Село Спілки. Інші на це пристали. Одначе я свою кандидатуру рішуче зняв. На зібранні було нас три с-ри: я, Янко і Швець (останній як представник Спілки).

На мою пропозицію, Янко відмовився увійти в Директорію з огляду на те, що наш ЦК і ЦК Село Спілки в спільному засіданні ухвалили, щоб я був у Директорії. На цім засіданні ЦК я через деякі причини не був і тому не міг вплинути, щоб мою кандидатуру не ставлено. Нарешті, ми з Янком переконали, щоб увійшов у Директорію проф. Швець як представник Спілки. Свою відмову я мотивував так: я за кілька місяців напруженої підготовчої праці по організації повстання дуже втопився.

І справді, у нас з Винниченком був поділ праці: хоч ми ніби все разом рішали, але «спеціалізація» все-таки була — він мав зовнішні зносини, а я фактично керував організацією сил і т. п. для повстання. Напружено працюючи над цим кілька місяців, я справді таки стомився і пояснив, що в такому стані я не можу бути на висоті свого призначення. Важне було зроблено: маємо по всій Україні сітку філій УНСоюзу, таємні відділи, по селах партійні тройки («штаби»), на залізницях відділи і пункти, якими керували ген. Осецький, полковник Хилобоченко і полк. Павленко. Далі я сказав, що пропоную себе в розпорядження будучої Директорії на всі службові ролі, хоч і роль простого жовніра, але до верховного проводу я не беруся. Розуміється, що такі мотиви були переконуючими для мене. Окрім того, я ще думав, що в складі Директорії мені було б тяжко — міг-би виникнути не раз конфлікт, а це могло б смертельно підрізати всю нашу справу. Ще раніш у мене були непорозуміння з Петлюрою і я в Цраді ставив внесення про звільнення його з посади Ген. секретаря військових справ. Така минувшина не могла сприяти нашій співпраці, я ж уважав, що найменша незгода в Директорії могла бути фатальною для повстання. Тому кожна чесна людина в таких обставинах мусить подумати поважно, як забезпечити згоду і співпрацю у Верховному органі влади та ще під час повстання. В повстанні я прийняв участь як начальник адміністративно-політичного відділу штабу Чорноморської дивізії і як самочинний комісар від президії УНСоюзу, оповістивши накази по мобілізації київського повіту, постачанню військ і т. п. Директорія ніякого призначення мені чомусь не дала»⁴³.

П. Христюк не досить високо оцінює персональний склад Директорії. Скоріше в нього переважають критичні зауваження: «Директорія вийшла з погляду соціально-політичного безбарвною, сірою. Українські соціялісти-революціонери зовсім не дали до неї свого представника; українські соціяль-демократи хоч і дали до складу Директорії двох найбільш популярних своїх представників, але обидва вони — і С. Петлюра, і В. Винниченко, відомі були з своєї попередньої діяльності як великі угодовці і опортуністи; решта ж членів Директорії, поза цими двома, були звичайні українські дрібнобуржуазні патріоти; де-які з них хоч і вважали себе «заступниками інтересів працюючих», загалом дуже кепсько розбіралися в складній тодішній світовій ситуації, мало розумілись на загально-політичних справах, про соціалізм чули тільки одним вухом і в оцінці подій, в наміщенню напрямку й тактики боротьби, на чолі якої їх було поставлено, керувались більше «здоровим глуздом», не сягаючи зором далі того, що було їм видно з української дрібнобуржуазної та міщанської дзвіниці»⁴⁴.

Такий невтішний стан керівного центру антигетьманського повстання став, на думку автора, результатом кількох причин, найважливішими з яких були наступні: «Головну роль між ними відіграла спішність і конспіративність виборів. (Тому, наприклад, від с.-р. на таємному засіданні, котре вибирало Директорію, були присутні випадкові особи).

Поруч з цією причиною відбився на виборах і самий склад виборців Національного союзу: правиця української демократії, розбавлена дрібнобуржуазними та міщанськими партіями, не в стані була утворити виразно клясовий, робітничо-селянський, революційний соціалістичний орган. Єдиний національний фронт, хоч би і демократичний, зобов'язував до чогось, і цим щось якраз і було одмовлення з боку революційної демократії од ясно накреслених позицій клясової боротьби. Директорія вийшла такою, якою її породили об'єктивні умови: єдиний національний фронт, і прискіплені конспіративні вибори»⁴⁵.

Звісно, вистачає критичних зауваг на адресу Директорії, зокрема її персонального складу, і в сучасній історіографії⁴⁶. В більшості вони справедливі, обґрунтовані. Однак трапляються випадки, коли в дискусійному запалі авторам зраджує почуття міри і вони ретроспективно висувають до В. Винниченка і його колег претензії, які, як мінімум, не можуть не викликати здивування. Так Д. Яневський оголошує членів Директорії випадковими, безвідповідальними людьми, юридично безграмотними, більше — злочинними заколотниками, які на задоволення власної соціалістичної амбіції, вчинили державний переворот легітимного і такого відповідного українському національному інтересу режиму (пізніше згаданий автор пішов іще далі, оголосивши в запалі газетної полеміки Директорію — «групою з п'яти приватних осіб» «неіснуючої ані юридично, ані фактично Української Народної Республіки»). Тому, поза межами наукової дискусії він зверхньо, з явним хизуванням полишає тезу «Директорія — керівний центр українства».

«Очевидний історичний факт, — декларує Д. Яневський, — Директорія ніколи ним не була і бути не могла, хоча б тому, що за нею не стояло законне

волевиявлення навіть частини українського етносу, не кажучи вже про російський, польський, татарський, єврейський — тощо — просто ігнорується. Адже в кращому випадку можна говорити про те, що Директорія спиралася на організовану збройну підтримку озброєних громадян Австро-Угорської імперії українського походження — Корпус Українських Січових Стрільців, іррегулярних озброєних загонів частини селянства Наддніпрянської України та лідерів деяких київських ультрарадикальних політичних національно-соціалістичних гуртків з гучними назвами типу «українська соціал-демократична партія»⁴⁷.

Можливо комусь було б і легше від того, коли б Директорія керівним центром українства «не була і бути не могла». Однак, куди подітися від усім добре відомих фактів? Навколо кого ж об'єдналися учасники антигетьманського повстання — українці, що практично миттєво унеможливило існування режиму П. Скоропадського (його агонію на місяць пролонгували австро-німецькі окупанти)? Хто ж як не Директорія стала центром (ініціатором, організатором, керівником) мас (звісно, українських), які піднялися за відновлення Української Народної Республіки? А це принижене, пограбоване, зтероризоване окупантами й охоронними структурами гетьманату селянство, яке перебувало у стані перманентної війни проти влади (останнє знаходив мужність визнати і один з міністрів уряду Української Держави, авторитетний історик Д. Дорошенко). Так, це воно склало «іррегулярні» озброєні загони, стихійно й інстинктивно ставши під оруду Директорії, а не її супротивника.

Ядро повстанців на початковому етапі справді представляли січові стрільці — українські військовополонені Першої світової війни, етнічне походження яких, вочевидь, у тих конкретних обставинах переважило факт їхнього колишнього громадянства, визначило місце в боротьбі за національну республікансько-демократичну державність. До речі, мабуть, не зайве буде згадати про те, що на момент виступу січовиків проти гетьмана такої держави як Австро-Угорська імперія не існувало, що вже кілька тижнів існувала ЗУНР, а відтак апеляція до австро-угорського громадянства січових стрільців абсолютно недоречна, з будь-якої точки зору.

Ті, кого Д. Яневський іменує «лідерами деяких київських ультрарадикальних політичних національно-соціалістичних гуртків» насправді репрезентували найкрупніші, найвпливовіші українські партії. В УСДРП і УПСР у 1918 р. відбувалися дуже складні процеси розмежувань і розколів, зменшувалася їх загальна чисельність. Однак авторитетніших і масовіших за них українських організацій у той час (як і за всю добу Української революції) просто не існувало.

Що ж до «радикальних політичних національно-соціалістичних гуртків», то ними насправді були, як згадувалося вище, ліві українські соціал-демократи (вихідці з УСРДП), що в липні 1918 р. влилися до створюваної тоді КП(б)У, а також «боротьбисти», які відкололися від УПСР і дедалі дистанціювалися впродовж року від її центральної течії. Відтак справжні «ультрарадикали» «національно-соціалістичних гуртків» жодного відношення до Директорії не мали.

Домінуючі позиції в останній здобули центристські елементи (і це просто порівняно «лівіші» від відверто правих, однак усе ж центристські, за нині вживаною термінологією — «лівоцентристські» сили), конкурувати з якими, попри всі втрати, не змогла жодна тодішня політична організація.

У сукупності перераховані сили не складали переважної частини нації, хоча Д. Яневський наполягає на тому, що за Директорією «не стояло законне волевиявлення навіть частини українського етносу». Однак, по-перше, уже названі ним самі складники сумарно, безперечно, є «частина українського етносу». І, по-друге, ця частина — у конкретно-історичних обставинах останніх місяців 1918 р. — це ще й більшість політично активного, приведеного в революційний рух українства. Доля революцій, доля народів (такі вже невимовимі історичні закони) вирішальною мірою і, врешті-решт, залежить від позиції саме політично активної частини суспільства (це підтверджено досвідом багатьох країн). В усякому разі, якщо поставити питання про чисельність сил, які активно протистояли (боролися) із силами, моральним і політичним центром яких була Директорія, то неспростовну відповідь дали історичні результати — зникнення авторитарно-монархічного табору з політичної арени внаслідок мізерних власних потенцій і скільки-небудь помітної підтримки нацією.

Що ж до «законного волевиявлення», то в революційні часи подібні процедури здебільшого набувають явочного характеру. А вдаються до того усі без винятку політичні чинники. Ну як же тоді можна вимагати від одних сил (особливо тих, які чимось не подобаються) діяти легітимно, «за правилами», благодушно забуваючи про «грішки» їх супротивників, що здобували владу в результаті державних переворотів і утримували її воєнним терором?

Однак і тут Д. Яневський чи то не знає, чи (як і в інших випадках) не хоче знати, помічати, що Трудовий Конгрес України, який представляв українську людину переважної більшості регіонів України (у тому числі навіть і західних її теренів — ЗУНР) наприкінці січня 1919 р. офіційно переобрав Директорію у тому ж складі, як її було сформовано у середині листопада 1918 р. Якого ж іще «законного волевиявлення навіть частини українського етносу» потрібно?

Врешті, зовсім незрозуміла логіка історика, за якою феномен Директорії як керівного центру українства — це апріорне ігнорування волевияву росіян, поляків, татар, євреїв. Можна, звичайно, послатися зовсім не на формальний бік справи — увагу до потреб і забезпечення прав усіх національних меншин, яку приділяли Директорія, уряд УНР у своїй законотворчості й політичній практиці.

Однак, у стилі нав'язуваної Д. Яневським войовничої категоричності, чому б з подібною принциповістю не нагадати автору, який шукає бодай вигаданого приводу для політичного приниження авторитету нації, її керівництва, що Директорія як політичний центр українства, його повстанський центр, як офіційний вищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, головний чинник Української революції у 1918 р., створювалася в першу чергу для того, щоб реалізувати мету українства, переважної більшості населення краю.

Для того, щоб згуртувати націю на боротьбу проти планів реанімації єдиної і неподільної Росії (про що маячила не лише значна частина росіян (великоросів) в Україні, а й значною мірою євреїв; проти поляків (не лише тих, що жили в Польщі, а й у Східній Галичині та Західній Волині і розв'язали агресію проти Західно-Української Народної Республіки з моменту її проголошення, а на захоплених етнічно-українських територіях вчинили кривавий терор проти місцевих українців); проти тих татар, які вели в Криму в 1918 р. шалену антиукраїнську кампанію, а на цьому тлі уряд С. Сулькевича робив усе можливе для реалізації татарсько-сепаратистських замірів ...

Отже, у зацитованому абзаці з книги Д. Яневського — ціла низка очевидних елементарних помилок, відвертих підтасовок і фальсифікацій, безапеляційних, неаргументованих висновків, гідних подиву (щоб не зірватися на різкішу кваліфікацію) узагальнень.

Однак, щоб відвести можливі звинувачення не у прямій, а опосередкованій критиці, або ж узагальненнях, зроблених на основі одного (можливо — випадкового?) моменту, можна звернутися й безпосередньо до конкретного історичного епізоду у його відтворенні, інтерпретаціях публіцистом, проілюструвати, як затята тенденційність автора нерідко заводить його на шлях грубих фальсифікацій. Не приховуючи своїх крайніх ворожих антипатій до ідей і практики соціалізму в будь-якому прояві — від більшовицького до національного українського (найяскравіше уособлення тут — В. Винниченко), Д. Яневський множить очевидні нісенітниці. Так, прагнучи одним пострілом «поцілити відразу двох зайців», він ставить створення Директорії і організацію нею антигетьманського повстання у залежність від волі В. Леніна. «У повній відповідності із філософією та практикою своєї партії загрибати жар чужими руками там і тоді, де і коли це було можливо, — резонує публіцист, — ленінські делегати Х. Раковський і Д. Мануїльський під час зустрічі з В. Винниченком 3 листопада на квартирі В. Мазуренка наказали почати повстання 14 листопада (тут цей пасаж підкріплюється посиланнями на виступ В. Барладяну-Бирладника «Повстання проти П. Скоропадського: причини і наслідки» на ювілейній конференції 1993 р. — В. С.). Це означало неминучий стратегічний програш його організаторів. На цю обставину свого часу звернув увагу П. Солуха, зауваживши, що «з хвилиною проголошення з Білої Церкви повстання проти Гетьмана Ленінові непотрібні стали ні Винниченко, ні Шаповал, ні Січові стрільці, ні договір з Мануїльським, ні перемир'я. Прапор повстання, піднятий Директорією, — писав він, — перейшов до рук Леніна. Тепер Москва, без Директорії робитиме повстання за українську радянську владу»⁴⁸.

В. Барладяну-Бирладник стверджує, що уже 7 листопада, за даними Є. Ковнальця, все було готове до антигетьманського виступу. «Але для початку повстання не вистачало наказу з Москви.

13 листопада, за день до початку протигетьманського повстання, В. Винниченко зустрівся на квартирі міністра фінансів у центральнорадівському уряді

УНР В. Мазуренка з Х. Раковським і Д. Мануїльським, які й наказали йому розпочати повстання»⁴⁹.

При цьому автор посилається на Винниченкове «Відродження нації».

З наведеного залишається загадкою, чому треба було чекати наказу з Москви, чому цей наказ було одержано 13 листопада (Д. Яневський чи то з розрахунку, чи то з недбалості відніс цей епізод до 3 листопада).

Твердження В. Барладяну-Бирладника взагалі є вигадкою, оскільки нічого подібного тому, про що він пише, немає у В. Винниченка. «Під час підготовки повстання, — повідомляє Голова Директорії, — шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками російської совітської делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались підтримувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягти увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні.

Д. Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати за кордон для підписання цього договору.

Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його, й зламати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договір лишався договором»⁵⁰.

Отже, ні про дату, ні про ленінський наказ щодо повстання й мови немає. Тобто написане В. Барладяну-Бирладником з посиланням на В. Винниченка є примітивною фальсифікацією. Те ж саме можна віднести і до міркувань П. Солухи.

То ж не варто послуговуватися подібними працями, щоб дізнатися правду про справжню сторінку вітчизняної історії, зрозуміти, як відбувалося дійсне створення організації, що радикально вплинула на перебіг національно-визвольної боротьби, процес українського державотворення.

У день обрання Директорія мала переїхати до Білої Церкви, звідки планувалося розпочати наступ на Київ. У столиці залишився лише В. Винниченко, щоб підготувати відозву до населення від імені Директорії й призначити її заступників «для координації революційної акції»⁵¹.

Відозва з'явилася на вулицях Києва одночасно з грамотою П. Скоропадського про федерацію з Росією — 15 листопада 1918 р. У відозві (під нею стояли підписи В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця і П. Андрієвського), наголошувалося на антинародній, антинаціональній сутності гетьманщини, давалася оцінка останньому крокові П. Скоропадського — рішенню про відновлення федерації з нерадянською, білогвардійською Росією. «Останнім зрадницьким актом

генерал-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичної реакції і на цілковите поневолення, — говорилося у відозві. — Сформований новий уряд із представників реакційних клас, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли ви не встанете рішуче і до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український національний союз, яко найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів щоб мирно, без пролиття крові і дезорганізації громадського життя, захистить і одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже, настав час залишити мирні заходи.

Од імені організованої української демократії, від усього активного народнього громадянства, яке обрало нас, *ми, Директорія Української Народньої Республіки*, сим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народньої влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади.

В ім'я спокою, порядку в Республіці, пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові»⁵².

Закликаючи російських офіцерів скласти зброю та залишити Україну, а австро-німецьких військовослужбовців — з розумінням поставитися до усунення з політичної арени монархічно-поміщицької реакції, Директорія зверталася до громадян України з проханням визначити свої позиції в започаткованій боротьбі: «Хто стоїть за утиск та експлуатацію селянства та робітництва, хто хоче панування жандармів і охранок; хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, — той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьмансько-монархичну Росію проти волі демократії Української Народньої Республіки.

Всі останні чесні громадяне, як Українці, так і не-Українці, повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській Землі»⁵³.

Звертає на себе увагу те, що у відозві Директорії від 15 листопада 1918 р. по суті відсутня скільки-небудь розгорнута програма революційних заходів і перетворень. Окрім загальних фраз про необхідність повалення поміщицько-буржуазного режиму й відновлення політичних і соціальних революційних здобутків українського народу, що мали бути закріплені Українськими Установчими Зборами, у відозві немає конкретнішого і сталішого визначення мети боротьби.

Одне лише було зазначено в ній з безсумнівною чіткістю: оборона незалежності Української держави у формі Української Народної Республіки.

Можливо, Національний союз, створюючи Директорію, свідомо уникав виразного формулювання соціально-політичних гасел, відкладаючи це питання напотім, доручаючи Директорії лише виконання обмежених технічно-військових функцій — збройного повалення гетьманщини. Така позиція мала свої вигоди — єднала навколо Директорії різні верстви й групи, але мала і свої вади, як з'ясується пізніше, коли Директорії доведеться розширити межі своєї компетенції і урізноманітнити функції.

В день виходу відозви з Білої Церкви С. Петлюра розіслав свій Універсал, підписавши його — «Головний Отаман військ України».

В цьому документі, підготовленому О. Назаруком, особливий наголос робився на військовому аспекті заходів, що на них мобілізувались маси, особливо військові:

«По наказу Директорії Української Республіки я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських салдат і козаків боротися за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно собі присвоївшого права гетьмана України. По постанові Директорії, Скоропадський оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вольностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканню, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Вкраїні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей.

Гетьманські розпорядження і накази по військам касуються; військові частини гетьмана Скоропадського, аби усунути даремного кровопролиття і розрухів, повинні перейти до лав військ Республіки, вслід за тими, які вже перейшли.

Війська Республіки мають на меті доценту знищити лад, заведений гетьманським урядом, знищити нагайку, на яку він спірався до останнього моменту. В цю велику годину, коли на всьому світі падають царські трони, визволяються народи, коли на всьому світі селяне і робітники стали панамі, в цю хвилину ми, брати козаки, хіба дозволимо собі піти з поміщиками, з гетьманським урядом проти своїх батьків? В цю велику годину ви, брати козаки, хіба осмілитеся служити запроданцям, котрі самі продавались і хотять Україну продати недавнім царським міністрам Росії, її пануючій клясі — безробітному російському офіцерству і мародерам, що скупчились в контрреволюційне кубло на Дону?»⁵⁴.

«Універсал» С. Петлюри майже нічим не відрізнявся за своїм смислом від «Відозви» Директорії. І в «Універсалі», і у «Відозві» виразно підкреслювалася необхідність оборони суверенітету Української Республіки, плямувався

реакційний гетьманський режим, обіцялось повернення революційних здобутків, або, як сказано в «Універсалі» С. Петлюри, — встановлення такого ладу, при якому б на Україні «селяне і робітники стали панами».

Однак невиразність соціально-економічної платформи Директорії на початковому етапі робітничо-селянського повстання проти гетьманщини майже не давалася взнаки. Народні прагнення до знищення гетьмансько-поміщицького режиму також не виходили за межі гасел Директорії.

Селяни й робітники прагнули передусім повалити, докорінно винищити гетьманщину, її карні офіцерські загони, скинути з себе поміщицьке ярмо, щоб назавжди відбити в поміщиків бажання і можливість повернутися до своїх колишніх маєтків. «Ті гасла, під якими брала провід над повстанням в свої руки Директорія, тимчасом не ставали в суперечність з цим основним, черговим завданням селянства і робітництва в їх боротьбі з диктатурою поміщиків і капіталістів. В той же час Директорія сміливо брала в свої руки провід над повстанням, мала опорну базу в формі регулярних військових частин (хоч би полк січових стрільців), закрюювала справу у всеукраїнському масштабі, була зв'язана з широкими колами української інтелігенції, одним словом, являлась тим давно сподіваним революційним центром, потребу якого вже гостро відчувало українське трудове селянство, не раз жорстоко каране саме через брак такого центру, через сепаратність своїх виступів. В цих об'єктивних умовах лежать причини успіху Директорії на початках її повстанської діяльності»⁵⁵.

Появою відозви Директорії УНР до населення, задекларованою в ній програмою, на думку В. Винниченка, було завдано удару в саме серце гетьманщини, від якого вона й загинула. Більше того, «на цьому моменті фактично й юридично доба Гетьманщини кінчається. Хоча Гетьманщина проіснувала номінально в Києві ще місяць, але вся вага державно-національного життя перейшла вже з 15—ХІ до Директорії»⁵⁶.

Очевидно, в даному разі поважний політичний діяч припускається перебільшення. Адже відозва стала тільки першим кроком до повстання. Його треба було ще довести до перемоги, повалити силою режим, що не збирався підкорятись паперовим наказам.

Однак тут є й своя незаперечна логіка. З моменту створення Директорії та задекларованого нею відновлення Української Народної Республіки й справді розпочався новий етап Української революції.

¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 118–119.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3286. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 67–69.

- ³ Шаповал М. Назв. праця. — С. 119.
- ⁴ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 136.
- ⁵ Див.: Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. — К., 2005. — С. 142–155; Солдатенко В. Ф. На перехресті соціальних і національних прагнень. — К., 2005. — С. 98–110.
- ⁶ Бойко О. Український національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 167.
- ⁷ Там само. — С. 159.
- ⁸ Бойко О. Назв. праця. — С. 164–165, 169.
- ⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. — Т. II. — Ужгород, 1930. — С. 388, 407 та ін.
- ¹⁰ Історія України. Навч. посібник. — К., 2002. — С. 240.
- ¹¹ Див.: Бойко О. Назв. праця. — С. 170.
- ¹² Історія України. Навч. посібник. — С. 240.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сб. док. и матер. В 3-х т., 4 кн. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 266–267, 268, 402–403 та ін.
- ¹⁵ Нова рада. — 1918. — 22 жовтня.
- ¹⁶ Вісник політики, літератури й життя. — 1918. — № 43.
- ¹⁷ Нова Рада. — 1918. — 2 листопада.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. — 3 листоп.; Робітничка газета. — 1918. — 3 листоп.
- ²⁰ Нова Рада. — 1918. — 8 листоп.
- ²¹ Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 402.
- ²² Див.: Бойко О. Назв. праця. — С. 172, 177.
- ²³ Там само. — С. 178.
- ²⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 303.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — С. 303–304.
- ²⁸ Там само. — С. 304.
- ²⁹ Там само. — С. 305; Бойко О. Назв. праця. — С. 181.
- ³⁰ Див.: Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ–Відень, 1920. — С. 87.
- ³¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Прага, 1921. — С. 128.
- ³² Там само.
- ³³ Винниченко В. Назв. праця. — С. 89.
- ³⁴ Там само. — С. 93.
- ³⁵ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 406–407.
- ³⁶ Шаповал М. Назв. праця. — С. 120–121.
- ³⁷ Там само. — С. 121.
- ³⁸ Винниченко В. Назв. праця. — С. 95–96.
- ³⁹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — С. 129.
- ⁴⁰ Там само. — С. 105–106.
- ⁴¹ Шаповал М. Назв. праця. — С. 122.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. — С. 122–123.
- ⁴⁴ Христюк П. Назв. праця. — С. 131.
- ⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Див., напр.: *Бойко О.* Назв. праця. — С. 180; *Історія України. Навч. посібник.* — С. 244–245; *Політична історія України. XX століття.* — У 6-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 297–299; *Гошуляк А.* До питання про створення і функціонування Директорії // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.* Вип. 18. — К., 2002. — С. 138–140.

⁴⁷ *Яневський Д.* Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 26.

⁴⁸ Там само. — С. 253.

⁴⁹ Барладяну-Бирладник Василь. Повстання проти Скоропадського. Причини і наслідки // *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945.* — К., 1993. — С. 110.

⁵⁰ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 158–159.

⁵¹ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 114.

⁵² Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — С. 131–132.

⁵³ Там само. — С. 132.

⁵⁴ Там само. — С. 133.

⁵⁵ Там само. — С. 134.

⁵⁶ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 114–115.

СТВОРЕННЯ Й ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ*

Щодо осені 1918 р. можна вести мову про переплетіння в суспільному житті України відразу кількох груп антагоністичних суперечностей. Не міг розв'язати миром питання про владу з гетьманатом не лише республікансько-демократичний табір Української революції. Не могли примиритися і різноспрямовані інтереси української людності Австро-Угорської імперії, що відійшла в небуття, й відроджуваної польської державності. Лише через крайній варіант — військовий чинник — вважали за найдоцільніше розв'язувати суперечності румуни з українцями Північної Буковини, а угорці — із закарпатцями.

Врешті виявляли дедалі більшу готовність втрутитися у вирішальну військову боротьбу за владу й найрадикальніші сили в Україні, осереддям яких були комуністи. Оправившись після серпневих невдач і поразок, Компартія (більшовиків) України критично аналізувала нагромаджений досвід, виносила необхідні уроки, перегрупувала ряди й без довгих зволікань почала підготовку до нових битв.

Так, наприклад, газета «Киевский коммунист» здійснила принципову оцінку попередніх етапів боротьби і заключила спеціальну статтю висновками: «Досвід серпневої боротьби говорить нам про те ж, про що сказав нам наш партійний з'їзд: побільше організації, більше єдності й згуртованості, міцніше будувати партію, партією й революційними комітетами зв'язати в одне [ціле] всіх робітників і найбільш селян... Легко померти в героїчній сутичці — важко місяцями вперто боротись за радянську владу, іноді відступаючи, лавіруючи, щоб пізніше ще з більшою силою бити ворога.

Шлях легкої миттєвої перемоги закритий перед нами — нам належить вперта довга боротьба...»¹.

На кінцевий успіх можна було розраховувати лише за наявності серйозних військових сил. Тому у нейтральній зоні (вузькій смужці на півночі Чернігівщини — її ширина колилася від 10 до 30 км) більшовики почали формувати із решток партизанських загонів, що змогли пробитися з різних районів окупованої України, дві повстанські дивізії. Значний внесок у цю справу зробили В. Боженко, А. Іванов, М. Кирпонос, М. Крапив'янський, І. Локотош, І. Петриківський, В. Примаков, Т. Черняк, М. Щорс.

* Сюжет з книги «Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі» (К., 2004. — С. 215–231).

Відставка Г. Пятакова і посилення правого крила в партії на чолі з Е. Квірінгом не означали розв'язання всіх проблем. Чимало питань, як партійного будівництва, так і політичної стратегії й тактики, залишались по суті відкритими. Ці завдання належало виконати II з'їзду КП(б)У, який відбувся в Москві 17–22 жовтня 1918 р. 125 делегатів представляли понад 9 тис. членів партії.

«Ліві» мали на форумі деяку чисельну перевагу, що зумовило непростий характер обговорення внесених до порядку денного питань, сутність ухвалених рішень.

Як і на установчому з'їзді, ключову роль знову відігравав Г. Пятаков. Він зробив основну доповідь — про діяльність ЦК, виступив із співповіддю про поточний момент, брав участь у обговоренні багатьох інших пунктів порядку денного, тобто дійово впливав на процес вироблення тогочасного політичного курсу, пошук шляхів його здійснення.

З'їзд іще раз засвідчив, що змусити лідера «лівих» відступитися від переконань, здати позиції — зовсім не у його вдачі. Уже у вступному слові Г. Пятаков пристрасно доводив, що «світова революція йде, світова революція відчувається всіма нами» і від імені Центрального Комітету запропонував проект відозви до робітників усіх країн.

У одностайно схваленому документі висловлювалась непохитна віра в скору перемогу трудящих України й Росії над своїми ворогами, недалеке об'єднання двох радянських республік, готовність допомогти всіма силами справі торжества світової революції².

Водночас група «лівих» заявила рішучий протест з приводу дій правих, зокрема виступу Е. Квірінга, який після привітання Петриківським делегатів форуму від імені Першої дивізії повстанських військ Радянської України став дорікати повстанцям за авантюризм їх намірів здійснити захоплення ряду населених пунктів, а ЦВРК — за відсутність принципової витриманої лінії. Виник гострий конфлікт, який не вдалось погасити, незважаючи на всі зусилля навіть присутньому на з'їзді члену ЦК РКП(б) Л. Каменєву³.

Природно, що в основній на з'їзді доповіді про діяльність ЦК КП(б)У, а також у досить розлогіх за обсягом заключній промові з цього питання Г. Пятаков зробив усе, щоб переконати делегатів форуму у принциповій вірності здійснюваного курсу, в тому числі і щодо серпневих повстань. Оцінюючи накази № 1 і № 2, він наголосив, що «вони, безперечно, відіграли позитивну роль в рості нашої революції, революціонуванні німецької армії і в її розкладі»⁴. Г. Пятаков також підкреслив ту обставину, що формування регулярних повстанських частин відбулося після згаданих наказів, після подій, які вони зумовили.

В такому ж дусі, а можливо й ще наступальніше, побудував звіт про діяльність Центрального військово-революційного комітету його голова А. Бубнов⁵.

Однак з боку правих (співповідідачем від «меншості» ЦК виступив Е. Квірінг) було здійснено достатньо ефективну критичну атаку, і Г. Пятаков змушений

був визнати, що мали місце «невірні кроки ЦК», що «ми, безсумнівно, переоцінювали свої сили і переоцінювали швидкість розвитку руху»⁶.

Основний висновок, який виніс тепер уже колишній секретар ЦК КП(б)У з критичного аналізу дій Центрального Комітету і його особистих кроків, полягав у тому, що «партизанська війна і збройне повстання на Україні були організовані погано. Це правда. Однак з цього зовсім не виходить, що повстання і партизанську війну не слід організовувати, а виходить лише те, що треба, відкинувши всі суперечності, організувати цей рух добре»⁷.

Г. Пятакова помітно не збентежило те, що II з'їзд КП(б)У ухвалив резолюцію, у якій визнав «політичну лінію ЦК невірною, організаційну діяльність незадовільною»⁸. Начебто нічого не сталося, він з таким же азартом відстоював свої «ліві» погляди і під час обговорення питання про поточний момент, де основним доповідачем від ЦК РКП(б) був Л. Каменєв⁹.

Останній закликав комуністів України надалі утримуватись від партизанських дій, які начебто не мали належної перспективи, а були відчайдушним спротивом переважаючій силі ворога, й чекати невизначений термін з генеральним виступом: «... Не піддавайтесь нетерпінню і законному революційному гніву, — звертався Л. Каменєв до делегатів з'їзду. — Ви повинні дати собі звіт у тому, що, можливо, 2–3 тижні, а можливо, 2–3 місяці нам доведеться ще терпіти насильницький гніт окупації... Ми повинні терпіти, повинні вичікувати і залізною рукою стиснути своє полум'яне серце революціонера до того часу, коли ми зможемо повести свої війська не на партизанську війну, а на переможну війну зі всілякими гнобителями. Дорога на Київ і утвердження там Радянської влади лежить зараз не через Стародуб, не через Ніжин; дорога до відродження на Україні Радянської влади лежить через Ростов; ми прийдемо до перемоги в Києві не через партизанські виступи і не через Стародуб; [шлях] лежить через розбиті виступи контрреволюції на Ростов і Вороніж. Ми там зосередимо свої сили, тому що там найслабкіші пункти, тому що там немає з'єднання німецької сили з силами російської контрреволюції, тому що ми входимо, таким чином, у Донецький басейн, і наші війська перетворюють Донецький басейн на центр подальшого наступу»¹⁰.

Навіть більше, Л. Каменєв намагався переконати більшовиків України спрямувати й ті, поки що нечисленні, українські загони, що створювались у нейтральній зоні з повстанців, проти контрреволюції на Дону й Волзі. «...Надайте себе в розпорядження того полководця, який поведе вас, у кого занято хату чи відібрано хліб, поведе вас на красновський фронт, і ви маєте туди йти як комуністи... і [тому] в даний момент скажіть цьому загону: ти повинен піти туди і допомогти боротись Радянській Росії з Красновим»¹¹.

Представник ЦК РКП(б) дуже бідкався з приводу того, що українські селянські маси ще не усвідомили того, що «в даний момент, в даний обставині слід захищати свою хату не на Стародубському фронті, а на Царицинському»¹².

В даному разі Л. Каменєв надзвичайно гаряче обстоював не особисту точку зору, як це з ним нерідко траплялося — те саме доводили і К. Радек, і Х. Раковський, й інші діячі РКП(б)¹³. Г. Пятаков, на противагу позиції ЦК РКП(б), наполягав на тому, що в інтересах і революції в Україні і світової революції — всіма силами сприяти розвитку повстанської боротьби, особливо селянства проти австро-німецьких окупантів і гетьманського режиму.

У цьому дусі він запропонував відповідний проект резолюції, який було відхилено і ухвалено документ, поданий Я. Яковлєвим¹⁴.

Першочерговими завданнями більшовиків України II з'їзд КП(б)У визнав перенесення центра ваги організаційної діяльності на територію самої України, концентрацію партійних сил переважно в робітничих районах для організованого завоювання влади і створення дисциплінованих військових частин для боротьби з окупантами і гетьманатом. З'їзд підкреслив, що в ході підготовки до визнання австро-німецьких окупантів Компартія України має виходити з революційної доцільності, координувати свої дії з силами пролетарської Росії і обрати момент загального виступу лише за узгодженням із ЦК РКП(б). «Загальним завданням у цій боротьбі, — наголошувалось у резолюції, — є об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке одне лише в змозі забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку»¹⁵.

Зазнавши поразки при ухваленні основних резолюцій з'їзду, ліві відмовились брати участь у виборах керівних органів партії¹⁶. Природно, за таких обставин чисельну перевагу в ЦК одержали праві, а їх лідер — Е. Квірінг був обраний секретарем Центрального Комітету. Пленум ЦК, який відбувся відразу після з'їзду, створив два керівних органи — Виконавче бюро для роботи на окупованій території з місцем перебування в Харкові і Закордонне бюро з місцем перебування в Орлі¹⁷.

Хоча комуністи достатньо оперативно зайнялися втіленням рішень II з'їзду КП(б)У в життя, вони явно відставали від подій, які надзвичайно стрімко розвивалися безпосередньо в Україні. Мова, передусім, про створення Директорії й початок антигетьманського повстання.

Зайняті внутрішніми суперечками, зазнаючи впливів обережних московських керівників, які на перше місце беззастережно ставили російські інтереси («Шлях на Київ лежить через Ростов!»), явно програвали у темпі прийняття назрілих організаційних рішень. Розпустивши Народний секретаріат, вони не мали керівного радянського центру для оперативного втручання у перебіг подій в Україні. На них психологічно тиснули й поразки літніх антигетьманських виступів, і політичне засудження лінії поведінки їх ініціаторів. Та й ЦК КП(б)У складався з переважно правих елементів, зумовлював інерцію обережності, вичікування. Втім, абсолютно бездіяльними у буквально буревійні дні залишатися було просто неможливо. І значна група лідерів КП(б)У перемістилася в листопаді поближче до українського кордону — у район Курська.

Тут 17 листопада 1918 р. почав формуватися і ударний кулак для цілком «прозорої» перспективи військових дій — група військ Курського напрямку. До її складу окрім українських частин, що створювалися із повстанців у «нейтральній зоні», було вирішено включити і регулярні частини Червоної Армії РСФРР.

Командуючим угрупованням було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований Головному І. Вацетісу, який, відповідно до позиції партійно-радянського керівництва РСФРР, заборонив будь-які військові операції в Україні, окрім тих, що потрапляли у зону Донського фронту. При цьому враховувалось і тривожне ускладнення ситуації на інших фронтах, зокрема в Латвії і Естонії.

За таких обставин справі міг зарадити лише власний владний центр. Більшовики України розуміли це дедалі більше не те що з кожним днем, а буквально з кожною годиною. За їх наполяганням у Москві було ухвалено створити Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

Досить промовисті деталі щодо мотивації цього рішення розкрив В. Затонський. Член ЦК КП(б)У пригадував: «І ми, і петлюрівці одночасно намагалися захопити у свої руки ініціативу, оскільки було ясно, що на бій з гетьманщиною підуть за тим, хто перший виступить. І, тут треба визнати, нас петлюрівщина випередила.

Був один момент, при першій звістці про німецьку революцію, коли можна було, об'єднавшись у Києві, легенько взяти гетьмана за барки і повести селянські маси за собою.

Тов. Мануїльський, що залишився тоді в Києві заступником Раковського для ведення мирних переговорів з гетьманом (російська мирна делегація), шифрованою по прямому проводу повідомив ЦК РКП про таку можливість і вимагав, щоб Пятаков і я негайно приїхали до Києва для керівництва активним виступом (товариші Бубнов і Косіор уже були в Києві в підпіллі), але, поки розшифровували його телеграму, вже стало відомо, що Директорія виступила, захопила Білу Церкву (повітове місто Київської губернії) і оголосила похід на Київ. Стало ясно, що ініціативу упущено і що битися нам доведеться вже не з гетьманцями, а з петлюрівцями. Сумніву в тому, що гетьман не витримає, не було. Я потрапив у Москву випадково з Орла, де перебував тоді ЦК КПУ, і тому не знаю, як обговорювалося тоді в ЦК РКП українське питання; тільки пам'ятаю, мені сказав Свердлов, що мене розшукує Сталін, від якого я дізнався як про телеграму Мануїльського, так і про намір створити Тимчасовий Уряд Радянської України»¹⁸. Хоча нічого несподіваного у такому намірі не було (більшовики постійно готувалися до повернення в Україну), виникли нові незгоди між «лівими» і правими.

Останніх, як і до цього, все ще підтримував ЦК РКП(б), а відтак з реалізацією рішення про утворення українського уряду не поспішали. І все ж ситуація детермінувала зрушення у напрямку пропозицій «лівих». Мабуть, В. Затонський має рацію, коли пише: «ЦК РКП, боячись лівого комунізму російського

і простого авантюриництва з боку лівих українських комуністів, коли обстановка була не досить визначена, коли треба було вичікувати й бути надто обережними, — спирався на правих. А коли слід було швидко й енергійно вдарити, використавши при цьому спалахнуле селянське повстання, ЦК ви-кликало лівих»¹⁹.

Набуло практичних форм і завдання відтворення українського радянського урядового центру. Таким став Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України. Оповідючи про розмову з В. Леніним щодо його формування²⁰ (очевидно, 17 листопада 1918 року), В. Затонський писав: «Стало питання, кому бути за голову. Я висунув кандидатуру Пятакова. До цієї кандидатури Ілліч поставився не дуже то прихильно. Іншого він нікого не називав, але потім каже: — Та нічого, тепер ліві комуністи не являють собою небезпеки (мова, звичайно, йшла за російських лівих комуністів). Німецька революція все покрила, тепер кожен дурень розуміє, що ми мали рацію підписувати Брестський мир. Мабуть, кандидатура Пятакова попередньо обговорювалась на ЦК, бо Ілліч тут таки на цьому погодився остаточно»²¹.

Перша документальна згадка про Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України датована 20 листопада 1918 року. Реввійськрада групи військ Курського напрямку назвала свої сили військами цього уряду²².

Цікаві деталі щодо формування уряду, визначення його голови розповідає все той же В. Затонський. Описуючи нараду ЦК КП(б)У в Курську, у вагоні Й. Сталіна (нарком у справах національностей Росії, член РВС Республіки, він був на II з'їзді КП(б)У введений до складу ЦК КП(б)У)), український діяч повідомляє: «До справи підійшов він (Й. Сталін. — В. С.) без жодної передмови: — ЦК РКП ухвалив утворити Радянський Уряд з... (тут була пауза) з Пятаковим на чолі.

Ця звістка була в такій мірі несподіванкою для правих наших товаришів, що вони просто остовпіли. Справді, ще й місяця, здається, не минуло, відколи їм пощастило... розбити «ліваків», як вони нас прозивали, тільки — тільки вони, здавалося, покінчили з усякими «авантюрами», і ось на тобі: «ЦК РКП ухвалив»... А коли ЦК РКП ухвалив: — заперечувати годі... Ще з ЦК КПУ можна було в справі партійної дисципліни сперечатися, а з ЦК РКП жартувати не доводилося — щодо цього, то правила в нас завжди були суворі.

Було кілька секунд мовчанки, нарешті, тов. Артема, як людину найекспансивнішу, прорвало. Що він думав, хто його знає, але раптом вихопився:

— Та, звичайно, що Пятакова, він і чужі мови знає... — Це було так кумедно, що я не втримався й пожартував:

— І на роялі непогано грає...

Пятаков штурхнув мене в бік, а сам закашлявся, т. Сталін, наче нічого не сталося, спокійно провадив далі...»²³.

Хоча уряд був створений, офіційне оголошення про це вирішили відстрочити, як, власне, і перетворення групи військ Курського напрямку на Український

фронт. Останнє, зокрема пояснювалось тим, що нарком закордонних справ Росії Г. Чичерін розпочав переговори з представниками Директорії²⁴.

Таке становище, за твердженням В. Затонського, тривало близько двох тижнів²⁵. Очевидно автор дещо перебільшив. Якби це справді було так, то довелося би визнати, що Тимчасовий робітничо-селянський уряд України утворили практично одночасно з Директорією. А він сам визнає, що в темпі більшовики поступилися національно-демократичним силам, які зорганізувалися і почали антигетьманське повстання першими. Просто час для більшовиків України тягнувся занадто довго, і це позначилося на їх психологічному стані. «Життя в ті дні вирувало, — зазначав В. Затонський, — кожного дня відбувалося подій більше, ніж тепер протягом місяця, ми, природно, нервували, вимагали встановити ясність, а ЦК РКП зволікав, поки для нього не з'ясується цілком обстановка, не поспішав, оскільки становище на Україні було для нього не досить зрозумілим.

...Перебуваючи на кордоні, поряд із Україною, що піднялася в революційному пориві, ми всі, незалежно від настроїв попередніх місяців, відчували необхідність швидкого й активного втручання. Це був якраз той нетривалий період, коли незгоди між правими й лівими пом'якшали (незабаром вони спалахнули ще раз, щоб після третьої партконференції — вочевидь, автор має на увазі III з'їзд КП(б)У. — В. С. — остаточно припинитися).

В описуваний момент (у 20-х числах листопада 1918 року) ЦК КП(б)У і члени Тимчасового Радянського Уряду України діяли цілком одноставно, добиваючись від ЦК РКП дозволу розпочати активні дії і доходячи в своєму нетерпінні до погроз самостійного виступу. Передавали потім, що тов. Ленін сердився, одержуючи наші запальні, нетерплячі телеграми. Одного разу Сталін у розмові пам'ятаю, сказав: «Та припиніть ви там: *старий* сердиться...»²⁶.

Між тим, Г. Пятаков, В. Затонський, інші «ліві» найбільше нарікали на позицію ЦК РКП(б) і РНК, засипали Москву телеграмами і телефонограмами, вважаючи, що центр гальмує діяльність більшовиків України, чим дуже шкодить справі. У одній з них на ім'я Й. Сталіна говорилося: «Вважаємо своїм обов'язком попередньо зауважити, що всі діючі на Українському революційному фронті центральні організації нарізно і разом намагаються виплутатись із створеного Центром хаосу і створити хоч яку-небудь можливість для позитивної роботи. Але, незважаючи на всі добрі бажання, дякуючи, з одного боку, невизначеності, з другого боку, суперечливості наказів із Центру, жодна з цих організацій неспроможна функціонувати нормально, в результаті чого, замість передбачуваної нами централізації — робота під загальним керівництвом ЦК РКП, виходить суцільна плутанина.

Ми могли б, звичайно, покласти край цій плутанині, внести ясність і організованість у всю роботу, якби з усіх боків не натикалися на розпорядження Центру, виконувати які зобов'язані організації і установи, які їх одержують. Через це ми вважаємо своїм обов'язком довести до Вашого відома про те фактичне

становище, в якому ми зараз перебуваємо, і запропонувати Вашій увазі ряд практичних заходів, які мають бути, на нашу думку, терміново вжиті Центром для того, щоб дати можливість налагодити роботу, яка вже достатньою мірою дезорганізована»²⁷.

Керівники КП(б)У намагались переконати московське керівництво, що Україна — не лише плацдарм для воєнних операцій проти Дону, а надзвичайно важливий регіон для розвитку соціалістичної революції у міжнародних масштабах. Однак цьому заважають зволікання з легалізацією діяльності українського уряду. «Зараз на Україні для широких мас є два центри, що борються: петлюрівці і гетьман, — говорилося у документі далі. — Радянського центру немає, що дає можливість петлюрівцям певною мірою привертати на свій бік ті селянські елементи, які невдоволені режимом гетьманщини, але недостатньо свідомі для того, щоб самостійно розбиратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом.

За такого політичного становища, надзвичайно важливо чітко поставити всі політичні питання. Радянський центр повинен був виявитися при першій же можливості, але цього й досі не зроблено, що є нашим серйозним упущенням. Вашу заборону опублікувати маніфест ми розглядаємо як велику політичну помилку, яка значно утруднила концентрацію сил за владу Рад проти гетьмана і проти Ради. Проте необхідність легалізації Тимчасового Уряду диктується й іншими міркуваннями. Чи то буде Тимчасовий Уряд чи Крайовий Ревком — байдуже, справа не в назві і не у формі, яка визначається іншими міркуваннями, — потрібний такий орган Радянської влади, який міг би розпоряджатися, який був би справжнім центром радянської роботи на Україні, якому підкорялися б усі радянські працівники і який, таким чином, міг би зосередити в своїх руках усю ту надзвичайно важку, складну роботу по відновленню Радянської влади на місцях. Оскільки було вирішено, що Тимчасовий Уряд буде виконувати, насамперед, саме цю роботу, то відсутність цього органу Робітничо-Селянської влади означає насправді відсутність якого б то не було органу центру»²⁸.

Для прикладу, що ілюстрував плутанину, яка була результатом відсутності владного органу, наводилася постановка справи з військовою мобілізацією. В одних місцях представники КП(б)У її проводили, в інших місцях цьому протидіяв військовий комісаріат Орловського округу, в третіх місцях воєначальники проводили мобілізацію на свій страх і ризик. Нелегалізований уряд був неспроможний ні видавати обов'язкових постанов щодо мобілізації, ні протидіяти Орловському військовому комісаріатові.

У такому ж становищі перебувала й робота щодо організації влади на місцях, щодо обліку й зосередження розподілу продовольства, щодо відбудови шляхів сполучення тощо. Але найтяжче невизначеність лінії поведінки позначалася у військовій сфері, загрожуючи взагалі втратити сприятливий шанс для відновлення влади рад в Україні. А відтак керівне ядро КП(б)У пропонувало ЦК РКП(б)

і РНК: «По-перше, необхідно нам дати дозвіл оголосити себе Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України, видати маніфест і діяти як справжній Уряд України; по-друге, всю політичну частину роботи у визволених областях потрібно зосередити в руках Тимчасового уряду.

По-третє, керівництво КП(б)У вважало за необхідне встановити єдність командування, передавши його в руки Військової Ради Курського напрямку (у майбутньому — Військовій Раді Українського фронту²⁹), ні в якому разі не віддавати Український фронт політично чужій нам людині; по-четверте, підпорядкувати всі військові сили, що ведуть воєнні дії на Українському фронті, Військовій Раді Курського напрямку³⁰.

По-п'яте, висувалася пропозиція до Головнокомандуючого Червоної армії РСФРР Вацетіса «не розпоряджатися військовими силами нашого фронту, не зв'язавшись з нами. Якщо він не може досить глибоко сприймати політичні події на Україні, то він повинен у своїх діях зважати на ту установу, яка, і за обов'язком і за суттю справи, сама тільки спроможна правильно поєднати воєнну і політичну роботу на Україні.

Таким органом, на нашу думку, є Тимчасовий Уряд України; по-шосте, згідно з цим потрібно виділити всі військові частини, які ведуть воєнні дії на нашому фронті, як самостійну армію, яка називається армією Радянської України і перебуває тільки під загальним керівництвом верховного головнокомандування; по-сьоме, необхідно наказати Орловському Військовому Округу не саботувати Українського фронту і обслуговувати потреби нашої армії незалежно від тих чи інших міркувань Семашка (А. Семашко — військовий комісар Орловського військового округу. — В. С.), а залежно від потреб армії; по-восьме, потрібно підпорядкувати Глаголева (В. Глаголев — командуючий резервної армії. — В. С.) Реввійськраді, а Семашка усунути, замінивши його менш примхливим і самодержавним комісаром. Якщо всього цього не буде зроблено, то ми, на підставі 10-денного досвіду, повинні зняти із себе будь-яку відповідальність за дальшу роботу на цьому фронті»³¹.

Подібного змісту і характеру документи по кілька на добу надсилались до Москви, отримували додаткову емоційну аргументацію в численних телефонних розмовах. Здебільшого адресатом був Й. Сталін, а копії, як правило, призначались В. Леніну. Й. Сталіну висловлювалися неодноразові прохання приїхати до Курська і на місці переконатися у неможливості продовжувати згубну практику, припинити неймовірну плутанину й бездіяльність.

Відмова Й. Сталіна приїхати з посиланнями на надзвичайну зайнятість у столиці, як і вся поведінка центра взагалі, роздратовано кваліфікувалися як «знущання» і висловлювалися погрози вдатися до «авантюри», тобто порушити дисципліну і стати на шлях самочинних рішень³², які в той час означали одне — негайне збройне повстання в Україні. Очевидно далі зволікати було просто неможливо, і українським політикам надійшла довгоочікувана згода на легалізацію уряду.

На першому його офіційному засіданні, яке відбулося 28 листопада 1918 р. в Курську, були присутні члени уряду В. Антонов-Овсієнко, В. Затонський, Е. Квірінг, Г. Пятаков, Ф. Сергєєв (Артем). Всі вони, за винятком Г. Пятакова, входили до складу першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату, а В. Затонський, Е. Квірінг і Ф. Сергєєв (Артем) були також і членами ЦВК Рад України, обраного II Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1918 року. Головою уряду став Г. Пятаков. На цьому засіданні було обговорено 15 питань. Передусім було вирішено «питання про оголошення Тимчасового робітничо-селянського уряду України»³³.

Головне місце у його діяльності відразу зайняли проблеми державного будівництва, оскільки для організації революційної боротьби і здійснення корінних соціальних перетворень у республіці необхідно було насамперед створити радянський державний апарат як в центрі, так і на місцях. Формування системи центральних галузевих органів управління розпочалося з організації відділу внутрішніх справ, на який покладалися обов'язки по створенню органів радянської влади на місцях та охороні порядку. Завідувачем відділом призначили В. Аверіна, його заступником — М. Арсенічева, членом колегії — С. Власенка.

Крім того, було визнано за необхідне сформувати відділи військових справ, народного господарства і фінансів, закордонних справ. Завідувачими цими відділами затвердили відповідно Ф. Сергєєва (Артема), Е. Квірінга, Г. Пятакова. Комісаром залізниць України став О. Жарко. На цьому ж засіданні уряд постановив створити Військову раду Української Червоної армії у складі В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергєєва (Артема), В. Затонського³⁴.

Наступного дня, 29 листопада 1918 року, Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїхав до визначеного ним самим місця перебування — м. Суджі, поширив «Маніфест до українського народу», в якому іменем повсталих робітників і селян оголосив владу гетьмана скинутою і звернувся до трудящих із закликком боротися за відновлення Радянської влади на всій території республіки.

Всі заводи, фабрики, банки, рудники, шахти мали стати загальнонародною власністю, всі поміщицькі землі, живий і мертвий реманент підлягали негайній передачі селянству без будь-якого викупу³⁵. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України застерігав трудящих, що боротьба з контрреволюцією ще не завершена, що на зміну її внутрішнім і зовнішнім силам йдуть нові вороги, які прагнуть не допустити знищення рабського режиму. «Ми не сумніваємося, — говорилося в документі, — що ви не допустите, щоб розшматована, закривавлена, змучена і зруйнована Україна була віддана на пограбування новому Англо-Американському хижаку, який іде до нас під виглядом визволителя.

Не звільнення, а повернення в рабство несуть вони нам.

Вони вже заключили союз зі Скоропадськими, Денікіними, російськими чорносотенцями й українськими поміщиками та капіталістами для того, щоб, змінивши німецьких жандармів, тримати вас у покорі і грабувати без міри і без упину.

В повному єднанні з Революційною Росією, Робітниками Німеччини і Радянськими властями колишньої Австро-Угорської Держави повинні організувати відсіч, ставши всі, як один, в ряди соціалістичної армії України.

Настає останній і рішучий бік капіталу зі світовим пролетаріатом.

Залізним, нездоланим і грізним маршем йде світова революція»³⁶.

Звичайно, в пафосному зверненні чимало ейфорійних перебільшень, однак воно зіграло свою мобілізуючу роль у відновленні радянської влади в Україні.

До речі, оригінал листівки з «Маніфестом» Тимчасового робітничо-селянського уряду України, віддрукований в Белгороді, датований 23 листопада 1918 р.³⁷, що дисонує з твердженнями радянської історіографії, ніби уряд було створено лише 28 листопада³⁸.

Загальна ж ситуація на останній місяць 1918 р. виглядала вкрай заплутаною й важкопрогнозованою. На антагоністичні суперечності, які виявилися раніше, могутньо накладалася нова — між силами національно-визвольної революції, яка стала на шлях відродження Української Народної Республіки, й більшовицько-радянським табором, що прагнув неодмінного відновлення Української Соціалістичної Радянської Республіки.

¹ Киевский коммунист. — 1918. — 22 сентября. — № 1.

² Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 17–22 октября 1918 года. Протоколы. — К., 1991. — С. 4–5.

³ Див. там само: С. 34–55.

⁴ Там само. — С. 166.

⁵ Там само. — С. 65–71.

⁶ Там само. — С. 103.

⁷ Там само. — С. 105.

⁸ Там само. — С. 107–109, 166–167.

⁹ Там само. — С. 109–123.

¹⁰ Там само. — С. 42–43.

¹¹ Там само. — С. 117.

¹² Там само. — С. 153.

¹³ Там само. — С. 88–89, 126 та ін.

¹⁴ Там само. — С. 160–165.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Вид. 3-е. — Т. 1. — К., 1976. — С. 36.

¹⁶ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — С. 209–211.

¹⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины. Вид. 4-е, доп. — К., 1977. — С. 288.

¹⁸ *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. — 1930. — № 5(44). — С. 151.

¹⁹ Там само. — С. 153.

²⁰ Див.: *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. — Т. 6. Июль 1918 — март 1919. — М., 1975. — С. 230.

²¹ *Затонський В.* Назв. праця. — С. 153.

- ²² Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сб. док. и матер. В 3-х т., 4 кн., К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 444.
- ²³ *Затонський В.* Назв. праця. — С. 155.
- ²⁴ *Затонський В.* К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // *Летопись революции.* — 1925. — № 1(10). — С. 141.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. — С. 141–142.
- ²⁷ Там само. — С. 142–143.
- ²⁸ Там само. — С. 143–144.
- ²⁹ Там само. — С. 145.
- ³⁰ Там само. — С. 145–146.
- ³¹ Там само. — С. 146.
- ³² Там само. — С. 149.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1.
- ³⁴ Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 456–457.
- ³⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919 р.: Зб. документів і матеріалів. — К., 1962. — С. 42–44.
- ³⁶ Там само. — С. 44.
- ³⁷ Революційна слава України. Фотоальбом. — К., 1978. — С. 179.
- ³⁸ Історія Української РСР. — Т. V. — С. 329; Нариси історії Комуністичної партії України. — С. 274.

С. ПЕТЛЮРА І ОТАМАНЩИНА*

Чи не найхарактернішою прикметою розвитку Української Народної Республіки в 1919 р. стала отаманщина — специфічний режим, витворений Головним Отаманом, а згодом і Головою Директорії С. Петлюрою. Боротьба за збереження національної державності супроводжувалася такими сумними й ганебними проявами, як погроми, найбільше — єврейські. Гадається, для розуміння сутності процесів, що істотно вплинули на перебіг подій та й на всю долю Української революції, є прямий сенс розглянути в якомога тіснішому органічному зв'язку означені дві взаємопов'язані складові.

Після залишення В. Винниченком 10 лютого 1919 р. посади Голови Директорії С. Петлюра став безперечним, одноособовим лідером і у вищому державному органі, і у визвольній боротьбі взагалі. Це місце йому забезпечила передусім і якнайбільше слава військового керівника антигетьманського повстання. В ході останнього поступово «проріс», зміцнився, набрав самодостатності порядок, коли головною постаттю всього суспільного життя стали отамани — військові керівники, які, спираючись на силу зброї, створили своєрідну владну вертикаль — «зверху-донизу» — від Головного Отамана до отаманів нижчих рівнів. Такий порядок (режим) і дістав в історіографії назву «отаманщини».

Сам термін увійшов у політичний лексикон уже тоді, в 1919 р. Ним широко оперували перші історики Української революції — В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Узагальнюючи їх спостереження і висновки, як і міркування пізніших дослідників, автор даної праці наступним чином окреслив параметри непростого суспільного феномена. Отаманщина — це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою — всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному проводу, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваної військовим терором, єврейськими погромами й т. ін.¹ Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації (й навіть ширше — самої національно-визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною

* Розвідка є матеріалом пошукового характеру, вперше опублікованим у збірнику «Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. Наукові дослідження (К., 2008. — С. 329–438).

частиною тогочасного політикуму), Трудовим Конгресом України (у певному наближенні — «видання» Установчих зборів — ідеалу українства всієї революційної доби).

Висловлене дисонує з позицією деяких авторів, які інакше дивляться й витлумачують непросте явище (звісно, мова не йде про тих, хто не визнає і самого терміна «отаманщина», і тих життєвих проявів, які ним позначаються — не на-в'язувати ж свого розуміння тим, хто апіорі не готовий до наукової полеміки).

Певне поширення має точка зору, яку тривалий час з ентузіазмом відстоює С. Литвин. Палкий апологет С. Петлюри, історик намагається знайти будь-які підстави для того, щоб зняти відповідальність за отаманщину, її історичні наслідки з Головного Отамана. Для цього він, по-перше, намагається явища усього суспільно-політичного життя штучно звузити до одного аспекту — внутрівійськового, по-друге, звинувачує у тенденційності В. Винниченка, який начебто з ревностів, першим розкрив роль С. Петлюри у формуванні отаманщини, по-третє, перекласти провину за бунти проти Петлюри і Директорії на більшовиків (останній чинник настільки гіпертрофується автором, що ставитися до подібних сентенцій всерйоз зовсім не варто).

Однак, кілька сторінок, витрачених С. Литвином на описання добре відомих фактів², не стільки доводять непричетність Головного Отамана до започаткованої і виплеканої таки ним тенденції, скільки переконують у зворотному.

Ті ж дві-три цитати з архівних документів, які наводяться в книзі, свідчать про прагнення С. Петлюри хоча б частково, якщо не приборкати отаманщину, то продемонструвати, що вища політична влада готова на рішучі дії проти тих, хто, користуючись військовою силою, перевищує межі своєї компетенції³.

Наведеними документами, які зовсім не суперечать змістом і характером давно відомим фактам, С. Литвин ще раз підкреслив, що отаманщина виходила далеко за рамки вузьковійськового чинника. Автор змушений згодитися врешті і з тим, що С. Петлюрі не вдалося впоратися з отаманщиною⁴, яка не лише зашкодила військовому будівництву, а й постійно дестабілізувала ситуацію в УНР, зривала її зсередини.

Інший підхід уособлює Р. Коваль — автор, співавтор численних книг-нарисів, укладач документальних збірників про отаманів, так би мовити, місцевого рівня. З досягненнями, думками, висновками енергійного, пристрасного шукача історичних знань широкий загаль був ознайомлений завдяки циклам передач на українському радіо.

Вивчаючи події 1917–1921 рр. в Україні, Р. Коваль доходить висновку, що українська або точніше «малоросійська», інтелігенція в особах М. Грушевського та В. Винниченка не виконала покладеної на них долею ролі перед нацією: «Українська інтелігенція перебувала в наркотичному полоні «передової російської культури». І раз у раз «заганяла у спину національної революції ніж облудної соціалістичної проросійської демагогії». «Кімнатний теоретик» М. Грушевський «не мав наміру одривати Україну од Росії, а Винниченко виступав

проти творення українського війська»⁵. Діячі Центральної Ради гальмували революцію від самого її початку. «Народ хотів проголошення Самостійної України, а Центральна Рада вважала це гасло контрреволюційним і декларувала як найсміливіше своє прагнення автономію у складі Росії.

Народ прагнув війська, а міністри-соціалісти погоджувалися на міліцію. Українці на мітингах і вічах кидали виклик Москві, а Генеральний Секретаріат посилав до Петрограду делегації, щоб узгодити те, що узгодити неможливо... Центральна Рада потонула у безплідних і непотрібних дискусіях із проханням освятити їх державотворчі ініціативи»⁶.

Отже, інтелігенція не розуміла настроїв народу, його інтересів, тому не могла бути його провідником та лідером. «Саме тоді, — продовжує Р. Коваль, — відповідальність на себе взяли українські отамани за справи в селі, волості, повіті, столиці...». Автор переконаний, що «український феномен 1917 р. полягав в тому, що не провід, а так звані темні, насправді покозачені маси — виявили пасіонарність, прагли революційної творчості, були творцями революційної дійсності, саме вони будували на руїнах Російської імперії величну українську державність»⁷. «Перелякані писаки» (термін Р. Ковалю) були нездатні на це.

Саме тому «українська державність творилась «знизу», народом, а не владою навіть всупереч їй»⁸ — підводить підсумок своїм логічним вибудовам Р. Коваль.

Найяскравішим проявом величі та патріотизму українців він вважає отаманію як доказ самоорганізації українців, «а це означає здатність до життя». Зародилася отаманщина, на думку історика-аматора, не в 1919 році, до чого схиляються більшість фахівців початку і кінця ХХ століття, а в 1917 р., під час формування загонів українського вільного козацтва.

Він дає власне визначення суспільно-політичному феномену як бурхливої української стихії — бунтівної, вогненної, нещадної, здатної змести на своєму шляху ворожу стихію іншого народу. Отаманія — невід'ємна риса національного характеру, завдяки якій українці збереглися як нація. А відтак, — отаманію потрібно було не критикувати, а очолити.

У цілому схвально оцінюючи український повстанський рух та щиро захоплюючись його керівниками, автор згадує, що були серед отаманів різні люди, в тому числі самозакохані авантюристи. Але інших — вольових, рішучих, сміливих, справжніх патріотів — було набагато більше. До таких імен і привертає увагу читачів та слухачів Р. Коваль. Серед них — М. Григор'єв, Зелений, Кость Блакитний, Гулий-Гуленко, М. Омелянович-Павленко та Ю. Тютюнник. Піддаючи нищівній критиці погляди та особисті якості лідерів Центральної Ради, зокрема М. Грушевського та В. Винниченка, іноді С. Петлюри, публіцист протиставляє їм постаті отаманів, наділених виключно позитивними рисами. Їх образи яскраві, майже ідеальні. Хоча деякі все-таки мали один недолік: своєчасно не зрозуміли небезпеки більшовизму і тому певний час воювали на боці радянської влади як, наприклад, М. Григор'єв чи Зелений.

Підтримуючи Р. Ковалю в актуальності зачепленої теми, далеко не у всьому можна погодитися з методами творення галереї історичних портретів отаманів та отаманщини як явища в цілому.

Головний недолік його публікацій полягає в абсолютизації мемуарних джерел, які лежать в основі розвідок. Некритично поставившись до праць, у яких учасники, очевидці різного роду повстанських акцій «заднім числом» підкоригували факти, Р. Коваль відбирає до своїх творів все, що тільки можна витлумачити позитивно, і емоційно-захоплено подає це у нарисах. Нерідко при цьому допускається відхід від об'єктивної передачі навіть тієї інформації, яка міститься у спогадах. Так, факти, які, на погляд публіциста, можуть зіпсувати портрет отамана-патріота, — обходяться, замовчуються. Окрім того, що це веде до деформацій відтворюваних реалій, це ще й вияв ретроспективної несправедливості щодо тих, хто не зміг реалізувати проектів державотворення через розгул отаманської стихії, а також тих, хто безпосередньо постраждав від погромів, якими, як правило, супроводжувалися бойові шляхи й здобутки більшості отаманів.

Ще один момент, на який варто звернути увагу, це ототожнення Р. Ковалем понять «отаманщина» і «повстанство». Вочевидь, друге поняття сутнісно відмінне, і лише на тій підставі, що керівники повстанців іменувалися отаманами, які переслідували часто не тільки суспільні, скільки вузькокорисні, а то й індивідуальні цілі, їх не можна урівнювати. Це все ж різновеликі, навіть різнопорядкові явища.

Гадається, повстанством є сенс іменувати прояви непокори наявній політико-державній системі, більш-менш масового (масштабного) збройного спротиву існуючій владі, прагнення поводитися, діяти за особливими (власними), нерідко специфічними, регіональними правилами («законами»). Це явище загалом характерне для громадянської війни, набрало різноманітних форм, розмаху й гостроти. Основним соціальним елементом повстанців були селяни, а підставою поведінки — невдоволення своїм становищем, несприйняття офіційної політики (або ж її важливих, принципових елементів), протидія їй, пошук і всіляке відстоювання власних інтересів, уподобань, орієнтацій, позицій. Такі повстання мали місце і проти режиму Директорії, і проти радянської влади, і проти обох влад водночас. У контексті проблеми, яка розглядається, повстанство є сенс вважати за безпосереднє, логічне породження воєнно-політичного владарювання, що запанувало в Україні з кінця зими — початку весни 1919 р., а відтак і сприймати його слід за невіддільну складову тогочасних суспільних процесів.

Отаманщина як сутність режиму Директорії, як визначальна й найприкметніша її риса, сформувалася поволі. Її витoki легко відшукуються ще в часи антигетьманського повстання, коли центральними політичними фігурами стали ті, хто спрямовував військові дії. Це був, як відомо, Головний Отаман і когорта військових керівників різних рангів, які йому підпорядковувалися. Останні

дивилися на С. Петлюру як на ключову постать у поваленні гетьманської влади й її заміни на республіканську. А Головний Отаман, дедалі проймаючись вірою у свою месіанську роль, намагався забезпечити побільше переваг у реальній владі підлеглим йому отаманам. Особливо наочно це виявлялося в ситуаціях, коли останні виходили з-під контролю будь-якої державної, адміністративної влади, діяли свавільно. Спроби ж притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, навіть здійснення морального впливу напшовхувалися на спротив С. Петлюри, який у «незалежній» поведінці своїх безпосередніх підлеглих вбачав (і не без підстав) посилення власної позиції в державному провіді.

Дуже точно модель отаманщини лапідарно охарактеризував В. Винниченко (хоча писав він про це з відвертою огидою й, здавалося, міг без кінця нанизувати епітети негативного спрямування, однак не в спроможності був вичерпно охарактеризувати потворне явище). «Безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросіяньський патріотизм і безглуздий шовінізм, словом, усі ті риси, якими означалась отаманщина з самого початку, але які в кращих умовах стримувались сторонніми факторами, тепер випнулися, оголились, як смердючі рани, й отруювали круг себе все оточення»⁹, — щиро обурювався політичний діяч і художник, коли звертався до періоду весни–літа 1919 р.

Велику долю відповідальності за розгул отаманщини несли, за В. Винниченком, керівні центри УНР, в першу чергу Голова Директорії, Головний Отаман С. Петлюра. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, — зазначав автор тритомника про Українську революцію. — Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий-то має формувати «загін», йому давалось кілька мільйонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за свою «діяльність» ці «національні герої» за прикладом «головного національного героя» не визнавали. Формально вони немов підлягали «Головному Отаманові», але, по суті, ця славолюбна «балерина» боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих «героїв», щоб не загубити серед них своєї популярності.

І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми»¹⁰.

Важливо мати на увазі, що в якості політико-правової конструкції отаманщина не мала жодного ідейно-теоретичного обґрунтування. Не було навіть спроби зробити щось подібне. Як відомо, політики з моменту створення Директорії витратили чимало зусиль, щоб довести переваги одного з двох альтернативних шляхів розбудови УНР — на основі трудового принципу (Трудові Ради), чи парламентської моделі західного зразка. І на Трудовому конгресі, і на численних державних і партійних нарадах, і на партійних з'їздах, і у пресі весь час точилися гострі дискусії, в ході яких перевагу здобував то один, то інший підхід. Навіть при численних урядових перестановках вважалося, що почергово перемогти здобувають прибічники саме згаданих несумісних орієнтацій.

Насправді ж до ідейно-теоретичних аргументів ніхто не прислухався, а прийняті на їх основі рішення незмінно ігнорувалися. І якщо ця тенденція могутньо виявлялася ще тоді, коли на чолі Директорії був В. Винниченко, то з його відставкою намірам отаманів безоглядно чинити так, як тільки бажалося, уже ніщо не заважало.

Не заперечуючи певної об'єктивної зумовленості феномена, отаманщина як своєрідна, специфічна, переважно кон'юнктурна модель управління суспільними процесами, принаймні, для окремих моментів (скажімо, критичного воєнного стану) могла б розраховувати на виправдання, або хоча б сприйматися з тією чи іншою долею розуміння.

Однак винятковим, надзвичайним прийомом у політиці й державотворенні було надано самодостатньої ваги і характеру, а ще більше — ними були підмінені всі інші, не менш важливі напрями функціонування суспільного організму. Інакше говорячи, отаманщина перетворилася на державну політику.

Природно, не просто прихильником, а головним натхненником і організатором у проведенні відповідного курсу був С. Петлюра. І чи не найважливіші суперечності в науковому визначенні ролі С. Петлюри в долі української нації, історії Української революції полягають у правильному співвіднесенні його особистості з політикою отаманщини.

Весна 1919 р. — листопад 1920 р. — це апогей політичної кар'єри С. Петлюри, час, коли він був спочатку неформальним, однак беззаперечним лідером УНР, потім став законно обраним керівником вищого державного органу республіки і, зрештою, на завершальному етапі Української революції, залишився єдиним функціональним членом Директорії.

Водночас означений період у розвитку УНР якнайбільше асоціюється з «розквітом» отаманщини, її «торжеством». Ось тут і виникають головні проблеми у авторів, які понад усе прагнуть звеличити роль Головного Отамана і, звичайно, витлумачити сутність подій, у центрі яких він опинився, на перебіг яких впливав.

* * *

Починаючи з революційної доби, не переводиться когорта публіцистів-адептів, для яких експлуатація імені С. Петлюри стала зручним способом самоствердження. Частково міфологізована, частково сумнівна й скандальна слава Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР часом сприймалися і використовувалися як надійний захисний щит від звинувачень у примітивізмі, поверховості, декларативності публікацій, центральним героєм яких був С. Петлюра.

Більше того, їх автори справедливі сумніви, критичні міркування будь-які заклики до виваженості, науковості, принциповості досліджень неодмінно переводили у площину політичних звинувачень відповідальних істориків у антипатріотизмі, відсутності державницьких почуттів і т. ін.

Причому певний час (десь першу половину 90-х рр.) на відстоювання подібних позицій спрямовувався переважно юнацький ентузіазм малодосвідчених фахівців, що робили свої перші кроки в науку.

Поширення набули, зокрема, «конкурси петлюрознавців» із гучними публічними заохоченнями, широкою публікацією витворів тих, хто прилучався до літератури, найменованої «петлюріаною»¹¹.

Не забарилися з передруком і поширенням в Україні діаспорних публікацій, у яких С. Петлюрі віддавалась палма першості серед інших політичних діячів Української революції. Проводилися численні публічні акції (конференції, «круглі столи», наукові читання й т. ін), де ім'я Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР дедалі частіше звучало серед найвидатніших представників української еліти всіх часів.

Оптимізації досліджень про діяльність С. Петлюри в добу революції могли б дієво посприяти численні документи, віднайдені і опубліковані В. Сергійчуком у вітчизняних та зарубіжних (російських і польських) архівах¹². Вони органічно доповнили два томи, що значно раніше побачили світ за кордоном¹³. Добра половина матеріалів великого за обсягом видання датована 1917–1920 рр., а в решті (1921–1923 рр.) — зустрічається чимало сюжетів, дотичних до проблем попереднього періоду, пов'язаних із ним.

Можливо, не зі всім написаним у передмові до видання, яка має назву «Великий державник України», можна погодитися. Так, з перших же рядків розвідки відомий історик висловлює різкі закиди владі, яка не визначилася у своєму ставленні до С. Петлюри, «боїться згадувати його ім'я, не кажучи вже про гідне відзначення пам'яті...».

Ще категоричніше В. Сергійчук ладен картати тих, хто зважається на критичні зауваження на адресу одного з керівників Української революції. «Користуючись історичним безпам'янством вічного нашого чиновництва, — наголошує він, — вороги української державності продовжують знеславлювати світлий образ Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки»¹⁴. Гадається, що не слід поспішати зараховувати до числа «ворогів української держави», зокрема, тих вчених, які прагнуть об'єктивних оцінок діяльності С. Петлюри. А «світлий образ» останнього зовсім не варто штучно додатково освітлювати такими, приміром, твердженнями, нібито ім'я С. Петлюри «уособлює українців-самостійників національно-визвольних змагань 1917–1921 років»¹⁵.

Справа в тому, що до початку 1918 р. С. Петлюра не займав самостійницьких позицій, що, до речі, підтверджують і документи тома¹⁶. І така, на перший погляд, незначна неточність в умовах перманентної дискусії навколо імені С. Петлюри здатна породжувати підозру, чи не робиться те свідомо, щоб у будь-який спосіб домогтися звеличення діяча, який можливо того й не вартий (навіщо інакше вдаватися до відходу від істини?) Однак в цілому передмова виважено представляє зібрані в книзі матеріали, а самі вони краще за все інше дозволяють об'єктивніше пізнати С. Петлюру, його революційну діяльність.

На жаль, доводиться констатувати, що одержаною можливістю далеко не сповна скористалися історики, які обрали за краще зробити свій внесок у з'ясування ролі неоднозначної особистості у руслі започаткованих у першій половині 90-х рр. тенденцій. І хоча серед тих, хто присвятив себе «петлюріані», було чимало й зрілих за віком людей, які змогли здійснити низку солідних за обсягом, зовнішньою атрибутикою (товстелезні — на сотні сторінок, коштовне поліграфічне виконання тощо) видань, останні лише зайвий раз продемонстрували відсутність помітного прогресу, підкреслили невідповідність форми і змісту випущених книг. Можливо, найнаочніше це доводять праці С. Литвина¹⁷.

Одне із завдань, які вони виконують — всемірне звеличення С. Петлюри, «захист» його імені від будь-яких критичних зауваг. Втім, автор замахується і на «зверхзавдання» — поставити свого героя над усіма іншими видатними діячами Української революції.

Вже у вступі С. Литвин без тіні сумніву заявляє: «Майже вщухли дискусії стосовно М. Грушевського (це зовсім не так. — В. С.). Подеколи не зовсім заслужено, на думку автора, вивищився над сучасниками В. Винниченко — політик (чому б не додати до зловтішних атак численних заздрісників на справжній талант ще одну «оригінальну» «думку автора»? — В. С.).

І хоча, як мовиться, Бог любить трійцю (те, що подібна лексика, м'яко говорячи, дисонує з науковою мовою, автора, вочевидь, зовсім не бентежить. — В. С.), місце третього (а може першого ?!) (промовисте поєднання знаків пунктуації належить «гострому перу» С. Литвина. — В. С.), — залишається майже порожнім»¹⁸.

Покликаючись до Бога, автор насправді явно плутає грішне з праведним. Звинувачуючи «окремих» істориків у тому, що «їхні дослідження базуються на старих догмах радянської історіографії», конкретно — В. Солдатенка у «явних симпатіях» до «прорадянського трактування розвитку української революції» (тобто широких цитуваннях текстів В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюк-ка, І. Мазепи), С. Литвин просто не знає, що радянських трактувань розвитку Української революції ніколи не було, оскільки ніколи не визнавалося самого факту, феномену Української революції. То ж, як може бути «прорадянське трактування розвитку української революції»?

Про погане знання С. Литвиним історіографічного процесу свідчить і те, що «некритичне використання заялжених цитат, введених у науковий обіг радянською історичною наукою» (мова про названих авторів та ще М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Лозинського) — це щось від лукавого. Оскільки праці усіх згаданих особистостей знаходились у спецфондах. І якщо й щось цитувалось у дуже обмежених обсягах, то це був В. Винниченко, без конкретних поси-лань на сторінки його творів.

Загадкою залишається те, як будь-яке (критичне, чи некритичне) введення до наукового обігу інформації взагалі може «звужувати» «діапазон знань про складні періоди української історії». Як неможливо збагнути, що в науці може

бути «баланс між об'єктивністю і суб'єктивізмом», який В. Солдатенко «порушує», оскільки «акцентує увагу переважно на прорахунках і помилках Петлюри» «без наведення об'єктивних факторів, що спричинили невдачі».

Ті, хто не поділяє поглядів С. Литвина на С. Петлюру, багаторазово звинувачуються у незнанні, чи ігноруванні джерельної бази, яка буцімто істотно розширилася останнім часом. Жодного ж випадку використання нових документів принципового характеру у книгах автора виявити не вдалося. А тому доводиться констатувати, що то просто голі декларації, демагогічні заклинання, які до науки мало дотичні.

Хоча кількість публікацій, присвячених С. Петлюрі, була значною завжди, в роки ювілеїв вона, природно, істотно зростала. Останнім часом це було пов'язано і з тим, що ім'я непересічного українського діяча стало звичним використовувати в документах найвищого державного рівня.

Так, в указі Президента України В. Ющенка «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» від 16 травня 2005 р. ім'я С. Петлюри називається не лише серед інших керівників Української революції, яким варто присвятити низку заходів, а й міститься доручення Кабінету Міністрів вирішити в установленому порядку питання про спорудження пам'ятника Головному Отаману (подібне адресне доручення торкається ще тільки В. Винниченка)¹⁹.

Правда, персональний ювілей С. Петлюри (125-річчя) виповнився роком раніше і неначебно «в компенсацію» за те, що тоді не з'явилося високий державний документ, в травні 2006 р. вийшов Указ Президента України, яким передбачалося вшанування пам'яті С. Петлюри²⁰.

Судячи з усього, «масла у вогонь» додали ювілейні заходи з нагоди 125-річчя В. Винниченка. З цього приводу було ухвалено спеціальну Постанову Верховної Ради України²¹, а навіть часткова її реалізація викликала ревну реакцію прихильників С. Петлюри, які постаралися різними способами доводити, що їх улюбленець вартий більшої шани за прижиттєвого конкурента.

Прикладом можуть бути виступи в пресі вже згаданого вище С. Литвина. Йдучи ще далі у прагненні до звеличення свого кумира, історик додає до попередніх перетримок, фантазувань і фальсифікацій, які нав'язуються з настирливістю, гідною кращого застосування, нові елементи. Так, у книзі 2001 р. автор, посиляючись на віднайдені ним у фонді Генерального Секретаріату документи, що зберігаються в Центральному архіві вищих органів влади й управління України, стверджує, що 8 вересня 1917 р. С. Петлюра зробив доповідь про Вільне Козацтво і висловлює невдоволення з приводу ухваленого рішення, яке відтягувало практичне розв'язання питання²².

Однак, згідно з протоколом засідання Генерального Секретаріату від 8 вересня, опублікованим у збірнику документів «Українська Центральна Рада» з посиланнями на той же архівний фонд, С. Петлюра взагалі був відсутній і, природно, доповіді робити не міг. Та й позначене питання тоді не заслуховувалося²³.

Далі в книзі С. Литвина пишеться: «Архівні джерела свідчать, що 21 листопада за сприяння С. Петлюри було затверджено Статут Вільного козацтва, згідно з яким воно мало перебувати «твердою опорою в боротьбі з анархічними елементами безчинства і злочинства»²⁴.

Насправді ж, розгляд і затвердження статуту Вільного козацтва на засіданні Генерального Секретаріату сталося не 21 листопада, а 21 жовтня 1917 р. (уважний дослідник мав би звернути увагу, що наведену цитату зі статуту він підтверджує посиланням на газету «Рідне слово» від 17 листопада 1917 р., тобто 21 листопада — дата нереальна). І знову в протоколі засідання імені С. Петлюри не називається. Та й рішення остаточно тоді не ухвалювалося, оскільки документ було вирішено передати на розгляд Центральної Ради.

Остаточне затвердження «Статуту «Вільного Козацтва» України відбулося на засіданні Генерального Секретаріату 13 листопада 1917 р.²⁵ Яку роль при тому відігравав С. Петлюра, невідомо, оскільки в протоколі йдеться про «доклад комісії»²⁶.

Плутанину з датами (вона характерна для всієї книги) можна віднести на рахунок недостатнього професіоналізму С. Литвина (хоча якусь долю відповідальності міг би взяти на себе й науковий редактор видання Ю. Шаповал).

Практично те ж саме (а, можливо, ще більшою мірою) стосується елементарного нерозуміння сутності ставлення Центральної Ради, Генерального Секретаріату до Вільного Козацтва. Останнє зовсім не розцінювалося як військовий оплот УНР. Навпаки, до загонів самооборони лідери Української революції ставилися з підозрою, навіть негативно, відверто побоювалися озброєння мас, вимушені були визнати за ними лише міліційні функції. Тому й підпорядкували Вільне Козацтво Генеральному Секретаріату внутрішніх справ, а не військових справ (тобто — не С. Петлюрі). І якщо, згідно з твердженням С. Литвина, останній максимально сприяв досягненню саме такого результату (іншого ж бо не було!), то як же можна вирізняти його позицію як діяча, який один розумів значення військового чинника і завжди та всіма силами боровся за створення національних збройних сил?

Виявляється, можна піти й далі. Якщо в книзі у відповідному сюжеті С. Петлюра ще «бореться» проти тих, хто чи не сприймає, чи не розуміє значення Вільного Козацтва, хоч і не домагається, зрештою, бажаного, то в ювілейній статті «Петлюра безпосередньо вирішував проблеми Вільного Козацтва»²⁷. Принаймні, про причетність будь-кого іншого, приміром Почесного Отамана Вільного Козацтва П. Скоропадського до долі специфічної військової формації не згадується. Бо й зрозуміло — все, до чого доторкався С. Петлюра, несе на собі відбиток його надзвичайних якостей — політичної інтуїції, передбачливості, прагматизму. З особливою силою геніальність і месіанська роль С. Петлюри виявилися, на переконання С. Литвина, коли «зійшли з політичної арени такі чільні політичні діячі УНР, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал... Від цього часу саме С. Петлюра вирішальним чином впливає на весь хід подій і не поступається своєю роллю лідера визвольної боротьби»²⁸.

Констатація загалом вірна, хоча неодмінно викликає питання: а що дало народу, нації те, що С. Петлюра перебрав на себе роль політичного лідера й вирішальним чином впливав на процеси державотворення і воєнної боротьби? За браком реальних фактів і документів С. Литвин вдається до старих (далеко не для всіх переконливих) прийомів — широких цитувань висловлювань плічників Головного Отамана, в яких «менші отамани» цілком логічно славословлять (а чого іншого можна чекати від таких джерел?) свого зверхника²⁹. За подібною методикою в публіцистиці, мемуарах можна знайти не менше (якщо не значно більше) прямо протилежних оцінок на адресу діяльності Головного Отамана. Можна у тих же авторів, яких розлого цитує С. Литвин, знайти й значно відмінні пасажі (бо ж кожна розважлива людина прагне якщо не об'єктивності, то хоча б турбується про те, щоб застрахуватися у неоднозначних, непевних ситуаціях). Можна звернути увагу на те, що навіть до старанно відфільтрованих сучасним публікатором свідчень (навіть вживання купюр має свої межі) «вкралися» й елементи, які входять у суперечність з однозначними бравурними висновками С. Литвина: «У найскладніші періоди боротьби 1919 р. С. Петлюра відіграв вирішальну роль, виявляв мужність, витримку, рішучість, волю і непохитність державницької позиції»³⁰, — урочисто декларується в статті. А далі в хід пускаються будь-які моменти, які зовсім не безпосередньо, а, навпаки — вельми опосередковано — «спрацьовують» на потрібний С. Литвину результат, викликаючи іноді, крім логічних питань, ще іронічні відчуття. «Є багато свідчень про виняткову хоробрість Петлюри», — категорично заявляє знавець біографії Головного Отамана, — і читач чекає далі «зливи фактів». Чекає даремно, оскільки на підтвердження С. Литвин наводить слова (знову слова!) генерал-полковника О. Удовиченка: «Петлюра не лякався смерті... (купюра С. Литвина. — В. С.), рвався до передової лінії фронту: від цього кроку його завжди (?! — В. С.) треба було стримувати (хто ж те так успішно міг робити? — В. С.). У першу чергу Головний Отаман відвідував козаків, що були у бойовій лінії»³¹.

Ось така вона «виняткова хоробрість». Відвідав козаків на передовій — і вже герой! Які ще потрібні підтвердження, факти?!

У регіональних засобах масової інформації зустрічались публікації, в яких проглядає неприкрита ворожість до тих, хто чомусь іще ставить «каверзні» питання, сумніваючись у величчі С. Петлюри. Такі випадки кваліфікувались як прояви антидержавного мислення і дій³².

Однак є немало тих, хто все ще не «йме на віру» написаному, якими б науковими регаліями не прикрашались імена авторів. Повертаючись до поставленого вище питання про історичну оцінку діянь С. Петлюри, важко солідаризуватися з упертими упередженнями С. Литвина і таких, як він.

Достатньо звернутися до оцінки ну хоча б результатів діяльності С. Петлюри в міжнародному аспекті. Що тут були суцільні невдачі (принаймні, для 1919 р.) — не може не визнати навіть С. Литвин. Однак винними у всьому виявляються вкрай несприятлива міжнародна обстановка, брак потрібного геополітичного

мислення у керівників Антанти, вороги, які оточували УНР і непримиренно ставилися до українського державного й військового лідера. В голові останнього, буцімто, роїлись дуже перспективні, гуманні, переважно миролюбні, надзвичайно привабливі для Європи задуми й плани, на які, чомусь, ніхто не пристав.

Було б краще, якби історик не вдавався до туманних абстракцій, а чесно оцінив хоча б наступні моменти.

С. Петлюра зробив чимало, щоб при реальній альтернативі замирення з РСФРР домогтися оголошення війни сусідній державі, зірвати мирні переговори, що мали непогану перспективу. Невже це було далекоглядно й пішло на користь нації, народу?

С. Петлюра доклав відомих зусиль, пішов на поступки, які важко виправдати, щоб домогтися прихильності Антанти. Однак його курсу бракувало елементарного реалізму й розрахунку. Тобто суб'єктивна неконструктивна позиція, яка перетворилася на державну політику, була від самого початку авантюрою, а в результаті — програшною.

Чим же, як не принизливим, ганебним фіаско обернулися не лише для народу, нації, української армії та, й зрештою, для самого С. Петлюри «орієнтації на Антанту»?

До речі, представники останньої «як компроміс» на переговорах вимагали відставки Директорії, С. Петлюри, кваліфікуючи останнього «бандитом». Якщо В. Винниченко й В. Чеховський знайшли за можливе виконати нахабні вимоги — диктат сильнішої сторони (якщо те допоможе нації, народу, УНР), С. Петлюра вдався до політичного крутіства, що зовсім не додало його авторитету навіть у очах партнерів по переговорах.

Мабуть, не варто забувати й про те, що А. Денікін, біле офіцерство вважали образливими для їх честі пропозиції сісти за стіл переговорів з такою одіозною особистістю, якою поставав в уяві сучасників Головний Отаман.

То що ж, окрім негативів, принесли українській державності, нації зовнішньополітичні зусилля С. Петлюри, апогеєм яких став його лютневий «кульбід»? Хоча роль суб'єктивного чинника в історії незрівнянно поступається об'єктивним детермінантам, можна ризикнути висловити гіпотетичне припущення, що усунення з політичної арени С. Петлюри обернулось би для народу України меншими бідами за ті, що спіткали його з таким «захисником».

І подібного роду міркування важко подолати при ознайомленні з ювілейними публікаціями значно «ширшого формату». Йдеться, зокрема, про книгу В. Савченка «Симон Петлюра», що з'явилася 2004 р.³³ Тоді ж «Український історичний журнал» відреагував на історіографічний факт³⁴. Не відступаючи ні від загальної оцінки монографії, ні її окремих складових (для цього просто немає належних підстав), гадається, є сенс підтвердити вище сформульовані міркування вже з допомогою аргументів кваліфікації одного з новітніх видань, автор якого намагається сказати «власне слово» в осягненні складних феноменів.

В. Савченко не бажає беззастережно приставати до будь-чийх з наявних в історіографії поглядів і понад усе прагне заново, начебто передусім для самого себе, зрозуміти С. Петлюру як людину, зіткану з різних, суперечливих — позитивних і негативних — начал. Він відмовляється штучно героїзувати, абсолютизувати непросту історичну постать і, так само, спеціально перебільшувати її очевидні вади, помилки. Узагалі створюється враження, що автор не стільки оцінює вчинки, дії політика, скільки скрупульозно констатує всі зібрані (частково відомі раніше, частково нововиявлені) факти. Прийом не новий і неодноразово доводив свою ефективність. Особливо придатним, навіть виграшним, він видається у випадку з відтворенням біографії С. Петлюри, надто заплутаної й суперечливої. На основі об'єктивно поданої інформації читач має здебільшого сам робити висновки та оцінювати політичного діяча і його дії. Звісно, обмежитися лише хронологічним нанизанням фактів публіцист не може. Він застосовує й певний мінімум епітетів, звертається до міркувань, які, вочевидь, видаються доречними, обґрунтованими, виваженими. І одержаний інтегральний результат, гадається, виявився цілком прийнятним.

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних — проблематично. Адже доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від «академічної стратегії». На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме «з цим я погоджуюся» або «це неможливо»³⁵. Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний Отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Утім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера й пізніше прагнув об'єктивності. Більше того. За В. Савченком виходить, що й під час прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім радянської Росії³⁶ тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів

(до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів³⁷.

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними й військово-політичними, державними рішеннями, планами існує величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, усвідомлюючи високу відповідальність за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в книзі В. Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надособливих природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (а також тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, «продовжував і надалі довіряти військовим і покладатись виключно на їхню думку»³⁸.

Психологічне підґрунтя поведінки Головного Отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його «зоряна година». Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, що стає верховною, непідконтрольною. «Петлюра, — констатує автор рецензованої праці, — будучи Головним Отаманом з функціями «генералісимуса», підім'яв «під себе» військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й усією адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював місцеву адміністрацію сіл і міст (як у випадку з Києвом у грудні 1918 — січні 1919-го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів»³⁹.

Наведене спостереження дуже точне. Однак В. Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не враховуючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григорієв, В. Чеховський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудоий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленим, погодженим лінії й запроваджував режим отаманщини (отаманії).

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В. Савченко,

гадається, бачить більше «верхівку айсберга» — суперечки й конфлікти в самій Директорії. «Узагалі, — вважає автор, — «внутрішню» історію Директорії можна розглядати як детектив — суцільну шереду змов, заколотів і їх придушень»⁴⁰. І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» — «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, — читаємо в книзі, — за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не «блискучим полководцем», не Александром Македонським... До того ж, у жертву успіхам політичним частенько приносились успіхи воєнні»⁴¹.

Важко збагнути, як сприймати написане — як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу, як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш-менш цілісного образу С. Петлюри — державного діяча, національного провідника з книги В. Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестану (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по суті, він виявився найпричетнішим до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 — на початку 1919 р. Керована Головним Отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій. Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак усе це в основі ніколи, або майже ніколи, не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування військового мистецтва, науки. А тому й втрати переважали здобутки.

Книга В. Савченка підводить до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не військове керівництво, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, непередбачувані, незрозумілі, ба навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він урахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку військову науку, військове мистецтво взагалі за таких обставин може йтися?!

Однак зовсім неправомірно ототожнювати Українську революцію з однією особистістю, з режимом, який в історіографії досить широко іменується

петлюрівщиною. Проти останнього виступали й активно боролись інші члени Директорії, урядів УНР, партій українських есерів, соціал-демократів, федералістів.

Проте, коли В. Савченко порівнює головного героя своєї книги з іншими персонажами тогочасного історичного дійства, він у окремих випадках дещо «перегинає палицю». Найнаочніше це видно на прикладі В. Винниченка. Яких тільки характеристик не добирає автор, щоб довести: дещо заземлений політик-реаліст С. Петлюра все ж незрівнянно перевершував мало не «за всіма статтями» свого антипода — В. Винниченка. Ну що взяти з «позера», «письменника», «партійного аматора», «фантаста», легковажного драматурга й «вітії»?⁴²

Здається, достатньо порівняти інтелектуальний потенціал обох діячів, матеріалізований у їхній творчості, теоретичний рівень, утілений у підготовлених документах, публічних виступах, моральні риси, зрештою, щоб поставити під серйозний сумнів старанно нав'язувані тези про те, що, поступаючись у конкурентному політичному житті С. Петлюрі, В. Винниченко заздрих останньому, злісно інтригував проти нього, а потім ще й у «Відродженні нації», «Заповіті борцям за визволення» та інших публіцистичних творах до непристойного спотворив образ Головного Отамана. І зовсім уже без оцінки залишаються факти (а їх обходити ані В. Савченкові, ані будь-кому іншому не можна), що обидва рази (навесні—влітку 1917 р. і восени 1918 р.) «втягнув» С. Петлюру у «велику політику» не хто інший, як той же таки В. Винниченко⁴³, однак двічі наражався на «невдячність» — ініціатором тертів, непорозумінь, суперечностей був переважно С. Петлюра⁴⁴. Більше того, коли державна нарада в січні 1919 р. пропонувала В. Винниченкові диктаторські повноваження, він від них відмовлявся на користь С. Петлюри⁴⁵. Але останній, за фактами, наведеними В. Савченком, та й за досить поширеними чутками (а диму без вогню, як відомо, не буває...), перманентно так чи інакше був у центрі змов проти В. Винниченка, підготовки заколотів, переворотів⁴⁶. Тож виходить, що С. Петлюра не мав іншої «зброї» в суперництві з В. Винниченком. Це, мабуть, добре відчуває автор аналізованого твору і тому «перегинає палицю» вже в інший бік: без будь-яких серйозних доказів він, наприклад, стверджує, що в десятих числах листопада 1918 р., «в ці тривожні дні кризи влади, ім'я «в'язня № 1» Симона Петлюри набуло величезної популярності в Україні»⁴⁷. А далі — й поготів. Як відомо, коли на таємному засіданні 14 листопада 1918 р. обирали Директорію, було вирішено ввести до її складу лише тих, хто був особисто присутній на зібранні. Виняток зробили лише для С. Петлюри, який через загрозу нового арешту (він тільки-но вийшов на волю після чотиримісячного ув'язнення) виїхав під захист січових стрільців Є. Коновальця до Білої Церкви. І на поліг на цьому саме голова Українського національного союзу В. Винниченко, який в особистій розмові заручився згодою С. Петлюри на входження до керівного органу, підготовленого з його ініціативи та під його орудою, повстання. То ж лише здивування можуть викликати наступні рядки публіциста: «Винниченко і Шаповал, «давні» недоброзичливці»

Петлюри, тільки зраділи його відсутності — зайвий конкурент... Вони подумували взагалі не включати Петлюру «до влади», як те зробили з «президентом» Грушевським... Петлюра був небезпечним, сильним суперником, який заважав «соціалістичним експериментам» лідерів національного союзу ... і до того ж його особливо не любили можливі союзники в Радянській Росії. Присутність Петлюри на таємному зібранні могла змінити весь хід подій. Ані Винниченко, ані Шаповал, а саме він — Петлюра — восени 1918-го був найпопулярнішим діячем у колах «свідомих українців», прапором усіх незадоволених гетьманом і німцями. За ним була слава захисника Києва від червоних, противника закликання німців, військового міністра й земця, прихильника активної боротьби проти гетьмана, а головне — потерпілого від диктатури, «сидільця», який майже весь період гетьманщини просидів за ґратами «за правду». За жодним із учасників наради за останній рік не було подібних подвигів. Петлюра цілком міг претендувати на становище голови Директорії, і його кандидатура могла зібрати більшість голосів... Але Петлюра не з'явився на Бібіківському...»⁴⁸.

Тут буквально після кожного словосполучення з епітетом можна ставити знак питання зі знаком оклику, можна спростувати, практично, кожне твердження-оцінку, висловити цілком слушні й обґрунтовані докори авторові за підтасовку фактів чи занадто довільне маніпулювання ними. Обмежимося одним — В. Савченко явно й істотно змістив у часі пік популярності С. Петлюри на момент, коли про нього як про діяча загальнонаціонального масштабу та ще й з претензією на першу роль взагалі мало хто міг подумати. Можливо, він дивиться на свого героя через його ж амбіції, для яких об'єктивних підстав загалом не було.

А відтак, не дивно, що коли публіцист переходить до бодай лапідарної оцінки ролі Головного Отамана в подіях (а він дійсно опинився в ключовій, провідній ролі в національно-визвольній боротьбі й державотворенні), В. Савченко, здається, зовсім втрачає почуття міри. С. Петлюра постає зі сторінок книги як одиникий рятівник української справи, справжній національний месія. Він, доводить автор, «практично не виходив зі свого розкішного штабного вагону, який раніше належав міністрові шляхів сполучення. У цьому вагоні, що став з лютого 1919-го для нього «рідним домом», він кидався між фронтом і тилом, сподіваючись зупинити відступ військ»⁴⁹.

У найважчі для республіки дні «в геометричній прогресії зростали лави «незадоволених» Директорією, «незалежністю», політичним курсом. То тут, то там спалахували бунти солдат, городян, селян, зріли змови «правих» і «лівих». Знову здавалося, що все — «українська ідея не спрацювала», виявилася нікому не потрібною, республіка загинула, а тим, хто «завинив» перед більшовиками, залишилося лише рятувати свої шкури. Можливо, що якби Петлюра з його гучним ім'ям і харизмом не опинився на чолі держави й армії, республіка б припинила своє існування ще в лютому 1919 р. й розпалася б на сотню анархічних отаманій, які ворогують зі всім світом і одна з одною. XX століття зберегло нам масу прикладів капітуляції влади при перших поразках у війні... Але Петлюра

й петлюрівці в 1919 р. боролися до останнього: у повному оточенні, без тилу, набоїв, іноді зберігаючи за собою лише кілька десятків квадратних кілометрів. Такою стійкістю не можна не захоплюватись!»⁵⁰.

Звісно, кожен має право бачити й оцінювати події по-своєму, а дослідник, публіцист може пропонувати власні, індивідуальні тлумачення історичного досвіду, кваліфікувати внесок у нього тих чи інших дійових осіб. Однак особливій довіри навіть поданий з пафосом висновок В. Савченка не викликає, оскільки входить в істотну суперечність як із відомими фактами (сам С. Петлюра своїми анархічними діями — демонстративним ігноруванням голови Директорії, саботуванням урядових рішень і навіть ухвал Трудового конгресу, блокуванням переговорів з Москвою — місія С. Мазуренка, таємничими сепаратними зносинами з антантськими інтервентами тощо, можливо, якнайбільше й сприяв тому паралічу влади, кризи республіки, від яких він потім безуспішно їх «рятував»), так і тими, які у величезній кількості наводить автор книги на інших сторінках (про них ішлося вище), і які вимальовують, м'яко кажучи, дещо інше уявлення й висновки щодо діяльності Головного Отамана.

Отож, як видається, цілісного образу С. Петлюри, його справжнього місця в історичному процесі В. Савченку відтворити не вдалося. Не вдалося, передусім, через брак концептуального бачення сутності революційної епохи на українських теренах, тобто концепції Української революції, її реального змісту, здобутків і втрат.

Що викликає справжній інтерес і навіть певну довіру у творі В. Савченка, так це сюжети, пов'язані з «масонськими сторінками» долі українського політичного діяча, роллю масонів в українській політиці революційної доби взагалі. Це саме та родзинка, яка робить книгу В. Савченка справді цікавою, не дасть їй загубитися серед інших праць, однак — можна ризикнути передбачити — буде неоднозначно сприйнята широким загалом.

Те, що С. Петлюра в 1917–1919 рр. належав до масонських організацій і дотримувався відповідних зобов'язань і дисципліни, було відомо давно. Однак палкі адепти Головного Отамана воліють обходити, замовчувати цей факт як щось надто другорядне, малозначуще, таке, що може кинути тінь на його «світлий образ». Поза їх реакцією залишаються й спроби вивести з фактів належності С. Петлюри до масонського руху деякі його політичні кроки та вчинки, поведінку⁵¹.

В. Савченко пішов далі. Він на конкретних фактах доводить, що принаймні, до половини 1919 р. керівники масонства «вели» С. Петлюру життєвими шляхами, брали активну участь у його кар'єрних переміщеннях, особливо в скрутних обставинах. Так, саме завдяки зусиллям «братів» у 1915 р. він обійняв поважну посаду помічника головного інтенданта фронтових поставок від «Земгора» на Західному фронті, яка добре оплачувалася⁵². Значною мірою їхніми клопотаннями вдалося звільнити С. Петлюру з гетьманської в'язниці в листопаді 1918 р.⁵³ Вони ж лобіювали його кандидатуру на керівні ролі в українському військовому будівництві з початками українізації армії в 1917 р.⁵⁴ Звісно, усе це робилося не

так просто. «Своя людина» в Києві стане в пригоді й під час переговорів з військовим міністром Тимчасового уряду масоном О. Керенським, який був рішучим противником створення збройних сил за національною ознакою⁵⁵, і для практичної співпраці з командувачем Київського військового округу масоном К. Оберучевим⁵⁶, і в ході контактів з представниками французьких військових місій, які поспішили в Україну восени 1917 р. і зовсім не випадково мали у своєму складі все тих же «вільних каменярів»⁵⁷, і тоді, коли на посаді генерального секретаря військових справ УНР С. Петлюра призначав на відповідальні армійські посади знову-таки масонів⁵⁸. Масонські знайомства навіть полегшать спілкування між С. Петлюрою й П. Скоропадським⁵⁹.

Тими ж налагодженими каналами здійснюватиметься пошук порозуміння між інтервенційними військами Антанти й табором С. Петлюри на початку 1918 р. і в першій половині 1919 р.⁶⁰ Зокрема щодо останніх подій В. Савченко пише: «Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відчинити йому двері до всіх дипломатичних представництв держав Антанти й США та вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку»⁶¹. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику й установить союзницькі відносини з Польщею — і це буде фундаментом стабільності в Східній Європі⁶².

Автор книги про Головного Отамана взагалі надає великої уваги масонським впливам на лідерів українського національно-визвольного руху. Він, зокрема, не раз повертається до масонства М. Грушевського, С. Єфремова, Є. Чикаленка, Ф. Штейнгеля, О. Шульгина, М. Шумицького, І. Мазепи, А. Вязлова, Д. Дорошенка, М. Василенка, В. Чехівського, А. Ніковського, В. Прокоповича, А. Лівницького. З інтересом сприймаються сторінки про заплутану, суперечливу (за браком достовірної інформації) «генеалогію» лож «великих каменярів» в Україні, Росії, їх взаємозв'язки, стосунки з англо-французьким масонським рухом⁶³. Тут особливо детально описується діяльність С. Моркотуна, з яким у С. Петлюри початкові дружні стосунки згодом змінилися конкуренцією, а потім і ворогуванням.

На сьогодні без спеціальних досліджень не просто цілком визначено зреагувати на запропонований В. Савченком нарис розвалу масонства в Україні, в центрі якого опинився С. Петлюра. Останній, буцімто, зрозумів, що після оголошення гетьманською грамотою федерації з нерадянською Росією масонський контроль над Україною у попередньому вигляді неможливий і невідворотне повстання, яке може призвести до перемоги більшовиків. Тому С. Петлюра самостійно вирішив стати «прапором» повстання, «відтерти» від його керівництва всіх лівих.

За твердженнями публіциста, «Петлюра щиро вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно й навіть подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 р. став

С. Петлюра⁶⁴. Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів — тих, хто групувався навколо С. Моркотуна.

Якщо це насправді так, а відтворена картина, слід визнати, досить правдоподібна, історична наука одержує хай не абсолютні, але хоч якісь пояснення в питанні, яке порушує чимало дослідників і на яке вони не знаходять відповідей: чому в найвирішальніший момент — 1919 р. — країни Антанти відмовилися підтримати українську державність (природно — у петлюрівському варіанті). В усякому разі — це міркування доповнює тезу про те, що Антанта робила ставку на сили, які боролись за відновлення єдиної й неподільної Росії.

* * *

З подібного роду міркуваннями, висновками, оцінками, що з'являлися в пресі, однозначно-піднесеного відзначення ювілею С. Петлюри влаштувати було дуже непросто, попри всі старання його шанувальників. А тут ще настав ювілей В. Винниченка. Вочевидь, підстав для вшанування його пам'яті виявилось дещо більше. В усякому разі офіційне реагування виявилось соліднішим, що викликало нервові невдоволення прихильників С. Петлюри. Прикметними з цього погляду стали розлога стаття в газеті «День» з промовистою назвою «Чому й дотепер В. Винниченко вивищується над Петлюрою?»⁶⁵, рецензія Ю. Шаповала на книги, що з'явилися до 125-річчя В. Винниченка та його ж стаття в газеті «День» про С. Петлюру⁶⁶.

Згадані автори висловлюють невдоволення тим, що С. Петлюра й донині не поцінований як слід, не має належної шани. І висувують претензії й до вчених (особливо тих, які, намагаючись триматися об'єктивності, зважаються на критичні зауваги на адресу політичного діяча — таких підозрюють або й прямо звинувачують у нездатності вирватися з тенет радянської історіографії) й до недолугої влади незалежної України (не розуміє, кого треба слухати, й допускає «собі ж на шкоду» вшанування «не тих», тоді як С. Петлюру явно недооцінює), й, значною мірою, до того ж таки В. Винниченка. Щодо останнього, звісно, розмова окрема, хоча й неминуча в сенсі даної праці. Адже долі двох видатних політиків дуже вже переплелися, а в історіографії, присвяченій С. Петлюрі, виявляється маса суперечливих сюжетів, які без залучення творів В. Винниченка «не розплутати», принаймні їх не можна обійти.

Що ж до С. Петлюри, то в публікації С. Литвина ні нових фактів, ні нових сюжетів, ні нових умовиводів немає. Зате сформульовані критично-наступальні претензії до влади, яка не поставила С. Петлюру на належне йому історичне місце. «Доводиться констатувати, — з досадою пише історик, — не просто байдужість до його імені, а й те, що явище петлюрівщини вищі посадові особи держави все ще сприймають на рівні однолінійних тлумачень доби комуністичного тоталітаризму, а недруги української державності продовжують сповідувати стосовно нього руйнівний негативізм. Сучасним політичним і державним діячам

для розуміння проблем творення нації корисним було б знання ідей С. Петлюри, які стали рушійною силою у відродженні українського народу та в його визвольній боротьбі»⁶⁷.

Після цього автор «ставить завдання» новій владі: «Донині в Україні немає жодного пам'ятника С. Петлюрі. Прийшов час спорудити такі пам'ятники у Києві, Полтаві, Кам'янці-Подільському тощо та відкрити його музеї, назвати його іменем вулиці міст, увічнити пов'язані з ним історичні місця. Домагання цього з боку громадськості напередодні 125-ї річниці минулого, 2004-го, року, не знайшли підтримки старої влади.

Сподіваємося, що нові владні структури України нарешті зрозуміють свій обов'язок у цій справі, бо йдеться про відновлення історичної правди і справедливості щодо співтворця Української Народної Республіки, будівничого українського війська та глави держави, спадкоємницею і правонаступницею якої є сучасна Україна»⁶⁸.

Як видно, накреслено цілу «програму монументальної пропаганди» (чомусь, правда, не згадано про пропозицію О. Кучерука, який ще в 1999 р. ставив питання: «Чи не настав час поставити меморіальну дошку Симонові Петлюрі на будинку колишнього КДБ СРСР у Москві?» — це назва спеціальної статті в історичному журналі)⁶⁹.

І влада цього разу виявилася чуйною й оперативною. Принаймні, під портретом, вміщеним до статті Ю. Шаповала, є підпис: «Нещодавно в Києві поряд із Будинком Учителя, де має бути зведено пам'ятник главі Директорії Української Народної Республіки Симону Петлюрі, відкрили пам'ятну дошку»⁷⁰. Автор матеріалу згадує й інші події, які свідчать: «Нинішня влада Петлюру помічає». Та Ю. Шаповал впевнений, що зрозуміти справжнього С. Петлюру й віддати йому належне заважають дослідники, які «часом аж надто віддають данину своїм симпатіям і антипатіям». А наведені слова — пряма реакція на негативну оцінку отаманщини, виплеканої С. Петлюрою.

У розрахунку на «пересічного громадянина», який не дуже обтяжений історичними знаннями, до 80-річчя смерті державного й політичного діяча поширюється буклет О. Кучерука й Т. Ралдугіної «Симон Петлюра. Голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР (1879–1926)»⁷¹.

Він вийшов під грифом Міністерства культури і туризму України, Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Державної театральнo-видовищної агенції у прекрасному поліграфічному оздобленні і змістом, покликаним переконати кожного, що «постать Петлюри невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя і справедливості. Це забезпечило йому видатне місце у нетлінній пам'яті нації»⁷².

Складні соціальні процеси, які наповнюють життя нинішнього українського суспільства, зумовлюють неоднозначне ставлення і до С. Петлюри і до публікацій на кшталт згаданих. Зокрема, на активізацію ідейно-політичних зусиль

навколо імені українського державного і військового чільника відгукнувся Р. Симоненко в журналі «Комуніст України»⁷³.

Відомий дослідник упродовж практично половини століття досліджує події, в епіцентрі яких опинявся С. Петлюра, або ж був до них так чи інакше причетним. Не один раз Р. Симоненко ставив завдання предметно розібратися в долі, поведінці непересічної й суперечливої історичної постаті. Цього разу обраний фахівцем підхід позначений уже в перших рядках публікації: «Щоб уникнути закидів у необ'єктивності, звертатимемося, відповідаючи на поставлені запитання, майже виключно до документів і свідчень, що виходять з політичного табору, в якому діяв Петлюра»⁷⁴.

Можна сказати, що С. Литвин підтримує легенду, що полюбилася, «експлуатуючи» одні й ті ж цитати одних і тих же мемуаристів з року в рік. Як не дивно, Р. Симоненко почасти використовує праці тих же сучасників Голови Директорії й Головного Отамана, що й С. Литвин, однак цитати ці здебільшого зовсім протилежного змісту і оцінок, ніж у менш досвідченого автора. А поряд з ними ще й цитати з творів учасників подій, яких С. Литвин або ж свідомо обходить, або (це теж виключити не можна) просто не знає. Крім того, на підтвердження положень, запозичених з мемуаристики, Р. Симоненко наводить витяги з документів і посилається на факти.

Автор слушно зауважує, що «високе становище в державі не може саме по собі бути підставою для звеличення того чи іншого діяча. Про людину судять за її діями»⁷⁵. А саме в цьому сенсі істориком важко знайти серйозний об'єктивний ефект, який би детермінувався національними інтересами, потребами народу України. Р. Симоненко звертає увагу на загалом відомі факти, які в працях прихильників С. Петлюри старанно замовчуються — його належність до міжнародного масонства і виконання його волі⁷⁶.

Завершуючи ж розмову про внесок С. Петлюри у долю України, її народу в революційну добу, Р. Симоненко зазначає: «Навіть через роки після остаточної поразки іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції Петлюра не змінив своєї антинародної позиції, не зрадив своїй героїстативній славі.

У програмній статті, написаній для першого номера свого політичного видання «Тризуб», він проголошував: «Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення військових подій 1918–1920 рр. Ми хотіли б, щоб неминучість їх була засвоєна ширшими групами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії». Готовність будь-що і будь-коли пірнути у вир нових воєнних авантур, «ощасливити» Україну, закликаючи на її землі ворожі іноземні сили, патологічне прагнення розірвати історичні зв'язки українського й російського народів — таким було політичне «кредо» Петлюри, його «державницька» програма, весь зміст його діяльності.

Двічі робилися спроби героїзувати Петлюру. Перший раз — у роки Жовтня і громадянської війни — це обернулося трагедією українського народу. Другий — сьогодні — виглядає фарсом, щоправда, не таким вже й невинним»⁷⁷.

С. Литвин багаторазово говорить, що його «нові висновки» засновані на «нових документах», які він начебто добув, хоча посилання на архіви поодинокі, а введені до обігу документи практично нічого не додають до розуміння проблеми, принаймні не містять чогось принципово відмінного від давно відомого. Можливо тому Ю. Шаповал вважає, щоб зрозуміти С. Петлюру, конче важливим є «видобуття саме нових знань (насамперед архівних)»⁷⁸.

Безперечно, пошукова робота в архівах потрібна. Можливо, їй віднайдуться документи, які скоригують сьогоднішні уяви про справді складну історичну постать, додадуть певних деталей до точнішого, детальнішого відтворення життєвого й творчого шляху.

Однак без особливого ризику помилитися, логічно висловити припущення, що істотних документів, фактологічних свідчень, які б «перевернули» знання про С. Петлюру, стали науковим відкриттям, навряд чи вдасться роздобути.

Фахівці відібрали в три томи скільки-небудь значимі праці й листи політичного й державного діяча, скомпонували з документів тематичні збірники, в яких відбилися різні аспекти його функціонування й загалом орієнтуються в змістовній суті архівних документів, що зберігаються в сховищах.

До речі, оприлюднення документів ведеться перманентно. В середині 90-х років ХХ ст. вийшли друком майже повні протоколи засідань Центральної Ради й Генерального Секретаріату за 1917–1918 рр.⁷⁹ Нещодавно побачив світ двотомник «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 рр.»⁸⁰.

Публікатори — кращі знавці доби 1917–1920 рр., найпоінформованіші фахівці про джерельну базу періоду — здійснюють фронтальний перегляд наявних фондів (про обмеження доступу до спецхранів давно забуто) і пропонують науковцям — і не лише їм — усі документи, які тільки збереглися, про діяльність вищих державних установ, які очолював, у яких працював С. Петлюра.

Будь-який читач може ознайомитися з тим, що справді було малодоступним або доступним не для всіх, і скласти достатньо предметну уяву про спосіб і масштабність мислення, логіку й переконливість аргументації, точність і ясність висловлювань, широту ерудиції, інтелектуальний і культурний рівень, аналітичні й ораторські здібності, організаторський і дипломатичний хист, здатність «схоплювати» глибинну сутність проблем, політичну принциповість, виваженість та інтуїцію, вміння стратегічно передбачувати, прогнозувати події, тактично маневрувати, вгадувати суспільні тенденції, адекватно оцінювати психологічну атмосферу, настрої мас, інші якості, іманентні діячам революційної доби. З погляду відзначених, загалом природних для масштабних керманців ознак-критеріїв, хтось продовжуватиме шукати в поведінці С. Петлюри винятковість (і це буде непросте завдання), а багато хто (можливо — й більшість) будуть чимало розчаровані — наскільки особисті враження різнитимуться від того, що намагаються пропагувати та й нав'язувати відверті апологети Голови Директорії і Головного Отамана. А багато хто, гадається, не тільки зрозуміє, а й зможе

пояснити останнім, чому й дотепер Винниченко (і не він один) по праву, об'єктивно вивищується над Петлюрою.

Безперечно, знайдуться й такі, хто скаже щось на зразок: «Ну гаразд, не був С. Петлюра блискучим вченим-ерудитом, витонченим златовустом, зате ж він був військовиком-прагматиком, можливо — впертим, грубим, «неотесаним», так він же виявився послідовним, безкомпромісним, несхибним...».

Втім, немало й тих, кого прямолінійні, спрощені підходи до неоднозначних, суперечливих феноменів не задовольняють, і вони прагнуть досягнути їх, наближаючись до тих рівнів складності, якими вони були в реальному житті. Мабуть, найяскравіше й найпереконливіше це продемонстрував академік М. Попович. Так сталося, що саме в 2005 р., у самий розпал дискусій про В. Винниченка й С. Петлюру він випустив у світ фундаментальне дослідження — філософське осмислення головних подій і процесів, що наповнили бурхливе ХХ століття⁸¹.

Природно, зупинившись на ключових подіях Української революції, оцінці її ролі у державотворенні, авторитетний учений сформулював оригінальний погляд на внесок у поступ українства двох політичних провідників-конкурентів. Власне розбору їх взаємин відведено «левову частку» розділу «Україна: незалежність здобута і втрачена»⁸².

Вважаючи за доцільне спеціально звернутися до цікавих думок відомого вченого щодо В. Винниченка в іншому сюжеті, в контексті продовження розмови про С. Петлюру видається можливим обмежитись наступним.

М. Попович ставить С. Петлюру вище за інших чільних діячів Української революції. Здається, аргументи, що наводяться в книзі, не гарантують подібного висновку. «Син полтавських міщан козацького роду, рано заангажований у політику, здібний, але без систематичної освіти, Петлюра видається слабким журналістом; стиль його перевантажений піднесеними романтичними штампами, якихось знахідок думки чи пера ми в його текстах не зустрінемо. І все ж за усім ним написаним і зробленим криється, можна думати, особистість цільна і сильна»⁸³, — вважає вчений.

Часом М. Попович не то глузує з вражаючого розриву між рівнем інтелекту Головного Отамана і прагненням виглядати «на рівні становища», в яке він зненацька втрапив чи на щастя, чи на біду, не то просто надзвичайно тонко підводить читача до самостійних висновків, викласти які на папері «рука не піднімається». Ось один із зразків такого підходу:

«Петлюра виявляє незвичну для соціаліста схильність до православних відправ, підтримує діяльність свого міністра — Івана Огієнка (митрополита Іларіона), вірить в посилення релігійного руху на Україні. Але релігійність Головного отамана якась вторинна щодо національної ідеї. «Натхненна, величава постать Христа, могутча особа Будди, світле обличчя Сократа — ці величні образи встають перед нашими очима як символи неземної любові до свого народу, як велетні-оборонці щастя, слави й розквіту різних націй»⁸⁴. Христос як єврейський патріот — це щось дивне, не кажучи вже про Будду, про якого Петлюра

знав явно небагато. Але, якщо йдеться про релігію і патріотизм, то до чого тут Сократ? — ніяк не може зрозуміти філософ-інтелектуал і продовжує:

Єдине, що об'єднує всіх трьох — це ідея жертви, жертвенної цикути. У виступі на Шевченковому ювілеї в березні 1921 року Петлюра говорить про засновану Тарасом Шевченком «національну віру» так само, як у статті про патріотизм — про віру Христа і Сократа. До речі, нагадує він і про жертвність великого Кобзаря. Петлюра відзначає «велике значення віри, яка все не покидала Шевченка, яка його спасла, і при аналогії з нею тої віри, яку ми маємо, правдивість нашої справи, яка нас, Слава Богу, не покидає і яка нас спасе»⁸⁵.

З наведеного можна заключити: неухильна (якщо не гіпертрофована) віра, не заснована на істинному знанні — передумова безнадійних життєвих блукань. Маловтішний діагноз для пересічної людини, а як на національного провідника — то вже справжнє горе цілого народу. Цього С. Петлюра збагнути вже не міг, хворобливо закохуючись у свою велич. «Відчутні месіаністські мотиви в самооцінці Головного Отамана, як і готовність до великої жертви, якою він мусить стати, — констатує М. Попович. — Не випадкова риторика, в якій він безпосередньо звертається до народу як його «батько»⁸⁶.

То що ж дозволяє відомому вченому відводити «прямолинійному і впертому» політику місце у сузір'ї діячів українського відродження? Це «розуміння національної ідеї як чогось майже тотожного релігійній вірі», глибоке переконання «у величчї української державної ідеї» та відчуття свого особистого «покликання в її втіленні», «твердо незалежницька позиція.., орієнтована на національну солідарність»⁸⁷. «Для Петлюри людина була насамперед представником національної спільноти, а потім уже доброго чи злого, союзником чи противником», — наголошує М. Попович⁸⁸. Саме в такому сенсі прагматичні настанови і конкретні кроки Голови Директорії та Головного Отамана сприймаються як послідовні й ефективні.

Погоджуючись в більшості з глибокими спостереженнями М. Поповича щодо останнього моменту, гадається, можна висловити відмінні міркування.

Ставлячи питання про роль суб'єктивного чинника в подіях 1917–1920 рр., знаний дослідник вважає, що у протистоянні Винниченка і Петлюри проявляється насамперед драматичне протистояння не особистостей, а *соціального і національного пріоритетів в українському національному русі*.

«Людність України поставлена була перед вибором — або, насамперед, розв'язання соціальних проблем і на першому плані — вдоволення земельного голоду селянства, або спочатку незалежна Україна, а потім уже реформи»⁸⁹.

Ось тут симпатії М. Поповича на боці С. Петлюри, який еволюціонував від соціал-демократичних позицій до націонал-демократизму, уособлюваного С. Єфремовим⁹⁰. В. Винниченко ж, боротьбисти, «незалежні» в УСДРП, всі ті, хто, як і більшовики, тяжіли до переваги соціальних завдань над національними і врешті опинилися разом у радянському таборі, на думку М. Поповича, зайняли невірну позицію, поступившись принциповішій, несхибнішій лінії поведінки С. Петлюри.

Ось тут необхідні конкретно-історичні уточнення, що мають досить серйозну вагу. Безперечний пріоритет соціальних моментів над національними сповідували лише РКП(б) та її загін — КП(б)У. Що ж до українських політичних партій, то розмежування й розколи в них, які аналізує вчений-філософ, відбувалися не на ґрунті безумовних, рішучих переорієнтацій їх лівих частин на соціальні інтереси, визнання їх першості, а в процесі пошуку оптимальних варіантів органічного поєднання національних завдань із соціальними в курсі, практиці Української революції. Причому таке поєднання обох елементів видається не як вільний вибір, а жорстка детермінанта тогочасного моменту суспільного розвитку.

Добре відомо, що національно-визвольна революція в Україні стала породженням соціальної революції, що мала стрижнем зміну монархічного ладу на республіканський, водночас була нерозривно пов'язана із загальноросійськими демократичними процесами доби Тимчасового уряду, а з його падінням — одержала можливості для прискорення розв'язання стратегічних державотворчих завдань. Глибина і масштабність змін у національній сфері виявилися у прямій залежності від соціального поступу, що в свідомості переважаючої маси трудящого люду ототожнювався після Жовтня 1917 р. з діяльністю більшовиків, радянської влади (наскільки це було вірно чи не невірно, добре чи не добре — розмова окрема та й не така вже важлива в контексті тих міркувань, логіка яких продиктована конкретно-історичними реаліями 1917–1920 рр.).

На тлі перемог радянської влади і поразок українських національно-визвольних сил пошук моделей поєднання соціальних і національних аспектів суспільного прогресу виглядає значно конструктивнішою, гнучкішою, перспективнішою лінією за вперту «зацикленість» лише на національних ідеалах, втілити які в життя було просто нереально. Тим більше, що позиція, якої дотримувався С. Петлюра, лише поглиблювала розкол між прихильниками першочергового розв'язання соціальних проблем і тих, хто відкладав їх «на потім», після закріплення національно-державних завоювань. Однак, скільки-небудь обнадійливого майбутнього така позиція не могла мати в країні, де кордони лише проголошувалися, в разі сьак-так поспіхом наносилися на карти, але ніким всерйоз не визнавалися. Лініями вододілів, точніше розколів, ставали фронти, на яких у двобої сходилися сили із заздалегідь нерівними можливостями. Оскільки перевага кожного разу і чимдалі визначеніше виявлялася на боці тих, хто рішуче виступав за невідкладні зміни соціального змісту й характеру, національно-визвольному табору щоразу доводилося вдаватися до пошуку допомоги іззовні, що не лише не приносило стратегічної переваги, а ще й наносило велетенську ідеологічну шкоду, налаштовуючи рядових учасників руху проти керівництва, звинувачуваного (і часто небезпідставно) у запродавстві, зраді національних інтересів.

Одним словом, розраховувати на перемогу в умовах революційної доби, яка сплела в тугий клубок різні за змістом, цілями завдання, було неможливо. Й ті, хто не розумів цього, об'єктивно були приречені на поразку. Така ж поразка

оберталася велетенськими бідами, численними жертвами для тих, хто втягувався у боротьбу і щиро вірив у найсвітліші й найгуманніші ідеали.

З погляду вищевикладеного, не можна пристати до оцінки М. Поповича, згідно з якою «Симон Петлюра обрав єдино можливий шлях, на якому перемагають націонал-патріотичні рухи: шлях національної солідарності», який призвів, зрештою, до поразки через розкол української еліти «від самого початку і до самого кінця»⁹¹.

Не вдаючись в абстрактну дискусію про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників історичного процесу, закономірності здійснення революцій, продовжимо слідкувати за цікавими думками одного з провідних науковців — гуманітаріїв сучасності.

Вважаючи С. Петлюру «найвизначнішою історичною постаттю» на шляху завоювання національної державної незалежності, поважаючи в його поведінці відданість національно-визвольним цінностям, М. Попович між тим неодноразово відзначає його нездатність адекватно оцінювати дійсність, реалістично мислити і діяти: «Людина практично метка і розумна, Петлюра в охопленні ситуації в цілому часто видавав собі самому бажане за дійсне. ...Петлюра ніяк не міг сприйняти реальної картини отаманного всевладдя... Петлюра літав у хмарах... Винниченко та інші національно-соціалістичні політики цілком вірно вбачали слабкість національної держави в тому, що за нею не йдуть маси. Петлюра не бачив інших причин поразки, крім недисциплінованості і неслухняності виконавців» і т. ін.⁹²

Коли ж особистість з такими, прямо слід сказати, непростими, а то й недосконалими даними, опинилася на чолі великої держави з багатомільйонним народом, це не могло не стати суб'єктивною складовою загального програшного результату всієї боротьби.

Вважаючи Директорію нелегітимним органом, яка здобула на Трудовому конгресі лише подобу народної легітимізації, М. Попович доводить, що «підстави влади Петлюри були блідою подобою цієї блідої подоби демократичної легітимності»⁹³.

На тлі досить непростих рефлексій, що виникають під враженням сентенцій М. Поповича, доводиться лише подивуватися черговому «винаходу» С. Литвина. Звинувачуючи В. Винниченка за зраду засад УНР доби Центральної Ради, коли він пропонував «систему трудових рад як основу створення республіки трудового народу, що вело до більшовицької платформи», історик твердить, що саме «Петлюра волів дотримуватися засад Трудового конгресу, зберегти наступність ідей Конгресу і легітимності влади, ним започаткованої»⁹⁴.

Кожен, хто хоч трошки знайомий з сутністю роботи, документами Трудового Конгресу України, знає, що основними ідеями Конгресу, які дебатувалися й були загалом схвалені, саме й були ідеї трудових Рад, республіки трудового народу, а логічно вінчав конструкцію той-таки Трудовий Конгрес. І хто перший відмовився від накресленої лінії, саботував процес виборів трудових рад, які б

могли в перспективі бути загрозою безконтрольній владі отаманів, був саме С. Петлюра.

С. Литвин просто спритно (хтось може сказати й по-шахрайськи) «пересмикує» сутність проблеми. Те, що конгрес в екстремальних умовах визнав Директорію вищим органом влади, а С. Петлюра прийшов на керівні позиції в ній після відставки В. Винниченка, С. Литвин вважає достатньою підставою не лише для висновку про легітимність переходу, передачі влади з одних рук в інші, а й для того, щоб вважати легітимним державницький курс, який С. Петлюра здійснював, неначебто одержавши мандат на це від Трудового Конгресу. Факти ж свідчать, що все було «з точністю до навпаки».

На відміну від професійного історика, науковець-філософ значно точніше й відповідальніше ставиться до фактологічної канви подій: «Опинившись після Винниченка на чолі Директорії, Петлюра не мав міцного оперття ні серед політиків, ні серед військових. В ході війни Головний отаман то ішов на компроміси з різними самостійними ватажками — Волохом, Стрюком, Оскілком, Болбачаном, Семусенком, Мордалевичем та іншими, — то боровся з їх заколотами і окремих найбільш непокірних, якщо йому вдавалось, навіть розстрілював. Найрадикальніші елементи критикували Петлюру за нерішучість і вимагали диктатури. Петлюра не наважувався на відкриті переслідування неслухняних старшин і радше діяв приховано, покладаючись на спецслужби, організатором і керівником яких був начальник його особистої охорони і контррозвідки Микола Чоботарів.

Через своїх людей Петлюра намагався тримати під контролем і оперативне керівництво армією. Отаман Юрій Тютюнник пізніше писав: «...Петлюра таємно від мене розпочав вести повстанську політику на Україні... Його посланці, ідучи на Україну, все чинили всупереч директивам Штабу, хоча їх підписував він же. Переважно Петлюра використовував з цією метою людей, чия карнозлочинна діяльність була вже доведена Штабом... Ці люди, потрапивши на Україну, воювали один з одним. Вони влаштовували провокації, і взагалі своєю поведінкою виправдовували дану їм назву «бандити». Навіть з урахуванням того, що писалось це вже під контролем чекістів, слова Тютюнника відображають атмосферу в військовому керівництві»⁹⁵.

Зроблені М. Поповичем висновки-спостереження сутнісно прямо кореспондуються з зазначеними вище висновками В. Савченка про те, що найбільші здобутки С. Петлюра мав у боротьбі з суперниками у відстоюванні особистої влади, із замахами на неї чи спробами обмежити прерогативи Голови Директорії, який домігся перетворення вищого колективного державного органу на єдиновладдя.

Однак вдумливий аналітик іде глибше в осягнення проблеми, намагаючись не лише констатувати факти, а й зрозуміти їх природу. Результат виходить дуже цікавий: «В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був травмований несподіваною владою та історичною місією. Егоцентризм не тотожний егоїзму; може, такий егоцентрик поділився б останнім шматком хліба,

але не крихтою влади. Звідси і слабе відчуття реальності, що при упертості Петлюри знаходило прояв, зокрема, у невиправданому оптимізмі; звідси ж, можливо, і потяг до частого в його риториці жорстокого образу крові і жертви»⁹⁶.

Принагідно слід відзначити, що ретельно вивчивши під час рецензування цікаву монографію М. Поповича⁹⁷, історик Ю. Шаповал не втримався від спокуси не лише повторити міркування знаного філософа, але й використати цитати у власній публікації, змінивши хіба що їх компонування та подавши від свого імені⁹⁸. Означене дозволяє не брати до уваги газетного виступу, звернувши увагу хіба що на його очевидне кон'юнктурне спрямування.

Не можна не помітити ще однієї прикмети монографії М. Поповича. На відміну від багатьох істориків, що з праці в працю виголошують рефрени-заклинання про те, що для правдивого розуміння С. Петлюри, об'єктивної оцінки його діяльності необхідне використання невідомих фактів і документів джерел, що не залучалися раніше в науковий обіг, однак самі практично нічого не роблять в цьому напрямку, маститий дослідник-філософ уважно слідкує за книжково-публікаторським процесом, появою творів, у яких міститься справді важлива інформація, що істотно допомагає в з'ясуванні предмета вивчення.

Мова, зокрема, про використання серед інших джерел видання документальної спадщини Миколи Чеботаріва⁹⁹. Книга впродовж уже трьох років якось уперто замовчується тенденційно налаштованими «петлюрознавцями», хоча М. Чеботарів — начальник контррозвідки Дієвої Армії УНР і Директор політичного департаменту МВС в уряді І. Мазепи в 1919 р., начальник охорони Головного Отамана в 1920 р. — не тільки багато знав, як мовиться, «з перших рук», ретельно задокументував те і відтворив у своїх спогадах та епістолярії.

М. Чеботарів повідомляє деякі на перший погляд сенсаційні факти, а потім послідовно, логічно-доказово відстоює їх істинність: скажімо про те, що Гайдамацький Кіш Слобідської України створено було його власними зусиллями, а зовсім не С. Петлюрою, хоча останнє майже одностайно твердиться в працях про Головного Отамана. Насправді ж М. Чеботарів, виявивши ініціативу, одержав схвалення на її реалізацію від Голови Генерального Секретаріату В. Винниченка і Генерального Секретаря військових справ М. Порша (до речі, здібності якого засновник згаданого коша оцінює зовсім не нижче за Петлюрині). Останній згодився взяти на себе керівництво Кошем Слобідської України після довгих умовлянь лише на 11 день після створення частини. Він спочатку відмовлявся, потім вагався і, зрештою, «із задоволенням» прийняв до виконання наказ командуючого Київською військовою округою полковника М. Шинкаря про згоду на передачу Коша під його начало¹⁰⁰. До речі, наробивши відразу ж широкого розголосу в пресі про формування нового військового підрозділу (цілком у стилі С. Петлюри), надалі організаційна робота взагалі припинилася — мабуть, всі, хто бажав, уже записались — робить «дипломатичне» припущення М. Чеботарів. А, можливо, й ні. Зокрема, той же В. Винниченко висловив М. Чеботаріву серйозний сумнів у тому, що залучення С. Петлюри серйозно посприє справі¹⁰¹.

Так чи інакше, очоливши готову військову формуцію, С. Петлюра чи не з того моменту реально відчув перший смак отаманських принад. Начальник контррозвідки Дієвої Армії відтворив немало епізодів, які часом мають дуже «делікатні властивості», оскільки через персоніфікований ракурс проливають світло на сутність утвердження отаманської влади, нещадної боротьби за її збереження в одних руках, тобто запропонував своєрідний «зріз», «сколок» з системи (якщо система взагалі була) «знизу-доверху». А відтак, його свідчення мають особливу вагу для кожного, хто хоче збагнути глибинну сутність отаманщини.

В останньому, гадається, слід шукати й відповіді на природні питання — чому прихильники С. Петлюри, які на словах зацікавлені в прирощенні нових даних, невідомих донині знань, насправді старанно обходять, замовчують спадок М. Чеботаріва. Наведені мемуаристом факти спростувати в переважній більшості випадків неможливо, а скільки-небудь неупереджене, зокрема не урізане їх використання неминуче призведе до ревізії міфологізованих уяв про Голову Директорії й Головного Отамана.

Дотримання ж принципів наукової об'єктивності, комплексного підходу, зумовлює зовсім відмінну дослідницьку позицію, згідно з якою слід осмислювати й інтегрувати в підсумкових оцінках і висновках усі наявні дані, якими б «вигідними» чи, навпаки, «невигідними», «незручними» вони не видавалися з погляду наперед запрограмованого результату. Звісно, абсолютно необхідна критична перевірка інформації, встановлення її вірогідності шляхом співставлення з іншими відомостями, особливо коли йдеться про неоднозначні, неоднолінійні явища, які десятиліттями викликають суперечливу реакцію.

* * *

Незважаючи на те, що С. Петлюрі зі всіх перших осіб революційної доби (М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Винниченко) випало найдовше очолювати вищу тогочасну державницьку інституцію — Директорію — в свідомості переважної більшості співгромадян, та значною мірою й у науковому середовищі його ім'я асоціюється, передусім, зі званням Головного Отамана. Якоюсь мірою це може видатися дивним. Однак у такому феномені є й своя логіка пояснення.

У час головування в Директорії С. Петлюри воєнні питання не просто висунулися на перший план, а стали настільки нагальними, визначальними, що саме від них залежали всі інші, вся доля національної революції і державності. А відтак і звання Головного Отамана, що досить міцно закріпилося за С. Петлюрою, «зрослося» з його ім'ям, здавалося, значило не менше. Адже саме він найбільшою мірою впливав на керівництво збройною боротьбою, що «затіняла» інші аспекти життєдіяльності Української Народної Республіки, функціонування інших державних органів.

Слід констатувати, що надто скупо поширювалася інформація про діяльність Директорії. Й не буде великим перебільшенням припущення, що в багатьох

місцях, на які формально поширювалася її юрисдикція, навіть не знали офіційної назви вищої державної інституції, плутали прізвище її Голови¹⁰² тощо.

Звісно, за таких обставин й мови не могло бути про свідоме підкорення владі Директорії, визнання її. Та й функціонував вищий орган державної влади не дуже стабільно, а роботу його важко кваліфікувати напруженою, результативною. Є згадка лише про єдине засідання Директорії у повному — п'ятичленному — її складі (після відставки В. Винниченка і включення з 12 березня 1919 р. до органу Є. Петрушевича) в Проскуріві¹⁰³. Здебільшого на засіданнях були присутніми три члени Директорії. Так, з документів, що збереглися, видно, що з 11 лютого по серпень 1919 р. С. Петлюра брав участь, і здебільшого головував, на 12 таких засіданнях, а на 8 — був відсутнім. За винятком Є. Петрушевича, подібна пропорція характерна і для інших членів Директорії. Втім, з кінця квітня 1919 р. на засіданнях постійно відсутній П. Андрієвський. До того ж часу він, як і інші члени Директорії, по чергово головував на засіданнях¹⁰⁴.

Тобто, навіть зважаючи на всю складність ситуації, яка вимагала оперативного виконання поточних завдань поза межами Директорії, сказати, що й С. Петлюра, й інші його колеги ставилися до свого функціонування в Директорії, як до найпріоритетнішої справи, можна лише із застереженнями.

Вперше підпис С. Петлюри, як Голови Директорії, в документах зустрічається під 12 березня 1919 р.¹⁰⁵, хоча офіційно він був обраний на цю посаду 9 травня 1919 р.

До цього статусу С. Петлюра, ставши з від'їздом В. Винниченка безперечним лідером Директорії, йшов поступово. Незважаючи на те, що в протоколах іноді йдеться про доповіді «п. голови Директорії»¹⁰⁶ (чомусь не називається ім'я), в інших випадках він іменується або членом Директорії¹⁰⁷, або Головним Отаманом¹⁰⁸.

Питома вага питань першорядної державної ваги, принципового, стратегічного значення, які розглядалися Директорією, дуже незначна. Крім визначення позиції щодо Антанти, це — призначення Ради Народних Міністрів та й, мабуть, усе. Адже інші пункти порядку денного (їх загалом виносилось на кожне засідання небагато, часто 2–3) здебільшого торкалися затвердження постанов уряду, кадрових змін, фінансових аспектів. Чимало доповідей і повідомлень бралися до відома або передавалися на вирішення до Кабінету Міністрів.

Спосіб розв'язання навіть тих небагатьох нагальних проблем, від яких залежав державний устрій, політичний курс, воєнне становище УНР, не міг не насторожувати скільки-небудь досвідчених функціонерів-професіоналів. Так, уряд В. Чеховського був відправлений у відставку ще 31 січня 1919 р., а новий склад Ради Народних Міністрів було призначено лише 13 лютого¹⁰⁹ — розкіш явно не для революційного, воєнного часу.

Юридичні колізії виникли під час призначення уряду Б. Мартоса: наказ і постанова спочатку були підписані (без розгляду на засіданні Директорії) лише двома членами Директорії — С. Петлюрою та А. Макаренком, що були фактично

неправочинними. Лише з приїздом через кілька днів Ф. Швеця, який додав і свій підпис до документа, можна було приступати до його реалізації на законних підставах.

Відтак, при всьому бажанні непросто говорити про адекватну статусну роль Директорії у державотворенні, в законотворчій роботі, в авторитетному керівництві суспільними процесами.

Відповідно, подібно функціонував і уряд. Товариш міністра продовольства М. Тимофіїв так характеризував його діяльність: «...Дуже різко посувався параліч влади. Рада Міністрів жила і засідала в вагоні; всі були знервовані і зневірені. Реальної роботи не проводилось майже ніякої. Всі жили чутками й сплітками, котрі невпинно й невтомно переносились з вагона в вагон і утворювали нестерпиму атмосферу взаємного недовір'я і дрібного інтриганства...»¹¹⁰.

М. Чеботарів доповнює цю картину неодмінними згадками про пияцтво чиновників і військових старшин усіх рангів — а він це спостерігав і занотовував не з допитливості, а, так би мовити, в службовому порядку¹¹¹.

Практична відсутність владної вертикалі в державі (принаймні, її майже ніхто не відчував і не помічав) викликала в учасників революційних дій, що втягнулися в політику, різну реакцію, часом приводила до ініціатив, розрахованих на зміну ситуації.

Так, 21 березня 1919 р. у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, виявившись відрізанним внаслідок захоплення червоними військами Жмеринки від основних сил армії УНР, вирішило діяти на власний ризик, створило революційний комітет (отамани О. Волох, О. Загородський, Ф. Колодій). Ревком оголосив, що бере на себе владу в регіоні й переходить на радянську платформу¹¹².

На серйозну увагу заслуговує такий епізод в історії Української революції, як Кам'янецький Трудовий Конгрес (І. Мазепа називає його повітовим селянським з'їздом), що відбувся 21–22 березня 1919 р.

У ньому брали участь близько 100 делегатів від селян, 9 — від Кам'янецької залоги й кілька — від робітників. Крім того, до складу зібрання ввійшли члени Трудового Конгресу України від Поділля й інших губерній, які в той час перебували у Кам'янці. Почесним головою Конгресу обрали М. Грушевського — фактичного редактора газети «Життя Поділля».

Керували роботою Конгресу українські есери й українські соціал-демократи.

21 березня 1919 р. за поданням обох соціалістичних фракцій було ухвалено резолюцію «Про внутрішнє та міжнародне становище Української Народної Республіки»:

«1. Директорія повинна негайно зірвати переговори з французьким військовим командуванням в Одесі.

2. Директорія повинна негайно приступити до переговорів з большевицьким правительством Росії й України на таких умовах:

а) Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських Депутатів;

б) Українська Республіка може федерувати з соціалістичними державами;
в) Українська державність має український характер;
г) Легальне існування українських соціалістичних партій;
д) Виведення російських військ з України;
є) Директорія повинна скласти новий Український Радянський Уряд, який тимчасово утворюється по згоді з українськими соціалістичними партіями. Постійний Уряд сформується другим Всеукраїнським З'їздом Робітничих, Селянських і Військових Депутатів.

3. Директорія повинна негайно скласти уряд з двох соціалістичних партій — УПСР і УСДРП — для ведення загальних переговорів.

4. Рішуче домагатися, аби негайно було припинено вивід війська Кам'янецької залоги на злочинну бойню і негайно припинено боєві дії на всім фронті»¹¹³.

Ці постанови мав реалізувати блок українських соціалістичних партій — УПСР (центральної течії), УСДРП й УСДРП («незалежних»). Та саме в день їх схвалення, 21 березня, Директорія і уряд, налякані втратою Жмеринки і наступом більшовиків на Проскурів, а також чутками про «бунтівничо-більшовицькі» настрої та заміри Конгресу, залишили всі урядові інституції, евакуйовані до Кам'янця, і зникли. Опинившись перед фактом розпаду «верховної» влади й уряду, названі три соціалістичні партії разом із Трудовим Конгресом і Козацькою радою місцевої залоги утворили «Комітет Охорони Республіки».

До його складу ввійшли: В. Чеховський (УСДРП-«незалежні» організаційно належав до офіційних соціал-демократів) — голова; А. Степаненко (УПСР) — заступник; члени — Волошин (від Трудової ради — її було обрано Кам'янецьким Конгресом і доручено взяти владу в повіті в свої руки), Грищенко (УПСР, від залоги), Казимирів (від залоги), І. Лизанівський (УПСР), Свистун, І. Мазепа (УСДРП), І. Романченко (УСДРП), М. Ткаченко (УСДРП-«незалежні»), Є. Малик (безпартійний соціаліст-секретар). М. Грушевський відмовився взяти участь у Комітеті, мотивуючи це тим, що поспішає за кордон.

22 березня 1919 р. Комітет видав повідомлення, в якому говорилося: «З огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою — представники Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії і Української Партії Соціалістів-Революціонерів, купно з представниками Селянського Повітового З'їзду Кам'янецького Повіту на Поділлі, а також представниками Кам'янецької Залоги, утворили для тимчасового представництва центральної влади Республіки Комітет Охорони Республіки в складі — по два представники: 1. Від Центрального Комітету УПСР, 2. Від Центрального Комітету УСДРП, 3. Від Кам'янецької Трудової Ради, обраної на Кам'янецькому Селянському З'їзді, 4. Від Козацької Ради місцевої залоги.

Завдання Комітету: 1. охорона порядку і спокою; 2. розпорядження ріжним установам; переговори з Директорією про негайне припинення переговорів

з французьким командуванням в Одесі і розпочаття переговорів з Радянським Правительством України на основі:

а) визнання Радянським Правительством України, а також Російським (Правительством) самостійності й не залежності Української Соціалістичної Радянської Республіки;

б) українського характеру державности України;

в) легального існування українських соціалістичних партій;

г) виведення російських військ з України;

д) складення нового Правительства України до остаточного сформування його на Другому Всеукраїнському З'їзді Рад Робітничих і Селянських Депутатів»¹¹⁴.

Передбачалося припинення військових дій і безперебійне функціонування адміністративних установ. Щоб зберегти від остаточного розвалу міністерські апарати, які перебували без міністрів у Кам'янці, і щоб бути готовими, на випадок потреби, цілком взяти державний провід у свої руки, Комітет призначив до міністерств своїх комісарів. Встановлювалися тісніші зв'язки з військовими частинами, що перебували в Кам'янці, з робітництвом і селянством. Симпатії останніх були на боці Комітету: в день його створення можна було бачити на вулицях Кам'янця робітників із червоними стрічками на грудях. Місцева організація більшовиків виявила бажання ввійти в контакт з Комітетом. Прагнення Комітету примиритися з радянським урядом України і недвозначне визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки викликали його підтримку революційним козацтвом, селянством і робітництвом.

Розрахунок полягав у тому, що: або Директорія виконає те, що накреслив Комітет Охорони Республіки, або, якщо вона остаточно розвалилась чи намагатиметься чинити опір, Комітет самостійно втілить у життя програму миру й створення у порозумінні з більшовиками спільного тимчасового уряду єдиної Української Радянської Республіки (зліквідувавши Директорію).

Та все одно ситуація була не цілком зрозумілою і сприятливою для неухильного і рішучого втілення накресленої лінії в життя. Передусім залога, яка підтримала Комітет, була нечисленна. В Кам'янці було чимало військових, що виявляли «отаманські» настрої; з природних причин вороже поставились до Комітету (їм не обіцяла нічого втішного перспектива Радянської України) урядовці міністерств. Невідомо було, які сили могли використати для протиборства з Комітетом члени Директорії, уряду С. Остапенка.

Для встановлення контакту з членами Директорії Комітет Охорони Республіки спорядив спеціальну делегацію, яка, дізнавшись від П. Андрієвського про плани збройної ліквідації «незаконного узурпаторського гуртка», запропонувала мирно залагодити конфлікт на основі сформування нового, лівішого за складом уряду.

Не бажаючи зайвого пролиття крові, Комітет Охорони Республіки 26 березня 1919 р. вирішив саморозпуститися. Наступного дня про це спеціально було повідомлено відповідним документом. В ньому, зокрема, говорилося: «Стоючи

твердо на своїй основній позиції щодо зміни дотеперішньої політики в напрямку розриву з французьким командуванням і початку в найбільш вигідний для Української Республіки момент переговорів з большевицьким правительством, Комітет вважає, що при даних умовах унормованого державного життя переведення відповідного впливу на правительство мусить перейти знову безпосередньо до рук політичних партій, що стоять на платформі Комітету.

Дальше існування Комітету в його нинішній формі в дану хвилю не тільки не сприятиме досягненню зазначеної мети, але лише може цьому перешкодити, оскільки встановлятиме двоєвласть, що, дезорганізуючи громадянство та армію, може тільки до решти підірвати сили армії Української Народньої Республіки і цим пошкодити визволенню українського народу з-під чужоземного панування.

З огляду на все зазначене Комітет Охорони Республіки оповіщає населення, що з дня 28 місяця березня 1919 р. діяльність Комітету припиняється.

Комітет Охорони Республіки закликає всіх громадян Української Народньої Республіки заховувати спокій та порядок, здійснюючи свої політичні стремління організованим шляхом через політичні партії»¹¹⁵.

Однак частину членів комітету було заарештовано і звільнено лише після особистого втручання С. Петлюри, котрий, очевидно, вже планував зміну складу уряду. Останній було просто неможливо утворити без лідерів українських есерів і українських соціал-демократів, причетних до діяльності Комітету Охорони Революції.

Щоправда, І. Мазепа (він також був заарештований) подає історію з репресіями в дещо детективному ключі — як наслідок низки прикрих непорозумінь, за якими не проглядало серйозних намірів таборів, що суперничали.

Проте з цим нелегко погодитися. А в чомусь погоджуючись, можна тільки зайвий раз уявити, якими були масштаби безладу, коли одні члени Директорії наказували арештовувати «заколотників», інші цього не дозволяли зробити або після арешту звільняли і т. ін.¹¹⁶

У ті дні стався і такий феномен, як «збільшовичення» Січових стрільців. Відчуваючи неприхильне ставлення з боку селянства, не бажаючи протиставляти себе трудовому народові, стрільці видали спеціальну декларацію. В ній, зокрема, наголошувалося, що Січові стрільці будуть «слухняним військом кожного українського народоправного правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимство. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники українського трудового народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійности Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до

поневолення українського трудового люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, іде й буде йти Січове Стрілецтво»¹¹⁷.

Цей документ підписали отамани Є. Коновалець, А. Мельник та О. Назарук.

М.Тимофіїв в довірчому листі до Є.Чикаленка розцінив цей епізод як підготовку військового перевороту з метою встановлення диктатури С. Петлюри, який був втаємничений у задуми січовиків. Однак на такий розвиток подій не зважались, хоча прозорою перспективою політики були дуже налякані¹¹⁸.

«Так в різних місцевостях одночасно з'явилися симптоми, які вказували в сути річі на одне й те ж — на повне банкрутство реакційної політики Директорії, на необхідність рішучих змін в тій політиці, на бажання широких верств української демократії звільнитись з-під впливу Остапенківщини, — робить категоричний висновок П. Христюк. — На жаль, та частина соціалістичної української революційної демократії, яка була на терені Директорії, не виявила (і не могла виявити через свою дезорганізацію) стільки революційної сміливості, сили і духовної міцці, щоб, прийнявши на увагу ті симптоми, одним рішучим ударом зліквідувати гнилий, скомпрометований, бездарний директоріанський центр і утворити на місце його новий — повний сил, енергійний, справді революційний, нерозривно зв'язаний з робітничо-селянськими масами центр української революції»¹¹⁹.

Близькими за тональністю є й міркування М. Шаповала з приводу тогочасного моменту: «Ціла Україна йде наліво, а урядова політика направо! Дрібнобуржуазна українська інтелігенція рішуче не розуміла тоді духу часу, лізла до Антанти, думала старими думками, а народні маси, сколихнуті другою українською революцією, насичені жахливими спогадами про недавню гетьманщину, поривались на соціальну революцію, на ту проблему, яку оповістила Директорія у Києві, — до трудової влади. Чим жив народ — ясно: він дихав соціальною революцією. А політика влади? Уряд Остапенка дрібнобуржуазний вів до Антанти, яка, проте, не хотіла чути про самостійну Україну, лише вимагала реакційного курсу під проводом російських монархістів.

Хіба це не була небезпека для самої революції? Так, на чолі української революції став контрреволюційний уряд. Ось через що виник і Комітет Охорони Республіки в Кам'янці, і Революційний Комітет (на ст. Вапнярка), і постанова січових стрільців»¹²⁰.

Як і в інших випадках, відмінно оцінює значення виникнення і діяльності Комітету Охорони Республіки І. Мазепа. Він пише: «На жаль, відповідальні представники партії есерів, як і незалежних соц.-демократів, не задумувалися над тим, чи можна було справді утворити в той час на Україні свою власну скільки-будь міцну «радянську владу», маючи до розпорядимості здебільшого таких ідеологів та організаторів українського «радянства», як Голубович, Ткаченко, Жуківський і багато інших.

Поза всім цим Комітет Охорони Республіки не залишився без наслідків. Не вважаючи на своє коротке існування, він розмежував дві доби боротьби 1919 року.

Можна сміливо твердити, що в великій мірі під впливом Комітету Охорони Республіки Петлюра нарешті відійшов від правого українського табору і енергійно взявся за творення нового уряду, який би «не мав нічого спільного» з попереднім збанкрутованим урядом Остапенка»¹²¹.

Симон Петлюра не міг не враховувати, що праві українські сили намагалися весь час усунути його з чільного місця в керівництві УНР¹²². Тому після відставки В. Винниченка було ухвалене рішення, що члени Директорії на засіданнях головують по черзі. Одночасно для обмеження повноважень С. Петлюри як Головного Отамана (його весь час звинувачували у некомпетентності) було утворено інститут Наказного Отамана. Цю посаду обійняв генерал М. Греків, а двовладдя в командуванні військами мало лише негативні наслідки. С. Петлюру було обрано Головою Директорії 9 травня 1919 р., коли П. Андрієвський і Є. Петрушевич уже виразно відмежувалися від трьох інших членів вищого державного органу (С. Петлюри, А. Макаренка і Ф. Швеця)¹²³.

«Але розходження між Петлюрою і правими українськими групами особливо загострилися після того, як сталися згадувані події в Кам'янці, — пише І. Мазепа.

Петлюра з його революційним темпераментом не вкладався в рамки того бюрократично-консервативного способу думання, яким визначалися тодішні провідники правих українських груп. Тому коли Андрієвський разом з урядом Остапенка став на шлях репресій супроти учасників Комітету Охорони Республіки та їх однодумців, Петлюра поступив інакше: він покликав соціалістів до праці в уряді»¹²⁴.

Переправлені з Кам'янця до Рівного члени Комітету Охорони Республіки (есери і соціал-демократи) із заарештованих перетворилися на учасників переговорів з С. Петлюрою та А. Макаренком (П. Андрієвський і Є. Петрушевич перебували в Галичині, а Ф.Швець постійно курсував між Рівним і Галичиною), навіть більше — на сторону, яка почала диктувати умови співпраці. Перед тим, як дати згоду на вступ до кабінету, українські соціалісти-революціонери (емісари ЦК партії) й українські соціал-демократи (ЦК партії) склали 5 квітня 1919 р. спеціальні умови щодо прав майбутнього кабінету, його взаємовідносин з Директорією та реорганізації складу самої Директорії. Їхній зміст, поданий як ультимативна вимога С. Петлюрі, був таким:

«І. Директорія. 1. Директорія складається з слідуєчих членів: Голови, Отамана С. Петлюри, і по одному представнику — від Галичини, УПСР і УСДРП; 2. Директорія затверджує закони тільки після ухвали їх Радою Міністрів; 3. Директорія репрезентує суверенність УНР на вні, при чому всі відповідні акти контрасигнуються Міністерством Закордонних Справ; 4. Для Директорії встановлюється цивільний лист, який проходить по згоді з Радою Міністрів; 5. В сфері управління члени Директорії видають свої розпорядження тільки через відповідні

міністерства; 6. Всі члени Директорії рівноправні; 7. Повноправний кворум Директорії складається з трьох членів.

II. Рада Міністрів. 1. Прем'єр-міністр призначається по згоді з партіями українських соц.-рев. і укр. соц.-демократів і формує кабінет в порозумінні і за згодою цих партій; 2. Політична Рада Міністрів складається з таких міністрів: міністр внутрішніх справ, закордонних, військових, земельних, народного господарства, фінансів, юстиції, праці й освіти; 3. Рада Міністрів сама визначає місце своєї резиденції; 4. Права і обов'язки військового міністра определяються положенням про польове управління війська у військовий час; 5. Всі кредити на військову справу проводяться тільки через Раду Народніх Міністрів»¹²⁵.

Соціалістичні партії висунули умови і щодо конкретних політиків, зокрема, запропонували виключити зі складу Директорії П. Андрієвського і Ф. Швеця — осіб, які скомпрометували себе прихильністю до правих поглядів. Але ті не підкорилися відповідним партійним рішенням. Щоправда, під час подій, пов'язаних із формуванням нового кабінету, П. Андрієвський зробив заяву про відставку.

Цим, начебто, скористалися і не стали надалі вважати його членом вищої державної інстанції, хоча він невдовзі від заяви відмовився і продовжував іменувати себе членом Директорії¹²⁶. Останнє, мабуть, мало кого непокоїло, оскільки ніхто більше не був зацікавлений, щоб Директорія збиралася й функціонувала у повному складі. Понад усіх це влаштовувало С. Петлюру, який дедалі більше зосереджував владу в своїх руках.

Щоправда, І. Мазепа згадує, що під час першої зустрічі соціал-демократів з С. Петлюрою той дуже гаряче доводив, що П. Андрієвського і Ф. Швеця варто вивести зі складу Директорії, а замість них включити Б. Мартоса і М. Ковалевського. Але, судячи з усього, то був лише емоційний епізод.

Порівняно з позиціями Комітету Охорони Республіки висунуті на переговорах у Рівному вимоги були свідченням готовності лідерів УПСР (центральної течії) і УСДРП до чергового компромісу. Справді, згідно з планом реорганізації влади Директорія залишалася (хоч і в зміненому складі) під головуванням того самого С. Петлюри; про радянську владу вже не було й згадки (замість неї знов виринули Трудові ради з контрольними функціями); про мир з радянським урядом України так само не було вже мови, натомість говорилося тільки про бажання миру з Радянською Росією; нарешті, про припинення переговорів з Антантою нічого не було сказано, навпаки —переговори ті легалізувалися¹²⁷.

Схоже що С. Петлюра погоджувався практично на всі пропозиції та вимоги. І головне тут, очевидно, полягало не стільки в бажанні змінити політику, скільки в прагненні показати (може, й імітувати) активну державну діяльність за найтяжчої катастрофи. Саме тоді стало зрозумілим (С. Петлюра замовчував відомі йому факти навіть у найближчому оточенні), що Південно-Західний фронт повністю розвалено, що у Вапнярці створено Революційний Комітет.

«Відомості про катастрофу на Південно-Західному фронті були для нас громом з ясного неба, — зазначає І. Мазепа. — Адже ж цей фронт — це майже половина

цілої нашої армії. Крім інших частин, там знаходився Запорозький корпус з його численними людськими кадрами і величезним військовим майном. Було ясно, що Петлюра спізнився з реорганізацією уряду. Взявся за це вже тоді, коли фронт почав розпадатися, шукаючи «самотужки» виходу з тої сліпої вулиці, в яку завела цілу нашу справу наївна віра уряду й Директорії в допомогу французького командування в Одесі. Два тижні тому ще можна було врятувати праве крило нашого фронту, коли б уряд і командування перестали вірити в антантську допомогу та відтягнули свої війська в напрямі на Галичину. Тепер залишалося рятувати те, що збереглося на північному фронті»¹²⁸. Однак, праві елементи українства не здавалися «без бою». На численних нарадах (у першій декаді квітня вони тривали по кілька годин кожного дня¹²⁹) доводилось, що зміна уряду «не на часі», що це лише зашкодить відносинам з Антантою і т. ін.

У процесі конфронтації з'являлися різноманітні комбінації нового складу уряду. Зокрема, на Голову кабінету українські соціал-демократи пропонували М. Порша. С. Петлюра погоджувався, але говорив, що його «з Берліна не так легко дістати». І то, мабуть, була гірка правда. В той час лідери українства намагалися скоріше виїхати за межі Батьківщини, аніж повертатися у скрутну хвилину додому. Коли С. Петлюра запропонував кандидатуру Б. Мартоса, той почав відмовлятися на користь А. Степаненка. С. Петлюра рішуче заявив, що «Аркадій Степаненко добра людина, але він — наївний чоловік». Нарешті умовили очолити уряд Б. Мартоса, хоча в останній момент у С. Петлюри знайшлися сумніви і щодо нього¹³⁰.

В умовах браку випробуваних авторитетних кадрів (в котрий раз усі автори, перелічуючи поіменно найвидатніших провідників українства, з сумом констатують, що всі вони перебували в той час за кордоном) ледве вдалося дійти згоди щодо заміщення посад на ключові міністерства — практично всі кандидатури викликали серйозні заперечення¹³¹.

Що ж до Директорії, то через відсутність відповідних сил її склад взагалі вирішили не чіпати.

С. Петлюра обіцяв погодити кандидатури до складу Ради Міністрів з галицькими лідерами, проте на їхню згоду так і не дочекався.

Тоді 9 квітня 1919 р. Директорія (власне — С. Петлюра і А. Макаренко; Ф. Швець, як вище зазначалося, поставив свій підпис згодом) затвердила неповний склад нового кабінету. Всі провідні посади в ньому обійняли представники УСДРП: Головою Ради Народних Міністрів і міністром фінансів став Б. Мартос, заступником Голови, міністром юстиції — А. Лівицький, міністром внутрішніх справ — І. Мазепа, міністром земельних справ — М. Ковалевський, виконуючим обов'язки міністра військових справ — Г. Сиротенко. Пізніше від українських есерів до складу уряду ввійшли ще три міністри, але головним чином на технічні посади (І. Лизанівський — керуючий міністерством преси, І. Паливода — керуючий міністерством пошт та телеграфів і Л. Шрамченко — міністр народного господарства)¹³².

«Отже вийшло, що Рада Міністрів була петлюрівсько-есдеківською, — констатував М. Шаповал, — бо с-р Ковалевський не був кандидатом від партії, а інші есери заняли ролі технічних міністрів, не входячи в «політичний кабінет». Це було перше порушення умови 5 квітня»¹³³. Один з лідерів УПСР вважав такий склад уряду далеким від оптимального. Позначилось тут те, що есери не дуже охоче йшли на співпрацю в урядових установах. При Директорії було тільки два члени ЦК УПСР — І. Лизанівський та А. Степаненко, які представляли праве крило партії. Боротьбисти вели роботу в радянському підпіллі. Радикальні сили — М. Грушевський, М. Шаповал, М. Чечель, І. Шраг та інші — виїхали за кордон.

«Часто персональна участь с-рів правого крила в політиці Директорії і с-деків надавала назовні ніби характер коаліції двох партій, а в дійсності була політика Петлюри і с-деків, — зауважує М. Шаповал. — Після демісії кабінету Чеховського особисто я виїхав за кордон, цілком не поділяючи політики Директорії. Після виходу з неї Винниченка, з яким ми підняли другу революцію, я не вважав для себе можливим відмовлятися від програми соціальної революції і тому не міг ставати до співпраці з Петлюрою, до якого довір'я ніколи не мав. Одначе і робити опозицію в тому хаосі не хотів, бо й так українська справа стояла зле. Перевтома так само вплинула тяжко на стан здоров'я, і тому я 22 лютого виїхав через Галичину за кордон»¹³⁴.

Дійсно, ті можливості, що їх міг отримати уряд Б. Мартоса, підривалися розходженнями у поглядах на перспективи революції, які мали українські есери і українські соціал-демократи.

Українські есери (центральної течії) були ближчими до «незалежних» в УСДРП, орієнтувалися на радянську робітничо-селянську владу в Україні (погоджуючись на Трудові ради як на компроміс) і справді докладали зусиль до організації Трудових рад на Волині там, де поширювалася влада Директорії.

Проте великого впливу на роботу уряду члени УПСР не мали. Перед тут вели українські соціал-демократи з їхніми ідеалами «справжнього народоправства» (тобто парламентаризму), відновлення на місцях влади міських і земських самоврядувань (а не Трудових рад, яким вони ладні були надати лише контрольні функції), здійснення «демократичної земельної реформи» (щоб не образити великих землевласників), «допомоги фабрикам і заводам» (тобто їхнім власникам). Спираючись на С. Петлюру, представники УСДРП в уряді досить швидко визначили його тяжіння вправо.

«Одначе, — застерігає П. Христюк, — не вважаючи на такий архіпоміркований, явно буржуазно-демократичний напрям політики нового правительства, українська дрібна буржуазія повела з ним рішучу боротьбу. Член Директорії П. Андрієвський просто не визнавав цього правительства, гуртуючи коло себе в Галичині бувших остапенківських міністрів і взагалі всіх незадоволених отаманів, бувших вищих урядовців і безробітних тепер буржуазних політичних діячів. Командуючий Волинською групою республіканського війська «отаман» Оскілко (бувний народний вчитель, соц.-самостійник, хлопчина літ 25),

окружений старими царськими генералами, так само не визнавав правительства, заявляючи, що в Рівному, як на фронті, він сам собі господар і ніякого правительства не потребує. «Соціалісти»-самостійники (Мацюк, Макаренко й інші) та народні республіканці (Ол. Ковалевський, Архипенко), спіраючись на Оскілка і віддавшись під його опіку, повели між військом, усним словом і через свій орган, шалену агітацію як проти правительства, так і проти С. Петлюри. Коли правительство захотіло взяти дрібнобуржуазну пресу під цензуру, Оскілко заявив, що то його штабні фронтові органи, і він не допустить ніякої цензури їх з боку правительства. Дрібна буржуазія (і ті генерали, що оточували Оскілка) заплескала в долоні, вихваляючи «геройство» отамана»¹³⁵.

Так визрівав конфлікт. Основною його причиною було небажання правих українських політичних сил погодитися із закріпленням проводу соціалістичних (хоч би й поміркованих) партій, з перспективою переходу влади на місцях до трудових рад, на які вони не мали впливу.

Такою самою була й позиція уряду ЗУНР, особисто Є. Петрушевича. Оптимізму правим додавало й те, що під їхнім контролем перебувала найбільша військова група — Волинська (це, власне, була єдина опора УНР), якою командував соціаліст-самостійник Оскілко.

«Серед представників правих українських груп, що з'їхалися до Рівного, панувало незадоволення Петлюрою, — роз'яснює суть свого бачення ситуації І. Мазепа. — В протигагу його заходам щодо реорганізації уряду самостійники-соціалісти провадили агітацію за передачу Петрушевичеві головування в Директорії, а отам. Оскілкові, своєму однодумцеві, що командував Північною групою, обов'язків головнокомандуючого українською армією. Як на мотиви цього указувалось на те, що, мовляв, Петлюра, як людина некомпетентна в військових справах, головним чином завинив невдачі на українському фронті. Рівненський фронт, казали вони, зберігся тільки тому, що Північною групою командував от. Оскілко, який, мовляв, не дуже прислухався до наказів головного командування, а робив так, як сам вважав за потрібне. Той факт, що з цілого українського фронту фактично залишився лише північний з групою от. Оскілка і що до Рівного переїхав цілий державний центр, надзвичайно запаморочив голову як самому Оскілкові, так і його однодумцям. Самостійники-соціалісти відверто займалися звеличуванням Оскілка, називаючи його «молодим українським орлом», на якого, мовляв, з подякою і надією дивиться ціла Україна і т. д.»¹³⁶.

Коли Оскілко демонстративно почав ігнорувати накази С. Петлюри і робити публічні провокаційні заяви, Головний Отаман деякий час зволікав із рішучими діями, відмовлявся погодитись на рекомендації ближчого оточення про арешт бунтівника. Напруження кожного дня зростало¹³⁷. Безпосереднім приводом для повстання став дещо запізнений наказ С. Петлюри про звільнення Оскілка з військової посади. Це врешті-решт призвело до суттєвого послаблення правих, виривало з їхніх рук серйозну військову силу, що й прискорило виступ.

Оскілко, стягнувши перед цим до Рівного рештки війська з фронту, вчинив 29 квітня 1919 р. в спілці з самостійниками (на чолі з представниками Центрального Комітету партії О. Макаренком та Мацюком), генералом Агапієвим, полковником Гемпелем й іншими «отаманами» та «полковниками», за «моральної» співучасті інших українських правих партій (передусім народних республіканців, а потім і соціалістів-федералістів) державний переворот. Усіх міністрів і деяких політичних діячів (що належали до українських соціалістичних партій) було заарештовано. «Отаман» Оскілко оголосив себе «Головним Отаманом» війська Української Республіки і призначив при собі комісаром для справ цивільних (щось подібне до прем'єр-міністра) народного республіканця Є. Архипенка. Окремою грамотою він оголосив членів арештованого уряду зрадниками, що «продавали Україну більшовикам і полякам», а також виключив зі складу Директорії С. Петлюру і А. Макаренка як співників заарештованого уряду (С. Петлюра, А. Макаренко і Ф. Швець перебували в той момент у Здолбунові — на сусідній з Рівним залізничній станції). Про вчинений переворот В. Оскілко відразу надіслав кілька телеграм до Галичини — Є. Петрушевичу та П. Андрієвському, сповіщаючи, що все, «хвала Богові, йде успішно». В одній з цих телеграм Оскілко висловлював бажання, щоб Є. Петрушевич скоріше зайняв посаду президента єдиної України.

У грамотах, що їх оприлюднили в день перевороту Оскілко та Є. Архипенко (ці документи багато чим навіть за формою нагадували грамоти П. Скоропадського, і виникає питання, чи випадковим було здійснення перевороту саме в річницю проголошення гетьманату), вони обіцяли утворити тверду владу, лад і порядок, відновити порушені класові відносини і право приватної власності тощо.

Однак «оскільківщина» досить швидко провалилась. Війську було наказано новим «Головним Отаманом» взяти Здолбунів і «визволити з більшовицького полону Петлюру з Директорією» (так говорив Оскілко козакам, побоюючись відкривати їм справжні причини перевороту, свої наміри заарештувати Петлюру з Макаренком). Довідавшись, що його обдурюють, військо повернулося до Рівного і вчинило там заворушення. Більшість вояків рівненської залоги оголосили нейтралітет (на чолі цієї частини війська стояла старшинська організація — так званий Український військовий клуб), меншість активно виступила проти оскільківців. Розкидані з аеропланів прокламації С. Петлюри, в яких він обвинувачував Оскілکا в державній зраді й бажанні повернути гетьманські порядки, остаточно здеморалізували оскільківське запілля. Грунт з-під його ніг зник. Побачивши, що справу програно, Оскілко з купкою своїх прихильників утік до Польщі, «проотаманувавши» неповний день¹³⁸.

Певні штрихи до неприємного, хоча й природного для отаманщини, епізоду додав М. Тимофіїв. Він вважає, що головним винуватцем виступу Оскілکا став Штаб Дієвої Армії, який розпочав вести інтриги проти командувача найчисельнішої, найбоєздатнішої частини (30 тис. багнетів із загальної кількості 35 тис., підвладних Головному Отаману), підбурюючи проти С. Оскілکا С. Петлюру,

втручаючись у командну роботу. Була, зокрема, нав'язана дискусія: чи варто тримати польський фронт. Директив при цьому ніяких ані Головний Отаман, ані Штаб не давали, а коли Агапієв наказав припинити боротьбу з поляками й став перекидати вояків на антибільшовицький фронт, що було розцінено як «самовольство» й С. Петлюра видав наказ про звільнення з посад Оскілка з Агапієвим, а ті вже у відповідь заарештували членів уряду й направили військовиків до Здолбунова. В результаті й та, й інша сторона для внутрішніх потреб зняла частини з фронту, наближаючи катастрофу¹³⁹. Отримуючи інформацію про виступ Оскілка, Є. Чикаленко песимістично заключав: «Очевидно, на «нашій» Україні форма на анархія чи «руїна», яка була після смерті Хмельницького і яка й тепер скінчиться, напевне, як і тоді — поділом України між Польщею та Москвою»¹⁴⁰.

«Оскілковщина» остаточно зліквідувала український фронт і призвела до цілковитої втрати українським урядом території — таким був головний наслідок квітневих подій. Уряд Б. Мартоса 17 травня 1919 р. переїхав до Галичини (по дорозі зі складу Директорії було виведено П. Андрієвського, який відмовився давати пояснення з приводу своєї участі в оскілковському заколоті).

Надзвичайно критично оцінював тодішній стан справ у керівному ядрі УНР В. Винниченко. У спеціальному параграфі «Вагонний циганський табір» він пише: «...І знов пішло «вагонне» животіння, блукання по станціях, містечках, без притулку, без ладу, без війська, без території й з ворогами з усіх боків. Бували моменти, коли під владою українського отамансько-«соціалістичного» Уряду було кілька верст залізниці, зайнятої урядовими вагонами, в яких жило правительство, партії, урядовці й «військо». Щось подібне до циганського табору.

В цей час я на підставі оповідань «самовидців» так записав у своїх записках цей період отаманщини: «Безладдя, дезорганізація, розгубленість, деморалізація. Директорія живе в вагонах, круг яких купи нечистот, сміття, бруду. Міністри сваряться, гризуться, скаржаться, арештовують одне одного. Війська нема, тільки самі штаби та отамани на чолі з «Головним Отаманом» — «балериною». Цей смішний і шкодливий для всього нашого руху чоловік не зважає ні на що й поки є хоч ступінь території та два-три чоловіки, перед якими він може граціозно позувати, він почуває себе в акції. Прочитав я в завезеній газетці одну його телеграму-«рескрипт», — і взяв мене й сміх, і огида. Тон телеграми самодержавний, набундючений, зовсім гетьманський: «моє й усіх вірних синів України серце сповнилось радостью...».

Крім хаосу, беспорядности та безсудности й безконтрольности великих і малих сатрапів нема ніякого ні політичного, ні економічного, ні взагалі ніякого організованого життя.

Та й нема де йому бути, бо вся ж Україна під совітською владою, під Директорією, тільки два-три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків»¹⁴¹.

Колишній Голова Директорії, котрий для політичних характеристик нерідко вдавався до літературних епітетів і гіпербол, цього разу був недалеко від істини.

Оскільки ж залишається чимало тих, хто вважає оцінки В. Винниченка виявом суб'єктивізму, примітивним «зведенням рахунків» заднім числом і т. ін., радимо звернутися до згаданих вище мемуарів людини, яку важко запідозрити у ворожості до С. Петлюри — М. Чеботаріва.

Можливо, найбільш вражають читача епізоди, які умовно можна кваліфікувати як розв'язання кадрових питань і в найвищому, урядовому ешелоні, і на всіх рівнях військового відомства, і в інших сферах.

Наприклад, коли М. Чеботаріва — тоді помічника експедитора Українського інформбюро — в лютому 1919 р. було призначено командувачем Коша охорони державного майна при Міністерстві продовольства УНР (уже над цим фактом можна замислитися), він безпосередньо був підпорядкований заступнику міністра М. Тимофєєву¹⁴² (в новітніх виданнях транскрипція вже «М. Тимофіїв»¹⁴³). Помилково іменуючи останнього міністром (спомини готувалися через багато років після подій), М. Чеботарів так характеризує свого керівника та найближчого співробітника — директора хлібного департаменту міністерства: М. Тимофєєв — «бувний земський гусар з ресорту постачання збіжжя до Південно-Західного фронту російських армій (як і С. Петлюра на Західному фронті. — В. С.). Директором Хлібного департаменту був Павло Євстигнійович Дорман, підполковник Генштабу російської армії, 100 % єдиноеділимець, зрусифікований німець. За часів гетьмана перефарбувався як сезонний українець, що не перешкоджало йому, між іншим, видавати в Києві «добровольческу газету «Армія» (на українські, гетьманські гроші), в якій все українське закидувалося болотом. Дорман — людина надзвичайної сили волі, цілком опанувала Тимофєєва, котрий робив усе, що йому диктував цей єдиноеділимець. Я довідався, що Дорман-Тимофєєв (а може лише сам Дорман?) вивезли з Одеського порту з призначенням Константинополь кілька пароплавів збіжжя (причому один фрахт вислано на приватну особу П. Є. Дормана, як одержувача)»¹⁴⁴.

Наведені відомості не виняток. Подібною «хворобою» були заражені чиновники всіх рангів. «...Ніби все мали, — пише В. Чеботарів, — всі атрибути державного адміністративного апарату, але діла ніякого, бо великі начальники цих установ були на зразок Нормана чи Тимофєєва, а коли попадав в начальники і наш чоловік, то був або абсолютно пасивний, або добравшись до значного положення, не вилазив з шинків, бо як ніхто його не контролював, так і він не контролював своїх підлеглих»¹⁴⁵.

Такі твердження були зовсім не безпідставними. М. Чеботарів наводить приклади комплектації уряду, коли на посаду міністра військових справ призначили за партійною квотою полковника В. Петріва, хоча українські есери, яким випало заповнити вакансію, знали про невідповідність своєї кандидатури ролі, яку треба було їй грати у справді доленосних подій. Однак іншого варіанту вони не мали¹⁴⁶.

На посаді начальника розвідувального відділу Штабу Української Дієвої армії опинився пройдисвіт В. Коваленко, випадкова, «нездібна, підозріла людина», якої

ніхто зі скільки-небудь поважних військових, у тому числі й Начальник Штабу Дієвої Армії, що підписав відповідний наказ, полковник А. Мельник, не знав¹⁴⁷. Зовсім неадекватно знанням і здібностям О. Волоха сприяв його просуванню шаблями отаманської кар'єри С. Петлюра¹⁴⁸.

Та й щодо останнього у М. Чеботаріва міститься достатньо прикметне зауваження: «С. Петлюра не ховався від мене, що він профан і анальфabet у військових справах, бо ж і звідки він міг знати? В процесі своєї участі у війську він старався пізнати цю «мудрість»...»¹⁴⁹. Вжиті автором «лапки» і «три крапки», гадається, досить знаменні. Судячи зі спогадів, військовик, що не мав літературних нахилів, а тому писав аж занадто «розхристано», хоча б засобами пунктуації намагався делікатно висловити свій непогамовний біль з приводу чеснот керівника держави й війська, від яких багато в чому залежала доля нації.

М. Чеботарів немало дивувався й своїм службовим переміщенням, переконливих підстав для яких, на його самокритичний погляд, практично завжди бракувало¹⁵⁰. Просто вражало його те, що такі відповідальні призначення (та й зміщення), які він одержував, здійснювалися на основі лише усних наказів. Втім, і накази про арешти достатньо поважних осіб (отаманів) віддавались у тій же формі¹⁵¹.

Часом, здається, М. Чеботарів аж надто категоричний, коли стверджує, що у військовому будівництві УНР малися просто неприпустимі речі. Скажімо, тривалий час не існувало контррозвідки, та й розвідки у повному розумінні слова не було, «а те, що було, можна лише назвати великим злочином, а людей, причетних до того злочину, віддати під військовий суд»¹⁵².

Іноді не хотілось би вірити в ті оцінки й узагальнення, які наводить М. Чеботарів, однак він не допускає голослів'я, будь-які міркування ґрунтує лише на основі реальних фактів, які детально описує, а їх істинність підтверджуються не лише загальною логікою, а й іншими свідченнями та документами.

Серед останніх — щоденникові записи дуже шанованої й добре поінформованої особистості українського руху — Є. Чикаленка¹⁵³. Перебуваючи в першій половині 1919 р. в Карпатах, на Станіславщині, він жадібно поглинав і аналізував усі відомості, передусім із Наддніпрянської України (українські й польські газети, численні листи, часто дуже великі обсягом, від політичних діячів, високих урядовців, усні свідчення знайомих і випадкових подорожніх людей), й свої враження занотовував до щоденника. Так що це свого роду синтетичне, «спресоване» зібрання певних відомостей і, водночас, їх авторитетна оцінка. Настрої автора надзвичайно цікавого твору коливалися від обережного оптимізму до крайнього відчаю — одним із перших вдумливий аналітик і, навіть, можна з певністю сказати — мислитель — зрозумів, що справа національно-визвольної революції безнадійна. Вже 9 лютого 1919 р. Є. Чикаленко песимістично про-рокував: «...Україні доводиться ждати аж на другу світову війну, коли вже прийде черга і на її державність...»¹⁵⁴. Талановита особистість, він час від часу

повертається до болісних констатацій про несприятливі обставини, в яких довелося розвиватися Українській революції, надає особливої уваги з'ясуванню неготовності українського суспільства для досягнення віковичної мети. Часто з-під пера Є. Чикаленка з'являються доволі неприємні, гострі оцінки щодо безпорадності українського політичного проводу, того неймовірного безладдя, суцільного хаосу, в який кинули УНР отамани. І на основі відтворення більш-менш повної картини того, що відбувалося, з'ясування суспільних тенденцій, співставлення фактів поведінки державних мужів, тривалого особистого знайомства з С. Петлюрою доходив до достатньо обґрунтованих і таких же невтішних висновків. 15 травня 1919 р. після ознайомлення з дуже розлогим листом М. Тимофіїва, який наочно засвідчив, «який хаос, яка руїна панує серед правлячого класу на Наддніпрянській Україні», Є. Чикаленко записав: «Петлюра, яко людина середніх здібностей, ніколи не подавав ніяких надій...»¹⁵⁵. Зустрічаються у щоденнику й значно категоричніші характеристики. Так, дізнавшись у середині вересня 1919 р. із газет про розстріл В. Науменка, М. Міхновського, П. Стебницького, С. Єфремова (правдою була лише вістка про смерть В. Науменка. — В. С.) і не вірячи в істинність неперевічених чуток, сподіваючись, що це помилка, яких в ті часи траплялося чимало, відомий національний діяч і меценат дає волю почуттям, шукаючи винних за непоправні втрати українства. «...Ці найкращі сини українського народу, — впевнений він, — впали жертвою через тщеславність, славолюбство, бажання влади Винниченка, Шаповала та Петлюри, що бажаючи показати світові «зразок соціалістичного устрою держави, підняли повстання проти Гетьмана... Винниченка ще можна вибачити, бо це талановита людина, поет, подібний дуже до Габрієля Д'Анунціо, що раз у раз витає десь в емпіреях і зовсім не знає практичного життя, а ініціатор Шаповал та «отаман» Петлюра, це ж звичайні, як кажуть галичани, «батяри», тільки у Шаповала не стало духу і він сховався, а Петлюра, ненаситний славолюбець і одважний чоловік, кинувся в вир на чолі синьо-жовтих батярів большевиків (мабуть, тут пропуск — напрошується «проти більшовиків». — В. С.) і обезсмертив своє ім'я, як Герострат, зруйнувавши доценту українську державність і кинувши її на розтерзання любих братів наших — москалів та поляків»¹⁵⁶.

Читаючи подібні оціночні міркування, мимоволі приходиш до висновку, що не довіряти їм (ясним, доказовим, чесним) не можна. І тоді самі-собою постають питання: а що ж такого вдіяв С. Петлюра, що знаходяться науковці, готові твердити, що й до сьогодні ми не зрозуміли його і ще треба шукати й шукати документи, винаходити якісь розгадки, щоб адекватно охарактеризувати роль Головного Отамана в подіях 1919–1920 рр.? А, може, все значно простіше? — Не в спроможності спростувати наявні аргументи, не маючи в арсеналі інших, які б переконливо вимальовували бажаний, однозначно-привабливий образ українського провідника, з награним (фальшивим) серйозним виглядом вдаються до крутійства й елементарної демагогії, буцімто людей масштабу й чеснот С. Петлюри збагнути відразу не можна — потрібні десятиліття пошуків, роздумів. Та й тоді не всім під силу

докопатись до правди. Натяки ж на те, що тайна відкривається в своїй істинності лише винятково обраним, тим, хто володіє особливою інтуїцією — знаходяться поза межами процесу наукового пізнання й навряд чи варті уваги.

¹ Див.: *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 693–767; Його ж. Новітні видання і дослідження в історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. — Т. 1. — К., 2004. — С. 272.

² *Литвин С.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — С. 288–295.

³ Там само. — С. 289–296.

⁴ Там само. — С. 295–296.

⁵ *Коваль Р.* Перша світова війна в долі українського народу // Повернення отаманів гайдамацького краю. — К., 2001. — С. 26.

⁶ Там само. — С. 27.

⁷ *Коваль Р.* Вони воювали за Україну як за щось особисте // Там само. — С. 30.

⁸ Там само. — С. 31.

⁹ *Винниченко В.* Відродження нації. — К., Відень, 1920. — Ч. III. — С. 352.

¹⁰ Там само. — С. 353.

¹¹ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — К., 1992. — 260 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Других Петлюрівських читань у Полтаві 15 серпня 1993 року. — Полтава, 1993. — 91 с.; Він — з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. — К., 1994. — 151 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. К., 1995. — 368 с.; Полтавська Петлюріана: матеріали Третіх Петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. — Полтава, 1996. — 208 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. — К., 1997. — 302 с.; Полтавська Петлюріана: матеріали Четвертих Петлюрівських читань. — Полтава, 1999. — 160 с.; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. — Фастів, 1999. — 280 с.

¹² Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. — Т. 3. — К., 1999. — 616 с.

¹³ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. [Т.1]. — Нью-Йорк, 1956. — 480 с.; Т. 2. — Нью-Йорк, 1979. — 627 с.

¹⁴ Там само. — С. 5.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 23.

¹⁷ *Литвин С. Х.* Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. — К., 2000. — 464 с.; Його ж. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — 640 с.

¹⁸ *Литвин С.* Суд історії. — С. 13.

¹⁹ Урядовий кур'єр. — 2005. — 26 травня.

²⁰ Комуніст України. — 2006. — № 2. — С. 112.

²¹ Див.: *Солдатенко В.* Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. — К., 2005. — С. 3–4.

²² *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. — К., 2001. — С. 94–95.

²³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 278–279.

²⁴ *Литвин С.* Назв. праця. — С. 95.

²⁵ Див.: Там само. — С. 434.

²⁶ Там само.

²⁷ *Литвин С.* Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // Історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 57.

- ²⁸ Там само. — С. 59.
- ²⁹ Там само. — С. 59–60.
- ³⁰ Там само. — С. 59.
- ³¹ Там само. — С. 60.
- ³² Див., напр.: Тінь на Петлюру — невігластво чи нафталін учорашнього дня? // Буковина. — 2005. — 12 січня. — № 3; *Кучерук О., Ралдугіна Т.* Хочу все знати. — 2005. — 5 лютого. — № 5(22).
- ³³ *Савченко В.* Симон Петлюра. — Харьков, 2004. — 415 с.
- ³⁴ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Нова книга про Симона Петлюру: міркування і роздуми // Український історичний журнал. — 2004. — № 6. — С. 135–146.
- ³⁵ *Савченко В.* Назв. праця. — С. 295.
- ³⁶ Там само. — С. 217–218.
- ³⁷ Там само. — С. 219–220.
- ³⁸ Там само. — С. 295.
- ³⁹ Там само. — С. 217.
- ⁴⁰ Там само. — С. 275.
- ⁴¹ Там само. — С. 253.
- ⁴² Там само. — С. 76, 216, 256 та ін.
- ⁴³ Там само. — С. 69–70.
- ⁴⁴ Там само. — С. 76, 77, 116, 117, 124, 210, 225, 226, 235, 240 та ін.
- ⁴⁵ Там само. — С. 229.
- ⁴⁶ Там само. — С. 210, 212–214, 226, 235 та ін.
- ⁴⁷ Там само. — С. 196.
- ⁴⁸ Там само. — С. 200–201.
- ⁴⁹ Там само. — С. 55.
- ⁵⁰ Там само. — С. 252–253.
- ⁵¹ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — С. 559–624; *Солдатенко В., Веденєєв Д.* Українські масони в добу революції // Історія України. — 2001. — № 15; те ж саме // Діалог. Історія, політика, економіка. — 2002. — № 2. — С. 98–102.
- ⁵² *Савченко В.* Назв. праця. — С. 51.
- ⁵³ Там само. — С. 196, 250.
- ⁵⁴ Там само. — С. 52–53.
- ⁵⁵ Там само. — С. 67, 72, 78, 79.
- ⁵⁶ Там само. — С. 72.
- ⁵⁷ Там само. — С. 108, 249.
- ⁵⁸ Там само. — С. 98.
- ⁵⁹ Там само. — С. 187, 251.
- ⁶⁰ Там само. — С. 238, 240, 248, 249 та ін.
- ⁶¹ Там само. — С. 244.
- ⁶² Там само. — С. 251.
- ⁶³ Там само. — С. 244–251.
- ⁶⁴ Там само. — С. 248.
- ⁶⁵ С. Литвин. Чому й дотепер Винниченко вивисується над Петлюрою? // День. — 2005. — 28 травня. — № 94.
- ⁶⁶ *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко: трансформація образу // Генеza. — 2006. — № 1(11). — С. 144–148 (Цей же матеріал включено до книги: *Шаповал Ю.* Доля як історія. — К., 2006. — С. 111–122); Його ж. Петлюра, якого ми все ще не зрозуміли // День. — 2006. — 1 червня.
- ⁶⁷ День. — 2005. — 28 травня.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Пам'ять століть. — 1999. — № 6. — С. 153–154.

- ⁷⁰ День. — 2006. — 1 червня.
- ⁷¹ *Кучерук О., Ралдугіна Т.* Симон Петлюра. Голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР (1879–1926). — К., 2006. — 16 с.
- ⁷² Там само. — С. 15.
- ⁷³ *Симоненко Р.* «За що ж саме Петлюра вважається за вождя, героя, ікону?» // *Комуніст України.* — 2006. — № 2. — С. 112–124.
- ⁷⁴ Там само. — С. 112.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само. — С. 115, 118.
- ⁷⁷ Там само. — С. 124.
- ⁷⁸ День. — 2006. — 1 червня.
- ⁷⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. — Т. 1. — К., 1996. — 588 с.; Т. 2. — К., 1997. — 424 с.
- ⁸⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали. — У 2-х т. — К., 2006. — Т. 1. — 688 с.; Т. 2. — 744 с.
- ⁸¹ *Попович М.* Червоне століття. — К., 2005. — 888 с.
- ⁸² Там само. — С. 195–222.
- ⁸³ Там само. — С. 211.
- ⁸⁴ Там само. — С. 213–214.
- ⁸⁵ Там само. — С. 213–214.
- ⁸⁶ Там само. — С. 214.
- ⁸⁷ Там само. — С. 213, 214.
- ⁸⁸ Там само. — С. 212.
- ⁸⁹ Там само. — С. 212.
- ⁹⁰ Там само. — С. 214, 215, 221 та ін.
- ⁹¹ Там само. — С. 220.
- ⁹² Там само. — С. 211, 215, 216.
- ⁹³ Там само. — С. 208.
- ⁹⁴ День. — 2005. — 28 травня.
- ⁹⁵ *Попович М.* Назв. праця. — С. 210–211.
- ⁹⁶ Там само. — С. 211.
- ⁹⁷ *Шаповал Ю.* Колір століття. Кілька думок про нову книгу Мирослава Поповича «Червоне століття» напередодні колишнього «червоного дня календаря» // *Дзеркало тижня.* — 2005. — 5–11 листопада.
- ⁹⁸ *Шаповал Ю.* Петлюра, якого ми все ще не зрозуміли // *День.* — 2006. — 1 червня.
- ⁹⁹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). — К., 2003. — 288 с.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 90–96, 100–106 та ін.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 101.
- ¹⁰² Там само. — С. 35.
- ¹⁰³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. — Т. 1. — С. 77.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 46–86.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 78.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 49.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 52.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 59–60.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 12–13, 49–50.
- ¹¹⁰ Цит. за: Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920. — К. — Нью-Йорк, 2005. — С. 68.
- ¹¹¹ Визвольні змагання очима контррозвідника. — С. 32, 47, 51 та ін.

- ¹¹² Там само. — С. 16.
- ¹¹³ Цит. за: *Христюк П.* Записки і матеріали до історії Української революції — Т. III. — Прага, 1921. — С. 111.
- ¹¹⁴ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — С. 112.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 115.
- ¹¹⁶ Див.: *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — Т. I. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942. — С. 143–144.
- ¹¹⁷ *Христюк П.* Назв. праця. — С. 117.
- ¹¹⁸ Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920. Київ–Нью-Йорк, 2005. — С. 68.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 118.
- ¹²⁰ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 137.
- ¹²¹ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 149.
- ¹²² Див.: Там само. — С. 146–150 та ін.
- ¹²³ Див.: Там само. — С. 150.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — С. 118–119; Див. також: *Шаповал М.* Назв. праця — С. 137–138.
- ¹²⁶ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 290–291.
- ¹²⁷ Див.: Там само. — С. 153.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Там само. — С. 151–154.
- ¹³⁰ Там само. — С. 153, 167.
- ¹³¹ Там само. — С. 167–168.
- ¹³² *Христюк П.* Назв. праця. — С. 119–120; *Шаповал М.* Назв. праця — С. 138–139.
- ¹³³ *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 139.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ *Христюк П.* Назв. праця. — С. 124–125.
- ¹³⁶ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 156.
- ¹³⁷ Див.: Там само. — С. 179–182.
- ¹³⁸ Див.: *Христюк П.* Назв. праця. — С. 126; *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 182; Історія українського війська. — С. 460.
- ¹³⁹ Див.: Євген Чикаленко. Назв. праця. — С. 72.
- ¹⁴⁰ Там само. — С. 66.
- ¹⁴¹ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 293–294.
- ¹⁴² Визвольні змагання очима контррозвідника. — С. 45.
- ¹⁴³ Див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. — Т. 1. — С. 16, 35, 84, 613 та ін.
- ¹⁴⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника. — С. 47–48.
- ¹⁴⁵ Там само. — С. 49.
- ¹⁴⁶ Там само. — С. 58.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 37, 41–43, 50 та ін.
- ¹⁴⁸ Там само. — С. 106–108.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 108.
- ¹⁵⁰ Там само. — С. 37, 41, 51 та ін.
- ¹⁵¹ Там само. — С. 40, 41, 50 та ін.
- ¹⁵² Там само. — С. 50.
- ¹⁵³ Євген Чикаленко. Назв. праця. — 640 с.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 37.
- ¹⁵⁵ Там само. — С. 74, 75.
- ¹⁵⁶ Там само. — С. 118.

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ

(історичні факти й оцінки на тлі
новітніх публікацій)*

Особливо дражливою впродовж багатьох десятиліть залишається проблема єврейських погромів у 1919 р., точніше, їх зв'язок з отаманщиною.

Ніхто не в змозі заперечити, що саме той рік увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших, найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Суспільна думка виявляє повну згоду з тим, що погроми спричиняли денікінці, маючи на озброєнні великодержавну ідеологію, проявом якої був відвертий антисемітизм. Визнаються і факти погромів, породжених надто радикальним революціонаризмом тих червоних частин, які тимчасово опинялись у полоні настроїв партизанщини (природно і в першому, і в другому випадках йдеться про територію, на яку, відповідно, поширювалася біла чи червона влада).

Разом із тим на сьогодні доводиться констатувати наявність вельми потужної тенденції: чимало публіцистів, частково — істориків, витрачають великі зусилля на те, щоб довести, начебто таким ганебним явищем, як погроми, не могло бути і не було місця в Українській революції. Вину за страждання й жертви єврейського населення такі автори ладні покласти на будь-кого, аби тільки не запламувати УНР, її національну політику й відносини з єврейським населенням. Головна увага зосереджується при цьому на показі найрішучішої, найбезкомпроміснішої боротьби з антисемітизмом, антиєврейськими акціями з боку Директорії, уряду України, зокрема — з боку особисто С. Петлюри. А смерть останнього від руки С. Шварцбарда, що пояснив свій вчинок жадобою помсти за єврейські погроми в УНР і був виправданий Паризьким судом, взагалі викликає надзвичайно гостру реакцію і в емоційному запалі доводить сьогоднішніх «захисників» С. Петлюри до тверджень, що Голова Директорії й Головний Отаман став безневинною жертвою за чужі «гріхи», якщо погроми відбувалися навіть на територіях, коли там офіційною владою вважалася Директорія.

Політичні діячі 1917–1920 рр., що невдовзі стали першими істориками Української революції, очевидно, не встигли ще повною мірою відчутти особливого звучання проблеми, якого вона набула пізніше в контексті ідейно-політичної боротьби двох суспільних систем.

* Сюжет з монографії «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. В 4-х т.: Т. III. Рік 1919» (К., 2010. — С. 211–256).

Їхні підходи були простішими, відвертішими, об'єктивнішими. Для них не існувало питання про те, чи мали місце єврейські погроми на території, контрольованій українською владою, й про загрозливі масштаби цього явища. Тоді це уявлялось абсолютно незаперечним. І тому, мабуть, В. Винниченко свідомо не став удаватися до переказу відомих йому численних даних про антиєврейські ексцеси, обмежившись загальним зауваженням: «Я не буду приводити тут опису всіх тих страхіть, які жахним кошмаром стояли над Україною впродовж кількох довгих місяців. Досить сказати, що рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було грабіжу, мордування, катування й убивства беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми.

Про це колись буде написано цілі томи з цього чорного, ганебного періоду нашої історії»¹.

Що то є не абстрактні вигадки, свідчить відозва Центрального Комітету допомоги потерпілим від погромів, надрукована «Робітничою газетою». «...Розлилась нова хвиля кривавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Чернякові, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волищині), Дожбровицях, на станціях — Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато євреїв; їх мордовано, над ними знущалися; єврейське добро стає подарковим; ллється єврейська безневинна кров. Нещастя набирає величезних розмірів, і не змалювати цього лиха. Сироти та вдови, старі та діти кричать про допомогу. Десятки тисяч євреїв, які залишились голими та босими, без хліба і притулку, вимагають нашого співчуття та допомоги. Важко підрахувати збитки, які піднесли вже до сотні мільйонів... Не гайте часу, бо лихо не жде і розміри його великі... З глибоким жалем і великим гнівом стоїмо перед своїми незасохлими могилами, а кривавим болем у серці бачимо нове нищення, яке поширюється все далі та далі»².

Антиєврейські акції відбувалися тривалий час. П. Христюк називає погроми, здійснені «почасти військовими частинами, почасти ріжними бандитами» влітку 1919 р. в Кам'янці, Городку, Смотричі, інших містечках, під час яких було пограбоване єврейське населення, вбито десятки євреїв. Лише за вчинені у Городку і Смотричі ганебні вчинки такого роду було розстріляно українським військом 24 злочинці, спіймані «на гарячому»³. І все то діялося на територіях, де поширювалася влада Директорії.

Погромні акції набули таких масштабів, що питання про боротьбу з ними було порушене на засіданні Ради Народних Міністрів УНР 16 червня 1919 р.

На доповідь міністра єврейських справ про ексцеси в містах Поділля було ухвалене рішення, що дає досить наочну картину розгулу антисемітизму і уявлення про спроби зашкодити цьому лихові. В рішенні говорилося:

«1. Прохати Міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину.

2. Звернути увагу комендатури тилу на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабіжництвом і т. п.

3. Повідомити Державного Інспектора Дієвої Армії про необхідність з боку Державного Інспекторату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в дієвій армії.

4. Доручити Міністрові юстиції переглянути закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів, і проект необхідних змін в цих законах внести якнайскоріше на розгляд Кабінету Народних Міністрів.

5. Доручити Міністрові Преси та Інформації по згоді з Міністрами: Внутрішніх справ, Юстиції та Військових Справ розробити план боротьби з погромною агітацією, як словесною, так і в пресі, і негайно перевести цей план в життя.

6. Прохати Міністра юстиції притягти до відповідальності редактора газети «Козак», в якій не перестають появлятися статті, співчуваючі погромним настроям і відповідній агітації.

7. Вищеназвані постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах»⁴.

Вжитих заходів виявилось замало, і рівно через два місяці Кабінет Міністрів змушений був повернутися до проблеми, гострота якої не спадала, шукаючи на спеціальному засіданні радикальніших рішень. Відомі факти з діяльності Особливої слідчої комісії у справах погромів про матеріальну допомогу єврейському населенню, що потерпіло від ексцесів. Так, 30 липня 1919 р. було асигновано з коштів державної скарбниці на допомогу єврейському населенню міст і містечок 11 460 000 гривень; 24 жовтня на ту саму потребу — 20 мільйонів гривень⁵.

Звісно, історики Української революції не змогли навести в своїх працях підсумкових, систематизованих даних про загальну кількість єврейських погромів в Україні у 1919 р., кількість жертв. Орієнтовною (із застереженнями) можна прийняти цифру у 120 тисяч загублених життів, що здебільшого і роблять учені⁶. Якщо зважити на те, що на 1919 р. припадає лєвова частка антиєврейських ексцесів, то наведені дані, здається, кореспондуються з підрахунками голови Всеукраїнського комітету допомоги жертвам погромів Е. Хайфеця: 150–200 тис. жертв за 1917–1920 рр.⁷

Ще раз доводиться відзначати, що йдеться про наближені цифри. Так, за даними тієї ж комісії, за згадані чотири роки в Україні сталося до 140 великих єврейських погромів, хоча не зрозуміло, що вкладено у поняття «великі». За іншими обрахунками, в 1919 р. лише українські війська, або «елементи, які дуже близько стояли до українського національного руху», вчинили понад 300 погромів⁸.

Згідно з «Краткой Еврейской Энциклопедией, «з грудня 1918 по серпень 1919 р. петлюрівці влаштували десятки погромів, у ході яких, за даними комісії Міжнародного Червоного Хреста, було вбито близько 50 тис. чол.»⁹ Цими даними оперує і відомий російський письменник, публіцист О. Солженіцин¹⁰, який на підтвердження наводить своєрідну хронологію найкривавіших ексцесів¹¹.

З наведеними підрахунками дещо дисонують цифри, які подали в одному з останніх енциклопедичних видань Л. і В. Гриневичі: протягом 1917 — початку 1921 рр. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було вчинено 1236 погромів, від чого загинуло від 30 до 60 тисяч осіб¹².

Чиї дані точніші — сказати важко. Однак будь-яка зі згаданих тут цифр, все одно масштабна і жахлива, дає підставу для того, щоб характеризувати 1919 рік, увесь період революцій і громадянської війни як трагічний для єврейства.

Для правильного розуміння проблеми варто відразу застерегтися від її примітивізації, спрощення, спроб перекласти провину на будь-які сили (більшовиків, денікінців, їхніх провокаторів серед українців тощо). Надзвичайно трагічні події стали наслідком поєднання цілої низки чинників. Не скидаючи з рахунку суб'єктивних моментів, все ж варто починати з'ясування проблеми з непростих об'єктивних обставин.

Очевидно, тут можна погодитися з В. Винниченком, який вважав, що «основні причини цього жахливого, ганебного явища полягають насамперед у віковій темноті, забитості й намученості народніх (з них же особливо селянських) мас. Цею темнотою завсігди користувалися соціальні злочинці ще за царських часів. Це був (та є ще й досі, на жаль!) постійний, страшний резервуар темної муки, гніву й обурення мас на ті соціальні кривди, які віками збиралися в душі народу. І не раз царські «політики» одкручували грант того страшного резервуару й випускали чорну, люту течію на невинних людей, яка топила їх у крові, яка нищила, громила, палила й калічила все навкруги себе»¹³.

Справді, на єврейське населення легше було спрямувати темні емоції через низку історичних обставин. Позбавлене вільного вибору місця проживання (межа осілості), єврейство в результаті змушене було концентруватися в Україні. Через заборону вільного вибору професій, обмеження прав російського громадянства євреям у боротьбі за існування нічого не залишалось, як опановувати у масовому масштабі навички дрібного ремісництва, лихварства, працювати у сфері обслуговування. «З торговельними посередниками — крамарями, торговцями, які на селі являлися майже єдиними репрезентантами єврейства, — найчастіш доводилося зустрічатися селянству. Будучи по соціально-економічній природі своїй роллю паразитарною, але необхідною в клясово-буржуазному громадянстві, ця професія викликала раз у раз у працюючих елементів гнів і огиду. Коли ж до цього додати расову відмінність, яка в темних людей завсігди викликає примітивні спадкові емоції ворожнечи, то легко зрозуміти, що все єврейство як таке серед українського темного селянства мало неприхильну й покалічену оцінку»¹⁴.

Нашаровувалася також релігійна відмінність, нерідко свідомо підтримувана і стимульована православною церквою. Давалася взнаки і природна соціально-економічна конкуренція, підсилювана етнічною специфікою. В сумі це й був резервуар сліпої, дикої ворожнечі, який використала отаманщина.

В. Винниченко вважав отаманщину саме тією силою, яка породила масове свавілля антисемітського забарвлення: «...Треба твердо, одверто й виразно

сказати, що головним винуватцем цієї ганьби й злочинства була отаманщина. (Коли я говорю про отаманщину, то маю на увазі систему, характер, природу режиму, а також головних виразників і представників цього режиму — отаманію, велику й маленьку, безконтрольну, безвідповідальну, дрібно-міщанську й егоїстичну. І не маю на увазі тих трудівників, українських офіцерів (старшин), які, як уміли й розуміли, виконували на фронтах свої військові обов'язки)»¹⁵.

За оцінками письменника-гуманіста, було два різновиди («сортів») отаманії, що повністю виявили себе в подіях 1919 р., раз у раз відкриваючи «погромний грант».

Перший різновид — «це чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерня, яка складала значний відсоток старшин українського війська. Ця отаманія являлась у певній мірі ініціатором і організатором погромів. Їй було корисно й необхідно дискредитувати українську владу. (Це той самий метод, що прикладався цією самою офіцернею під час гетьманщини). Крім того в погромах вони тішили свою темну, недалеко від селянської одбіглу психіку, а також набивали кишені грабованим погромленим добром»¹⁶.

На цей аспект підходу до проблеми варто звернути особливу увагу: треба не шукати якихось специфічних прийомів пояснення непростого явища, виділяючи його з загального історичного контексту, а, навпаки, намагатися побачити природний, глибинний зв'язок з тією епохою, в яку розгортались могутні революційні процеси, що з неминучістю породжували суперечливі тенденції. В даному разі — це антагоністична суперечність між великодержавницькою, шовіністичною російською традицією владарювання (зі всіма притаманними їй природі методами) і потягом до національного визволення, національного відродження.

Другий різновид отаманії, за В. Винниченком, — «щиро український. Тут головним чином виступав національний момент. Синки крамарів, куркулів, попів і простого селянства, вони з дитинства були вже затруєні духом антисемітизму. Загострення національних конфліктів, прихильність єврейського робітництва до большевизму розв'язали руки цим темним душам і дали немов право дати волю своїм гнівним емоціям. І, розуміється, такі люди також при сій зручній okazji грабували, крали й шантажували на цих погромах як хотіли»¹⁷.

І. Мазепа, який дещо обережніше підходив до з'ясування проблеми українсько-єврейських відносин, особливий наголос робив на абсолютно «безпрограшному» моменті, про який йшлося вище. В настроях українства ворожість до євреїв стала наростати через масові симпатії і причетність останніх до більшовицької, радянської практики.

Не випадково найвища хвиля антиєврейських виступів українців припадає на лютий–березень 1919 р. — час найбільшого загострення боротьби проти більшовиків. І це не випадково, адже «з приходом большевиків на Україну жидівська інтелігенція в великому числі опинилася на службі у совітської влади. Про цю пануючу ролі жидівського елементу в большевицьких установах на Україні комуніст Рафес у своїх спогадах («Два года революции на Украине».

Москва, 1920, с. 164) пише, що представники жидівського «Комуністичного Бунду» в розмовах з представниками російських большевиків указували на особливості національного складу населення України, де жидівські робітники грали й гратимуть величезну роль в революційному русі. «Ми посилались, — пише він, — на те, що без помічі жидівських комуністичних організацій в західній частині України совітська влада не зможе налагодити свого апарату. Дальший хід подій цілком оправдав нашу точку погляду. І в Білорусії, й на Україні (в західній частині) скоро виявилось, що жидівські робітники, раз вступивши на шлях соціальної революції, становлять міцну опору совітської влади і що завдання втягнення жидівських робітників в червону армію притягнуло увагу воєнно-політичних чинників». І далі: «Жидівські комуністи одні тільки й могли виділити досвідчених робітників в численних і при тому близьких до села містечках і повітових містах Волині й Поділля.

Нічого дивного, що це переповнення большевицьких установ та організацій жидівським елементом відразу загостило відносини між українським і жидівським населенням на Україні. Бо совітський режим, з його реквізиціями, «націоналізаціями» та «соціалізаціями», цілою своєю вагою ліг насамперед на селянство, яке мусіло було постачати совітській державі продукти своєї праці майже даром. Ось чому в масі українського селянства склалося переконання, що «комуну видумали жиди» і що «совітська влада — жидівська». Тому коли на Україні розгорілася жорстока міжнаціональна і міжгромадянська війна, в якій большевики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйнували артилерійним огнем українські села, то у відповідь на цей погром над українцями почалися погроми жидівського населення»¹⁸.

Наведений сюжет — цілком очевидна спроба не тільки пояснити причину виникнення напруги між українцями і євреями під час серйозних соціальних катаклізмів, а й певним чином виправдати антиєврейські акції, а головне — відволікти громадську думку від пошуків винних серед державного проводу УНР. Можливо, це була й своєрідна реакція на позицію В. Винниченка, який не обмежувався тим, що покладав відповідальність за антисемітські експеси на дрібних отаманів.

«...Головна вина падала, розуміється, на весь режим і на тих людей, які той режим утворили, які його боронили й представляли»¹⁹, — безкомпромісно заявляє колишній Голова Директорії.

Він погоджується з тими, хто вважав погромником С. Петлюру — лідера, провідника тодішньої Української Народної Республіки. «Цим я не хочу сказати, що С. Петлюра мав якусь особливу ненависть до єврейства»²⁰, — відразу застерігає В. Винниченко.

Без цієї фрази не обходиться жодна публікація про С. Петлюру, особливо ж коли мова заходить про причетність чи непричетність Головного Отамана до єврейських погромів. Однак рідко хто цитує наступні за наведеним реченням міркування В. Винниченка. А якщо згадують про них, то вважають здебільшого

необ'єктивними, такими, що спричинені особистими образами, бажанням звести на літературному ґрунті рахунки з учорашнім політичним суперником.

Звісно, не враховувати останнього чинника не можна — якісь елементи, мабуть, справді породжені суб'єктивністю, нездатністю приглушити природні емоції. Однак варто, гадається, до низки оцінок, до загальної логіки доказів і міркувань В. Винниченка поставитися якщо не з довірою, то в усякому разі з розумінням, спробувати досягнути їхню суть, а не з полегкістю відкидати, апіорно вважаючи меншовартісними, кон'юктурними.

В. Винниченко намагався створити в цілому об'єктивну картину Української революції, в чому переконують передусім численні самокритичні зауваження і сюжети, його інтимні щоденникові зізнання. Такий самий критичний підхід він поширював і на інших діячів, водночас не ставлячи собі за мету спеціально облити їх багном, звинуватити у вигаданих ним самим «гріхах» тощо.

Безперечно, він краще за інших знав С. Петлюру — багато що їх об'єднувало, в певні часи вони були одностудцями, співниками, товаришами. А це означає, що В. Винниченко не відсторонено аналізував діяльність якогось історичного персонажу, навіть не просто знав, розумів, але й гостро відчував у С. Петлюрі ті світоглядні, духовні орієнтації, прагнення, що елементарно недоступні іншим авторам. Тому так важливо враховувати у пошуку істини свідчення такого авторитетного діяча і тонкого психолога, спостережливого аналітика.

«Це був, — пише він про С. Петлюру, — звичайний собі дрібний міщанин з легкою плівкою «ліберального» обивательського антисемітизму, «демократичний» обиватель, який готов був «принципально» признати євреїв такими ж людьми, як і всі, готов був навіть дати їм «майже всі» права, але в якому з дитинства сиділа антипатія до сеї раси. Загострення національної боротьби й прихильність єврейського пролетаріата до большевизму в душі цього «героя» також викликали певну свободу тої антипатії. Його обивательська психіка й дрібноміщанський світогляд також, як і в його отаманців, не могли дати йому ні стримуючих стимулів, ні розумного аналізу національних явищ, ні бажання боротись з дикими ексцесами. Навпаки, він сам уважав усе єврейство винним за те, що серед його були большевики»²¹.

Аналізуючи поведінку Головного Отамана, намагаючись зрозуміти її мотиви, В. Винниченко доходить висновку: «Цей політично-малоосвічений міщанин гадав, що коли гарненько прижучити єврейство, то в йому зразу зникне класова диференціація, що єврейська буржуазія й єврейський пролетаріат забудуть свої класові противенства, й буржуазія зможе вплинути на пролетаріат, щоб він покинув свої змагання до соціального визволення й перестав бути «большевиком», себто ворогом цієї самої буржуазії. І коли 17 липня (1919 р. — В. С.) до цього міщанина, Головного Отамана, явилась делегація від вимученого, катованого єврейства й просила його «вплинути» на погромщиків, то він з свого боку, обіцяючи їм це, запропонував, — як каже офіціоз, «Вістник У. Н. Республіки», — також «вплинути на єврейські кола по той бік фронту, щоб вони допомагали нашій армії, що бореться проти большевиків».

Це ж саме, тільки в отвертій і цинічній формі, він сказав ще в початках погромів, ще в Києві, Голові Директорії:

«А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?»²².

До згаданого епізоду В. Винниченко неодноразово повертається у своїй аргументації — очевидно, настільки міцно це закарбувалося в його пам'яті.

Не ставлячи під сумнів твердження тодішнього Голови Директорії, водночас хочеться звернути увагу на момент, який пояснити, співвіднести із вищезазначеним досить важко. У відозві С. Петлюри до населення України від 16 листопада 1918 р., тобто в перший день антигетьманського повстання, містився і такий заклик: «...не допускати чорносотенців, злодіїв та погромщиків до погромів та вибухів проти євреїв, бо євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами»²³.

Документ, що перебуває в особистому фонді С. Петлюри, до цього часу чомусь не публікувався у повному обсязі (зокрема, процитований фрагмент) і не дістав тлумачень фахівців. Автор даного дослідження уже зазначав, що без додаткового вивчення питання залишається незрозумілим, чому з'явилося подібне застереження, що його спричинило.

Можливо, С. Петлюра від самого початку повстання не бажав повторення прикрих епізодів (єврейських погромів), які мали місце у лютому– березні 1918 р., під час повернення петлюрівських частин разом із німецькими військами до Києва? А можливо, то була форма «дипломатичного» тиску на єврейське населення — у березні 1918 р. українські газети, зокрема «Нова Рада», виправдовували погроми тим, що євреї у своїй переважній більшості опинилися не на боці українців у боротьбі з радянськими військами²⁴. Тоді стає зрозумілим і прихований смисл слів: «євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні **повинні йти** (виділено мною. — В. С.) разом з нами». Нарешті, це прямо кореспондується зі словами С. Петлюри, який, за твердженням В. Винниченка, у січні 1919 р. виправдовував перші (за правління Директорії) антиєврейські акції словами: «А чого ж вони (євреї) не помагали нам битись з гетьманщиною?»

Мабуть, можливі й інші висновки з цього документа — прихильники С. Петлюри залюбки додадуть його до тих відозв, наказів антипогромного спрямування, що переходять з одного документального видання до іншого й активно пропагуються як незаперечний доказ свідомої й послідовної боротьби Головного Отамана з антисемітизмом²⁵.

Наполягаючи на своєму, В. Винниченко також залучає до аналізу пропагандистські документи, частково й ті, що входять до новітніх збірників та використовуються в наукових розвідках. Слід, правда, відразу зазначити, що такі документи поодинокі й непрямі.

Тому В. Винниченко вдається до логічно-семантичного аналізу розпоряджень, наказів, декларацій С. Петлюри, уряду, Особливої слідчої комісії щодо припинення єврейських погромів, притягнення винних до відповідальності і відшкодування збитків потерпілим²⁶.

При цьому деякі міркування, аргументи виглядають цілком слушними, деякі дещо сумнівними, частково спірними. Загальний висновок, якого доходить у результаті В. Винниченко, ще раз підтверджує вищенаведене положення: ставлення С. Петлюри до єврейства було не принципово-гуманістичним, а прагматично-корисливим. Якщо «єврейство не стане на шлях активної допомоги, то його треба громити, тоді «наси́льства» не принесуть нам шкоди. І, значить, до цього часу, поки не явилась делегація й не заявила, що єврейство «стало на шлях допомоги», всі погроми були цілком виправдані й дозволені: «Так їм і треба, чого не ставали на шлях активної допомоги».

Це — одна причина такої шкідливої й злочинної позиції, яку цей чоловік займав у цих тяжких подіях»²⁷.

Однак тільки однією нею не вичерпувалися негативні прояви політики, яка призводила до повсюдних антиєврейських акцій. Друга причина, за В. Винниченко, «полягала в його хоробливій, маніакальній славолюбності.

Здобувши цілком випадковим, незаслуженим, а почасти й шарлатанським способом широку популярність, почуваючи, що така популярність — річ дуже нетривка, цей маленький, нічим не видатний чоловік усіма способами старався вдержати її й не підірвати ні в кого.

Головною фізичною й наочною силою було військо. В війську ж керуючою силою було начальство — отамани. Отже ясно, що насамперед треба було підтримувати симпатії й популярність серед отаманів, не викликати їхнього невдоволення проти своєї особи, догоджати їм, запліщувати очі на їхні шкідливі вчинки. (А також «підняти козацький дух», «дати хлопцям погуляти»).

Ця ж хороблива згага популярності в цього маленького обивателя, що випадково попав на «високу» посаду, вічний страх за неї грали велику роль у його відношенні до погромщиків-отаманів»²⁸.

Через ці причини С. Петлюра не міг скільки-небудь ефективно боротися з погромами навіть тоді, коли цього вимагало його політичне оточення.

Щоправда, доволі критично ставлячись до позиції С. Петлюри, В. Винниченко дає підстави вважати і його власну поведінку небездоганною, у певному відношенні — вузькопрагматичною. «Я йому (С. Петлюрі. — В. С.) доводив, — стверджує В. Винниченко, — що це ж для «нашої державності» є надзвичайна шкода, бо це настроює проти нас Європу, де серед буржуазії єврейство має велику силу, що коли не в ім'я гуманності, справедливості й простої порядности, то хоч в ім'я державних наших інтересів конче треба вжити всіх заходів, щоб спинити ці дикі явища»²⁹. Коментарі, як мовиться у подібних випадках, зайві.

В. Винниченко ставить у провину Головному Отаманові й те, що «це злочинне криваве страхіття» тяглося «на протязі кількох місяців», а нікого так і не було притягнуто до відповідальності. «На настійне домагання партій і єврейської демократії було тільки арештовано знаменитого погромщика Семесенка, саме ім'я якого наводило жах не тільки на євреїв, але й на українців. Розстріляти ж цього отамана отаманщина не посміла»³⁰.

Серед інших претензій до С. Петлюри (особливо ж за призначення на відповідальні військові посади осіб із сумнівним, а то й кримінальним минулим) В. Винниченко висуває і таку: «Вся українська й неукраїнська преса весь час жалілась на силу погромної літератури, що ширилась серед населення. А де ж вона, можна спитатися, друкувалась? Де брався папер, коли весь папер урядовою владою реквізувався й розподілявся видавництвам?»

Та для чого шукати далеко, коли неофіційний орган Головного Отамана «Україна» містила такі погромні статті, що на домагання партій її було потягнуто до суду за погромну агітацію, а конкретно за статтю, вміщену в 34 ч. сеї газети»³¹.

Очевидно, що на порушені В. Винниченком питання відповісти нелегко, якщо тільки не апелювати до обставин громадянської війни, під час якої державний контроль у будь-якій галузі був справою відносною.

В. Винниченко критикує С. Петлюру й за незграбні спроби перекласти провину за єврейські погроми з підлеглих йому отаманів на більшовиків³².

Очевидно, сучасний дослідник суперечливих, трагічних подій 1919 р. в Україні не може, не має права обминути працю В. Винниченка «Відродження нації» ще й тому, що в ній містяться зразки мислення й аналізу такого рівня, до якого потім мало хто піднімався. Пояснити, навіть охарактеризувати цей феномен, як і будь-яке справді складне, неодномірне явище, непросто. Тому, зовсім не претендуючи на абсолютність, всезагальність, хотілося б зазначити тільки, що це був талант особливого роду: він органічно поєднав у собі глибинне бачення художником людського єства, проникнення у справжню природу суспільних відносин в усіх їхніх проявах і вимірах з холодним, логічним осмисленням перебігу історичних подій, здатністю щиро й самовіддано боротися за ту правду, яку нездатні подолати багаття жодної інквізиції. Він начебто умів передбачати ті колізії, ту ідейну боротьбу, яка згодом набувала шаленої напруги, але велась переважно на значно примітивнішому рівні. А тому вдавався не лише до лапідарних, вивірених оцінок й узагальнень, але й до пояснень ходу своїх розмірковувань, процесу досягнення кінцевого результату. Це свого роду дослідницька методика такого високого гатунку, не зважати на яку не можна. Ті ж, хто чинять навпаки, зверхньо відкидають думки В. Винниченка, не тільки ризикують повторювати сумнівні низькопробні ідеологічні штампи, зашкарублі стереотипи, але й не мають жодних шансів перемогти у чесній науковій полеміці.

Очевидно, В. Винниченко передбачав, що навколо питання про відповідальність першої особи в УНР за єврейські погроми у майбутньому буде зламано чимало списів, і тому спеціально зупинився на роз'ясненні того, як виникли важкозбагненні для пересічної людини ідеологічні ситуації, своєрідні пастки, потрапивши в які, нелегко потім вибратися, дістатися до істини.

В. Винниченко констатує, що «українська партійна демократія» добре знала й про численні факти погромів, і про їхні причини, і про винуватців, зокрема про найголовнішого з них. Але вона опинилась у безвиході. Вона «бідкалась, жахалась, обурювалась, благала, виносила резолюції, постанови, знову

благала-молила й усякими способами силкувалась як-небудь доказати єврейству, Європі й усьому світові, що то не «соціалістичний» уряд український винен, не українська «соціалістична» демократія, а...стихія, темнота й провокатори»³³.

Хоча В. Винниченко і не наводить конкретних документів на підтвердження своїх слів, вони ґрунтуються на предметному знанні справи. У відповідь на широкомасштабну кампанію західної преси проти України з приводу єврейських погромів Міністерство закордонних справ УНР, інформаційні служби вдавалися до контрзаходів, публікацій, в яких здебільшого вуалювалися небажані факти, що їх, однак, спростувати було неможливо, і робився наголос на причетності до погромних акцій ворожих Україні сил³⁴. Український уряд, урядова демократія не могли вказати на головного винуватця антиєврейських ексцесів, тому що за тих конкретних обставин це завдало б непоправної шкоди національно-державній справі, як вона, звісно, розумілась. «...Така якраз зла іронія долі, що якраз того чоловіка, який був найбільше винний за ці злочинства, бідна хуторянка, що так жалілась на реакційне отаманодержавіє, мусіла найбільше вихваляти, мусіла виставляти його цілковиту непричетність до цих явищ, його демократичність, його гуманність, його геройство і т. п. Бо силою не залежних ні від хуторянки, ні від цього чоловіка обставин, він опинився на чолі «верховної влади», він ніби символізував українську міщанську державність, він ніби являвся олицетворінням боротьби українства за своє національно-державне існування.

І такий глум нашої історії, що цьому випадковому, незначному й шкодливому чоловікові навіть ті, які добре знали його, які навіть не поважали його, мусіли утворювати популярність як на Вкраїні, так і в Європі. Всі удари всіх ворогів українства насамперед зверталися проти тої особи, що стояла на чолі влади, себто проти особи Петлюри. І чорносотенці, й кадети, й так звані руські «праві соціалісти», й навіть большевики — всі старались представити перед своїми течіями Петлюру таким або таким. А цим самим, розуміється, представлялась у цьому ж світлі й уся українська справа. Отже, кожний «урядовий» хуторянський українець уважав за свій патріотичний обов'язок одбивати всі удари ворогів українства, а тим самим, у свою чергу (правда чи не правда, вірив сам чи не вірив), представляти Петлюру в протилежному, хорошому світлі. І, натуральна річ, фарб для цього не шкодувалось ні з одного, ні з другого боку»³⁵.

Справді, чорносотенці, денікінці доклали чимало зусиль, щоб дискредитувати в очах всього світу лідера УНР, довести його нікчемність і злочинність. Це була свого роду провокація, яка вимагала від українців обов'язкової відповідної реакції. І тому «усі закордонні посольства, місії, комісії й т. п. інституції... витрачали величезні гроші на вміщення в європейських газетах статей, телеграм і заміток, в яких Петлюру виставлялося, як «генералісімуса укр. респ. військ», як «національного героя», як «непохитного борця за волю України». І називали його й «українським Гарібальді», і «українським Леонідом при Фермопілах» і, здається, навіть «українським Наполеоном». Щоб побити «наклепи» руських і польських ворогів, що доводили Антанті, ніби Петлюра — большевик і германофіл,

українці з запалом доказували, що Петлюра — найвірніший слуга Антанти й найкращий оборонець Європи від революції, що тільки він здержує своїми грудьми більшовизм і не пускає його до антантських країв.

А щоб наочніше представити, який то є «український національний герой», символ нашої нації й державности, українські закордонні видавництва видають портрети С. Петлюри в генеральському мундирі, в рямці з гармат і гетьманських ознак: булави, бунчука і т. п. аксесуарів «отаманодержавія»³⁶.

Приблизно те саме робилося в Україні у невщухаючій полеміці з денікінською і більшовицькою пропагандою.

Загін «славословів» С. Петлюри формувався з різних джерел. Серед них були й люди, які щиро помилялися, які не знали С. Петлюру, вірили українським проводирям, зазнавали на собі гіпнотичного ефекту популярності провідника революційної боротьби й держави. «Їхня безкритична, вузька психіка потребувала якогось фетіша, перед яким вона могла би преклонятися. То инча річ, що той самий обиватель, як дикун, незадоволений на свого фетіша, виструганого ним самим з дерева, буде потім бити й обпльовувати його. Тепер він уклонявся йому, бо така є потреба слабих душ.

А крім того, С. Петлюра був яскравим, виразним втіленням обивательського, міщанського світогляду, отої дрібно-буржуазної безпринципності, закоріненого консерватизму, що легко переходить в активну реакційність, тої міщанської побожності перед великою буржуазією, перед показним, парадним блиском паразитарних кляс. Вони, ці щирі обивателі-славословці, вихваляли його не за страх, а за совість, як символ власної їхньої міщанської істоти, як виразний, свій власний тип»³⁷.

Іншу категорію «славословів» складали безпринципні кар'єристи, підлабузники, «які за те славословіє діставали від Головного Отамана й гроші, й посади, й усякі инчі «лакомства нещасні»³⁸. Нарешті, існувала й третя група політиків і пропагандистів, які «славословили просто від страху, бо не славословити Петлюру — це значило бути проти «нашої державности», а хто був проти «нашої державности», той підлягав карі спеціального наказу, виданого Головним Отаманом»³⁹.

Результат виявився приголомшуючим: «з усіх цих причин, глибших, поважніших і дрібніших, щиро й нещиро, але без усяких заслуг з боку цього «лубочного героя», як його називали, йому роздували, як пузир, популярність, роздували, не клопочучись про те, що пузирі, звичайно, лускаються, і від них потім лишається невеличкий зморщений, поганенький клаптик чогось невиразного»⁴⁰.

Між тим, у «славословів» 1919 р. виявилось чимало послідовників, і їхня кількість останнім часом збільшується дуже швидко. Гадається, що вдумливе ставлення до історіографічної спадщини В. Винниченка було б у даному разі дуже корисним і сприяло б подоланню тієї однобічності, якою характеризується більшість новітніх публікацій про С. Петлюру.

Намагаючись збагнути поведінку С. Петлюри щодо конкретного явища — єврейських погромів, В. Винниченко зачепив і ширший пласт проблем, які

проливають додаткове світло на особистість одного з найвідоміших проводирів Української революції, Української Народної Республіки.

Письменник й історик вважає, що від української нації в черговий раз відвернулася доля. С. Петлюра, «знаючи любов бідної хуторянки до своєї національності, знаючи, що з цієї любови вона може все витерпіти, шантажував і спекулював на цій любови ще більше, ніж у Києві. До того ж він знав і ту скруту, в якій була хуторянка: куди вона могла подітися? До большевиків не піде, до Денікіна тим паче, отже, хоч-не-хоч мусить бути тут, мусить усе зносити. Більше того: вона мусіла, як сказано, навіть вихвалити його, славословити його, підносити його ім'я якомога вище, бо петлюрівщина й «наша державність» були вже неподільні.

Ось така буває злісна, глузлива гра історії. Неначе за кару бідній хуторянці: на, маєш собі Петлюру, коли не хотіла мати дійсно-народної, дійсно-національної своєї державности. На, кривись од огиди, кричи від обурення, плач від сорому, а не смій одкидати від себе цей ганебний хрест свій, цілуй його, шануй, падай на коліна перед ним, бо це тобі вся твоя державність»⁴¹.

Багато в чому перегукується з підходами В. Винниченка до проблеми, що розглядається, й підхід П. Христюка. Однак у його творі є й низка оригінальних відмінностей, у тому числі й методологічного характеру, обминути які було б несправедливо.

П. Христюк, як і всі інші автори лівої і лівоцентристської орієнтації, висловлює переконання, що єврейська демократія загалом прихильно ставилася до національно-визвольної боротьби українського народу.

Комуністичні радянські єврейські партії підтримували українських комуністів у їхніх прагненнях. Праві й помірковані єврейські партії (соціалістичні, меншовицького зразка) підтримували Директорію в її боротьбі з великодержавниками, в тому числі й з більшовиками, і з радянським урядом України.

Однак і П. Христюк не може не визнати певних проблем у відносинах між українцями і євреями і намагається знайти власне пояснення їхніх причин.

«Коли з боку єврейської демократії і виявлялась часом немовби загальна неприхильність до Уряду УНР, то завше тільки внаслідок погромів, від яких правительству УНР не в силі було гарантувати єврейське населення, — зауважує історик. — Давня ворожість деяких груп українського населення до «жида», — ворожість (що виростала на ґрунті соціально-економічних відносин і підтримувалась політикою старого царського режиму) під впливом злочинної агітації реакційних елементів (від яких не могла увільнитись українська республіканська армія) вибухала в обставинах горожанської війни в формі погромів єврейського населення. Та обставина, що склад Армії УНР постійно мінявся, що армія раз у раз переходила з місця на місце, що вона була дуже часто голодна і завше в своїй більшості обірвана та боса, що в армії служило багато старих реакційних старшин, — все це не давало правительству УНР можливостей виховати армію чи хоч ввести в ній потрібну карність, яка гарантувала населенню непричастність армії до погромних ексцесів. Зрештою, все це добре розуміла

й єврейська демократія, і через це та її частина, яка, по своїм класово-економічним інтересам чи соціально-політичним переконанням, була споріднена з тими українськими групами, які творили УНР, ніколи не одмовляла в прихильності і підмозі українському республіканському правительству, вгамовуючи в собі гірке почуття заподіяної погромами кривди, обурення, гніву»⁴².

Разом із тим П. Христюк не виділяє єврейську проблему, антисемітські ексцеси у щось особне, самодостатнє. Навпаки, вони розглядаються у контексті загальної політики Директорії з усіма зазначеними вище її недосконалостями і вадами.

Так, єврейські погроми за Директорії аналізуються в одній площині з терором проти робітників-росіян і робітників узагалі (як відомо, переважно неукраїнців). Виявом і продовженням цієї політики було те, що «в Житомирі і Бердичеві, Черкасах, Смілі та і в інших містах військо Директорії під проводом бувших гетьманців чинило організовані єврейські погроми, що на Чернігівщині тероризував населення «отаман» Ангел, а на Волині невтомно «різав жидів» отаман Козир-Зірка»⁴³. Тому П. Христюк вміщує досить великий за обсягом витяг зі статті «Робітничої газети» про три безглузді й дикі розгроми Бюро професійних спілок м. Києва, а за ним подає цитату з відозви «Центрального Комітету допомоги потерпілим від погромів», оголошеної в другій половині січня 1919 р. (хронологічно повідомлення з «Робітничої газети» майже збігається з останнім документом).

Там само подається й інформація з тієї ж таки «Робітничої газети» від 12 січня 1919 р. щодо протестів українських соціал-демократів м. Кам'янця проти розгромів місцевих робітничих клубів, один з яких працював під керівництвом партії «Поалей-Ціон»⁴⁴.

Як П. Христюк нещадно критикує Директорію за її антиробітничу політику взагалі, так само він не змінює підходів, тональності оцінок і у випадках з єврейськими погромами: «Ця погромна хвиля, — наголошує він, — лягає тяжким пятном на Директоріянсько-Винниченківське правління, і не через те, що немовби правлячі кола хотіли тих погромів; навпаки — Директорія і Уряд протестували проти погромів, асігнювали деякі кошти на допомогу жертвам погромів, уважно вислухували безконечні доклади, скарги та прохання міністра єврейських справ (до якого, до речі, стала в опозицію майже вся єврейська демократія), захожувались організовувати спеціальні слідчі комісії з представників соціалістичних партій для викриття і покарання винних. Але всі ці заходи не досягали своєї мети навіть в найменшій мірі. В дійсності ні один отаман-погромник не був покараний; у війську не було проведено відповідної агітації, бо взагалі всяка агітація серед військових була заборонена; в той же час реакційним курсом політики Директорії була унеможливлена організація і робота рад робітничих та селянських депутатів, які єдині, як органи організованої демократії і влади на місцях, могли успішно повести спочатку оборону єврейського населення від погромів, а потім і боротьбу з отаманами-погромщиками. От в цьому загально-

реакційному курсові політики Директорії на місцях, в її одірваності від революційного селянства і робітництва, в її преклоненню перед розгнужаною «отаманською силою», в «січовицькому» напрямку її політики (в чому признався і сам В. Винниченко на VI Конгресі УСДРП, заявивши, що в кінцевім результаті воля Осадного Корпусу для нього найвищий і найсвятіший закон), витворився ґрунт для погромів і полягала причина безсилля Директорії»⁴⁵.

На відміну від В. Винниченка, що покладав головну відповідальність за наростання антиєврейських акцій на С. Петлюру, уособлювану ним політику отаманщини, П. Христюк демонструє власне бачення цього аспекту проблеми. Він звинувачує у ганебних вчинках вищий державний орган загалом та його першого керівника В. Винниченка, зокрема. І не тільки тому, що вони повинні були відповідати за все, що коїлося в очолюваній ними державі, — головну їхню провину П. Христюк вбачає у здійснюваному Директорією курсі, біля витоків якого стояв саме В. Винниченко, у політиці соціалістичних партій, які утворювали Директорію.

П. Христюк доводить: «...Стан облоги, цензура, заборона всякої агітації, заборона робітничих зборів, полювання на «большевиків», під якими розумілись всі революційно-соціалістичні елементи — українські і неукраїнські — перейшли в систему директоріанського управління, а зріст українського дрібнобуржуазного шовінізму, української національної виключності та єврейських погромів перетворилися в постійне тло тої системи. В містах і навіть селах зростало велике незадоволення і обурення проти влади Директорії, яке захоплювало все ширші і ширші круги робітничо-селянського населення. Влада одривалась від населення, переходячи поволі «в становище гетьманської влади», як зазначала кам'янецька організація українських с.-д. в своїй резолюції з приводу розгрому кам'янецьких робітничих клубів»⁴⁶.

Вважаючи керівництво Директорії (і В. Винниченка, і С. Петлюру) винними в тому, що за їхнього правління поширювались єврейські погроми, слід згадати і документи, видані місцевими отаманами, які або ініціювали, або виправдовували ганебні вчинки проти невинного населення. Серед них — «Наказ по Запоріжській Козацькій Бригаді Українського Республіканського Війська імені Головного Отамана Петлюри» від 6 лютого 1919 р., виданий в м. Проскурові отаманом Семесенком. В ньому є й такий прикметний параграф: «Пропоную населенню припинити свої анархічні вибухи, бо з вами у мене досить сил боротися; це більше всього зауважаю жидам. Знайте, що ви народ всіма націями не любий, а ви робите такий бешкет між хрещеним людом. Хіба ви не бажаєте жить? Хіба вам не жалко своєї нації? Вас коли не чіпають, то й сидіть мовчки, а то така нещасна нація каламутить бідний люд»⁴⁷.

До погромної агітації були причетні й контррозвідка Дієвої Армії, й отамани Палієнко, Семесенко, Біденко, Козир-Зірка.

Провід Української революції докладав чимало зусиль, спрямованих проти погромної практики, яка набула величезних масштабів. Газети були переповнені

статтями проти погромників. 18 серпня Рада Народних Міністрів ухвалила по доповіді Міністра єврейських справ А. Красного: «1. Видати до населення відозву від правительства в справі погромів; 2. Запропонувати Головному Отаманові Війська видати наказ Дієвій Армії, щоби командирів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності або допущенні погромних ексцесів, негайно заарештовувати, як зрадників Батьківщини, і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю, включно до кари на смерть, і щоб розправлялись з погромними агітаторами і ріжними погромними бандами залізною рукою; 3. Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями для розслідування і боротьби з погромами, яка повинна виїхати на фронт для розслідування погромних ексцесів на місці; 4. Запропонувати управлінню преси й інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації»⁴⁸.

Визначені Радою Міністрів заходи було впроваджено в життя. Б. Мартос звернувся зі спеціальною відозвою до населення, де повідомляв про свої зусилля, спрямовані на боротьбу з погромами, і закликав українське населення остаточно перебороти погромні тенденції, які руйнують країну і ставлять саме існування республіки під загрозу (теза говорить сама за себе, а нині з відстані десятиліть намагаються мінімізувати масштаби погромів і «ефект» від них. — В. С.), а єврейське — до мирного співжиття з українським і спільної оборони держави.

«Соціалістичне правительство, котре стоїть на чолі Республіки, веде разом з Головним Отаманом Петлюрою рішучу боротьбу з погромами, — повідомляла відозва. — Для розслідування всіх погромних подій, погромної агітації та передачі винних до надзвичайного військового суду утворена Особлива Слідча Комісія з широкими правами. У комісію входять також представники єврейської демократії. В армії заведено важливий Інститут Державних Інспекторів, котрий енергійно бореться з погромами і погромними елементами в армії. Останній з'їзд інспекторів приєднався до пропозиції єврейського міністерства, щоб міністерство це мало своїх представників при Інспектурі. Головний Отаман видав низку наказів, у котрих він вимагає знищення в пні всякої спроби до погромів... Надзвичайний військовий суд виніс ряд смертних вироків — багато погромщиків вже розстріляно... Правительство готове активно допомогти Всеукр. Центр. Комітетові при євр. міністерстві в справі допомоги постраждалим від погромів... Як тимчасову допомогу, асігновано з державних коштів більш двадцяти мільйонів гривень. Уряд твердо стоїть на ґрунті закону про національно-персональну автономію і готовий допомогти повному здійсненню її в житті»⁴⁹.

Гадається, що чесний висновок за вдумливого аналізу наведеного витягу з документа один — погроми перетворилися, незалежно від проводирів українства і, навіть у супереч їм, на справжнє національне лихо і ніякі спроби зарадити його поширенню не призводили до бажаних наслідків. Як при цьому можна запечувати факти єврейських ексцесів в УНР і шукати винних за них поза межами

українського керівництва — залишається незбагненим. Якщо того не було в межах юрисдикції національної влади — навіщо ж такі велетенські організаційно-політичні й ідеологічні зусилля на загальнодержавному рівні? Відповідь достатньо прозора. Було не лише чому протидіяти, було чого боятися як реальної загрози дестабілізації самого державного організму. Було, зрештою, чого соромитися.

Однак за бажання на все те, виявляється, можна просто заплющити очі або вдати, що то суцільні вигадки ідейних ворогів. І подібна позиція буде цілком у дусі самого С. Петлюри. В листі до колишнього міністра єврейських справ Піхнаса Красного 29 грудня 1920 р. Головний Отаман ремствував на «пресову кампанію проти української справи взагалі і Уряду УНР, зокрема, за єврейські погроми». Як не дивно, але він стверджував: «Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсності не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, і провадиться особами, яким в даний час потрібно здискредитувати українське питання... Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якогось нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після більшовицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. Про погроми, про масові грабіжництва та вбивства я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути».

Ось так! Не було, бо не могло бути взагалі!

М. Попович назвав це «курійозними рядками»⁵⁰, хоча самі-собою напрошуються значно жорсткіші характеристики. А епігони С. Петлюри можуть використовувати (і роблять те з надзвичайною настирністю) наведені рядки як абсолютні аргументи в суперечках і, водночас, як зручний громовідвід — якщо сам С. Петлюра таке заявляв, то які можуть бути претензії до них — «грішних»?

А що процитоване зовсім не курйоз, а свідомо політична поведінка, свідчить звернення С. Петлюри до українського населення від 18 березня 1921 р., в якому міститься такий пасаж: «Кати наші — більшовики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю нарід український, який, утиснений грабіжниками-завойовниками, сам не може утиснути народу иншого, що так само страждає від більшовицького панування, як і він». Повторивши слова про «сльози, якими єврейське населення проводжало відступаюче наше військо», Петлюра вдається надалі до пафосу: «Як Головний Отаман Війська Українського, я наказую вам: більшовиків-комуністів і інших бандитів, що роблять єврейські погроми та нищать населення, карати безпощадно і, як один, стати в оборону бідного змученого населення і через наші військові суди розправлятися з бандитами негайно».

В скорому часі я повернуся з Українським військом і Урядом на Україну, і ті, що шкодили нашій справі, приставали до повстанців для грабунків і погромів (то виходить, що такі були, хоч вище С. Петлюра заявляв, що «не вірить цьому — В. С.), будуть суворо покарані по законах військового часу як зрадники нашого народу та прислужники ворога»⁵¹.

Навівши частину цього витягу в своїй монографії, М. Попович дипломатично зауважує-запитує: «Чи не була це хитрість двоєдушного отамана?»⁵² А, можливо, то просто форма риторичного запитання, яку дуже еластично застосував досвідчений вчений-публіцист?

Повертаючись до серпневого (1919 р.) звернення Ради Народних Міністрів, слід зафіксувати увагу ще на одному важливому моменті. В документі наголошується на поширенні погромних настроїв у більшовицькому війську і на зменшенні їх в Українській Армії (навіть чи за цією тезою стояла достовірна або хоч якась статистика. — В. С.), а також на тому, що в лавах УГА б'ється чимало жовнірів-євреїв, уряд апелював на завершення до єврейських громадян: «Пам'ятайте, що єдина для вас путь — це путь мирного співжиття з українським народом, котрий мусить бути і буде самостійним і ні від кого не залежним. Пам'ятайте, що путі українського і єврейського народів тісно зв'язані і мають за собою триста років знущання і гніту над ними російського царизму. Як рівні громадяне республіки, захищайте разом з українським народом вашу спільну батьківщину. Хай живе Самостійна УНР! Хай живе братерське і рівне співжиття українського і єврейського народів на Україні! Хай живе нац.-перс. Автономія! Хай живе з'єднання робітництва всіх націй на Україні! Хай живе соціалізм!»⁵³

У наведених словах можна вичитати щирий заклик до братерського єднання двох знедолених століттями народів. А можна вгледіти і нотки, суголосні шантажу (чого варті лише повтори слова «Пам'ятайте» — це лише нагадування, чи, по-петлюрівськи, водночас і погроза, яка визначає «єдину для вас путь»?).

Для пошуку істини важливо не лише принципово відмовитися від тенденційності у висхідних світоглядних позиціях, а й відборі фактів, документів, не допускати абсолютизації одних при відкиданні інших. Не менш важливо зважено аналізувати й кожен документ в його цілості.

Аналізуючи відозву Головного Отамана військ України С. Петлюри від 27 серпня 1919 р., не можна не звернути уваги на те, що відповідальність за погроми покладалася на ворогів УНР, зокрема, на більшовиків (які немовби навмисне, підкупали злочинні елементи, організовували єврейські погроми в тилу української армії), повідомлялося про те, що єврейські політичні партії стоять на ґрунті української державності, що єврейське населення допомагає українській армії, піклуючись про ранених козаків, і закликалося до рішучої боротьби з погромщиками і до братерського співжиття двох народів. «Кара на смерть мусить упасти на голову погромщиків і провокаторів, — писав С. Петлюра. — Більше карности й дисциплінарности я вимагаю від вас (старшин і козаків) в цьому відношенні, щоб ні один волос не впав з голови невинного. З Богом на велике і святе діло визволення народів з ярма большевицького!»⁵⁴

Мабуть, ще рішучішим, суворішим був наказ про боротьбу з погромами Головної Команди війська УНР від 26 серпня 1919 р., головні положення якого можна звести до таких: «Українське хоробре військо... освячене кращими заповідями своїх прадідів, непереможно й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої

долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі і всім тим, хто на ній з давніх давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, — большевики, наче б ті полохливі злодії, нестримно тікають на північ, в свій темний закуток. Проте на вільній, але занапащеній нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало честної крові вояцтва, — йому захотілося ще крові невинної, ні в чому не повинного населення. Темні люде — чорносотенці і червоносотенці (одна зграя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації і часом підбурюючи на це страшне діло і деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть заплямити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю і загубити нашу національну справу... Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадником і ворогом нашого краю і мусить бути усунений від людського співжиття. Старшина й козацтво! Весь світ дивиться і не надивується на ваші визвольні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоча б і випадково, ганебним ділом і не завдавайте нашій Державі пекучого сорому на весь світ. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога і пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає і чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю застане сувора законна кара народнього суду, а помста, часто-густо не обміркована, це не козацьке діло. Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з вашого війська і віддавати під суд, яко зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду для Держави від погромів, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення. Наказую всьому вояцтву пильно прислухатися до цієї відозви і найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей прочитати у всіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях, як наддніпрянської й наддністрянської армії, так і серед повстанських частин»⁵⁵.

Коли читаєш такі документи, мимоволі виникають питання: яку ж армію провокаторів треба було заслати у петлюрівські війська, що вони майже всуціль заразилися бацилами антисемітизму і спричинилися до таких масштабних, повсюдних ексцесів, що боротьба з ганебним лихом перетворилася на цілий напрям урядової політики?

І чи не тому ефект від усіх зусиль державного проводу виявився мінімальним, що причини явища шукалися зовсім не там (або ж більше не там), де вони насправді зароджувалися? Боротися з хворобою, не встановивши діагнозу, як відомо, справа безнадійна.

Та гостра ідеологічна боротьба, яка спалахнула після вбивства С. Петлюри, не привела ні до обнародування нових фактів про непричетність отаманського режиму до єврейських погромів, ні до появи нових логічних аргументів. І тим не менше, гадається, якнайдоцільніше звернутися саме до документів тієї пори, оскільки вони, окрім певної систематизації й узагальнень, містять погляди, так би мовити, з різних боків. Є можливість ознайомитися й з тезами, й зіставленням до них (антитезами).

Безперечний інтерес у цьому плані становить брошура «Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри». Видання було здійснене закордонною організацією УСДРП в 1928 р. у Празі (на брошурі позначено: Прага–Київ).

До брошури ввійшли документи, що супроводжували дискусію, яка відбулася у Виконкомі Соціалістичного Інтернаціоналу в лютому 1928 р. Історія цієї події така. Після суду над С. Швардцбардом, на якому чимало йшлося про вину С. Петлюри за єврейські погроми і природного широкого розголосу в світі про деталі резонансної справи, ЦК УСДРП 22 червня 1926 р. ухвалив спеціальну резолюцію та відозву до українських робітників і селян, розповсюдив статтю О. Безпалка на смерть С. Петлюри⁵⁶. У лютому 1927 р. на ці документи відреагував колишній бундівець, представник Російської соціал-демократичної партії в Соціалістичному Інтернаціоналі Р. Абрамович. У доповіді, направленій до Комісії національних меншостей Інтернаціоналу, Р. Абрамович піддав критиці позицію ЦК УСДРП. На його думку, українські соціал-демократи намагалися взагалі заперечувати причетність української влади, персонально С. Петлюри до єврейських погромів 1919 р., зняти вину з них за бездіяльність щодо протидії ганебним антисемітським акціям тощо.

У відповідь ЦК УСДРП обнародував два меморіали (10 лютого 1927 р. і 15 лютого 1928 р.) зі спростуванням претензій Р. Абрамовича. Питання обговорювалося на засіданнях комісії національних меншостей (23 лютого 1928 р.) і Виконкому Соціалістичного Інтернаціоналу (28 лютого 1928 р.).

До видання включено підготовчі матеріали, протоколи й резолюції засідань і додано деякі документи революційної доби.

Зважаючи, що інших офіційних документів бракує (здебільшого доводиться мати справу з мемуарами), гадається, є сенс звернутися як до свідчень, з одного боку, так і їх спростувань. Адже нічого нового в протиборстві сторін аж до сьогодні, враховуючи й статтю (брошуру) Т. Гунчака, яку практично ніхто не обходить, й документам на видання В. Сергійчука, не з'явилося.

У доповіді Р. Абрамовича наводяться наступні факти:

Єврейські погроми розпочались уже в грудні 1918 р.: 13 грудня це зробив «Республіканський полк ім. Петлюри» на станції Бобринській, а 26 грудня — в м. Сарнах. При цьому «козаки заявили, що вони одержали від свого полковника дозвіл «поводитись три дні з жидами, як їм захочеться». Коли цього полковника відвідала депутація міського самоуправління з християнином на чолі, то полковник заявив християнинові: «Ви підкуплені жидами»⁵⁷.

З 25 по 30 грудня 1918 р. «інша українська регулярна частина» на залізничній лінії від Коростеня до Сарн грабувала і вбивала «усіх жидів, яких тільки козаки могли піймати». «Зараз же після цього почалися ексцеси в Бахмачі й Борзні (Чернігівська губернія), де особливо відзначився ославлений отаман Ангел, що також командував українською військовою революційною частиною». Всю першу половину січня український загін на чолі з отаманом Козир-Зіркою тероризував єврейське населення м. Овруча. «Десятки жидівських дівчат були насилувані й захоплені козаками. На одному лише базарі залишилося 32 жидівських трупи. Все, що можна було грабувати, було пограбоване»⁵⁸.

Значно страшнішими й жорстокішими були ті «організовані масові вбивства євреїв, — веде далі Р. Абрамович, — які були переведені в різних містах і містечках не партизанами, але офіційними начальниками українських правительствених військ в перших місяцях 1919 р. Під приводом «карної експедиції проти большевизму» учинив отаман Палієнко, старшина Петлюри, масові грабунки, знущання й розстріли жидів в Бердичеві та в Житомирі. Кожного разу місто розподілювало по докладно виробленому плану на окремі участки, осаджувано малими групами українських козаків і підпалювано. Всюди поступали однаково: домашній трус, знущання, грабунки і тут, то там насилування жінок і розстріли. В Бердичеві, де різня тривала від 5 до 10 січня, нараховано 17 вбитих, 40 ранених і кілька сот побитих і пограбованих жидів. В Житомирі від 8–13 січня вбито 53 жидів, 10 поранено і багато соток бито і пограбовано. Між вбитими були переважно старики, жінки й діти... Палієнко заявив делегації міської управи (в Бердичеві та Житомирі), що він уповноважений Директорією (Петлюри) «навести порядок» в Бердичеві й Житомирі. Він заявив теж, що «весь большевизм є діло жидів» і що «Україна має таких ворогів: Антанту, поляків, румунів, москалів, жидів і большевиків. Але всі большевики — жиди...

Бердичівська комендантура заявила, що вона одержала від начальника південно-західного фронту отамана Оскілка наказу не втручатися в розпорядження Палієнка. В Житомирі заявив комендант, що він має наказ: «повбивати всіх жидів...»⁵⁹.

Звернувши увагу на те, що всі тодішні погроми в Україні здійснювалися під прапором «боротьби проти жидівського большевизму», доповідь наголошує на тому, що «найстрашніше й найбільше пролиття крові було зроблено в містечках Проскурові, Фельштині й Балті. Організатором цих перших двох погромів був відомий український отаман Семесенко, що був у великій пошані за свою відвагу, і який командував «Запорізькою козакою бригадою ім. Петлюри» і «Третім Гайдамацьким полком». Коли було задавлено зроблений там українською залогою большевицький бунт, зібрав Семесенко своїх козаків і старшин на закуску і після закуски взяв присягу від всіх присутніх, що вони виріжуть всіх жидів у м. Проскурові, не займаючи однак жидівського майна. Козаки на це склали присягу і її додержали. 15 лютого о год. 2-ій по полудні появилися гайдамаки у строгому військовому порядку з червоними стрічками на грудях і розділилися

швидко і безшумно по докладно виробленому плану по всьому місті. У кожний жидівський дім вдерлася мала група козаків 5 до 15 чоловіка і зачала цілком спокійно і діловито вбивати шаблями присутніх жидів. Не минали ні старих, ні жінок, ні немовлят. Майже зовсім не стріляли. Такий був наказ Семесенка. Все це тривало в Проскуріві тільки 3 $\frac{1}{2}$ години. Тоді затрубила труба і козаки залишили будинки, стали на вулиці у військові лави і відійшли до своїх квартир. Але за ці 3 $\frac{1}{2}$ години вбито 1500 жидів і ранено понад 600. Санітари, які хотіли пізніше подати поміч раненим, оповідали, що кров текла буквально потоками, так що можна було бродити в крові. Труп наскладано у великі купи. По плану Семесенка різня мала ще теж продовжуватися на слідуючий день, але цивільний комісар Таранович викликав по телефону допомогу від головнокомандуючого фронтом Шаповала... і йому вдалося при підтримці впливового соціалдемократа учителя Верхоли зупинити Семесенка і примусити його припинити різню»⁶⁰.

Представник російських соціал-демократів не згоджувався з тим, що С. Петлюра тривалий час не мав сил для боротьби з погромами, хоча й був проти них. Коли це торкалося його особистої влади, замахів на неї (скажімо, С. Оскілка чи П. Болбачана), Головний Отаман діяв рішуче й оперативно.

«Це факт, — підкреслюється в доповіді, — що до літа 1919 року не був як небудь покараний, не кажучи вже про кару на смерть, ні один із організаторів погромів, імена яких були всім відомі. Хоч було заявлено, що отаман Ангел мав бути розстріляний, але пізніше виявилось, що ця вістка була неправдива... Так само нічого не зроблено з Палієнком, героєм погромів у Бердичеві й Житомирі. Розпочате було слідство проти нього і знайдено у нього під час трусу багато награваного золота і дорогоцінних річей, але всемогутчий керівник української «контррозвідки», яка відповідає більшовицькій «Че-ка», полковник Ковенко (соціалдемократ і близький приятель Петлюри) взяв Палієнка під свою охорону і заявив в присутності представників жидівської соціалістичної партії на нараді у Винниці (лютий 1919 року), що на Палієнка не падає вина, бо він робив по вказівкам його, Ковенка, і провадив тільки протибільшовицьку розправу в Бердичеві й Житомирі. І Ковенко додав: «ми вбивали, вбиваємо і вбиватимемо». Палієнкові не сталося нічого. Тим більше не було нічого іншим погромницьким отаманам. Що більше, ці панове, яких руки були поплямлені невинною жидівською кровю, всі ці Волинці, Соболевські, Ковенки, Петрови, Шепелі, Мордалевичі й інші називали себе гордо «соціялістами» і де які українські соціалістичні партії вважали їх і шанували, як соціялістів. Навіть жорстокому Семесенкові нічого не сталося...

Пан Пшановський, керівник Данського Червоного Хреста, сказав, як свідок (перед слідчою комісією), що він якраз був при тому, коли Семесенко рапортував Петлюрі про свою «екзекуцію» в Проскуріві, і що Петлюра не тільки не робив ніяких закидів Семесенкові, але прийняв його дуже приязно. Відомий український професор Грушевський й український соціалдемократ Жуковський оповідали українському жидівському міністрові Ревуцькому (Поалей-Ціон), що

Петлюра ніби заявив у їх присутності: «Шкода жидів, але жидівські погроми підтримують дисципліну в армії...»⁶¹.

ЦК УСДРП визнав усі перераховані в документі представництва РСДРП в Соцінтерні факти єврейських погромів. Розбивши період, коли в Україні відбулися погроми за участю певних елементів — українського населення й українського війська, на дві доби: одна приблизно від 15 грудня 1918 року до 12 квітня 1919 року і друга — від 12 квітня 1919 року до 15.XI.1919 р., — українські соціал-демократи констатували: В першу добу відбулися всі погроми, на які посилається у своїм меморіалі т. Абрамович (Сарни, Бердичів, Житомир, Проскурів і інші), бо на протязі цієї доби на території, зайнятій українським військом, панувала найбільша анархія за весь час української революції»⁶².

Заперечувати, вочевидь, було просто неможливо те, що знали всі (правда, як зазначалося вище, «не знав» або «забув» С. Петлюра, хоча, маючи немало вільного часу на еміграції, міг би ознайомитися з документальними публікаціями з проблеми, що незаживаючою раною ятрила пам'ять єврейства⁶³).

Як було скрити, скажімо, причину залишення урядової посади (заступника міністра закордонних справ) євреєм А. Марголіним, що сталася на знак протесту проти невщухаючих погромів і найбрутальнішого з них — у Проскуріві.

У листі від 11 березня 1919 р. до міністра закордонних справ К. Мацієвича А. Марголін писав: «Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жакливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскуріві, Ананьїві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами (гадається, остання фраза для чиновника-дипломата атрибутивна, а не сутнісна. Сутнісним був його вчинок, а не слова. — В. С.). Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу»⁶⁴.

Як було забути О. Безпалку, що написав некролог про С. Петлюру і поставив перший підпис під першим меморіалом УСДРП до комісії національних меншостей при Соцінтерні, що 4 березня 1919 р. він опублікував у «Робітничій газеті» (органі ЦК УСДРП) дуже емоційну, надричну, гнівну статтю із засудження проскурівського погрому.

Поряд зі справедливими вимогами покарання винних (тому статтю було передруковано у брошурі «Трагедія двох народів») публікація містила і визнання того, що злочини вчинили українські гайдаки і що влада не поспішає з притягненням до відповідальності зачинщиків ганебного дійства.

У статті О. Безпалка є рядки, від яких стає справді моторошно й які просто соромно повторювати. Це відтворення подробиць того, хто й кого нищив. «Страшно, страшно, нема слів обурення, щоби висловити це почуття образи

для людської гідності, — в розпачі пише автор. — Ні в якому народі і в жаднім віці, і нігде на сторінках історії нема описаних подібних картин.

Хто ж це гуляв на проскурівському базарі: люде? Ці єства не заслуговують на назву жадної звірини, бо це ж було би образою тої звірини. Герої? Де ж є на світі герої такі, які мірялися би з шестимісячними дітьми, німечними бабами, коли ж ще в середніх віках тому шістьсот літ уважалося задачею чести найкращих героїв-лицарів брати в оборону німечних женщин і дітей.

Оцих проскурівських погромників не можна навіть назвати відважними людьми, бо в Проскурові мали щастя всі ті жида, що жили в міцних кам'яних хатах з кріпкими дубовими дверима. Туди не зайшов жодний гайдамака, бо виважувати дубові двері це праця і може за ними знайшовся б сильніший опір. Алеж бідні хатки обчасом розбиті, на це стало відваги й сили. Тому ж то наші приятелі, жидівські банкири і багаті міста Проскурова, осталися живими, за те наших клятих ворогів пекарів, кушнірів, робітників на заводах, фурманів, маленьких лавочників — тих вирізали до ноги. Біля 1500 душ загинуло від гайдамацьких шаблук. Гайдамаки в своїм нерозумі хвастаються, що 6000 вирізали. Докладної статистики ще не зроблено, але більш 2000 душ в ніякім разі не упало після провізоричного обчислення жидівської громади»⁶⁵.

Гнівню засудивши погромників, заявивши, що їх нізащо не можна вибачити, О. Безпалко щиро запитує, «чи покарано злочинників, чи дано інформації всім частинам війська, як воно має заховуватися супроти мирного населення без різниці віри, чи поширюється література для освідомлення народу в цім напрямі?»

Незважаючи на те, що на момент обнародування статті пройшло майже три тижні, відповідь настільки не задовольняла одного з чільних діячів УСДРП, обурювала свідомість кожної порядної людини, що стаття завершується із застосуванням жаклих оцінок-епітетів: «Наразі ще досі урядує той комендант, за якого урядування вирізано дітей й жінок у Проскурові, ще досі ті частини війська, що це робили, живуть в тім городі, ще досі ходять люди, які себе звуть інтелігентами й провідниками військових частин і хвастаються оцим нелюдським ділом в Проскурові і по інших містах.

Ми мусимо голосно сказати собі і народові, що ворог нашої справи і ворог нашого народу сидить в нас самих, в нашій незорганізованості, в нашій байдужості до загальних справ, в нашій відсутності енергії братися витревало до суспільно- і військово-організаційної роботи, в нашій лінивстві, бездарності, в нашій невірі до власних сил.

В нас є цей ворог, але ми не розправляємося з ним так жорстоко, як з тими невинними жидівськими бідолахами, яким дійсно байдужа мусить бути доля нашого народу і нашої України. Коли ці жидки заслужили на заріз, то кільки з нас заслужили на шибеницю за зраду своїй отчизні і своєму народові.

Наш нарід мусить змити проскурівську пляму з себе як найскорше одноголосним осудженням того діла і гострим покаранням його. Инакше не маємо

права домагатися прийняття до сем'ї народів і засідати разом з американцями, англійцями, французами, які неминуче мусять нас уважити не рівними з собою, а людоїдами»⁶⁶.

Кількома днями раніше в тій же «Робітничій газеті» було вміщено резолюцію ЦК УСДРП, формулювання якої були більш стриманими, однак смисл був той же⁶⁷.

Проте, в 1927–1928 рр., намагаючись зняти відповідальність з українського політичного керівництва, передусім з С. Петлюри («на допомогу» багатослівно притягається вся історія боротьби проти П. Скоропадського, проти червоних, білих, Антанти, Польщі, численних повстань в тилу УНР, злочинців, що повтікали з тюрем під час антигетьманського повстання, провокаторів-терористів, що попролазили в армію Директорії, або на цивільні посади й т. ін.), автори українського меморандуму заключають аргументацію своєї позиції дуже прикметними сентенціями: «Різні «отамани» формували «партизанські» полки під такими голосними назвами, як «республіканський полк імени Петлюри», «ім. Винниченка» і др., які піячили, чинили заколоти, реквізиції й ніякої влади не слухали. Утворився жахливий стан, як на фронті, так і в тилу армії. Так, напр. подільський губерніяльний комісар, прохаючи порятунку від «отаманів», писав у своєму офіційному донесенні з 5.III.1919: «Отамани й штаби військових частин, які формуються, зовсім не рахуються з жадними законами й кожний отаман та вербовщик вважають себе за великого начальника. Робляться незаконні, грабіжні реквізиції і т. д. Цивільна влада без допомоги вищої військової влади не може дати хоч би маленький відпочинок населенню, яке живе під страхом погрому або якого небудь вибуху» (Христюк: Замітки й матеріяли до історії української революції. 1922. Т. IV. Стор. 107).

Такий стан безсилля місцевої влади цілковито відповідав стану вищої як цивільної так і військової влади. В цей час замість впорядкування фронту і тилу Директорія і правительство на домагання представників держав Антанти реорганізуються. Соціялісти виходять (10.II.) із складу Директорії і правительства, утворюється буржуазне правительство на чолі з проф. Остапенком.

Все це утворило на фронті стан повної анархії. Навіть найбільше дисципліноване ядро армії — Корпус Січових Стрільців, — який почав повстання проти гетьмана, настільки в цей час дезорганізувався, що, не слухаючи наказів ні вищої команди, ні самого Петлюри, залишив фронт під Києвом і почав відступати до Галичини. Необхідно підкреслити, що такий стан дезорганізації фронту припадає як раз на середину лютого, тобто на момент найбільшого погрому — Проскурівського...

Така загальна ситуація панувала в першу добу зазначеного періоду. Жидівський соціаліст Гольдельман, на якого посилається й т. Абрамович, цілком правильно про цю добу пише: «Панувала безмежна отаманія в різноманітних її формаціях. Кожна окрема частина мала свою політику, свої плани, свої методи війни» (Гольдельман. Листи про Україну, стор. 34).

Є безсумнівний факт, що в ту добу українська влада була безсила успішно боротися як з погромами, так і з іншими проявами страшної міжгромадянської війни»⁶⁸. Одним словом, громадянська війна, абсолютна анархія — хто міг подолати такі об'єктивні обставини?

Мабуть можна визнати, що до певної міри з наведеними міркуваннями можна погодитись. Однак до них обов'язково треба додати й відповіді на питання: а хто, як не С. Петлюра, був ініціатором і «творцем» системи порядкування в УНР, наіменованої «отаманщиною»? Причому зробив це всупереч тим теоретичним моделям, які виробляли найавторитетніші діячі з УСДРП й УПСР і до яких схилилася більшість українського політикуму (ну, скажімо, на Трудовому Конгресі).

Можна, звісно, погодитися з тим, що безчинствували непідвладні С. Петлюрі отамани (більшовицькі й гетьманські провокатори, білогвардійські агенти, деморалізовані елементи тощо) — на цьому особливо наполягають сьогоднішні адепти Головного Отамана. Однак тоді дуже швидко з'ясовується, що кордони Української Народної Республіки, неодмінно доведеться звузити до площі під директоріальним потягом. Тобто, держави з багатомільйонним народом із беззавітною відданістю його рідній національній владі у Директорії, С. Петлюри просто не було. За кого ж і за що він тоді змагався?

На це питання також відповісти нелегко. Гасла самостійної, соборної України лунали в 1919 р. постійно. Однак ніякої соціальної програми «отаманодержавіє» не мало й мати не могло. То ж не дивно, що від українського проводу відсахнулися маси практично всієї Наддністрянської України й сякі-такі надії залишалися хіба що на галичан, яких, своєю чергою, з рідних теренів за Збруч витісняли поляки. Діватись було нікуди й доводилося вести боротьбу за виживання «соборним фронтом».

Правда й щодо останнього не все було гаразд, а тому І. Мазепа та П. Феденко (автори меморандуму) повертають справу так, щоб і у внутрішніх незгодах та чварах у Директорії знайти аргументи для виправдання С. Петлюри. «В середині самої Директорії, — пишуть вони, — її член Андріївський виразно виступав в обороні українських контрреволюційних елементів, які взагалі були головним чином причетні до погромів. Палієнко, Семесенко, Ковенко, Оскілко, Балбачан — все це політичні однодумці п. Андріївського, які не тільки не слухали правительства і Петлюри, але за всяку ціну хотіли збутися й республіканського уряду і самого Петлюри. В цім вони находять собі підтримку з одного боку у буржуазного уряду Петрушевича в Галичині, а з другого — у всіх неукраїнських реакційних елементів»⁶⁹.

Можна подумати, що перелічених (та й інших, не перелічених) отаманів призначав П. Андріївський, а не Головний Отаман!

Однак, не помічаючи (чи принаймні роблячи вигляд, що не помічають) очевидної суперечності, українські соціал-демократи роблять висновок-зізнання: «В цих умовах зрозуміло, що й ті заходи, яких уживала українська влада для боротьби з погромами, не досягали своєї цілі. Загальна дезорганізація була така

велика, що успішна боротьба з погромами була неможлива: ця доба належить безперечно до найсумніших в історії української революції»⁷⁰.

Якось пом'якшити цю сумну констатацію не спроможні «жалібні» розповіді про те, що спроби С. Петлюри покарати Палієнка, Ковенка, Семесенка наштовхнулися на протидію правих елементів (П. Андрієвський) і тих же галичан (Є. Петрушевич), а комісії, створені для розслідування і покарання винних за погроми в Житомирі, Проскурові, інших містах «не встигли» виконати своєї ролі, оскільки блискавичне посування фронту унеможливило їх роботу.

Отже, якщо речі називати своїми іменами, не криводушити, доведеться визнати: перевага в суперечці виявилася не на боці українських соціал-демократів, а меншовика. Останнє теж має своє певне значення — не більшовика і не білогвардійця, на яких представники УСДРП намагалися покласти головну відповідальність за єврейські погроми.

Хоча тут можна висловлювати свої застереження, все ж неналежність Р. Абрамовича до котрогось із таборів, що фігурували в дискусії, дає змогу сподіватися, що ймовірність об'єктивності в його твердженнях і оцінках порівняно вища, ніж у осіб, які мали пряму зацікавленість у результатах суперечки.

Наведене міркування, звісно, можна сприйняти за більш або менш абстрактне. Однак його можна й дещо конкретизувати. Достатньо звернутися до тверджень М.Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 р., возив їх потім за урядовим потягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому віддавались як кара за антиєврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з головним Отаманом, зазіхав на його владу, влаштовував заклоти-«авантюри». Контррозвідник наіменував свої дії ліквідацією «Отаманії»⁷¹.

Спогади М. Чеботаріва дають змогу перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», — згадує автор. — На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святненко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля) або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році,

замешкували у мене пару днів. Я їм улаштував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!»⁷²

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії — інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини), було неможливо, а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М. Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводитися із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли уникнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склалися так, що Уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець-Подільський — Проскурів — Волочиськ), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова — Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочиську, а Уряд покидав Кам'янець-Подільський без плану. М. Чеботарів в той час обіймав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в Уряді І. Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця-Поділ[ьського], — зауважує головний «кривдник» отаманів, — я перевів з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду — Мін[істерства] внутр[ішніх] справ, — їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судіть їх, або я мушу їх звільнити. Влада нічого і ніколи не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організовувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим»⁷³.

До сказаного можна додати міркування на рівні припущення: у поглядах С. Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі, якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного Отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зігнорувати.

Так, у заклику до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляв: «По постанові Директорії, Скоропадський, оголошений

поза законом за утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Вкраїні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Вкраїні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей»⁷⁴.

І першим, хто порушив цей заклик-розпорядження з масонської волі, був саме С. Петлюра⁷⁵. То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного Отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М. Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 р. — І. Мазепа, якого, за твердженнями того ж М. Чеботаріва, «отамани готові були на руках носити за звільнення»⁷⁶.

І якщо не з наукової точки зору, а чисто по-людськи, поведінку І. Мазепа ще якось зрозуміти можна (виправдати ж — ні), то зовсім алогічною видається позиція тих сьогоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності — комплексний підхід до предмета дослідження.

А полковник М. Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на поокремих отаманів, а й на першого серед них — С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний Отаман зустрівся у Волочеську з М. Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С. Петлюра виряджав його зі словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи»⁷⁷.

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М. Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасти загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що склалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і різні срібні, золоті речі — годинники, персні і т. д. *Були і речі з жидівських грабунків, або й погромів* (виділено мною. — В. С.). Про ці «скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми, при них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповість, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т. д.»⁷⁸.

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М. Чеботарів згадує, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 р. Тоді С. Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження формування Коша Слобідської України... С. Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфері, не взяв від мене жодного поквітування...»⁷⁹.

Звідки взяли гроші, коштовності у М. Чеботаріва на початку зими 1919 р. — невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С. Петлюри, — підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі — й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М. Чеботарівим — однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С. Петлюри не безґрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускалися подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жажливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не було змоги скільки-небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Вищенаведене дисонує із твердженням професора В. Сергійчука про те, що уряд УНР «уже після перших погромів, що сталися на початку січня 1919 року в Бердичеві та Житомирі, різко засудив їх, вдавшись до розстрілу організаторів і розформування військової частини, що взяла участь у ньому. І в подальшому бачимо неодноразові спроби Уряду УНР, зокрема Симона Петлюри, поставити на місце стихійну отаманію — про це засвідчують оригінальні документи за його підписом»⁸⁰.

Не заперечуючи антисемітських ексцесів за часів уряду С. Остапенка, автори меморіалів 1927 і 1928 р. І. Мазепа і П. Феденко намагаються довести, що ситуація докорінно змінилася після сформування нового Кабінету Міністрів: «Інша доба наступає, починаючи з 12 квітня, коли після буржуазного кабінету Остапенка було утворено соціалістичне правительство з членом нашої партії т. Мартосом на чолі. З самого початку існування цього правительства було рішуче поставлене питання про боротьбу з погромами. Мусимо ствердити, що нашої партії вдалося це зробити спільно з партією українських соціалістів-революціонерів, які також брали участь в цьому уряді. Петлюра твердо піддержував цю акцію. Позитивних результатів цих зусиль було досягнуто насамперед на ґрунті іншої загальної ситуації, яка утворилася, починаючи з середини квітня»⁸¹.

Останній момент надзвичайно цікавий. Що ж то за «загальна ситуація», яка посприяла боротьбі з антиєврейськими акціями? Творці українських документів демонструють просто дива зворотливості: «В квітні українська армія в результаті трьохмісячного відступу займала *порівнююче невелику територію, а трохи згодом майже вся опинилася на території Галичини*»⁸² (виділено мною. — В. С.).

Ця обставина, буцімто, й дала змогу здійснити «планову реорганізацію армії» (в ході якої було зліквідовано заколоти отаманів Оскілка й П. Болбачана), запровадити державну військову інспектуру, провести антипогромницьку кампанію у військах. А 27 травня 1919 р. було навіть створено й спеціальну слідчу

комісію «для боротьби з погромами з широкими правами й з участю представників жидівського населення»⁸³. Ось все це, буцімто, й дало бажаний ефект — погроми припинилися. Фактів не наводиться. Втім, зробити це непросто — ну, що скажімо могла зробити комісія, коли в неї не було доступу до місць погромів, до населення, яке постраждало, до свідків. Адже владні структури УНР, Дієва Армія С. Петлюри просто-напросто були витіснені з територій, де до того чинили погроми, а в Галичині на правах «бідних родичів» було вже не до «геройствувань» — доводилося проводити «планову реорганізацію» армії під загрозою витіснення і з цієї території, але вже поляками.

То ж Р. Абрамович, не вдаючись у довгі суперечки, відмітає докази української сторони простим, однак переконливим зауваженням. На папері («зливою відозв», наказів тощо) розпочалася справді масштабна боротьба з антисемітськими настроями і погромами. «Але все це робилося аж тоді, як правительством Петлюри мусіло лишити всю Україну і його влада обмежувалася невеличким шматком території навкруг Кам'янця на Поділлі. Це був такий момент, коли навіть найтупіші військові із штабу Петлюри мусіли зрозуміти, що травля жидів і жидівські погроми не принесли користі українській справі, але навпаки, скомпрометували її перед цілим світом»⁸⁴.

Якщо взяти до уваги вищевикладене, то, крім всього іншого, лише на основі аргументів суперечки в Соцінтерні можна прийти ще до одного цікавого спостереження-висновку: Єврейські погроми на Правобережжі України в 1919 р. припиняються по мірі відступу з її території Дієвої Армії й підрозділів, що саме ідентифікували себе як частина збройних сил УНР, й приходом туди Червоної Армії.

Дуже симптоматично, що згадку Р. Абрамовича про причетність більшовиків до антиєврейських силових акцій укладачі збірника «Трагедія двох народів», українські соціал-демократи супроводжують наступною приміткою: «Треба констатувати, що в багатьох випадках дійсно большевицькі військові частини робили жидівські погроми (козаки Будьонного). Але треба теж признати, що большевицьке військове командування вжило негайно найрізноманітніших заходів супроти винуватців, так що більш не було таких погромів. (В одному випадкові, напр., розстріляно по воєнному закону 138 учасників погромів)»⁸⁵.

По-перше, характерне визнання того, що більшовицьке військове командування оперативно вживало різноманітних заходів щодо припинення погромів. До цього треба додати, що жодного факту про антиєврейські акції червоних частин, які за масштабами хоча б наближено нагадували ті, що сталися на територіях офіційної УНР, не наводять, хоча витрачається немало зусиль, щоб довести, що єврейські погроми були спровоковані саме більшовиками, які принесли на землі України громадянську війну, а такі погроми, як проскурівський, теж, зрештою, були зворотною (мало не вимушеною) реакцією на поведінку «жидівської молоді, яка в ідеалістичнім захопленні горнулася під прапор большевизму»⁸⁶. Стверджується, зокрема, про причетність цієї молоді до повстань «проти

української влади по містечках, її участь в роботах зненавидженої населенням «чека»⁸⁷.

По-друге. На підтвердження факту про більшовицькі єврейські погроми згадують козаки С. Будьонного, що, як відомо, вперше з'явилися в Україні аж у червні 1920 р. в ході радянсько-польської війни, а покарання винних за єврейські погроми виявилися не такими вже й однозначними, відбивали, зокрема, й внутрішню боротьбу в радянському керівництві, зокрема в командному складі армії, на чолі якої стояв Л. Троцький, де діячі єврейського походження займали дуже показні позиції й виявляли неабияку активність⁸⁸.

Тож, відкидаючи кон'юнктуру, в якій б шата її не вбирали, комплексно оцінюючи інформацію з питання, що розглядається, достатньо прозоро вимальовуються два основні висновки. Проблему єврейських погромів у роки громадянської війни заідеологізували й заполітизували настільки, що навіть оприлюднення якихось невідомих раніше свідчень сприймається спочатку як вияв певної позиції (хто, чому вводить якісь нові дані в обіг), а вже потім починають шукати якісь аргументи, покликані витлумачити зміст документів, сутність фактів у потрібному ключі.

Гадається, є сенс замислитись і над таким феноменом. Українська преса доби революції робила все можливе, щоб довести, ніби погроми в Україні пов'язані з діяльністю більшовиків, денікінців і лише приписуються безпричинно отаманам УНР. А світова громадська думка була переконана у тому, що більшість антиєврейських акцій здійснена на територіях з офіційною владою Директорії й частинами, які вважали себе підрозділами петлюрівської армії. Хоча про сьогоднішній день судити важче (ніхто тут підрахунків, соціологічних досліджень не веде), можна думати, у достатньо широкого загалу згадана позиція якщо й змінилася, то неістотно. Така ситуація, можна припустити, є наслідком недовіри до публікацій, у яких відчуваються неправдиві, антинаукові підходи.

По-третє, попри велетенські зусилля, спрямовані на переконання громадськості в тому, що не існувало прямого зв'язку між режимом отаманщини та єврейськими погромами, зробити це доказово не вдається. Основна причина тут: та ж тенденційність, заангажованість частини дослідників, які не можуть об'єктивно спростувати очевидне, а тому й приречені на те, щоб вдаватися до спотворень, фальсифікацій, замовчувань, однобокостей — одним словом, такого арсеналу, який чужий об'єктивній науці. Зрештою, інтуїтивно вловлюють це й пересічні громадяни.

* * *

Неодноразово звертався до проблеми українсько-єврейських стосунків, історії погромів, ставлення С. Петлюри до єврейства В. Сергійчук. Зробивши багато для пошуку й оприлюднення максимально можливого кола документів⁸⁹, плідний дослідник і публікатор поступово додавав все нові елементи в тлумачення проблеми. Вони закумуляовані в останньому виданні. В. Сергійчук

предметно розглядає, зокрема, позиції, аргументи різних авторів, що так чи інакше доторкалися питання, уважно аналізує обставини появи деяких праць, які вплинули на їх зміст. Серед останніх — не лише публікації радянських публіцистів, а й єврейських, зокрема В. Жаботинського.

Аналізуючи статтю останнього «Петлюра і погроми», вважаючи її кроком назад у розумінні проблеми, кроком, зробленим під тиском «єврейської вулиці», В. Сергійчук пише: «Жаботинський не звинуватив Петлюру та український національний рух ані в семітизмі, ані в організації погромів, а лише в невмінні або в нездатності їх припинити. При тому він зазначав, що керівник держави та армії, який не здатний припинити погроми, мусить піти у відставку»⁹⁰. На це сучасний дослідник відповідає буквально наступне: «Можна думати, що Жаботинський, найскорше, сам чудово розумів, якою зрадою своєї справи була б з боку Петлюри відставка в той час, коли не лише євреї, а вся Україна зазнавала страшного погрому з боку численних і могутніх ворожих сил і коли вирішувалася доля українського народу»⁹¹.

Гадається, не так часто можна зустрітися з подібним філігранним поворотом дискусії. Вона дуже тонко переводиться у площину того, чи варто було С. Петлюрі відрікатися від влади — адже він був палким захисником не тільки євреїв, а й всього українського народу. А в підтексті досить промовисто відчувається, що іншого рівного С. Петлюрі, діяча просто не існувало, а його зрада справі обернулася б очевидними бідами значно більшого масштабу.

Мабуть, дискусія в подібному руслі абсолютно безперспективна, оскільки прямих аргументів мати не може. Однак у міркуваннях В. Жаботинського у даному випадку важливішим є не те, чого в реальному досвіді не було (відставка С. Петлюри, чи збереження влади в його руках), а те, що керівник держави, котрий не може навести порядку, має нести значну міру відповідальності перед народом, країною. І тут доцільно вести мову лише про ступінь цієї відповідальності.

Якби вдалося довести (а це настирливо домагаються зробити і В. Сергійчук, і деякі інші автори), що погроми були не породженням отаманщини, не іманентними режиму, а «аномальними» явищами, мабуть, з подібною точкою зору можна було б погодитися (хіба що шукаючи пояснень причин загальної слабкості, неефективності влади). Однак і доводи В. Сергійчука, й документи, котрі він наводить в останній праці, як, втім, і в попередніх виданнях, не видаються достатньо переконливими, залишають чимало причин для сумнівів і заперечень. А відтак однозначність навряд чи тут буде досягнута в ближчому майбутньому.

Принагідно хотілося б зауважити і з приводу одного прийому, до якого постійно вдається чимало авторів, надихаючись бажанням захистити «честь українства». Ідейно воюючи ще з років Української революції проти тих, хто начебто зі спеціального розрахунку прагнув до знеславлення національно-визвольного руху, вони розцінюють будь-які закиди щодо режиму отаманщини і С. Петлюри як образу всієї української нації, її справедливої боротьби за визволення.

У цьому разі ми маємо справу з явною підміною понять, на яку звертав увагу свого часу ще В. Винниченко. Звісно, отаманщина до певної міри і на певному етапі уособлювала український визвольний рух, стала його домінантою. Однак було б помилкою повністю ототожнювати отаманщину з глибинною природою, сутністю, генеральним спрямуванням національно-визвольної боротьби, Української революції. Отаманщина швидше була бідною останньої, шкодила досягненню визвольної мети, дестабілізувала зсередини Українську Народну Республіку. Нерозуміння цього й не дає можливості звести кінці з кінцями в логіці тих концептуальних вибудов, якими за будь-яку ціну прагнуть зняти навіть «тінь» з режиму, натхненником і головним творцем якого був ніхто інший, як С. Петлюра.

Гадається, що на тлі відзначеного не меншою образою українства слугують спроби не лише відокремити від рядових учасників боротьби керівну верству, а й перекласти неспростовну вину на «темну, стихійну масу». «З точки зору історичної справедливості ми, українці, мусимо визнати, що представники нашого народу вдавалися до цих ганебних актів (антиєврейських ексцесів. — В. С.) у період Української Народної Республіки, — резюмує В. Сергійчук. — Але в погромах, — продовжує він, — брала участь ота темна, стихійна маса, що витворилася під впливом більшовицьких гасел про експропріацію буржуазії, на чолі якої стали такі ж неосвічені отамани, а Уряд Української Народної Республіки до цього не мав ніякого відношення...»⁹².

Сумним фактом залишається те, що кожен автор прагне віднайти в документах те, що хотілось би віднайти для підтвердження власної позиції, побачити й вичитати те, що хочеться побачити й вичитати. На жаль, не стали тут винятком і визначні авторитети з проблеми — Т. Гунчак і В. Сергійчук.

Так, перший стверджує, що уже з літа 1919 р. можна вести мову про «порозуміння між євреями та українцями». Починаючи з цього часу, «чимало делегацій, що представляли різні єврейські громади та політичні партії, зустрічалися з Петлюрою і висловлювали свою підтримку українських національних змагань»⁹³.

Вочевидь, вжитий термін «чимало делегацій» видає бажане за дійсне, оскільки відомо лише про одну таку делегацію, яка 17 лютого 1919 р. відвідала С. Петлюру в Кам'янці-Подільському. Тому тільки їй згадує Т. Гунчак, виділяючи з широкої інформації про зустріч лише одну фразу: «Вони (євреї. — В. С.) заявили Петлюрі, що *«всі кола єврейського населення готові разом з українським народом захищати незалежну українську державу, бо вірять, що тільки демократичний український уряд здатний гарантувати єврейському народові рівність та забезпечення його національних прав»*⁹⁴.

Не раз солідаризуючись з позицією Т. Гунчака у попередніх творах, в останній книзі В. Сергійчук справедливо дорікає своїм опонентам, що вони охоплюють у своїх висновках не всю суму доступних документів, особливо виявлених нещодавно, або ж, припускаючись тенденційності, «відфільтровують» із них тільки

«потрібні» свідчення, заплющуючи очі на інші. Причому це торкається не лише радянської історіографії, а й видань зарубіжних, емігрантських, зокрема, єврейських авторів.

Однак, треба сказати, сам В. Сергійчук часом робить те ж саме, що й автори, які потрапляють під вогонь його критики. Тільки «у відповідь» з документів відбирається інформація, яка «спрацьовує» вже на його (В. Сергійчука) концептуальні вибудови. Так, «поправляючи» Ю. Фінкельштейна, який пройшов повз оригінальний переклад із звіту єврейської делегації про згадану зустріч з Головою Директорії в Кам'янці-Подільському 17 липня 1919 р., київський історик виділяє всього один елемент: «Так от, самі євреї засвідчили, що їм Петлюра тоді заявив: «Треба боротись з більшовиками, але боротьби з євреями він не допустить»⁹⁵.

Кидається в вічі, що наведений повністю у книзі документ, загалом найбільший за обсягом⁹⁶, так скупко цитується, обмежено використовується в публікаціях і всіх інших авторів, котрі згадують про нього в цілому як про елемент і свідчення гармонізації українсько-єврейських стосунків, важливе досягнення директоріанських політиків, персонально — С. Петлюри.

Головний інтерес до згаданого матеріалу полягає далеко не в тому, що він умістив у собі велику за обсягом інформацію (хоча й це, природно, також має свою вагу). Це один з небагатьох документів, до якого хоч якоюсь мірою можна застосувати характеристику «комплексний», в усякому разі — не однобічний.

У більшості випадків дослідникам доводиться поокремо звертатися до документів, народжених українською стороною, і тих, що походили з єврейського табору.

Згаданий звіт про зустріч С. Петлюри з представниками єврейських діячів втілює в собі одночасний погляд на проблему з обох боків. І треба відзначити, що в багатьох позиціях сторони залишилися при власній думці, як би не прагнули згладити суперечності дипломатичними прийомами.

Прагнучи по можливості уникнути політизації акції, Головний Отаман просив її організаторів, щоб єврейство представляли не партійні функціонери, а посланці «населення». Однак зовсім зняти політичне забарвлення з проведеного заходу не вдалося.

З єврейського боку в бесіді взяли участь: від «Кам'янецької ортодоксії» равин Гутман, від Кам'янецької Єврейської Громади — Кнейдерман, від сіоністів і Громади — Альтман, від трудових кіл — Крайз, від Поалей-Ціона — Драхлер, від Бунда і об'єднаних єврейських соціалістів — Богарад.

Промови, репліки, відповіді С. Петлюри на зустрічі окреслили таке коло проблем і одержали наступне їх роз'яснення.

1) Протиеврейські ексцеси (вони не заперечувалися) кваліфікувались як «результат роздратування, викликаного провокацією».

2) Прозвучали запевнення, що з провокацією буде вестися нещадна боротьба «як з погляду державного, так і з погляду військового». «Головний Отаман

дав своє слово, що він всю силу свого авторитету використає для того, щоб усунути всі ексцеси проти євреїв, котрі перешкоджають державній праці».

3) Відповідальність за пограбування євреїв в Солонківцях було покладено на більшовиків. С.Петлюра розпорядився про видачу тим, хто постраждав, першої допомоги і порадив передати міністру єврейських справ опис заподіяної шкоди для асигнування урядом коштів для відповідної компенсації. «Що торкається Оринінських і Кам'янецьких подій, то агітацію за погром вели між козаками ліві С. Р. і незалежники з першого Кам'янецького Ревкому».

4) Голова Директорії заявив, що «він хоче почути від делегації слово, котре *переконало би його* (виділено мною. — В. С.), що єврейське населення допоможе йому в боротьбі з більшовиками» — головним ворогом.

5) «Він (С. Петлюра. — В. С.) хоче слово від делегації, що вона буде впливати на той бік фронту».

6) «Війську необхідні набої і він (С. Петлюра. — В. С.) прохає допомогти дістати їх через Румунських євреїв».

7) «Тепер опрeдeлюється судьба всіх народів і вона знаходиться в руках 4 осіб, котрі собою являють Антанту. У єврейських колах є можливість увійти в відношення з Західною Європою, ви можете сказати, що ви йдете разом з Україною і добиваєтеся призначення самостійності України»⁹⁷.

Гадається, не обов'язково володіти спеціальними навичками, щоб розгадати, зрозуміти й оцінити як головну мету зустрічі, так і сенс конкретних домагань.

По суті, знімаючи з себе, українського проводу провину за єврейські погроми, С. Петлюра прагнув порозуміння з єврейськими колами обіцянками оприлюднення наказів про боротьбу з антиєврейськими акціями, активізацією роботи військової інспектури тощо. Водночас Головний Отаман мало не ультимативно вимагав від єврейських діячів переконливих запевнень не просто в лояльності, а й в реальній, зокрема матеріальній, військовій допомозі в боротьбі з більшовиками, за самостійну Україну, просив використати «єврейські канали» для впливу на Антанту і формування у міжнародної громадськості прихильності до української справи.

Дотримуючись дипломатичного такту, виявивши природну для відповідного рівня акцій чемність, єврейські представники також заявили про своє прагнення до порозуміння з українською владою, про принципову підтримку боротьби за самостійність УНР. Разом із тим, вони не обійшли мовчанкою й очевидні проблеми в українсько-єврейських стосунках, висловили критичні зауваження на адресу державного проводу, сформулювали прохання, спрямовані на усунення непорозумінь у перспективі.

У заявлених з єврейського боку позиціях привертають увагу наступні моменти:

1) Навіть равин Гутман у молитву на честь Головного Отамана знайшов за необхідне внести слова про те, що «від імені святого Бога він прохає світлого

отамана не допустити в місцях, куди увійде українське військо, сумних днів для євреїв». Навряд чи таке застереження з'явилося б апіорі, як абстрактне передбачення, що не ґрунтувалося на попередньому досвіді «сумних днів».

2) Сіоніст Альтман багатозначно заявив, що буде «говорити вільно, хоч би і несолодкі були» його слова. Відхрещуючись від більшовизму, він констатував, що до більшовиків «їх штовхають погроми з цього (тобто українського. — *В. С.*) боку і примусова мобілізація з другого». Пославшись на приклади Оринінського й Проскурівського погромів, Альтман наголосив: «Неможливо тільки обвинувачувати євреїв, котрі йдуть до червоної армії, треба також осудити ті причини, котрі штовхають їх туди».

З погляду останнього твердження в іншому світлі постає теза С. Петлюри, згідно з якою «треба боротися з большевиками, але боротьби з євреями він не допустить».

Тут вбачається не лише вододіл між євреями, які схиляють в бік більшовиків, і тими, які співдіють з українською владою. Тут проглядає і скрите виправдання масових антиєврейських акцій (кара за більшовизм євреїв), і тверда обіцянка й надалі непримиренно ставитися до більшовиків без різниці їх національної належності. Іншими словами, євреїв не просто закликали до лояльності щодо української влади, підтримки українського руху, а й суворо попереджали про неминучість «розплати» за належність до більшовиків, співпрацю з радянською владою.

3) Додатковим підтвердженням вищенаведеного міркування є констатація у виступі бундівця Богарада: «Ви, Пане Головний Отамане, вказуєте і ми підтверджуємо, що великий відсоток єврейських робітників знаходиться в комуністичній армії, котра бореться проти самостійності України. Но, Пане Головний Отамане, українських комуністів є не менша кількість, як єврейських, коли не більша, котра бореться проти самостійності своєї нації, а вони такі ж злочинці, як єврейські комуністи, як не більш з національного погляду, але вже беручи в полон єврейських червоноармійців, їх розстрілюють, а українських звільняють, а часто довіряють їм відповідну працю. Такий засіб боротьби з нашого погляду є антисемітським, з котрим Республіканський Уряд і армія повинні боротися».

4) Єврейські представники висловили відверті сумніви щодо покладення відповідальності за антиєврейські акції лише на зовнішні чинники, а знаходили за можливе вказувати на негаразди, що виходили від української сторони. При цьому їм іноді не вдавалося втриматися в рамках делікатності, про що вони, звісно, особливо турбувалися. Так, Крайз закинув: «На жаль, декотрі Міністерства неприязно відносяться до євреїв і навіть звільняють служачих євреїв. ...Погроми, від котрих особливо страждає єврейська біднота, є наслідком діяльності чорносотенних елементів, *вкорінившись у військо, урядові органи і міліцію* (виділено мною. — *В. С.*). Необхідно зняти з фронту наші частини, реорганізувати їх і вигнати з них чорносотенців, а вперед треба пустити Галичан, добре дисциплінованих, котрим погромна хвиля чужа. ...Ремісники готові виконати обов'язок

громадян і вступити до війська, але вимагають утворення в армії такої атмосфери, при котрій *українець не дивився би на єврея-козака, як на ворога*» (виділено мною. — В. С.).

5) Представники єврейської громадськості особливо дорікали владі за спроби приховати інформацію про погроми, а ще більше — за бездіяльність, небажання вжити енергійних заходів для припинення ганебних явищ. На переконання представника партії Поалей-Ціон, це відштовхувало частину єврейства від української влади. «Ваше політичне вагання, — наполягав він, — утворило дві України — паперову і дійсну. Трудовий Конгрес і житомирський погром найкраща ілюстрація цих двох світів... Уряд, котрий став на соціалістичний шлях, повинен вдуматися в погромне питання. Він повинен був зрозуміти, що погроми є наслідком високої реакційної температури, від котрої будуть таяти найкращі соціальні обіцянки.

Но цей струмінь лави, я переконаний, відштовхнув директоріяльний Уряд від Києва по той бік Збруча. Повстання і обстріл селянами відступаючих Директоріяльних частин, це не є випадком, а наслідком вагаючої політики».

Як видно, Драхлер вбачав причини негараздів проводу УНР не лише в його небездоганній національній політиці, а й у соціальному курсі. Його слова звучали як звинувачення персонально С. Петлюрі й українському уряду: «Ви, носителі національного звільнення, залишилися без народу, за котрий ви хотіли боротися... І зробилося це завдяки тому, то ваші дії розійшлися з обіцянками і це відштовхнуло неукраїнське населення з правдивого шляху спільної праці за вільну Самостійну Україну».

6) Представники єврейства навряд чи занадто «згущували фарби» чи вдавалися до необґрунтованих узагальнень. Вони висловлювали справедливі побоювання, що попередня погромна практика може повторитися в майбутньому. «...Коли ми переходимо до вашого просування по містах і містечках, — зверталися учасники зустрічі до С. Петлюри, — ми констатуємо, що боротьба Уряду з погромами не дала ще належних наслідків. Жахлива картина Проскурівської та Фельдштинської різни утворила в єврейському населенню переконання, що ваш новий наступ може їм принести ці самі муки. Перший раз заняття міста Ориніна вашою військовою частиною в травні місяці тільки підтвердило жах єврейського населення. Оригінальний погром страшний не кількістю жертв, а своєю дикістю і садизмом. Коли якийсь отаман оголює бороду єврея і примушує його проковтнути її, коли иньший отаман примушує старуху семидесяти років танцювати круг трупа її забитого сина і при цьому співати: «Ще не вмерла Україна» — це погром не фізичний, но моральний, це погром, споганюючий почуття людини, а такі отамани далеко козаків не поведуть»⁹⁸.

Тож, якщо комплексно оцінювати переговори представників єврейського громадянства з С. Петлюрою 17 липня 1919 р., доведеться визнати, що вони стали не стільки демонстрацією підтримки єврейством політики Глави Директорії, скільки обернулися претензіями й звинуваченнями отаманщині. А всі

меркантильні розрахунки С. Петлюри (вплинути через євреїв на Антанту, на суспільні настрої по інший бік фронту, розжитися зброєю й т. ін.) виявилися марними. Діячі єврейства чемно відмовили в допомозі й заявили, що бездіяльність уряду щодо припинення погромної практики впливає «відштовхуюче на демократію». А відтак, головний їх висновок дуже скидався на ультиматум: «...Коли, Пане Головний Отамане, бажаєте від нас бесіди з демократією по той бік фронту, то це залежить цілком від Вас, Пане Головний Отамане. Утворіть такі умови, котрі нас не дискрітували в очах демократії по той бік фронту за наш український державний погляд. Утворіть правдиву, чисто витриману соціалістично демократичну атмосферу і я (бундівець Богарад. — В. С.) запевняю Вас, що демократія по той бік фронту не буде чекати нашого заклику, а сама до нас прийде...

Ми, Пане Головний Отамане, свою початкову демократичну працю зробили й йдемо навіть далі, тепер ваша черга».

Отже, євреї вимагали не слів, а реальних справ. Однак, і надалі С. Петлюра «воював» з погромами наказами, розпорядженнями і відозвами, на які мало хто зважав. Тому справедливий висновок В. Сергійчука про те, що «С. В. Петлюрі в 1919 році не вдалося запобігти погромам, але його щире слово в оборону жидівства залишилося»⁹⁹, викликає неоднозначне сприйняття.

Що ж до широко цитованого вище джерела, яке, мабуть, умисне обходить, або однобічно тлумачить чимало істориків і публіцистів, є сенс звернути увагу ще на один немаловажний момент. Це не пізніші фальсифікації, підтасовки, вигадки ідейних ворогів української справи, С. Петлюри, не інсинуації компартійно-чекістських функціонерів і радянських авторів, чи підкуплених журналістів по всьому світу, зрештою — не штучні схеми аморальних юристів чи шовіністичних елементів, засліплених жадобою помсти за біди цілого народу (такими розлогими сюжетами наповнено чимало праць, написаних «захисниками» С. Петлюри).

Йдеться про реальний документ, який, окрім усього іншого, засвідчує: С. Петлюра здебільшого не зміг дати скільки-небудь переконливих пояснень чи спростувань з поставлених питань. Не тому, що не хотів. Зробити це за тих обставин було практично неможливо. Як, втім, вочевидь, і сьогодні.

Підстав для серйозного песимізму щодо перспективи розв'язання порушеної проблеми й на сьогодні залишається чимало. Серед іншого, це й перманентні, хоча, здебільшого, й не вельми зграбні спроби заповзятих апологетів С. Петлюри вивести за межі критичного поля отаманів меншого рангу, «закрити» проблему, примітивізуючи її посиленнями на поодинокі, спеціально відібрані факти, достовірність яких у справді науковому дослідженні мала б обов'язково перевірятись і перепідтверджуватись.

Однією з ілюстрацій неприкритого, вкрай упередженого підходу, до якого просто важко застосувати наукові критерії, є книга Б. Дорошенка-Товмацького¹⁰⁰, що має великий обсягом, проте надто неконкретний розділ «Єврейське питання в період боротьби за незалежність України»¹⁰¹.

Оскільки тих, хто бажає за всяку ціну відстоювати «безгрішність», «моральну високість» С. Петлюри, залишається ще чимало, сподіватись на припинення полеміки, що здебільшого кон'юктурно вплітається в сучасні ідейно-політичні процеси, на жаль, не доводиться.

¹ Винниченко В. Відродження нації. Київ–Відень, 1920. — Ч. III. — С. 363.

² Робітнича газета. — 1919. — 20 січня.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. III. — Прага, 1921. — С. 164.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 130. — Оп. 4. — Спр. 13. — Арк. 178.

⁵ Христюк П. Назв. праця. — С. 168.

⁶ Див., напр.: Попович М. Червоне століття. — К., 2005. — С. 216.

⁷ Тай Ю. З ким і проти кого. — К., 1980. — С. 32; Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр. — К., 2004. — С. 65.

⁸ Там само; Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. — Прага–Київ. — 1928. — С. 31.

⁹ Еврейская Энциклопедия. Иерусалим. — 1976. — Т. 6. — С. 570.

¹⁰ Солженицын А. И. Двести лет вместе. В 2-х т. — Ч. 2. — М., 2002. — С. 143.

¹¹ Там само. — С. 145–146.

¹² Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005. — С. 80.

¹³ Винниченко В. Назв. праця. — С. 363.

¹⁴ Там само. — С. 364.

¹⁵ Там само. — С. 365.

¹⁶ Там само. — С. 365–366.

¹⁷ Там само. — С. 366.

¹⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Т. I. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942. — С. 107–108.

¹⁹ Винниченко В. Назв. праця. — С. 366.

²⁰ Там само. — С. 367.

²¹ Там само.

²² Там само. — С. 368–369.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 3809. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 8.

²⁴ Див.: Нова Рада. — 1918. — 5 берез.

²⁵ Див.: Петлюра С. Статті. — Київ, 1993. — С. 183–186; Петлюра С. Вибрані твори та документи. — Київ, 1994. — С. 159–160 та ін.

²⁶ Див.: Винниченко В. Назв. праця. — С. 368–371.

²⁷ Там само. — С. 370–371.

²⁸ Там само. — С. 371.

²⁹ Там само. — С. 372.

³⁰ Там само. — С. 373.

³¹ Там само. — С. 374.

³² Там само. — С. 375.

³³ Там само. — С. 376.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 1–3.

- ³⁵ Винниченко В. Назв. праця. — С. 377–378.
- ³⁶ Там само. — С. 378–379.
- ³⁷ Там само. — С. 379–380.
- ³⁸ Там само. — С. 380.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. — С. 381–382.
- ⁴² Христюк П. Назв. праця. — С. 164.
- ⁴³ Там само. — С. 25–26.
- ⁴⁴ Там само. — С. 26.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само. — С. 27.
- ⁴⁷ Там само. — С. 106.
- ⁴⁸ Там само. — С. 166.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Попович М. Назв. праця. — С. 216.
- ⁵¹ Там само. — С. 406–407.
- ⁵² Попович М. Назв. праця. — С. 216.
- ⁵³ Там само. — С. 166–167.
- ⁵⁴ Там само. — С. 167.
- ⁵⁵ Там само. — С. 167–168.
- ⁵⁶ Безпалко О. Симон Васильович Петлюра // Соціал-демократ (Прага). — 1926. — 28 травня.
- ⁵⁷ Трагедія двох народів. — С. 28.
- ⁵⁸ Там само. — С. 28–29.
- ⁵⁹ Там само. — С. 29–30.
- ⁶⁰ Там само. — С. 30.
- ⁶¹ Там само. — С. 33, 34–35.
- ⁶² Там само. — С. 51.
- ⁶³ Згадати хоча б: Алексеев (Небудов) Ив. Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине 1912–1920. М., 1922. — С. 21–27; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга: Погромы 1919–1920 гг. на Украине. — Харьков, 1922.
- ⁶⁴ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — К., 1993. — С. 17.
- ⁶⁵ Робітнича газета (Вінниця). — 1919. — 4 березня.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Робітнича газета (Вінниця). — 1919. — 28 лютого.
- ⁶⁸ Трагедія двох народів. — С. 53–54.
- ⁶⁹ Там само. — С. 54–55.
- ⁷⁰ Там само. — С. 55, 56.
- ⁷¹ Див.: Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). — К., 2003. — С. 27–28, 31, 53, 54 та ін.
- ⁷² Там само. — С. 31.
- ⁷³ Там само. — С. 32.
- ⁷⁴ Цит. за: Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?). — Саратов, 1919. — С. 13.
- ⁷⁵ Див.: Винниченко В. Назв. праця. — С. 163–165; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 569–570.
- ⁷⁶ Там само. — С. 33.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. — С. 123.

⁸⁰ *Сергійчук В.* Погроми в Україні в 1914–1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998. — С. 21.

⁸¹ Трагедія двох народів. — С. 56–57.

⁸² Там само. — С. 57.

⁸³ Там само. — С. 57–58.

⁸⁴ Там само. — С. 35–36.

⁸⁵ Там само. — С. 31.

⁸⁶ Там само. — С. 19.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Див., напр.: *Кузьмин Н.* Возмездие. — К., 2005. — С. 133–135.

⁸⁹ Див., напр.: *Сергійчук В.* Погроми в Україні, 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998. — 543 с.; його ж. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. — К., 1998. — 122 с.; його ж. Симон Петлюра і єврейство // *Дніпро*. — К., 1999. — № 5–6. — С. 105–140; його ж. Симон Петлюра і єврейство. — К., 2006. — 152 с.

⁹⁰ *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство. — С. 20.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. — С. 23.

⁹³ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. — К., 1993. — С. 20.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ *Сергійчук В.* Назв. праця. — С. 63.

⁹⁶ Там само. — С. 105–115.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само. — С. 86.

¹⁰⁰ *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. — К., 2005. — 608 с.

¹⁰¹ Там само. — С. 237–258.

ОКТЯБРЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ФЕНОМЕН УКРАИНСКОГО КОММУНИЗМА*

Октябрьская революция положила начало многим процессам, которые повлияли на содержание и качество общественных отношений, их организацию и характер.

Одно из очень малоизученных, интересных явлений, рожденных Октябрем — украинский коммунизм. Он олицетворил в себе как особенные, частные, региональные тенденции, так и обнаружил достаточно мощную и масштабную, общую для освободительных движений закономерность, которая с неизбежностью должна была воплотиться в революционных процессах в мире.

Безусловно, коммунистическое учение было сформировано К. Марксом и Ф. Энгельсом как интернациональная идеология пролетариата. В полном смысле слова международной по замыслу, структуре и функциям организацией стал I Интернационал, воспринявший марксизм как свою программу. Однако уже тогда стало очевидным, что, наряду с общими задачами пролетариата, остается часть проблем, которые могут и должны быть решены в пределах отдельной государственной или национальной общности. Так возникла объективная почва для создания социал-демократических партий в Европе. Они стремились соединить общие коммунистические программные цели с определением задач, диктуемых национальной спецификой. Общность интересов свела, сплотила их во II Интернационал, а своеобразие условий деятельности в отдельных странах воплотилась в национальных платформах.

Российская империя в этом смысле отчасти не была исключением, отчасти в ней отмеченные процессы находили свое дальнейшее развитие, выводящие на принципиально новый уровень взаимоотношений интернационально-общего и национально-особенного.

В России, как и в других европейских государствах, возникла марксистская партия — Российская социал-демократическая рабочая партия. В выработанной программе стратегическая цель определялась как последовательное свершение двух революций — буржуазно-демократической и социалистической. Важное, хотя и не первостепенное, место отводилось и задаче национального освобождения угнетенных народов.

* Тезисы доклада на международном научном симпозиуме «Октябрьская революция и восточный социализм» 24–26 сентября, Нанкин (Китай), опубликованные на русском и китайском языках в сборнике с аналогичным названием симпозиума (Наикин, 2008. — С. 139–152).

Однако на просторах многонациональной империи, которую образно именovali «тюрьмой народов», проявились силы, для которых решение национального вопроса представлялось как раз главной, первостепенной целью.

Так рядом с организациями РСДРП, покрывшими своей сетью всю Россию, также ее составную часть — Украину, в регионе была создана отдельная социал-демократическая партия, заявившая что теоретической основой ее деятельности является научный социализм. В первые годы (1900–1905) своего существования она именовалась Революционная украинская партия, а затем приняла название Украинской социал-демократической рабочей партии (УСДРП).

Параллельно с РСДРП в 1902 г. из народнических течений оформилась социалистическая партия российского крестьянства — партия социалистов-революционеров. Ее организации также были распространены в Украине. Однако рядом с ними возникли и организации украинских эсеров (УПСР). Для них также национальная проблема выдвигалась на первое место, а общей ориентацией оставался социализм.

В годы, предшествовавшие Февральской революции, упомянутые партии имели общую цель — свержение самодержавия — оплот социального и национального гнета. Но украинские социалистические партии не шли на объединение с общероссийскими, считая, что последние недостаточно внимания уделяют национальному вопросу.

После падения царизма украинские социалистические партии инициировали Украинскую национально-освободительную революцию, возглавили ее координационный центр — Центральную Раду, исполнительный орган (правительство) — Генеральный Секретариат. Однако выработанная стратегия — помогать Временному правительству упрочивать демократию и, как бы в ответ, добиться права на областную (территориальную) автономию — осуществлялась с огромными трудностями и противоречиями. Это окончательно поставило по разные стороны баррикад УСДРП с УПСР и РСДРП(меньшевиков) с эсерами, разделявшими великодержавный курс Временного правительства.

Единственной партией, принципиально поддерживавшей справедливые требования украинцев, стала РСДРП(б), возглавившая борьбу за победу социалистической революции.

Свергнув Временное правительство, Октябрь открыл новую эпоху в жизни народов России. Ровно через неделю после Октябрьского вооруженного восстания — 2 ноября 1917 г. — Советское правительство провозгласило «Декларацию прав народов России». Довершая неосуществленную программу демократической революции, народная власть признала за всеми нациями право на самоопределение вплоть до отделения и образования собственного государства. За теми нациями, которые предполагали остаться в рамках России, признавалось право на областную (территориальную) автономию. Подтверждался принцип пролетарского интернационализма в борьбе за новый мир. Центральная Рада воспользовалась сложившейся ситуацией и, не имея сопротивления

(Временное правительство ушло в небытие), опираясь на законодательный акт Советской власти («Декларацию прав народов России»), 7 ноября 1917 г. провозгласила образование Украинской Народной Республики (УНР). Это стало одним из апогеев Украинской революции, одним из наибольших ее завоеваний.

Однако, возглавив Украинскую Народную Республику, Центральная Рада не признала власти ленинского Совета Народных Комиссаров, призвала строить новую федерацию из Киева, пригласив присоединяться те самоопределяющиеся национально-государственные образования, которые возникали на руинах бывшей российской империи. По многим причинам планам Центральной Рады не суждено было осуществиться. Главное — ее власть была весьма зыбкой.

Из регионов промышленного Левобережья и прифронтовой полосы в своеобразные гигантские тиски ее брали Советы рабочих, солдатских, крестьянских депутатов, предводительствуемые большевиками. Они противопоставили власти Центральной Рады и ее правительства избранный I Всеукраинским съездом Советов Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов и назначенный им Народный Секретариат Украины (рабоче-крестьянское правительство).

В условиях совершающегося процесса самоопределения нации, движения к собственной государственности местные большевики начали испытывать возрастающую потребность консолидации своих сил во всеукраинском масштабе. Они ощущали определенные преимущества, имевшиеся на стороне украинских партий, располагавших своими общерегиональными руководящими органами — ЦК и их координационным центром — Центральной Радой. Поэтому, по инициативе киевской организации РСДРП(б), просившей соответствующих советов у В. Ленина, Я. Свердлова, И. Сталина, ЦК РСДРП(б), они выступили инициаторами созыва краевого (областного — в данном случае имелось в виду — общеукраинского) съезда большевиков.

В ходе поиска правильных решений проявилось тяготение части коммунистов-украинцев по происхождению к выделению из интернациональных по составу организаций и оформлению отдельных организаций «украинских коммунистов». Никаких задач, отличных от задач всероссийских организаций РСДРП(б), кроме решения проблем национального развития, совсем не противоречивших курсу Октября, они не выдвигали. Тем не менее, проявленная инициатива была осуждена участниками областного (краевого) съезда РСДРП(б) 3–5 декабря 1917 г. в Киеве и серьезных последствий не имела. Сохранились сведения о создании лишь 3 организаций «украинских коммунистов», которые очень скоро прекратили свое существование.

Напротив, после Октябрьской революции к коммунистическим идеалам возрастает интерес у части представителей украинских политических партий. Так, в подготовке и проведении I Всеукраинского съезда Советов (11–12 декабря 1917 г., Харьков) приняла участие группа левых украинских социал-демократов,

отпочковавшихся от УСДРП. Их не устраивала слишком осторожная, непоследовательная социальная политика Центральной Рады, также — отход от народоправческих обещаний. Наоборот, прельщала, привлекала радикализмом, четкой социалистической направленностью политика партии, совершившей и углублявшей Октябрьскую революцию.

Были на I съезде Советов и некоторые представители украинских эсеров, отделившиеся от своей партии и вместе с большевиками, группой левых украинских социал-демократов голосовавшие за провозглашение Украины Советской республикой.

Знаменательно, что левые элементы партии во главе с коммунистами отдавали должное демократическим завоеваниям украинского народа, сохранили и для социалистической республики официальное название — Украинская Народная Республика.

Еще большее влияние украинского фактора организации РСДРП(б) Украины стали ощущать в нарастающем противоборстве за власть в Украине, попытке ее сохранения любой ценой в руках Центральной Рады. Делегация последней на переговорах в Бресте подписала мирные соглашения, по которым Украина попадала под австро-немецкую оккупацию. С этим вынуждена была согласиться и делегация Советской России, всячески избегавшая невыгодного военного столкновения с Германией и искавшая возможности мирной передышки.

Хотя большевики Украины вместе с возросшей группой левых украинских эсеров и поддержали подписанный Советской Россией мир с Германией (соответствующие резолюции одобрил II Всеукраинский съезд Советов 17–19 марта 1918 г., Екатеринослав), они очень быстро убедились, как решительно выступил против оккупации народ Украины. Однако некоординированные сражения — сопротивления наступающим австро-германским войскам, стихийные восстания в первые же дни оккупации убеждали, что нужен общеукраинский орган, своеобразный штаб общенародной борьбы, который бы возглавил ее, дал единое направление, объединил действия.

Объективно на такую роль могли претендовать только организации большевиков, не связанные, как украинские партии Центральной Рады, соглашениями с австро-германцами. Но они сами были разобщены (после киевского съезда в декабре 1917 г. сконсолидировать, создать партию так и не удалось), обескровлены жесточайшим террором. Поэтому потребности защиты украинского народа от грабительской, поработительной политики оккупантов (в чем никак не могли помочь, связанные обязательствами с немцами РКП(б), РСФСР)), детерминировали скорейшее решение вопроса о создании самостоятельной партии большевиков Украины. Кроме всего прочего, именно такой статус выбивал почву из-под обвинений германской стороны в том, что коммунисты, оставаясь «орудием Москвы», нарушают Брестский мир.

То есть, движение большевиков Украины в направлении самостоятельной Коммунистической партии (такое решение приняло Таганрогское партийное

совещание 17–18 апреля 1918 г.) было в своем глубинном смысле национал-коммунистическим. Оно олицетворялось в позиции таких беззаветно преданных делу коммунизма патриотов как Н. Скрыпник, Г. Пятаков, В. Затонский и др.

И хотя I съезд КП(б)У (5–12 июня 1918 г., Москва) принял решение о том, что Компартия Украины является областной, по сути дела, организацией РКП(б), патриотический порыв, вся политика большевиков Украины, кстати говоря, принявших на том же съезде резолюции о подготовке всеобщего восстания в Украине, снискали им всевозрастающий авторитет среди политических сил, которые до этого нельзя было отнести к союзническим.

В I съезде КП(б)У приняла участие и влилась в ее ряды разросшаяся группа левых украинских социал-демократов во главе с П. Слынько, усиливая национально-коммунистическую слагаемую вновь созданной партии.

Внутри самой КП(б)У достаточно рельефно проявились резко критические взгляды некоторых членов (В. Шахрай, В. Мазлах), считавших курс РКП(б) в отношении Украины недостаточно эффективным, в полной мере учитывающим национальную специфику республики, а поведение коммунистов Украины — входящим в противоречие с национальными интересами собственного народа. Хотя эти настроения носили локальный характер, они привлекали внимание партии к необходимости более серьезного, сущностного учета в своей деятельности национальных моментов, к попыткам поиска оптимальных соотношений коммунистических (они отождествлялись по преимуществу с социальными) и национальных начал в осуществляемом курсе.

Значительно более масштабные подвижки в плане рассматриваемой темы происходили, начиная буквально с момента октябрьских событий 1917 г. в среде украинских эсеров. В ее рядах, пожалуй, наиболее широко и ощутимо проявились горячие симпатии к Советской власти, вначале осторожная, затем — все более действенная поддержка идей организации общества на последовательно-социалистических (народоправческих) основах, падение интереса к принципам строительства государства, исповедовавшихся Центральной Радой.

Окончательный раскол в партии произошел на ее IV съезде в мае 1918 г. При выборах руководящих органов большинство представителей левых украинских эсеров оказалось избранными в ЦК УПСР. Правые отказались подчиниться, избрали свой ЦК (центрального течения). Так начали действовать две параллельные партии со своими руководящими органами. По названию своего печатного органа «Борьба» партия левых украинских эсеров добавила к своему официальному названию слово «боротьбистов». Их по-простому так и именовали — боротьбисты.

Будучи тесно связанными с крестьянством массами, боротьбисты пытались возглавить массовое стихийное повстанческое движение против гетманского режима П. Скоропадского и австро-немецких оккупантов в 1918 г., чем снискали себе высокий авторитет в народных низах. Не полностью разделяя политическую линию Коммунистической партии (большевиков) Украины, в частности

в национальном и земельном вопросах, боротьбисты все более тяготели к коммунистической платформе, к сотрудничеству с Советской властью.

В мае 1919 г. левые украинские эсеры решили наименовать себя Украинской коммунистической партией (боротьбистов). По некоторым подсчетам в их рядах было до 15 тыс. человек, тогда как другая часть бывшей, некогда многочисленной (до 75 тыс. в 1917 г.) УПСР превратилась в малочисленную организацию. В рядах У КП(б) работали такие талантливые политики, теоретики как А. Шумский, Г. Гринько, А. Любченко, В. Блакитный (Эллан) и другие.

При анализе исторической эволюции в прошлом народнической, социалистической организации крестьянства на коммунистическую платформу представляется важным обратить внимание на два ключевых обстоятельства.

Во-первых, речь идет о той части партии, которая на крутом политическом изломе, в тяжелейших испытаниях, выпавших на долю народа, оказалась со своими массами, не оторвалась от них, во всем разделяла их судьбу. Боротьбисты оставались подлинно народной партией.

Во-вторых, решающим фактором, повлиявшим на трансформацию программных целей, восприятие коммунистической ориентации, стала Октябрьская революция. Левые украинские эсеры на опыте убедились в том, что Советская власть создавала реальные предпосылки разрешения национального вопроса, гарантировала существование национального государства, защищала его от многочисленных врагов. Причем это было государство трудящихся, избравшее социалистическую ориентацию.

В детерминированности перехода крестьянской партии (лучшей ее части) на коммунистическую платформу есть основания усматривать общую тенденцию, характерную для партии, преследующей достижение комплексной задачи — социального и национального прогресса.

Одновременно в деятельности У КП(б) впервые проявилась и иная закономерность: последовательная борьба за подлинные социальные и национальные интересы народа обуславливает вектор развития партии не в сторону углубления национальной специфики и обособленности, а в сторону интернационального единения различных отрядов коммунистического движения. Придя к неопределимому убеждению, что КП(б)У — составная часть РКП(б) — партии Октября — наиболее полно отражает чаяния, которые выкристаллизировались у У КП(б), боротьбисты в марте 1920 г. приняли решение о самороспуске, с тем чтобы их члены могли влиться в ряды Компартии Украины. В этом акте еще раз проявилась подлинно интернациональная природа коммунистического движения, тяготение национальных его отрядов и представителей крестьянской массы к единению с пролетариатом на коммунистической основе.

Это отнюдь не означало, что все противоречия с большевиками были устранены, все проблемы решены. Наиболее существенными и острыми оставались разногласия в сфере национальной политики. Очевидный крен в сторону решения интернациональных задач, отчасти в ущерб национальным интересам,

предопределял различие взглядов на перспективы государственного строительства и даже вызывал определенные трения.

Особенно наглядно это проявилось во взаимоотношениях КП(б)У с левыми элементами из УСДРП. Вобщем-то группа левых выделилась из партии украинских социал-демократов, в которой был сосредоточен интеллектуальный потенциал украинских политических сил, уже осенью 1917 г. Официально являясь партией украинского пролетариата, УСДРП на самом деле объединяла наиболее прогрессивно настроенную интеллигенцию. Здесь работали такие известные общественные и культурные деятели как В. Винниченко, Б. Мартос, Н. Порш. Колебания, нерешительность интеллигенции сказались на затянувшемся процессе размежеваний в этой партии, вычленении левого крыла. Собственно «осколки» откалывались перманентно и пополняли лагерь сторонников Советской власти (I, II съезды Советов Украины), ряды КП(б)У (I съезд), боротьбистов (май 1919 г.).

Однако оказалось, что и этой партии не в силах было избежать крупного раскола. Он зрел постепенно и достиг своего апогея в январе 1919 г. во время VI конгресса (съезда) УСДРП. Неудовлетворенное правой политикой лидеров партии, радикальное, левое крыло решило отделиться, назвало себя фракцией «независимых» в УСДРП, избрало свой Центральный Комитет и повело особую политику.

Вобщем, она сближала «независимых» с коммунистическими идеями, хотя и вызывала острые коллизии с КП(б)У. С последней «независимые» пережили даже период острой конфронтации, призывая летом 1919 г. массы к борьбе против проводившейся Советской властью политики «военного коммунизма». Однако деникинская оккупация Украины, когда «независимые» из УСДРП рука об руку с коммунистами боролись за защиту революционных социальных и национальных завоеваний, привела к дальнейшей эволюции теоретических воззрений их лидеров (А. Речицкий, Ю. Мазуренко и др.), полевению проводимой политики.

В январе 1920 г. «независимые» из УСДРП объявили себя Украинской коммунистической партией. В их ряды влилось и небольшое число «боротьбистов». Перейдя на коммунистическую платформу, часть бывшей УСДРП еще более упрочила позиции Советской власти в Украине. Партия стала правительственной. Делегировав в Совет Народных Комиссаров своих представителей, она взяла на себя ответственность за осуществляемый политический курс.

Однако УКП не скрывала и своих разногласий с КП(б)У. Она считала ее национальную политику недостаточно отвечающей интересам Украины, государственный суверенитет которой существенно ограничивался. Особенно наглядно это проявлялось, по мнению руководства УКП, в отсутствии самостоятельной внешней политики, а также собственных вооруженных сил Украины, подчиненных своему командованию. Считая себя более последовательным

выразителем интересов украинского народа, УКП доказывала необходимость предоставления ей места в Коминтерне.

В достаточно длительной дискуссии между КП(б)У и УКП Исполком Коминтерна занял сторону первой, что предопределило решение УКП в декабре 1924 г. о самороспуске, осуществленное в январе 1925 г. Бывшие укаписты на индивидуальной основе вступали в ряды КП(б)У.

Тот факт, что украинский коммунизм организационно, как самостоятельные течения существовал сравнительно недолго, отнюдь не означает, что он был какой-то тупиковой ветвью, обреченной на обязательный уход с политической арены, неизбежное исчезновение, не оставившее после себя исторического следа. В этом убеждает, в частности, личностный пример видного деятеля украинства, выдающегося писателя и драматурга, пламенного патриота — В. Винниченко, его сторонников.

Многолетний лидер УСДРП в ходе Украинской революции неуклонно эволюционировал «влево», все более сближаясь с коммунистической идеологией. Он проделывал приблизительно тот же путь, что и левые украинские социал-демократы («независимые»), правда, некоторое время в одиночку. Наиболее рельефными вехами трансформации его взглядов стали январские события 1918 г., когда он убедился в том, что большевики оказались гораздо ближе к украинским массам, чем национальные партии, Центральная Рада, а также период победоносного антигетьманского восстания, когда он во главе Директории — руководящего органа УНР — болезненно искал пути сближения с Советской Россией, Коммунистической партией.

Оказавшись в вынужденной эмиграции, многоопытный политик предпринял гигантскую работу по осмыслению причин, сущности, итогов Украинской революции, написав трехтомное исследование-мемуары «Возрождение нации» («Відродження нації»). В нем он пришел к однозначному выводу о том, что наилучшая перспектива для Украины — это коммунизм с национальной, украинской спецификой. Потому авторитетный политик инициировал создание групп, организаций украинских коммунистов в Австрии, Германии, Чехии, Швейцарии, Польше и других странах (организации Украинской коммунистической партии возникли даже в США и Канаде).

Однако главное приложение усилий, люди, ориентирующиеся на национально-коммунистическую платформу, должны были осуществить в самой Советской, социалистической Украине. Потому В. Винниченко в 1920 г. вернулся на Родину, четыре месяца вел непростые переговоры с руководством РКП(б) и КП(б)У о возможности своего участия в национально-государственном строительстве, о корректировке коммунистического курса в национальном вопросе. Влиятельный политический и общественный деятель, он даже вступил в ряды КП(б)У и получил ряд очень высоких государственных постов в УССР (заместитель председателя правительства, нарком иностранных дел, руководитель делегации Советской Украины на переговорах с Польшей). Но В. Винниченко счел

полученные в свое распоряжение политические рычаги недостаточными для осуществления украинизации республики и предпочел снова выехать за границу.

Его затяжной визит в Россию и Украину никак нельзя рассматривать только как личную неудачу. Он имел и ощутимые позитивные, сущностные последствия. И Москва и Харьков (тогдашняя столица Украины) были вовлечены в предметное обсуждение проблем, как оптимально сочетать коммунистические и национальные начала в осуществляемой политике в Украине.

Именно в 1920 г. появилась известная статья Н. Скрыпника «Донбасс и Украина». Ее лейтмотив — пролетарий Украины (в большинстве своем русский, либо русифицированный) должен настойчиво овладевать украинской культурой, украинским языком, пойти навстречу традициям украинского села, но не с тем, чтобы сделать шаг назад, а чтобы сблизиться, слиться с крестьянством, которое составляло подавляющую массу украинской нации) и, вооружая в привычных для него национальных формах передовой, коммунистической идеологией, повести за собой на строительство нового мира.

Заметим, что именно в 1920 г., в марте Украинская коммунистическая партия (боротьбистов) организационно объединилась с КП(б)У, и данный факт был расценен как то, что коммунизм в Украине прочно стал на обе ноги — в интернациональном городе и в преимущественно национальном селе.

Так, еще до принятия известного курса РКП(б) на коренизацию (XII съезд партии, апрель 1923 г.), в республике было многое предвосхищено (по крайней мере в моральном плане) для того, чтобы быть готовыми к осуществлению политики украинизации. И могучий импульс достаточно масштабным, глубинным процессам тут дали два выдающихся политических, общественно-государственных деятеля — В. Винниченко и М. Скрыпник. Если первый шел от национальной идеологии УСДРП к марксистской платформе, то второй — от «чистого», интернационального коммунизма к воплощению его в украинских формах. Это движение, так сказать — на встречном курсе — было весьма символичным и многообещающим.

Надо сказать, что впоследствии КП(б)У с огромным эффектом использовала настроения, таланты, морально-психологическую и идейную готовность к целенаправленным действиям выходцев именно из среды украинских коммунистов — Г. Гринька, А. Шумского, Н. Скрыпника, А. Любченка, когда осуществлялась политика украинизации (1923–1933 гг.). Под их руководством были достигнуты поистине грандиозные, исторические результаты.

К сожалению, следует отметить и то, что в силу различных причин этот богатейший опыт, в общем-то и не имеющий аналога в истории, до сих пор должным образом не оценен. Из него не сделаны надлежащие выводы-уроки, имеющие не узконациональное, но, бесспорно, гораздо более широкое, интернациональное значение.

Осуществление национально-коммунистической политики (точнее, наверное, политического курса с учетом национально-коммунистического компонента)

было прервано в 30-е гг. физическими, силовыми мерами, а не через переубеждение, дискуссии или что-то в этом роде. Широкомасштабный и многообещающий эксперимент не был доведен до конца. Но он, безусловно, имел глубинные корни, объективную детерминацию в самой сущности общественного развития нации, ее стремлений к самореализации. Поэтому и на более поздних этапах, скажем, в годы хрущевской «оттепели», в годы горбачевской перестройки одним из первейших и острейших элементов неудовлетворенности, прорывавшейся в настроении и поведении отдельных индивидумов, их групп и даже организаций, оставалась национальная сфера, точнее те преграды (по большей части искусственные, перестраховочные, искажавшие подлинные принципы интернационализма), которые возникали в основном из-за недопонимания важности сочетания подлинного коммунизма и национальной (украинской) специфики.

Поскольку поучительные уроки из богатейшего, хотя и незавершенного опыта украинского коммунизма наиболее зримо реализовавшемся в политике украинизации, ни в свое время, ни позднее не были сделаны, в значительной степени затруднительным оказался (хотя, естественно, это не единственная причина) поиск и новой модели, точнее обновления Союза ССР, предпринятый во второй половине 80-х гг. прошлого века. Наверное, не в меньшей степени сказалось и нежелание принципиально оценить негативные аспекты национальной политики КПСС, и, не в последнюю очередь, относительно национально-коммунистических идей и их носителей.

Поэтому столь важным и актуальным представляется сегодняшний анализ одного из исторически первых феноменов поиска путей органического сочетания коммунистической идеологии и национального интереса, планов построения социалистического общества с украинской спецификой.

Представляется, что если не в непосредственной, то в несколько отдаленной перспективе, но с неизбежной закономерностью, обязательно возникнут обстоятельства, которые вызовут необходимость решения проблем, во многом сходных с вышеизложенными. Тогда внимание к подобного рода аспектам исторического опыта, его сущностной оценке несомненно возрастет, а уже проделанная работа может оказаться полезной, конструктивной.

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ШАНС ЗАМИРЕННЯ МІЖ УКРАЇНОЮ І РОСІЄЮ — НАДЗВИЧАЙНА ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ УНР ДО МОСКВИ 1919 р.*

Відновлена в ході антигетьманського повстання Українська Народна Республіка відразу ж зіткнулася з величезними труднощами. Майбутнє нації вирішальною мірою залежало від вибору Директорією, як вищим державним органом, суспільно-політичної стратегії та відповідних орієнтацій, планів і тактики дій. Однак запропонувати широким верствам населення привабливу мобілізуючу програму перетворень лідери Української революції не змогли. Суспільна ініціатива дедалі переходила до Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Відроджуючи з допомогою РСФРР радянську владу в Україні, він поширював свій вплив, спрямовував військові дії проти Києва, координував їх із повстаннями проти Директорії, що, у свою чергу, набрали чималих масштабів.

Утрачаючи підтримку українських мас, політичний провід УНР змушений був дедалі покладатися на зовнішні чинники, намагався будь-якою ціною залучити їх для втримання своєї влади. Різновекторність же зусиль, досягаючи антагоністичних меж, не могла не вплинути фатально на долю цієї влади, зрештою, всієї державної організації.

В. Винниченко і В. Чехівський, які еволюціонували вліво і прагнули зреалізувати «трудоий принцип» (і для них це було виявом щирої вірності інтересам трудового народу, відроджуваної нації, Української революції), тривалий час сподівалися на порозуміння з більшовиками, радянською владою. Хоча воєнні дії набрали достатньо виразних обрисів уже на межі 1918 і 1919 рр., Директорія намагалася розв'язати кризу влади передусім дипломатичними засобами.

31 грудня 1918 р., а далі 2 і 4 січня 1919 р. одна за одною до Москви летять радіотелеграми з вимогами негайно припинити силові акції, вивести російські війська з українських територій. Раднарком РСФРР витримав дипломатичну паузу і вперше відповів на претензії уже тоді, коли Харків був радянським, а повстання проти Директорії охоплювало щогодини дедалі нові райони.

6 січня 1919 р. нарком іноземних справ Г. Чичерін направив ноту голові українського уряду В. Чехівському.

* Статтю опубліковано в науковому щорічнику «Україна дипломатична» українською та англійською мовами (К., 2009. — Вип. 10. — С. 375–405).

«Ваші радіотелеграми з 31 грудня та з 2 і 4 січня ми отримали, — повідомлялось у ноті. — Насамперед ми примушені пояснити Вам, що відомості, які Ви маєте у Вашім розпорядженні, не відповідають дійсності. Перечислені Вами військові частини Советської Росії на Україну не посуваються і навіть не стоять близько її кордону. Ніякого війська Російської Соціалістичної Советської Республіки в Україні нема. Військова акція в Україні в цей момент провадиться між військом Директорії і військами Українського Советського Уряду, який є цілком незалежний. Поміж Україною і Советською Росією тепер нема ніяких збройних сутичок»¹.

Російський дипломат відхилив звинувачення у прямій причетності РСФРР до військових дій в Україні і вправно перевів сутність розмови у площину соціального конфлікту, який вибухнув в регіоні через антинародні дії проводу УНР. Перераховуючи репресивні акції влади, передусім військової, що здійснювались іменем Директорії (розгін Харківської ради, заборона зібрань і мітингів як в Харкові, так і в інших місцях; розгони з'їздів селянських рад Харківщини; арешт харківських страйкарів, зокрема комітету залізничників; наказ отамана Харківської губернії під загрозою розстрілу видати за двадцять чотири години проводирів страйку; його ж телеграма командуванню флоту Антанти із заявою, що Директорія поставила собі за мету боротьбу проти більшовиків; видані в Києві накази Директорії щодо заборони всякої агітації, яка йде врозріз з її політикою тощо), Г. Чичерін видавав їх за основну причину виступу трудящих мас України проти національної влади і наголошував на природному прагненні народу до відновлення влади рад:

«Виставлене у Ваших телеграмах бажання знайти мирне поладження може відноситись тільки до конфлікту поміж Директорією і трудовими масами України, які прагнуть заведення советського устрою. Це є та сама боротьба робітного люду за своє повне визволення, що ведеться в Литві, Естонії, Польщі й Білорусі проти класи експлуататорів і гнобителів, як власних, так і чужоземних та проти всіх їхніх прислужників. Рух українських робітничих і селянських мас, який має на меті заведення Советів на українській території, без сумніву й надалі буде вливатися в форму збройної боротьби, доки Директорія буде вживати щодо Советів сучасну тактику насильного придушення»².

Не залишаючи сумнівів у симпатіях прибічникам радянської влади, Г. Чичерін водночас висував звинувачення до Директорії у звертаннях до Антанти про допомогу в боротьбі з Радянською Росією, що, за його словами, намагається знищити національну й державну самостійність України. Кінцівка ж телеграми більше нагадувала ультимативні умови, за яких можна було розраховувати на підхід до дипломатичного розв'язання суперечностей: «Ми чекаємо, — заявляв російський нарком, — щоб наперед переконатись, що Директорія припинила боротьбу проти працюючих мас України та вирішила обороняти її волю проти загрожуючого їй наступу англо-французького і американського імперіалізму.

При цих умовах ми з охотою прийемо в Москві Вашого представника»³.

Зміст і тон російської ноти викликали обурення у керівників УНР. Відтак 9 січня 1919 р. до Москви була направлена відповідь, яку підписали всі члени Директорії і глава уряду В. Чехівський (щоправда, в документі він позначений лише як міністр закордонних справ). В українській ноті, передусім, спростовувались твердження російської сторони про невтручання у внутрішні справи України та відсутність на території останньої збройних сил РСФРР.

«Твердження комісара закордонних справ, ніби на територію України російське військо не вступає, по перевіреним відомостям, є або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою непоінформованістю, — заявляли лідери УНР. — В районі Харкова оперує регулярне військо російської армії. Складається воно переважно з Китайців, Лотишів, Мадярів та по-часті Руських. Звідси й друге твердження комісара справ закордонних, нібито це військо складається з Українців, явно не відповідає дійсності. Це китайсько-лотишське військо, переходячи по території Української Республіки, спустошує села, грабує у селян та всього населення все їхнє майно, складає на вози, вантажить на захоплені поїзди й відправляє в Росію. Представників української народної влади селян, робітників і інтелігенції Лотиші та Китайці розстрілюють без жадного суду, чинячи перед тим над ними звіряче катування, і просуваються в межі Української Республіки, зазіхаючи на життя і майно робітників та селян України. З огляду на те, що сказано вище, лотишсько-китайське військо утримується і формується за кошти Російського Уряду, а з другого боку з огляду на те, що комісар справ закордонних Російської Республіки, який ухиляється від прямої відповіді на поставлене йому Урядом України запитання про мету наступання на Україну, яке провадить російське військо, Директорія Української Народної Республіки востаннє запитує уряд Російської Республіки, що повинно означати це наступання російського війська та його поведіння на території України, як на завойованій землі»⁴.

Асиметрія тверджень в дипломатичних документах — річ поширена. В даному разі як російська, так і українська сторони зайвий раз це блискуче демонстрували. При цьому, крім суто дипломатичної мети (тобто суті справи) документи обох сторін несли очевидне ідейно-пропагандистське навантаження. Останній компонент нерідко перевищував межі розумного, що, врешті, не наближало сторони до розв'язання проблем, а переводило стосунки у площину галасливих, але зовсім неконструктивних дискусій, банальних сварок. Так, надмірна апеляція до чинника «найманих лотишів і китайців» (навіть до самих слів) викликала іронію, однак у запалі полеміки провід Української революції на це зовсім не зважав. Автори ноти заперечували очевидні, добре відомі факти повсюдної боротьби місцевих трудящих за владу рад, і безапеляційно заявляли: «Директорія ясно бачить мету Уряду Народних Комісарів: йому необхідно за допомогою «большевицьких Советів» захопити багату хлібом, вугіллям та іншими продуктами Україну, а також зробити її своєю колонією, якою вона була майже три століття під владою російських імперіялістів. Через те влада в Україні в руках

місцевого дійсно українського народу, головним чином селянства, являється перешкодою для імперіалістичної мети Російського Советського Уряду і тому цей уряд вже заздалегідь не визнає Конгресу Трудового Народу України, віддає його на глум і вважає причиною, що виправдує наступання на Україну.

Директорія Української Народної Республіки доводить до відома всього трудового народу України й усього світу, з якою метою наймані советські Китайці і Лотиші йдуть на Україну, та повторює, що трудовий український народ не дозволить насилувати свою волю — найманим Лотишам та Китайцям він проти ставитиме свою силу і до останньої краплі крові боротиметься проти насильства за право поряdkувати своєю долею»⁵.

Підкресливши кілька разів прагнення керівництва УНР до широкого співіснування з сусідами, українська нота пропонувала уряду РСФРР протягом 48 годин відповісти на питання:

«1. Чи згоден уряд Російської Республіки припинити воєнні операції проти Української Республіки та її трудового народу?

2. Коли згоден, то чи зобов'язується негайно вивести своє військо з території України?»⁶

За умови виконання висунутих вимог Директорія висловлювала готовність до вступу в переговорний процес і відновлення товарообміну. Незгода ж радянської сторони, або відсутність відповіді до 24 години 11 січня 1919 р. розцінювалася б як оголошення війни РСФРР Українській Народній Республіці.

Навіть ті дослідники, які беззастережно на боці Директорії, ніяковіють щодо вад її дипломатичних документів. Утім, частина з них, зокрема М. Стахів, вважають, що на зміст і характер («редакцію») нот впливала позиція В. Винниченка і В. Чехівського⁷.

Офіційна ж Москва вважала за потрібне продовжити гру-дискусію. В направленій до Києва відповіді майже словами попереднього документа доводилося, що твердження Директорії, зокрема про латишів, китайців, угорців — то суцільні вигадки, частково запозичені з арсеналу імперіалістичної, антирадянської пропаганди. Спростовувалися і положення української сторони про те, що за радянську владу виступає лише зросійщений пролетаріат промислових центрів («приходьки» — більшовицькі агенти Москви, величезна меншість народу). Г. Чичерін перераховував численні повстання селянства в усіх губерніях і переконував, що відповідальність за громадянську війну в Україні несе Директорія з її антинародною політикою. Відкидалися як безпідставні спроби керівництва УНР видавати громадянську війну за війну між Україною та радянською Росією⁸.

Водночас нота наркома закордонних справ РСФРР закінчувалася пропозицією: «З огляду на виявлене з боку Директорії бажання полегодити всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо Вашим делегатам прибути в Москву. Не дивлячись на те, що Вашою останньою телеграмою замість того, щоб іти назустріч нашій пропозиції, погрожуєте нам проголошенням війни, ми лишаємося при нашій пропозиції, яка має на меті

усунення сутички між Совєтською Росією та Україною. Підходячим місцем для переговорів ми вважаємо Москву, звідки Ваші делегації, користуючись звичайною недоторканістю й екстериторіальністю, матимуть змогу зноситися по прямому дроту з Директорією»⁹.

Поведінку Раднаркому РСФРР чимало дослідників схильні кваліфікувати як вкрай нециру, як прагнення затягувати якомога довше обмін подібного роду пустопорожніми нотами з показною готовністю вичерпати конфлікт мирними засобами, а насправді використовуючи дипломатичні акції для прикриття продовження військових дій, що склалися однозначно сприятливо на користь Радянської Росії та її союзників всередині України¹⁰.

Думається, це не зовсім так.

Погляньмо, по-перше, на оперативність, з якою зовнішньополітичне відомство РСФРР реагувало на всі звертання проводу УНР. По-друге, через дипломатичну риторику проглядало прагнення домогтися від Директорії легітимізації КП(б)У і входження її до урядової коаліції. Це був би явно безболісніший, «менше затратний» крок до відновлення в Україні влади рад (як не згадати тут про стратегію більшовиків кінця 1917 р.! — і тоді, і на початку 1918 р. вона виглядала привабливою, перспективною). Крім усього іншого, це б дозволило використовувати обмежені збройні сили РСФРР, яка потрапляла у дедалі щільніше кільце фронтів, на критичних напрямках. По-третє, радянська сторона прагнула за всяку ціну знайти в уряді УНР якщо не союзника в боротьбі з оголошеним походом Антанти проти більшовицької Росії, то хоча б спробувати зашкодити ймовірному альянсу між інтервентами й Директорією.

Що ж до останньої, то тут ще раз варто наголосити на певних моментах, які, принаймні для частини вищого державного органа мали принципове значення. Мова про сутнісні орієнтації В. Винниченка — Голови Директорії та В. Чехівського — Голови Ради Народних Міністрів.

В. Винниченко, судячи з усього (особливо переконливі тут щоденникові записи) з величезною відповідальністю аналізував вибух нової кризи в українсько-російських стосунках і болісно шукав шляху відвернення катастрофи на кшталт річної давнини. А що до того йде — він усвідомлював дедалі гостріше й наочніше.

Додавався і ще один достатньо істотний момент. Під впливом поразок Центральної Ради, випробувань нації гетьманщиною і тяжіння мас до більшовицьких гасел В. Винниченко в ті дні прискорив свою світоглядну еволюцію вліво. Для нього трудовий принцип залишався якщо і не тотожним, то близьким до радянського принципу, в усякому разі не був ворожим йому. То ж для нього переговори з Росією були не соломинкою, за яку хапається потопальник, а принциповою лінією на єднання новонароджуваної народної влади (хай у дещо відмінних конкретних утіленнях) проти сил старого світу — проти імперіалізму¹¹. А відтак він не просто готовий був згоджуватися на дипломатичні варіанти розв'язання кризи, а й сам якнайбільше прагнув того.

Що ж до В. Чехівського, то тут крім соціал-демократичної позиції важливе значення, на думку М. Стахіва, мали його релігійні погляди. «Прем'єр Чехівський був не тільки провідним членом Української Соціал-Демократичної Робітничої партії, але також одночасно глибоко віруючим християнином, який пробував переводити християнську мораль також в міждержавних справах, — зауважує історик. — Він дуже боявся відповідальності за продовження оборонної війни України проти російської советської агресії. Коли проф. Ісаак Мазепа переконував його, що ця війна є неухильна, бо Москва має явні імперіалістичні цілі і ніщо її не спинить перед дальшим воєнним походом проти України, хіба тільки повна капітуляція на ласку і неласку Москви, то Чехівський відповів:

«Я маю сумніви, як християнин: чи маю я право посилати на фронт наших козаків на смерть, коли зовсім неясно мені самому, які наслідки для України принесе ця війна. Я сам можу йти на фронт воювати за те, в що я вірю. Але других примушувати — це на мою думку неморально».

Ці погляди в даній ситуації, коли російські більшовицькі армії сунули на Україну червоною хмарою, були не від світу цього. Проте, вони доказують поза всяким сумнівом, що цей прем'єр Уряду УНР справді прагнув миру і напевно не мав ані тіні бажання воювати агресивно проти Росії, бо зрештою таких бажань не мав ніхто: слаба тоді мілітарно Україна могла хіба нападати на мілітарно сильну Росію»¹².

З погляду відзначеного достатньо вмотивованою постає Надзвичайна дипломатична місія Директорії до Москви на чолі з С. Мазуренком. Пов'язані з нею документи збереглися й були опубліковані в спеціальному виданні¹³. Власне, документам передує досить ґрунтовний, виважений, фаховий вступ, який допомагає з'ясувати сутність тогочасного політичного моменту, зумовленість, мотивованість багатьох рішень і кроків, причини колізій, що часом здаються важкозрозумілими тощо¹⁴.

Сучасні історики Р. Симоненко та О. Реєнт слідом за авторитетною думкою добре поінформованих безпосередніх учасників подій¹⁵ виводять саму ідею місії не з ситуативних, кон'юнктурних потреб, а з принципових засад, яких намагалася дотримуватися Директорія з моменту свого створення. Тому витоки контактів керівництва УНР і РСФРР вони вбачають ще у добре відомих переговорах у Києві В. Винниченка з Д. Мануїльським і Х. Раковським восени 1918 р.¹⁶ І то не було випадковістю, чи винятковим епізодом. Адже в ході здійснення місії в Москві С. Мазуренко посилався на факти дипломатичних контактів між ним та Д. Мануїльським з Х. Раковським (хоча підтверджень участі останнього в переговорному процесі немає), які мали місце в листопаді 1918 р. в Гомелі й грудні того ж року у Мінську¹⁷. Йшлося й про те, що це робилося з відома керівництва обох державних утворень і привело до угоди, «зафіксованої в підписаному... акті». Саме цей документ із деякими застереженнями було покладено в основу позиції Директорії на переговорах, а сам акт С. Мазуренко оприлюднив на засіданні мирної конференції¹⁸.

Р. Симоненко і О. Реєнт не лише звертають увагу на ці істотні моменти, а й наводять цікаві витяги з мемуарів М. Рафеса, що проливають додаткове світло на обставини кристалізації позиції керівництва УНР щодо здійснення дипломатичної акції. Крім того, вони надають згаданим фактам і свідченням особливого значення і не забувають про досить прикметне зауваження П. Христюка щодо В. Чехівського: «Головною ціллю В. Чехівського при входженні в кабінет було не допустити до конфлікту між Україною і Сов. Росією, що вже тоді назрівав. Коли конфлікт стався, В. Чехівський прикладав усіх зусиль, щоб ліквідувати його і досягти миру між Україною і Сов. Росією, і вийшов з кабінету, коли сі зусилля не здійснилися»¹⁹. Слід підкреслити, що В. Чехівський був не лише головою уряду, а й міністром закордонних справ.

А відтак обмін різкими нотами між дипломатичними відомствами УНР і РСФРР на початку січня 1919 р. був не стільки формальним приводом для активізації дипломатичних контактів, скільки характерним етапом їх продовження, пошуку не стільки тактичного, скільки стратегічного рішення. Попри грізні, ультимативні вимоги, обопільно включені до документів, підстав для компромісу залишалось все ж достатньо. Принаймні, останні зрештою переважили, коли у зіткнення зійшлися аргументи «за» і «проти» переговорів з Москвою.

Офіційному рішення про сформування надзвичайної місії передували підготовчі наради в урядовому середовищі. За твердженнями М. Рафеса, вони відразу виявили значні суперечності. Зокрема, праві українські партії зовсім не бажали бути причетними до ініціативи лівих сил.

«У середовищі українських урядових сфер відбувалася боротьба, — писав лідер місцевої організації Бунда. — Це були останні дні, коли мала остаточно визначитися орієнтація зовнішньої політики України, а під її впливом і внутрішньої. Голова Ради Міністрів Чехівський розривався між Директорією, що з кожним днем забирала все більше вправо, та Коновальцем, з одного боку, та лівою більшістю ЦК УСДРП — з другого. Поза лаштунками йшли переговори з Антантою, лівому Юрку Мазуренку доручено було організувати делегацію у Москву до Радянської Росії для ліквідації всіх терть. Переговори ці повинні були бути продовженням ще раніше початих переговорів у Гомелі між Семеном Мазуренком, з одного боку, і Раковським та Мануїльським — з другого. Директорія, не враховуючи змін, що відбулися протягом двох місяців, сподівалася, що їй вдасться спекулювати на розходженнях між «опортуністичною» Москвою та «безоглядною» групою П'ятова. Чичерін вітав ініціативу мирних переговорів, що посилює всередині урядових кіл вплив лівих»²⁰.

З січня 1919 р. М. Рафес отримав від Ю. Мазуренка пропозицію взяти участь у «надзвичайній дипломатичній місії, яка повинна негайно виїхати до Москви». Того ж дня Бюро Головного комітету «Бунда» практично ухилилося від участі в урядовій делегації, запропонувавши УСДРП «взяти на себе ініціативу організації соціалістичної делегації до соціалістичних партій РСФРР»²¹.

Позицію очікування зайняла й УПСР. На зустрічі з В. Чехівським 4 січня М. Полоз заявив, що есери готові взяти участь у поїздки до Москви лише з інформаційною метою. Не виявила рішучості і Об'єднана єврейська соціалістична партія, представлена на цій зустрічі Брегманом²².

Окрім іншого, певну недовіру й настороженість політиків викликали розрахунки В. Чехівського про здійснення в ході планованого візиту лінії українського «нейтралітету». З огляду на міжнародне становище УНР, оточеної з усіх боків фронтами могутніх сил із непримиренно-ворожими інтересами й намірами, це видавалося просто нереальним. «Треба було солідаризуватись з одним або з другим фронтом: з власними працюючими масами і Совітською Росією або з українською буржуазією і світовим антантським імперіалізмом» — резюмував з цього приводу П. Христюк²³.

За таких обставин В. Чехівський запропонував надіслати до Москви фактично дві делегації — урядову (офіційну) й громадську (представники українських соціалістичних партій). Щодо офіційної позиції уряду (М. Рафес зауважував, що це була більше особиста точка зору В. Чехівського) голова Ради Народних Міністрів наставляв потенційних посланців до Радянської Росії: «Скажіть у Москві, що ми — соціалісти стоїмо за владу трудового народу, що всю політику визначить наш Трудовий Конгрес. Він же сформує й нове Міністерство. Ми нічого не мали проти групи П'ятакова, як соціально-громадської групи і навіть бажали б їх мати у складі нашого уряду тому, що вони мають вплив на частину робітників. Ми обіцяємо повну свободу всім партіям, в тому числі й б[ільшови]кам, але збройну боротьбу будемо придушувати збройною силою. Ми стоїмо за цілковитий нейтралітет у міжнародних відносинах. Зобов'язання воювати з Антантою ми на себе не беремо, але не допускаємо їхнього десанта. Якщо ж вони намагатимуться нав'язати нам свої буржуазні порядки, ми будемо проти них боротися. Наша боротьба з Антантою залишається переважно дипломатичною. З Доном боремося силою зброї, але лише до наших кордонів, у межі Дону не йдемо. Ми повинні рахуватися з реальною силою. Краснова визнавати не будемо. Від Москви вимагаємо взаємного визнання суверенітету»²⁴.

З приводу наведеного можна висловити хіба що сумніви відносно твердження про інструкції як плід суб'єктивної творчості В. Чехівського. Зокрема, В. Винниченко стверджує: «Директорія дала» голові місії до Москви «наказ обстоювати три головніші пункти: нейтралітет України, оборона проти контрреволюції й наступу Антанти й система совітської влади в формі трудових рад»²⁵. Як видно у викладі М. Рафеса, позиція голови Ради Народних Міністрів лише деталізувала засвідчений В. Винниченко «наказ Директорії».

Сутнісно кореспондується із наведеним й інформація П. Христюка: «Місія мала заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади на Україні, з забезпеченням в радах правильного представництва українського селянства (тобто на систему трудових рад), що Директорія піде на заключення економічного договору й військового союзу з Совітською Росією в цілях боротьби

з російською доброволією і оборони обох республік від наступу антантського війська; в заміну мав бути припинений наступ російського війська на Україну і визнана незалежність Української Республіки з тою верховною владою, яку встановить Трудовий Конгрес».

Певні різночитання у наведених витягах-інформаціях не повинні викликати збентеження: офіційного документа не існує, а процес вироблення узгодженої позиції кожен з авторів запам'ятав по-своєму. Втім, принципових розходжень у вищевикладеному немає. Скільки-небудь істотні відмінності у підходах до наміченого заходу вже на тій стадії було скориговано через зміни у персональному складі учасників місії. Так, спочатку планувалося, що очолить делегацію впливовий член ЦК УСДРП, наближена до В. Винниченка особистість (він був добре освідомлений про контакти останнього з Д. Мануїльським і Раковським восени 1918 р.) Юрій Мазуренко.

Однак, дотримуючись порівняно радикальної, ніж В. Чехівський, платформи, Ю. Мазуренко висунув власне бачення (по суті — умови) виконання доручення: «1) Відміна стану облоги. Легальне існування всіх соціалістичних партій при умові ведення парламентських форм боротьби. Припинення розстрілів комуністів та укр[аїнських] соц[іалістів]-рев[олюціонерів]. 2) Передача на місцях влади Радам трудового народу під контролем комісарів центральної влади. 3) Замість Трудового Конгресу з'їзд Рад трудових депутатів. 4) Боротьба з білогвардійцями. 5) Роззброєння військових частин, які дотримуються контрреволюційного напрямку. 6) Відкрита політика щодо Антанти. 7) Жодних розмов з Красновим, крім ультиматумів. 8) Чистка органів місцевої влади. До створення рад на місцях засновуються ревкоми».

М. Рафес вважав висунуту Ю. Мазуренком програму неприйнятною, твердячи, що «за цих умов міжпартійна соціалістична делегація мала лише одну рацію: кликати Радянську Росію для збройної підтримки у справі повалення Директорії». Відповідно «Бунд» відмовився від участі в поїздки до Москви²⁶.

Не вдаючись тут до мотивації поведінки лідерів Бунда, а остання, як відомо, далеко не завжди збігалася із зусиллями лідерів Української революції (що загалом, природно), варто звернути увагу на відсутність єдності поглядів на мету дипломатичної акції навіть у середовищі здавалося б ідейно близьких діячів. Останнє також цілком зрозуміло для стадії обговорення проекту, однак логічно, повинно було позначитись на підборі відповідних виконавців.

Ю. Мазуренку — одному з провідників «незалежних» в УСДРП — не було довірено очолити делегацію до Москви. На цю роль було покликано Семена Мазуренка, який, хоча також належав до фракції «незалежних», дотримувався дещо поміркованіших поглядів за рідного брата.

Санкція уряду на делегування до радянської Росії надзвичайної дипломатичної місії і виділення на її утримання 120 тис. крб. була ухвалена 4 січня 1919 р.²⁷ 7 січня С. Мазуренкові було видано відповідний документ — «Уповноваження» за підписом Голови Ради Народних Міністрів, міністра закордонних справ

В. Чехівського. 11 січня цей документ було затверджено Директорією і підписано В. Винниченком, С. Петлюрою та П. Чикаленком («за секретаря»)²⁸.

Звертає на себе увагу те, що з відправкою місії не надто поспішали, хоча надані їй керівнику повноваження були достатньо широкими і, як на тогочасний момент зі стрімким розвитком подій, такі, реалізація яких вимагала граничної оперативності: «Правительство Української Народньої Республіки сім уповноважує пана МАЗУРЕНКА Семена Петровича увійти в переговори з Уповноваженими Представниками Правительства Російської Совітської Федеративної Соціалістичної Республіки по всім справам, що торкаються постійних мирних добросусідських зносин між Українською Народньою Республікою та Російською Совітською Федеративною Соціалістичною Республікою, для чого надається пану Мазуренкові право скрізь, де треба буде, виступати від імені правительства Української Народньої Республіки, яко повноправному цього правительства представнику, складати і підписувати прелімінарні умови, які передавати на затвердження свого правительства, робити на словах і на письмі різного змісту заяви, пропозиції, приймати участь в різних засіданнях і нарадах.

Всьому, що п. Мазуренком зроблено буде в межах цього уповноваження, Правительство Української Народньої Республіки повірить і перечити не буде»²⁹.

Російський нарком закордонних справ Г. Чичерін видав С. Мазуренкові як «голови Надзвичайної Дипломатичної Місії Української Директорії» посвідчення, яким гарантувався повний дипломатичний імунітет і пільги, передбачені для осіб відповідного рангу³⁰.

Доки «втрясалися» формальності, спливав дорогоцінний час. Було б, вочевидь, несправедливим вважати, що Директорія того не розуміла, хоча з іншого боку бажано розібратися й у тому, чому вона не форсувала переговорних зусиль, по суті зволікала з активними діями.

Тут можна висловити припущення, що, по-перше, робилися спроби «витиснути» максимум можливого з січневого інтенсивного обміну нотами — по можливості змусити російську сторону хоча б у чомусь, хоча б у моральному плані визнати неправомірність своєї позиції втручання у внутрішні справи України, виговорити поступки, і в такий спосіб отримати підсилення своєї висхідної бази на переговорах. По-друге, явно зондувалася позиція урядів Антанти, уособлена командуванням інтервенційного корпусу, в ставленні до розгортання російсько-українського конфлікту. М. Рафес, зокрема, вважав, що згадані демарші мали «характер запрошення Антанти надіслати військову допомогу проти більшовиків»³¹.

Однак усе назване могла переважити внутрішня суперечність в Директорії, українському проводі взагалі у питаннях вибору зовнішньополітичних орієнтацій. При всій вагомості посад, які займали В. Винниченко й В. Чехівський, не можна сказати, що вони мали вирішальну перевагу при виробленні й здійсненні державницького курсу. І справа тут не лише у тому, що уряд практично був

позбавлений важелів для впливу на міжнародні справи (дехто вважає, що В. Винниченко передбачливо зосередив ці функції в своїх руках). В умовах громадянської війни вплив військових («людини з рушницею») на всі сфери суспільного життя велетенськи зріс. Ось тут і далася взнаки позиція С. Петлюри та його військового оточення (отаманів). «Зворотною стороною» прихильності до Антанти була ворожість щодо РСФРР.

«Побачивши, що більшість Директорії й голова Ради Міністрів рішуче беруться до миру з більшовиками й навіть для цього послали спеціальну місію, балбачанівці й петлюрівці починають робити всякі заходи, щоб той мир зірвати», — відзначав В. Винниченко³².

Голова Директорії вважав, що для досягнення своєї мети отамани готові були на все, а сам М. Болбочан, окрім численних дезінформацій про масштаби воєнних акцій з боку Радянської Росії, вдався до зрадницьких дій, щоб вплинути на керівництво УНР. Це він направив до Києва кілька старшин і соціал-демократа С. Тимошенка з вимогою негайного проголошення війни Росії. С. Петлюра разом з С. Тимошенком з'явилися до Директорії «й майже з кулаками, з риданням у голосі, з побілілими тремтячими губами (С. Тимошенко) вимагають у неї оповіщення війни Російській Совітській Республіці».

Для чого?! Адже ми фактично воюємо з нею. Бийтеся, воюйте, навіщо ж оголошувати війну, коли ми хочемо миритись, коли послано делегацію для того?»³³

Аргументація посланців отаманів була в чомусь штучною, надуманою: «...Без оповіщення війни козаки не можуть битися. Вони не знають, чи російські більшовики вороги нам чи приятелі. Це мовчання Директорії ослабляє дух наших військ, спиняє їхній запал і надає сміливості й жорстокості большевикам. Чи знає Директорія, які страхиття там робляться. Чи знає вона, що вона робить злочинство супроти нашої державности, не оповіщаючи війни? Мiroва делегація? А яка гарантія, що большевики хотять миритись, що це не з їхнього боку хитрість, щоб ослабити дух наших військ? Чом вони перемирря не пропонують, а тільки переговори?»³⁴

Не варто зупинятися на подібній «дипломатії, шитій чорними нитками» (принципові моменти старанно замовчуються при всілякому роздмухуванні другорядних, похідних). Справжнє призначення наведених пасажів стає зрозумілим, коли, зрештою висловлюється, ніби «між іншим» теза: «*Крім того* (виділено мною. — В. С.): ми не маємо зброї, амуніції. Антанта нам може продати (а може й ні? — В. С.). Але вона *хоче мати гарантію*, що ми не большевики, що ми тою зброєю не будемо її саму бити. Отже оповіщенням війни ми покажемо, що нам зброя потрібна *проти російських імперіалістів*»³⁵.

Чи варто пояснювати, що сутність вкладеного в слова «*крім того*» значно переважає вищенаведену словотворчість? Хіба що виникають природні питання про те, звідки відомо було про гарантії, яких вимагала Антанта, кому вона їх адресувала?

Адже у «Відродженні нації» та й пізніше В. Винниченко не раз категорично стверджував, що офіційних переговорів Директорії з представниками Антанти аж до його відставки 10 лютого 1919 р. не було. Були ж персональні акції правих елементів, серед них — отамана П. Болбочана, послужлива телеграма якого до військового командування інтервенціоністським корпусом дала підстави РНК звинуватити українську владу в запродавстві³⁶.

На підтвердження своєї щирості В. Винниченко наводить навіть витяг із власного щоденника: «30.1.19. Есери страшенно заклопотані новою «авантюрою» Директорії. Перша авантюра було повстання. Тоді вони хапали нас за поли, кричали на гвалт і вимагали від Нац. Союзу, щоб він заборонив нам усякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони гвалтують, що ми робимо виступ проти буржуазії. Ці кабінетно-газетні люди люблять уважати себе за мудрих, розважних політиків. Учора вони (лідер партії есерів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, внаслідок чого допустити по Україні «невеличкі» антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно й мало не вигнав їх з кабінету»³⁷.

Насправді ж, коли Директорія перебувала у Вінниці ще першого разу (на початку грудня 1918 р.), то від імені С. Петлюри П. Болбочан вступив у контакти з французами. Звісно, для налагодження стосунків важливою умовою було недопущення замирення з радянською Росією.

Переговори емісарів Директорії з представниками Антанти І. Мазепа назвав «одеською авантюрою» і покладав відповідальність за них не лише на французького консула Е. Енно, який для того не мав офіційних повноважень, але й на С. Петлюру, який про це знав, однак намагався домогтися свого будь-якою ціною, навіть заплісуючи очі на негідну поведінку партнерів³⁸.

Повертаючись же до здійсненого отаманами тиску на Директорію, слід звернути увагу на те, що «дипломатичними аргументами» справа не обмежилася. С. Петлюра й С. Тищенко вдалися до неприкритого шантажу, заявивши: «Коли Директорія не оповістить війни (РСФРР. — В. С.), то представники харківського фронту заявляють, що складають з себе всяку відповідальність за той фронт і не ручаються, що через два-три тижні під Києвом не будуть китайські війська»³⁹.

Згаданий перспективі отамани все одно не завадили б (що й підтвердять ближчі події). Однак наведена погроза дуже характерна для розуміння внутрішніх стосунків в Директорії, де В. Винниченко, як не раз траплялося в його долі, виявився в повній ізоляції. І «не маючи не те що фактичної влади, — наголошує він, — але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими знавцями домагання, мусів згодитись і він на офіційне оповіщення фактично веденої війни. Все одно оповіщено чи не оповіщено, а коли делегація заключить мир, то війну буде спинено»⁴⁰.

Війну РСФСР офіційно було оголошено 16 січня 1919 р. І лише наступного дня відбулася перша зустріч Надзвичайної дипломатичної місії УНР (С. Мазуренка, М. Полоза, Ю. Ярослава) з російською делегацією. Привертає увагу поважний склад московських представників. Окрім наркома закордонних справ Г. Чичеріна, його заступника — Л. Карахана у переговорах взяв участь і надалі весь час був ключовою постаттю Д. Мануїльський, що за 1918 р. став «фахівцем» з українського питання. В засіданнях і надалі постійну участь брали представники Вищої ради народного господарства В. Менжинський та Л. Красін, а також офіційний представник РНК, комісаріату у справах національностей, Каменський. Думається, то було не бюрократичною показухою, а спробою підкреслити важливість зустрічі, бажанням оперативно вийти на вирішення міждержавних проблем, зокрема досягнення повноцінного договору, який би охоплював якомога ширший спектр стосунків — від політичних і воєнних до економічно-господарських.

Правда, первісна пропозиція радянської сторони розглядати зібрання як нараду представників керівних політичних партій в урядах двох республік (РКП(б) і УСДРП) була відхилена С. Мазуренком. Натомість було домовлено про те, що переговори мають урядовий, державний статус⁴¹.

В основу переговорів місія УНР запропонувала покласти положення:

- 1) визнання повного нейтралітету суверенної УНР;
- 2) повне невтручання уряду РСФРР у внутрішні справи України;
- 3) точне визначення ставлення радянської Росії до повстанських військ, що оперують в Україні;
- 4) УНР зобов'язується, що не допустить на своїй території військових частин і перекидання військ, ворожих радянській Росії, теренами України⁴².

В оголошених представником УПСР М. Полозом побажаннях на засіданні 19 січня зазначені пункти були дещо конкретизовані й доповнені вимогами:

- уряд РСФРР зобов'язується негайно відкликати з України всі свої війська;
- РНК РСР приймає на себе роль мирного посередника між урядом УНР і Тимчасовим робітничо-селянським урядом України;
- уряд УНР вживе найрішучіших воєнних заходів для очищення території України від банд Краснова й донських козаків;
- уряд УНР заявляє про намір відразу ж після припинення громадянської війни нарівні з іншими соціалістичними партіями легалізувати КП(б)У, надати їй свободу пропаганди своєї ідеології в рамках парламентської боротьби;
- уряд УНР пропонує уряду РСФРР негайно відновити консульські установи й налагодити товарообмін на умовах, «вироблених мирною конференцією Шелухіна-Раковського»⁴³.

Кваліфікованіше вибудовувавши тактику поведінки на переговорах, Д. Мануїльський та його колеги змогли спочатку вивідати всі можливі компроміси, на які здатна була піти українська сторона. Відхиливши претензії останньої, зокрема, про втручання у внутрішні справи УНР за допомогою військ тощо,

вони почали методично, часом гнучко, часом твердо домагатися прийняття своєї платформи.

Так, 23 січня Д. Мануїльський виклав вимогу негайного створення наступального союзу між УНР і РСФРР «на Краснова, Антанту і Кримську реакцію. Що ж до внутрішньої політики, то тов. Мануїльський наполягає, щоб питання про владу на Україні було розв'язане Всеукраїнським з'їздом Рад на тих же виборчих підставах, як і в Радянській Російській республіці. Тільки на цих основах уряд Радянської Росії готовий приступити в якості посередника в справі примирення сторін, які борються на Україні»⁴⁴.

Звісно, така лінія викликала спротив з боку дипломатів УНР. Спростовуючи в ході затяжних дебатів аргументацію російської сторони, С. Мазуренко у розпачі вказав представникам РСФРР, «що вони, вимагаючи від уряду УНР оголошення війни Україною Антанті, Дону і Криму — встановлення диктатури робітничого пролетаріату, в той же час зі свого боку позитивно нічого не пропонують і не дають УНР, за винятком порад, за одержанням яких зовсім не було необхідності приїжджати до Москви Дипломатичної Місії»⁴⁵.

Хоча наведені слова не належать до шедеврів дипломатичного красномовства, українська позиція тут заявлена гранично чітко й безкомпромісно. Причин до хвилювання додавало й те, що російські представники з кожною новою зустріччю додавали інформацій про поразки Директорії й успіхи в Україні радянської влади. Не маючи достовірних відомостей про дійсний стан справ, українські представники почали підозрювати, що офіційна Москва свідомо затягує переговори. «Ми сидимо тут уже два тижні і до жодних певних висновків до цього часу не дійшли, — заявив С. Мазуренко на нараді 27 січня. — Нам необхідно встановити контакт взаємної довіри і негайно розв'язати найнагальніші питання, які не терплять відстрочки. Без цього ми не можемо продовжити спільну роботу і нашим зволіканням тільки посилюємо анархію на Україні»⁴⁶.

І зовсім уже відкидаючи будь-які дипломатичні канони й умовності, голова Надзвичайної місії УНР висловив впевненість, що продовження переговорів у попередньому руслі безперспективне через очевидну їх безкорисність. «Ми зі свого боку вносили весь час цілком певні пропозиції, а від Вас я ще жодних пропозицій не чув, — з роздраженням говорив він. — Ті ж розмови, які ми вели на попередніх засіданнях, це лише вимагало від нас капітуляції. Давайте раз і назавжди відкинемо дипломатію вбік і скажемо один-одному: Чого Ви хочете від нас і на що ми можемо розраховувати від Вас. Адже для того, щоб розмовляти про ті предмети, про які ми вели мову на попередніх засіданнях, нам зовсім не потрібно було їхати сюди. Ми могли всі ці питання вирішити там на місці з П'ятаковим і його друзями»⁴⁷.

Українці висловили побажання перенести місце переговорів поближче до міждержавного кордону, зокрема в Харків або Гомель⁴⁸, щоб полегшити одержання інформації від державних центрів УНР.

Тут, мабуть, доречно висловити міркування щодо причин виникнення дисгармонійної ситуації на переговорах, хоча обидві сторони, здається, щиро прагнули пришвидшення порозуміння. В усякому разі, представники російського уряду Д. Мануїльський, Каменський, В. Менжинський, Л. Красін намагалися переконати своїх візаві в тому, що у них немає причин штучно затягувати процес домовленостей. Їм можна в даному разі довіряти. Не розкриваючи причин прагнення до порозуміння, вони насправді виходили з того, що, не маючи належних військових сил, радянська Росія стояла перед перспективою величезних, надскладних випробувань — на допомогу її ворогам приходила наймогутніша на той час мілітарна сила в світі — Антанта. То ж виключити з кільця фронтів, яке дедалі стискалося, хоч одну ланку (Україна потенційно могла нею бути та й власне вже була після 16 січня 1919 р.), а ще більше — схилити до нейтралітету, а то й краще — до співдії — значило здобути чималу й притому безкровну, мало-затратну перемогу.

На що ж могли посперечатись у публічних переговорах постійно російські дипломати — це на зміну ситуації в Україні. Об'єктивне неухильне падіння авторитету, впливу влади Директорії викликало природне питання — наскільки реальною є ця сила і як далеко варто заходити в розрахунках на співдію з нею? Звичайно, у створенні протиантантської і протидобровольчої коаліції вбачалась геополітична перспектива. Однак свої переваги могла мати і ставка на радянські, більшовицькі сили в Україні, що дедалі зміцнювалися, завойовували все міцніші позиції, брали під контроль нові й нові території.

Схоже, що московський центр вагався, або ще тільки визначався у тому, який із двох варіантів прийнятніший, «виграшніший». А керівництво КП(б)У, РНК України, знаючи, що контакти з посланцями Директорії для В. Леніна, його однопідданих — то не гра, не імітація ділових стосунків, з підозрою і ревністю ставилися до самої ідеї, тим більше — факту переговорів. Вони розуміли, що у ЦК РКП(б), РНК РСФРР своя стратегія, метою і стрижнем якої було збереження влади рад і що з цього погляду поведінка лідерів КП(б)У, для яких інтереси українських трудящих були головними ми, не у всьому збігалася із загальнопартийним, загальнорадянським курсом, «органічно вписувалась у нього», маючи цілком природні регіональні й національні відмінності. Як і в момент створення КП(б)У, організації антигетьманських повстань, створення Тимчасового робітничо-селянського уряду знову виявлялися суперечності між «центром і місцями». Більшовицький центр водночас бажав, з одного боку, найрішучішої перемоги місцевих комуністичних сил в Україні, а з другого — остерігався, що їхня боротьба може прискорити конфлікт, відкрите зіткнення зі світовими імперіалістичними силами, передбачити результат якого було дуже непросто. В усякому разі — переконливих аргументів на користь досягнення переможного варіанту було небагато.

Можливо тому, не маючи впевненості у котрійсь із альтернатив, російська сторона здійснила спробу залучити у переговорний процес представників

радянського уряду України, зокрема Г. П'ятакова⁴⁹. Останній разом з Я. Дробнісом справді прибув наприкінці січня 1919 р. до Москви, однак проігнорували запрошення на нараду, оскільки, за словами Д. Мануїльського, стояли на «непримиренній позиції»⁵⁰. Представник уряду РСФРР сподівався ще переконати їх змінити точку зору. «Але, якщо вони рішуче відмовляться взяти участь у наших роботах, — зауважив Д. Мануїльський, — то наша партія наполягатиме на їх відкликанні. Тоді, — продовжив він, — ми викличемо з Харкова Х. Г. Раковського, котрий туди був посланий для підсилення прибічників угоди з Директорією»⁵¹.

Останнє твердження було швидше за все «дипломатичним перебільшенням». Обставини заміни Г. П'ятакова на Х. Раковського на посаді голови радянського уряду України полягали в іншому, на момент здійснення згаданої трансформації далекими від сутності й характеру тих процесів, на які посилався вправний дипломат.

Однак тут важливо усвідомлювати, що радянська сторона мала можливості для маневру. Варіюючи пропозиції (непорушними залишалися вимоги запровадження в Україні радянської влади й створення єдиного командування для радянських і унерівських збройних сил), Д. Мануїльський, В. Менжинський, Б. Красін враховували швидкоплинну кон'юнктуру.

Посланці ж України дедалі більше потерпали від практичної ізоляції, в яку потрапили з приїздом до Москви. Їм не вдавалося знестися з Директорією по прямому дроту чи радіотелеграфом. Вони не могли повідомити про досягнуті домовленості, одержати інструкції щодо дальших кроків, допустимих компромісів і т. ін. Не допомогло навіть втручання на високому наркомівському рівні. Київ упродовж тижнів абсолютно не реагував ні на які звернення⁵².

Тоді голова місії С. Мазуренко погодився на відрядження до Києва кур'єра, хоч і вважав, що в такий спосіб дуже важко предметно розв'язувати проблеми, що виникали на переговорах. Хто виконував роль кур'єра місії, з'ясувати не вдалося. Він виїхав з Гомеля і дістався до Дарниці, зайнятої на той час радянськими військами. Однак переїхати на правий берег Дніпра йому не судилося. Потяг, у якому посланець намагався добратися до Києва, незважаючи на великий білий прапор парламентаря, посилено — «ураганно» обстрілювався гарматним вогнем⁵³. Природно, і засоби зв'язку і зброя знаходилися під контролем військових, якими керував С. Петлюра. «Не будучи навіть отаманом, можна зрозуміти, що окремий паровоз та ще під білим прапором не може загрожувати фронтові й його можна підпустити до себе без усякого ризику й страху за військову справу, — роз'ясняв ситуацію В. Винниченко. — Отже значить його не підпускали не через це? А через що?

То знала тільки отаманська влада»⁵⁴.

Зіставляючи всю історію з домаганнями С. Петлюри оголошення війни РСФРР, з отаманськими перешкодами у здійсненні дипломатичної місії до Москви, Голова Директорії дійшов до важливих, однак дуже невтішних висновків. Пригадавши,

що офіційне оголошення війни північному сусіду було зроблено 16 січня 1919 р., В. Винниченко продовжує: «А 1 лютого, себто як раз через обіцяних отаманами два тижні, повстанські українські війська, підпоможнені регулярними російськими військами були вже під Києвом. Оголошення війни не підняло духу. Отаманам важно було видерти те оповіщення війни не з військових мотивів, а з політичних. Оповіщаючи війну, вони були більш певні, що до миру не прийде, а, значить, не буде радянської, дійсно народньої влади, яка не потерпить сваволі й усіх гидот отаманів.

Таким чином ці дві сили, — п'ятаковщина й отаманщина, — досягли свого: одна потягла Раду Народних Комісарів у руський націоналізм та імперіалізм, а друга потягла Директорію в контрреволюцію й у жорстокі лапи антантського імперіалізму»⁵⁵.

Висновок багатоаспектний, достатньо категоричний, можливо, не у всіх складових безспірний. Однак в сенсі розуміння сюжету, який розглядається, важко не погодитися з тим, що за відтворених обставин досягти загального позитивного результату в Москві було елементарно неможливо.

Тож, виходячи з об'єктивного стану справ, передусім усвідомлення того, що захоплення Києва червоними було справою ближчих днів, С. Мазуренко і М. Полоз 1 лютого 1919 р. запропонували оголосити перемир'я на фронті як передумову продовження переговорів про мир⁵⁶.

А на наступному засіданні, 4 лютого, було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити в Україну — урядам УНР і радянської України. Його зміст зводився до такого:

Уряд РСФРР погоджувався виступити в ролі посередника між двома урядами, що вели боротьбу в Україні, на таких умовах:

- Визнання Директорією принципа влади рад на Україні;
- Визнання нейтралітета України з активним його захистом супроти будь-якого іноземного втручання, яке порушує цей нейтралітет;
- Спільна боротьба проти контрреволюції;
- Перемир'я на час мирних переговорів⁵⁷.

Навколо даного документа в історіографії «ламалося немало списів». Причиною послужили дотичні до проблеми сюжету у їх відтворенні через чотири десятиліття В. Винниченко. Колишній Голова Директорії у «Заповіті борцям за визволення» твердив, що «після довгих і гарячих дебатів у Центральному Комітеті й Політбюро РКП Ленінові вдалося перемогти противників миру з Україною і схилити більшість керівних органів компартії прийняти наші умови. Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головою советського уряду В. Леніним та Наркомом закордонних справ Чичеріним, а з боку Української Держави — головою української делегації — Семеном Мазуренком»⁵⁸.

Можливо, з роками В. Винниченко просто призабув деталі і прифантазував деякі моменти, що видаються неправдоподібними. Вищенаведена домовленість,

що телеграфно була відправлена в Україну, він видає за підписаний договір. І хоча В. Винниченко переконує, що в 1920 р. під час звіту йому в Москві С. Мазуренко доповідав «про підписаний договір»⁵⁹, що цей факт офіційно підтверджували й Г. Чичерін і члени Політбюро⁶⁰, тексту договору (чи якогось його варіанту, окрім вищенаведеного тексту телеграми), до цього часу ніхто не бачив. Це тим більше дивно, що В. Винниченко стверджує, нібито документ підписали В. Ленін, Г. Чичерін і С. Мазуренко. В біохроніці В. Леніна такого факту не зафіксовано. Та й навряд чи він взагалі міг бути. Хоча в революційний час не надто дотримувались правових, дипломатичних канонів, видається надто мало ймовірним, щоб радянська охорона пішла на таку вражаючу «протокольну» асиметрію: погодитися поставити під надважливим державним документом підписи глави уряду держави і глави надзвичайної місії, просто не наділеного відповідними повноваженнями. Останнє підтверджується як документом, виданим С. Мазуренкові, так і його неодноразовими покликаннями на те, що він не має змоги продовжувати переговори, не знаючи, що йому в конкретних обставинах може дозволити офіційний Київ. Зокрема, погоджуючись на відправку в Україну телеграми з досягнутими умовами, С. Мазуренко попросив В. Менжинського «передати офіційну заяву Російському Радянському Уряду про те, що він, Мазуренко, не має повноважень Директорії вести переговори з урядом Раковського-Пятакова і що після падіння Києва він, Мазуренко, складає з себе відповідальність за можливість виконання вищевказаного повноваження. Т. Мазуренко заявляє що Місія УНР просить призупинити подальші переговори аж до отримання директив від свого Уряду»⁶¹.

Що ж до В. Леніна, то не лише невідомо про його пряму причетність до переговорів, підготовки підсумкового документа, а й до боротьби, яка неначебто мала місце в Політбюро ЦК РКП(б) з українських проблем. Знову-таки відомо лише про те, що лідери КП(б)У й радянського уряду України виявляли певну незгоду з лінією поведінки офіційної Москви, допускали, навіть, часом непослух, який детермінувався логікою розвитку подій в Україні. Так що й тут В. Винниченко, вочевидь, дещо змішав акценти.

Не все точно і з передачею того, як і чому договір не потрапив до рук Директорії. За версією В. Винниченка, С. Мазуренко передав текст документа телеграфом до Києва і «попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С. Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорію про це не повідомив і ратифікації договору, звісно, не сталося. С. Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її. Він хотів вернутись на Україну, щоб особисто привезти заключений договір, але з наказу Головного Отамана С. Петлюри його на кордоні не було пущено в Україну. І таким чином цей величезної ваги для нашої державності акт було сховано від українства і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не діждавшись ратифікації мирного пакту, зважаючи мовчання Директорії за небажання миру, відновила воєнні дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витиснула її за межі України та Польщі»⁶².

До цього колишній Голова Директорії додає, що він довідався пізніше, чому залишений петлюрівськими військами Київ «більше тижня» не займався червоними, що це було зроблено за наказом Москви «не порушувати перемир'я, ждати кінця мирових переговорів»⁶³.

Знову багато які моменти не відповідають дійсності (особиста подорож С. Мазуренка до Києва, хоча він не відлучався з Москви), або не можуть бути підтверджені (вчинки С. Петлюри, накази Москви). Є й хронологічні незбігання: готовий договір не міг ні передаватися телеграмою для ратифікації до Києва, ні бути відправленим із посланцем, оскільки його фізично просто не існувало до 4 лютого 1919 р.

Не хочеться підозрювати В. Винниченка у політичній наївності, чи ж то звинувачувати у свідомій, прагматичній фальсифікації подій, однак деякі його твердження зрозуміти, пояснити важко. Так, скажімо, він продовжував рішуче наполягати на тому, що підписаний між посланцем УНР і керівництвом РСФРР в лютому 1919 р. договір, стрижнем якого було визнання незалежності України, не просто існував, але й розцінювався В. Леніним його прибічниками влітку 1920 р. як реально чинний документ. А відтак і його, В. Винниченка, візит, переговори з партійно-радянським керівництвом Росії в 1920 р. були прямим результатом визнання ЦК РКП(б), РНК РСФРР договору з Директорією (це тоді, коли практично на всій території України була радянська влада).

Власну ж незговірливість, чи то пак принциповість, прагнення вибороти реальні важелі для українізації республіки В. Винниченко розцінює як привід, з якого скористалися Л. Троцький, його прибічники і домоглися перемоги над поміркованою щодо України позицією В. Леніна, змогли дезавувувати досягнуті в лютому 1919 р. українсько-російські домовленості⁶⁴.

Однак повернемося до подій, пов'язаних із діяльністю місії С. Мазуренка, і звернемо увагу на такі моменти.

На вже згаданому засіданні переговорників 4 лютого 1919 р. В. Менжинський від імені російської делегації заявив про згоду перенести подальшу роботу до Харкова й пообіцяв негайно передати зміст домовленостей «до відома Директорії й уряду Раковського-Пятакова»⁶⁵.

Невідомо, чи дійшов документ у московському варіанті до Вінниці, а якщо й дійшов, то чи потрапив до рук Голови Директорії. Достеменно відомо, що зі змістом угоди, доповненої харківським РНК і підписаної Х. Раковським, зміг першим ознайомитися член Директорії Ф. Швець аж 10 лютого 1919 р.

У переданому з Харкова документі відразу повідомлялося про згоду на порозуміння з Директорією з посередництва РНК РСФРР і на вироблених у Москві засадах: «Українське Робітниче-Селянське Правительство прийняло братське посередництво Російського Советського Правительства щодо порозуміння з Директорією (про це офіційно було повідомлено наркомат закордонних справ РСФРР⁶⁶) при умові признання таких принципів:

- 1) Директорія визнає советську владу в Україні;

2) Суворая неутральність України з активною обороною проти військ Антанти, Денікіна, Краснова і Пятакова;

3) Спільна боротьба проти контрреволюції.

Ця підстава була прийнята Вашою надзвичайною місією під проводом т. Мазуренка і її Російське Советське Правительство передало шляхом радіо як нам, так і Директорії. Ми вже заявили згоду на прийняття тієї плятформи, а також на перенесення переговорів до Харкова з проханням передати Вашій надзвичайній комісії в Москві, що вона на території Української Советської Республіки буде користуватися всіми гарантіями дипломатичної незайманості і можливістью тримати зв'язок із Директорією»⁶⁷.

Далі в документі додавалась оцінка тих процесів, найостанніших подій, які, з погляду радянського уряду України, мали бути врахованими при підході до надісланої угоди:

«Здобуття Києва українськими регулярними советськими військами, перехід на бік советської влади відділів (отамана) Григорієва і інших військових республіканських сил, загальне повстання по всій ще не визволеній Україні під гаслом советської влади очевидно доказують, що робітники і селяни України рішуче стоять на боці советської влади. Ми переконані, що перед цим переконливим фактом Ви будете уважати дальший пролив крови безцільним і безкорисним. Дальший спротив наших [має бути: Ваших] військ тільки затягає громадянську війну та улегшує завдання імперіалістів, які захопили частину української території не тільки на побережжі Чорного моря, але і в Басарабії та на Буковині, збільшуючи економічну руїну, розвалюючи транспорт і затримуючи справу відбудови економічних сил соціалістичного будівництва в Україні»⁶⁸.

Закінчувалася телеграма пропозиціями-запевненнями, що походили безпосередньо від РНК України: «Тому ми прекладаєм з нашого боку продовжувати переговори, що почалися в Москві, тепер у Харкові на підставі признання советської влади, конкретна організація якої повинна бути завданням Третього Українського З'їзду Советів. З нашого боку потверджуємо гарантію повної незайманості Вашої делегації, якщо Директорія признає Тимчасове Робітниче-Селянське Правительство в Україні; одночасно зобов'язуємося забезпечити повну особисту безпеку членів Уряду Директорії, а також вільну діяльність партій, що входять до нього. Предсідник Тимчасового Робітниче-Селянського Правительства України, комісар для зовнішніх справ Раковський»⁶⁹.

Ознайомлений з посланням Х. Раковського В. Винниченко, що вже залишав свою посаду в Директорії на вимогу представників Антанти, відреагував українськ бурхливо. Особливо його обурили слова Голови РНК про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, українській землі. Можливо, через емоції, що переповнювали В. Винниченка, який потрапив справді у відчайдушну ситуацію, він і не помітив, що, крім положень, які приписали в Харкові, в основі то був той самий документ, на який місія С. Мазуренка погодилась у Москві.

Якщо телеграму Х. Раковського з гнівом відкинув В. Винниченко, то, звісно, ще неприйнятнішою вона була для С. Петлюри, його прихильників-отаманів, які від самого початку були проти будь-яких контактів і домовленостей із Москвою.

Місія С. Мазуренка залишалася ще деякий час в столиці РСФРР (телеграма про її відкликання 5 лютого була зразу дезувайована⁷⁰). Керівник надзвичайного посольства, можливо, не знаючи про реакцію з Вінниці, 19 лютого 1919 р. повідомляв Директорію про від'їзд в Україну посланців РНК РСФРР В. Менжинського й Бельгова, а також секретаря місії Ю. Ярослава для звіту про хід переговорів⁷¹. При цьому С. Мазуренко знайшов за потрібне наголосити: «Місія, засвідчуючи надзвичайно сприятливу ситуацію для здійснення влади Українських робітничо-селянських рад, настійно радить прийняти посередництво Ради Народних Комісарів»⁷².

23 лютого голова Надзвичайної місії до РСФСР направив міністру закордонних справ УНР звіт про свою роботу, лейтмотив якого полягав у необхідності продовження мирних зусиль: «Українська Дипломатична Місія в Москві має за честь повідомити Вас, що сучасний мент Місія признає найліпшим для переговорів з Російсько-Харківським Урядом про ліквідацію громадянської боротьби на Україні.

«За останні часи Російський Совнарком приймає всі заходи, щоб установити мир со всіма Державами включно із Україною. Небезпека внутрішніх справ: голод, хворості, безнадійне становище торгу і промисловості, а також і транспорту примушує Совнарком ітти на всякі заходи з Державами, щоб тільки захистити завоювання революції від реакції правих сил. Цей погляд суспільної боротьби проти правих сил реакції тепер об'єднує тут всі соціалістичні партії, котрі закликають до згоди і Директорію, як владу на Україні дійсно соціалістичну і демократичну. Всі щиро бажають, щоб наш уряд знов не зробив помилки і не накликав на себе, а також і на всю останню Росію великого лиха закликом чужоземних сил на Україну»⁷³.

Серед інших аргументів С. Мазуренко виділив прибуття до Москви представників II Інтернаціоналу («Бернської соціалістичної конференції») і заплановану на Принцевих островах міжнародну конференцію за участю всіх сил, які воювали на теренах колишньої Російської імперії. Раднарком РСФСР був дуже зацікавлений у тому, щоб не лише демонструвати свою миролюбність, а й доводити її світовій громадськості реальними справами. Тому, на думку С. Мазуренка, — «за нашу Місію від незалежної України вони зараз ухватились обома руками, щоб показати Європі, що більшовики не вороги дійсної демократії і не насилують самовизначення нації.

Народний Комісар Чичерін дуже захвилювався, як почув, що Місія хоче од'їздить до Гомеля, щоб там чекать директив від свого уряду. Він упросив Місію не покидати Москви, а навпаки: знову прохати Директорію почати мирові переговори, щоб най скоріше ліквідувать війну на Україні. По згоді з Наркомом Чичеріним Місія і послала Вам свої послідні радіо від 19 та 20 лютого.

З свого боку зараз Місія одноголосно признала, що престиж незалежної Української Народньої Республіки власне диктує, щоб ні в якому разі зв'язки з Східською Росією не поривать. Місія своїм існуванням тут скаже делегатам Європи, що Україна є дійсно суверенна демократична і соціалістична республіка. Місія прохає уряд і Директорію вірити, що вона приложе всі свої сили, щоб найліпше скористувати міжнародну ситуацію і захистити права вільної незалежної України»⁷⁴.

Відповіді на свої послання С. Мазуренко не отримав. Натомість надійшли розпорядження Директорії про призначення С. Мазуренка керівником дипломатичної місії до Скандинавії. До місії було включено і Ю. Ярослав⁷⁵, яким російська охорона з усім дипломатичним тактом забезпечила повне сприяння для виконання доручення уряду УНР⁷⁶.

Так, витративши немало зусиль для розв'язання надскладної проблеми, посланці України змушені були змиритися з тим, що це, зрештою, виявилось нікому не потрібним. Уже через кілька місяців С. Мазуренко в листі до міністра закордонних справ УНР дуже стисло передав всю історію здійснення місії до Москви. І через дипломатично-стриманий, по суті бюрократично-чиновничий тон проглядає почуття жалю за втрачені можливості, нереалізовану альтернативу, які могли серйозно вплинути на долю України, надати їй народу зовсім іншого вектора розвитку. С. Мазуренко констатував:

«Російська Східська влада, як відомо, є влада партії комуністів, котра цілком проваде диктатуру пролетаріата. Лідер партії і Голова східського Уряду — Володимир Ульянов-Ленін добре розуміє, що диктатурою одного лише Російського пролетаріату не збудуєш комуністичну Державу. Він шукає союзників, як у себе, наприклад серед селянства, так і за кордоном. Але до цієї «соглашательської» політики Леніна вороже відносяться інші конкуренти за лідерство в партії. Троцький і Сталін в Росії. П'ятаков і Бубнов на Україні не раз провалювали на колегіальних зібраннях комуністів всі більш-менш помірковані пропозиції головного лідера. Що торкається до відносин інших комуністичних лідерів до України і до Директорії, то «соглашательська» політика Леніна знайти порозуміння і згоду з Директорією спочатку мала між ними успіх. В січні цього року для переговорів з Надзвичайною Місією від Директорії Леніним і Чичеріним була призначена Комісія із комуністів, виключно прихильних до згоди з Директорією: Менжинський, Каменський, Карахан, Бельгов і найбільш прихильний до нас і впливовий комуніст Красін на чолі з головою Комісії Д. З. Мануїльським. Праця нашої Місії з цією колегією уже через півтора тижня дала головні порозуміння в загальних рисах згоди, але на жаль всі заходи Місії повідомити по радіо Директорію про нашу згоду не мали успіху. Ні радіо Місії в кінці січня Директорією в Києві не приймалися, ні потяг з дипломатичним кур'єром Місії не був пропущений нашим військом біля Дарниці. Тільки радіо Чичеріна уже в початку лютого дійшло до Директорії в Вінницю і я одержав наказ zostаватися при Східському Уряді. Через місяць новим радіо Директорія дала мені наказ покинути Росію і переїхати до складу нашої Місії в Скандинавії»⁷⁷.

У наведеному уривку з листа привертає увагу характеристика особистісних позицій керівництва Радянської Росії. Гадається, С. Мазуренко зробив це не випадково. Він «підказував», що при бажанні можна було скористатись індивідуальними орієнтаціями, уподобаннями чільних політиків РСФРР для блага України. Та, схоже, це також нікому в українському проводі було не потрібно...

¹ Цит. за: *Стахів М.* Україна проти большевиків. Нариси з історії Советської Росії. Книга друга. — Тернопіль, 1993. — С. 39.

² Там само.

³ Там само. — С. 40.

⁴ Там само. — С. 42–43.

⁵ Там само. — С. 44.

⁶ Там само.

⁷ Див.: Там само. — С. 45–46.

⁸ Там само. — С. 46–47.

⁹ Там само. — С. 48.

¹⁰ Див.: Там само. — С. 48–49.

¹¹ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Три Голгофи. Політична доля В. Винниченка. — К., 2005. — С. 110–114.

¹² *Стахів М.* Назв. праця. — С. 49–50.

¹³ *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Українсько-радянські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.). Документи. — К., 1996. — 85 с.

¹⁴ Там само. — С. 3–26.

¹⁵ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. III. — Прага, 1921. — С. 133–134.

¹⁶ *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Назв. праця. — С. 9.

¹⁷ Там само. — С. 10, 33.

¹⁸ Там само. — С. 33.

¹⁹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. IV. — Прага, 1922. — С. 21.

²⁰ *Рафес М.* Два года революции на Украине. — М., 1920. — С. 127–128.

²¹ Там само. — С. 128.

²² Там само. — С. 12.

²³ *Христюк П.* Назв. праця. — С. 31.

²⁴ *Рафес М.* Назв. праця. — С. 130–131.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — С. 131.

²⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2 т., 3 ч. — Т. 1. — К., 2006. — С. 10.

²⁸ *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Назв. праця. — С. 28–29.

²⁹ Там само. — С. 28.

³⁰ Там само. — С. 30.

³¹ *Рафес М.* Назв. праця. — С. 130–131.

³² *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Київ, Відень, 1920. — Ч. III. — С. 226.

³³ Там само. — С. 227.

³⁴ Там само. — С. 227–228.

- ³⁵ Там само. — С. 228.
- ³⁶ Див.: Там само. — С. 210–211.
- ³⁷ Там само. — С. 211–212.
- ³⁸ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Т. І. — Прага, 1942. — С. 66–68.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — С. 228–229.
- ⁴¹ Див.: *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Назв. праця. — С. 31–32.
- ⁴² Там само. — С. 33–34.
- ⁴³ Там само. — С. 39–40.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. — С. 43.
- ⁴⁶ Там само. — С. 46.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. — С. 46, 48.
- ⁴⁹ Там само. — С. 47, 57.
- ⁵⁰ Там само. — С. 58.
- ⁵¹ Там само. — С. 59.
- ⁵² Там само. — С. 51, 52, 56, 59, 66.
- ⁵³ Там само. — С. 59.
- ⁵⁴ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 229–230.
- ⁵⁵ Там само. — С. 230.
- ⁵⁶ *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Назв. праця. — С. 59.
- ⁵⁷ Там само. — С. 60–61.
- ⁵⁸ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 34.
- ⁵⁹ Там само. — С. 35.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Назв. праця. — С. 61.
- ⁶² *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. ІІІ. — С. 34.
- ⁶³ Там само. — С. 35.
- ⁶⁴ Там само. — С. 35, 36, 46–48.
- ⁶⁵ *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Назв. праця. — С. 61.
- ⁶⁶ Там само. — С. 67.
- ⁶⁷ Цит. за: *Стахів М.* Назв. праця. — С. 51.
- ⁶⁸ Там само. — С. 51–52.
- ⁶⁹ Там само. — С. 52.
- ⁷⁰ *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Назв. праця. — С. 62–63.
- ⁷¹ Там само. — С. 64–65.
- ⁷² Там само. — С. 65.
- ⁷³ Там само. — С. 68.
- ⁷⁴ Там само. — С. 69.
- ⁷⁵ Там само. — С. 69, 70.
- ⁷⁶ Там само. — С. 71–78.
- ⁷⁷ Там само. — С. 79.

ДУМКИ З ПРИВОДУ ВИННИЧЕНКОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДОЛІ

(до 130-річчя від дня народження
Великого Українця)*

Упродовж життя людина змінюється. Зміцнюється переконання у абсолютній перевазі одних цінностей, тоді як інші втрачають вагу і привабливість. Однак трапляються й натури, які залишаються непохитними у раз обраних моральних орієнтирах, несуть у своїй душі священну вірність, відданість обраній ще в юності ідеї аж до схилу віку. Гадається, що саме до таких особистостей з повним правом можна віднести Володимира Винниченка — талановитого українського письменника, драматурга, художника, непересічного політика й оригінального мислителя.

Ще на зорі юності він сформулював для себе категоричний імператив «Чесність з собою» і з високою гідністю проніс його через все своє непросте життя, намагався звиряти з ним кожен вчинок, кожен крок своєї долі. Рідко хто здатен так немилосердно, нещадно буквально щоденно судити себе самого. Мало хто може говорити, що він здійснював (хай не у прямому розумінні) «сходження на Голгофу», а В. Винниченко вважав, що йому цей неймовірно болісний путь довелося долати принаймні тричі...

Нащадок кріпаків, з бідної селянської родини він зазнав прикрощів і поневірянь з дитячих літ, однак не зачерствів серцем, не закипів ненавистю до всього світу, а обрав за мету віддати себе, свої обдарування на переустрій суспільства, яке, на його погляд, можна було зробити досконалішим, справедливішим, людянішим. А прагнути до такої світлої мети без абсолютної щирості, без правди було неможливо. І те, що було ініціативно вгадано на початках життя, потім лише дедалі стверджувалось, ставало такою ж природною потребою, як повітря для кожної живої істоти.

Те, що В. Винниченко думав і писав про себе, як оцінював вчинки і поведінку — для одних і сьогодні — гідна подиву, високої поваги чесна позиція, для інших невичерпне джерело критичних стріл проти нього ж: адже сам не жалкував похмурих фарб і міночних тонів, копірсаючись у власному характері та всьому, що вдіяв. Однак Винниченків імператив дуже важливо застосовувати не упереджено, не однобічно, а комплексно, тоді й відтворюваний досвід Великого Українця матиме об'єктивні обриси.

* Статтю надруковано в «Українській літературній газеті» (2010. — № 16 (22). — 6 серпня. — С. 12–13) і журналі «Світогляд» (2010. — № 3 (23). — С. 76–80).

Володимир Кирилович дуже рано зажив надзвичайної популярності, по праву міг іменуватися володарем дум свого покоління, був винесений на самий гребінь радикальних політичних процесів, справляв визначальний вплив на долю всієї нації. Однак зоряні злети змінювалися періодами тяжких поразок, принизливих поневірянь, болісних розчарувань, брутальної ганьби, незносної ізоляції й забуття. А за корисливо-кон'юнктурним використанням імені й спадку починалася нестримна критика світоглядних позицій і вчинків.

Одна з крайніх точок зору сучасної історіографії: В. Винниченко-політик — то алогізм, неприродність, справжня біда для нації. Якщо видатний вчений М. Грушевський і той, буцімто, взявся не за свою справу, коли став на чолі процесу відродження української державності й втратив сприятливий історичний шанс, то що вже говорити про В. Винниченка — романтика, емоційно вразливу, експансивну, а тому й не надто послідовну, не прогнозовану особистість?! Краще б писав художні твори, що так блискуче вдавалося — всім би, та й йому самому, було б краще. А найбільше виграло б мистецтво, література. Є й ті, хто ладен примирливо-поблажливо оцінювати світоглядні орієнтації і громадсько-політичні зусилля В. Винниченка як прикрі помилки, які сьогодні можна зрозуміти й вибачити: з ким, мовляв, не буває, а тут — мрійник, ідеаліст, утопіст, одним словом — людина «не від світу цього...».

Нешироким залишається коло тих, хто вважає В. Винниченка одним із найвизначніших громадсько-політичних діячів усього ХХ століття, історичною особистістю, якій нинішнє покоління має незмінно складати високу шану за неоціненний персональний внесок у істотне наближення до реалізації української ідеї, у національний і соціальний прогрес Вітчизни.

На перший погляд, мало не у всіх суспільно-значимих починаннях В. Винниченко зазнав невдач, не зміг довести до логічного завершення, втілення в життя бодай якогось масштабного задуму.

Так і не досягнувши програмної мети, зійшла з політичної арени Українська соціал-демократична робітничка партія, біля витоків якої стояв, а потім тривалий час був лідером В. Винниченко. Не змогла завоювати високого авторитету, відійшла у небуття і створена ним Закордонна організація Української Комуністичної партії.

Гірким виявився фінал Центральної Ради, одним із керівників якої упродовж більшої частини терміну існування був В. Винниченко. У критичний для Української революції і Української Народної Республіки момент — у січні 1918 р. — він залишив головування в Генеральному Секретаріаті — першому національному уряді ХХ століття.

Мало результативними, а то й значною мірою невдалими виявилися переговори з Тимчасовим урядом, коли делегації до Петрограда очолював В. Винниченко. Поразкою завершився конфлікт з РНК РСФРР, однією з ключових дійових осіб якого був він же. Довелося відмовитися від автономістсько-федералістського курсу, одним із ідеологів і найпослідовніших провідників якого був усе той же В. Винниченко.

Не судилося йому довго очолювати Директорію УНР, а замість планів створення Української Республіки Трудового Народу на основі трудових рад запанував режим отаманщини, що дестабілізував державність зсередини і не зміг протистояти натиску радянської влади.

Не збулися плани союзу УНР з радянською Росією проти імперіалістичного світу, не вдалося домовитися про умови співпраці з партійно-радянським керівництвом УСРР у 1920 р. Без наслідків залишилися багаторазові прохання у наступні роки про повернення на Батьківщину.

Як романтичні, утопічні фантазування нерідко сприймаються й оцінюються Винниченкові концепції колекторкратії та ідеї конкордизму.

За бажання можна розкласти вищеперераховане на дрібніші моменти і на конкретнішому рівні доводити тезу про переважно негативну оцінку громадсько-політичної діяльності В. Винниченка, про теоретичну неспроможність його філософських засад і суспільних орієнтирів.

Багато з чим у наведених констатаціях, безперечно, варто погодитися. Вони безспірні. Однак навряд чи виправдано обмежуватися сказаним, тим паче видавати їх за істину в останній інстанції.

Заглиблення в проблему вимагає з'ясування значної низки питань, відповіді на які здатні істотно доповнити, здавалось би, очевидні висновки, скоригувати достатньо поширені уявлення, почасти й спростувати їх.

Якщо поставити питання огрублено-кардинально — що особливо «не подобається» критикам у діяльності В. Винниченка, засуджується ними, виявиться, що це кілька наріжних моментів, висхідних позицій.

Це народоправні, соціалістичні уподобання В. Винниченка і його світоглядна еволюція у напрямі комуністичних ідей, платформи радянської влади.

Це тяжіння до радикальних, революційних методів розв'язання нагальних суспільних суперечностей, неухва до реформістських, еволюційних можливостей суспільного поступу, посилений акцент на соціальних аспектах життя і розвитку нації.

Це федералістські погляди і практика, зокрема, неодноразові спроби знайти компроміс із радянською Росією.

Однак у всіх названих позиціях прозоро проглядає абстрактна загальність, нехтування одним із основоположних дослідницьких принципів — історизму і настільки ж очевидна данина новочасній кон'юктурі, що, зрештою, є зрадою другого основоположного дослідницького принципу — наукової об'єктивності.

За останні півтора десятиліття у вітчизняній історіографії було докладено немало зусиль для дискредитації як феномену революції, навіть відповідного поняття, так і звання революціонер.

Однак на початку ХХ століття найменням «революціонер» по праву пишалися. Його одержували й гідно носили найпередовіші, найпрогресивніші індивідууми, особистості, які керувалися найвищими, найгуманнішими ідеалами й прагнули змінити суспільство кричущої відсталості й несправедливості. І В. Винниченко,

наділений багатьма талантами, а серед них — надзвичайною чутливістю до чужого болю, здатністю співпереживати, бажанням віддати себе справі соціального і національного визволення, просто не міг бути поза колом революціонерів за характером, змістом, стилем думання і поведінки.

Доля В. Винниченка — це блискучий доказ достатньо масштабної і виразної тенденції — справжні інтелектуали, особистості з найкращими людськими якостями, з високою мораллю у своїй переважній більшості пов'язували своє життя з революційним рухом, принаймні сприяли або співчували йому. Оскільки найпритягальнішою і найпопулярнішою тоді була соціалістична ідея, саме вона й стала осередком тогочасних визвольних процесів.

Таким чином з молодих літ суб'єктивні орієнтації і поривання В. Винниченка виявилися надзвичайно суголосними з генеральним, домінантним напрямом тогочасних прогресивних суспільних процесів. Більше того, могутньо вірвавшись в українську літературу, юнак дуже швидко зайняв керівні позиції і в українській соціал-демократії. Всією своєю невтомною діяльністю він наближав рік 1917, відродження нації, відновлення державності. Один із найяскравіших ідеологів соціального і національного визволення, він дуже ефективно сприяв гуртуванню українства на платформі національно-демократичної революції. Маючи незаперечний моральний авторитет, В. Винниченко був обраний заступником Голови Центральної Ради М. Грушевського, очолив перший національний уряд — Генеральний Секретаріат. Він був не просто причетним до висхідних, визначальних, справді доленосних і, розуміється, найважчих, найвідповідальніших кроків великого європейського народу назустріч торжеству історичної справедливості. Саме рукою В. Винниченка було розставлено найрельєфніші віхи прогресивного поступу українства. Мова про перші три Універсали Центральної Ради. Зокрема, третім було зафіксовано реалізацію віковичного прагнення багатьох поколінь українців до власного державного буття. Подібні документи, такі акції — це предмет законної гордості кожної нації, кожного народу. А ім'я діяча, з яким вони пов'язані, навічно стає національним символом, а то й перетворюється на свяченне.

Якщо неупереджено оцінювати модель національно-державного устрою, теоретично відстоювану В. Винниченком, і зусилля, здійснені в напрямі її запровадження в життя, гадається, можна достатньо переконливо стверджувати: в цілому то був реалістичний, конструктивний, результативний і прогресивний шлях. Демократична («народоправча») республіка (а саме такою за задумом і сутністю й була УНР) і донині залишається ідеалом, оптимальним варіантом ладу, до якого прагне, який сповідують і відстоюють усі передові соціуми, разом із ним — український народ.

Інша справа, що не лише з вини В. Винниченка (хоча вона очевидна, а відповідальність як глави уряду — першочергова й найвища) накреслені плани державотворення не стали втіленням у суспільну практику.

Незаперечно, що народоправний лад, моделі демокритичної республіки, республіки трудового народу незрівнянні ні з історичним анахронізмом автори-

тарно-монархічного гетьманату — малоросійської України, ні з аморфно-деструктивною корпоративно-клановою отаманщиною С. Петлюри.

І як революціонер, політик та державотворець В. Винниченко виявляв у цьому разі принципову послідовність, наполегливість, несхибну твердість.

Не відступаючи від принципу історизму, доведеться визнати, що окрім усього іншого, В. Винниченко був значно прагматичнішим і реалістичнішим політиком, аніж його подають (дехто взагалі заперечує наявність у нього подібних якостей).

Як відомо, ефективна політика є мистецтвом можливого. Двічі (з весни 1917 р. і майже до його кінця, і з осені 1918 р. та на початку 1919 р.) політичні платформи, основним глашатаєм яких виступав В. Винниченко, знаходили наймогутніший відгук у нації, згуртовували політично активну її частину, піднімали на масові історичні дії, які мали матеріалізований ефект.

Нічого подібного не спостерігалось у будь-яку іншу добу Української революції.

Тут варто додати, що таланти В. Винниченка, здатність поєднувати холодний науковий розрахунок з тонким, оперативним реагуванням на зміни політичної ситуації, метаморфози кон'юнктури достатньо наочно виявлялися і в межах обох згаданих періодів. На початках Української революції автономістсько-федералістський курс М. Грушевського і В. Винниченка набув практично абсолютної підтримки українства не в останню чергу тому, що загалом історично справедливий й абстрактно привабливий гасла самостійності М. Міхновського (про них добре знав В. Винниченко) практично не поділялися масовою свідомістю.

Звісно, позначилася й пропаганда планів федеративного переустрою республіки Росія з широкою національно-територіальною автономією таких регіонів, як Україна, що її посилено вів той же В. Винниченко. Однак нав'язати масам те, чого вони не бажають, до чого не дозріли, неможливо. То ж, продовжуючи мову про політику як мистецтво можливого, слід визнати реалістичність тогочасної позиції В. Винниченка. І в цьому дедалі переконує те, що в умовах конфлікту Центральної Ради з РНК, коли по планах федералізації Росії було завдано нищівного удару, В. Винниченко першим з масштабних діячів, які до того дотримувались автономістсько-федералістських орієнтацій, закликав до нової національної стратегії — самостійності — гасла, реалізованого в IV Універсалі Центральної Ради.

З цієї позиції В. Винниченко уже не сходив ніколи, висував наріжною вимогою і в умовах пошуку шляхів замирення з Радянською Росією на початку 1919 р., і в процесі переговорів з партійно-радянським керівництвом РСФРР і УСРР в 1920 р., і в передсмертному «Заповіті борцям за визволення». З такою ж послідовністю він відстоював ідеї рівноправного союзу суверенних радянських республік, щиро вірив у історичні переваги саме такого варіанту їх співжиття, співіснування.

Знову ж таки, не полишаючи ґрунту реалізму, слід погодитися, що за життя В. Винниченка історичною детермінантою, якій не було надійної альтернативи,

був варіант радянської федерації. А тому небезпідставними, принаймні зрозумілими були плани В. Винниченка щодо забезпечення максимальних можливостей для національної самореалізації українства у тісному поєднанні з прогресивними соціальними перетвореннями в союзній державі.

Логічними й до певної міри виправданими можна кваліфікувати й кроки В. Винниченка-політика щодо створення закордонних груп українських комуністів і його зусилля щодо повернення в Україну. Адже це були не епатуючі дивацтва непрогнозованої особистості, а уособлення цілком визначеної тенденції — вичленення із основних, найвпливовіших партій Української революції — УПСР і УСДРП — достатньо чисельних і авторитетних течій і груп — «боротьбистів» і «незалежників», їх тяжіння до комуністичної, радянської платформи, оформлення Української Комуністичної партії (боротьбистів) і Української Комуністичної партії, тенденції до зближення і злиття з КП(б)У. Навряд чи в означених процесах варто вбачати лише невиправданий суб'єктивізм і кон'юнктуру поведінку апіорних ворогів рідної нації.

Принагідно варто висловити припущення, що прийняття умов співпраці, висунутих у 1920 р. В. Винниченком, відкрило б досить конструктивну перспективу для реалізації українського національного інтересу, «українізації України», вкорінення демократичних засад державного будівництва й формування застережних чинників щодо негараздів, які спіткали Україну в майбутньому. Іншими словами, історія нашої Вітчизни могла б піти не таким болісним маршрутом, якби були сприйняті пропозиції В. Винниченка.

Мабуть, до певної міри останнє розуміли, чи принаймні інтуїтивно уловлювали тогочасні лідери УСРР — Х. Раковський і Д. Мануїльський, які, всупереч неприступній позиції Політбюро ЦК РКП(б), намагалися знайти варіант використання талантів В. Винниченка на користь нації, народу. Однак нігілістичне ставлення до національних особливостей розвитку України керівництва РКП(б) і брак необхідних важелів для проведення незалежної політики у лідерів КП(б)У завадили втіленню в життя обопільних розрахунків.

Не можна виключити й того, що саме принципова українізаторська позиція В. Винниченка вплинула на настрої керівництва КП(б)У й УСРР, зокрема на М. Скрипника, який в 1920 р. написав відому працю «Україна і Донбас» — по суті, розгорнуту програму українізації, що значно випередило прийняття РКП(б) офіційного курсу на коренізацію. Та й розробка останнього, його сутність, цілком вірогідно, враховували настрої, принаймні частини українства, чітко й виразно висловлені В. Винниченком.

Отже, В. Винниченко не лише відчував биття політичного пульсу нації, глибоко розумів потреби державного розвитку, а й змушував прислухатися до його пропозицій, враховувати їх навіть табором, з яким шляхи, зрештою, розійшлися.

До найвищих чеснот В. Винниченка-політика слід віднести своєрідний імунітет від наркотику особистої влади. Він ніколи не прагнув власного вивищення,

намагався усього себе підкорити суспільним потребам (звісно, як він їх розумів і оцінював).

Тому-то голова Генерального Секретаріату без вагань подає у відставку у дні серпневої урядової кризи 1917 р., пропонує заарештувати себе, позбавити прем'єрства, щоб запобігти зайвому кровопролиттю у січні 1918 р. В. Винниченко з презирством відкидає пропозицію П. Скоропадського очолити Раду Міністрів, не згоджується на прохання політичних сил УНР взяти на себе диктаторські повноваження у січні 1919 р. І без будь-яких зволікань він залишає посаду голови Директорії у лютому 1919 р., відхиляє можливість потрапити на вищі щаблі влади в УСРР в 1920 р., зрікається від першості в закордонному українському національному фронті, створеному власними зусиллями. Він з погордою відмовляє нацистському керівництву стати на чолі маріонеткового уряду окупованої України.

Основний мотив великого патріота, гуманіста і демократа незмінний — він не може бути причетним до інститутів влади, якщо вони не відповідають корінним народним інтересам, можуть зашкодити їм.

І якщо для реалізації тих же інтересів потрібно відмовитися від найвищої влади — він не лише готовий на це, а й незмінно, без будь-яких вагань робить такі відповідальні, хочеться сказати — такі повчальні кроки.

Водночас згадане — чи не найкраща атестація послідовної принциповості політика-велета, якому абсолютно чужі самозакоханість, дріб'язковість, корисливість, владолюбство.

Одним словом, влада ніколи не була для нього самоціллю. І, здається, за статистикою В. Винниченко більше відмовлявся від владних посад, ніж виборював їх, чіплявся «за крісла і портфелі». Можна сказати й більше — і досьогодні мало хто може збагнути глибинну сутність філософських узагальнень непересічного мислителя, згідно з якими і держава — не самоціль, не самодостатність, а лише необхідний інструмент всебічної реалізації, розвою нації.

З особливою виразністю риси Людини з великої літери, справжнього революціонера-альтруїста виявилися в один із найкритичніших моментів Української революції — в 1918 р. Вважаючи вкрай неприпустимим, просто ганебним для себе хоч у чомусь підтримати режим П. Скоропадського, який мало не всім здавався непохитним, бо спирався на міць кайзерівських багнетів, В. Винниченко з дуже обмеженою кількістю однодумців веде підготовку антигетьманського повстання. Його не зупиняє відсутність підтримки навіть з боку власних однопартійців і українських есерів, що очолювали Український Національний Союз. В. Винниченко понад усе прислухався до поклику власного серця, бо воно билося в унісон з народним горем, чуйно реагувало на увесь трагізм нації, над якою чинили цинічну, жорстоку наругу.

Навряд чи буде перебільшенням вважати, що В. Винниченко володів не надто поширеним, як на політика, даром надзвичайно щирого самокритичного ставлення до власних вчинків, лінії поведінки тих інституцій, які він очолював. До того ж він не просто критикував заднім числом свою діяльність, так би мовити — для

заспокоєння сумління, а й робив належні висновки — уроки, в наступних кроках намагався керуватися ними, принаймні — не повторювати допущених прорахунків.

Особливо прикметні й наочні тут щоденникові нотатки, тритомник «Відродження нації» й пов'язані з ними спроби кореляції політики, до яких вдавався В. Винниченко.

* * *

Гадається, можна впевнено говорити про те, що серед плеяди діячів Української революції В. Винниченка вирізняла особлива, можна думати, вроджена здатність до розуміння поведінки кожного індивідуума, психологічної мотивації його вчинків і, водночас, природний дар «схоплювати» глибинну й масштабну сутність процесів на макрорівні, передбачати об'єктивний напрям їх перспективного розвитку.

Переконливі докази тому — відсутність ейфорійних настроїв щодо можливості досягнення значного результату соборницького процесу у 1918–1919 рр. та відвертий, застережний песимізм щодо сутності майбутніх українсько-польських взаємин. Прогнозування В. Винниченка виявилися пророчими.

На жаль, не змогли справити впливу на розвиток ситуації в Україні й численні застереження В. Винниченка щодо наростання тоталітарних тенденцій у радянському суспільстві, посилення під флером інтернаціоналістських гасел великодержавних, шовіністичних тенденцій. І сьогодні доводиться дивуватися, як в умовах вкрай обмеженого доступу до інформації В. Винниченко-емігрант добре розумів стан справ в Україні, як точно оцінював події, пов'язані з репресіями проти національної інтелігенції, української культури в цілому, як невимовно гірко переживав («сиротів») з приводу самогубства М. Хвильового і М. Скрипника.

Однак до сповнених глибокого сенсу і синівної турботи міркувань більше ніхто не збирався дослухатися, враховувати їх у виробленні і здійсненні політики.

З сумом доводиться констатувати: на сьогодні вітчизняна суспільствознавча наука дуже слабо освоїла великий за обсягом сегмент творчості В. Винниченка, який торкається глобалістських проблем, його умовиводів щодо переустрою післявоєнного світу. Однак і спорадичних знань у цій галузі, гадається, достатньо, щоб дійти висновку: Винниченкові моделі суспільства колектократії, його концепція конкордизму — не лише істотна віха, яскрава, оригінальна сторінка історії національної суспільно-політичної думки, яка в низці позицій випереджала досягнення світової філософської, політологічної науки, а й потужне джерело ідей, які не втратили своєї актуальності, й можна передбачити, привернуть увагу в майбутньому. Вони містять фундаментальні думки справді талановитого мислителя, який усе життя витратив на пізнання сутності несправедливо влаштованого світу й шукав шляхи до його вдосконалення, переустрою.

Навіть не ставлячи завдання аналізу велетенської художньої творчості В. Винниченка, що, безперечно, становить предмет особливої, масштабної, цікавої розмови, гадається, можна наполягати на аксіоматичній констатації. Щедро обдарований письменник не міг підкорити свою літературу, драматургію вузькопрагматичній меті — пропаганді мистецькими засобами ідейно-політичних доктрин і уподобань.

Отже, не варто шукати в його художньому спадку абсолютної адекватності його суспільних поглядів, позиції, поведінки. Безперечно, В. Винниченко — художник надзвичайно багатоплановий і барвистий. Однак не можна пройти і повз достатньо виразну тенденцію: у вуста своїх героїв, у їх вчинки В. Винниченко дуже часто вкладає прагнення до переустрою, вдосконалення такого недосконалого й несправедливого світу, прагнення, яке ніколи не полишало його спокою.

Усе вищевикладене можна сконцентрувати в наступних коротких тезах-висновках.

- Громадсько-політична діяльність В. Винниченка розвивалася в напрямі радикальних, загалом прогресивних процесів перших десятиліть XX століття.

- Світоглядні позиції В. Винниченка виявилися суголосними демократичному спрямуванню суспільно-політичних доктрин свого часу.

- Усе своє життя В. Винниченко прагнув поєднати проблеми соціального і національного визволення українства, що й зумовило сутність теоретичних шукань і еволюцію (поступове поліління) його поглядів.

- Політичні позиції В. Винниченка слід визнати за переважно реалістичні, хоч і небездоганні, не позбавлені певних прорахунків і недоліків.

- Практична реалізація революційної стратегії і планів державотворення, мабуть, найслабше місце В. Винниченка-політика, однак саме він виявився причетним до найважливіших, доленосних, визначальних, початкових рішень і кроків у повномасштабному, різнобічному відродженні нації, справляв визначальний вплив на процеси прогресивного поступу народу України на переломному історичному рубежі.

- Особисті якості й потенції (різнобічні таланти й здібності) В. Винниченка виділили його в середовищі політичної еліти перших десятиліть XX століття, а вся його практична діяльність, реальний персональний внесок у розвиток суспільних процесів (революційні зрушення, державотворчі надбання, соціальні завоювання) зумовили провідне місце серед покоління тогочасних революціонерів, політичних, державних діячів, прогресивних, передових індивідумів суспільства.

- Цілісність і цілеспрямованість політичної натури непересічної особистості, його принципова послідовність у боротьбі за ідеали соціального і національного прогресу зумовлюють дуже високий рівень загальної оцінки В. Винниченка як видатного революційного, політичного і державного діяча.

Таких, як він, у нас усе ж було небагато...

МОМЕНТ ІСТИНИ*

(Роздуми про революції
та їх роль в українській історії)

Висновки з будь-якої наукової праці — справа вкрай відповідальна й дуже складна. Аж надто складна вона в історичних дослідженнях. Кожен автор, який ставить перед собою завдання оприлюднити своє бачення певних проблем, чи ж то цілих відтинків (епох) минулого, начебто апіорі має в голові, як мінімум, незгоду (може — сумніви) з тим, як вони були відтворені в публікаціях попередників. Природним є бажання включити до аналізу певні, не враховані раніше, додаткові документально-фактологічні матеріали, запропонувати відмінну логіку, власні оцінки й узагальнення. То ж, здається, певна умоглядна схема (хай не в деталях, а в самих загальних контурах — передбаченнях) існує з самого початку. І дослідник, починаючи вимальовувати заново історичну картину, вільно чи невольно має й попередні умоглядні орієнтири. Це зовсім не упередження, це радше одна з серйозних мотивацій, чому науковець знову береться за розробку теми, чи періоду, з приводу яких уже «зламано немало списів».

Взагалі «переписування», точніше мабуть — переосмислення минулого, яке здійснюється кожним новим поколінням, зовсім не показник низького наукового рівня наявних уже історичних праць, не свідчення довільного маніпулювання знаннями — незнаннями, реаліями — фантазіями, правдою — обманом. Тут закладено, вочевидь, певний смисл, зумовлений діалектикою життя: з кожного нового щабля розвитку історичні події бачаться науковцю дещо під іншим кутом зору, в іншому світлі й масштабі (йдеться, звісно, не про банальну кон'юнктуру, коли історичний матеріал використовується на примітивну потребу сьогодення і препарується зі свідомим відходом від наукових принципів).

Мотивацією нових звернень до подій, явищ, процесів, які вже ретельно й неодноразово вивчалися, може бути й усвідомлення авторами (та й читачами їх творів), що певні елементи знання з неминучістю обмежувалися, зокрема й через специфічний рівень суспільної свідомості, не говорячи вже про прагматичну кон'юнктуру, ідеологічно-політичну заданість тощо.

Кожен дослідник розраховує зробити бодай невеликий, однак все ж власний (бажано б помітніший) крок уперед в якомога адекватнішому відтворенні минулого досвіду, його об'єктивному тлумаченні й виваженій кваліфікації.

* В основу публікації покладено висновки до чотирьохтомника «Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки», використані в IV т.: «Рік 1920» (К., 2010. — С. 352–425).

В цьому аспекті можливі й ті висновки, які, так би мовити, не планувалися. Їх не можна було передбачити. Вони є породженням збагачення фактологічного боку справи, коригування точки зору до нього, ґрунтовніших, всебічніших, вивіреніших підходів.

Сполучення ж обох вищезначених компонентів здатне пролонгувати нескінченний процес наближення до істини, що є найпершим і найвищим призначенням науки, дати багату, плідну поживу для продукування повчальних уроків, які якнайбільше відповідають якнайвимогливішим запитам сьогодення і можуть бути ефективно використані для потреб перспективного суспільного поступу.

Однією зі зрозумілих причин підготовки нової праці може бути апелювання до матеріалів, прикладів, зразків, що лежали поза межами інтересу даного дослідження, або просто його фізичного обсягу (перебували «поза кадрам», або «поза лаштунками»). Було б невинуватим, безвідповідально взагалі відмежовуватися від названого чинника. Маючи ж його постійно на увазі, намагаючись раціонально співвідноситися із ним, все ж, гадається, є достатньо підстав для адекватних висновків на основі відтвореного вище процесу з висхідною цільовою настановою робити це якнайвсебічніше, найпевніше, по можливості наближатися до рівнодіючої історичного досвіду, «схоплення», розкриття логіки реалій.

* * *

Здійснений у згаданих чотирьох книгах аналіз чотирьох років одного з найбуремніших періодів вітчизняної історії спонукає до цілої низки міркувань, що видаються принципово важливими, суспільно значимими. Вони можуть сприйматися з цікавістю, а можуть викликати настороженість, сумніви, а то й заперечення. З усвідомленням означеного, гадається, є сенс за аргументацією відмінних позицій (на які має право будь-хто з фахівців чи читачів) звертатися не до голих абстракцій чи «висмикнутих» фактів з подальшою їх абсолютизацією, а, передусім, до аналізу викладеного в чотиритомнику фактичного матеріалу. Він підбирався комплексно, симетрично, без намагань забезпечити маніпуляціями (скажімо замовчуванням «незручних» документів, моментів) перевагу у відтворенні певних суспільних тенденцій. Звісно, ніяк не можна штучно відмежовуватися і від можливих інших підходів, міркувань у розрахунок, що вони також матимуть під собою адекватне наукове забезпечення, відповідатимуть дослідницьким критеріям.

Відправним моментом для продукування узагальнень, природно, є сучасний підхід до визначення ролі революцій в історичному поступі загалом, української спільноти зокрема. Контраверсійність проблеми самоочевидна, незліченну кількість разів історіографічно й ідеологічно-політично підтверджена. Однак оминати її неможливо. І навіть налаштовуючись на поміркованість, «академічну компромісність», все ж з невимовною невідворотністю слід займати чітку й ясну позицію, усвідомлюючи, що все одно в ній тією чи іншою мірою буде присутня

(принаймні в ретроспекціях) психологічна ситуація сьогодення, реагування на домінуючі умонастрої, тенденції розвитку суспільної думки.

Одна з найпоширеніших точок зору сьогодні — безкомпромісне засудження революцій. А основні аргументи з посиланнями на останнє, ХХ століття, зводяться до того, що вони порушили природний цивілізаційний поступ, привели до нічим невинуватених соціальних експериментів, які зрештою у переважній кількості випадків зумовили тяжкі людські випробування, катаклізми, катастрофи, не лише не наблизили суспільство до щастя, благополуччя, а віддалили від них, дестабілізували світ, змусили повернутися до давно апробованих, надійних шляхів, засобів «нормальної» життєдіяльності. Найбільші претензії висувуються до ідеологів радикальних моделей суспільного переустрою, прискорених варіантів досягнення прогресу. Революціонери постають у образі страшних монстрів, злочинців, що «зомбуючи» пересічних громадян, брутально їх ошукуючи, заводять у безвиході, прирікають на бідкування й трагедії.

Не вдаючись до спростування далеко небездоганної логіки вищезначених тверджень, є сенс спочатку спокійно, спираючись на мінімум історичних знань і уявлень, якими володіє практично кожна освічена особистість, поміркувати над відповідями на деякі питання, без яких навіть вдалі й переконливі на перший погляд умовляння конструкції все ж залишаться поверховими, або й такими, що штучно «зависають», не маючи надійного фундаменту.

Важко знайти в історії людства ту грань, коли, пізнаючи світ, вперше виникло бажання змінити його, вдосконалити суспільні зв'язки. Можливо, ці два напрямки розумової діяльності розвивалися у взаємозв'язку, взаємозумовленості (швидше за все, так і було). А ще одночасно додавалися природні, хоча й стихійні рефлекторні почуття тих, хто опинялися залежними, пригнобленими, але не бажали терпіти свого стану. І чим більше ті, хто в силу якихось причин вивищилися, прагнули довести правомірність, доцільність статус-кво, зберегти рівновагу, яка завжди була нетривкою і удаваною, тим більше виявлялося бажання знищити панівний порядок, вирватися на нові щаблі розвитку. Так, самою природою розвитку людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. Звісно у одних вони завжди породжували і породжують жах і огиду, а іншим, навпаки, віщують надію на нове, краще життя.

Ясна річ, кардинальна зміна порядків не може бути безболісною. Однак, в цьому пункті міркувань дуже важливо зрозуміти, що більше, і в першу чергу, винні в революціях не ті, хто до них кличе, а ті керівні сили суспільства, які, діючи здебільшого за інерцією, не знаходять творчих можливостей (почасти не хочуть їх шукати) для безкризового і безконфліктного розв'язання проблем, що постійно виносяться на історичну авансцену. Зусилля ж витрачаються на дискредитацію нових ідей та різноманітну боротьбу (включаючи й фізичну) проти їх носіїв.

Сутність революцій не в їх кровожерливості, насильствах, перепривласненні благ, а зміні принципів функціонування суспільства. При всій своїй спонтанності

й стихійності це цілком закономірне явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, іманентне їй, зумовлене не суб'єктивними нахилами, намірами, настроями, а об'єктивним ходом самого життя. Революції — це рух, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає ефекту, а лише загострює суперечності, не дає виходу з кризових станів.

Революції — це перерив поступальності. Безперервність розвитку — природна даність. А безперервність окремих етапів, їх органічна досконалість — утопія.

У ході революцій знищуються бар'єри, які заважають прогресивному поступу, долаються закріплені традиції, змінюються уяви. «Вороги революції, контрреволюціонери люблять говорити про жахи і зло революцій — зауважував М. Бердяєв. — Але не мають права говорити, — рішуче заперечує відомий філософ. — Відповідальні за жахи й зло революції перш за все старе, дореволюційне життя і його захисники. Відповідальність завжди лежить на тих, які нагорі, а не внизу. Жахи революції — є лише трансформацією жаків старих режимів, лише дія старих отрут. Саме старі отрути і є злом в революції. Ось чому контрреволюційні сили можуть лише посилити зло в революціях, ніколи не можуть від нього звільнити»¹.

Глибоко проникаючи в сутність дії об'єктивних історичних механізмів оригінальний мислитель не може не визнати: «Є дві мети в соціальному житті — зменшення людських страждань, бідності й приниження і творення позитивних цінностей. Можливий конфлікт між цими цінностями, але кінець-кінцем вони поєднані, тому що зменшити людські страждання, бідність і приниження — значить розкрити людині можливість творити цінності»².

Є й інша детермінованість революцій — їх гуманізаційна спрямованість, прагнення задовольнити найнагальніші потреби існування людини (скажімо, в їжі) — проблема, яка не може розв'язуватися сама собою в «збалансованому» соціально-неоднорідному суспільстві: «Не можна відмовитися вирішувати проблему хліба для трудящих мас на тій підставі, що при нерозв'язаності цієї проблеми і при пригнобленні мас культура була красивою»³. Розшарований соціум — це «співтовариство», де експлуататор і деспот елементарно не може бути людським стосовно залежного від нього (економічно, політично, юридично, ідеологічно, освітньо й т. ін.) індивідуума. В кращому разі можна досягти послаблення напруженості в стосунках, зняти ж проблему в принципі неможливо.

Отже, за будь-якого ставлення до революцій «відмінити» їх не можна. То ж обіцянки політичних сил, діячів запобігти таким катаклізмам завжди приховують в собі нереальність. Революції можна дещо відстрочити певними зусиллями, прагматично прорахованими кроками, компромісами й т. ін. Але вони невіддільні від життєвого поступу.

Інша справа, що здійснюючи радикальні суспільні прориви, ініціатори, керівники революцій достатньо швидко потрапляють в полон уявлень, що досягнутий ними рівень організації можна (і слід) лише дещо вдосконалювати, «рихтувати»,

однак не можна (не варто) кардинально змінювати. Виконавши на перших порах свою авангардну роль, вони надалі перетворюються на охоронців набутих станів розвитку, на гальмо для радикальних зрушень, стають на перешкоді й суб'єктивно «заперечують» дальший прогрес.

Різновидом революцій в їх обширній класифікації — «соціальні революції», «політичні революції», «революції знизу», «революції мас», «революції згори», «революційний верхівковий переворот», «революційний заколот» тощо) є національно-визвольні революції. Головна їх особливість полягає в тому, що першопричиною прагнення до радикальних змін є національна нерівність, залежність; їх нестерпний стан зумовлює пориви цілих етнічних груп (колективів), націй проти інонаціонального засилля, задля ліквідації національної несправедливості й досягнення ніким іншим не обмежуваних можливостей для повноцінної реалізації власних потенцій.

* * *

Вивченням революцій займаються (і немало) й ті, хто заперечує їх правомірність, намагається здискредитувати, звести оцінку до однозначно негативної суспільної ролі⁴. Умовно здійснювані зусилля можна найменувати анти-, негативно- або превентивно революційними концепціями. Однак незмінно пробиває собі дорогу й комплексний, всебічний науковий підхід, який породив чималу конструктивну (не апологетичну) літературу. В останні роки науковий напрямок навіть почали іменувати спеціальним терміном — революціологія⁵.

Орієнтуючись на досягнуті результати (в концентрованому вигляді вони представлені в згаданій книзі В. Шепелевої, а тому свідомо вдаючись до теоретичних, історіографічних запозичень з її комплексної праці — щоб не повторювати від свого імені пророблене), звісно в потрібних випадках ставлячись до них з необхідною мірою критичності, можна вже на новому якісному рівні — рівні науково-теоретичного аналізу окреслити найзагальніші уяви про роль революцій в історичному процесі.

Відправними елементами — логічними «блоками» стали «теорія природного права» й концепція «суспільного договору», основи яких закладалися такими мислителями і політичними діячами як Дж. Мільтон, Дж. Лільберн, Дж. Локк, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Т. Джеферсон, М. Робесп'єр та ін. Наріжна неспростовна ідея полягає в тому, що боротьба за природні права (на життя, свободу, щастя, рівність, братерство) абсолютно правомірні, оскільки існують раніше договору-закону. Відтак революція в ім'я прав і супроти усталеного закону цілком правомірна саме через свою природність.

Слід зауважити побіжно, що коли цьому сформульованому принциповому погляду протиставлялися консервативні концепції (скажімо, подані у праці Е. Берка «Роздуми про революції у Франції»), вони не могли витримати сутнісної конкуренції й у науково-теоретичному сенсі програвали, виявлялися безпорадними. Співвідношення підходів не змінювалося й тоді, коли з різних причин

захоплено оптимістичні сприйняття й кваліфікації революцій (Т. Пейн «Права людини») ставали значно стриманішими, виваженішими. Не змогли поколивати позицій прибічників революційно-оптимістичних поглядів і достатньо глибоко обґрунтовані ідеї еволюціонізму, зокрема концепції соціальної еволюції Г. Спенсера й О. Конта (еволюція — норма, благо, революція — злочин, біда).

Полеміка в суспільнознавчій літературі впродовж кількох століть лише з новою й новою силою підтверджує: революція — один з двох природних варіантів руху необхідних соціальних змін.

Достатньо наочно невідворотний детермінізм революцій аргументують прибічники так званого абстрактно-натуралістичного напрямку. Так, для автора широко відомої книги «Анатомія революції» (1938 р.) К. Брінтона суспільство — це живий організм, що постійно росте й розвивається, а його оболонка (надбудови, політичні зокрема), як своєрідний «шкіряний покров» не в змозі розвиватися такою ж, синхронною мірою, автоматично і співмірно відповідати потребам організму — то ж він «підганяється» до умов, що безкінечно змінюються такими свідомими й болючими зусиллями як революції. Отже причини революцій — об'єктивні, щонайгостріші потреби росту, самого життя, організації суспільства, навіть «спасіння» останнього в кризових обставинах через віднаходження адекватних кроків, які забезпечують можливості висхідного поступу.

Розвиваючи й конкретизуючи абстрактно-натуралістичний напрямок в революціології, прибічники політико-правового напрямку (Д. Бодін, Б. Адамс, П. Сорокін, Л. Едвард, Д. Уебстер) підходять до революцій в першу чергу як політичних переворотів, які, своєю чергою, відкривають шлях до соціальних трансформацій (еволюцій), втім як і технічних, культурних, релігійних зрушень тощо (Г. Лебон, Ч. Елвуд, К. Брінтон, Д. Пітті, марксистські автори).

Поширення набув і соціально-структурний напрямок (Т. Парсонс, Ч. Джонсон), згідно його уявлень, суспільство, як соціальна система, недовго може перебувати в «нормальному», «здоровому», «стійкому» стані, перебувати у відносному, умовному балансі, рівновазі. Динамічно розвиваючись як складно організована система, суспільство саме собою входить в асинхронність іманентних йому соціальних цінностей і витвореного на даний момент соціально-політичного середовища. Настає час революцій як особливого виду змін, коли інші варіанти «не спрацьовують», втрачають «рятівне» значення.

Одним із цікавих проявів соціально-структурного (системно-структурного) підходу є *елітистські* концепції (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс), за якими політична влада в суспільстві має належати еліті, яка перебуває в постійній циркуляції (перманентний прихід у владні структури найобдарованіших, найрозумніших, найвольовитіших, найфаховіших особистостей з одночасним «відсіюванням» елементів, які перестають відповідати критеріям еліти). Якщо такі канали соціальної мобільності забиваються, «костеніють», революції постають як останні клапани циркуляції еліти, рятівники, які «хірургічним втручанням», попри всю його болісність, відкривають перспективу оздоровлення,

зокрема морального (А. Тойнбі), Англійський релігійний філософ і історик вважає зміну еліт (як би не намагалися чіплятися за свої удавані переваги ті, хто не можуть запропонувати конструктивні відповіді на виклики часу) зовсім не випадковими актами, а цілком природними, об'єктивно зумовленими: «рух постійно виявляється в феномені розпаду — через безсміслене й дике руйнування цінностей до відродження в новому акті творення»⁶.

Для А. Тойнбі незаперечно: якщо суспільство не в змозі відповідати на «виклики Часу», воно ставить на собі хрест, провалюється, невмолимо розчиняється у пітьмі, приречено на загибель. Революція в цьому зв'язку (процес, який відповідає загальноцивілізаційній тенденції розвитку), безумовно, повинна розглядатися як відповідь соціуму на історичний виклик. Звісно, здатною давати відповіді на виклики Історії лише «творча меншість» вона і опиняється на чолі революційного процесу.

Найскладнішим і найважче адаптованим до історичного ґрунту залишається «психологічний напрямок» сучасної революціології. Втім, зародився він достатньо давно і має за собою такі гучні в науці імена як Г. Лебон, П. Аман, Д. Йодер, Ч. Еллууд, П. Сорокін, М. Вебер, В. Зомбарт і багато інших. Всі вони тією чи іншою мірою схильні шукати якийсь універсальний, всезагальний, притаманний усім революціям психологічний фундамент як органічний закон життя суспільства. Так сталося, що при цьому значно більше розробляються не стільки позитивні начала індивідумів, груп, страт — такі, скажімо, як альтруїзм, колективізм, тяжіння до гармонійності, взаємодопомоги (П. Кропоткін, І. Мечніков, К. Тімірязєв, Л. Гумільов, Г. Заварзін), а негативні інстинкти — егоїзм, страх, заздрість, ненависть, садизм і т. ін. (соціал-дарвіністи Д. Гупловіч, У. Мак-Дугалл, У. Самнер, Е. Росс та ін.). На жаль, такий однобічний крен породжує просто зловисту, цинічну нервово антигуманну літературу як книга В. Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия»⁷. Правда, поміркованіші (можливо — просто прагматичніші) школи і напрямки демонструють вміння інтегрувати в себе, точніше — обертати собі на користь будь-який настрій, протестне дійство — аж до соціальних конфліктів включно. Це соціальне маніпулювання, яке, між іншим, здійснюється тим ефективніше, чим краще й глибше розпізнається дійсна природа походження конфліктів на всіх їх зрізах — від індивідуально-особистісних до глобально-вселюдських.

Лапідарно окреслені вище напрямки у вивченні феномена революцій, попри певні неминучі суперечності, «нестиковки», все ж дають можливість здійснювати множинність, різноманітність підходів, які в чомусь доповнюють один одного, в чомусь «перекривають», в чомусь породжують зрозумілі різночитання, а разом свідчать про об'єктивно-суб'єктивну закономірність явища, яке аналізується, і здатність підлягати системному науковому дослідженню, поясненню з обґрунтованими результатами — висновками.

У найзагальнішому революції — це найінтенсивніші, найусвідомленіші і найнасиленіші процеси в межах всієї сукупності соціальних рухів, їх апогей

і кульмінація (Х. Арендт, С. Ханінгтон, Ш. Ейзенштадт). В них якнайповніше втілюються емоції, високі пориви, неабиякі організаційні здібності, високо розвинута ідеологія соціального протесту і визвольного ідеалу, заснованого на вірі в Справедливість, Рівність, Свободу, Прогрес, на переконанні, що революції відкривають шлях до кращого, досконалішого соціального порядку. Ставка в революціях робиться на пріоритет політики, ідеали прогресу, розуму, на соціальну й культурну активність, потенційну здатність покращувати суспільні відносини. При всьому драматизмі протікання, революції найуспішніші періоди — прориви в історії до нової якості, до змін у моральній сфері. Обґрунтованим виглядає марксистський підхід, за яким революції здійснюють злам застарілої політичної надбудови і створення нової, що, як правило, супроводжується подоланням опору певних, часом достатньо чисельних суспільних груп.

Водночас варто враховувати, що революції охоплюють суспільство в цілому як єдиний суспільний організм і різні сфери громадського життя. Цілком правомірними є терміни: промислова, індустріальна, наукова, науково-технічна, управлінська, інформаційна, соціальна, політична, культурна, інтелектуальна, духовна, моральна, сексуальна, екологічна революції. Якщо революції не досягають, або не відразу (не з першого разу) досягають тієї мети, яка оформлюється в програми, теорії, концепції її ідеологами, їх внесок у цивілізаційний поступ все одно позитивний. Таку їх властивість дуже тонко підмітив один з найяскравіших представників народництва, інтелектуал П. Лавров. Він наголошував: «Саме в процесі боротьби за найширшу й найвищу, навіть і недосягну життєву мету можуть бути здійснені ті реальні цілі, які роблять історію людства процесом прогресивним. Реальний прогрес історії складається ні з чого іншого, як з окремих завоювань, зроблених за прагнення до далеко ширшої і далекої правди в мислі і житті, завоювань, які були б неможливими, якби перед очима особистостей, які здійснюють ці завоювання, не вимальовувалися ідеали далеко ширші, правда далеко радикальніша»⁸.

Практично ту ж думку, значно лапідарніше повторив і М. Вебер, підкресливши, що навіть утопічними задумами політики-революціонери спонукають іти за горизонт, оскільки «можливого не можна було б досягнути, якби в світі знову і знову не тягнулись до неможливого»⁹.

Якщо революції, не досягши мети, завершившись поразками, не знімають назрілих суспільних суперечностей, неминуче залишається об'єктивний ґрунт для їх повторення (наприклад, за 12 років — 1905–1917 — в Росії відбулося аж три революції з повторними намаганнями розв'язання багатьох тих самих проблем), іноді за «дозріліших» обставин, а іноді — ще за складніших умов, що нерідко призводить до більш загострених форм протікання, спонтанних «викидів» енергії, вибухів експесів, яких би, вочевидь, вдалося уникнути за своєчасного досягнення історично зумовлених потреб, подолання кризових фаз розвитку.

* * *

Революціологи пропонують цілу низку логічних критеріїв, застосування яких дозволяє ввести певний порядок у кваліфікацію революцій, тобто її типологізацію.

Оскільки набір критеріїв (схем), до яких вдаються дослідники, має відмінності, по різному оформлюються і пропоновані типології (абсолютизувати жодної не варто, апріорі розуміючи їх умовність).

Так, у схемі Р. Тантера — М. Мідларського акцент зроблено на критеріях: а) ступінь участі мас; б) тривалість революцій; в) рівень насильства; г) цілі повстанців. В результаті вичленяються чотири типи революцій.

1) Революція мас — рух широких соціальних сил, тривалий за часом, з високим рівнем насильства, рух, який веде до фундаментальних політичних і соціальних змін.

2) Революційний переворот, «революція згори» — порівняно невисокий рівень участі мас, короткочасність, поміркованість в усіх сферах діяльності і як наслідок — зміни лише в політичній системі суспільства.

3) Переворот — реформа — еkleктичний варіант, коли опора — мета робиться на другому елементі, а перший по суті підпорядковується другому, відтак він здійснюється м'якше за революційний переворот, з меншою рішучістю, інтенсивністю.

4) «Двірцева революція» — заколот, здійснюється без участі мас, швидкоплинно, миттєво, з обмеженням, «точковим» насильством і без скільки-небудь помітних внутрішніх політичних наслідків — змін.

Ф. Гросс значною мірою слідує означеній схемі, хоча вводить і новий елемент — комбінований етап революцій — «революції згори» і «революції знизу».

За типологічною схемою Ч. Джонсона, в якій наріжними є критерії а) мета; б) особистість революціонерів (еліта, середні верстви, нижчі верстви; в) ідеологія руху (реформізм, націоналізм, месіанство); г) урегульованість (стихійність чи плановість), виділяється шість типів революцій.

1) Жакерія — широкий масовий стихійний рух селянства з обмеженими цілями — вимогами (ослабити ступінь гноблення, повернути втрачені права і т. ін.) без постановки питання про необхідність повалення наявного політичного ладу).

2) Месіанський рух — має всі ознаки жакерії, однак доповнюється формулюванням мети, хоча і проблемної, утопічної (зміни ладу), але заклично-мобілізаційної.

3) Анархічний бунт — ностальгічна реакція — несприйняття змін під знаком романтизації — ідеалізації старого (зразок — Вандея).

4) Верхівковий державний переворот — двірцева революція.

5) Якобінська комуністична революція, основними ознаками якої є стихійність, масовість, спрямованість до радикального політичного і соціального переустрою. Це фактична «революція мас», «революція знизу» за попередньою схемою.

6) Збройний масовий виступ — добре підготовлений в усіх відношеннях національний і соціальний рух на базі партизанської війни.

Свою логіку має і вичленення із множини революцій тих, які виявилися особливо масштабними, справили вплив (іноді визначальний і довготривалий) на цивілізаційний поступ. Так Ш. Ейзенштадт вибудовує ланцюжок «Великих революцій»: «Великий заколот (1640–1660 рр.) і «Славна революція» (1688 р.) в Англії, «Американська революція (1761–1766 рр.), Велика французька революція кінця XVIII ст., європейські революції 1848 р., Паризька Комуна 1871 р., Велика Жовтнева соціалістична революція, комуністична революція в Китаї (1911–1948 рр.).

Зрештою, міркування з приводу типології революцій неможливі без звернення до марксистського спадку. В методологічному відношенні марксизм розрізняє а) рухи-переходи, зрушення в рамках однієї суспільно-економічної формації і б) переходи (стрибки) між суспільними формаціями.

Орієнтуючись на них, сучасний дослідник В. Шепелєва сформулювала власну градацію: «...Катаклізми, які породжені суперечностями між «базисом» (який виступає вперед) і старою надбудовою (передусім політичною владою) є сенс визначати як «політичні революції». Катаклізм всередині «базиса» — між продуктивними силами (найдинамічнішим соціальним чинником) і виробничими відносинами на міжформаційному рівні (коли неможливо вже обійтися лише перетвореними формами старих сутностей) — можливо, виправдано називати «революціями соціальними»¹⁰. Аналізуючи різні, часом відмінні сентенції К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, історик «еластично» солідаризується з точкою зору (П. Ткачов, М. Ріджсі, Ю. Красін), згідно якої вирішальною ознакою і політичним змістом соціальної революції є перехід влади в руки революційного класу¹¹.

* * *

На сьогодні зусиллями представників різних галузей гуманітарного знання досить ґрунтовно, детально розроблені складові елементи — аспекти революціології. Хоча «дрібниць», «другорядностей» тут немає, все ж є сенс згадати про ті моменти, які безпосередньо дотичні до піднятої теми.

Йдеться, передусім, про революційні альтернативи як втілення історичної детермінованості, перетворення ймовірної можливості — тенденції на життєву реалію. Важливо брати в розрахунок, що наявності об'єктивних передумов для революційного прориву може виявитися і недостатньо для «автоматичного» сходження на більш високий суспільний щабель, що вибір шляху суспільного розвитку — це надскладна рівнодіюча боротьби класів (страт), активності різних соціальних сил — тенденцій. Слід мати на увазі й те, що реалізація однієї з «можливостей» «виключає», «знімає» реалізацію інших «можливостей» на даному історичному відтинку. Щоправда, неантагоністичні вектори здатні хоча б частково «зійтися», «співпасти», витворюючи еклектичний (не в осудному сенсі, а в розумінні поєднання, доповнення) варіант.

Оскільки при наявності об'єктивних передумов вибір дальшого шляху суспільного поступу залежить від суб'єктивного чинника, саме на останній покладається історична відповідальність за використання шансу, за визначення відповідного (критичного) моменту активізації вирішальних дій. В політології такий переламний момент іменують точкою біфуркації системи. В цьому сенсі ленінські «крилаті» слова «зволікання смерті подібне», «завтра буде пізно» не яскрава риторика, а жорстка істина. На піку революційної кризи вагання лідерів, їх схильність до м'якості, обережності, поміркованості, гуманності швидше недолік, аніж рішучість, непохитність, незламність. Невиправданим браком радикалізму можна згубити не лише суб'єктивну справу окремої особистості, групи, партії, класу, можна втратити саму «можливість», яка не так часто складається сприятливо.

Однак «зчеплення» об'єктивного з суб'єктивним також відбувається і не автоматично і не просто: суб'єктів політики, які претендують на роль виразників інтересів не лише тих чи інших сил, а й історичного прогресу в цілому, акторів, здатних краще за інших, адекватніше відчувати «виклики часу», «запити історії», завжди більше ніж достатньо. І всі вони, як правило, ведуть відчайдушну боротьбу за впливи, за те, щоб створити під своєю зверхністю «критичну більшість», схилити на свій бік «терези історії».

Сказане має пряме відношення і до реалізації в суспільному поступі прямого і звивистого шляху розвитку. Звісно, найбажанішим видається прямий шлях — найповнішого найінтенсивнішого втілення історичної необхідності. Однак подібний ідеальний варіант вкрай рідкісний: тенденції, яка відбиває закономірність, протистойть контртенденція, та ще й, як правило, не одна. Тоді парадигма набуває складної, зітканої з суперечностей і різновекторностей рівнодіючої, що включає в себе післякризовий прорив вперед, до нової якості і, водночас, широкий спектр відтінків реакційної, консервативної поведінки, прагматизм, вимушений реалізм, угодовство, компроміси, рятівне реформаторство тощо.

Дуже непростою, багатоаспектною постає проблема «ціни революції», «сплати» за суспільний прогрес, неминучості чи допустимості «жертв» й т. ін. Полишаючи осторонь розмови про «передчасні революції», діалектично зумовлені «провали назад», слід констатувати, що не лише представники всіх вищеозначених наукових напрямків революціології, але навіть і найяскравіші репрезентанти релігійно-філософської думки (М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк, євразійці) сходяться на тому, що революції — один з найефективніших (якщо не найефективніший) спосіб руху соціуму вектором прогресу. Саме вони відкривають можливість в історично найкоротші строки опинитися на вістрі загальноцивілізаційного поступу, долаючи відсталість і всі пов'язані з нею біди, зберегти життя цілих поколінь від історичного (точніше позаісторичного) животіння, забезпечення для власної нації — народу — суперетносу переважаючих щодо інших спільнот або оптимізованих позицій на міжнародній арені, в міжнародному поділі праці, на світовому ринку всіх і всіляких товарів і послуг. Саме так забезпечуються

найсприятливіші умови для самореалізації всіх внутрішніх потенцій суспільства відповідно до загальноцивілізаційних тенденцій розвитку. Здавалось би, за такі перспективи або жодної ціни не жаль, або вона за будь-яких обставин буде незрівнянно меншою, ніж «блукання історичними манівцями», або марнотратне «тупцювання в болоті».

Однак з моменту перших революційних «дослідів» здійснювався вал їх тлумачень як «соціальної хвороби», «стихійного лиха», «руйнівного зла» «патологічного відхилення від природного шляху людства», «кривавого насильства над історією» тощо (Ж. Еллюль, М. Понти, А. Леруа-Больє, Д. Бруген, С. Хукс та ін.). Вважаючи революції «найспустошливішим, найдорожчим способом руху вперед», руху «вкрай малоефективного й болісного», прибічники подібної позиції пропонують суспільній свідомості дуже примітивну думку: хай буде що завгодно, тільки не революція. Народною мудрістю така позиція кваліфікується просто: за деревами не бачити лісу. Якщо суспільство не в спроможності реалізувати нагальну історичну необхідність, відмовляється від належної відповіді на виклики часу, воно неминуче прирікає себе на історичне небуття, розпад, деградацію, зникнення з історичної арени і тим самим гальмує, завдає шкоди й загальноцивілізаційному прогресу. Отже доводиться говорити про ціну відмови від революцій, тобто від прогресу, виміряти яку взагалі неможливо.

Якщо виходити з тези про народні маси як творців історії (після К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна її дуже глибоко й предметно обґрунтовує в своїх працях один з кращих знавців суспільних рухів ХХ століття П. Волобуєв), то вона якнайповніше й найрельєфніше виявляється саме в епохи соціальних революцій. Отже, за законами логіки — революції — найдемократичніше явище. В цьому зв'язку варто ще раз звернутися до прикметного історіософського зауваження-висновку А. Тойнбі: «великі новації ніколи не приходять згори, вони завжди розвиваються знизу догори, подібно до дерев»¹².

Зрештою, хто б то не був, зустрічаючись зі звинуваченнями революцій в антигуманізмі, насильстві, терорі, не полишаючи правди фактів, не можуть заперечити, що всі покоління революціонерів, починаючи хоча б із соціалістів і комуністів-утопістів, таких радикальних прибічників зміни світоустрою як К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, беззастережно вважали найкращим, найперспективнішим, найбажанішим варіантом прогресу революцію мирну, безкровну, обережну, поступову, «реформістську». Однак і її перспектива, і досвід здійснення завжди потрапляли у залежність зовсім не від інтересів, розрахунків, планів революціонерів...

Дуже промовистий приклад — поширений Виконавчим комітетом «Народної Волі» лист спадкоємцю царя після вбивства Олександра II. В ньому щиро, зворушливо говорилося: «Кривава трагедія, яка розігралася на Катерининському каналі (місце вбивства царя. — В. С.), не була випадковістю... Пояснювати подібні факти зловмисністю окремих особистостей або хоча б «зграї» може лише людина, зовсім нездатна аналізувати життя народів. Революціонерів створюють

обставини, всезагальне невдоволення народу, прагнення... до нових суспільних форм». Охарактеризувавши політику уряду як посилення народного рабства, примноження репресій проти противників хижацького ладу, народовольці наголошували: «З такого становища може бути лише два виходи: або революція, абсолютно неминуча, яку не можна відвернути жодними стратами, або добровільне звернення верховної влади до народу... В інтересах рідної країни, для уникнення... страшних бідувань, завжди супутніх революції, Виконавчий Комітет звертається до вашої величності з порадою обрати другий шлях». Надзвичайно прикметні наступні слова листа: «...Як тільки верховна влада перестане бути свавільною., Виконавчий Комітет сам припинить свою діяльність., щоб присвятити себе культурній роботі на благо рідного народу. Мирна ідейна боротьба змінить насильство, яке противне нам більше, ніж вашим слугам»¹³.

* * *

У контексті міркувань щодо висновків зі здійсненого дослідження особливої ваги набуває з'ясування причин вибуху, сутності Лютневої й Жовтневої революцій в Росії. Адже вони не просто захопили в свою природну орбіту Україну, що була до 1917 р. складовою частиною імперії, а й породили такий феномен як Українська національно-демократична (національно-визвольна) революція.

Якщо теоріям революцій присвячена велетенська література, то історіографія Лютневої і Жовтневої революції просто гігантська, мабуть і сьогодні не піддається точному обліку. Це легко пояснюється. Майже 74 роки радянської влади йшов безперервний широкомасштабний процес вивчення й популяризації перемоги соціалістичної революції на одній шостій частині планети. В інших її частинах інтерес до подій 1917 р. був також надзвичайним. Одні виявляли тяжіння до російської революції, намагаючись зрозуміти її як перший крок світового переустрою, як певний зразок і надихаючий приклад для наслідування. Та незрівнянно більше зусиль витрачалося тими, хто прагнув пізнати справжні механізми історичних перемог більшовизму й не допустити поширення соціалістичної моделі на світові обшири. Сумарно це дало значний ефект. Знімаючи товстелезні ідеологічні нашарування часів протистояння двох систем, холодної війни (звичайно, таку санаційну «операцію» можна здійснювати лише до певної межі, у більшості умовно), а також прагнучи якомога відійти від поширених позицій сучасної політизації історичного минулого, гадається, в науковому сенсі можна виділити такі найважливіші результати.

Ленінські теоретичні висновки щодо концепції розвитку революції в Росії загалом підтвердилися суспільною практикою. За будь-яких обставин неспростовними залишаються такі положення як переміщення на початку XX ст. центру світового революційного руху в Росію, перетворення країни на вузловий пункт тогочасних суперечностей, визрівання тут загальнонаціональної революційної ситуації, взаємозв'язок двох етапів революції (демократичного і соціалістичного — тлумачення сутності названих етапів в світовій історіографії дуже

відмінні, однак почерговість фаз все одно залишається непорушною), неможливість одночасного, якщо не в усьому світі, то, навіть, у європейському вимірі, прориву пролетарською революцією наявної формаційної системи, тобто того цивілізаційного середовища, шлях якому проклала («визначила») Європа.

У цьому сенсі мабуть поквапилися ті автори, які оголосили надбання радянської історіографії позбавленими будь-якої наукової цінності, вартими лише осуду і забуття. З цим навряд чи можна погодитися хоча б у тому відношенні, що революціологічні обґрунтування В. Леніна за великим рахунком підтвердив історичний досвід перших десятиліть ХХ століття, а історична наука в Радянському Союзі ґрунтувалася саме на відзначених вище та похідних від них теоретичних засадах. Тому як численні історико-партійні видання, включаючи багатотомні історії КПРС, фундаментальні історичні нариси СРСР, ґрунтовні академічні дослідження узагальнюючого характеру¹⁴, так і різноманітні розвідки з окремих проблем відтворили на якнайпредметнішому, якнайвсебічнішому зрізі широченну картину (з обов'язковими регіональними компонентами) визрівання і здійснення революційного процесу в 1917–1920 рр. Гадається, що до цих праць обов'язково будуть звертатися ті, хто забажає об'єктивно розібратися в подіях 1917–1920 рр., дати їм неупереджену оцінку. Звичайно, слід буде по-різному використовувати історичний доробок радянських істориків. Він неоднорідний. Публікації переважної частини істориків заслуговують на обережніше, критичніше ставлення в певних елементах. Однак часом (на зламі 60-х — 70-х років, на етапі горбачовської перебудови з'являлися такі новаторські підходи, методологічні витвори¹⁵, які сутнісно збагачували не лише радянську, а й світову історичну науку (в даному випадку йдеться, звісно, про революціологічний напрям).

Власне, останній висновок підтверджується публікаціями зарубіжних революціологів, певною мірою навіть тих із них, хто рішуче негативно оцінює революційні злами 1917 року в Росії (Л. Шاپіро, Р. Пайпс, П. Дьюкс, Т. Хасегава, О. Файджес та ін.).

Ще більшою мірою кореспондуються з науковими надбаннями згаданого напрямку праці тих дослідників, які піднімаються до рівня оригінального, системного аналізу, поглибленого знання реалій революційних феноменів, у тому числі російських. Так, привертає увагу саме високою якістю теоретичних узагальнень, новизною авторських міркувань і тлумачень історичних подій перших десятиліть ХХ ст., «свіжим» конструктивно-критичним поглядом на праці попередників книга англійського вченого Т. Шаніна¹⁶.

Його важко запідозрити в симпатіях до більшовизму, схиланні перед радянською історичною наукою (про це свідчать відверті висловлювання на багатьох сторінках твору). Йдучи ж своїм шляхом (а їх до істини вочевидь немало, якщо альтернативність вважати серйозним методологічним засобом досліджень), Т. Шанін часом демонструє гідний захоплення вихід на ті ж сутнісні контури й параметри, оцінки початку ХХ століття, що й кращі представники марксистської концепції, радянської історичної школи. Особливо цінним при цьому

видається те, що принципово схожий результат досягається за логічних вибудов у відмінних системах координат представниками різних дослідницьких шкіл і генерацій. Таким чином, означене може бути немаловажною підставою для умовиводів про підвищення рівня об'єктивності одержуваних висновків.

У площині даної розмови побіжно варто звернути увагу уже на те, яке величезне враження справили на Т. Шаніна практично бездоганні, безпомилкові передбачення народовольця Кібальчича щодо характеру і етапів розвитку російської революції в ХХ ст.¹⁷ А В. Ленін, як відомо, критикуючи ліберальне народництво 90-х рр. ХІХ ст., дуже високо цінував революційних народників 70-х — 80-х рр., багато чому вчився у них, творчо аналізував їх ідейний спадок, беручи на озброєння кращі ідеї справжніх мислителів і подвижників.

І міркування Т. Шаніна часто не просто перегукуються з ленінськими навіть на термінологічному зрізі («партія нового типу» — «революція нового типу» тощо), а з позицій вченого кінця ХХ ст. органічно доповнює й розвиває напрацювання попередніх десятиліть. Скажімо, він вважає, що російська революційна епоха продовжувалася з 1902 р. по 1922 р., органічно вписуючи в неї «генеральну репетицію» революції 1917 р. (В. Ленін), тобто Першу російську революцію, додаючи до цього період 1900–1904 рр. як «передрепетицію» і період 1906–1911 рр. як період «революції згори»¹⁸.

Сутнісно кореспондуються з ленінськими положеннями про Росію початку ХХ ст., як епіцентр революційного руху, про особливий характер розвитку російського капіталізму, про специфічне призначення її інтелектуальної, політичної еліти міркування британського аналітика, згідно яких ХХ ст. для всього світу почалося саме з російської революції 1905–1907 рр., а її поразка ...стала драматичним початком епохи, в якій сама природа російського суспільства зазнала випробувань і змінилася в мірі, в якій вона ніколи раніше не змінювалася. Головний підсумок цієї трансформації для всього світу — утворення СРСР — був очевидним і грандіозним, але до цього слід додати і дещо інше, не менш важливе. Події, що відбувалися в Росії, були частиною хвилі радикалізму, яка прокотилася всім світом: масових страйків, селянських бунтів, боротьби за загальне виборче право, воєнних заколотів, державних переворотів і т. д. Погляд з нашого часу дозволяє вести мову про особливий характер цієї картини і виявити, по суті, новий тип явищ. Для неколоніальної периферії капіталізму російська революція 1905–1907 рр. була першою в серії революційних подій, які піддали суворому випробуванню євроцентризм структур влади і моделей самопізнання, що склалися в ХІХ ст.»¹⁹.

Автор звертає увагу, що за революцією в Росії негайно відбулися революції в Туреччині (1908), Ірані (1909), Мексичі (1910), Китаї (1911), могутні соціальні протистояння й рухи в Індії, Індонезії, Молдові, інших регіонах, в яких проглядається вплив подій в Росії. Однак ще важливішим Т. Шанін вважає «істотну подібність цих подій, яка була закоріненою в соціальних структурах того, що пізніше стало відомим під назвою «суспільство, яке розвивається». Ось чому

перше в світі «суспільство, що розвивається» — Росія — зазнало першої в світі революції нового типу — революції, характерної для «суспільств, що розвиваються»²⁰.

Принципово важливе у вищезитованому те, що Росія, опинившись у вузловому пункті суперечностей «третього світу», першою зважилася на пошук відповідей, що об'єктивно постали не лише перед нею, а перед дуже великою частиною людства. Зауваживши, що «політичні теорії, в яких співвідносяться революційна мета й засоби з передбачуваною природою суспільства, надзвичайно важливі як для революціонерів, так і для їх найпроникливіших ворогів», Т. Шанін дуже логічно й переконливо заключає: «Без деякої, — навіть найпростішої — осмисленої картини оточуючого світу і без уяв про краще майбутнє люди будуть бунтувати, якщо їх доведуть до крайності, але вони ніколи не здійснять революції. Свідомість трансформації й свідомість, що трансформується, навіть, якщо вона «нереалістична» — ось необхідні складові фундаментальної зміни соціальної структури, яка справедливо може бути названа революційною»²¹.

Вражає не лише абсолютна тотожність з марксистським поглядом на співвідношення об'єктивного (та ще й у світовому вимірі) й суб'єктивного чинників у революціях, а й чесна констатація того, що саме в Росії народилися ті сили, що краще за інших зрозуміли генеральний розвиток суспільства нової історичної епохи. Звісно, в цьому пункті Т. Шанін рішуче розходиться з уявленнями тих авторів, для яких революціонери — то монстри з незбагненною, або злочинною, навіть божевільною психікою, які, зомбуючи суспільство, ведуть його у прірву, «плюндрують» цілі століття²².

Вищезначене зовсім не слугує приводом для того, щоб (заплановано, або ж у полеміці) зводили сучасну революціологію до повторень теоретичних надбань вчорашнього дня. Один з очевидних недоліків колишніх схем революційних перетворень полягав у тому, що вони уявлялись результатом дії (взаємодії) матеріальних (економічних переважно) детермінант і людським (політичним) вибором. Останній, як вважалося, виявлявся найефективнішим у сенсі точного розуміння вимог часу і здійснення відповідних дій у «передписаному» об'єктивними обставинами напрямку. Тут, власне, між згаданими двома елементами — матеріальними реаліями і суб'єктивними намірами встановлювався причинно-наслідковий зв'язок, а закони розвитку суспільства (революційних змін в першу чергу) діяли начебто механічно (за зразком точних наук).

Однак у такому разі «знімалися» проблеми вибору і випадковості, в які неминує «впиралася» думка будь-кого, хто прагнув зрозуміти логіку історичного поступу взагалі, й Росії в перші десятиліття XX століття, зокрема.

Уява про феномен революції, в тому числі в її російському варіанті, була доповнена елементами діалектичної комплексності, згідно яких «об'єктивне» й «суб'єктивне» знаходяться в нескінченному процесі «творення» й «розпаду», комбінаціями як «нав'язаної» необхідності, так і «неортодоксальними

прозріннями», проривами розуму, де черговість складових зовсім не визначена, змінюється часто всупереч передбаченням і «здоровому глузду».

Такі епістемологічні зрушення дозволили звільнити відроджувані картини історичних епох від «глибокого детермінізму», простіше б сказати — фаталізму, повернувши наукову свідомість до глибокого висловлювання К. Маркса: «Люди самі роблять свою історію, але вони її роблять не так, як їм спаде на думку»²³.

Догматизовані тлумачення «базиса» і «надбудови» синонімами причини й наслідків у однолінійній схемі не витримали випробувань історичними (фактичними) реаліями в їх не спрощеному (редукціоністському) розумінні. Спроби широкого погляду на проблему призвели й до коригування уявлень про людську історію як теорію прогресу, тобто неухильного підйому соціальними щаблями²⁴.

Все відзначене в плані розмов про революційний процес в Росії початку ХХ ст. по особливому висвітлює проблему суб'єктивного чинника. З позицій новітніх історіографічних надбань він постає як прагнення тогочасних політичних сил усвідомити сутність нагальних суперечностей й знайти шляхи їх подолання.

Наявність у перші десятиліття ХХ століття в Росії близько 300 партій (разом з регіональними, національними, відгалуженнями-течіями) — об'єктивне свідчення прагнень політично активної частини суспільства запропонувати свої варіанти чи ж то широкомасштабного, у межах всієї країни, чи ж то галузевого, чи регіонального владнання справ. Звісно, спектр «рецептів» був якнайширшим — від наполягань на збереженні статус-кво (а то й надання йому жорсткіших форм) до ліворадикальних і анархо-екстремістських проєктів.

Серед інших організацій особливого впливу набували численні партії соціалістичного спрямування. Своєю чергою, вони також були дуже різноманітними — від тих, що підфарбовували свій ліберальний сутнісний фасад модною на той час марксистською термінологією, до тих, хто поривався якнайшвидше втілити в суспільну практику, головним чином, через революційні дії, ідеї наукового комунізму. Правда, й порівняно з останніми були ще «лівіші», як правило, авантюристські організації, які тим не менше намагалися видати себе за колективи ортодоксів-революціонерів.

Можна, вочевидь, робити висновок і ще в одній площині: виникнення й функціонування такої кількості партій було безпосередньою реакцією на питання, які породжувалися життям, а не наслідком діяльності «змовників», «бешкетників», просто «кримінальних» елементів. Звісно, зі свого боку, це «підігрівало» суспільну атмосферу, «електризувало» масові настрої, прагнення — тобто впливало на визрівання кризових ситуацій. Інтегральним же підсумком був діалектичний революційний процес.

Україна в даному відношенні була аж ніяк не винятком. Навпаки, відзначені тенденції виявлялися часто потужніше і рельєфніше за середньостатистичні характеристики по Росії в цілому²⁵. Це стосується, передусім, розвитку й діяльності організацій майже всіх загальноросійських партій. Порівняно меншої

інтенсивності набув процес становлення українських партій, проте і він випереджав інші національні регіони.

Отже, до об'єктивного існування латентних альтернатив загального характеру в Україні додавався величезний спектр вибору суспільної перспективи, який обґрунтовували й обстоювали національні партії. Йдеться про визрівання, з одного боку, умов, а, з іншого — наростання рівня підготовки до здійснення національно-демократичної (визвольної) революції.

Відтак, за самим великим рахунком, революції в Росії стали інтегральною відповіддю на виклики часу, зумовлювалися всім ходом історичних подій і, з точки зору досягнень сучасної революціології, цілком зрозуміло, підлягають логічним науковим поясненням.

* * *

Час від часу зусиллями головним чином Наукової Ради «История революцій в России», потім її наступниці Наукової Ради «История социальных реформ, движений и революций» Інституту російської історії РАН робляться спроби колективно вийти на розв'язання назрілих проблем досвіду 1917–1920 рр. в Росії. Проводяться міжнародні наукові конференції, на які запрошуються кращі фахівці різних країн і обмінюються новітніми досягненнями²⁶.

Гадається, є сенс дослухатися до позицій і висновків тих сучасних дослідників, які не ділять революції на першу — другу — третю, а, навпаки, встановлюючи об'єктивний логічний сутнісний зв'язок між ними, об'єднують під синтетичним поняттям — російська революція початку ХХ століття. В такому, «укрупненому» вигляді є більше можливостей для розуміння того кардинального виклику, який постав перед російським суспільством в означену добу і тієї синтезованої відповіді, на яку спромігся соціум однієї шостої планети²⁷.

Достатньо переконливою, зокрема, видається думка про те, що без революції неможливою була б модернізація, форсована індустріалізація країни як найважливіших чинників збереження цілісності й незалежності СРСР²⁸; йдучи цим шляхом народи зверхдержави розвивалися в руслі світового прогресу²⁹. Інша справа, що радянська модернізація носила навздогінний характер, не створила надійного, ефективного механізму саморозвитку, призвела до істотних суспільних деформацій, зумовивши серед інших причин і розпад СРСР, крах створеної системи³⁰.

Тезу про міцну історичну зумовленість російської революції доводиться обстоювати в полеміці з тими, хто вважає, що під стягом марксизму з початку ХХ століття здійснювався глобальний проект, спрямований проти Росії. В 1917 р. руїни російської державності, її народ начебто слугували лише «в'язанками дров» для пожежі світової революції та ще для соціального й ідеологічного експериментування³¹.

Принагідно можна згадати й про те, що природна сутність революційного збурення перших десятиліть ХХ ст. в Росії кореспондується з висновками видатного

біофізика, основоположника геліобіології О. Чижевського, зробленими в 1924 р. у праці «Фізичні чинники історичного процесу». Психологічно виникають розумілі застереження проти того, щоб вважати цей аргумент абсолютним і самоцінним. Однак у взаємспіввіднесенні з іншими доказами й міркуваннями вочевидь не слід поспішати скидати з рахунку впливу на суспільні процеси й космічних факторів, зокрема циклів сонячної активності. Не зайве врахувати й те, що сьогодні вчені багатьох країн вельми успішно розвивають спадок О. Чижевського, застосовують його історіометричну концепцію залежності соціальних, політичних, воєнних процесів у суспільстві від впливу активності Сонця на фізичне тіло людини, її інтелект, настрої, поведінку.

* * *

Один з істотних аспектів, до якого буває час від часу прикута увага революціологів, це проблема війни і революції. У розумінні взаємозв'язку двох феноменів (звісно на основі аналізу широкого історичного досвіду) тут, здається, особливих ускладнень не виникає.

Революційні ситуації виникали, суперечності досягали крайніх антагонізмів і вибухали революціями багатократно за мирних обставин. Однак, коли паралельно складалась несприятлива міжнародна ситуація, велись війни, їх чинники накладалися додатковим тягарем на маси, реформували економіку, негативно впливали на управлінські процеси, одним словом — порушували ритм звичного, чи ж то усталеного життя, що прискорювало суспільні колізії, надавало їм більшої гостроти, інтенсивності. Історики завжди звертали увагу, скажімо, на зв'язок тридцятилітньої війни з революційними зрушеннями в Європі першої половини XVII ст. Українська національна революція, розпочата в 1648 р. під проводом Б. Хмельницького, також вписується у цей контекст. Прямі впливи франко-прусської війни стимулювали феномен Паризької комуни. Кримська війна 1853–1856 рр. мала своїм наслідком визрівання революційної ситуації в Росії, яку вдалося розрядити відміною кріпосного права — своєрідною «революцією» згори³². З російсько-японською війною виявилася безпосередньо пов'язана й Перша російська революція.

Цей ряд можна продовжувати щодо багатьох країн. Що ж до Росії, останнім часом дедалі частіше заводиться мова, нібито смуто-революція (кінець смуту) початку XVII ст. — напряду був зумовлений перемогою росіян над польськими загарбниками³³. Особливий сюжет — це роль Першої світової війни у виникненні загальноєвропейської революційної ситуації, яка «розродилася» таким, по суті — тектонічним, зсувом як Російська революція, а також розпадом Австро-Угорщини, революційними зривами в цілій низці країн Європи, а потім і Азії.

Безумовно, війна стала могутнім каталізатором революційних тенденцій і процесів, однак вважати її наявністю обов'язковою умовою революцій не варто. Здається, в підході до цього питання було досягнуто мовчазної згоди після нав'язаних в 60-ті рр. Мао Цзедуну і його оточенням з Компартії Китаю дискусій про

те, що саме в результаті війни (Першої і Другої світових) було прорвано ланцюг імперіалістичних держав, а потім створено і соціалістичну систему. Все ж блефом виявилися гучні заяви керівництва КНР про готовність до Третьої світової війни, яка б мала принести соціалістичний тріумф усій планеті (в горнилі війни, за твердженням китайської пропаганди і самого Мао Цзедуну вони готові були йти на гігантські жертви — втрату понад 300 млн. людей)³⁴.

Знімаючи питання про роль воєн як передвісників і складової частини революцій, не можна обминати конкретних проявів досвіду визрівання і здійснення саме у розпал воєнних подій революційних вибухів. Вочевидь такою є проблема зв'язку Першої світової війни, участі в ній Росії та Лютневої й Жовтневої революцій. Ця проблема має достатньо широку й ґрунтовну історіографію, що весь час поповнюється новими, часом досить оригінальними працями³⁵.

Загальноприйнятим місцем усіх праць, присвячених російській революції, включаючи навіть представників релігійної філософії³⁶, є визнання такого механізму її здійснення, коли вона стала власне найслабшою ланкою воюючих держав. Не зупиняючись на тому, що поразки самодержавства у Першій світовій війні стали однією з надзвичайно важливих передумов, причин кардинальних суспільних потрясінь вселенського масштабу, початих в Росії, залишається не-мало тих, хто волів би віднайти в цьому факті «зовнішній чинник», «чужу руку».

Досить поширеним, зокрема, є міф про німецькі гроші (марки Генерального штабу ворожої Німеччини), на які більшовиками, що виступали за поразку свого уряду у війні, й було начебто здійснено переворот, стратегічно вкрай вигідний Четвертому союзу. Для багатьох, починаючи з чиновників Тимчасового уряду, і до сьогодні подібна теза виглядає дуже виграшною. Не маючи об'єктивного ґрунту, революція стала реалією в результаті втручання потужної зовнішньої сили, фінансової підтримки нею деструктивних елементів — безпринципних запродавців-більшовиків, для яких не існувало святих понять честі, гідності, патріотизму (за розрахунком, «вбивається» відразу кілька «зайців» — плямується феномен революції, брудняться її ініціатори і переможці, хоч якоюсь мірою «поряднішими», «чистішими» виглядають ті, хто були відсторонені від влади — найвні невдахи залишились чесними, непідкупними, програли справу, не поступившись принципами).

Ці мотиви постійно тиражуються як у закордонній історіографії, починаючи з революційних часів, і до наших днів³⁷ (незважаючи на спростування — у більшості предметні й переконливі³⁸) також і у російській та українській літературі.

Серед інших пояснень живучості сумнівних міфів (документально проблему німецьких грошей, шпигунства більшовиків не могли довести ні юристи Тимчасового уряду, ні публіцисти пізніших часів) можна пояснити двома головними обставинами. По-перше, це нерозуміння самих механізмів революційних феноменів — на потрясіння такого масштабу і наслідків, які сталися в Росії, а потім прокотилися по світу, не вистачило б жодних фінансових ресурсів будь-якої чужої країни. Іншими словами, без зрілості об'єктивних умов,

доповненої кризою як низів, так і верхів, відомий усім результат був би просто неможливий.

По-друге, сама собою тема є інтригуючою, гостросюжетною, навколо якої часом цікаво «пограти розумом», пофантазувати, вправно стираючи грані між імовірністю, припущеннями і реальними фактами.

Не заглиблюючись у журналістські «розслідування» проблеми, в яких буквально можна «втопитися», гадається, достатньо послатися на одну з останніх праць, що витримує перевидання — «Гроші на революцію»³⁹ і значною мірою концентрує в собі «набутки» в обраній темі (щоправда, «джерелами» для автора слугують всі без розбору публікації, в яких так чи інакше згадуються відповідні сюжети, а критичний їх аналіз відсутній⁴⁰). Невідомо, чи відчуває автор хисткість своїх умовиводів чи ні, але за наведеними ним матеріалами, сили, що зробили спробу звинуватити й засудити В. Леніна, більшовиків у шпигунстві, німецькому запроданстві, ще до Лютого отримували із закордону (і це очевидно з книги) чималі кошти на повалення самодержавства, що й поклато початок революційним потрясінням усього 1917 року. (Дехто, як приміром О. Керенський, щедро фінансувався з іноземних джерел, ввійшовши до Тимчасового уряду й очоливши його). Що ж до РСДРП(б), то тут йдеться про те, що незрівнянно невеличкі кошти, сліди яких вдається виявити (у більшості випадків це спонсорська допомога зарубіжних колег-революціонерів, соціал-демократів⁴¹) викликають у Є. Сікорського питання — а чи не йшли вони від німецького генерального штабу через руки агентів-посередників?

Виключити будь-якого варіанта відповіді абстрактно-теоретично не можна. Однак необґрунтовано й «підкидати» сумнівні, апріорно недоведені (принаймні на сьогодні й тими матеріалами, які наводяться) тези широкому читачу, психіка якого часто спрацьовує за схемою — «диму без вогню не буває» — значить більшовики — німецькі шпигуни, які наробили з любимою вітчизною лиха на німецькі гроші.

Значної уваги питанню сприяння революційному руху в Росії з боку Німеччини, в тому числі шляхом фінансових «ін'єкцій» різним політичним силам свого стратегічного суперника, з яким було надзвичайно важливо просто життєво необхідно заключити сепаратний мир, надає в своїй праці Г. Катков (його значна за обсягом, ретельно документована книга не так давно з'явилася в російському перекладі)⁴². Цей чинник автор вважає одним із істотних складових перемоги Лютневої революції, хоча дещо обережніше висловлюється щодо прямого звинувачення вождя більшовиків у отриманні німецьких грошей. «Ленін надто потребував фінансової підтримки, — пише англійський вчений, — і німецькі власті надавали таку підтримку, знав про це більшовицький вождь чи ні»⁴³.

Що дуже прикметно, так це те, що посилено апелюючи до логіки, уважного ставлення до будь-якого можливого варіанта розвитку подій, наукової глибини, посилянь на документальні підтвердження (як правило, це голослівні завіряння), старанно обходяться (не хочеться думати, що залишаються непоміченими,

невідомими) серйозні дослідження фахівців, вибудовані на справді наукових засадах.

Наприклад, на основі введених до наукового обігу документів спецслужб (природно, до часу засекречених) доктор історичних наук генерал-майор, начальник Центру громадських зв'язків Федеральної служби безпеки Російської Федерації О. Зданович опублікував детальне «розслідування» питання про «німецький чинник» (гроші) й неспростовно довів, що «документи», які були в розпорядженні Тимчасового уряду, то ніщо інше, як матеріалізація зусиль французьких розвідників. Останні виконували плани Антанти щодо недопущення припинення воєнних дій на Східному фронті, а то й його ліквідації, виходу Росії з війни, сепаратного миру з Німеччиною та Австро-Угорщиною⁴⁴.

Уже трьома виданнями вийшла книга відомого дослідника-джерелознавця з Санкт-Петербурга В. Старцева «Німецькі гроші й російська революція»⁴⁵. Здається, більшого зробити не можна — історик навіть на криміналістичному, а не лише критично-джерелознавчому зрізі довів, документи Є. Семенова і Е. Сіссона (Л. Нікіфорової та Р. Імбрі — Г. Аккермана) — надзвичайно хитра містифікація талановитого пройдисвіта, великого шахрая-авантюриста, в наступному відомого польського письменника-фантаста Ф. Оссендовського. Для наочності В. Старцев роздрукував додатки, за якими будь-хто з неупереджених читачів здатен переконатися у істинності зроблених істориком висновків про абсолютну фальшивість матеріалів, фактів⁴⁶, якими чомусь продовжують оперувати чимало публіцистів. Ввівши свого часу в оману довірливих американських дипломатів, що, попри фах розвідників, не виявили достатніх навичок критичної роботи з документами і за великі гроші придбали підроблені папери, Ф. Оссендовський серйозно збагатився. Невже мотиви нинішніх послідовників сумнівної практики не змінилися?..

Згадані публікації В. Старцева не є винятком, до якого загалом з високою довірою ставляться в науковому середовищі. Своїми шляхами, методами, на основі аналізу інших сюжетів до аналогічних висновків приходять чимало солідних, авторитетних, головне — об'єктивних вчених, які не підкоряються кон'юктурі⁴⁷. Побіжно варто зауважити, що навіть Д. Волкогонов, який в останні роки свого життя став на відверто антиленінські позиції й цілеспрямовано, наполегливо шукав компрометуючі матеріали на вождя більшовиків, змушений був зізнатися, що достатніх підстав для звинувачень російських революціонерів у зпроданстві йому добути так і не вдалося⁴⁸.

* * *

Мають з тих часів, коли з'явилися перші спроби зміни заведених порядків (особистостей, які їх ініціювали в якомусь сенсі, розуміючи всю міру умовності, можна вважати революціонерами), зародилися й способи протидії прагненням суспільних перетворень. Одним із найпоширеніших напрямків збереження status quo можновладцями завжди був не тільки фізичний захист своїх позицій

(аж до нищення супротивників), а й моральна дискредитація кожного, хто тільки замислювався над недосконалістю того чи іншого устрою.

Відтак зворотним боком революціологічних теорій, згодом публікацій (зі знаком плюс, або просто пошуком об'єктивних оцінок і відповідей на проблеми суспільного прогресу) завжди була, так би мовити, антиреволюціологічна література (зі знаком мінус).

Зважаючи на переважаючі можливості (від матеріальних до ідеологічних), такі концепції, спрямована на їх обґрунтування (обслуговування) література ніколи не поступалася в кількісному вимірі суто революційній пропаганді, а незмінно й багатократно її перевершувала. При всьому поважному ставленні до нинішньої ролі релігійного чинника в житті сьогоденного суспільства, досить згадати, скільки було зроблено з найдавніших часів, в різні епохи служителями найрізноманітніших культів для того, щоб доводити справедливості панівних порядків і зображати не просто в непривабливому або негативному світлі, а як заповзятих злочинців, злісних ворогів революціонерів. Між іншим, варто зауважити, що після переходу суспільства на вищий щабель, попри попередні релігійні догмати, церква завжди знаходила можливості з ентузіазмом попередніх часів, відстоювати інтереси й позиції нових можновладців. Оскільки висхідні ідеї, наріжні камені релігійних вірувань суперечили науковому знанню, приходили у невідповідність, суперечність і з наступними досягненнями досліджень світоустрою (достатньо переконливо, на логічно-художньому зрізі це показав Ден Браун у своїх всесвітньо-популярних бестселерах «Код да Вінчі» та «Ангели і демони»), можна було б, здається, і не згадувати про це у одному-двох абзацах: все одно це виходить за межі визначеного ракурсу розмови.

Однак саме потужна апеляція до моралі у її вічних іпостасях — чи не найпоширеніший засіб вибудовувати всі антиреволюційні теорії. Гнівню засуджуючи тезу Ф. Енгельса про те, що насильство — то бабця-повитуха історії (щоправда, класик марксизму далеко не першим прийшов до цього висновку, хіба що сформулював його лаконічно-образно), величезна кількість публікацій противників революційних методів розв'язання суспільних проблем сходяться на тому, що природний шлях поступу людства — ненасильство. Насильство — найбільший гріх, який тільки може бути для людини, й вона повинна цього якнайбільше боятися, убезпечуватися.

Саме навколо подібної позиції обертається думка тих суспільствознавців, які висувують надзавдання — переконати кожного, хто хоче змінювати несправедливий світ (якщо він навіть абсолютно, очевидно нездатен до самовдосконалення) у тому, що від першої думки й кроку — це вищою мірою аморально, варте не лише жалю, а й беззастережного осуду. Одним з недавніх прикладів подібного підходу, гадається, може бути випуск хрестоматії «Мораль в політиці»⁴⁹.

Достатньо поглянути на підбір вміщених творів (у більшості — їх частин): Ф. Фанон «Про насильство», М. Ганді «Промови і статті про ненасильство і ненасильницький спротив», В. Гавел «Сила безсильних», Х. Арендт «Про насильство»

та ін⁵⁰. Навіть ті праці, які виходять у своєму тлумаченні за межі однієї заданості — Е. Че Гевара «Партизанська війна: метод», Р. Нібур «Збереження моральних цінностей в політиці», «Конфлікт між індивідом і суспільною мораллю», Б. Уїльямс «Політика і моральна особистість», Г. Лукач «Тактика й етика»⁵¹ — покликані доповнити (звісно, різними сюжетами) задум книги, сформульований в її анотації: «В хрестоматії зібрані міркування видатних зарубіжних мислителів ХХ століття про роль і можливості насильства і ненасильства в політиці».

Укладач збірника Б. Капустін у передмові «Моральна політика і політична мораль» виділяє спеціальний сюжет «Насильство/ненасильство як ключова проблема політичної моралі»⁵². Посилаючись на Г. Маркузе, професор-філософ висловлює думку, ніби «...моральний революціонер протистоїть як «щасливим» чи несвідомим рабам, так і господарям. Його самотність (самотність його групи) з необхідністю виражається в терорі — індивідуальному проти господарів, як у російських народовольців і есерів, *оскільки* вони були «опозицією», чи у тотальному, як у яacobинців, *оскільки* вони були «урядом». Терор тому і стає необхідним виявом «чистого» морального розуму в політиці (на відміну від морально-політичного розуму, котрий завжди представляє чиюсь історико-політичну перспективу визволення), що цей розум не має іншого зв'язку з дійсністю, окрім терору»⁵³.

Оскільки важко знайти когось, хто б публічно виправдовував терор (категорія від початку негативна, осудна), читач підводиться до висновку-сумніву щодо смислу революцій і дій їх рушіїв. На додаток — передача думки Ф. Фанона, за якою «у витоків революції — той (раб), хто здатен її розпочати як заперечення, але хто (в якості морального й історичного суб'єкта) не здатен її завершити як ствердження. Однак іншого руху революції немає (? — В. С.). Звідси ключове питання: як можливе моральне перетворення раба, не здатного ні на яку іншу дію, крім просякнутого заздрістю і ненавистю насильства?»⁵⁴

Хоча Б. Капустін торкається в своєму супровідному матеріалі значно ширшого кола проблем і тлумачить їх у багатьох відношеннях цікаво й оригінально, однолінійний заряд сюжетів на зрізі насильство/ненасильство щодо оцінки революцій викликає незгоду. Адже навіть у творах такого послідовного проповідника концепції ненасильства як М. Ганді, який надавав цьому варіанту розв'язання назрілих проблем незаперечну перевагу, можливо й більше — необґрунтовано абсолютизував його («ненасильство не знає поразок»), чітко й цілком визначено говорилося: «Якщо ми не знайдемо нового методу боротьби з імперіалізмом усіх мастей замість застарілого методу насильницького повстання, то для пригноблених народів не буде жодної надії»⁵⁵. Безперечно, тут у наявності очевидний крок від однозначності у напрямку пошуку діалектичнішого підходу.

На жаль, подібні тонкощі «випадають» з поля зору тих авторів, які понад усе прагнуть лише засудити феномен революцій та їх репрезентантів. Не зупиняються навіть перед відвертими фальсифікаціями, некрасивими пересмикуваннями. Скільки разів з вуст противників суспільного прогресу в останні десятиліття

звучала просто перебрехана фраза з «Ітернаціоналу», приписана революціонерам, передусім більшовикам: «Весь мир разрушим, до основанья...» Однак, свідомо випускалося те, який світ малося зруйнувати — а саме світ насильства: «Весь мир насилья (! — В. С.) мы разрушим. До основанья. А затем...». А далі йшло кепкування з приводу наступної фрази: «Мы наш, мы новый мир (!) построим. Кто был ничем, тот станет всем».

Особливо нервову рефлексію, злобну ненависть викликає остання фраза: як так — низи, раби, чернь, холопи хочуть іще на щось претендувати? Це проти-природно, дико, злочинно...

З цього приводу також багато можна було б висловити міркувань. Однак, гадається, достатньо обмежитись тим, що прибічники такої позиції, яку, звісно, рядять в наукоподібні розлогі трактати, навряд чи усвідомлюють, що самі вони набагато примітивніші за тих рабів, які прагнуть змін. Раби ж, які ще й славлять своє й інших рабство (навіть за пристойну часом матеріальну винагороду) й ненавидять тих, хто не поділяє їх приниження (хоча б все у тому ж моральному плані), з погляду цивілізаційного поступу можуть викликати лише співчуття, жаль.

Певне поширення означена лінія знаходить у працях сучасних російських істориків. Для прикладу можна послатися на публікації В. Булдакова, в концентрованому вигляді представлені в монографії «Красная смута»⁵⁶.

Автор гранично відвертий у задумі книги: «Смисл революції практичніше почати з'ясовувати не з того, як високо здатна піднятися людина в своїх соціальних мріях, а як низько вона може впасти на грішну землю, віддаючись ним»⁵⁷. Як видно, знову все починає обертатися навколо «гріховності», навколо моралі. Втім В. Булдаков достатньо широко (за що треба віддати йому належне), можливо у чомусь цинічно (не в осудному, а в характеристичному сенсі) з перших же рядків заявляє: «Взаємодія двох головних агентів історичного розвитку — людської маси і влади — здійснюється через зміну, трансформацію і правове упорядкування насильства, а зовсім не через усунення його як такого. Революція може розглядатися як *дика реакція* (виділено мною. — В. С.) на латентні форми насильства, які набули соціально-задушливої форми. Разом з тим революція — це найбільше нагадування про ті вроджені садомозахістські нахили людини, які були задавлені в буденній «цивілізованій» дійсності. В силу цього революції прагнуть перевернути весь старий порядок і змінити соціокультурне кодування державності. Революційний хаос можна розглядати як розкриття «варварського» людського ества, схованого під оболонкою «цивілізаторського» насильства влади, яка стала затісною»⁵⁸. Навіть спробою внести певну словесну симетрію у співвідношення між латентним, «цивілізованим» насильством і диким, революційним насильством приховати антипатію автора до прояву явища другого порядку не вдається. Ну, наприклад, наступна сентенція: «Революція — це виплеск загнаних у підпілля суперечностей людської натури, в ході якого хаос «доктринальної шизофренії» буває переможним інстинктом соціального самозбереження»⁵⁹.

Втім, подібних висловлювань можна зустріти немало. Їй належать вони вельми авторитетним у науковому середовищі особистостям. Так один зі «стовпів» російської соціології П. Сорокін, не особливо турбуючись про добір дефініцій, писав: «В революції в людині просинається не лише звір, а й дурень»⁶⁰. Правда, він вважав, що звільнитися від нерозумних впливів війн і революцій нікому не дано, оскільки їх умови «1) знищують ті гальма в поведінці, які стримують негагнuzдані вияви чисто біологічних імпульсів, 2) прямо зміцнюють останні, 3) прямо прищеплюють «антисоціальні», «злочинні акти»⁶¹.

Цікаво відзначити, що пристрасно картаючи революціонерів і маси, які підпадають під їх впливи, ревні захисники підтримуваних ними порядків (вони їх влаштовують, навіть подобаються їм) самі готові вдаватися до не менш обурливого насильства, репресій, коли справа доходить до перспективи втрати власного статусу, добробуту тощо.

Той же П. Сорокін у розпал подій початку літа 1917 р. занотував до свого щоденника міркування щодо того, як би слід було поводитися, щоб паралізувати вплив більшовиків, їх лідерів — В. Леніна і Г. Зінов'єва: «Ці люди, я впевнений, — віщують жажливі речі. Якби я був Урядом, я б заарештував їх без коливань. Якщо необхідно, я б стратив їх, щоб запобігти жажливій катастрофі, в яку вони планують занурити країну... Бідний Керенський робить все, що тільки може. Він виголошує одну яскраву промову за іншою, але дикі звірі не можуть контролюватися промовами, навіть красномовними»⁶². Через короткий час, в ході липневої кризи, 5–6 липня 1917 р. П. Сорокін робить такий запис: «Сьогодні Троцький, Коллонтай та інші заарештовані. Ленін і Зінов'єв зникли. Тепер стоїть питання: що робити? Ми *помірковані, не кровожерливі* (виділено мною. — В. С.), однак, щоб запобігти повторення кривавих заколотів, необхідно виявити *більшу твердість*. Якщо потрібно — *стратити кілька тисяч* головорізів. Щоб врятувати мільйони росіян, *ми повинні бути готові зробити це*»⁶³.

Принагідно можна зазначити, що в 1922 р. П. Сорокін, добре відомий своєю контрреволюційною діяльністю, активним сприянням ворогам радянської влади в ході громадянської війни був висланий з Росії тими, кого він кваліфікував «дикими звірами» і без вагань розстріляв би, якби у нього була можливість.

Однак В. Булдаков добирає зі спадку П. Сорокіна те, що спрацьовує на схему «кровожерливості революціонерів»⁶⁴, замовчуючи інші відомі сентенції соціолога. Слідом за своїм кумиром автор «Красной смуты» ще хоч якоюсь мірою намагається стримуватись відносно добору епітетів щодо західних революцій, та жодних гальм не використовує щодо характеристик багатомірного загально-російського бунту»⁶⁵. Правда, це дивним чином узгоджується і навіть сполучається з вірою у прийдешнє цивілізаційне майбутнє Росії, принаймні у те, що не варто турбуватися за долю країни («імперії») «в масштабах століть»⁶⁶.

У згаданих прийомах відбору «потрібної» інформації аргументів В. Булдаков далеко не оригінальний. Багато хто так же чинить з творчістю М. Горького, особливий акцент роблячи на його статтях (окрема авторська колонка

«Несвоевременные мысли») в газеті «Новая жизнь» за 1917–1918 рр., коли письменник доволі критично сприймав і оцінював революційні процеси, особливо діяльність більшовиків, В. Леніна. Вони широко розпубліковані окремим виданням і без співвідношення з іншими працями дають чималу поживу для тенденційних вправ⁶⁷.

Звісно, охоче, навіть ентузіазмом, використовуються витяги зі щоденників І. Буніна, його мемуарних творів, де витончений майстер слова, зраджуючи інтелігентності, переходить на дешеву брутальність, оцінюючи дії тих, хто ризикнув зазіхнути на «священні порядки» і навіть безсоромно зловтішається, коли його супротивники зазнають невдач⁶⁸.

У чомусь, на перший погляд, неочікуваною, а чомусь такою, що має й свою логіку, постає ідея (концепція) «смутореволюції», оформлена в певну цілість В. Соловєєв⁶⁹. Автор запропонував точку зору, згідно якої в Росії сталося три смутореволюції — наприкінці XVI — на початку XVII ст., в перші десятиліття XX ст. і, зрештою, на зламі XX–XXI століть.

Хоча щодо багатьох моментів, деталей авторської позиції виникає чимало питань, є й заперечення, які він навряд чи в спроможі спростувати, певний інтерес викликає тлумачення автором перехідних епох, в яких відбувалися гігантські зіткнення напрямків розвитку Росії, в ході яких не завжди посткатастрофічний розвиток набував прогресивніших за попередній період сутностей.

Однак, на переконання В. Соловєєва, революції іманентні природі суспільства взагалі, носять особливу (національну) зумовленість (смысл) в Росії і неодмінно будуть реальністю прийдешньої історії, як її неминуча доля.

Останнім часом, у зв'язку зі світовою економічною кризою різко зросла кількість публікацій (не лише журналістів, а й серйозних представників науки), в яких «докопуючись» до причин нових випробувань, що впали на голову людства, вкотре робиться висновок про необхідність рішучої, кардинальної зміни світоустрою, який упродовж тривалого часу видавався за найдосконаліший. Деякі автори прямо вказують, що «сама капіталістична система зі своєю ринковою моделлю економіки по суті кризова. І як цю систему не модернізує, все одно її шлях приречений, від кризи до кризи»⁷⁰.

Як перший крок у порятунку світу вбачається створення «принципово нової парадигми, як системи концепцій»⁷¹. Отже мова знову заходить про революційні зміни в суспільній теорії, які б обґрунтували необхідність докорінних (тобто — знову революційних) змін усього способу життя⁷².

Живий відгук в академічних колах знайшла цікава ініціатива Н. Назарбаєва про радикальні шляхи оздоровлення світової фінансової сфери⁷³. Розвиваючи сформульовані Президентом Казахстану ідеї, провідні українські вчені-економісти пропонують поширити їх на всю систему сучасного світоустрою, її кардинального вдосконалення. В. Геєць і В. Сіденко наголошують: «Ми всі маємо усвідомити, що світ вступив у нову еру, еру глобального переходу до *якісно нового глобального суспільства*, яке повинно звільнитися від пороків, притаманних

системі, яка існує — гегемонізму і національного егоїзму, превалювання примітивних короточасних матеріальних інтересів над інтересами довготривалого усталеного розвитку економіки, суспільства і культури. І не в останню чергу — від використання на шкоду людині винаходів людського розуму, якими є серед іншого новітні інформаційні і пов'язані з ними фінансові технології, що породили бум віртуальної економіки, яка вийшла з-під контролю, і привела зрештою до нинішньої глобальної кризи»⁷⁴.

У світлі вищезазначеного причини негараздів вбачаються аж ніяк не у «гріхах» тих, хто вже у минулому столітті прагнули віднайти (хай не безпомилково, не оптимально) альтернативні шляхи вдосконалення світу.

* * *

Звичайно, історіографія будь-якої проблеми ніколи не була одноманітною, однолінійною, більше того завжди перебувала й перебуває у невідомому русі. Так, від колишнього тотального протистояння із зарубіжними авторами поступово дійшло до поширення на теренах колишнього СРСР (переважно у російських перекладах) праць, у яких простежуються прагнення підійти до вивчення російського революційного досвіду без заданого бажання будь-що спростувати саму ідею революції, зокрема, у її більшовицькій реалізації. У певних межах прикладом тут може бути ґрунтовна, ретельно аргументована книга російського емігранта, історика й філософа, професора Оксфордського університету Г. Каткова «Февральская революція» («The February Revolution»). Автора турбувала не скільки витворювала схема, скільки «добування» якомога ширшого кола фактологічних свідчень про настрої й поведінку усіх без винятку верств російського суспільства, що й мало інтегральним результатом такий катаклізм, як закономірне повалення самодержавства, перехід Росії на принципово вищий щабель розвитку.

Своєрідним логічним продовженням цього дослідження можуть слугувати праці американського дослідника О. Рабіновича⁷⁵ (його батьки були родом з Росії, однак залишили країну в перший рік Громадянської війни).

Автор чесно зізнається в еволюції своїх поглядів в міру того як відходила в минуле епоха маккартизму, «холодної війни», здійснювалася поступова відмова від тоталітаризму в СРСР⁷⁶. Та найголовнішим чинником відходу від стереотипів випадковості Жовтня чи ж то блискучої воєнної операції — добре підготовленого державного перевороту, який не мав значної підтримки мас, стало ретельне оволодіння фактичним станом справи. «Вивчаючи за документами тієї епохи настрої та інтереси фабрично-заводських робітників, солдатів і матросів, я виявив, що їх прагненням відповідала висунута більшовиками програма політичних, економічних і соціальних реформ, в той час як усі інші головні політичні партії Росії були ґрунтовно дискредитовані нездатністю здійснити значні реформи і небажанням негайно припинити війну. В результаті оголошені більшовиками цілі мали в жовтні 1917 року підтримку широких мас»⁷⁷.

Процитоване — не випадковість і не одне з положень, на якому наполягає колишній «буржуазний фальсифікатор». Це квінтесенція його досліджень. «Я прийшов до висновку, — акцентує увагу читачів А. Рабінович, — що Жовтнева революція в Петрограді була меншою мірою воєнною операцією, а більшою — об'єктивним і поступовим процесом, коріння якого заховувалося в масовій політичній культурі, повсюдному розчаруванні результатами Лютневої революції і, в цьому контексті, магнетичній притягальності більшовицьких обіцянок негайного миру, хліба, землі для селян і дійсної народної демократії, яка здійснювалася через багатопартійні Ради»⁷⁸.

Автор переконливо констатує, що неупереджені підходи «дуже багатьох, якщо не більшості молодих західних істориків, які працювали незалежно один від одного, над темами, пов'язаними з революційною Росією», привели «до такого ж спільного висновку»⁷⁹.

В устах недавнього рішучого критика більшовиків особливо вражають сторінки, на яких він (знову таки на основі реальних фактів, а не користуючись поширеними схемами) доводить, що РСДРП(б) на чолі з В. Леніним виявилася зовсім не змовницькою організацією закритого типу, а напрочуд демократичним, гнучким утворенням, якнайбільше відповідним потребам історичного моменту. Вона змогла запропонувати обґрунтовану стратегію революційного розвитку, застосувати ефективну тактику, на що виявилися просто нездатними усі інші політичні сили⁸⁰. «...Найголовніше — феноменальні успіхи більшовиків значною мірою витікали із характеру партії в 1917 р., — резюмує А. Рабінович. — І тут я маю на увазі зовсім не сміливе й рішуче керівництво Леніна (величезне історичне значення якого безспірне) і не перетворену на прислів'я (хоча й дуже перебільшену) організаційну сутність і дисципліну більшовиків. Тут важливо підкреслити притаманні партії порівняно демократичну, толерантну і децентралізовану структуру і методи керівництва, а також її по суті відкритий і масовий характер»⁸¹.

Не зі всіма положеннями книг американського дослідника беззастережно погодилися російські колеги, заманіфестувавши свою позицію у супровідних публікаціях⁸². Однак вони підтримали основний висновок незаангажованого дослідника: «Ні, більшовики не захопили владу, як це протягом багатьох років стверджували їх противники і радянологи-традиціоналісти. Більшовики *прийшли до влади* (виділено мною. — В. С.), як це показав у своїй книзі А. Рабінович. — Прийшли тому, що їх підтримали, а вірніше висунули маси після того, як стало очевидним, що жодна інша партія не готова долати загальнонаціональну кризу на шляхах радикальних соціальних реформ. Видається, що таке бачення Жовтня відбиває справжню реальність 1917 року. В цьому баченні — ясне розуміння того, що Жовтень врятував демократичні завоювання Лютневої революції, запобіг вірогідності встановлення військової диктатури і відкрив можливість соціалістичних перетворень в інтересах народу»⁸³. Хоча ці слова написані 1989 р., гадається, як і кожна справді наукова сентенція, вони вповні придатні й для будь-якого іншого часу.

На цьому аспекті варто спеціально наголосити, оскільки і до наших днів (особливий сплеск спостерігався в 2007 р., коли виповнювалося 90-річчя повалення самодержавства) не вщухають суперечки навколо причин, характеру, рушійних сил, окремих дійових осіб, головне ж — наслідків Лютневої революції, зв'язку її з прийдешнім Жовтнем.

Задля досягнення бажаного результату підтягується «важка артилерія»: передруковуються раніше обнародовані міркування О. Солженіцина⁸⁴, тиражуються великі обсягом публіцистичні студії модних авторів⁸⁵. Не обмежуючись цим, створюються і новітні праці з достатньо претензійними, навіть епатуючими, провокативними назвами і видань у цілому, і ще частіше — відповідних розділів⁸⁶.

У хід пускається безліч «аргументів»-звинувачень — частково достатньо справедливих і виважених, однак ще більше — надуманих, фантастичних, навіть — спекулятивних, покликаних якщо не очорнити соціальний катаклізм (епітетів негативного забарвлення просто не перерахувати), то, принаймні, навести на нього густу тінь презирства, тотального осуду. Та ще нагнітати пристрасті з допомогою безкінечних панічних питань-окликів на кшталт: «Хто ж міг очікувати, хто б взявся передрікати, що наймогутніша імперія Світу обрушиться з такою незбагненною швидкістю?.. Століттями стояти скелею — і обрушитися в три дні? Навіть у два...»⁸⁷.

Миколу II, який зрікся престолу, вважають головним винуватцем того, що сталося. Але тут же обов'язково підкреслюється його людяність, любов до родини, ніжна турбота про неї. Тут можна все вибачити — навіть приречених самодержцем на найтяжчі випробування мільйони вчорашніх підданих⁸⁸. Втім, чого особливо жалкувати з останнього приводу?! Навіть представники народу в Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, точніше її Виконкомі зневажливо іменуються «зграєю ніким не обраних напівінтелігентських, напівреволюційних покидьків»⁸⁹.

Нову ж владу загалом іменують «владою натовпу, що переміг»⁹⁰.

Своєрідною квінтесенцією подібних підходів може бути невеликий абзац зі згаданої книги М. Старикова: «Російська революція це і є все разом. Це й саме ТАКИЙ цар на чолі країни, це саме ТАКЕ оточення царя, це жменька безмірно талановитих циніків і покидьків із революційних партій, це везіння одних і фатальне невезіння інших. Це злочинна тупість і підле зрадництво, недозволена віра і ораторський талант. Наша революція — це все разом. Це десятки тисяч факторів, які склались нещасливо для Росії»⁹¹.

Оголошуючи Лютневу революцію фактично незбагненим феноменом і чи не найбільшим за всю історію нещастям, водночас закладається наріжний камінь під тлумачення Жовтневої революції як продовження трагедії Росії, її народу, що не закінчилася і в наші дні. Так автор цитованої вище книги починає її предметним пасажом:

«Лютий і Жовтень 1917 року.

Це частини одного цілого.

Це кулі, випущені з однієї зброї.

Це шаблі однієї драбини, які ведуть до загибелі Росії.

До цього часу немає відповідей на безліч питань.

До цього часу неясно, як сталося те, чого не мало статися.

І до сьогоднішнього дня Росія не прийшла до тями остаточно від потрясінь тих днів...

Ми не усвідомили, як і чому впала наша держава — Російська імперія.

Ми не засвоїли уроків Лютого і Жовтня...

До цього часу при погляді на географічну карту стискається десь під ложечкою...»⁹².

Такого роду продукція не просто поширюється, передруковується і періодикою України, а часом містить і заклики до сучасних політиків, керуватись положеннями і висновками названих та їм подібних праць, принаймні, прислухатись до них⁹³.

Немало зусиль продовжує витрачатися на протиставлення «справжньої революції» (Лютневої) «перевороту» і «контрреволюції» (Жовтневим), в яких ленінська партія «спрямувала енергію російського народу на маячні й антинаціональні цілі»⁹⁴.

Вітчизняні науковці в такій атмосфері часом погоджуються з пропонованими підходами, часом же, підхоплюючи мотиви їх генеральної фабули, урізноманітнюють аргументи за рахунок «включення» регіонального погляду, здебільшого через долучення до загальної картини національних чинників. Зокрема, це стосується праць С. Кульчицького⁹⁵.

* * *

Безумовно, свій внесок в осягнення суті й результатів революції 1917 р. намагаються внести й сили, які вважають себе її прямими спадкоємцями і принциповими послідовниками. Поряд з проявами неподоланого догматизму, ідеологічної інерції дедалі активніше заявляють про себе ті дослідники, які, не кидаючись у крайнощі, вдумливо реагують на розвиток історіографії, світової революціології. А відтак публікації по суті нової генерації фахівців з лівополітичного табору (скажімо із Загальноросійської громадської організації «Російські вчені соціалістичної орієнтації») виглядають вдалим синтезом багатодесятилітніх теоретичних надбань і новітніх досягнень⁹⁶. Мабуть варто погодитися з одним із наріжних висновків: «Жовтнева революція знаменувала собою початок нової історії, історії боротьби й існування капіталізму й соціалізму. У все-світньо-історичному процесі виявилася нова соціальна й політична якість... Жовтнева революція була не стільки революцією руйнування, скільки революцією будівництва...»⁹⁷.

Цілком у руслі довготривалих прагнень (і відповідних зусиль) щодо цементування державності знаходяться й наступні міркування: «Велич Жовтневої революції в тому, що разом зі створенням політичних передумов для соціалістичних

перетворень вона водночас запобігла сповзанню країни в прірву завдяки розв'язанню життєво важливих завдань. Вдалося зробити, здавалось би, неможливе: встановити сильну державну владу й забезпечити умови для подолання глибокої й затяжної кризи»⁹⁸.

Заслужовують на увагу й публікації суспільно-політичного й аналітичного журналу «Альтернативы», редколегія якого ставить собі за мету налагодження діалогу між вченими й активістами, які поділяють соціалістичні ідеї. Виваженістю оцінок, продуманістю суспільних характеристик відзначається, зокрема, вміщена у виданні заява 16 вчених — докторів наук різних галузей суспільствознавства і одного відомого драматурга (М. Шатрова) під прикметною назвою «Жовтень для нас, Росії і всього світу»⁹⁹, яка з'явилася напередодні 90-ліття революції.

Прикладом сказаному можуть бути гнучко скориговані на сучасне бачення проблем слова: «Жовтень був кульмінацією Великої російської соціальної революції ХХ століття. Її лідерами стали революційні соціал-демократи, які раніше за інших усвідомили потреби і прагнення простих людей, ті найгостріші проблеми, вирішення яких потребувало російське суспільство на рубежі віків. Головну роль серед них, звичайно, зіграли Володимир Ульянов-Ленін і його найближчі соратники.

Ніхто з вождів Жовтня не був безгрішним. Але невірно як обожнювати, так і демонізувати їх. Злісні наклепи, що на них сьогодні зводяться, не мають під собою реальної основи. Нікому, крім своїх революційних ідеалів, вони не служили. Жодні земні спокуси, на кшталт грошей та інших атрибутів обивательського благополуччя для них не мали значення. Своє життя вони міряли найвищою міркою беззавітного служіння свободі і щастю пригноблених і обездолених»¹⁰⁰.

Цікаво, що документ знайшов достатньо широкий відгук серед інтелектуалів (з Канади, Угорщини, Греції, Франції, Румунії, Польщі, природно — Росії), які запропонували цілу низку конструктивних міркувань — доповнень, узагальнень, частину з яких редколегія опублікувала¹⁰¹. Теоретичні набутки авторського активу журналу «Альтернативы» (О. Бузгаліна, Б. Славина, А. Колганова, С. Дзарасова, М. Воейкова, Л. Булавки та ін.), гадається, мають обов'язково враховуватися при оцінці стану сучасної революціології. І важливо це зовсім не з делікатного розрахунку якоюсь мірою урівноважити ситуацію в дискусійному морі. Справа в тому, що означений напрям продукує глибоко іманентну самій природі наукового пошуку тенденцію: не здаючи кон'юктурно очевидних позицій щодо принципової оцінки досягнень, здобутків, зумовлених революційною творчістю, водночас з самою високою вимогою критичності аналізуються недоліки, прорахунки, помилки, зовсім не замовчуються, а дуже жорстко кваліфікуються дії, що обернулися величезними втратами. Перед нами спроба всебічного, органічного, синтетичного підходу до неоднолінійних, неодномірних явищ і процесів. Тобто створюється можливість наближення до істини, відходу від практики тлумачення досвіду на чий б то не було догоду.

* * *

Якщо підходити до оцінки Російської революції ХХ століття з вищезначеними науковими критеріями і уявленнями (враховуючи, звичайно, й публікації антиреволюціології), то, гадається, можна обґрунтовано вийти на наступні найзагальніші висновки, які повною мірою стосуються й України, як складової частини держави, політичної системи, культурного простору, народжених в 1917 році.

Російський капіталізм, попри достатньо високі темпи свого розвитку після 1861 р., особливо у 1900–1912 рр., виявився все ж нездатним здійснити в потрібному обсязі і на необхідному якісному рівні індустріальну модернізацію країни. Відставання Росії від передових країн Заходу не лише зберігалось, воно навіть дещо посилювалося, а Перша світова війна взагалі продемонструвала надзвичайно низьку, падаючу конкурентоспроможність економіки, відсутність скільки-небудь ефективних підходів до управління господарством, які стали вже нормою цивілізованого світу.

Не здійснивши завдання індустріалізації країни, російський капіталізм заклав лише її підвалини, але й цього досяг ціною варварського руйнування, нищення села, де панували примітивні форми господарювання, не говорячи вже про залишки кріпосництва — найгіршого різновиду феодалізму. В країні, яку іменували житницею Європи (і справді експорт зернових був велетенським), недоїдання, недоїдання у гігантських масштабах було «нормою».

Навряд чи скільки-небудь могли зарадити негативному розвитку подій задуми й розрахунки П. Столипіна: намагаючись наділити землею одних селян за рахунок інших, при недоторканості поміщицьких латифундій, «реформатор» насправді закривав шлях до вільного фермерського господарювання як нагального веління часу. Не мали конструктивної програми тут і меншовики й есери (не говорячи вже про партії правішого спектру).

Тож в роки Першої світової війни середньорозвинута система російського капіталізму (дехто вважає її слабкорозвинутою) не витримала випробувань і вступила у фазу затяжної кризи. В 1917 р. ситуація стрімко наблизилася до стану, який найточніше можна вважати розпадом. Причому, мова йшла про розпад і продуктивних сил і виробничих відносин — тобто всього народногосподарського організму. В безвиході, в яку втратила Росія, революційний злам був неминучим.

Такий механізм взаємозв'язку між реальним станом суспільства (у його визначальній, економічній сфері) і революційною детермінантою видається значно сутніснішим за давні, значною мірою доктринерські суперечки про те, що до соціалістичної фази суспільство має (мало б) переходити лише за умови високого рівня капіталістичних продуктивних сил, а ще краще — тоді, коли їх потенції вичерпають себе.

Однак розрахунок В. Леніна, партії більшовиків базувався зовсім на іншому — при «відомій висоті» капіталізму (якою вона все ж була в Росії) здійснювати не

негайне запровадження соціалізму, а робити лише попередні кроки до нього (націоналізація банків, монополій, землі, робітничий контроль над виробництвом). Революція була засобом відвернення катастрофи, суспільного порятунку, новою політичною основою для розвитку цивілізаційних (як на мірки того часу) тенденцій. Свідома зміна «порядку» у погляді на матеріальні передумови соціалізму і перехід на новий щабель суспільної організації, звісно, була достатньо радикальною новацією, ініціативою. Причому остання була не просто плодом оригінальної теоретичної знахідки, а й спиралася на те, що за рівнем зрілості політичних передумов революції Росія перевершила, випередила всі інші країни. То ж спроба вирвати її з безвиході отримувала додаткове психологічне підсилення.

Звичайно, Жовтнева революція стала втіленням національного, а саме — російського, а не західноєвропейського варіанта шляху до індустріального суспільства. І відбулася вона не передчасно, як дехто вважає, а тоді, коли до неї дійшла черга — вона за історично короткий термін (всього 12 років!) стала третьою, начебто трьохкратно підкреслюючи нагальність, невідкладність, неминучість перетворень. Відтак більшовики опинились при владі не волею випадку, а тому, що найкраще вловили напрямок суспільного руху, обґрунтували ідеї, спрямовані не на підновлення (реформування), а радикальне оновлення (перебудову) життя.

Більшовики завоювали авторитет, потрібну підтримку, якнайбільше через набуття масами власного політичного досвіду. З двох головних альтернатив, що об'єктивно оформилися в 1917 р. — капіталізм чи соціалізм (не виключеним був, щоправда, і сценарій повернення до монархії, однак, порівняно з попередніми двома варіантами, у нього було незрівнянно менше шансів) більшість народу пристала до курсу відмови від капіталізму. Внутрішньою пружиною суспільного вибору була очевидна нездатність Тимчасового уряду, угодовських партій (тобто уособлення Лютневої революції) розв'язати загальнодемократичні і загальнонаціональні завдання (про мир, землю, боротьбу з господарською розрухою, голодом, робітниче, національне питання тощо).

З одного боку, суспільно зумовленою, з іншого боку — виграшною, привабливою виявилася лінія більшовиків на органічну ув'язку демократичних вимог з лозунгами соціалістичного перевороту («Вся влада Радам!»).

Принципово стоячи за демократію, утвердження народоправства, маси воєни 1917 р. цілком визначено виявилися в таборі рішучих противників воєнної диктатури — вимушеного для лідерів буржуазної революції й апіорі суперечного прогресивній перспективі шляху.

Фактичною абстракцією залишилися розмови есерів і меншовиків про «третій шлях» — не соціалістичний і не капіталістичний, а якийсь еклектичний. Однак ні відповідної конкретної програми, ні серйозних зусиль тут не спостерігалося. Радше мова йшла про дещо відсторонене («академічне») споглядання, широкі моралізування й малопредметні мудрствування. Тому фактом стало тяжіння мас до позицій ліворадикальних сил (більшовиків, лівих есерів,

меншовиків-інтернаціоналістів) і майже фізичне відсторонення, «відштовхування» від угодівських лідерів, опортуністичних течій¹⁰².

Більше гіпотетичне значення мають міркування щодо питання про можливі наслідки лояльнішого ставлення РСДРП(б) до інших сил лівого, лівоцентристського спектру — як передумови складання ширшого (звісно неоднорідного) фронту прихильників соціалістичних орієнтацій. В цьому контексті дещо розважливішими можуть (і повинні) бути оцінки щодо обраного революцією і здійсненого після неї шляху. Навряд чи конструктивно (і теоретично і, особливо, з погляду довготривалого, непростого досвіду) вважати бездоганним курс, який комуністичною пропагандою і радянською історіографією оцінювався як єдино вірний, «магістральний» шлях до соціалізму.

Вочевидь, значно точніше говорити, що було зроблено лише перший пролив у попередній системі, зреалізовано один, як з'ясувалося зовсім не найоптимальніший й, можливо, найнебездоганніший варіант поступу. Загалом-то це само собою вже також немало, й повинно одержати належне визнання.

Внісши кардинальні зміни у весь світовий розвиток, ініціювавши розкол людства на дві системи, давши могутні імпульси розширенню і зміцненню соціалістичного ареалу, стимулювавши серйозні зрушення в протилежному таборі, що обернулися певними, в деяких країнах достатньо істотними набутками соціальних низів, Жовтнева революція, за великим рахунком, справила величезний вплив на хід історії. Однак з часом, особливо в другій половині ХХ століття, цей вплив став зменшуватися, набрав хвилеподібних проявів. І все ж, та багатомірна конструкція-будова буремного століття, яка, можливо, й до сьогодні повною мірою залишається далеко не досягнутою в науковому сенсі, головним своїм «архітектором» мала саме Велику російську революцію.

Неможливо передбачити (це й не варто робити), яким би був світ, якби не сталося тих «десяти днів, які його потрясли». Але вони-таки потрясли, і завдання істориків — не гадати, а збагнути, пояснити, оцінити те, що сталося, спробувати вивести повчальні уроки.

У пошуках якомога адекватніших характеристик розпочатих революцією в Росії процесів, гадається, можна багато в чому погодитися (або, принаймні, прислухатися) з Г. Уеллсом. Причому зробити це без найменшої тіні іронії. Саме хист всесвітньовідомого фантаста дозволив цій обдарованій особистості розгледіти смисл подій, що протікали на його очах й порівняно надійніше прозрівати перспективу розпочатої революцією. Відвідавши в черговий раз в один із найскладніших моментів розбурхану, розтерзану, «вмиту кров'ю», обпалену суспільними пристрастями Росію, поспілкувавшись з «кремлівським мрійником», тими, хто щиро захопився його планами, з величезним ентузіазмом поринувши у незвіданий ніким процес творення нового життя, великий англієць зазначив: «Основне наше враження від становища в Росії — це картина колосально-го, непоправного краху. Велетенська монархія, яку я бачив в 1914 році, з її адміністративною, соціальною, фінансовою і економічною системами, рухнула

й розбилася вщент під важким тягарем шести років безперервних війн. Історія не знала ще такої грандіозної катастрофи. На наш погляд, цей крах затьмарює навіть саму Революцію. Наскрізь зігніла Російська імперія — частина старого цивілізованого світу, що існувала до 1914 року, — не витримала такої напруги, якої вимагав її агресивний імперіалізм; вона впала і її більше немає. Селянство, яке було основою попередньої державної піраміди, залишилося на своїй землі і живе майже так же, як воно жило завжди. Все інше розвалилося чи розвалюється. Серед цієї безмежної розрухи керівництво взяв на себе уряд, висунутий надзвичайними обставинами і опертий на дисципліновану партію... — партію комуністів. Ціною численних розстрілів він придушив бандитизм, встановив деякий порядок і безпеку в змучених містах і ввів жорстку систему розподілу продуктів.

Я відразу ж повинен сказати, що це єдиний уряд, який можливий в Росії в даний час. Він втілює в собі єдину ідею, яка залишилася в Росії, що її згуртовує»¹⁰³.

Вроджена здатність бачити глибше й масштабніше, міркувати, оперувати справді «космічними» категоріями, не збиватися на неістотні дрібниці дозволила мислителю точно «схопити» сутність тогочасних процесів і лапідарно передати їх зовсім не в компліментарних, навпаки у відверто жорстких (аж до непривабливості) тонах і формулах. Жовтнева революція започаткувала радянську історію. З одного боку, до соціальної творчості було піднято мільйони трудящих і цим доведено, що не лише вузький елітарний прошарок країни здатен бути суб'єктом, деміургом прогресу.

З іншого боку, через певний час почалися порушення політичних свобод громадян, проголошених Жовтнем, інші неприродні деформації, що перетворили шлях соціалістичного творення на паліатив величних досягнень і страшних трагедій.

Епохальні здобутки радянського народу, який в історично найкоротші строки перетворив свою країну на наддержаву, яка здійснила вирішальний внесок у перемогу в найстрашнішому катаклізмі всіх часів — Другій світовій війні, відкрила космічну еру людства, вражала світ небаченими досягненнями. Здійснивши справжні прориви у сфері забезпечення соціального захисту особистості, викликавши небачену раніше енергію масового творення, велетенський сплеск ентузіазму, продемонструвавши зразки інтернаціоналізму й нефальшивого братерства народів, народжений Російською революцією лад довів, що інший, справедливіший за історично пережитий, світ можливий.

Правда, спродукована модель виявилася дивним поєднанням високих wartości і очевидних вад. Так, зовсім неспівмірною виявилася ціна, заплачена за індустріалізацію й форсовану, насильницьку колективізацію. Масштабними злочинами обернулося згортання розпочатої в перші роки радянської влади демократизації політичної системи і її переродження в панування бюрократії. Найстрашнішими виявами наростання тоталітарних тенденцій стали репресії часів сталінізму. Окрім усього іншого, це ще дискредитувало й самі

ідеали революції, соціалізму, сяло зневіру в масах щодо істинності торованого суспільного шляху.

Це мало негативні наслідки і для процесу соціалізації й гуманізації суспільного життя в Європі, інших частинах світу, розпочатих і здійснюваних під впливом російської революції та здобутків соціалістичного будівництва.

Звісно, в XX столітті не було ні об'єктивних, ні суб'єктивних передумов для соціалістичної революції у всесвітньому масштабі. Однак прорив до нової якості хоча й у дуже недосконалому, багато де в чому суперечливому втіленні, з відомими поразками, вартий вдячного захоплення усіх справжніх прихильників соціального прогресу, рівно як і прискіпливого наукового аналізу, виважених кваліфікацій.

* * *

Оцінки революції, наведені вище, у найістотніших параметрах можуть бути застосовані для України. Адже ще до Лютого 1917 р. вона була складовою Російської імперії і їй притаманні були ті процеси, якими в цілому наповнювалося життя країни. Звісно, були й відмінні прояви загальних тенденцій, скеровуваних з Петрограда, однак усе ж таких, що набували відмінностей, регіональної і національної специфіки.

Прояв особливостей виявився настільки могутньо після повалення самодержавства в умовах бурхливої демократизації всіх сфер життя, що вибухоподібно призвів до Української національно-визвольної революції. Вона, з одного боку, синхронізувалася з розвитком загальноросійських процесів (виявляючи природну залежність від них, або, навпаки, впливаючи на їх перебіг і характер), з іншого боку, набирала такого сутнісного змісту і форм, які перетворювали її на самоцінний феномен, формула якого відносно Російської революції може бути позначеною як взаємозв'язок і особливість.

Останніми роками в умовах нових можливостей для історичних досліджень, підвищення суспільної уваги до питань історичної пам'яті (як відомо, створений і функціонує навіть Інститут національної пам'яті України з підкреслено високим державним статусом і завданнями, фінансовими преференціями тощо) активізувались дискусії навколо оціночно-підсумкових аспектів Української революції¹⁰⁴. Природно, це приносить позитивні зрушення, веде до збагачення, поглиблення висновків у вивченні надзвичайно складної і суперечливої сторінки вітчизняної історії. Серед інших незаперечних історіографічних надбань особливої уваги заслуговують такі: спроби аналізувати події в Україні в 1917–1920 рр. у міжнародному, європейському, світовому контексті¹⁰⁵; подолати застарілі соціальні парадигми пояснення здобутків і втрат визвольної боротьби; предметно розібратися у співвідношенні національно-державницьких орієнтацій лідерів руху та їхнього реального впливу на кінцеві результати суспільних процесів¹⁰⁶.

Цілком солідаризуючись з перспективними пошуками нових, неординарних підходів, поділяючи значну частину цікавих оцінок, висновків, узагальнень,

хотілося б, водночас, звернути увагу на деякі моменти, тенденції, що вже встигли виявити себе досить виразно і можуть негативно позначитися на плідності дальших досліджень.

Йдеться, зокрема, про те, що, долаючи справді спрощену і примітивну схему експорту в Україну чужої для неї соціальної революції з Росії, «міжнародний контекст» вичерпується (принаймні, на сьогодні) здебільшого порівняннями дій проводу Української революції і більшовиків, з'ясуванням причин перемоги останніх і поразки українського національно-визвольного руху, неприхильністю європейських держав до українських інтересів, української справи, формуванням україн несприятливого зовнішньополітичного чинника¹⁰⁷. Що ж до впливу на розвиток процесів в Україні загальноєвропейських революційних рухів, з'ясування їхнього місця і ролі в подіях на українських теренах, то, крім взаємних закликів до конкретних, детальних досліджень, далі справа майже не рухається. А без цього істотного нарощення знань, логічного завершення започаткованої тенденції просто не станеться.

У вивченні причин і сутності Української революції особливий наголос робиться на національних, національно-державотворчих завданнях, а схилення українських соціалістичних партій до ініціювання кроків щодо перебудови суспільства на засадах народоправства, у тому числі й зміни системи форм власності, нерідко розглядаються як данина модним соціальним течіям, пасування перед соціальним (соціалістичним) більшовицьким екстремізмом і тиском соціальних низів, спроби здійснення передчасних соціальних експериментів (хоча і в обмежених масштабах, з уповільненим темпом), руйнування єдності нації, що призвело зрештою до трагічного фіналу¹⁰⁸.

Дослідникам-початківцям, зокрема, імпонують підходи зарубіжного «прагматичного покоління науковців», які виявляють «максимальну безсторонність» у дослідженні гостроти аграрної проблеми в Україні¹⁰⁹. Зарубіжні дослідники, слідом за П. Скоропадським, вдаючись до даних статистики, намагаються довести, що причина аграрного голоду полягала в «надмірному зростанні кількості сільського населення», а скасування приватної власності на землю, плани поділу великих земельних латифундій все одно не могли задовольнити всю масу малоземельного й безземельного селянства, а відтак — соціальні програми українських партій були не тільки необґрунтованими, а й шкідливими, авантюрними, руїницькими¹¹⁰.

Однак поза увагою цих дослідників залишається психологічна атмосфера революційного часу, яка залежала не лише від суб'єктивних побажань і «бюрократично-бухгалтерських розрахунків», тим більше — сформульованих «заднім числом» у тиші наукових кабінетів, а не у вирі гострих соціальних конфліктів, революційних буревіїв, на що справедливо звернув увагу О. Михайлюк¹¹¹.

Протиставляючи реалізові державників романтизм революціонерів («народників»), покладаючи на останніх основну відповідальність за невикористаний історичний шанс, виразники так званого «державницького напрямку»

в історіографії чомусь не помічають очевидного — М. Грушевський був не меншим прихильником української державності, аніж, скажімо, Д. Дорошенко (прізвища в даному разі взято просто для більшої наочності, переконливості, оскільки за значного поширення в історіографії саме даного прийому, розбіжності у поглядах двох визначних політиків і вчених із багатьох принципових політичних питань всім добре відомі, хоч для порівняння позицій діячів різних напрямів з таким самим успіхом можна обрати й інших осіб).

Навіть більше — М. Грушевський — особистість, поряд з якою важко будь-кого поставити, оскільки ніхто не зробив стільки у справі наукового переконання світу (а власної нації — насамперед) у тому, що українці — нація з давніми державотворчими традиціями (від Антського царства й Київської Русі), а, головне — у піднесенні державницької ідеї на височінь масового творення й здійснення перших (справді — найважчих, найскладніших, безумовно — найважливіших) кроків до запровадження української державності в ХХ столітті.

Справа зовсім в іншому — М. Грушевський і Д. Дорошенко мали своїми суспільними ідеалами зовсім різні за сутністю держави. Перший — державу, якої до того ще не було і до якої кликало переконання в неминучості перемоги соціальної справедливості, другий — державу, добре знану в світі, ту, що викликала спротив будь-якої особистості, наділеної здатністю гуманно мислити й діяти. І весь парадокс полягав у тому, що реалізація як першої, так і другої моделей була в умовах 1917–1920 рр. можливою лише революційним шляхом. Бачення ж революції, точніше віра в її неминучість і необхідність (М. Грушевський) і заперечення її як методу розв'язання суперечностей (Д. Дорошенко) були справді різними, несумісними. В світлі зазначеного й критерій оцінки реалістичної політики і курсу, неадекватного вимогам конкретного історичного моменту, безперечно, має бути іншим.

Такою самою мірою це стосується й оцінки співвідношення та ступеня впливу на розвиток подій і результати революції прихильників автономістсько-федералістського та самостійницького напрямів українського державотворення. Вбачаючи в «автономістах-федералістах» основних винуватців у втраті історичного шансу, сучасні дослідники нерідко беруть на себе місію визначати завдання революції 1917 р., забуваючи, що вони — історики ХХІ століття¹¹², а не її натхненники, ініціатори, організатори. І їх зовсім не бентежить, що такі висновки суперечать сотням і тисячам документів революційної доби, тоді як на підтвердження довільно обраної схеми закликається авторитет Р. Млиновецького — автора, публікації якого також побудовані на підміні історичних реалій вимислами.

Вищенаведеного, очевидно, досить для того, щоб зробити ще одну спробу (автор даної праці вдавався вже до варіанту¹¹³, який, як гадається, повністю виправдав себе, довів доцільність і наукову корисність) підійти до старої проблеми, поставивши в центр уваги міркування, оцінки, висновки безпосередніх учасників Української революції, її ідейних вождів і водночас — талановитих учених і полум'яних патріотів, нарешті — людей, чий моральні якості вирізняли їх серед

інших особистостей свого часу і, природно, викликають повагу наступних поколінь. Йдеться, передусім, про М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, Д. Дорошенка, І. Мазепу, М. Лозинського, інших їхніх сучасників.

Незважаючи на те, що значна частина нинішніх дослідників критично, а то й упереджено ставиться до думок цих непересічних особистостей¹¹⁴, їхні висловлювання, цитати — все одно неодмінні атрибути всіх публікацій, в яких порушуються проблеми оцінок Української революції, причин її поразки, історичного значення і уроків. Дуже поширена хибка при цьому — відбираються окремі сюжети й положення, що покликані посилити аргументацію сучасних схем. Не доводячи, наскільки це неправомірно, було б доцільно спробувати проаналізувати, звісно — в міру можливостей, цілісний спадок творців і перших літописців революції з окреслених моментів.

Відомо, що ідеологи, проводирі Української революції й водночас її перші талановиті історики, дуже болісно переживали поразку, якою скінчилася зиніційована й керована ними боротьба. Беручись за перо, кожен з них усвідомлював, що головне завдання полягає не в тому, щоб переповісти події, свідками, учасниками яких довелося стати, проаналізувати відому суму фактів і документів, а в тому, щоб, врешті-решт, дати відповіді на запитання, чому не вдалося реалізувати віковічні мрії, досягти жаданої перемоги і які уроки впливають з набутого досвіду.

На жаль, сталося так, що не всі історичні праці містять окремі структурні частини або сюжети, присвячені реалізації такого завдання.

Йдеться, передусім, про М. Грушевського, який, відповідно до наукової кваліфікації, міг дати чи не найґрунтовнішу теоретичну оцінку всіх аспектів Української революції. Цікавих узагальнень, оригінальних висновків можна було чекати і від такого авторитетного фахівця, як Д. Дорошенко. Однак задуманий багатотомник (Історія України. 1917–1923 рр.) він обірвав другою книгою — подіями кінця 1918 р. Не судилося дійти до підсумкової розмови П. Христюку, який мріяв видати п'ятий том своєї ґрунтовної праці і, можливо, саме в ньому планував відповідний сюжет.

Безперечно, у працях кожного автора, в тому числі й згаданих вище, можна вичленити певні елементи, що торкаються таких важливих питань, як причини поразки й уроки Української революції. Безперечно, це слід обов'язково робити. Без цього взагалі навряд чи можливе повноцінне, всебічне уявлення про сутність, характер, результати процесів, якими наповнювалось життя в Україні в 1917–1920 рр. і їх підсумкова оцінка.

Однак при цьому варто орієнтуватись, передусім, на праці, в яких містяться оцінки досвіду Української революції не на окремих етапах, щодо певних епізодів, а в цілісному, завершеному вигляді. І зовсім не з формальних причин, або через відносне спрощення досягнення мети. Так би мовити, «проміжні» оцінки нерідко згодом коригувалися і часто можна лише гадати, в які б формули вилились остаточні міркування справжніх учених, мислителів, неординарних

особистостей. В іншому ж разі існує реальна загроза припуститися досить дошкульних прорахунків.

Важливо й інше — при спеціальній постановці подібних питань автори створювали й власні системи пріоритетів, подавали міркування у певному порядку, піклуючись не стільки про структуру відповідних сюжетів, скільки про їхню логіку, взаємозв'язок, черговість елементів. Зрозуміло, наскільки це нерідко принципово для з'ясування авторських позицій, індивідуального бачення важливіших і другорядних чинників тощо.

Крім того, слід мати на увазі й те, що підсумково-оціночні елементи вбирали в себе справді широкий, різномірний комплекс об'єктивних і суб'єктивних моментів (у тому числі, звісно, й партійні симпатії, особистісні прихильності тощо), а відтак — нерідко розводили їх авторів на досить різні позиції, зумовлювали критичне ставлення один до одного, зауваження, спростування і т. ін. За таких обставин було б неприпустимим прагнути до якогось механічного знаменника (простого зведення до купи) положень з різних праць, хоча слід усвідомлювати, що й зважати на всі нюанси також не можна, та й не потрібно.

* * *

Доводиться констатувати, що більш-менш цілісні сюжети, присвячені дослідженню причин поразки й історичних уроків Української революції містяться в третій частині «Відродження нації» В. Винниченка, третьому томі праці І. Мазепи «Україна в огні й бурі революції» та на заключних сторінках праці М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма».

Відразу ж привертає увагу такий момент. Жоден з авторів не розмежовував жорстко причини поразки й уроки досвіду 1917–1920 рр., що у багатьох випадках є цілком виправданим органічним взаємозв'язком обох елементів.

Всі згадані автори надавали першочергового значення оцінці соціальної структури української нації, яка потенційно не відповідала чи мало, недостатньо, відповідала (передусім в організаційному сенсі) тим завданням, що їх мала розв'язати національно-демократична революція. М. Шаповал з цього приводу писав: «Які сили українські виступили в революції? В ролі *організатора* революції — була в 1917–1920 рр. українська інтелігенція і півінтелігенція, а в ролі *ударних мас* — селянство і робітництво. Інших сил *української* революції і не могло бути, бо їх нема в суспільній структурі Української національності. Обидві сили укр. руху — організуючі і ударні, були на початку революції цілком *не організовані*, а тому не мали жадного свого технічного апарату для боротьби і політичного досвіду. Революційна влада неминуче-логічно опинилася на Україні в руках національних меншостей, через те, що ці меншості були (і досі є) в *містах* України *більшостями*, і що була сприятлива кон'юнктура для них (наша неорганізованість і помилки). В чиїх руках міста, в тих руках є й технічний апарат суспільного керівництва і в їх руках неминуче буде й політична влада, особливо тоді, коли трудові маси поневоленої нації не зорганізовані. Неорганізоване

селянство, робітництво і інтелігенція — це значить *неорганізована ціла нація*, а це далі значить, що така нація не може самоуправлятися аж доти, *доки не організується*, цеб-то доки не утворить в собі безліч *керуючих органів* і має у всіх царинах життя»¹¹⁵.

Одержане в спадщину після 250-річного гноблення неструктуроване українське суспільство було надзвичайно важко організувати на осмислені, цілеспрямовані дії, передусім через низький ступінь свідомості його членів. «Революція 1917 року застала українців зкаліченими національно, соціально і культурно, — оцінює ситуацію І. Мазепа. — Після довгої московської неволі, перед вибухом революції лише селянство залишалося українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денаціоналізовані. Відсіль недостача української інтелігенції — мозку нації — і взагалі мала національна свідомість в народніх масах. Інтелігенція, яку ми в той час мали, це була тонесенька плівка, що майже безпомічно плавала на поверхні розбурханої революційної хвилі.

Все це мало вирішальний вплив на організацію українських національних сил, зокрема на організацію українського проводу. Загально кажучи, нам не бракувало організованих і добре підготованих сил, бракувало людей добре дисциплінованих, з характером, людей з фаховою та загально-політичною освітою. Наслідком того в багатьох галузях державного життя ширилася безвідповідальна «отаманщина» та сваволя на шкоду українській визвольній боротьбі»¹¹⁶.

Практично перегукуються з наведеними положеннями міркування М. Шаповала: «Суб'єктивний стан наших сил був такий (наша свідомість): Український народ жив до революції *традицією*, цебто нова генерація жила переказаним, в спадщину одержаним примітивним світоглядом відповідно до соціальної групи: чи селянство, чи робітництво, чи ремісництво, чи сільська і міська інтелігенція та пів-інтелігенція. Подавляюча більшість українців не мала навіть найменшої національної свідомості, навіть не мала окремого національного імені — більшість міських українців називала себе росіянами і в кращім разі малоросами, селяне ж не називали себе ніяк. Це стан примітивний»¹¹⁷.

І. Мазепа спеціально загострює увагу на тому, що на чолі національно-демократичної революції опинились соціалістичні партії — передусім українські соціал-демократи та українські есери. Він вважає це природним явищем для даної епохи і пише, що «як витвір певної історичної доби названі соціалістичні партії виконали своє завдання», хоч і зазначає, що вони більшим або меншим чином були «під впливом романтичного ідеалізму, що приводив їх провідників до наївного космополітизму (всесвітництва)»¹¹⁸.

Серйозні проблеми, як відомо, виникли під час революції через розходження між політичними партіями, які намагались очолити визвольний рух і, у відповідності до переконань і планів, повести за собою маси. Своєрідним каталізатором тут, на думку І. Мазепи, був більшовизм, радянський варіант розв'язання суперечностей суспільного руху. «Попередній єдиний український фронт

розпадається, — і чим далі, все більше, — пише історик. — Крім українських комуністів, що утворилися з лівого крила українських соц.-революціонерів (т. зв. «боротьбистів») і лівих чи «незалежних» соц.-демократів, в самому українському протибольшевицькому таборі, з причин різного розуміння цілей і завдань революційної боротьби, незабаром доходить до гострого розєднання між соціялістами і несоціялістами. Соціялістичні партії намагалися відповідною революційною тактикою відтягнути українські маси від впливу московських большевиків і повести їх за собою. Несоціялістичні групи, навпаки, залякані большевицькою пропагандою в кожному революційному кроці українських соціялістів вбачали «большевизм» і національну небезпеку. Таким чином, своєю консервативною політикою, зокрема в справах суспільно-господарських реформ, праві групи фактично гальмували боротьбу з поширенням большевицьких впливів на Україні»¹¹⁹.

Звертаючись до історико-партійного сюжету у світлі новітніх дослідницьких публікацій¹²⁰, неважко прийти до досить переконливого висновку: українські партії виявилися у відповідальний історичний момент організаційно слабкими, немонолітними, після 1917 р. не набирали авторитет, посилювали вплив у масах, а неухильно скорочували свою чисельність, ділилися на групи, течії, обособлені формування. Звісно, це ніяк не могло бути позитивним чинником для реалізації завдань, які ставили перед собою і повинні були розв'язувати саме національні партії.

Уже на початок 1919 р. сумарна кількість членів українських партій не досягала й 10 тисяч. І саме в цей час йшов інтенсивний процес збільшення чисельності організацій КП(б)У, позиції якої посилювалися створеними Українською комуністичною партією (боротьбистів) й Українською комуністичною партією¹²¹. На комуністичній позиції перейшов і Бунд, офіційно найменувавшись Комфарбандом.

Вищеозначене, звісно, було об'єктивним свідченням слабкостей українського руху, передумовою здачі позицій в конкурентній боротьбі. Давали себе визнаки й інші негативні моменти.

Серйозно зашкодив Українській революції, на думку І. Мазепи, «реакційний режим» гетьманщини. У вину йому ставиться успіх більшовицької пропаганди в масах не тільки проти контрреволюційного курсу П. Скоропадського, але й проти українського визвольного руху взагалі, а також розвал єдиного національного фронту, що склався за Центральної Ради¹²².

Про практично одностайне засудження отаманщини писалося не раз. Цікаво, що зрештою був змушений визнати шкідливість цієї практики й основний її натхненник С. Петлюра. «Сновигання військових частин по території з реквізиціями, кінською повинністю — все це дратує селянина і він часто-густо повстає проти всіх, утворюючи волосні республіки, які сепарують з себе комітети, ради, ватажків-отаманів etc.»¹²³.

Мабуть, варто зазначити, що у наведених словах міститься, хоч і обережна, констатація того факту, що селянин чинив опір усім владам, у тому числі й рідній,

українській. Щодо цього думка С. Петлюри перегукується з неодноразовими яскравими самокритичними й критичними твердженнями В. Винниченка.

Не вельми переконливо звучать слова С. Петлюри про те, що він намагався свідомо підтримувати авторитет уряду і боровся проти спроб його змін силовими методами. «Я кілька разів міг би успішно «розганяти уряди», але не робив цього, бо гадаю, що, особливо в молодій державі, це привело би до внутрішньої деморалізації. В зв'язку з цим, я вважаю абсолютно недопустимими генеральські деякі чи отаманські інтенції до переворотів. ...Через це я задавив болбочановщину, оскілковщину, розоружив Божка, усунув [Омеляновича]-Павленка...»¹²⁴.

Своєрідний кут зору, під яким визнаються хиби революції (отаманщина), поєднується тут з висновком про необхідність боротьби з подібними проявами і водночас виглядає як спроба виправдати, а то й піднести особисту роль у висвітлюваних подіях. Керівник УНР явно «роздвоюється», коли намагається оцінити сутність отаманщини, виведеної в 1919 р., за його участі, на рівень загальнодержавної політики. Так, він вважає, що на певному етапі (збирання сил, створення армії) це був навіть свідомий прийом, який заслуговує на схвалення: «...В той момент, при певних історичних обставинах, при даних обставинах, ці засоби (малась на увазі ще й інспектура в армії. — В. С.), на мій погляд, були єдиними, за допомогою котрих можна було певну програму в життя переводити. Коли я бачив, що отаманщина свою службу відслужила, свою роль виконала, я з легким серцем її нищив, як пережиток, одрізав її, як відрізають сліпу кишку...»¹²⁵.

Цілком очевидно, що в даному випадку міркування С. Петлюри малопереконливі, а спроби видати явно негативні моменти, що зумовили внутрішню нестабільність УНР, за позитивні, тільки зайвий раз підкреслюють особисту відповідальність Головного Отамана за розгул тієї ж самої отаманщини.

Подібним чином можна поставитись і до спроб С. Петлюри відвести від себе критику за прорахунки у військовому будівництві, у керівництві збройними силами, воєнними операціями. Головну причину невдач на фронті Головний Отаман зводить до того, що його не розуміли і не виконували його наказів військові чини — навіть із найближчого оточення¹²⁶.

Виваженим оцінкам результатів Української революції, розумінню її прорахунків і невдач останніми роками дуже заважає «специфічне» ставлення до С. Петлюри, відхід від об'єктивності у сприйнятті його діяльності. Це стосується і тих документів найвищої державної ваги (спеціальних указів Президента України) й тих суспільно-політичних акцій (організація персональних урочистостей-вшанувань за участю найвищих посадовців) і, навіть, форм організації та змісту наукових заходів (масштабність, фінансування, виготовлення супровідних матеріалів): скрізь проглядає бажання ретроспективно виокремити С. Петлюру як самотнього героя, що переважав будь-кого з когорти тогочасних лідерів й будь-якою ціною поставити на чільне місце в українській історії як «індикатора національної ідентичності»¹²⁷. В жертву приноситься елементарна

логіка: Директорія заслуговує всілякого осуду як соціалістична інституція, створена «комунізуючим» політиком — В. Винниченком, а те, що С. Петлюра був на чолі цього державного органа кілька років, тоді як В. Винниченко — менше трьох місяців — забувається; Директорія «винна» в тому, що поваливши владу П. Скоропадського, розчистила ґрунт в Україні для більшовицького панування, а те, що на чолі повстанського війська був не хто інший, як член Директорії і Головний Отаман С. Петлюра, якось вуалюється. Гучномовно декларується теза про «сборницький чин С. Петлюри» і всіляко виправдовується підписаний ним Варшавський договір (дехто вважає його першим кроком до європейської інтеграції; чимало твердиться про полководчеський таланти С. Петлюри, а прикладу жодної переможної воєнної кампанії не віднаходиться. Кон'юнктурні розрахунки й прагнення мають поступитися науковим підходам і неупередженим висновкам.

В. Винниченко вважав серйозним прорахунком Української революції те, що на свій гребінь вона винесла політиків, які неухильно еволюціонували в бік буржуазної державності (принагідно варто зауважити, що подібні трансформації свідомості С. Петлюри деякі автори також оцінюють як позитивне явище). І то — всупереч багатьом об'єктивним обставинам (соціальна структура українства, рушійні («ударні») сили руху тощо). В заключному розділі «Відродження нації» він пише: «Ті люди, які, йдучи за своїми власними класовими симпатіями й інтересами, хочуть утворити українську державність класово-буржуазну, — шкідливі й злочинні фантасти: вперед треба мати ті буржуазні класи, а тоді з ними творити ту державність. Коли ж вони знають самі, що цих клас немає, що процес витворення їх є справою цілих поколінь, а все ж таки намагаються іменню таку державність утворювати й ради неї борються проти національної робітничеселянської державності, коли ради цього валяються в ногах світових насильників і злочинців і продають за поміч у цій боротьбі свій народ, то їм місце тільки на лаві народнього суду»¹²⁸.

Серйозною вадою революції стала відсутність єдності, розбіжності і навіть суперництво всередині українського проводу. «Роз'єднання українських національних сил в большевицьку добу революції виявилось не тільки в широких українських масах, але й у самому проводі української визвольної боротьби, — констатує І. Мазепа. — Після приходу московських большевиків на Україну попередні українські провідники, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал та інші, відходять від активної участі в українській боротьбі і від'їздять за кордон. Із старих популярних провідників доби Центральної Ради на полі бою залишається тільки один Петлюра, що непохитно продовжує боротьбу з московськими окупантами. Цим Петлюра, як політичний і національний провідник, став вище від Грушевського і Винниченка, бо передбачав, що большевицький чад, посяяний московською пропагандою в українських масах, скоро розійдеться»¹²⁹.

Однією з важливих причин поразки боротьби в 1917–1920 рр. М. Шаповал вважав відсутність чіткої революційної програми, що, в свою чергу, він пов'язував з браком підготовлених кадрів керівників, ідеологів руху. Серед інших авторів

один із лідерів революції детальніше намагається аргументувати висновок, що цілком поділяється його колегами: «Провідниками української революції стали *випадкові* люде. Наприклад: М. Грушевський — історик, вів ціле життя науково-історичну працю. Фах історика не є фах політика. Не був до революції провідником навіть малої політичної групи, через те не мав досвіду керівництва. Був відомий між українцями і лише через це був обраний на провідника. Якщо не він, то хто інший? В. Винниченко, член партії соціал-демократів, але головний фах — письменство белетристичне. Політично-керівничий досвід малий та й то одержаний в маленьких підпольних гуртках. Більше живе почуттями, ніж інтелектом, тому органічно не надається на провідника. С. Петлюра — по фаху журналіст, урядовець. У провідники попав *випадково*, навіть не маючи в той час того, що мали обидва попередні: де-якої популярності. ...Є. Петрушевич (Галичина) єдиний, що по фаху був політиком, як посол до парляменту, але провідником не був — вдача не відповідна. По світогляду політично найбільш ближче до ідеї революції стояли: Винниченко і Петлюра, яко чинні соціал-демократи..., що ж до Грушевського, то на початку революції був типовий «радикал-демократ», потім став співчувати с-рам, с-ром став (не формально) на Трудовому Конгресі, формально — в січні 1921 року, і в тім же році відмовився від боротьби. Петрушевич, як націонал-демократ, політично був ворогом соціальної революції. По темпераменту революціонером був Винниченко, з перевагою емоцій над інтелектом і волею, близько до нього — Петлюра, з слабими психологічними даними — емоції, інтелект і воля пересічної людини; Грушевський переважно інтелектуаліст, слабкі емоції, пересічна воля, безтемпераментний, як Бич (лідер революції на Кубані. — В. С.) і Петрушевич, у яких слабкий інтелектуалізм, слабкі емоції і ще слабша воля. Нема чого казати, що всі згадані провідні особи української революції не мали виробленої програми революції: найбільш свідомими щодо цього були Винниченко і Петлюра, що яко меншевики в початку революції обстоювали *буржуазний* характер революції, а потім еволюціонували в протилежному напрямі (весною 1919 року): Винниченко став комуністом, а Петлюра перейшов до дрібної буржуазії. Грушевський еволюціонував плано-мірно вліво, прийняв соціальну революцію і відмовився від боротьби з більшовиками. Петрушевич політично орієнтувався по черзі: на німців, на Антанту, на Денікіна, на більшовиків, при чім в останній орієнтації прийняв не ідею соціальної революції (не став соціалістом), а лише в даній ситуації знайшов за більш доцільне орієнтуватись на більшовиків (на уряд, а не більшовизм)»¹³⁰.

Особливою вадою лідерів Української революції М. Шаповал вважав відсутність послідовності, витримки, сили духу, що призвело до відходу їх від великої політики. «Ясно, що на провідника не створений той, що від боротьби усовується: чи він «зморився», чи «розчарувався», чи «передумав», чи «образився» — це не важно, а важно те, що *відійшов*, — підкреслює автор однієї з найцікавіших праць про події 1917–1920 рр. — Грушевський по типу учений, культурник. Політика — це його данина історичному моменту, виконання громадянського обов'язку

в фатальний, як пожежа, час: хочеш — не хочеш, а роби політику. Винниченко — експансивний письменник і сибарит, який органічно не може братись за чорну, невдячну, клопітну працю суспільного будівництва і боротьби. Він так само особа в революції епізодична. Бич і Петрушевич не революціонери взагалі, Петрушевич же просто не сучасна людина: обороняти капіталізм в добу соціальної революції — це значить бути безмірно одсталим. Найбільш витривалий був Петлюра, але його здібності занадто малі, щоб йому виробитись на провідника революції чи політика першорядної величини.

Вимоги від політика — провідника міряються величиною чергових історичних завдань, які мають бути вирішені, щоб народ ступив на шлях, що веде вперед, у будучність»¹³¹.

Думається, що у наведених міркуваннях М. Шаповала багато спірних моментів, які, зокрема, до певної міри спростовуються в інших історіографічних працях автора¹³². В усякому разі, навряд чи можна беззастережно використовувати його оцінки і висновки на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії¹³³.

На основі досвіду Української революції М. Шаповал, як соціолог, обґрунтував низку вимог, яким мав відповідати лідер широкомасштабної політичної боротьби, і дійшов висновку, що серед відомих йому особистостей немає жодного такого діяча¹³⁴. Вчений вважає, що певний час єдиною авторитетною постаттю був М. Грушевський. Іншим же зовсім бракувало цієї якості, без чого й мови не може бути про ефективний вплив на маси, на перебіг подій. Тому В. Винниченко, С. Петлюра, Є. Петрушевич «не були провідниками, хоч і стояли в проводі»¹³⁵.

Все це, зрештою, й призвело до того, що керівники Української революції «не мали *програми визволення*, програми будівництва і політичної *техніки*. Метою вони називали «визволення України», але це ж голі слова: щоб вони мали вагу, мусило б поняття «визволення України» бути розгорнуте в програмі політичної поведінки і будівництва. У Грушевського була одна програма на початку революції, друга в середині, третя наприкінці. У Винниченка так само: спочатку «буржуазна революція», а через 2 роки — «комунізм». У Петлюри те ж саме: спочатку буржуазна революція в інтересах пролетаріату, потім українська соціальна революція, згодом — буржуазна революція в інтересах буржуазії. Петрушевич так само: ідеал залишився однаковий, але методи змінив — раніше германofільство, а тепер — орієнтація на большевиків, але не на большевизм. Шукання програми під час боротьби — це вказує на сліпий політичний емпіризм, цебто на політичну невідповідність до провідної ролі. Ці люде подають через якийсь час все «нові гасла», виступають проти своїх же недавніх гасел, а ми маємо право спитати: коли вони були «глибоко переконані» — раніш чи тепер? Коли вони нас дурили: раніш чи тепер? Революція, як і всяка боротьба при слабому, недотепному проводі, завжди неуспішна, хоч би як підлеглі були революційні. Так сталося і в нас: маси були революційні, а революція все-таки не вдалась»¹³⁶.

Тому М. Шаповал доходить висновків, у основі яких критична оцінка якостей проводу Української революції. Хоч автор не називає жодного прізвища,

вони досить легко вгадуються будь-ким, хто хоч трохи орієнтується в українській історії: «Не кажи «я сам», а «ми гуртом», вибірай собі справжніх провідників. Не вибірай того, що лише вміє історію писати, а бери того, що може історію робити. Писати історію і її робити — це два різні фахи. Не бери письменника, що вміє писати гарні романи про кохання, а бери того, хто вміє організувати і вести партію, військо, кооператив, школу, газету, підприємство; хто знає, що таке суспільство, будівництво — не на словах, а на ділі; хто знає кого треба визволити, від чого і від кого, яким шляхом і во ім'я чого.

Не бери руського генерала і поміщика, бо хто в руки ворога передає владу, той в його руки передає свою свободу. Не бери попа, бо він во ім'я бога і церкви держатиме тебе в неволі ще тисячу років, як вже продержав тисячу літ. Не бери того, що кричить про свою «любов до нації», а разом з тим селянина і робітника ненавидить, визискує і з чужої праці живе — цей тебе одурить, бо не дарма сказано у Шевченка при «Посланії» з церковного старого письма: коли хто скаже, що любить бога, а брата свого ненавидить — лож єсть.

Не бери й того «соціаліста», що на словах слинить про селян і робітників, а на ділі з польською шляхтою єднається та селян і робітників продає шляхті — і це твій ворог, не йди і за тим «комуністом», що про робітническо-селянську владу кричить, а з селян і робітників останню шкуру лупить, в тюрму завдає, на шибеницю посилає, народи поневолює — і це твій ворог.

Коли навчишся ворога і в темноті одріжняти, коли організовано виступатимеш — тоді визволиш себе і Україну»¹³⁷.

І. Мазепа робить, власне кажучи, досить серйозні закиди на адресу тих українських діячів, які стояли біля витоків революції, але потім з різних причин усунулись від активної боротьби. Йдеться, передусім, про М. Грушевського і В. Винниченка. Їм він протиставляє С. Петлюру, якого вважає «історичною особою» «в українській визвольній боротьбі часів революції». На відміну від тих, у кого не вистачило бійцівських якостей, «Петлюра залишився на своїм місці, вів далі непримиренну боротьбу проти московських окупантів. Найбільша заслуга Петлюри в тім, що він тоді врятував український фронт проти більшовизму від остаточного розкладу й розпорошення: далша боротьба української армії та праця уряду У.Н.Р. поглибили національну свідомість в українських народніх масах і зміцнили у нашій народі волю і стремління до незалежної державности.

В другу добу революції українська боротьба, під проводом Петлюри, провадилась виразно й непохитно під прапором *незалежної української держави*. Під цим прапором тисячі й тисячі найкращих синів України положили тоді свої голови за волю України і майбутнім поколінням залишили заповіт боротися до останньої перемоги за наш національний ідеал»¹³⁸.

Істотною вадою керівництва Української революції стала нездатність її лідерів скористатися зі сприятливих політичних обставин, які, за М. Шаповалом, виникали, принаймні, тричі: в добу Тимчасового уряду, в листопаді 1917 р. і під час антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р.¹³⁹ При цьому

постійно спостерігалось одне й те саме: маси виявлялись значно радикальнішими, лівішими за своїх провідників, які, начебто за злим фатумом, саме в ці відповідальні моменти докладали всіх зусиль, щоб рухатись у *протилежному* від трударів напрямку.

Особливо наголошує М. Шаповал на відсутності динамізму, оперативності в діях керівників руху — «тяганину (кунктаторство), як основну прикмету українського ведення справи» взагалі¹⁴⁰.

* * *

Дуже тяжко позначилась на перебігу революційних подій розірваність української нації, яку не вдалося подолати ані Актом соборності 22 січня 1919 р, ані спробами державних центрів УНР і ЗУНР досягти бодай якогось порозуміння. Різноспрямовані орієнтації лідерів («краєвий патріотизм») обох утворень трагічно вплинули на всю справу визволення саме в той момент, коли для того з'явилась, здавалося, обнадійлива перспектива. Хоча влітку 1919 р. «українські вояки зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за волю України, але в той же час дійшло до згубного політичного розламу українського об'єднаного фронту, — сумно констатує І. Мазепа. — Наслідком того була листопадова катастрофа 1919 року. Наддніпрянський соціалістичний провід на чолі з Петлюрою намагався провадити боротьбу з московськими більшовиками, рахуючись з революційними настроями, що панували тоді на Україні. Петрушевич разом з правими українськими групами уважали, що треба йти до «тіснішого порозуміння» з Денікіном, хоч він прийшов на Україну з гаслами старої «єдиної неділимої Росії».

Правда, велику роль в трагічних подіях Кам'янецької доби відіграв той факт, що в цей час, як і раніше, нашої визвольної боротьби не визнавав світ. Це не сприяло встановленню єдиного погляду на цілі та завдання української боротьби. Але поза тим всім Кам'янецька доба показала, що дійсна соборність нації досягається не деклараціями і взагалі не словесними заявами, а лише фактичним співжиттям та співпрацею на одній території і в однакових умовах»¹⁴¹.

Надзвичайно шкідливими для національної справи були регіональна роз'єднаність України, намагання керівництва різних державних утворень, що поставали під час революції, самотійно, без погодження з іншими рухатись до досягнення мети, яка мала бути спільною. Виходячи з того, що М. Шаповал досліджував і всі процеси 1917–1920 рр. на Кубані, яку він беззастережно вважав українським тереном, історик кваліфікував як найголовнішу помилку те, що «один народ, а будується одночасово 3 українські держави: Кубанська Республіка, Українська Республіка, Західньо-Українська Республіка. 1918–1920 рік був цікавий: аж три українських держави, три уряди, три армії, кілька орієнтацій, посольств, представництв. Нація свідомо так не робила б»¹⁴².

Мабуть, цілком доречним буде висвітлити погляди на цю проблему С. Петлюри, його міркування й оцінки. Він декларує свою відданість ідеї соборності

України і відразу наголошує: «Основою державности повинна бути Центральна Україна — Наддніпрянська, а не периферія, частина її. Коли об'єктивні обставини складаються так, що сьогодні соборности, етнографічно-територіяльного принципу нації не можна здійснити, було би божевільством в угоду максималізму територіяльного одмовлятися од державної самостійности на тих землях, де цю самостійність можна зреалізувати»¹⁴³. А саме такою була, на думку Голови Директорії, лінія М. Грушевського: «...У нас хотіли або все, або нічого, хотіли волю політиків Галичини (3,5 мільйони) накинати цілому українському народові»¹⁴⁴.

С. Петлюра виявився єдиним зі згаданих вище політиків, хто серед причин поразки Української революції згадав відсутність належної уваги до релігійно-церковних питань, зокрема, до автокефалії Української православної церкви. У листі до І. Огієнка він писав: «...Надаючи справі організації української церкви велике значення з погляду державного, я, оглядаючи пройдений шлях, прихожу до висновків, що ми не продумали до логічного кінця поставленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої церкви»¹⁴⁵.

На результати боротьби за українську справу вкрай згубно вплинув несприятливий зовнішній чинник, практично всуціль вороже оточення Української Народної Республіки, перманентні військові втручання тощо. І. Мазепа так пояснює причину ускладнень у цій сфері: «Великі природні багатства України, як і її геополітичне положення (на шляху між Європою і Азією), завжди притягали до себе увагу різних сусідніх держав, і це власне було одною з поважніших причин постійних нападів на Україну різних чужонаціональних сил. Так і тепер, після вибуху революції 1917 року, Україна опинилася в центрі боротьби великих держав, в інтересі яких не був український державно-національний рух. Цим пояснюється, що, напр., держави Антанти (Англія, Франція, Америка) після закінчення війни з Німеччиною 1918 р. помагали російським монархістам боротися за відновлення «єдиної неділимої Росії». Так само проти нас був світ революційно-большевицький, що намагався перетопити всі народи колишньої Росії в єдину «совєтську націю» і утворив свої організації не тільки на Україні, але в цілій Європі. А ми знаємо з історії, що то значить, коли народ, навіть організований, не має в світі прихильників і примушений захищати себе перед багато сильнішим ворогом. В таких умовах навіть найбільш героїчні змагання свідоміших синів нації бувають засуджені на неуспіх, а іноді й давні держави падають»¹⁴⁶.

Навіть С. Петлюра, який свого часу доклав чимало марних зусиль для досягнення порозуміння з Антантою, змушений був визнати, що позиція західних держав щодо України виявилась не просто недружньою, але й вкрай ворожою. «Ми потерпіли велику невдачу, — писав український провідник голові дипломатичної місії УНР в Італії Д. Антоновичу в листі від 29 січня 1920 р., — не тільки через зраду галичан (установлено, що її санкціонував шифрованою телеграмою Петрушевич), не тільки через виснажливість та неорганізованість нашу, але головню через нашу ізолюваність од світу і ту бльокаду, в яку кинула

нас Антанта. А провадити боротьбу при таких обставинах та ще творити при цьому державу абсолютно не можна, ні організувати культурно-національне життя так само неможливо»¹⁴⁷.

Водночас лідер УНР намагався знайти й пояснення ворожому ставленню, яке демонстрував щодо України західний світ. Він доводить, що від часу вступу в Світову війну Сполучених Штатів Америки було зрозуміло, що Четвертий союз приречений і тому сам С. Петлюра тримав курс на Антанту. «Але «божевільство», недалекозорість, недержавність наших тодішніх політиків, як-от: Грушевський, Винниченко, абсолютна нікчемність Голубович, направили наш курс на іншу дорогу... Ми досі покутуємо за цей блуд, бо альянти (країни Антанти. — В. С.) і досі ще не можуть нам забути «зради» нашої...»¹⁴⁸. Союз з Польщею 1920 р. С. Петлюра пропонував розглядати «як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби»¹⁴⁹. Водночас Голова Директорії заперечував перспективність досягнення порозуміння з Німеччиною, що найнаочніше довів переворот П. Скоропадського.

Кожен з політичних діячів, згодом істориків, начебто, розумів: хоч би яким широким був окремий сюжет, що в ньому з'ясовуються причини невдач, уроки революції, її значення, сама масштабність, точніше багатоаспектність, багатомірність досліджуваного процесу у позначених параметрах така, що вичерпати її важко. Тому й вдавався до своєрідного «телеграфного стилю», коли переходив до переліку його складників (це зовсім не означало, що лише позначені, а не розкриті, не аргументовані елементи менш значні, менш вагомі). М. Шаповал, зокрема, відносить до хиб, помилок Української революції такі: «...Антимілітаристичний настрій с-рів і с-деків 1917 року був перешкодою до утворення доброго війська. Далі: орієнтація на Антанту 1919 р. (кабінету Остапенка, політика Петлюри), орієнтація на Польщу — це відкинуло маси від УНР. Далі: орієнтація Галицької Команди на Денікіна так саме вплинула рішуче на розбиття сил і відхід народніх мас від українського проводу. Далі: двоєвластя на Україні 1919 року (Петлюра і Петрушевич) — це може найбільший злочин. А люде стояли за це в сліпій певности, що так треба, це ліпше. Всяка організація, де утворюється двоєвластя, гине. Це є соціологічний закон. Далі: при поході на Україну поляки роззброїли 18.000 галичан, а Петлюра і його осередок приймали цей факт, як нормальне явище. Це їх і зарізало, бо 18.000 тоді — велика сила. Далі: Військо революційне, а штаби контрреволюційні. Допустити це могли лише люди, що нічого не тямлять в політиці.

Безконечно помилок ще можна б вказати, але хіба мало того, що вказано?»¹⁵⁰.

З серйозним, талановитим ученим важко не погодитись: з одного боку, заглиблюватись у проблему, називати й дрібніші прорахунку недоліки можна й далі, а з іншого — її найважливіші, визначальні моменти, без яких сподіватись на успіх боротьби було безперспективно (а досвід це ще раз довів), уже названі.

* * *

Підсумовуючи причини поразок Української революції, автори доходять невтішного висновку про те, що об'єктивних підстав для кінцевої перемоги було замало, скоріше їх у конкретно-історичних умовах 1917–1920 рр. зовсім не існувало. І саме це, а не помилки та прорахунки, хоч би скільки їх було і хоч би якими прикрими вони здавалися, особливо ж з позицій часової дистанції, вирішило долю боротьби. Хиби і невдачі боротьби, за оцінками І. Мазепи, «випливали насамперед з загального недозрілого стану української нації, в якому її застала революція. Україна була ще не готова до великих подій. Народ, що століттями перебував у національній неволі, не міг відразу стати на власні ноги, відродитися культурно, господарськи, соціально. Нація, що втратила свої освічені верстви, не була в стані за один-два роки утворити потрібні кадри інтелігенції, опанувати міста, перебрати в свої руки промисел, торгівлю та всі інші ділянки свого національного життя»¹⁵¹.

На роль своєрідної синтетичної оцінки Української національно-демократичної революції, її недоліків і здобутків, очевидно, може претендувати таке міркування М. Шаповала: «Велика революція 1917 р. сталась предовсім не нашою силою й ініціативою! Вона до нас прийшла, а не ми її свідомо викликали. Прийшла з Росії, з Петрограду й Москви, де організоване, підготовлене російське робітництво під проводом російської революційної інтелігенції її вчинило. Ми лише скористувались добром революції 1917 року і розгоїдали трохи український народ, ведучи першу національно-соціальну пропаганду. Вже восени 1917 р. ми змогли перевести українську революцію самостійними силами, які витворилися в революційних переживаннях протягом більше року і повстали в певних сприятливих обставинах осені того року. Однак наші сили ще не були такі завеликі і так свідомі, щоб відбити другу московсько-большевицьку навалу. Москва була і величезна, мала більш культурних, більш свідомих сил — вона розбила українські слабші сили. Фізично ми велика сила, але якраз свідомість була дуже мала. За це і караємося тепер в неволі»¹⁵².

В. Винниченко у своїх оцінках Української революції, її досвіду постійно звертався до проблеми поєднання соціальних і національних завдань. Вона набувала в нього різного оформлення — й критичного, щодо уроків минулого, й повчального щодо наступних етапів боротьби, — повторювалась безліч разів на сторінках відомого тритомника.

«Відродження української нації в національній сфері йшло й ітиме в гармонії з соціальним визволенням. Це є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції, — наголошував письменник. — Що правіше й реакційніше заводився режим на Україні, то більше й глибше було нищення української національності. І то все одно: чи чужими руками чи своїми заводилась та реакція, вона необхідно, неминуче приводила до національного гноблення»¹⁵³.

І зовсім навпаки, вважав В. Винниченко, — «чим «лівіший» буде соціально-політичний режим на Україні, тим більше він буде сприятливий для національного

відродження нашого народу. Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення»¹⁵⁴.

Проаналізувавши весь досвід боротьби за державність у революційну добу, В. Винниченко сформулював категоричний імператив: «З усіх режимів, які можуть бути на Україні, найповніше може забезпечити національне відродження нашого народу режим національно-української радянської соціалістичної влади»¹⁵⁵.

Цікаво, що колишній лідер українських соціал-демократів був одним з небагатьох, хто допускав можливість і неукраїнської влади. «З тих же режимів, які можуть бути на Україні не нац.-українського характеру, безперечно, найбільш сприятливий для українського відродження є все-таки режим радянської соціалістичної влади»¹⁵⁶, — формулював свою думку В. Винниченко. Він удався й до її логічної аргументації: «Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільшого національного розневолення. Як влада кляс експлуататорських, паразитарних *мусить* національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить національно визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціально.

І ми бачимо, як ця соціальна необхідність штовхала й штовхає далі руських соціалістів по шляху активності і в національному питанню. І що далі буде йти розвиток соціалістичної революції на Україні, що глибше вона пройматиме працюючі маси, що ближче й діяльніше вони візьмуть у ній участь, то ця необхідність активності в національному питанню стане виразнішою для всякого послідовного, активного комуніста всякої національності, навіть бувшої пануючої»¹⁵⁷.

Цілком природно, зовсім по-іншому розглядав порушений В. Винниченком зріз проблеми С. Петлюра. Його позицію позначали безкомпромісність, переконаність у неминучості боротьби з комуністами, росіянами. «Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення воєнних подій 1918–1920 рр., — доводив Голова Директорії УНР. — Ми хотіли б, щоб неминучість їх була засвоєна ширшими кругами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії. Всі вони для нас мають однакову вагу, бо однаково не миряться з існуванням державної незалежності України і однаково будуть боротися проти неї і з нею, як політичними, так і мілітарними засобами. Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіялізму. Ідеал державности української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії ні з Росією, ні з ким би то не було»¹⁵⁸.

Надзвичайно критично оцінюючи досвід 1917–1920 рр., історики (колишні політичні діячі) зовсім не були схильні перекреслювати значення Української революції. Вони зовсім не вважали боротьбу марною, або такою в якій українці продемонстрували лише свою «мізерію»¹⁵⁹.

Ще в один із найкритичніших моментів революції, наприкінці листопада 1919 р., перед її бранцями об'єктивно постало питання про остаточне припинення

боротьби. Тоді на політичній нараді (26 листопада 1919 р.) С. Петлюра окреслив параметри, в яких оцінювались основні здобутки революції, її роль у долі нації. «...Наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами, — доводив Голова Директорії і Головний Отаман військ УНР. — Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати на увагу... Признаймося без гордоців і без зайвої скромності, що за час двохлітньої нашої боротьби ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі»¹⁶⁰.

С. Петлюра завжди з почуттям гордості говорив про ті завоювання, які принесла доба революції і всі їх ставив у заслугу передусім українському народові. У спеціальному зверненні з нагоди п'ятої річниці ухвалення IV Універсалу Центральною Радою, підписаному Головою Директорії і Головним Отаманом військ УНР та Головою Ради Міністрів, говорилося: «З вірою в серці, з великим напруженням сил своїх, серед нечуваних перешкод і в обставинах нікому з їх народів на їх шляхах історичних незнаних, підняв Ти, Народе Український, на міцні рамена свої справу творення власної Держави. Від хвилі визволення Ти відродив стару культуру національну, відновив українську церкву незалежну, збудував рідну школу і для оборони Держави своєї створив військо національне»¹⁶¹.

Досить емоційно оцінював історичне значення Української революції М. Шаповал. Найголовнішим він вважав те, що після багатовікового гноблення нація пробудилася до життя, стала на шлях відродження: «Велика Революція, як історичне явище, має для українського народу виключну вагу. Передовсім, в ній народ знайшов своє ім'я. Украдене ворогом ім'я наше вернулось. Тепер кожний селянин і робітник знає, що він українець.

Це великий здобуток революції...

Але що більш! По цілому світі прокотилось і прогреміло ім'я України, що змучена і окрадена повстала до боротьби за своє людське право. Кілька років цілий світ чув і чує й тепер ім'я України, це веде до того, що світ таки пізнає справу нашу, визнає її за справедливую і своєю opinio підтримуватиме існування України, як рівноправного члена всесвітнього суспільства.

Наша справа, наше ім'я вже не загине»¹⁶².

Реальним досягненням боротьби став потужний потяг нації до широкомасштабного, всеосяжного відродження, що позитивно позначилося на етнічній еволюції української спільноти, відкрило їй шлях до формування повноцінної сучасної політичної нації. «Українська визвольна боротьба часів великої української революції відіграла історичну роль в пробудженні українського народу до свого власного незалежного життя, — висловлював спільну для багатьох істориків

думку І. Мазепа. — Революційні роки 1917–1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. В огні великої революційної бурі з аморфної і майже етнографічної маси *створилося українська нація*. Коли до революції національно свідомими у нас на Наддніпрянській Україні були майже виключно наші дуже нечисленні національні діячі, яких можна було «почислити на пальцях», то після двох-трьох років національно-революційної праці широкі маси українських робітників і селян підняли високо прапор національної ідеї, і збройна боротьба за вільну Україну не припинялася до останньої можливості»¹⁶³.

Безперечно, важко переоцінити набутий під час Української революції досвід. Народ немов почув гучний поклик до історичної дії, переконався, що він може впливати на власну долю. «А хіба не є найбільшим чудом революції, що широкі маси зрозуміли і відчули свою *силу*? — риторично запитував М. Шаповал. — Старий, тисячелітній переляк минув, і тепер поневолені трудові маси знають, що вони величезна сила життя, що проти їх не втримається жадна інша сила, коли вони організуються і разом захотять»¹⁶⁴.

Чи не найбільшим завоюванням революційної боротьби І. Мазепа вважав зростання національної свідомості мас, повернення інтелігенції до лона українського народу: «Протягом революційних років відбувся величезний здвиг в українських народніх масах, що освідомлювалися національно, також ряди української інтелігенції поповнювалися новонаверненими українцями із колишніх «малоросів» та «общеросів». З цим фактом мусіла числитися і московська большевицька окупація, що спробувала загальмувати український політичний рух мовною поверховою «українізацією» совітського апарату»¹⁶⁵.

Як і в інших випадках, досить оригінальну сентенцію щодо аспекту, який розглядається, запропонував С. Петлюра: «Мені здається іноді, — повідомляв він, — що воюючи за самостійну Україну на Україні, часом при «нейтралітеті» самого українського народу, ми, як ті біблейські жиди, лише в цих войовничих митарствах врешті пізнали самих себе, пізнали, чого ми хочемо і за що боремось»¹⁶⁶.

Справді величним здобутком революції М. Шаповал вважав відродження ідеї соборності українського народу, вкорінення її у масову свідомість. «Пізнавши себе, ми пізнаємо нашу національну суспільність. Це значить, що розшматована між сусідами Україна не знала до революції, не відчувала своєї соборності, а тепер соборність стала нашою мрією. Поперед соборні мусимо стати духом, працею, боротьбою. Не будуймо трьох окремих держав і не кажим, що інтереси у нас різні тому, що живемо одні під Карпатами, другі — під Кавказом. І Кубанщина прокинулася, і Велика Україна, і Галичина. Навіть Підкарпаття прокидається. В свідомості своїй пізнаємо спільність нашу і в серцях її переживаємо»¹⁶⁷.

На перший погляд, дещо парадоксальним може видатись в інтерпретації М. Шаповала такий аспект історичного значення Української революції, як розв'язання найпекучішого питання — аграрного. Один з найпристрасніших поборників цього завдання революції пише: «А земля українська з рук дідичів

перейшла в руки трудового люду і вже ніхто її не вирве назад. Рабство землі є разом з тим і рабством людей. Що земля тепер стала селянською, українською — це заслуга революції. І тепер ви розумієте, так заслуги одних, що за землю боролися, як і злочини других, що з шляхтою російською та польською в союзи входили та землю українську їм віддавали. Тепер ви розумієте, що землю нашу як основу існування і розвитку нашого, треба охороняти від чужих посіпак і від своїх пявок, що хотіли-б вирвати землю з трудових рук. Здобуто землю! Ще треба *здобути волю!*»¹⁶⁸.

Тут, звичайно, не все так просто, можна відразу ж вдатись до логічних заперечень. Однак, при вдумливому підході, можна згадати, врахувати й цілком сутнісні взаємовпливи різних революційних потоків, у розвитку яких викристалізовувалось сумарне розв'язання проблеми, обов'язкової для кожного з них.

Більшість із висловлених вище висновків-уроків М. Шаповал скомпонував у короткому абзаці, який поєднує й критичні зауваження щодо минулої боротьби, й антиподи-настанови на майбутнє. «Революція прийде! — переконано заявляв політик і вчений. — Але нова наша революція, будучи по програмі продовженням і здійсненням соціальної програми 1917–1920 рр., по формі буде инакшою: замість хитання — стремління до ясної мети, замість шукання допомог — опертя на свої революційні сили, замість єдиного національного фронту — єдиний революційний селянсько-робітничий фронт, замість одночасового будування трьох українських держав — одна Соборна Українська Республіка, замість хаосу, розперзаности, безглуздої метушні — строга дисципліна, замість всепрощення — кара злочинцям, дезертирам, зрадникам, грабіжникам і політичним шахраям, замість дрібнобуржуазного націоналізму — забезпечення прав трудовим масам всіх народів, що живуть на нашій землі, як і безпощадна боротьба проти буржуазії всіх народів, в тім числі й проти української»¹⁶⁹.

З метою рельєфнішого підкреслення того, що сталося протягом буремних 1917–1920 рр., І. Мазепа вдається до поширеного в історичних працях порівняльного прийому, який дав йому право на синтетичний висновок: «*Українська Визвольна боротьба часів великої української революції зробила більше, ніж увесь наш попередній рух за ціле століття*. Хоч наша дореволюційна доба дала нам великих поетів і письменників, але, очевидно, не вона могла «поставити на порядок денний» українське питання. Це могла зробити тільки революція»¹⁷⁰.

Все вищезазначене давало право дослідникам історичного досвіду з оптимізмом дивитися в майбутнє: «Часи кволого дореволюційного життя минули назавжди. Наша національна революція вивела український народ на шлях розвитку, якого вже ніякі сили не зможуть спинити»¹⁷¹.

Наукові висновки вчених є дороговказом всім тим, в чиїх серцях не згасали високі ідеали Української революції, хто жив з надією на їхнє неминуче торжество.

Звичайно, надалі оцінки й узагальнення першого покоління істориків революції 1917–1920 рр. не тільки творчо використовувалися фахівцями, а й зазнавали критичних розборів, навіть спроб спростування. Ця робота триває донині.

Викликають безперечний інтерес, заслуговують на увагу смислові нюанси в спробах по-новому сформулювати повчальні уроки з досвіду Української революції, оцінити її історичне значення з позицій державотворчих здобутків останніх років. Проте предметне порівняння того, що було зроблено першими істориками і наступними поколіннями дослідників, виявляє не стільки розбіжності, чи дає підстави для протиставлення висновків у працях, розділених десятиліттями, скільки доводить не лише принципову правильність параметрів, у яких шукалися відповіді на найважливіші, концептуальні аспекти досвіду революційної доби, а й практичну незмінність, об'єктивність підсумкових оцінок, обґрунтованість сутнісних, узагальнюючих моментів. Коли мова все ж заходить про відмінності, то вони переважно зводяться до уточнень деталей, подробиць, нюансів.

Весь сукупний розвиток історіографії Української революції доводить, що ідеї, досягнення видатних діячів і перших істориків надзвичайно рельєфного і плідного етапу боротьби за національне відродження гідно витримали випробування часом, і без звернення до них не може обійтись жоден дослідник, який намагається збагнути сутність процесів дуже повчальної сторінки вітчизняної історії.

Однак шанобливе ставлення до історіографічного спадку має й надалі органічно поєднуватись з творчими пошуками логічних, ґрунтовних пояснень надзвичайно складних теоретичних аспектів досвіду подій в Україні 1917–1920 рр.

* * *

У достатньо предметному, ретельному аналізі причин невдачі Української революції (звісно, йдеться про кінцевий, основний результат — частковий і вельми серйозний завоювання виявилися незворотними і непорушними), який не раз здійснювався фахівцями і на сьогодні непогано репрезентований у низці видань, проглядають і чіткі контури обставин, детермінант перемоги соціальної революції. Це й об'єктивне прагнення переважної частини учасників суспільного життя розв'язати передусім соціальні питання (звісно, ступінь активності був дуже різним). Це й достатньо могутній загін пролетаріату промислового Лівобережжя і почасти Півдня, який тягнувся до соціалістичної ідеї, намагався наблизитися до її реалізації. Це й соціальна активність значного сегменту селянства, яке вбачало в невідкладних аграрних перетвореннях засіб покращення свого життя. Це майже тотальне нестримне бажання, особливо величезного солдатського загалу покласти край затяжній кривавій війні. Це діяльність добре організованої ідейно загартованої партії більшовиків, організації якої в Україні виявилися достатньо чисельними і мобільними. Збільшуючи вплив у масах, вони зробили прагматичну ставку на згуртування широких народних сил у різних організаціях — рядах робітничих, селянських, солдатських (потім червоноармійських, депутатів), профспілках, фабзавкомів, селянських і солдатських комітетів, комнезнамах тощо, намагалися своєї ідейної зверхності в них, схиляли на бік своєї програми, повели під своїми гаслами і прапорами.

Це й власний політичний досвід чотирьох років буремної революційної практики, зі зміною влад, перевіркою спрямованості політики різних політичних сил, партій, їх програм і орієнтацій. Це й перехід на комуністичну, радянську платформу значного числа вихідців з найкрупніших і найвпливовіших українських партій — есерів і соціал-демократів.

Це, зрештою, оформлення і зміцнення по суті єдиного фронту ліворадикальних таборів України й Росії, можливо точніше — включення політичних потенцій регіону в загальноросійські процеси і, відповідно, зворотна тенденція — різнобічне сприяння місцевим прихильникам соціальної революції з боку РСФРР, можливості якої були, зрозуміло, дуже значними і в певні, ключові моменти відігравали вирішальну роль у перебігу подій.

У літературі (й не лише в науковій) безліч разів стверджувалося, що істина одна, що шлях, який веде до її пізнання, неодмінно має базуватися на несхибних, теоретично обґрунтованих вченими і багатократно перевірених дослідницькою практикою принципах. Однак, можливо, найскладніше піддається сутнісному осягненню, чіткій, однозначній, незаперечній науковій кваліфікації історичний досвід, особливо його переламні сторінки. І справа не лише в тому, що до авторитетів тут часто не дослуховуються, а фахівцями майже безапеляційно себе вважають практично всі. Адже суперечливі підходи й оцінки публікацій викликають сумніви — нерідко достатньо вмотивовані, з часом, навіть, недовіру до будь-яких і будь-чиїх історичних студій.

Одна ж із об'єктивних причин поширених настроїв негативного ставлення до праць про минуле (враховуючи й навчальні видання різних рівнів) полягає у частих і вельми істотних змінах акцентів, карколомних ціннісних переорієнтаціях, а то й простих «перелицюваннях» — радикальних заміщеннях плюсів на мінуси (і навпаки). Долати ж пристосувальні, нашвидкоруч оформлені у концепції, схеми, виявляється в деякі моменти не так уже й просто, особливо, коли переважна частина тих, хто займається наукою й публікаціями в історичній сфері, залюбки (запопадливо) «видають на гора» праці, обумовлені новомодною кон'юктурою, ідеологічними потребами чергових владоможців.

Про це доводиться згадувати, коли постає завдання «докопатися» до глибинної сутності таких дуже складних за своєю природою феноменів, як далекосяжні результати революційної доби 1917–1920 рр. для України, її народу, нації. Оскільки вищенаведені сюжети про причини поразки Української революції, її історичні здобутки не вичерпують інтегративного, комплексного підсумку, доводиться ставати на шлях, якого прагне уникнути більшість сучасних істориків. Так як соціалістична революція вважається апріорі протиприродною, привнесеною силоміць на український ґрунт, то й усі наступні процеси, детерміновані нею, оцінюються негативно.

Гадається, комплексний підхід до дослідження 1917–1920 рр. в Україні зумовлює потребу в таких висновках, які б охоплювали революції в цілому, сукупності (а не обмежувалися однією з них) у всіх взаємозумовленостях,

взаємопроникненнях, взаємовпливах, тобто «брали» революційну добу в цілому і на такому ж зрізі розглядали її (добу) наслідки.

Безперечно, найбільшим досягненням стало відродження нації у всіх сферах буття. Українство завоювало право мати своє природне наймення, в чому їм відмовлялося впродовж віків. Одна з великих європейських націй з часу революційної доби гордо несе своє ім'я через життєві перипетії і немає сил, які б змогли змінити ситуацію. Як би не найменували спільноту — «соціалістична», «радянська», «модерна», «сучасна», «політична» — вона залишається українською, в своєму розвитку значною мірою використавши історичні можливості, що виникли в результаті радикальних суспільних зрушень.

Українською була названа і відроджена в 1917 р. державність. З того часу ця геополітична реальність ніколи не зникала, переважний відтинок буремного минулого століття, існуючи у словосполученні з термінами Соціалістична Радянська Республіка. Саме на базі останньої оформилася й розвивається нинішня незалежна, самостійна Україна.

В межах соціалістичної радянської республіки вдалося реалізувати споконвічну соборницьку мрію українців — об'єднати практично всі свої етнічні землі, гілки народу у державну цілість.

За часів соціалістичної української державності у взаємодії з іншими суб'єктами СРСР народ зміг накопичити такий економічний потенціал, який дозволив вивести республіку на одне з чільних місць у світі. А за стрімким розвитком української культури, літератури мистецтва із захопленням спостерігали і в близькому, і в далекому зарубіжжі. Міжнародне визнання здобули українська освіта і наука, які дозволяли Україні займати почесне місце у когорті країн, що торували науково-технічний прогрес.

Перемога соціалістичної революції на одній шостій планети зумовила виникнення й зміцнення такої феноменальної держави як Союз Радянських Соціалістичних Республік. Однією з її важливих, органічних складових весь час була УРСР. Вона незмінно здійснювала свій величезний внесок у прогрес СРСР, перетворення його на супердержаву, водночас була можливість користуватися колосальними перевагами й завоюваннями, які мала радянська країна у світі.

Це реалії, здається, настільки очевидні, що заперечувати загальновідомому ніяк не можна. Однак, виявляється, за бажання — можна. Можна й історію довільно «членувати» й на будь-який лад переписувати. «Забуваючи» про усе вищевідзначене, іменуючи більше як семидесятилітній вітчизняний досвід «окупаційним» режимом¹⁷². З минулого відбираються (вириваються) окремі, переважно трагічні сторінки, такі як порушення законності, масові репресії, гулаги, голод, русифікаторство, перешкоди національній самореалізації тощо. Вони оголошуються сутністю народженої Жовтнем тоталітарної системи, від якої Україна лише потерпала, народ зазнавав неймовірних поневірянь і збитків.

Мабуть, прихильникам подібних підходів важко (а то й неможливо) пояснити, що для вивчення окремих сторінок, аспектів досвіду його, звичайно, можна логічно членувати, зосереджуватися на потрібних моментах. Але, виходячи на сумарні, узагальнюючі оцінки, висновки, уроки, не можна перебільшувати, абсолютизувати вихоплені сюжети, «не помічаючи» цілісного процесу.

Тоді з неминучістю доведеться констатувати наступне. Як у 1917–1920 рр. події в Україні не були «відрізаними» від загальноросійських і загальноєвропейських процесів, так і в наступні більше як 70 років вони виявилися взаємопереплетеними, спільними для народів СРСР (таким уже виявився «маршрут» історії — чи подобається це кому, чи ні) зі всіма позитивами і негативами витвореної системи.

Такими ж органічно поєднаними, по суті «сплавленими» за об'єктивного підходу виглядають національні й соціальні тенденції розвитку української нації, всі її здобутки і втрати. Адже це логічне продовження того результату, який об'єктивно породила революційна доба уже майже столітньої давнини.

Не випадково тенденції останніх років до етноідеологізації вітчизняної історії, поділу її на «свою» — гарну і «чужу» — погану викликають хоч і не масові поки-що, однак дуже слушні й переконливі заперечення з боку найбільш фахово підготовлених, досвідчених незаангажованих, об'єктивних, сумлінних, чесних дослідників¹⁷³. В їх високоморальній, патріотичній позиції — прагнення не лише протистояти ненауковим тенденціям, а й щире бажання подолати панівні на сьогодні настрої безвиході, національної апатії й сорому, зробити внесок вчених-істориків у те, щоб Україна, як успішна країна, відбулася, а її народ з оптимізмом, непохитною впевненістю вийшов на широкий шлях прогресу, цивілізаційного вдосконалення. Тому-то заради майбутнього й пишуться історичні праці.

¹ Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. Б. м., б. д. выхода. — С. 188–189.

² Там же. — С. 195.

³ Там же. — С. 13.

⁴ Див., напр.: Красин Ю. А. Революцией уstraшенные. Критический очерк буржуазных концепций социальной революции. — М., 1975; Гавлин М., Казакова Л. Современные буржуазные теории социальной революции. — М., 1980; Гавлин М., Казакова Л. Великий Октябрь и буржуазная социология революции. — М., 1987; Плимак Е. Г., Пантин И. К. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политический анализ). — Ч. 1–2. — М., 2000.

⁵ Див.: Cohen A. S. Theories of Revolution. London, 1975; Уоддис Дж. «Новые» теории революции. — М., 1975; Stockpol T. States and Social Revolutions. Cambridge, 1978; Волобуев П. В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. — М., 1987. — 312 с.; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. — 1917–1922 гг. — М., 1997. — 560 с.; Зародов К. И. Три революции в России и наше время. Изд. 2-е, испр. и доп. — М., 1977. — 636 с.; Управление риском. Риск, устойчивое развитие. Синергетика. — М., 2000; Ханнингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. — М., 2004; Шепелева В. Б.

Револуціологія. Проблема передумов революційного процесу 1917 року в Росії (по матеріалам вітчизняної та зарубіжної історіографії): Уч. посібник. — Омськ, 2005. — 392 с.

⁶ Цит. за: *Шепелева В. Б.* Указ. раб. — С. 28.

⁷ *Булдаков В. П.* Червона смута. Природа та наслідки революційного насильства. — М., 1997. — 376 с.

⁸ Цит. за: С чого починається людина. 2-е изд. — М., 1984. — С. 23.

⁹ *Вебер М.* Політика як покликання та професія // *Вибрані твори*. — М., 1990. — С. 706.

¹⁰ *Шепелева В. Б.* Указ. раб. — С. 49.

¹¹ Там же. — С. 50.

¹² Цит. за: *Шепелева В. Б.* Указ. раб. — С. 71.

¹³ Цит. за: *Шепелева В. Б.* Назв. раб. — С. 43.

¹⁴ *Ленін — вождь Октябрю*. — М., 1969. — 318 с.; *Партія більшовиків в Лювельській революції 1917 року*. — М., 1971. — 254 с.; *Миниц І. І.* Історія Великого Октябрю. В 3-х т. Изд. 2-е. — Т. 1. — М., 1977. — 784 с.; Т. 2. — 1978. — 1008 с.; Т. 3. — 1151 с.; *Історический опыт трех российских революций*. Кн. 1. — М., 1985. — 575 с.; Кн. 2. — М., 1986. — 415 с.; Кн. 3. — М., 1987. — 655 с.; *Великая Октябрьская социалистическая революция*. Энциклопедия. Изд. 3-е, доп. — М., 1987. — 639 с. и др.

¹⁵ См.: *Історическая наука и некоторые проблемы современности*. Статьи и обсуждения. — М., 1969. — 430 с.; *Свержение самодержавия*. Сб. статей. М., 1970. — 328 с.; *Российский пролетариат: Облик. Борьба. Гегемония*. — М., 1970. — 362 с.; *Зародков К. И.* Три революции в России и наше время. Изд. 2-е испр. и доп. — М., 1977. — 636 с.; *Хохлюк Г. С.* Уроки борьбы с контрреволюцией: (К вопросам теории). — М., 1981. — 205 с.; *Волобуев П. В.* Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. — М., 1987. — 312 с.; *Россия 1917 год. Выбор исторического пути: «Круглый стол» историков Октябрю 22–23 октября 1988 г.* — М., 1989. — 283 с.; *Октябрь 1917: Величайшее событие или социальная катастрофа?* — М., 1991. — 239 с.; *Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник?* — М., 1992. — 428 с.

¹⁶ *Шанин Т.* Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. 1917–1922 гг., М., 1997. — 560 с.

¹⁷ Там же. — С. 19.

¹⁸ Див.: Там же. — С. 20, 34 и др.

¹⁹ Там же. — С. 26.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 26–27.

²² Див., напр.: *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К., 2003. — 371 с.; *Попов Г.* Ошибка в проекте (Ленинский тупик): Серия: Мне на шею кидается век — волкодав. Переосмысление судеб России в XX веке. — М., 2008. — 510 с.

²³ *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 8. — С. 113.

²⁴ Див.: *Shanin T.* The Idea of Progress // *The Post-Development Reader*. — London, 1997.

²⁵ Див.: *Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських партій*. — К., 1992. — 96 с.; *Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмні і довідкові матеріали*. — К., 1993. — 336 с.; *Головченко В. І.* Від «Самостійної України» до Спільки визволення України. — Харків, 1996. — 191 с.; *Ви-соцький О. Ю.* Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). — Дніпропетровськ, 2001. — 160 с.; *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація (кінець XIX століття — 1939 р.) — К., 2002. — 361 с.; *Бевз Т. А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). — К., 2008. — 587 с.; *Любовець О. М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — 311 с.

²⁶ 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. — М., 1997 — 400 с.; 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. — М., 1998. — 511 с.; Россия в XX веке. Реформы и революции. — В 2-х т. — М., 2002. — Т. 1. — 657 с.; Т. 2. — 543 с.

²⁷ См.: *Алексеев В. В.* Русская революция в контексте индустриальной цивилизации // Октябрьская революция и Восточный социализм. Международный научный симпозиум. — Nanjing, 2008. — С. 128–138.

²⁸ Там же. — С. 131–134.

²⁹ Там же. — С. 134.

³⁰ См.: *Алексеев В. В., Нефедов С. А.* Гибель Советского Союза в контексте истории социализма // Общественные науки и современность. — 2002. — № 6. — С. 66–77; *Алексеев В. В., Алексеева Е. В.* Распад СССР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции // Отечественная история. — 2003. — № 5. — С. 3–20.

³¹ См.: *Нарочницкая Н. А.* Россия и русские в мировой истории. — М., 2005. — С. 10, 117, 217; *Кузьмин Н.* Возмездие. — К., 2005. — С. 197–228.

³² Див.: *Эйдельман Н. Я.* «Революция сверху» в России. — М., 1989. — 176 с.

³³ *Соловей В. Д.* Что было первой русской революцией? // Смысл, логика и форма русских революций. — М., 2007. — С. 11–19.

³⁴ *Дубинянский М.* Мао Цзедун: поединок с историей // Личности (Москва). — 2009. — № 2 (18). — С. 63–64.

³⁵ См.: *Галин В. В.* Война и революция. — М., 2004. — 592 с.

³⁶ См.: *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 112–114.

³⁷ Див.: *Nnorteva S.* An Open Letter to American Liberals. With a Note Recent Documents. New York: The Socialist Publication Societi. — 1918; *Reed J.* The Sisson Documents. — New York: The Liberator Publishing C°. 1919; *Sisson E.* One Hundred Red Days. New Haven, 1931; *Мельгунов С. П.* Золотой немецкий ключ к большевистской революции. — Париж, 1940; *Konnan G. F.* The Sisson Documents. The Journal of Modern History. Vol XVIII. June. 1956. P. 130–154; *Jeman L. A.* Germany and the Revolution in Russia 1915–1918: Documents from the Archives of the German Foreign Ministry. — London, New York, 1958; *Futrell M.* The Northerk Underground. — London, 1963; *Possorny S.* Lenin: The Compulsive Revolutionary. Chicago, 1964; *Katkov G.* Russia 1917; The February Revolution; German Political Intervention in Russia During World War I» in «Revolutionary Russia: A Symposium» ed R. Pipes. — Cambridge, 1968. — P. 80–112; *Peasson M.* The Sealed Train. — New York, 1975; Рабинович А. Большевики приходят к власти. — С. 40–42 и др.

³⁸ См.: *Bonnin G.* Les Bolcheviques et l'argent allemande pendant la premiere guerre mondiale // Revue historique. T. CCXXXIII. — Paris, 1965. — P. 125; Новые документы о финансовых субсидиях большевикам в 1917 году // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 193.

³⁹ См.: *Сикорский Е. А.* Деньги на революцию: 1903–1920 г. Факты. Версии. 2-е изд., доп. и перераб. — Смоленск, 2004. — 624 с.

⁴⁰ См., напр.: *Кузьмин Н.* Возмездие. — К., 2005. — С. 202.

⁴¹ См.: Новые документы о финансовых субсидиях большевикам в 1917 году // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 137; *Соболев Т.* Назв. раб. — С. 202–203; *Фроянов И.* Октябрь семнадцатого. Взгляд из настоящего. — М., 2002. — С. 116, 143, 146; *Улам А.* Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года. — М., 2004. — С. 319–320; *Зеeman З., Шарлау У.* Кредит на революцию. План Парвуса. — М., 2007. — С. 206, 246–248.

⁴² *Катков Г. М.* Февральская революция. — М., 2006. — 478 с.

⁴³ Его же. Политическое вмешательство немцев // Там же. — С. 140.

⁴⁴ *Зданович А.* Антибольшевистские операции. Они проводились объединенными усилиями стран, входивших в Антанту / Независимое военное обозрение. — 1998. — № 34. — С. 7.

⁴⁵ См.: *Старцев В. И.* Немецкие деньги и русская революция: Ненаписанный роман Фердинанда Оссендовского. 3-е изд. — СПб., 2006. — 288 с.

- ⁴⁶ Там же. — С. 240–277.
- ⁴⁷ См.: *Попова С. С.* Французская разведка ищет германский след // Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории. — М., 1994. — С. 268–279; *Мальков В. Л.* О «документах Сиссона» (находки в США) // Там же. — С. 280–289; *Соболев Г.* Тайна «немецкого золота». — СПб, 2002. — 386 с.; *Пейн Р.* Ленин: Жизнь и смерть. — М., 2003. — С. 341–342; *Гросул В. Я.* Октябрьская революция: истоки, ход, результаты // Октябрьская революция — известная и неизвестная. — М., 2008. — С. 24–27.
- ⁴⁸ См.: *Волкогонов Д. А.* Ленин: политический портрет. — Кн. 1. — М., 1994. — С. 200.
- ⁴⁹ Мораль в политике. Хрестоматия. — М., 2004. — 480 с.
- ⁵⁰ Там же. — С. 62–378.
- ⁵¹ Там же. — С. 117–154, 378–472.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же. — С. 32.
- ⁵⁴ Там же. — С. 35.
- ⁵⁵ Там же. — С. 195.
- ⁵⁶ *Булдаков В. П.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997. — 376 с.
- ⁵⁷ Там же. — С. 9.
- ⁵⁸ Там же. — С. 5.
- ⁵⁹ Там же. — С. 354.
- ⁶⁰ *Сорокин П.* Долгий путь. Сыктывкар, 1991. — С. 87.
- ⁶¹ Его же. Современное состояние России // Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. — М., 1994. — С. 459.
- ⁶² *Сорокин П.* Страницы из русского дневника // Рубеж. Альманах социальных исследований. — 1991. — С. 65.
- ⁶³ Там же. — С. 69.
- ⁶⁴ См.: *Булдаков В. П.* Назв. раб. — С. 346–347.
- ⁶⁵ См.: *Булдаков В. П.* Назв. раб. — С. 346–352.
- ⁶⁶ Там же. — С. 370.
- ⁶⁷ *Горький М.* Несвоевременные мысли и рассуждения о революции и культуре (1917–1918 гг.). — М., 1990. — 192 с.
- ⁶⁸ См.: *Бунин И.* Окаянные дни. Воспоминания. Статьи. — М., 1990. — С. 46, 57, 66, 67, 94, 122, 126, 127, 158, 339 и др.
- ⁶⁹ *Соловей В. Д.* Смысл, логика и форма русских революций. — М., 2007. — 72 с.
- ⁷⁰ *Мунтиян В. И.* СНГ и мировой финансовый кризис // Инновации. — 2008. — № 12 (122). — С. 4.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ *Назарбаев Н.* Ключи от кризиса // Российская газета (Центральный выпуск). — 2009. — 2 февраля.
- ⁷⁴ *Геец В., Сиденко В.* План Назарбаева по переустройству мировой системы «Ключи от кризиса» // 2000. — 2009. — 19 июня.
- ⁷⁵ Див.: *Рабинович А.* Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде. — М., 1989. — 416 с.; Его же. Большевики у власти. — Первый год советской эпохи в Петрограде. — М., 2007. — 624 с.
- ⁷⁶ Див.: *Рабинович А.* Большевики приходят к власти. — С. 8; Его же. Большевики у власти. — С. 10, 14, 15 и др.
- ⁷⁷ *Рабинович А.* Большевики приходят к власти. — С. 13; Его же. Большевики у власти. — С. 10.
- ⁷⁸ Его же. Большевики у власти. — С. 13.

- ⁷⁹ Его же. Большевики у власти. — С. 10.
- ⁸⁰ Его ж. Большевики приходят к власти. — С. 13–27, 331–332.
- ⁸¹ Там же. — С. 331.
- ⁸² Там же. — С. 335.
- ⁸³ *Иоффе Г. З.* Послесловие // Рабинович А. Большевики приходят к власти. — С. 339.
- ⁸⁴ *Солженицын А.* Размышления над Февральской революцией // Российская газета. — 2007. — 27 февраля.
- ⁸⁵ *Радзинский Э. С.* Распутин: жизнь и смерть. — М., 2007. — 544 с.; Его же. Николай II: жизнь и смерть. — М., 2007. — 510 с.
- ⁸⁶ *Баландин Р. К.* Мифы революции 1917 года. — М., 2007. — 352 с.; *Стариков Н.* Разгадка «русской» революции. — М., 2008. — 414 с.; *Кара-Мурза С.* Маркс против русской революции. — М., 2008. — 320 с.; Его же. Советская цивилизация. От начала до наших дней. — М., 2008. — 1200 с.
- ⁸⁷ *Солженицын А.* Назв. раб. — С. 11.
- ⁸⁸ Див., напр.: *Радзинский Э.* Николай II: жизнь и смерть. — С. 205–233.
- ⁸⁹ *Солженицын А.* Назв. раб. — С. 23.
- ⁹⁰ *Радзинский Э.* Назв. раб. — С. 233.
- ⁹¹ *Стариков Н. В.* Назв. раб. — С. 9.
- ⁹² Там же. — С. 1.
- ⁹³ См., напр.: *Воронцов С.* Обитателям Банковой надо срочно почитать... Солженицына // Свобода слова. 2000. — 2007. — 19 апреля.
- ⁹⁴ *Смирнов П. И.* Слово о России. Беседы о российской цивилизации. СПб, 2004. — С. 27.
- ⁹⁵ Див.: *Кульчицкий С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). — К., 1996. — 396 с.; Його ж. Велика російська революція // Сучасність. — 1998. — № 1. — С. 84–90; Його ж. Російська революція 1917 року: новий погляд. — К., 2008. — 79 с.
- ⁹⁶ См., напр.: Октябрьская революция — известная и неизвестная. — М., 2008. — 170 с.
- ⁹⁷ См.: *Гросул В. Я.* Истоки, ход, результаты // Октябрьская революция — известная и неизвестная. — С. 34, 36.
- ⁹⁸ *Воронцов А. В., Ходячий Ф. З.* Октябрьская революция как национальное явление // Там же. — С. 42.
- ⁹⁹ Альтернативы (Москва). — 2007. — № 3. — С. 6–12.
- ¹⁰⁰ Там же. — С. 7.
- ¹⁰¹ Там же. — № 4. — С. 4–13.
- ¹⁰² Див.: *Старилов Н. И.* Хроники Красного Октября. — М., 2007. — 352 с.
- ¹⁰³ *Уэллс Г.* Россия во мгле. — М., 1958. — С. 10–11.
- ¹⁰⁴ Див.: *Солдатенко В. Ф., Верстюк В. Ф.* Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. — Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії. — К., 2003. — 488 с.; Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — 267 с.; Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. — К., 2007. — С. 225–432; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 107–299; Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Вип. 2. — К., 2007. — 260 с.; *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. 1: Рік 1917. — Х., 2008. — 560 с.; *Гошуляк І. Л.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). — К., 2009. — 467 с.
- ¹⁰⁵ Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. — К., 2007. — 582 с.; Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. Наукові дослідження. — К., 2008. — 572 с.
- ¹⁰⁶ Див.: *Verstiuk V.* Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // States, societies, cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. — New York,

2004. — Р. 1171–1188; *Солдатенко В. Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 75–88; Його ж. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. XXXIV тематичний випуск «Соціальні й національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів (до 90-річчя УНР) — Запоріжжя, 2008. — С. 93–103; Его же. Украинская революция 1917–1920 гг. К выяснению контуров и параметров исторического феномена // Гілея. Науковий вісник. Зб. наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. — Вип. 18. — К., 2009. — С. 4–20; Его же. Новейшие тенденции и актуальные проблемы историографического освоения опыта украинского национального движения в 1917–1920 годах // Там же. — Вип. 20. — К., 2009. — С. 4–30; Его же. Феномен Украинской революции // Российская история. — 2009. — № 1. — С. 34–46; Суспільно-політичні трансформації в Україні в XX столітті: від задумів до реалій. — К., 2009.

¹⁰⁷ Див., напр.: *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразок. — К., 2003. — С. 337–365; *Верстюк В. Ф., Горбещь В. М., Толочко О. П.* Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. — Т. 3. — К., 2004. — С. 412–499; *Михутин І.* Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. — М., 2007. — 288 с.; *Зарецька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна. — К., 2007. — 288 с.; *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — М., 2007. — 334 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 391–404; *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. — К., 2008. — С. 14–255.

¹⁰⁸ Див., напр.: *Яневський Д.* Назв. праця. — С. 347–441; *Тимошук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень–рудень 1918 р.). — Харків, 2000. — 462 с.; *Єфіменко Г. Г.* Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К., 2008. — 230 с.

¹⁰⁹ Див., напр.: *Земзюліна Н. І.* Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми). Дис... канд. іст. наук. — К., 1998. — С. 36–38.

¹¹⁰ *Величківський М.* Сільське господарство України і колоніальна політика Росії. — Нью-Йорк, 1957. — С. 12–13; *Borys J.* The Sovietization of Ukraine 1917–1923; Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. — Edmonton, 1980. — Р. 280; *Скоропадський П.* Спогади. — С. 284–285 та ін.

¹¹¹ Див.: *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. — Дніпропетровськ, 2007. — 456 с.

¹¹² Див.: *Турченко Ф.* Микола Міхновський: Життя і слово. — К., 2006. — С. 210–216; *Солдатенко В. Ф.* Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово») // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 108–109.

¹¹³ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) — К., 1999. — С. 361–404; Його ж. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 859–888; Його ж. Українська революція: причини поразки, уроки та історичне значення // Україна вчора, сьогодні, завтра. — К., 1999. — С. 118–135.

¹¹⁴ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки деяких тенденцій вивчення процесу державотворення в добу революції 1917–1920 рр.) // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 грудня 1998 р. — К., 1998. — С. 18–23; *Попович М.* Червоне століття. — К., 2005. — С. 195–222; *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко: трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії // Доля як історія. — К., 2006. — С. 111–122;

Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К., 2007. — С. 5–49 та ін.

¹¹⁵ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 240–241.

¹¹⁶ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921: У 3 т. Мюнхен, 1951. — Т. 3. — С. 114.

¹¹⁷ *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 241.

¹¹⁸ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 115.

¹¹⁹ Там само. С. 115–116.

¹²⁰ *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 рік). — К., 2002. — 362 с.; *Любовець О. М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — 311 с.; *Бевз Т. А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів. — К., 2008. — 587 с.

¹²¹ Див.: *Солдатенко В. Ф.* У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — 479 с.

¹²² *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 115–116.

¹²³ *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 206–207.

¹²⁴ Там само. — С. 224.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само. — С. 224–225.

¹²⁷ Див., напр.: *Романчук О.* Петлюра як індикатор національної ідентичності // Львівська газета. — 2007. — 9 липня. — № 5 (185).

¹²⁸ *Винниченко В.* Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — Ч. III. — С. 497.

¹²⁹ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 116.

¹³⁰ *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 242–243.

¹³¹ Там само. — С. 243.

¹³² Див.: *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997. — 410 с.; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К., 1999. — 508 с.

¹³³ *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. — С. 210–211 та ін.

¹³⁴ Див.: *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 243–245.

¹³⁵ Там само. — С. 246.

¹³⁶ Там само. — С. 246–247.

¹³⁷ Там само. — С. 250–251.

¹³⁸ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 116–117.

¹³⁹ *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 247.

¹⁴⁰ Там само. — С. 249–250.

¹⁴¹ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 117.

¹⁴² *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 247.

¹⁴³ *Петлюра С.* Статті. — С. 225.

¹⁴⁴ Там само. — С. 225–226.

¹⁴⁵ Там само. — С. 213.

¹⁴⁶ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 118.

¹⁴⁷ *Петлюра С.* Статті. — С. 206.

¹⁴⁸ Там само. — С. 223.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 248.

¹⁵¹ *Мазепа І.* Назв. праця. — С. 116.

¹⁵² *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 332.

- ¹⁵³ Винниченко В. Назв. праця. — С. 497–498.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 499.
- ¹⁵⁵ Там само. — С. 500.
- ¹⁵⁶ Там само.
- ¹⁵⁷ Там само.
- ¹⁵⁸ Пам'ять століть. — 1998. — № 1. — С. 24.
- ¹⁵⁹ Див., напр.: Андрієвський. З минулого. Берлін, 1923. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 102.
- ¹⁶⁰ Петлюра С. Статті. — С. 188–189; Його ж. Вибрані твори та документи. — К., 1994. — С. 165.
- ¹⁶¹ Петлюра С. Статті. — С. 228; Його ж. Вибрані твори та документи. — С. 181.
- ¹⁶² Шаповал М. Назв. праця. — С. 251.
- ¹⁶³ Мазепа І. Назв. праця. — С. 119.
- ¹⁶⁴ Шаповал М. Назв. праця. — С. 251.
- ¹⁶⁵ Мазепа І. Назв. праця. — С. 119.
- ¹⁶⁶ Петлюра С. Статті. — С. 227.
- ¹⁶⁷ Шаповал М. Назв. праця. — С. 251.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 252.
- ¹⁶⁹ Там само. — С. 324.
- ¹⁷⁰ Мазепа І. Назв. праця. — С. 119.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Див.: Кульчицький С. Що таке радянська влада? // День. — 2007. — 9 листопада, 6 грудня; Дорошко М. Чи був більшовицький режим в Україні окупаційним? // Дзеркало тижня. — 2007. — 3–107 листопада.
- ¹⁷³ Див.: Толочко П. П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід. — К., 2008. — С. 3–30.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОБОСНОВАНИЯ УКРАИНСКИХ ПРОЕКТОВ ТРАНСФОРМАЦИИ РОССИЙСКОГО ЦЕНТРАЛИЗОВАННОГО ГОСУДАРСТВА В ФЕДЕРАТИВНУЮ ДЕМОКРАТИЧЕСКУЮ РЕСПУБЛИКУ И РЕВОЛЮЦИОННАЯ ПРАКТИКА 1917–1922 гг.*

Хорошо известно, насколько тесно, неразрывно переплетены российская и украинская истории, судьбы двух славянских, близких народов. Не удивительно поэтому, что в украинской среде, в сознании критически мыслящих личностей на определенных этапах развития рождались соображения, выстраивались планы, касавшиеся перспективы государственности обоих субъектов, особенно тогда, когда в силу различных причин их взаимоотношения представлялись далекими от оптимальных, объективно требующими корректировки, подчас весьма существенной.

Непростой, достаточно противоречивый процесс налаживания совместной жизни после Переяславской Рады 1654 г. выявил две главные разновекторные тенденции.

Постепенно ощутив уже в Речи Посполитой, а потом и все более осознавая себя некой иной общностью («мы не поляки, не русские, не татары, не турки» и т. д., мы другие, отличающиеся самим естеством») после революции под руководством Б. Хмельницкого и заключения договора с Москвой украинцы получили возможность не просто сохранить свою этническую природу, но и обрели достаточно надежную перспективу, даже гарантию для ее упрочения, развития, формирования полноценного национального организма. Важно, что эта тенденция не могла не приниматься в расчет в будущем как один из решающих исторических аргументов.

Однако, встав на путь инкорпорации Украины (практика для того времени не то чтобы оправдываемая, но общераспространенная, и в этом смысле вряд ли безоговорочно порицаемая), Российская империя, точнее ее правители, перманентно стремились к сужению, а затем и искоренению национального начала, самобытного естества украинцев.

* Статья представляет собой обработанную стенограмму доклада на международной научной конференции «Основные этапы развития российской государственности. Центр и периферия. X–XXI вв.», Москва, 30–31 октября 2008 г. Опубликовано в Научном вестнике «Гілея» (К., 2008. Вып. 17. — С. 4–25).

Конечно, они больше не испытывали тревоги за свое физическое выживание (как в предыдущий исторический период). Их не стремились низвести на какое-то второстепенное положение, сознательно ограничивать рост продуктивных сил, вводить неэквивалентный обмен, практиковать непропорциональную оплату труда, иную дискриминацию по национальному признаку и т. д. Расхожий тезис о колониальной зависимости Украины — это, скорее — гипербола, публицистический прием, который — содержательно не подтверждается при сколько-нибудь объективном сравнении положения Украины в составе Российской империи и взаимоотношений классических колоний и метрополий. Не случайно, к началу XX века в экономическом отношении Украина была одним из наиболее развитых регионов России со сравнительно высоким уровнем жизни¹.

Проблемы возникали несколько в иной сфере и оформлялись совершенно иначе.

Как всегда, весьма проницательно сформулировал свой взгляд и на менталитет украинцев и возможные связанные с ним российско-украинские коллизии Петр I. В одной из своих речей в Сенате он сказал: «Сей малороссийский народ и зело умен, и зело лукав: он, яко пчела любодельна, дает российскому государству и лучший мед умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения, но у него есть и жало. Доколе россияне будут любить и уважать его, не посягая на свободу и язык, дотоле он будет волом подъяремным и светочью российского царства: но коль скоро посягнут на его свободу и язык, то из него выростут драконовы зубы, и российское царство останется не в авантаже»².

Однако, именно при Петре I, стремясь, очевидно, несколько приглушить самобытность украинцев, начались осуществляться расчетливые акции. В частности, царским указом 1720 г. в Украине было запрещено издание любых книг, кроме богословских, «дабы никакой розни и особого наречия не было». В этом ряду и запрет о преподавании украинского языка в Киево-Могилянской академии (1753 г.), и запрет Синодом российской православной церкви печатания украинского букваря (1769 г.), и Валуевский циркуляр о запрещении на «малорусском» языке книг духовного содержания, учебных и вообще предназначенных для начального чтения (1863), и Эмский указ (1876 г.) относительно запрета ввоза в империю любых книг и брошюр на «малороссийском наречии», запрет сценических представлений, пения и чтения на этом «наречии»³.

Предоставленные в начале XX в. некоторые послабления украинцам в языковой сфере после потрясений 1905–1907 гг. были отменены. Так правительство П. Столыпина не пошло на реализацию инициативы депутатов Государственной Думы о введении украинского языка в программу начального обучения в школах. Повсеместно закрывались «Просвіти», одной из целей которых являлась популяризация родного языка, всячески преследовалась национальная печать⁴.

Перманентные усилия, направленные на ухудшение социально-политического статуса украинского народа, ущемление его прав, свобод (конечно же,

притеснения не ограничивались только языковой сферой, которая при всей своей важности еще и наиболее наглядно, убедительно проясняет картину), имели своим прямым следствием не затухание (на что рассчитывали проводники централизаторской политики), а усиление этнического самосознания и рост национальной оппозиционности⁵.

Означенное не позволяет солидаризироваться с точкой зрения тех российских исследователей, которые считают акции против украинского языка лишь «ситуативными» приемами, а в некоторых эпатазирующих и труднообъяснимых высказываниях высоких правительственных чиновников усматривают лишь излишне эмоции⁶. Весьма противоречивым и неубедительным выглядит стремление доказать, будто бы «жесткого русификаторства в Российской империи практически не было, несмотря на известного рода указы и циркуляры». «Сами пространства связали унификаторское рвение. К тому же вошедшее в традицию головотяпство заметно смягчало политику такого рода. Все зависело от конкретного чиновника: один блюдет инструкцию слишком рьяно; другой, наоборот, взирает на мир философски. В итоге от первоначальных предписаний мало что остается»⁷.

Очевидно ближе к истине позиция тех историков, которые квалифицируют культурно-языковую ассимиляцию в контексте мер по административному и правовому объединению и упрочению централизованного государства, «направленных на обновление России, включавших и продвижение русского языка как государственного и *lingua franca* (языка общения. — В. С.)»⁸.

Более того, настойчиво и подчеркнуто именуемых «малороссами» украинцев вполне официально (в том числе и на основе достаточно распространенных, широко популяризируемых исторических концепций) считали лишь ветвью русского народа, а еще точнее — русской нации. Практически единственное отличие этой «этнографической ветви единого русского племени» от цельного, «основного» национального массива усматривалось разве что в обиходном диалекте. Последний часто трактовался только ухудшенным польскими влияниями и наслоениями русским языком.

Как пытались убедить себя и украинцев (а может быть — только последних) идеологи централизма, ассимиляторства, великодержавничества (последнего термина по большинству в упомянутых и иных публикациях всячески стараются избегать, концентрируя внимание лишь на проявлениях местного национализма, в очередной раз прибегая к давно разоблаченным Н. Скрыпником приемам «двойной бухгалтерии» в национальном вопросе⁹), не будь упомянутого, в общем-то, совсем несущественного различия, не было бы проблем украинско-российских взаимоотношений, тем более — противоречий. А случись, что последние почему-то все же возникли бы, их можно без особого труда преодолеть — настолько сильны, глубинны, фундаментальны исторические корни естественного единства непосредственных наследников Киевской Руси. Однако при этом ощущалась (отчасти интуитивно угадывалась) потребность

в специальной, неусыпной заботе об обеспечении любыми средствами нерасторжимого, единокровного родства, волевых методах этнонациональной интеграции. Потому-то апологеты великодержавничества и централизма стремились в тесных «братских» объятиях всячески «выдавить» любые намеки на отличия украинцев от русских, вытравить из них самобытный этнический дух.

Такая линия стала реальным воплощением процесса, названного историком А. Н. Сахаровым «складыванием русской самодержавной националистической идеологии», когда «верхи российского общества обратились к «рычагам национализма как к панацее против поднимающих голову национальных движений народов страны»¹⁰. Причем, речь может идти не только о подобном производном от сложившихся уже ситуаций феномене, но и об его упреждающей функции, что опять-таки естественно для сложных механизмов зарождения и применения полиэтнических идеологических конструкций.

Чем дальше, тем, наверное, больше начало осознаться, что дело совсем не в самоценности языка как такового, когда казалось бы можно было проявить определенную, пусть небольшую благосклонность к региональной «экзотике» (ее внешними символами стал подчеркнутый интерес к народному, особенно песенному творчеству, к произведениям Н. Гоголя и т. п.). Именно сохранение собственного языка, как естественного водораздела между близкими нациями, которые все же не были этническим монолитом, служило той неустранимой базой, которая с неизбежностью продуцировала бы «особность» (обособленность), отдельность многомиллионного народа с обширнейшей территорией, богатейшими природными ресурсами, развитыми продуктивными силами, детерминировала у него ту неотвратимую потребность самоидентификации и самореализации, на которую по праву претендует и которую рано или поздно осуществляет любая, тем более — мало-мальски зрелая, потенциально предрасположенная к самосовершенствованию этническая общность. Безусловно, в своем высшем проявлении речь идет о естественном праве нации самой определять свою судьбу, при желании — создавать свою собственную государственность, выбирать вектор движения в мировом пространстве со всеми вытекающими для соседей — пусть самых близких и даже родных — вероятными последствиями. Не стоит и говорить о перспективе прямой утраты значительной части того, что бесспорно именовалось «исконно русским» (не в прямой ли «генетической», а может лучше сказать — идейной связи с отрицанием такого природного права найдутся утверждения о том, что и к 1917 г. «в России до нации объективно не мог «дозреть» ни один народ (за исключением жителей Финляндии и частично Царства Польского)»?)¹¹.

Непрекращающиеся, порой усиливающиеся попытки возвести на пути естественного развития, функционирования национального организма ограничения и преграды вызвали понятную, вполне объяснимую реакцию неприятия, сопротивления, порождали потребность поиска изменения ситуации¹². Не отрицая влияния «польской», «австрийской», «немецкой» «интриг», «галицийского

фактора» в развитии национального и политического сознания, оформления соответствующих течений, стимулировавших обострение украинского вопроса, нельзя тем не менее относить их к первопричинным, определяющим, искусственно преувеличивать значение¹³.

Стремление найти «золотую середину» в планах достижения желаемых перемен, когда бы не были потеряны, сохранены и даже упрочены преимущества совместного государственного существования и, одновременно, гарантированы условия пролонгации украинской, как, впрочем и любой иной национальной самобытности, привели к появлению концепций федерализации России. Она должна была стать семьей (союзом) равноправных народов, без ущемления прав в какой-бы то ни было сфере общественной жизни.

Идея славянского единства, в первую очередь русского, украинского и белорусского народов стала упрочиваться в головах части участников тайных обществ периода декабристского движения, к примеру — «Товарищества объединенных славян» (Ю. Люблинский, братья А. и П. Борисовы, И. Горбачевский, г. Новоград-Волынский, 1823 г.).

Эта идея вдохновляла интеллектуалов Кирилло-Мефодиевского братства: Т. Шевченко, Н. Костомарова, П. Кулиша, Н. Гулака, В. Белозерского. Она нашла последовательных сторонников в лице М. Драгоманова, участников повсеместно возникших по его инициативе «Громад».

Когда в конце XIX — начале XX веков обозначилась более радикальная тенденция — «самостийническая» («Братство тарасовцев», М. Михновский, программа Революционной украинской партии «Самостийна Украина»), она недолго смогла конкурировать с имевшей более глубокие идейные корни, ставшей по существу уже традиционной и представлявшей более реалистичной, перспективной концепцией автономистско-федералистского переустройства России. Она нашла свое воплощение в программах большинства (почти всех) политических партий украинства начала XX века (Украинская социал-демократическая партия, Украинский социал-демократический союз «Спилка», Украинская радикально-демократическая партия, Товарищество украинских постепенцев и др.), конкретизировалась и пропагандировалась украинской политической элитой (М. Грушевский, В. Винниченко, Н. Порш, С. Ефремов, Б. Гринченко, Е. Чикаленко и др.). Отказ от лозунга «самостийной Украины» объясняется отсутствием сколько-нибудь широкой его поддержки, желанием преодолеть порождаемые настроения настороженности в лагере антимонархических сил, опасениями его членения по национальному признаку. Ставшее программным требование «широкой территориальной автономии в федеративной демократической республике Россия», напротив, приближалось к доминирующим призывам «Прочь царя!», весьма органично дополняя и умножая его социальное содержание национальным компонентом (царизм — оплот не только социального, но и национального гнета).

Начавшаяся в 1917 г. Украинская революция (она явилась составной частью демократических процессов, порожденных Февралем) за короткое время снова

обнаружила доминирование в настроениях и стремлениях федералистской платформы (приверженцев Украинской партии самостийников-социалистов оказалось просто несравненное меньшинство). Официальным курсом Центральной Рады, практически без идейного противодействия, стала автономистско-федералистская концепция, единодушно утвержденная Украинским национальным конгрессом 6–8 апреля 1917 г. Даже сторонники лозунга самостоятельности Украины в лице М. Михновского в первые месяцы национально-освободительной революции сочли необходимым несколько приглушить прежний радикализм, чем в известной степени способствовали формированию единого национального демократического фронта.

Кстати, вряд ли оправданной является позиция тех исследователей, идущих вслед за ними публицистов, которые не просто высказывают сомнения относительно квалификации событий в Украине как национально-демократической революции, иронично берут само понятие в кавычки, но и подыскивают для них как можно более хлесткие пренебрежительно-унизительные эпитеты, национальных лидеров считают психически неуравновешенными, «жуликами», а выработанные документы «смесью вранья и несусазиц» и т. п.¹⁴

Конечно, все содержание общественных процессов и потрясений в Украине 1917–1920 гг. отнюдь не исчерпывалось только борьбой за достижение задач национального освобождения и возрождения в той или иной форме украинской государственности. Однако глубина, содержание, масштабность возникшего движения, наличие собственной платформы, функционирование политических центров, партий, оформление государственных образований, их выход на международную арену, самостоятельное участие в коалициях и многое другое свидетельствуют в пользу правомерности превалирующих в последние годы представлений о непростом феномене именно как о специфическом явлении, которое, будучи связано с другими революционными сдвигами, тем не менее — не «адекватно» ранее употреблявшимся для них характеристикам. Логично и вполне оправданно вести речь об эпохе революций, одной из которых была Украинская.

Главный теоретик и вдохновитель автономистско-федералистского курса Украинской революции М. Грушевский исходил из неотвратимости торжества в России демократии. Потому он предлагал не отделяться от России, наоборот, — принять максимально активное участие в ее превращении в «народоправную» республику, добровольный союз (федерацию) национально-государственных образований и, тем самым, добиться обеспечения достаточных прав угнетенным ранее народам, соответственно собственным интересам и целям, налаживать жизнь через систему своих национально-территориальных государственных органов. В Украине их олицетворением должно было стать Украинское Учредительное собрание.

В самых общих чертах стратегию Украинской национально-демократической революции и государственного созидания М. Грушевский очень четко сформулировал в одной из первых статей 1917 г. — «Свободная Украина» («Вільна

Україна»). «Требование народоправия и подлинно демократического строя на Украине в отделенной, несмешанной автономной Украине, связанной только федеративными узами то ли с иными племенами славянскими, то ли с другими народами и областями Российского государства, — это старый наш лозунг, — отмечал Глава Центральной Рады. — Поднятый еще в 1840-х годах наилучшими сынами Украины Шевченко, Костомаровым, Кулишом, Гулаком, Белозерским и иными, он с того времени не переставал быть руководящим мотивом украинской политической мысли, организационной работы, культурной и общественной деятельности.

...Несомненно, он останется той сердцевинной политической платформой, на которой будет идти объединение жителей Украины без различия слоев и народностей. Средней между программой простого культурно-национального самоопределения народностей и требованием полной политической независимости»¹⁵.

Следует иметь в виду, что предложенный вариант достижения нового качества украинско-российских отношений был научно обоснован, серьезно просчитан в целом ряде публицистических, адаптированных на рядового читателя, однако совсем не утрачивавших высокого теоретического уровня работ М. Грушевского той поры. Среди них: «Кто такие украинцы и чего они хотят», «Откуда пошло украинство и к чему оно идет», «Какой автономии и федерации хочет Украина», «Центральная Рада и ее универсалы: первый и второй», «На пороге Новой Украины» и др.

Глава Центральной Рады убеждал всех честных людей, тех, кто был способен логично мыслить и действовать (и украинцев, и русских), в целесообразности, взаимовыгодности, выигрышности отстаиваемого варианта достижения гармоничных отношений двух соседних народов.

Украинцы рассчитывали получить возможность распоряжаться своей судьбой сообразно национальному интересу. Ведь обретением нацией таких демократических гарантий, исключением возможности вмешательства в украинское возрождение (в его основе — осуществление «украинизации Украины»), несомненно (во всяком случае — с достаточно высокой степенью вероятности — прогнозируемо), было развитие такой масштабной воли и энергии, что украинству стали бы вовсе не нужны искусственные отмежевания от чужих влияний или конкуренций. А принадлежность к великой и могучей державе позволяла бы эффективно воспользоваться ее очевидными преимуществами на международной арене, особенно важными в условиях продолжения мировой войны¹⁶.

Предоставление автономии Украине, по мнению М. Грушевского, не только не привело бы к ослаблению общероссийского государства, к его распаду, чего панически боялась и чем всех так грозно пугала русская элита, а, наоборот, — усилило бы тягу автономных национально-государственных образований к сплочению вокруг исторически сложившегося центра, к осознанному объединению (а в результате, понятно, — умножению) усилий для совместного решения назревших проблем, продвижения по пути прогресса.

Подчас такая стратегия оценивается, с одной стороны, как слишком ограниченная, умеренная, а с другой — нереалистичная, иллюзорная, обманная, заранее обреченная на несбыточность. Однако следует подчеркнуть, что отличительной чертой М. Грушевского-политика был категорический императив — научно обосновывать каждый политический шаг. В основе предлагавшегося ученым курса лежит глубокий, очень предметный анализ социально-политических альтернатив, внимательное рассмотрение всех факторов, которые воздействовали на ситуацию, а выбор наиболее приемлемого варианта деятельности выполнялся практически с безупречной убедительностью.

Думается, отсутствие радикализма, элементов экстремизма, сецессионизма в обосновании концепций украинского национального движения и федералистской трансформации России — отнюдь не проявление недостаточного уровня развитости национального организма и его самосознания на фоне более «продвинутых» этносов, как это нередко пытаются представить¹⁷, а свидетельство совсем иного свойства. Лидеры Украинской революции исходили в своих логических построениях из учета конкретно-исторических условий развития своей нации и предлагали взаимоприемлемые, весьма конструктивные и перспективные варианты национально-государственного строительства.

Автономистско-федералистский курс Центральной Рады не оставался пустой кабинетной абстракцией, а очень оперативно превратился в устойчивые убеждения миллионов украинцев и материализовался в тысячах и тысячах резолюций самых различных форумов: от общенациональных и общепартийных до уездных и сельских, узкокорпоративных. Происходило уникальное органическое единение порождения научного интеллекта с инстинктивными стремлениями (точнее — неоформленными) волеизъявлениями широких масс.

Попутно следует заметить, что попытки некоторых современных историков и публицистов представить дело так, что массовая поддержка идейно-политической платформы Украинской революции была лишь результатом инспирирования ее националистическими лидерами¹⁸, находятся в очевидном противоречии с многочисленными документами, собранными в объемных томах, вышедших в последние годы¹⁹.

Центральная Рада вроде бы проявляла массам их внутренние порывы, настроения и объективно преобразовывала в идейный стержень быстро растущего движения. В трехтомнике заместителя Председателя Центральной Рады и Председателя Генерального секретариата Владимира Винниченко «Возрождение нации» есть характерный подраздел с ироничным названием «І хведеративна!»²⁰ (И федеративная!). Настоящий мыслитель, тонкий знаток национальной души и талантливый художник блистательно, пронзительно-тепло воспроизвел процесс вызревания массового политического и национального сознания, особенно в крестьянской среде. «На Украине, — пишет он, — все крестьянство верило Центральной Раде, ибо она была «своя», она хорошо знала потребности «простых людей» и хотела реализовать эти потребности. Эти потребности

назывались «автономия Украины» и «федеративная Россия». В этих словах вмещались и пробужденная нежность крестьянства, и реабилитированная простота, и уважение к «простому» языку, и узаконение его отличия от «русского», «кацапа», и ликвидация оскорбительного вечного презрения этого «кацапа» к «хохлу», и, наконец, в этих словах было решение вопроса войны и земли. Реалистичный, монистический разум крестьянина эти две категории — национальное и социальное — сразу же сливал в одну, нераздельную, органично связанную между собой целостность. Кто за землю, тот и за Автономию. Кто против Автономии, тот и против земли.

...Крестьян окружали со всех сторон, засыпали доказательствами, хитрыми вопросами, ругательствами и враньем по адресу проводников украинства, провокационными слухами, призывали к себе, сманивали обещаниями, — крестьяне на это только крутили головами и говорили: «І хведеративна!»²¹

Без большой опасности ошибиться можно утверждать, что любая другая идеологически-политическая конструкция, кроме лозунга «широкая национально-территориальная автономия в федеративной, демократической республике Россия», не могла так всколыхнуть украинские массы, объединить их, направить к общей цели. И если правилен тезис, что политика — искусство возможного, то стоит признать — к оптимально возможному приближался именно разработанный Центральной Радой курс.

Если не упрощать и не примитизировать тогдашнюю ситуацию, то следует вполне обоснованно считать, что именно живой, заинтересованный отклик на выдвинутые лозунги не мог не служить для руководителей украинского движения дополнительным стимулом для приумножения усилий в реализации избранного курса. В значительной мере становится понятной та настойчивость, с которой Центральная Рада, получив от народа своеобразный мандат, стремилась претворить в жизнь автономистско-федералистскую программу в своих трех первых Универсалах, принципиально ее отстаивала во взаимоотношениях с Временным правительством, а затем и ленинским Совнаркомом.

Конечно, в данном случае речь идет о различных этапах революционной и государственно-созидательной поступи и, естественно, привели они к различным результатам.

После определенных трений и неуклюжих попыток противодействия неконтролируемым процессам, Временное правительство все же вынуждено было согласиться со введенной явочным порядком автономией Украины, легитимизировало Центральную Раду договоренностью о ее превращении в краевой орган (через включение в нее представителей национальных меньшинств), утвердило, хотя и с серьезным ограничением прерогатив, Генеральный секретариат как исполнительную краевую, то есть автономную власть, вело с Центральной Радой и Генеральным секретариатом переговоры, как с полноправными и полноправными государственными институтами, делало это по существу на межгосударственном уровне, даже конфликтовало как с вполне реальной серьезной

национально-государственной силой (речь, в частности, и о Временной инструкции Генеральному секретариату от 4 августа 1917 г., и о распоряжении открытия уголовного дела за попытку начать подготовку к созыву Украинского Учредительного собрания и т. д.). К сожалению, снова приходится обращать внимание на односторонность подходов к проблеме некоторых историков, склонных доказывать, что «культура межнациональных отношений (имеются ввиду, конечно, деятели национальных регионов. — В. С.) спускалась на племенной уровень», тогда как «великодержавная реакция» «носила вялый характер»²².

Таким образом, невзирая на вполне понятные стремления многих тогдашних украинских политиков достичь большего (что, кстати, имманентно и ретроспективным оценкам определенной части современных отечественных историков), осуществлялась реальная, в основе своей демократичная трансформация украинско-российских отношений, снимавшая существовавшие острые противоречия и закладывавшая неплохую основу для их предупреждения в будущем.

Одновременно шаг за шагом как бы «нарабатывалась» модель функционирования полиэтнического государства в условиях торжества демократии, о стремлении к чему неустанно твердили практически все тогдашние политические силы.

Приход к власти большевиков внес существенные коррективы в этот процесс. Воспользовавшись исчезновением Временного правительства — до того главного тормоза процесса автономизации Украины, а также «Декларацией прав народов России», провозгласившей государственным принцип права наций на самоопределение, Центральная Рада 7 (20 н. ст.) ноября 1917 г. обнародовала свой III Универсал.

Идея федеративного переустройства России в документе является сквозной, доминирующей, самой рельефной. Достаточно беглого взгляда на документ, чтобы убедиться в этом.

«Народ украинский и все народы Украины! — провозглашала Центральная Рада. — Тяжелое и трудное время выпало на землю *республики Российской* (тут и далее выделено мною. — В. С.). На севере, в столицах идет междуусобная и кровавая борьба. Центрального правительства нет, и по государству распространяется безвластие, расстройство и руина.

Наш край точно также в опасности. Без власти, сильной, единой, народной, Украина также может скатиться в бездну, усобицы, резни, упадка.

Народ украинский! Ты вместе с братьями народами Украины поставил нас охранять права, добытые в борьбе, творить порядок и налаживать жизнь на нашей земле. И мы, украинская Центральная Рада, во имя восстановления порядка в нашем государстве, во имя спасения *всей России*, сообщаем:

Отныне Украина становится Украинской Народной Республикой. *Не отделяясь от республики Российской и сохраняя единство ее*, мы твердо станем на нашей земле, чтобы силами нашими *помочь всей России, чтобы вся республика стала федерацией равных и вольных народов...*

Имея силу и власть на родной земле, мы этой силой и властью станем на страже прав и революции не только нашей земли, *но и всей России*»²³.

В полном согласии со всей Россией предполагалось решение конкретных неотложных задач текущего момента: прекращение войны и достижение мира, решение земельного, продовольственного вопросов, упорядочение производства и распределение продукции, организации труда и т. д.

Оканчивался Универсал таким призывом:

«...Граждане! Именем Народной Украинской Республики *в федеративной России* мы, Украинская Центральная Рада, призываем всех к решительной борьбе со всякими беспорядками и разрушениями и к дружественному великому строительству *новых государственных форм*, которые дадут великой и изможденной *республике России* здоровье, силу и новую будущность. Выработка таких форм должна быть осуществлена украинским и *всероссийским учредительными собраниями...*»²⁴.

Напрашивается вполне обоснованный вывод: беспокойства за судьбу всей России, кажется, больше, нежели за собственную, украинскую.

За Универсалом последовали обращения, ноты к руководству национально-территориальных и территориально-административных образований с предложениями присылать своих представителей в Киев для решения вопроса о судьбе России, т. е. о ее федеративном переустройстве. Нет оснований подозревать лидеров Украинской Народной Республики в неискренности, попытках вести какую-то сложную политическую игру со скрытыми целями. Украинские газеты взхлеб патетически вещали, что подобно тому, как когда-то «свет христианской веры пошел по всей великой земле русской именно из Киева, так и ныне порядка, спасения народы России ждут из все того же златоглавого Киева»²⁵.

В ноябре-декабре 1917 г. Центральная Рада предприняла ряд шагов по налаживанию контактов с национально-государственными образованиями, возникшими в основном на восточных границах УНР: посылались дипломатические делегации на Дон, Кубань, к правительству «Юго-Восточного Союза»²⁶. Основная цель переговоров — формирование федерации на принципе однородно-социалистической власти. На определенном этапе с подобными предложениями Генеральный Секретариат обратился и к Совнаркому Советской России.

Конечно, подобный поворот событий вряд ли ранее мог быть спрогнозирован. Редактор шовинистической газеты «Русская жизнь» А. Погодин с изумлением замечал: «История сыграла с нами странную шутку. Украина, которая отделилась от России (надо учитывать, что любые, самые ограниченные требования украинцев подобного рода силами квалифицировались сепаратизмом, ложившим начало отделению Украины от России. — В. С.), теперь оказалась призванной начать новое собирание земли русской»²⁷.

Однако поведение лидеров украинского национального движения было отнюдь не спонтанным, имело (больше всего — для самих себя) детерминированную логику.

За украинскими политическими деятелями уже на протяжении достаточно продолжительного времени начало закрепляться лидерство (на современном языке, очевидно, — неформальное) в национально-освободительном движении в целом в России. Еще до начала Первой мировой войны вокруг Товарищества украинских поступовцев («поступовців» — ТУП) стал оформляться союз автономистов-федералистов во всероссийском масштабе. Не следует сбрасывать со счетов и того психологического эффекта, которое оказал на М. Грушевского и его коллег Съезд Народов, проведенный в Киеве в середине сентября 1917 года. Он стал яркой демонстрацией поддержки во всероссийском масштабе автономистско-федералистских стремлений лидеров украинского движения, признания их несомненной авангардной роли в выработке планов демократического переустройства многонационального государства.

Очевидно, не лишним будет упомянуть и о том, что логика расчетов Центральной Рады, пусть и с серьезными оговорками, немало в чем совпадала с генеральным направлением политических поисков путей создания советской федерации. Вспомним хотя бы ленинский лозунг «Пусть Россия будет союзом свободных республик!», родившийся в полемике именно вокруг вопроса об отношениях Украины с другими национально-государственными образованиями, возникновение которых считалось не просто вероятным, но, в сущности, неизбежным и желательным²⁸. А одно из ключевых положений «Декларации прав народов России» (2 ноября 1917 г.) — областная (территориальная) автономия для тех национально-административных единиц, которые не пожелают довести дело до национально-государственного отделения, — четкое декларирование прерогатив и принципов взаимоотношений субъектов будущей федерации.

Интересно, что дипломаты, политики западных стран в последние месяцы 1917 года приходили к заключениям о желательности некой федерации (или конфедерации) антисоветских правительств (в отдельных случаях высказывалась надежда и на участие в предполагаемой коалиции СНК как «правительства Петрограда, Москвы и окрестностей») для того, чтобы сорвать возможность заключения Советской властью сепаратного мира с немцами и, конечно же, изменить начавший осуществляться большевиками курс. Центральная Рада при этом фигурировала в планах как один из неперменных субъектов развития намечавшегося сценария²⁹, ради реализации которого предпринимались серьезные усилия представителей Франции и Англии в Киеве³⁰. Конечно, не повлиять, хотя бы в определенной мере, на позицию и поведение лидеров УНР это не могло.

Впрочем, логично допустить и то, что в апеллировании Центральной Рады к правительствам краев и областей бывшей России о необходимости консолидации усилий с целью федеративного переустройства распадающегося государства прослеживается не только уверенность в правильности избранного пути, но и очевидный страх перед перспективой остаться один на один с петроградским правительством В. Ленина, неверие в собственные потенции, неготовность только своими силами решать наболевшие проблемы даже внутриукраинского развития.

Все сказанное, естественно, с вышеупомянутыми предостережениями, может служить предметом для размышлений о тогдашних общих тенденциях, если не закономерностях российского развития. Поэтому и с данной точки зрения лидеры Центральной Рады искали и находили пути совершенствования российского многонационального государственного организма и определения своего созидательного места в нем на обусловленном объективными обстоятельствами направлении. Из возможных вариантов они избирали принципиально исходный, перспективный путь поступи, и, хотя и не с оптимальными достижениями, все же неуклонно преодолевали морально, политически, да и физически самый сложный, самый трудный начальный ее отрезок.

Однако, именно попытка воплощения планов обустройства России на избранном Центральной Радой пути привела к эффекту, обратному ожидавшемуся. Вопреки оптимистическим надеждам, никто из «негосударственных» прежде наций и народов не спешил приступить к строительству новой федерации. Ближайшие соседи, на которых рассчитывали как на неперменных, заинтересованных партнеров, судя по всему, просто не дозрели или просто не успели пройти необходимого пути, чтобы уже быть активными субъектами архисложного процесса. Свою роль, очевидно, играло и то, что сторонники более радикального решения вопросов национальной государственности — финны, поляки, отчасти прибалтийцы — не участвовали в этом процессе по иным, известным причинам: они в это время форсировано добивались независимости.

Единственная же позитивная реакция на инициативы Центральной Рады — главного тогдашнего врага большевистской власти генерала А. Каледина, сформировавшего самый мощный военный антисоветский оплот на Дону, — была равносильна вызову «огня на себя» как со стороны местных советов, так и из петроградского центра, объективно и автоматически поставила Центральную Раду в трагически самоубийственное для лидеров УНР положение воюющей стороны с СНК России.

Один из активных участников событий того времени, талантливый историк Д. Дорошенко вынужден был честно признать: «Это была явно непосильная и ненужная для Украины задача. Логика событий показала, что Украине надо было совсем отделиться от России, стать самостоятельным и независимым государством; она должна была признать правительство Народных Комиссаров, как правительство России, на основе обоюдного признания (большевики сами тогда постоянно подчеркивали, что признают за каждой нацией право на самоопределение вплоть до отделения) и — дать всероссийским делам покой. Украина имела перед собой такие колоссальные задачи внутренней организации, что гоняться за созданием всероссийской федерации, подвергая себя враждебности уже существующего фактически нового российского правительства — это была неосуществимая в тогдашних условиях задача»³¹. Мысли и планы, подобные высказываниям Д. Дорошенко, оформились в систему общепризнанных подходов несколько позднее.

А в ноябре–декабре 1917 г. в результате реализации выработанного Центральной Радой курса вместо достижения нового, демократически-республиканского федеративного уровня отношений разразился острейший конфликт с радикальным (военным) финалом. Последнее, в сочетании со стремлением лидеров УНР включить в действие международные факторы, соответственно — принять участие в Брест-Литовской мирной конференции убедило Центральную Раду в необходимости пересмотра государственного статуса Украины³².

Впрочем, провозглашенные 9(22) января 1918 года четвертым Универсалом независимость, полный суверенитет Украины вовсе не означали немедленного, решительного отмежевания Украины, отказа от выкристаллизованных планов трансформации России в демократическую, федеративную республику. Однако желанная федерация должна была объединить уже не автономные образования, а самостоятельные, суверенные, что, собственно говоря, больше соответствует общепринятым представлениям о конфедеративной модели государственного устройства.

Как бы там ни было, федеративному принципу (как способу объединения национально-государственных, территориальных образований в одном государстве) М. Грушевский, В. Винниченко, большинство их единомышленников не изменили и после эмоциональной реакции на сокрушительное поражение от советских, в том числе и российских, войск в январе 1918 г., снова и снова возвращались к нему на новых витках революции.

Основная причина такого последовательного, в чем-то даже упрямого поведения заключалась, очевидно, в неустранимой вере в научно обоснованные, неоспоримые преимущества федералистской модели украинско-российских отношений, взаимодействия всех наций полиэтнической страны, несомненное ее торжество в ближней, или более отдаленной перспективе.

Особого разговора заслуживает стремление гетмана П. Скоропадского принять участие в возрождении осенью 1918 г. федеративной России на несоветской основе («небольшевистской России»).

Конечно, нельзя упускать из виду, что инициатива приходится на момент поражения Четверного союза в империалистической войне, а это сразу ставило под большой вопрос саму дальнейшую судьбу гетманского режима, державшегося в решающей степени на силе немецко-австрийских штыков.

Впрочем, нельзя пренебрегать и тем, что генерал российской армии, дававший присягу на верность царю, убежденный монархист и, одновременно, украинец по происхождению, искренне желал бы оздоровления отношений юридически самостоятельной Украины, к руководству которой он пришел в экстремальных обстоятельствах (вынужден был «терпеть власть чужеземцев»), со столь же горячо любимой им великой Россией.

Весьма симптоматичными выглядят размышления П. Скоропадского, высказанные в его мемуарах. «Великороссы, — писал он, — должны понять, что

старого не вернуть, и что как бы ни была ошибочна политика украинцев, Украина не погибнет, а снова и снова будет добиваться того, чего ей не дают...

Россия может возродиться только на федеративных началах, а Украина может существовать, только будучи равноправным членом федеративного государства»³³.

П. Скоропадский считал подобные перемены единственным путем достижения украинско-российского компромисса и принципиально предостерегал приверженцев «великой России» от соблазна воспользоваться лозунгом федерации в тактических целях. Он подчеркивал: «Все окраины думают: окрепнет Великороссия и снова примется за старый гнет всякой национальности, входящей в состав Российского государства. Я видел много украинцев, которые высказывали подобные опасения, да нечего далеко искать, тот же самый Винниченко, сидя у меня в кабинете, говорил при мне одному украинцу-федералисту, что он и сам ничего не имеет против федерации, но когда теперь говорить о федерации, то тогда русские ничего не дадут впоследствии, поэтому нужно стоять за «самостийность» до конца, которая и приведет к федерации»³⁴. Попутно следует отметить, что сказанное диссонирует с логикой рассуждений тех авторов, которые считают гетманат попыткой осуществления тактических по замыслу планов «малороссийской Украины»³⁵.

Щекотливость ситуации заключалась в том, что лишенный поддержки австро-немецких оккупантов, не имея сколько-нибудь надежной гарантии (немцы серьезно побеспокоились о том, чтобы помешать созданию украинских вооруженных сил), гетман не мог «стоять за «самостийность» до конца», вынужден был пасовать перед партнерами (генерал П. Краснов, нарождавшееся и упрочивавшееся «белое» движение), идеологической платформой которых являлась концепция «единой и неделимой России». Принимая чужие правила игры, П. Скоропадский, видимо, осознавал (хотя это и не мешало ему провозгласить 14 ноября 1918 г. Грамоту о федерации с несоветской Россией — однако, это уже другой разговор: о тактике выживания), что реализация договоренностей с П. Красновым не оставляла места не только для самостоятельной, но и автономной, в сущности — никакой Украины, просто ликвидировала бы ее субъектность, возвращала бы украинско-российские отношения к их исходному дореволюционному, реализующему старые, казалось бы уже превзойденные противоречия, и как результат к имманентно-конфликтному межнациональному состоянию.

Вспоминая о пророчествах В. Винниченко, П. Скоропадский с горечью должен был констатировать: «Как только я объявил федерацию с Россией, я сразу понял, что Винниченко был прав. Через несколько дней появления грамоты великорусские круги уже никакой Украины совершенно не признавали»³⁶.

При определенных обстоятельствах перспективными могли оказаться планы самого В. Винниченко, оформившиеся в альтернативной плоскости, — разрядить напряжение в отношениях возрожденной в ходе антигетманского восстания Украинской Народной Республики и Российской социалистической федеративной советской республики (конец 1918 г. — начало 1919 г.).

Критически проанализировав причины поражения УНР времен Центральной Рады, предвосхищая неизбежное после жестокого гетманско-оккупационного террора тяготение народа Украины к советской власти (нетрудно было предположить, что на стороне последней тенденции, как и в декабре 1917 года — январе 1918 г.г., окажется несравненно превосходящий военно-политический потенциал РСФСР), глава Директории считал единственным способом преодоления умножившейся на протяжении последнего года взаимной национальной вражды, предотвращения надвигавшейся войны введение в Украине «системы советской власти»³⁷.

Доводы и соображения в этом плане были сразу же отвергнуты большинством Директории и руководством основных украинских политических партий, после чего В. Винниченко весьма оперативно предложил «усовершенствованный» паллиативный вариант — идею формирования в Украине республики трудового народа, политическим и государственным фундаментом которой явились бы трудовые советы («рады»), а венчал конструкцию политической системы Трудовой Конгресс Украины³⁸.

Трудовые советы, сформированные не по классовому принципу, — в их выборах имели бы право принимать участие все, не эксплуатирующие чужого труда, по расчету В. Винниченко, больше бы отвечали социальной структуре украинской нации, ее крестьянскому характеру, и, одновременно, были достаточно близкими российским, точнее — большевистским советам. Глава Директории говорил даже о родстве двух «диктатур» — диктатуры пролетариата и беднейшего крестьянства в РСФСР и диктатуры трудового народа в УНР³⁹.

Однако, в данном случае, очевидно, не столь важно выяснение степени тождества или различия между советами рабочих, крестьянских, красноармейских депутатов и трудовых советов (рад). Важно понять, что таким образом глава Директории, соображения и предложения которого были официально поддержаны руководящими органами украинских партий и правительством, оформлены соответствующими решениями в качестве государственного курса, стремился доказать, что реализацией его плана противоречия между Украиной и Россией снимаются, по крайней мере, утрачивают если не принципиальный характер, то, уж, во всяком случае, антагонистическую остроту, что при доброй воле можно не только надеяться на мирную разрядку конфликтной ситуации, но и достичь заключения межгосударственного союза (федерации) для осуществления общих целей.

Нужно учитывать, что к такому варианту развития отношений проявляло интерес большевистское руководство Советской России, вокруг которой в 1919 году затягивалось кольцо фронтов, и разорвать их прочную цепь хотя бы в одном звене — означало облегчить общее положение республики. Поэтому, в частности, было уделено подчеркнутое внимание чрезвычайной дипломатической миссии С. Мазуренко, направленного в Москву главой Директории В. Винниченко и председателем правительства УНР В. Чеховским⁴⁰.

Однако, наметившийся на этом направлении явный прогресс был блокирован С. Петлюрой и его окружением, которые избрали ориентацию на Антанту, начали активно добиваться у командования интервентов в Одессе и Бирзуле благосклонности и поддержки, саботировав при этом принятые решения о трудовых советах, введя явочным порядком режим, получивший название атаманщины. С отставкой в ходе разразившегося правительственного кризиса с высших государственных постов В. Винниченко и В. Чеховского, приходом на первые роли в УНР С. Петлюры возможности украинско-российского диалога практически исчезли.

Вместе с тем, не меньшую ответственность за срыв перспективы украинско-российского компромисса, имевшего не только временную тактическую ценность, но и шансы приобрести долговременное, стратегическое значение, В. Винниченко возлагал и на местных большевиков, Компартию Украины, в частности, на Г. Пятакова, возглавлявшего с 20 ноября 1918 года Временное рабоче-крестьянское правительство Украины. Именно последнее руководило борьбой за восстановление в регионе советской власти (значит — и против Директории), чем подталкивало правые круги УНР к разрыву нормализовавшихся отношений с РСФСР, объявлению последней войны⁴¹.

И даже после этого В. Винниченко не изменил убеждению, что соглашение Украины с большевистской Россией на советской основе — наиболее приемлемый, желаемый, если вообще не единственный и, притом, принципиальный, вовсе не ситуативный, конъюнктурный вариант развития украинско-российских отношений. Потому, пребывая в эмиграции, он, с провозглашением Венгерской советской республики весной 1919 года, направился по приглашению Бела Куна в Будапешт для переговоров о возможности создания «советского пояса» — Россия — Украина — Венгрия и, возможно, далее — Бавария⁴². Логической основой взаимодействия в рамках такого пояса нетрудно предположить, лежали бы все те же федералистские принципы.

Да и в 1920 г. В. Винниченко провел четыре месяца в напряженных переговорах с партийно-советским руководством РСФСР и УССР о своем предполагаемом возвращении в Советскую Украину, добиваясь при этом больше всего гарантий «украинскости» для Украины как важнейшей предпосылки противодействия наслонениям на неразрешенные пока вновь нарождавшихся противоречий, что, несомненно, пошло бы на пользу обоим народам, их отношениям⁴³.

В данном случае важно иметь в виду, что речь идет не просто о позиции и поведении пусть выдающейся и влиятельной, но все же отдельной личности. В. Винниченко олицетворял довольно мощное течение формировавшегося в 1918–1920 годах украинского национал-коммунизма. В результате раскола в наиболее многочисленных и авторитетных партиях Украинской революции — Украинской партии социалистов-революционеров и Украинской социал-демократической рабочей партии (они неизменно доминировали и попеременно руководили правительственными кабинетами УНР) — отпочковались,

организационно оформились Украинская коммунистическая партия (боротьбистов) (май 1919 г.) и Украинская коммунистическая партия (январь 1920 г.). Обе они, сконсолидировав в своих рядах большую часть членов функционировавших к тому времени бывших единых партийных организмов, приняли советскую платформу, вместе с КП(б)У делегировали своих представителей в составы правительств УССР, что, безусловно, расширяло базу возможного сотрудничества и на международном (внутри многонациональной Украины), и на межгосударственном (Украина — Россия) уровнях, способствовало поиску координированных решений вставших задач.

Что касается подходов большевиков к проблеме украинско-российских отношений, то они выкристаллизовывались постепенно. При этом очевидной доминантой практически неизменно оставалась федералистская ориентация.

Надо сказать, что РСДРП(б) первой среди общероссийских партий заменила в политическом лексиконе термины «малоросс» и «Малороссия» на получившие «права гражданства» в 1917 году определения «украинец» и «Украина». Достаточно вспомнить даже названия ленинских статей лета 1917 года — «Украина», «Украина и поражение правящих партий России», а также «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде»⁴⁴ и др. В официальных документах СНК, протоколах его заседаний (а он в последние два месяца 1917 г. 15 раз слушал вопросы, связанные с развитием событий в Украине, взаимоотношениях к ней) неизменно фигурируют термины «Украина», «украинский народ», «Украинская Рада»⁴⁵. Однако куда важнее было то, что РСДРП(б) принципиально поддержала требования украинства относительно своего автономного статуса, решительно осуждала великодержавничество Временного правительства, а руководители киевских большевиков в знак солидарности с национально-освободительным движением в критические для Центральной Рады моменты даже направляли в ее состав своих представителей, принимали соответствующие, пусть с оговорками и предостережениями, резолюции, чем усиливали ее авторитет, умножали политический вес.

Преодолев проявления нигилистического отношения к украинскому вопросу, национально-освободительному движению первых месяцев революции, местные организации РСДРП(б) к концу 1917 года были практически едины в вопросе об образовании Украинского советского государства, о принципах его взаимоотношений с советской Россией. Провозгласив 12 (25) декабря 1917 года Украину советской республикой (с официальным названием Украинская Народная Республика), I Всеукраинский съезд советов заявил о том, что она становится федеративной частью Российской советской социалистической республики.

Были преодолены сепаратизм части руководства большевистских организаций Донецко-Криворожского бассейна, приведший к образованию в регионах отдельной советской республики с ее прямым вхождением в РСФСР⁴⁶.

II Всеукраинский съезд Советов (Екатеринослав, 17–19 марта 1918 г.), реагируя на условия подписанного Советской Россией Брестского мира, провозгласил

Украину самостоятельной республикой. Национальная государственность стала для местных большевиков одним из важнейших, определяющих мотивов всей политической жизни. Хорошо известно, с какой серьезностью первый официальный глава Народного Секретариата (правительства) Украины Н. Скрипник относился к самому факту существования УССР, как принципиально защищал ее в острой полемике-конфликте со И. Сталиным в апреле 1918 года, когда нарком РСФСР по делам национальностей потребовал от большевиков Украины «прекратить игры» в правительство и республику⁴⁷.

В последующем, под влиянием известных факторов, порожденных общими потребностями отстаивания советского строя в гражданской войне, отпора интервенции, необходимостью координации и консолидации усилий в реализации планов революционного, социалистического созидания нарастали объединительные настроения и тенденции. Важными вехами последних стали Военно-политический союз советских республик (июнь 1919 г.), инициатором которого стала УССР, и экономический договор с РСФСР (декабрь 1920 г.).

Время от времени звучали и довольно громкие призывы к слиянию двух республик. Однако подавляющее большинство коммунистов на местах выступали за сохранение украинской национальной государственности и дальнейший поиск оптимальных вариантов союзного, федеративного единения с Советской Россией. Надо сказать, что такая позиция находила не только понимание, но и поддержку руководства РКП(б), хотя сегодня подобная гибкая линия иногда находит резкое осуждение, воспринимается как «плод большой фантазии кабинетных теоретиков»⁴⁸. Однако, именно терпеливость, взвешенность, расчетливость, национальный такт приводили в конце-концов к тому, что, казалось бы, неизбежные центробежные тенденции неизменно и в общем надежно трансформировались в центростремительные.

Очевидно, уместно вспомнить о том, что именно с Украины в Москву поступали достаточно мощные импульсы, касающиеся как формирования единого дипломатического фронта на Генуэзской конференции, так и выхода на выработку общих параметров, принципов функционирования советских республик, их консолидации в некую новую общность.

Так, 6 февраля 1922 года пленум ЦК КП(б)У обсудил, а 11 марта Политбюро ЦК КП(б)У приняло специальное постановление о взаимоотношениях между РСФСР и УССР. В документе речь шла о необходимости конкретизации взаимодействия центральных и местных органов управления, уточнения их прав и обязанностей. Д. Мануильскому (первому секретарю ЦК КП(б)У) и М. Фрунзе (командующему вооруженными силами Украины и Крыма) поручилось добиться в Москве создания специальной комиссии из членов ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, которой надлежало выработать предложения относительно регулирования взаимоотношений между республиками⁴⁹.

11 мая Политбюро ЦК РКП(б), рассмотрев проявленную инициативу, согласилось с необходимостью создания специальной комиссии, в которую должны

были также войти представители Беларуси и Закавказской Федерации. Такую комиссию для выработки предложений очередному Пленуму ЦК возглавил И. Сталин, предложивший известный план «автономизации»⁵⁰.

Проект вызвал решительное неприятие со стороны включенного в состав упомянутой комиссии Председателя СНК Украины Х. Раковского, квалифицировавшего документ как покушение на национальный суверенитет Украины, нарушение достигнутого, пусть несовершенного, неабсолютного, в чем-то даже асимметричного равновесия в украинско-российских отношениях. Отстаивая украинский интерес, Х. Раковский с демократических позиций выступал за торжество подлинного равноправия в создаваемом государственном объединении, принципа добровольности при вхождении в него. В процессе конституирования СССР он последовательно отстаивал необходимость гарантий суверенитета национальных советских республик, хотя добиться успеха не смог, потерпел поражение⁵¹.

Тем не менее, в образованном в 1922 году Союзе Советских Социалистических Республик, в его основополагающих документах в определенной мере воплотились настроения и стремления значительной части украинства, его политической элиты, предлагавшей свои планы трансформации бывшей единой и неделимой России в федеративную демократическую республику.

Конечно, достигнутый результат значительно отличался от теоретических концепций, зарождавшихся и обосновывавшихся в недрах национально-демократического лагеря, хотя бы потому, что социальное устройство страны не предполагалось настолько радикально «продвинутым», подвергшимся кардинальным революционным преобразованиям. Однако, без сомнения, пропагандируемые украинскими лидерами автономистско-федералистские идеи оказали свое влияние на умонастроения широкого слоя их соотечественников. Они также непреложно должны были учитываться и при выработке общей, «итоговой» модели общежития двух народов, распространявшейся как принцип на взаимоотношения всех иных наций и государственных образований, возникших на просторах бывшей России, и, очевидно, проделывавших тогда в чем-то сходную поисковую творческую работу. Уже одно это предполагает пристальное внимание к накопленному опыту, его непреходящим урокам.

¹ См.: Солдатенко В. Ф. Историческое наследие Переяслава и поиск путей разрешения украинско-российских противоречий в XX веке // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (К 250-летию Переяславской Рады. Бюллетень. Выпуск 2. — М., 2006. — С. 37.

² Цит. по: Овсій І. О. Зовнішня політика України. Від давніх часів до 1944 року — К., 1999. — С. 138.

³ Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. — К., 2004. — С. 19.

⁴ См.: Национальная политика. История и современность. — М., 1997. — С. 54–55.

⁵ См.: *Сахаров А. Н.* Россия в начале XX века: народ, власть, общество. Введение // Россия в начале XX века. — М., 2002. — С. 32–33; То же // *Сахаров А. Н.* Россия: Народ. Правители. Цивилизация. — М., 2004. — С. 316–317; *Гатагова Л. С.* Межэтнические отношения // Россия в начале XX века. — С. 146, 163 и др.

⁶ См., напр.: *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века). — М., 2003. — С. 21–30; Ее же. Переяславская Рада и историческая судьба Галиции // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (К 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень. Выпуск 2. — М., 2006. — С. 49.

⁷ *Булдаков В.* Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. Российский исторический иллюстративный журнал. Россия и Украина: вехи истории. — М., 1999. — № 8. — С. 104.

⁸ *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 138.

⁹ *Скрипник М.* Статті й промови. — Т. II. — Ч. II. — Харків, 1931. — С. 12; *Солдатенко В. Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 133–134.

¹⁰ *Сахаров А. Н.* Основные этапы и особенности русского национализма // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. — М., 1999. — С. 23–24.

¹¹ *Булдаков В. П.* Феномен революционного национализма в России // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. — М., 1999. — С. 209.

¹² См.: *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России. — С. 31.

¹³ См.: Там же. — С. 7–31, 170–187, 248–249 и др.

¹⁴ См., напр.: *Булдаков В.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997. — С. 142, 149; Его же. Семнадцатый век и семнадцатый год. — С. 107; Его же. Феномен революционного национализма в России. — С. 214; *Дикий А.* Красная свитка: неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов. — М., 2007. — С. 71, 73, 86, 99; *Широкопад А.* Россия и Украина. Когда заговорят пушки... — М., 2007. — С. 266–269; 277–279 и др.

¹⁵ Вільна Україна // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. — Київ, 1997. — С. 99–100.

¹⁶ Концепция Украинской революции подробно исследована в монографиях: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. К., 1997. — С. 107–183; Его же. Українська революція. Історичний нарис. — Київ, 1999. — С. 156–201.

¹⁷ См., напр.: *Булдаков В. П.* Природа революционного национализма в России. — С. 209; *Гатагова Л. С.* Назв. раб. — С. 141–142 и др.

¹⁸ См.: *Булдаков В.* Красная смута. — С. 147.

¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. — К., 1996. — 590 с.; Т. 2. — 1997. — 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.

²⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. I. — Київ–Відень, 1920. — С. 175–179.

²¹ Там же. — С. 178–179.

²² *Булдаков В.* Назв. раб. — С. 154.

²³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 398–399.

²⁴ Там же. — С. 401.

²⁵ См.: Робітнича газета (Київ). — 1917. — 5, 7 ноября; 5, 8 декабря; Селянська думка (Тараща). — 1917. — 16 ноября; Известия Армейского комитета VII армии. (Проскуров). — 1917. — 20 ноября; Народна воля. (Київ). — 1917. — 10 декабря и др.

²⁶ См.: *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — С. 62–69; 95–97; *Веденєєв Д. В., Будков Д. В.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр. — К., 2006. — С. 81; *Кудлай О.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.). — К., 2008. — С. 50–57.

- ²⁷ Русская жизнь (Харьков). — 1917. — 8 декабря.
- ²⁸ См.: *Ленин В. И.* I Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. 3–24 июня (10 июня — 7 июля 1917 г.). Речь о войне 9(22) июня // Полн. Собр. Соч. — Т. 32. — С. 286.
- ²⁹ См.: *Ганелин Р. Ш.* Советско-американские отношения в конце 1917 — начале 1918 г. — Л., 1975. — С. 259; *Старцев В. И.* Немецкие деньги и русская революция: ненаписанный роман Фердинанда Оссендовского. 3-е изд. — Спб., 2006. — С. 73–74.
- ³⁰ См.: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 322; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. III. — К., 2003. — С. 377.
- ³¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. I. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 185.
- ³² См. подробнее: *Солдатенко В. Ф.* Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії // Український історичний журнал, 2003. — № 4. — С. 3–10.
- ³³ *Скоропадський Павло.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 307–308.
- ³⁴ Там же. — С. 308.
- ³⁵ См.: *Верстюк В. Ф., Горбещь В. М., Толочко О. П.* Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 448–464.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ См.: *Винниченко В.* Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). Ч. III. — Київ–Відень, 1920. — С. 133–140.
- ³⁸ Подробнее см.: *Солдатенко В.* «Вінницькі щаблі» державного проводу УНР // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Зб. наукових праць. — К., 1999. — С. 3–15.
- ³⁹ *Винниченко В.* Назв. работа. — С. 141.
- ⁴⁰ См.: *Симоненко Р. Г., Реєнт О. П.* Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.); Зб. документів. — К., 1996. — 85 с.
- ⁴¹ См.: *Винниченко В.* Назв. раб. — С. 222–230.
- ⁴² См.: Его же. Щоденник // Київ. — 1990. — № 10. — С. 105–107.
- ⁴³ См.: *Солдатенко В. Ф.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — С. 205–250; Его же. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. — К., 2005. — С. 126–202; 296–337.
- ⁴⁴ См.: *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. — Т. 32. — С. 341–342, 350–352; Т. 35. — С. 143–145 и др.
- ⁴⁵ См.: *Солдатенко В. Ф.* До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз) // Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — С. 75–76.
- ⁴⁶ См.: *Курас І., Солдатенко В.* Ілюзії й практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку // Пам'ять століть (Київ). — 2000. — № 6. — С. 60–77; Их же. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — Київ, 2001. — С. 37–64.
- ⁴⁷ См.: *Солдатенко В.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — Київ, 2002. — С. 62–65.
- ⁴⁸ См.: *Широкопад А.* Назв. раб. — С. 288–289.
- ⁴⁹ Сила інтернаціоналістського гарту (Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих). — К., 1983. — С. 100.
- ⁵⁰ См.: Из истории образования СССР // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 191–193.
- ⁵¹ См.: Там же. — С. 194–217; *Мельниченко В.* Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — Київ, 1992. — С. 42–77.

НОВЕЙШИЕ ТЕНДЕНЦИИ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ОСВОЕНИЯ ОПЫТА УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В 1917–1922 ГОДАХ*

Сегодня можно смело говорить о том, что изучение истории национально-освободительного движения в 1917–1922 гг. выдвинулось в число наиболее актуальных проблем украинской историографии последних двух десятилетий. Во всяком случае, в количественном измерении публикации по этой проблеме могут соперничать с любой иной, с любым иным историческим периодом и в результате, в сравнении с ними, несомненно будут претендовать на одно из первых мест.

Объясняется это, думается, главным образом, следующими обстоятельствами.

Прежде всего, сравнительно более серьезными противоречиями, и даже противостояниями, доходящими до антагонизма, которые сложились в прошлом между советской историографией и украинскими зарубежными диаспорными исследованиями.

Социальная концепция революции (последовательное осуществление Февральской буржуазно-демократической и Октябрьской социалистической революции, защита завоеваний последней от внутренних врагов и внешних агрессий) отводила национальным движениям второстепенную, подчиненную роль, квалифицировавшимися одним из демократических потоков, которые в итоге были подчинены большевистскому влиянию и влиты в общий поток социалистической революции. Те же, кто оказался на иных позициях (представители, главным образом, национальной политической элиты, интеллигенции, приверженцы создания собственных национальных государственных образований, те, кто к ним сочувственно относился, или тем или иным образом был втянут в процессы национально-государственного определения), огульно объявлялись лагерем буржуазно-националистической контрреволюции, который разошелся с трудящимися элементами своих наций (их, естественно, было подавляющее большинство), потерпел закономерное поражение.

Противоположных взглядов на революционный процесс 1917–1922 годов придерживались идеологи, лидеры, участники национально-освободительных

* Статья представляет собой обработанную стенограмму доклада В. Ф. Солдатенко на российско-украинском colloquium «Украинское национальное движение в 1917–1937 гг. (состояние исследований и нерешенные вопросы)», Москва, 20 февраля 2009 г. Опубликовано в Научном вестнике «Гілея» (К., 2009. Вып. 20. — С. 4–30).

движений, в том числе и украинского. Потерпев поражение и оказавшись за пределами Родины, они попытались изложить свое видение происходивших в революционную эпоху событий в огромном количестве исторических, публицистических, литературных, мемуарных трудов, что составило целый, по существу громадный историографический пласт. Лейтмотивом этих трудов явилась концепция Украинской национально-освободительной (национально-демократической революции). В представлении М. Грушевского, В. Винниченко, П. Христюка, Д. Дорошенко, И. Мазепы, Н. Шаповала, М. Лозинского и многих других талантливых ученых и публицистов события 1917–1920 годов в регионе — это высшая фаза национально-освободительного движения, которое приобрело такой размах, остроту, целенаправленность, увенчалось такими масштабными, глубинными сдвигами во всех сферах общественной жизни, которые могут с полным правом именоваться «возрождением нации», подпадают под критерии понятия национально-освободительной революции¹.

Аргументы при этом были отнюдь не абстрактными. Ну, хотя бы наличие сразу нескольких национальных партий (Украинская социал-демократическая рабочая партия, Украинская партия социалистов-революционеров, Украинская партия социалистов-федералистов, Украинская партия социалистов-самостийников и другие), которые главной программной целью выдвигали решение украинского вопроса, возрождение национальной государственности, что с весны 1917 года прочно легло в основу платформы (концепции) особой, собственной, Украинской революции. Вокруг лозунгов этой платформы объединялись миллионные массы украинской нации, а их вовлечение в общественную жизнь обусловило создание собственной государственности — Украинской Народной Республики (двух «изданий» — времен Центральной Рады и Директории). В западном регионе революционные подвиги привели к образованию Западно-Украинской Народной Республики, ее объединению с УНР (Акт соборности 22 января 1919 г.). Даже антипод народоправной УНР — авторитарно-монархическая модель гетьманской Украинской Державы П. Скоропадского оформлялась на национальной почве.

Да и Украинская социалистическая советская республика явилась своеобразным компромиссом между главным достижением национальной революции — УНР и завоеваниями социальной революции — советской властью. Своеобразной данью национальной революции, разумной политической уступкой ей было и официальное название Советской Украины в конце 1917 — начале 1918 года — Украинская Народная Республика.

Абстрагируясь от других аргументов, анализа всех возможных про и contra, думается, на основе адекватного восприятия жизненных реалий 1917–1920 годов, можно согласиться с правомерностью квалификации тогдашних событий в Украине как национально-освободительной революции.

Распад СССР, оформление независимого Украинского государства в 1991 году, его становление сопровождалось решительной ломкой бытовавших до

того времени стереотипов. Не обошла эта тенденция и украинскую историческую науку. Нарботки советской историографии в одночасье были провозглашены ненаучными, конъюнктурными, заидеологизированными. Их решительно «отодвинули в сторону», а в образовавшийся вакуум бурно хлынули концепции диаспорной литературы. Они очень быстро заместили собой существенные достижения историографии предшествующего периода. Нередко это делалось механически, без сколько-нибудь вразумительной мотивации или убедительных доводов.

С этого момента события в Украине 1917–1920 годов стали рассматриваться все больше, а затем и исключительно под углом зрения национального освобождения. Как определенную временную реакцию на предшествующую научную неадекватность, жесткую концептуальную ограниченность это можно если не оправдать, то, во всяком случае, понять или объяснить.

Чуткая к новациям, жаждущая постижения неведомого (отчасти недоступного и даже запретного) научная среда с энтузиазмом занялась разработкой неосвоенных пластов. Произошел своеобразный публикаторский и исследовательский бум.

На сегодня осуществлены результативные шаги в освоении источниковой базы, особенно того сегмента, который в советское время почти не вовлекался в научный оборот. Речь идет о материалах, в которых отразилась деятельность национальных партий и организаций, государственных центров, политических систем, порожденных Украинской революцией. Это, прежде всего, издания, связанные с функционированием Центральной Рады, Директории, развитием национально-освободительного движения². Определенную информационную ценность имеют и обнародованные документы гетманского периода³.

Большой размах приобрели перепечатки разнообразного политико-публицистического наследия лидеров украинского движения — М. Грушевского, В. Винниченко, С. Петлюры, Д. Дорошенко, И. Мазепы, М. Шаповала, государственных деятелей П. Скоропадского, В. Липинского и др.⁴

Продолжают выходить многие мемуарные и дневниковые работы как упомянутых выше, так и других участников событий⁵.

Немало делается и для издания в Украине тех трудов о процессах 1917–1920 годов, которые впервые увидели свет за рубежом⁶.

Следует отметить, что государственные, идеологические институты привлекали внимание к событиям 1917–1920 годов, стимулируя массовое общественно-политическое реагирование соответствующими документами (постановлениями) наивысшего уровня, организацией массовых мероприятий и т. п.⁷

Означенное, естественно, сказалось на масштабности собственно исследовательских усилий. На протяжении 1991–2006 годов защищено более 350 докторских и кандидатских диссертаций с проблематикой революционной эпохи. Налицо явная тенденция к умножению работ в данной сфере. Так, если за десятилетие (1991–2001 гг.) было подготовлено 135 кандидатских и 17 докторских

диссертаций, то только за последующее пятилетие эти показатели составили соответственно 171 и 20⁸.

Начиная с 1991 года, выпущено сотни книг и брошюр, тысячи статей, которые так или иначе анализируют события в Украине под углом зрения национально-демократической революции⁹. Только в вышедшем еще в 2001 году тематическом библиографическом указателе зафиксировано около 7 тыс. позиций¹⁰.

По ходу накопления историографической базы делались промежуточные попытки оценки подвижек, достижений, обозначения возникавших проблем, критического реагирования на проявление негативных тенденций¹¹. Опираясь на достигнутые коллективные результаты, сегодня, думается, можно констатировать следующее.

Национально-освободительное движение в своем высшем проявлении — Украинская революция — как исторический феномен и правомерный объект изучения, нашло свое довольно обстоятельное, глубокое исследование. Предмет в целом и его многие и многие составляющие исследованы детально, предметно, отчасти — исчерпывающе.

Это касается идейно-теоретических обоснований, программных целей, стратегии и тактики освободительной борьбы, ее стадий (периодизации в том числе), характеристики и оценок содержания всех, без исключения, этапов развития, выяснения причин определенных успехов, как, в равной степени, и неудач, поражений.

Однако, в плане обозначенной темы представляется целесообразным сконцентрировать внимание на ряде возникших проблем, на тех вопросах, которые все еще ждут своего конструктивного научного решения.

Приходится констатировать, что оправданная до определенных пределов повышенная активность в отношении изучения опыта национально-освободительного движения переросла в его абсолютизацию относительно исторического этапа развития Украины в целом. Ныне не только в научной, но и в учебной, методической литературе закрепилось название соответствующего раздела — «Эпоха Украинской революции»¹². Оформились умозрительные схемы (частично, подчас — во многом — «заимствованы» из идеологических арсеналов 60-х — 80-х годов прошлого века — времен крайнего обострения в противостоянии двух общественных систем — «холодной войны»), в которых оказываются искусственно разорванными взаимосвязи революционных процессов в сугубо национальном измерении. Февральская и Октябрьская революции представляются лишь российскими (то есть русскими) явлениями, а последняя еще и большевистской, что во многих случаях изображается синонимом русскости, к чему Украинская революция, будто бы, была вовсе и непричастна. Социальная слагаемая оказалась практически исключенной, вытесненной из исследовательского поля — как чужеродная для украинского интереса, национально-государственного возрождения, квалифицируемая как противоестественное привнесение силовыми методами (иностранный агрессией) на украинскую почву враждебной идеологии и политики.

На самом же деле взлет украинского освободительного движения явился прямым порождением, непосредственным продолжением Февральской революции, стал составляющей всех сфер общественной жизни, начатой свержением самодержавия. Без особого риска ошибиться можно утверждать, что потенции украинского освободительного движения к 1917 году были явно недостаточными, чтобы надеяться на взрыв собственной революции не только в этом, но и в последующие несколько лет. Иными словами, без Февраля перспективы быстрой интенсификации национального движения, революционного сдвига в Украине оставались бы весьма и весьма проблематичными.

Октябрьская революция, свержение Временного правительства, которое не только тормозило внедрение пусть крайне ограниченной автономии Украины и было вряд ли преодолимым препятствием на пути к полноценной национальной государственности, вместе с «Декларацией прав народов России» стали наивесомейшими стимулами для нового подъема украинского движения, для оформления национальной государственности, создания УНР.

Отмеченное вовсе не означает, что события в Украине, их размах не влияли на углубление революционного кризиса в стране в целом и не явились одной из предпосылок победы Октябрьского вооруженного восстания.

Удивительная метаморфоза, случившаяся на нынешнем этапе историографического развития, создала непростую, проблемную ситуацию: воссоздание картины украинского освободительного движения в его абсолютизации оказалось доведенным до совсем неоправданного отрыва от процессов, которые не только породили его самого, стимулировали на различных этапах развития, но и развивались в постоянной органической связи, разных степенях влияния, доминирования, противостояния, противоборства и т. д.

В результате воссоздание временного отрезка отечественной истории, относящегося к 1917–1922 годам, привело к новому варианту неадекватности реальному опыту. Внутренняя логика развития исследований, поиска истины, в конце-концов, научная добросовестность обуславливают попытку сочетания, соединения в научных трудах двух направлений общественного прогресса, которые в исторической практике были неразрывными: социального и национального.

Для правильного, всестороннего и глубокого понимания революционной эпохи, обусловленности процессов и событий, закономерностей их развития, объективной оценки достигнутых неоднозначных результатов, думается, принципиально важно исходить из того, что революционные события в Украине развивались не в изоляции от общероссийских, в первую очередь социальных тенденций, а взаимопереплетались, то сливаясь с ними, то двигаясь параллельными курсами, а то и входя в противоречия, разноректорности, антагонистическую непримиримость. Поэтому, учитывая наличный прогресс в исследовании национально-освободительной революции в Украине, которым в значительной степени уже компенсирован когдашний нигилизм относительно этого феномена, сегодня возможно, и нужно, предпринять попытку воссоздания картины

исторического процесса 1917–1922 годов во всей ее полноте, многоплановости и разнообразии. Конечно же, подобный комплексный труд не может быть простым, механическим сведением воедино того, что когда-то было сделано в изучении Февральской и Октябрьской революций на региональном срезе, и того, чем располагаем на данный момент в постижении национально-освободительного движения в его специфическом проявлении — Украинской революции. Априори важно стремиться достижения качественно нового результата, в котором оба главных начала должны «переплавиться», помогая понять сложную детерминированность тех общественных проявлений, постичь которые при иных обстоятельствах нередко очень сложно, порой практически невозможно. Главное же, на этом пути можно надеяться на воссоздание значительно более адекватной картины всего периода 1917–1920 годов, нежели это было ранее.

Точно так же взаимосвязаны распад Австро-Венгрии, ноябрьская (1918 г.) революция в Германии и возвращение в революционное русло процессов, прерванных гетманщиной в 1918 году. Возрождение УНР, возникновение Западно-Украинской Народной Республики и попытка объединения в одну целостность двух национально-государственных образований были вызваны к жизни действием далеко не только внутривосточных украинских тенденций.

Таким образом, комплексное изучение периода 1917–1920 годов, как сложной взаимодетерминированной системы революций со всеми их своеобразиями, противоречиями, альтернативными расчетами и стратегиями — настоятельная потребность, диктуемая как жизненной, так и научной логикой, желанием постичь реальную действительность.

Попыткой реализации обозначенных соображений и умовыводов обусловлена разработка проекта, начало которому положил выход первой книги четырехтомника «Украина в революционную эпоху: исторические эссе-хроники», посвященной 1917 году¹³. Наряду с национально-освободительными процессами, в тесной увязке с ними, во взаимовлияниях и взаимопереплетениях показаны социальные движения, борьба за советскую власть, за первые социалистические преобразования, которые в Украине не просто имели место, но нередко приобретали такой масштаб и характер, что существенно превосходило аналогичные тенденции в других центрах страны, в том числе и непосредственно в российских губерниях.

Естественно, считая последние направления, слагаемые общественных, революционных процессов предметом специального разговора и возвращаясь собственно к национально-освободительному движению, представляется целесообразным остановиться еще на одном, чрезвычайно важном моменте, получающем нередко искривленное восприятие и толкование.

Речь о векторе самого украинского освободительного движения. Уже этот термин, а тем более понятия Украинской революции считаются олицетворениями, синонимами сепаратизма, однозначно и неизбежно предполагающего

центробежные тенденции, удары по единству революционных, демократических сил, территориальной целостности российской государственности, предательством по отношению к российской армии, продолжающей отстаивать интересы родины в империалистической войне и т. п.

При подобном подходе возникает алогичный, однако весьма непросто осознаваемый и даже распознаваемый эффект — умозаключение: если признать Украинскую революцию объективной политической реальностью, это неизбежно трансформирует, исказит всю воссоздаваемую картину эпохи. Одновременное, одномоментное развитие более чем одной революции (хотя бы двух) — нонсенс. Они (или по крайней мере одна из них) не могут взаимодополнять друг друга, обязательно должны прийти к противостоянию, конфликту антагонистического уровня, к военной развязке.

На самом деле подобного рода суждения и оценки очень далеки от фактической стороны дела.

Ориентируясь на интегральный результат исследований национально-освободительного движения в Украине в 1917–1922 годах, в особенности на серьезные, аргументированные, логичные труды (конечно же, рядом с ними есть и немало конъюнктурных, расходящихся с научными критериями, методами публикаций) можно кратко обозначить основные позиции следующим образом.

С момента осознания необходимости разрешения украинского вопроса, как важнейшей общественной потребности и цели, идеологи, руководители национально-освободительного движения преимущественно были озабочены стремлением найти «золотую середину» в планах достижения желаемых перемен, когда бы не были потеряны, сохранены и даже упрочены преимущества совместного государственного существования украинцев, россиян, белорусов, других наций и, одновременно, гарантированы условия пролонгации украинской, как, впрочем и любой иной национальной самобытности. Это привело к появлению концепций федерализации России. Она должна была стать семьей (союзом) равноправных народов, без ущемления прав в какой-бы то ни было сфере общественной жизни¹⁴.

Идея славянского единства, в первую очередь русского, украинского и белорусского народов стала упрочиваться в головах части участников тайных обществ периода декабристского движения, к примеру — «Товарищества объединенных славян» (Ю. Люблинский, братья А. и П. Борисовы, И. Горбачевский, г. Новоград-Волынский, 1823 г.).

Эта идея вдохновляла интеллектуалов Кирилло-Мефодиевского братства: Т. Шевченко, Н. Костомарова, П. Кулиша, Н. Гулака, В. Белозерского. Она нашла последовательных сторонников в лице М. Драгоманова, участников повсеместно возникших по его инициативе «Громад».

Когда в конце XIX — начале XX веков обозначилась более радикальная тенденция — «самостийническая» («Братство тарасовцев», М. Михновский, программа

Революционной украинской партии «Самостийна Украина»), она недолго смогла конкурировать с имевшей более глубокие идейные корни, ставшей по существу уже традиционной и представлявшей более реалистичной, перспективной концепцией федералистского переустройства России, в которой Украина получила бы статус территориальной автономии. Она нашла свое воплощение в программах большинства (почти всех) политических партий украинства начала XX в. (Украинская социал-демократическая партия, Украинский социал-демократический союз «Спилка», Украинская радикально-демократическая партия, Товарищество украинских поступенцов и др.), конкретизировалась и пропагандировалась украинской политической элитой (М. Грушевский, В. Винниченко, Н. Порш, С. Ефремов, Б. Гринченко, Е. Чикаленко и др.). Отказ от лозунга «самостийной Украины» объясняется отсутствием сколько-нибудь широкой его поддержки, желанием преодолеть порождаемые настроения настороженности в лагере антимонархических сил, опасениями его членения по национальному признаку. Ставшее программным требование «широкой территориальной автономии в федеративной демократической республике Россия», напротив, приближалось к доминирующим призывам «Прочь царя!», весьма органично дополняя и умножая его социальное содержание национальным компонентом (царизм — оплот не только социального, но и национального гнета).

Бурно развившееся в 1917 году украинское национальное движение за короткое время снова обнаружило доминирование в настроениях и стремлениях автономистско-федералистской платформы (приверженцев Украинской партии самостийников-социалистов оказалось просто несравненное меньшинство). Официальным курсом Центральной Рады, практически без идейного противодействия, стала автономистско-федералистская концепция, единодушно утвержденная Украинским национальным конгрессом 6–8 апреля 1917 года. Даже сторонники лозунга самостоятельности Украины в лице М. Михновского в первые месяцы национально-освободительной революции сочли необходимым несколько приглушить прежний радикализм, чем в известной степени способствовали формированию единого национального демократического фронта.

Кстати, вряд ли оправданной является позиция тех исследователей, идущих вслед за ними публицистов, которые не просто высказывают сомнения относительно квалификации событий в Украине как национально-демократической революции, иронично берут само понятие в кавычки, но и подыскивают для них как можно более хлесткие пренебрежительно-унизительные эпитеты, национальных лидеров считают психически неуравновешенными, «жуликами», а выработанные документы «смесью вранья и несуразиц» и т. п.¹⁵

Главный теоретик и вдохновитель автономистско-федералистского курса Украинской революции, видный ученый-историк с европейским именем М. Грушевский исходил из неотвратимости торжества в России демократии. Потому он предлагал не отделяться от России, наоборот, — принять максимально активное участие в ее превращении в «народоправную» республику, добровольный

союз (федерацию) национально-государственных образований и, тем самым, добиться обеспечения достаточных прав угнетенным ранее народам, соответственно собственным интересам и целям, налаживать жизнь через систему своих национально-территориальных государственных органов. В Украине их олицетворением должно было стать Украинское Учредительное собрание.

В самых общих чертах стратегию Украинской национально-демократической революции и государственного созидания М. Грушевский очень четко сформулировал в одной из первых статей 1917 года — «Свободная Украина» («Вільна Україна»). «Требование народоправия и подлинно демократического строя на Украине в отделенной, несмешанной автономной Украине, связанной только федеративными узами то ли с иными племенами славянскими, то ли с другими народами и областями Российского государства, — это старый наш лозунг, — отмечал Глава Центральной Рады. — Поднятый еще в 1840-х годах наилучшими сынами Украины Шевченко, Костомаровым, Кулишом, Гулаком, Белозерским и иными, он с того времени не переставал быть руководящим мотивом украинской политической мысли, организационной работы, культурной и общественной деятельности.

...Несомненно, он останется той сердцевинной политической платформой, на которой будет идти объединение жителей Украины без различия слоев и народностей. Средней между программой простого культурно-национального самоопределения народностей и требованием полной политической независимости»¹⁶.

Следует иметь в виду, что предложенный вариант достижения нового качества украинско-российских отношений был научно обоснован, серьезно просчитан в целом ряде публицистических, адаптированных на рядового читателя, однако совсем не утрачивавших высокого теоретического уровня работ М. Грушевского той поры. Среди них: «Кто такие украинцы и чего они хотят», «Откуда пошло украинство и к чему оно идет», «Какой автономии и федерации хочет Украина», «Центральная Рада и ее универсалы: первый и второй», «На пороге Новой Украины» и др. Глава Центральной Рады убеждал всех честных людей, тех, кто был способен логично мыслить и действовать (и украинцев и русских), в целесообразности, взаимовыгодности, выигрышности отстаиваемого варианта достижения гармоничных отношений двух соседних народов.

Украинцы рассчитывали получить возможность распоряжаться своей судьбой сообразно национальному интересу. Ведь обретением нацией таких демократических гарантий, исключением возможности вмешательства в украинское возрождение (в его основе — осуществление «украинизации Украины»), несомненно (во всяком случае — с достаточно высокой степенью вероятности — прогнозируемо), было развитие такой масштабной воли и энергии, что украинству стали бы вовсе не нужны искусственные отмежевания от чужих влияний или конкуренций. А принадлежность к великой и могучей державе позволяла бы эффективно воспользоваться ее очевидными преимуществами на международной арене, особенно важными в условиях продолжения мировой войны¹⁷.

Предоставление автономии Украине, по мнению М. Грушевского, не только не привело бы к ослаблению общероссийского государства, к его распаду, чего панически боялась и чем всех так грозно пугала русская элита, а, наоборот, — усилило бы тягу автономных национально-государственных образований к сплочению вокруг исторически сложившегося центра, к осознанному объединению (а в результате, понятно, — умножению) усилий для совместного решения назревших проблем, продвижения по пути прогресса.

Подчас такая стратегия оценивается, с одной стороны, как слишком ограниченная, умеренная, а с другой — нереалистичная, иллюзорная, обманная, заранее обреченная на несбыточность. Однако следует подчеркнуть, что отличительной чертой М. Грушевского-политика был категорический императив — научно обосновывать каждый политический шаг. В основе предлагавшегося ученым курса лежит глубокий, очень предметный анализ социально-политических альтернатив, внимательное рассмотрение всех факторов, которые воздействовали на ситуацию, а выбор наиболее приемлемого варианта деятельности выполнялся практически с безупречной убедительностью.

Думается, отсутствие радикализма, элементов экстремизма, сецессионизма в обосновании концепций украинского национального движения и федералистской трансформации России — отнюдь не проявление недостаточного уровня развитости национального организма и его самосознания на фоне более «продвинутых» этносов, как это нередко пытаются представить¹⁸, а свидетельство совсем иного свойства. Лидеры украинского национального движения исходили в своих логических построениях из учета конкретно-исторических условий развития своей нации и предлагали взаимоприемлемые, весьма конструктивные и перспективные варианты национально-государственного строительства. Они предполагали совсем не сепарирование от общероссийских процессов демократизации общества, а активное участие в них.

Автономистско-федералистский курс Центральной Рады не оставался пустой кабинетной абстракцией, а очень оперативно превратился в устойчивые убеждения миллионов украинцев и материализовался в тысячах и тысячах резолюций самых различных форумов: от общенациональных и общепартийных до уездных и сельских, узкокорпоративных. Происходило уникальное органическое единение порождения научного интеллекта с инстинктивными стремлениями (точнее — неоформленными) волеизъявлениями широких масс.

Попутно следует заметить, что попытки некоторых современных историков и публицистов представить дело так, что массовая поддержка идейно-политической платформы Украинской революции была лишь результатом инспирирования ее националистическими лидерами¹⁹, находятся в очевидном противоречии с многочисленными документами, собранными в объемных томах, вышедших в последние годы²⁰.

Центральная Рада как бы «проявляла» массам их внутренние порывы, настроения и объективно преобразовывала в идейный стержень быстро растущего

движения. В трехтомнике заместителя Председателя Центральной Рады и Председателя Генерального секретариата В. Винниченко «Возрождение нации» есть характерный подраздел с ироничным названием «І хведеративна!» (И федеративная!)²¹. Настоящий мыслитель, тонкий знаток национальной души и талантливый художник блистательно, пронзительно-тепло воспроизвел процесс вызревания массового политического и национального сознания, особенно в крестьянской среде. «На Украине, — пишет он, — все крестьянство верило Центральной Раде, ибо она была «своя», она хорошо знала потребности «простых людей» и хотела реализовать эти потребности. Эти потребности назывались «автономия Украины» и «федеративная Россия». В этих словах вмещались и пробужденная нежность крестьянства, и реабилитированная простота, и уважение к «простому» языку, и узаконение его отличия от «русского», «кацапа», и ликвидация оскорбительного вечного презрения этого «кацапа» к «хохлу», и, наконец, в этих словах было решение вопроса войны и земли. Реалистичный, монистический разум крестьянина эти две категории — национальное и социальное — сразу же сливал в одну, нераздельную, органично связанную между собой целостность. Кто за землю, тот и за Автономию. Кто против Автономии, тот и против земли.

...Крестьян окружали со всех сторон, засыпали доказательствами, хитрыми вопросами, ругательствами и враньем по адресу проводников украинства, провокационными слухами, призывали к себе, сманивали обещаниями, — крестьяне на это только крутили головами и говорили: «І хведеративна!»²²

Без большой опасности ошибиться можно утверждать, что любая другая идеологически-политическая конструкция, кроме лозунга «широкая национально-территориальная автономия в федеративной, демократической республике Россия», не могла так всколыхнуть украинские массы, объединить их, направить к общей цели. И если правилен тезис, что политика — искусство возможного, то стоит признать — к оптимально возможному приближался именно разработанный Центральной Радой курс.

Если не упрощать и не примитизировать тогдашнюю ситуацию, то следует вполне обоснованно считать, что именно живой, заинтересованный отклик на выдвинутые лозунги не мог не служить для руководителей украинского движения дополнительным стимулом для приумножения усилий в реализации избранного курса. В значительной мере становится понятной та настойчивость, с которой Центральная Рада, получив от народа своеобразный мандат, стремилась претворить в жизнь автономистско-федералистскую программу в своих трех первых Универсалах, принципиально ее отстаивала во взаимоотношениях с Временным правительством, а затем и ленинским Совнаркомом.

Конечно, в данном случае речь идет о различных этапах революционной и государственно-созидательной поступи и, естественно, привели они к различным результатам.

После определенных трений и неуклюжих попыток противодействия неконтролируемым процессам, Временное правительство все же вынуждено было согласиться со введенной явочным порядком автономией Украины, легитимизировало Центральную Раду договоренностью о ее превращении в краевой орган (через включение в нее представителей национальных меньшинств), утвердило, хотя и с серьезным ограничением прерогатив, Генеральный секретариат как исполнительную краевую, то есть автономную власть, вело с Центральной Радой и Генеральным секретариатом переговоры, как с полноправными и полновесными государственными институтами, делало это по существу на межгосударственном уровне, даже конфликтовало как с вполне реальной серьезной национально-государственной силой (речь, в частности, и о Временной инструкции Генеральному секретариату от 4 августа 1917 г., и о распоряжении открытия уголовного дела за попытку начать подготовку к созыву Украинского Учредительного собрания и т. д.). К сожалению, снова приходится обращать внимание на односторонность подходов к проблеме некоторых историков, склонных доказывать, что «культура межнациональных отношений (имеются ввиду, конечно, деятели национальных регионов. — В. С.) спускалась на племенной уровень», тогда как «великодержавная реакция» «носила вялый характер»²³.

Таким образом, невзирая на вполне понятные стремления многих тогдашних украинских политиков достичь большего (что, кстати, имманентно и ретроспективным оценкам определенной части современных отечественных историков), осуществлялась реальная, в основе своей демократичная трансформация украинско-российских отношений, снимавшая существовавшие острые противоречия и закладывавшая неплохую основу для их предупреждения в будущем. Одновременно шаг за шагом как бы «нарабатывалась» модель функционирования полиэтнического государства в условиях торжества демократии, о стремлении к чему неустанно твердили практически все тогдашние политические силы.

Приход к власти большевиков внес существенные коррективы в этот процесс. Воспользовавшись исчезновением Временного правительства — до того главного тормоза процесса автономизации Украины, а также «Декларацией прав народов России», провозгласившей государственным принцип права наций на самоопределение, Центральная Рада 7 (20 н. ст.) ноября 1917 года обнародовала свой III Универсал.

Идея федеративного переустройства России в документе является сквозной, доминирующей, самой рельефной. Достаточно беглого взгляда на документ, чтобы убедиться в этом.

«Народ украинский и все народы Украины! — провозглашала Центральная Рада. — Тяжелое и трудное время выпало на землю *республики Российской* (тут и далее выделено мною. — В. С.). На севере, в столицах идет междуусобная и кровавая борьба. Центрального правительства нет, и по государству распространяется безвластие, расстройство и руина.

Наш край точно также в опасности. Без власти, сильной, единой, народной, Украина также может скатиться в бездну, убоицы, резни, упадка.

Народ украинский! Ты вместе с братскими народами Украины поставил нас охранять права, добытые в борьбе, творить порядок и налаживать жизнь на нашей земле. И мы, украинская Центральная Рада, во имя восстановления порядка в нашем государстве, во имя спасения *всей России*, сообщаем:

Отныне Украина становится Украинской Народной Республикой. *Не отделяясь от республики Российской и сохраняя единство ее*, мы твердо станем на нашей земле, чтобы силами нашими *помочь всей России, чтобы вся республика стала федерацией равных и вольных народов...*

Имея силу и власть на родной земле, мы этой силой и властью станем на страже прав и революции не только нашей земли, *но и всей России*»²⁴.

В полном согласии со всей Россией предполагалось решение конкретных неотложных задач текущего момента: прекращение войны и достижение мира, решение земельного, продовольственного вопросов, упорядочение производства и распределение продукции, организации труда и т. д.

Оканчивался Универсал таким призывом:

«...Граждане! Именем Народной Украинской Республики *в федеративной России* мы, Украинская Центральная Рада, призываем всех к решительной борьбе со всякими беспорядками и разрушениями и к дружественному великому строительству *новых государственных форм*, которые дадут великой и изможденной *республике России* здоровье, силу и новую будущность. Выработка таких форм должна быть осуществлена украинским и *всероссийским учредительными собраниями...*»²⁵.

Напрашивается вполне обоснованный вывод: беспокойства за судьбу всей России, кажется, больше, нежели за собственную, украинскую.

За Универсалом последовали обращения, ноты к руководству национально-территориальных и территориально-административных образований с предложениями присылать своих представителей в Киев для решения вопроса о судьбе России, т. е. о ее федеративном переустройстве. Нет оснований подозревать лидеров Украинской Народной Республики в неискренности, попытках вести какую-то сложную политическую игру со скрытыми целями. Украинские газеты вздохнули патетически восторженно, что подобно тому, как когда-то «свет христианской веры пошел по всей великой земле русской именно из Киева, так и ныне порядка, спасения народы России ждут из все того же златоглавого Киева»²⁶.

В ноябре-декабре 1917 года Центральная Рада предприняла ряд шагов по налаживанию контактов с национально-государственными образованиями, возникшими в основном на восточных границах УНР: посылались дипломатические делегации на Дон, Кубань, к правительству «Юго-Восточного Союза»²⁷. Основная цель переговоров — формирование федерации на принципе однородно-социалистической власти. На определенном этапе с подобными предложениями Генеральный Секретариат обратился и к Совнаркому Советской России.

Конечно, подобный поворот событий вряд ли ранее мог быть спрогнозирован. Редактор шовинистической газеты «Русская жизнь» А. Погодин с изумлением замечал: «История сыграла с нами странную шутку. Украина, которая отделялась от России (надо учитывать, что любые, самые ограниченные требования украинцев подобного рода силами квалифицировались сепаратизмом, ложившим начало отделению Украины от России. — В. С.), теперь оказалась призванной начать новое соби́рание земли русской»²⁸.

Однако поведение лидеров украинского национального движения было отнюдь не спонтанным, имело (больше всего — для самих себя) детерминированную логику.

За украинскими политическими деятелями уже на протяжении достаточно продолжительного времени начало закрепляться лидерство (на современном языке, очевидно, — неформальное) в национально-освободительном движении в целом в России. Еще до начала Первой мировой войны вокруг Товарищества украинских поступовцев («поступовців» — ТУП) стал оформляться союз автономистов-федералистов во всероссийском масштабе. Не следует сбрасывать со счетов и того психологического эффекта, которое оказал на М. Грушевского и его коллег Съезд Народов, проведенный в Киеве в середине сентября 1917 г. Он стал яркой демонстрацией поддержки во всероссийском масштабе автономистско-федералистских стремлений лидеров украинского движения, признания их несомненной авангардной роли в выработке планов демократического переустройства многонационального государства.

Очевидно, не лишним будет упомянуть и о том, что логика расчетов Центральной Рады, пусть и с серьезными оговорками, немало в чем совпадала с генеральным направлением политических поисков путей создания советской федерации. Вспомним хотя бы ленинский лозунг «Пусть Россия будет союзом свободных республик!», родившийся в полемике именно вокруг вопроса об отношениях Украины с другими национально-государственными образованиями, возникновение которых считалось не просто вероятным, но, в сущности, неизбежным и желательным²⁹. А одно из ключевых положений «Декларации прав народов России» (2 ноября 1917 г.) — областная (территориальная) автономия для тех национально-административных единиц, которые не пожелают довести дело до национально-государственного отделения, — четкое декларирование прерогатив и принципов взаимоотношений субъектов будущей федерации.

Интересно, что дипломаты, политики западных стран в последние месяцы 1917 года приходили к заключениям о желательности некой федерации (или конфедерации) антисоветских правительств (в отдельных случаях высказывалась надежда и на участие в предполагаемой коалиции СНК как «правительства Петрограда, Москвы и окрестностей») для того, чтобы сорвать возможность заключения Советской властью сепаратного мира с немцами и, конечно же, изменить начавший осуществляться большевиками курс. Центральная Рада при этом фигурировала в планах как один из неперемненных субъектов развития

намечавшегося сценария³⁰, ради реализации которого предпринимались серьезные усилия представителей Франции и Англии в Киеве³¹. Конечно, не повлиять, хотя бы в определенной мере, на позицию и поведение лидеров УНР это не могло.

Впрочем, логично допустить и то, что в апеллировании Центральной Рады к правительствам краев и областей бывшей России о необходимости консолидации усилий с целью федеративного переустройства распадающегося государства прослеживается не только уверенность в правильности избранного пути, но и очевидный страх перед перспективой остаться один на один с петроградским правительством В. Ленина, неверие в собственные потенции, неготовность только своими силами решать наболевшие проблемы даже внутриукраинского развития.

Все сказанное, естественно, с вышеупомянутыми предостережениями, может служить предметом для размышлений о тогдашних общих тенденциях, если не закономерностях российского развития. Поэтому и с данной точки зрения лидеры Центральной Рады искали и находили пути совершенствования российского многонационального государственного организма и определения своего созидательного места в нем на обусловленном объективными обстоятельствами направлении. Из возможных вариантов они избирали принципиально исходный, перспективный путь поступи, и, хотя и не с оптимальными достижениями, все же неуклонно преодолевали морально, политически, да и физически самый сложный, самый трудный начальный ее отрезок.

Однако, именно попытка воплощения планов обустройства России на избранном Центральной Радой пути, предполагавшем консолидацию демократических сил, объединение усилий во всероссийском масштабе привела к эффекту, обратному ожидавшемуся. Вопреки оптимистическим надеждам, никто из «негосударственных» прежде наций и народов не спешил приступить к строительству новой федерации. Ближайшие соседи, на которых рассчитывали как на постоянных, заинтересованных партнеров, судя по всему, просто не дозрели или просто не успели пройти необходимого пути, чтобы уже быть активными субъектами архисложного процесса. Свою роль, очевидно, играло и то, что сторонники более радикального решения вопросов национальной государственности — финны, поляки, отчасти прибалтийцы — не участвовали в этом процессе по иным, известным причинам: они в это время форсировано добивались независимости.

Единственная же позитивная реакция на инициативы Центральной Рады — главного тогдашнего врага большевистской власти генерала А. Каледина, сформировавшего самый мощный военный антисоветский оплот на Дону, — была равносильна вызову «огня на себя» как со стороны местных советов, так и из петроградского центра, объективно и автоматически поставила Центральную Раду в трагически самоубийственное для лидеров УНР положение воюющей стороны с СНК России.

Один из активных участников событий того времени, талантливый историк Д. Дорошенко вынужден был честно признать: «Это была явно непосильная

и ненужная для Украины задача. Логика событий показала, что Украине надо было совсем отделиться от России, стать самостоятельным и независимым государством; она должна была признать правительство Народных Комиссаров, как правительство России, на основе обоюдного признания (большевики сами тогда постоянно подчеркивали, что признают за каждой нацией право на самоопределение вплоть до отделения) и — дать всероссийским делам покой. Украина имела перед собой такие колоссальные задачи внутренней организации, что гоняться за созданием всероссийской федерации, подвергая себя враждебности уже существующего фактически нового российского правительства — это была неосуществимая в тогдашних условиях задача»³². Мысли и планы, подобные высказываниям Д. Дорошенко, оформились в систему общепризнанных подходов несколько позднее.

А в ноябре-декабре 1917 года в результате реализации выработанного Центральной Радой курса вместо достижения нового, демократически-республиканского федеративного уровня отношений разразился острейший конфликт с радикальным (военным) финалом. Последнее, в сочетании со стремлением лидеров УНР включить в действие международные факторы, соответственно — принять участие в Брест-Литовской мирной конференции убедило Центральную Раду в необходимости пересмотра государственного статуса Украины³³.

Впрочем, провозглашенные 9(22) января 1918 года четвертым Универсалом независимость, полный суверенитет Украины вовсе не означали немедленного, решительного отмежевания Украины, отказа от выкристаллизованных планов трансформации России в демократическую, федеративную республику. Однако желанная федерация должна была объединить уже не автономные образования, а самостоятельные, суверенные, что, собственно говоря, больше соответствует общепринятым представлениям о конфедеративной модели государственного устройства.

Как бы там ни было, федеративному принципу (как способу объединения национально-государственных, территориальных образований в одном государстве) М. Грушевский, В. Винниченко, большинство их единомышленников не изменили и после эмоциональной реакции на сокрушительное поражение от советских, в том числе и российских, войск в январе 1918 г., снова и снова возвращались к нему на новых витках революции.

Основная причина такого последовательного, в чем-то даже настойчивого и упрямого поведения заключалась, очевидно, в устранимой вере в научно обоснованные, неоспоримые преимущества федералистской модели украинско-российских отношений, взаимодействия всех наций полиэтнической страны, несомненное ее торжество в ближней, или более отдаленной перспективе.

Особого разговора заслуживает стремление гетмана П. Скоропадского принять участие в возрождении осенью 1918 года федеративной России на несоветской основе («небольшевистской России»).

Конечно, нельзя упускать из виду, что инициатива приходится на момент поражения Четверного союза в империалистической войне, а это сразу ставило под большой вопрос саму дальнейшую судьбу гетманского режима, державшегося в решающей степени на силе немецко-австрийских штыков.

Впрочем, нельзя пренебрегать и тем, что генерал российской армии, дававший присягу на верность царю, убежденный монархист и, одновременно, украинец по происхождению, искренне желал бы оздоровления отношений юридически самостоятельной Украины, к руководству которой он пришел в экстремальных обстоятельствах (вынужден был «терпеть власть чужеземцев»), со столь же горячо любимой им великой Россией.

Весьма симптоматичными выглядят размышления П. Скоропадского, высказанные в его мемуарах. «Великороссы, — писал он, — должны понять, что старого не вернуть, и что как бы ни была ошибочна политика украинцев, Украина не погибнет, а снова и снова будет добиваться того, чего ей не дают...

Россия может возродиться только на федеративных началах, а Украина может существовать, только будучи равноправным членом федеративного государства»³⁴.

П. Скоропадский считал подобные перемены единственным путем достижения украинско-российского компромисса и принципиально предостерегал приверженцев «великой России» от соблазна воспользоваться лозунгом федерации в тактических целях. Он подчеркивал: «Все окраины думают: окрепнет Великороссия и снова примется за старый гнет всякой национальности, входящей в состав Российского государства. Я видел много украинцев, которые высказывали подобные опасения, да нечего далеко искать, тот же самый Винниченко, сидя у меня в кабинете, говорил при мне одному украинцу-федералисту, что он и сам ничего не имеет против федерации, но когда теперь говорить о федерации, то тогда русские ничего не дадут впоследствии, поэтому нужно стоять за «самостийность» до конца, которая и приведет к федерации»³⁵. Попутно следует отметить, что сказанное диссонирует с логикой рассуждений тех авторов, которые считают гетманат попыткой осуществления тактических замыслов планов «малороссийской Украины»³⁶.

Щекотливость ситуации заключалась в том, что лишенный поддержки австро-немецких оккупантов, не имея сколько-нибудь надежной гарантии (немцы серьезно побеспокоились о том, чтобы помешать созданию украинских вооруженных сил), гетман не мог «стоять за «самостийность» до конца», вынужден был пасовать перед партнерами (генерал П. Краснов, нарождавшееся и упрочивавшееся «белое» движение), идеологической платформой которых являлась концепция «единой и неделимой России». Принимая чужие правила игры, П. Скоропадский, видимо, осознавал (хотя это и не помешало ему провозгласить 14 ноября 1918 г. Грамоту о федерации с несоветской Россией — однако, это уже другой разговор: о тактике выживания), что реализация договоренностей с П. Красновым не оставляла места не только для самостоятельной, но

и автономной, в сущности — никакой Украины, просто ликвидировала бы ее субъектность, возвращала бы украинско-российские отношения к их исходному дореволюционному, реализующему старые, казалось бы уже превзойденные противоречия, и как результат к имманентно-конфликтному межнациональному состоянию.

Вспоминая о пророчествах В. Винниченко, П. Скоропадский с горечью должен был констатировать: «Как только я объявил федерацию с Россией, я сразу понял, что Винниченко был прав. Через несколько дней появления грамоты великорусские круги уже никакой Украины совершенно не признавали»³⁷.

При определенных обстоятельствах перспективными могли оказаться планы самого В. Винниченко, оформившиеся в альтернативной плоскости, — разрядить напряжение в отношениях возрожденной в ходе антигетманского восстания Украинской Народной Республики и Российской социалистической федеративной советской республики (конец 1918 г. — начало 1919 г.).

Критически проанализировав причины поражения УНР времен Центральной Рады, предвосхищая неизбежное после жестокого гетманско-оккупационного террора тяготение народа Украины к советской власти (нетрудно было предположить, что на стороне последней тенденции, как и в декабре 1917 г. — январе 1918 г., окажется несравненно превосходящий военно-политический потенциал РСФСР), глава Директории считал единственным способом преодоления умножившейся на протяжении последнего года взаимной национальной вражды, предотвращения надвигавшейся войны введение в Украине «системы советской власти»³⁸.

Доводы и соображения в этом плане были сразу же отвергнуты большинством Директории и руководством основных украинских политических партий, после чего В. Винниченко весьма оперативно предложил «усовершенствованный» паллиативный вариант — идею формирования в Украине республики трудового народа, политическим и государственным фундаментом которой явились бы трудовые советы («рады»), а венчал конструкцию политической системы Трудовой Конгресс Украины³⁹.

Трудовые советы, сформированные не по классовому принципу, — в их выборах имели бы право принимать участие все, не эксплуатирующие чужого труда, по расчету В. Винниченко, больше бы отвечали социальной структуре украинской нации, ее крестьянскому характеру, и, одновременно, были достаточно близкими российским, точнее — большевистским советам. Глава Директории говорил даже о родстве двух «диктатур» — диктатуры пролетариата и беднейшего крестьянства в РСФСР и диктатуры трудового народа в УНР⁴⁰.

Однако, в данном случае, очевидно, не столь важно выяснение степени тождества или различия между советами рабочих, крестьянских, красноармейских депутатов и трудовых советов (рад). Важно понять, что таким образом глава Директории, соображения и предложения которого были официально поддержаны руководящими органами украинских партий и правительством, оформлены

соответствующими решениями в качестве государственного курса, стремился доказать, что реализацией его плана противоречия между Украиной и Россией снимаются, по крайней мере, утрачивают если не принципиальный характер, то, уж, во всяком случае, антагонистическую остроту, что при доброй воле можно не только надеяться на мирную разрядку конфликтной ситуации, но и достичь заключения межгосударственного союза (федерации) для осуществления общих целей.

Нужно учитывать, что к такому варианту развития отношений проявляло интерес большевистское руководство Советской России, вокруг которой в 1919 г. затягивалось кольцо фронтов, и разорвать их прочную цепь хотя бы в одном звене — означало облегчить общее положение республики. Поэтому, в частности, было уделено подчеркнутое внимание чрезвычайной дипломатической миссии С. Мазуренко, направленного в Москву главой Директории В. Винниченко и председателем правительства УНР В. Чеховским⁴¹.

Однако, наметившийся на этом направлении явный прогресс был блокирован С. Петлюрой и его окружением, которые избрали ориентацию на Антанту, начали активно добиваться у командования интервентов в Одессе и Бирзуле благосклонности и поддержки, саботировав при этом принятые решения о трудовых советах, введя явочным порядком режим, получивший название атаманщины. С отставкой в ходе разразившегося правительственного кризиса с высших государственных постов В. Винниченко и В. Чеховского, приходом на первые роли в УНР С. Петлюры возможности украинско-российского диалога практически исчезли. (Впрочем, несколько нарушая хронологию, следует заметить, что в условиях похода Добровольческой армии А. Деникина на Москву, «попутно» уничтожавшей УНР, и непрекращающейся агрессии со стороны Польши, С. Петлюра готов был на союз с Советской Россией, трижды во второй половине 1919 года давал согласие на проведение соответствующих переговоров, надеялся на их благополучный исход, хотя результативный прогресс так и не был достигнут и притом совсем не по вине петлюровской стороны⁴²).

Вместе с тем, не меньшую ответственность за срыв перспективы украинско-российского компромисса, имевшего не только временную тактическую ценность, но и шансы приобрести долговременное, стратегическое значение, В. Винниченко возлагал и на местных большевиков, Компартию Украины, в частности, на Г. Пятакова, возглавлявшего с 20 ноября 1918 года Временное рабоче-крестьянское правительство Украины. Именно последнее руководило борьбой за восстановление в регионе советской власти (значит — и против Директории), чем подталкивало правые круги УНР к разрыву нормализовавшихся отношений с РСФСР, объявлению последней войны⁴³.

И даже после этого В. Винниченко не изменил убеждению, что соглашение Украины с большевистской Россией на советской основе — наиболее приемлемый, желаемый, если вообще не единственный и, притом, принципиальный,

вовсе не ситуативный, конъюнктурный вариант развития украинско-российских отношений, общего революционного прогресса. Потому, пребывая в эмиграции, он, с провозглашением Венгерской советской республики весной 1919 года, направился по приглашению Бела Куна в Будапешт для переговоров о возможности создания «советского пояса» — Россия — Украина — Венгрия и, возможно, далее — Бавария⁴⁴. Логической основой взаимодействия в рамках такого пояса нетрудно предположить, лежали бы все те же федералистские принципы.

Да и в 1920 году В. Винниченко провел четыре месяца в напряженных переговорах с партийно-советским руководством РСФСР и УССР о своем предполагаемом возвращении в Советскую Украину, добываясь при этом больше всего гарантий «украинскости» для Украины как важнейшей предпосылки противодействия наслонениям на неразрешенные пока вновь нарождавшихся противоречий, что, несомненно, пошло бы на пользу обоим народам, их отношениям⁴⁵.

В данном случае важно иметь в виду, что речь идет не просто о позиции и поведении пусть выдающейся и влиятельной, но все же отдельной личности. В. Винниченко олицетворял довольно мощное течение формировавшегося в 1918–1920 годах украинского национал-коммунизма. В результате раскола в наиболее многочисленных и авторитетных партиях Украинской революции — Украинской партии социалистов-революционеров и Украинской социал-демократической рабочей партии (они неизменно доминировали и попеременно руководили правительственными кабинетами УНР) — отпочковались, организационно оформились Украинская коммунистическая партия (боротьбистов) (май 1919 г.) и Украинская коммунистическая партия (январь 1920 г.). Обе они, сконсолидировав в своих рядах большую часть членов функционировавших к тому времени бывших единых партийных организмов (влияние правых элементов на общественные процессы в этот период упало до катастрофической отметки), приняли советскую платформу, вместе с КП(б)У делегировали своих представителей в составы правительств УССР, что, безусловно, расширяло базу возможного сотрудничества и на межнациональном (внутри многонациональной Украины), и на межгосударственном (Украина — Россия) уровнях, способствовало поиску координированных решений вставших задач.

Вообще, представляется возможным сформулировать отношение к украинскому коммунизму как к весьма интересному, непростому олицетворению поиска (теоретически небезуспешного, но практически оставшегося далеко не до конца реализованным, хотя и повлиявшим на направление, характер общественной жизни в республике, да и вне ее в 20-х — начале 30-х годов) варианта сочетания двух определяющих революционных начал — социального и национального⁴⁶.

Что касается подходов большевиков к национальной проблеме, налаживанию украинско-российских отношений, то они выкристаллизовывались постепенно. При этом очевидной доминантой практически неизменно оставались интернационалистский принцип и федералистская ориентация.

Надо сказать, что РСДРП(б) первой среди общероссийских партий заменила в политическом лексиконе термины «малоросс» и «Малороссия» на получившие «права гражданства» в 1917 году определения «украинец» и «Украина». Достаточно вспомнить даже названия ленинских статей лета 1917 года — «Украина», «Украина и поражение правящих партий России», а также «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде»⁴⁷ и др. В официальных документах СНК, протоколах его заседаний (а он в последние два месяца 1917 г. 15 раз слушал вопросы, связанные с развитием событий в Украине, взаимоотношениях к ней) неизменно фигурируют термины «Украина», «украинский народ», «Украинская Рада»⁴⁸. Однако куда важнее было то, что РСДРП(б) принципиально поддержала требования украинства относительно своего автономного статуса, решительно осуждала великодержавничество Временного правительства, а руководители киевских большевиков в знак солидарности с национально-освободительным движением в критические для Центральной Рады моменты даже направляли в ее состав своих представителей, принимали соответствующие, пусть с оговорками и предостережениями, резолюции, чем усиливали ее авторитет, умножали политический вес.

Преодолев проявления нигилистического отношения к украинскому вопросу, национально-освободительному движению первых месяцев революции, местные организации РСДРП(б) к концу 1917 года были практически едины в вопросе об образовании Украинского советского государства, о принципах его взаимоотношений с советской Россией. Провозгласив 12 (25) декабря 1917 года Украину советской республикой (с официальным названием Украинская Народная Республика), I Всеукраинский съезд советов заявил о том, что она становится федеративной частью Российской советской социалистической республики.

Были преодолены сепаратизм части руководства большевистских организаций Донецко-Криворожского бассейна, приведший к образованию в регионах отдельной советской республики с ее прямым вхождением в РСФСР⁴⁹.

II Всеукраинский съезд Советов (Екатеринослав, 17–19 марта 1918 г.), реагируя на условия подписанного Советской Россией Брестского мира, провозгласил Украину самостоятельной республикой. Национальная государственность стала для местных большевиков одним из важнейших, определяющих мотивов всей политической жизни. Хорошо известно, с какой серьезностью первый официальный глава Народного Секретариата (правительства) Украины Н. Скрышник относился к самому факту существования УССР, как принципиально защищал ее в острой полемике-конфликте со И. Сталиным в апреле 1918 года, когда нарком РСФСР по делам национальностей потребовал от большевиков Украины «прекратить игры» в правительство и республику⁵⁰.

В последующем, под влиянием известных факторов, порожденных общими потребностями отстаивания советского строя в гражданской войне, отпора интервенции, необходимостью координации и консолидации усилий в реализации

планов революционного, социалистического созидания нарастали объединительные настроения и тенденции. Важными вехами последних стали Военно-политический союз советских республик (июнь 1919 г.), инициатором которого стала УССР, и экономический договор с РСФСР (декабрь 1920 г.).

Время от времени звучали и довольно громкие призывы к слиянию двух республик. Однако подавляющее большинство коммунистов на местах выступали за сохранение украинской национальной государственности и дальнейший поиск оптимальных вариантов союзного, федеративного единения с Советской Россией. Надо сказать, что такая позиция находила не только понимание, но и поддержку руководства РКП(б), хотя сегодня подобная гибкая линия иногда находит резкое осуждение, воспринимается как «плод большой фантазии кабинетных теоретиков»⁵¹. Однако, именно терпеливость, взвешенность, расчетливость, национальный такт приводили в конце-концов к тому, что, казалось бы, неизбежные центробежные тенденции неизменно и в общем надежно трансформировались в центростремительные.

Очевидно, уместно вспомнить о том, что именно с Украины в Москву поступали достаточно мощные импульсы, касающиеся как формирования единого дипломатического фронта на Генуэзской конференции, так и выхода на выработку общих параметров, принципов функционирования советских республик, их консолидации в некую новую общность.

Так, 6 февраля 1922 года пленум ЦК КП(б)У обсудил, а 11 марта Политбюро ЦК КП(б)У приняло специальное постановление о взаимоотношениях между РСФСР и УССР. В документе речь шла о необходимости конкретизации взаимодействия центральных и местных органов управления, уточнения их прав и обязанностей. Д. Мануильскому (первому секретарю ЦК КП(б)У) и М. Фрунзе (командующему вооруженными силами Украины и Крыма) поручилось добиться в Москве создания специальной комиссии из членов ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, которой надлежало выработать предложения относительно регулирования взаимоотношений между республиками⁵².

11 мая Политбюро ЦК РКП(б), рассмотрев проявленную инициативу, согласилось с необходимостью создания специальной комиссии, в которую должны были также войти представители Беларуси и Закавказской Федерации. Такую комиссию для выработки предложений очередному Пленуму ЦК возглавил И. Сталин, предложивший известный план «автономизации»⁵³.

Проект вызвал решительное неприятие со стороны включенного в состав упомянутой комиссии Председателя СНК Украины Х. Раковского, квалифицировавшего документ как покушение на национальный суверенитет Украины, нарушение достигнутого, пусть несовершенно, неабсолютного, в чем-то даже асимметричного равновесия в украинско-российских отношениях. Отстаивая украинский интерес, Х. Раковский с демократических позиций выступал за торжество подлинного равноправия в создаваемом государственном объединении, принципа добровольности при вхождении в него. В процессе конституирования СССР он

последовательно отстаивал необходимость гарантий суверенитета национальных советских республик, хотя добиться успеха не смог, потерпел поражение⁵⁴.

Тем не менее, в образованном в 1922 году Союзе Советских Социалистических Республик, в его основополагающих документах в определенной мере воплотились настроения и стремления значительной части украинства, его политической элиты, предлагавшей свои планы трансформации бывшей единой и неделимой России в федерацию демократических республик, одной из которых и стала Украина.

Конечно, достигнутый результат значительно отличался от теоретических концепций, зарождавшихся и обосновывавшихся в недрах национально-демократического лагеря, хотя бы потому, что социальное устройство страны не предполагалось настолько радикально «продвинутым», подвергшимся кардинальным революционным преобразованиям. Однако, без сомнения, пропагандируемые украинскими лидерами автономистско-федералистские идеи оказали свое влияние на умонастроения широкого слоя их соотечественников. Они также непреложно должны были учитываться и при выработке общей, «итоговой» модели общежития двух народов, распространявшейся как принцип на взаимоотношения всех иных наций и государственных образований, возникших на просторах бывшей России, и, очевидно, проделывавших тогда в чем-то сходную поисковую творческую работу. Уже одно это предполагает пристальное внимание к накопленному опыту, его непреходящим урокам.

Подытоживая вышеизложенное, думается, можно выделить следующие положения-выводы:

— Активизация в историографическом освоении опыта украинского освободительного движения в 1917–1920 годах привела к серьезным сущностным сдвигам, увенчалась приближением к максимально адекватным представлениям о весьма сложном, противоречивом явлении.

— Очень важно осознать, что украинское национальное движение, наименованное Украинской революцией, в большинстве своем не было направлено на подрыв единства революционного процесса в России. Напротив, именно деятельным участием в нем, во взаимодействии с ним в 1917–1922 годах искались реальные пути разрешения украинского вопроса, прогресса украинской нации. Детерминировалось это объективными обстоятельствами, которые преодолевали субъективные настроения даже многих представителей национальной элиты.

— Абсолютизация национального фактора, стремление рассматривать события в Украине исключительно под углом зрения национально-освободительных задач, особой революции, попытки искусственно отмежевать украинское движение от общероссийских и европейских революционных процессов, игнорировать их социальную слагаемую, с неизбежностью ведут к созданию умозрительных схем, отдаляющих от постижения существа реального исторического опыта. Иначе говоря, в понятном и в целом обоснованном варианте

трактовки національно-освободительного движения как Украинской революции таїлась опасность (своеобразная ловушка) ничем не оправданного членения органических исторических феноменов. И именно в эту ловушку, как представляется, и попало большинство современных украинских историков.

— Прогресс в дальнейшем развитии научных исследований опыта украинского освободительного движения в 1917–1922 годах видится на путях логичной увязки различных революционных потоков — и в содержательном и, условно говоря, пространственном смыслах.

¹ См.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ–Відень, 1921. — С. 542–543; Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий Українець. — Київ, 1992. — 69 с; *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. I. — Київ–Відень, 1920. — С. 50–51; *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Київ–Відень, 1920. — Ч. I. — 348 с.; Ч. II. — 328 с.; Ч. III. — 542 с.; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. — Прага, 1921–1922. — Т. I. — 152 с.; Т. II. — 200 с.; Т. III. — 160 с.; Т. IV. — 192 с.; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — 333 с.; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Т. I. Доба Центральної Ради — Ужгород, 1932. — 452 с.; Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918–1930. — 510 с.; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. — Прага, 1922. — С. 67–73; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Т. 1. — Центральна Рада. — Гетьманщина. — Директорія. — Прага, 1942. — 217 с.; Т. II. Кам'янецька доба — Зимовий похід. — 232 с.; Т. III. — Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — 1943. — 234 с.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — Київ, 1996. — 580 с.; Т. 2. — 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали. — Київ, 2003. — 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. — Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. — Київ, 2006. — Т. 1 — 688 с.; Т. 2. — 744 с.

³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. — 369 с.

⁴ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ, 1991. — 572 с.; його ж. Про українську мову і українську школу. — Київ, 1991. — 46 с.; його ж. Очерк истории украинского народа. — Київ, 1991; його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. — Київ, 1991. — 240 с.; його ж. На порозі Нової України. — Київ, 1991. — 128 с.; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — Київ, 1992. — 649 с.; Михайло Грушевський. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. — 278 с.; *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Київ, 1990. — Ч. I. — 348 с.; Ч. II — 328 с.; Ч. III — 542 с.; Паралельно деякі сюжети з тритомника у 1990 і 1991 рр. були надруковані у журналах «Наука і суспільство» та «Дніпро»; його ж. Заповіт борцям за визволення. — Київ, 1991. — 128 с.; *Петлюра С.* Народе український. Вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992. — 150 с.; його ж. Статті. — Київ, 1993. — 341 с.; Його ж. Вибрані твори та документи. — Київ, 1994. — 271 с.; його ж. Статті. Листи. Документи. — Київ, 2006. — Т. IV. — 704 с.; *Мазепа І. П.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921: Дніпропетровськ, 2001: I. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. II. Кам'янецька доба. — 415 с.; II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. — 334 с.; його ж. Україна в огні й бурі революції.

1917–1921. — Київ, 2003. — 608 с.; *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917–1923. В 2-х т. — Київ, 2002. — Т. І. — Доба Центральної Ради. — 320 с.; Т. 2. — Українська Гетьманська Держава 1918 року. — 287 с.; *Шаповал М. Ю.* Соціологія українського відродження. — Київ, 1994. — 45 с.; *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // В'ячеслав Литинський. Повне зібрання творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. І. — Київ–Філадельфія — 1995. — 471 с.; *Литинський В.* Листування. — Т. І (А–Ж). — Київ, Філадельфія, 2003. — 960 с. та ін.

⁵ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 115–149; № 10. — С. 131–138; № 11. — С. 120–137; № 12. — С. 116–139; *Винниченко В.* Щоденник // — Київ. — 1990. — № 9. — С. 91–125; № 10. — С. 96–110; № 11. — С. 85–106; Дружба народів. — № 12. — С. 161–205; *Скоропадський П.* Спомини. — Київ, 1992. — 112 с.; Його ж. Спогади. — Київ, Філадельфія, 1995. — 495 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. — 1992. — № 6. — С. 131–142; № 7–8; С. 140–146; № 9. — С. 145–155; № 12. — С. 152–159; 1993. — № 1. — С. 131–139; № 2–3. — С. 104–114; № 4–6. — С. 80–82; № 7–8. — С. 102–114; *Фещенко-Чопівський І. А.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. — Житомир, 1992. — 124 с.; *Махно Н.* Воспоминания. — Киев, 1991. — Кн. 1. — 211 с.; Кн. 2. — 162 с.; Кн. 3. — 184 с.; його ж. Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991. — 192 с.; *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919–1920. — К., Нью-Йорк. — 2005. — 640 с.; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). Документально-художнє видання. — Київ, 2007. — 608 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 роки). — Київ, 2007. — 632 с. та ін.

⁶ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — Київ, 1993. — 413 с.; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. — Львів, 1994. — 571 с.; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. — Львів, 1998. — Т. 1. У двох томах. — Т. 1. — 524 с.; Т. 2. — 504 с.; *Чернецький А.* Спомини з мого життя. — Київ, 2001. — 168 с.; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920). — Київ, 2001. — 376 с.; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. — Київ, 2002. — 640 с.

⁷ *Кучма Л.* Учасникам міжнародної конференції «Центральна Рада та український державотворчий процес» // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). — Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). — Ч. 1. — Київ, 1997 — С. 6–7; *Кучма Л.* До читачів журналу «Пам'ять століть». — 1998. — № 1. — С. 2–3; Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західно-Української Народної Республіки. — Львів, 1 листопада 1988 року // Урядовий кур'єр. — 1998 — 3 листопада; Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка // *Солдатенко В. Ф.* Три Голгофи. — К., 2005. — С. 3–4; Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. — 2005. — 16 травня; Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників. Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. — 2007. — 18 квітня; До 90-річчя утворення першого Уряду України // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=72875700.

⁸ См.: Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 1991–2001 рр. // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1920 рр. — Київ, 2002. — С. 279–294; Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 2001–2006 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Випуск 2. — Київ, 2007. — С. 244–258.

⁹ Українська ідея. Постаті на тлі революції. — Київ, 1994. — 256 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — Київ, 1995. — 263 с.;

Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навч. посібник. — Київ, 1997. — 344 с.; Українська революція і державність. — Київ, 1998. — 248 с.; *Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навч. посібник. — Київ, 1998. — 280 с.; Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — 264 с.; Українська революція і державність. — Київ, 1998. — 248 с.; *Реєнт О. П.* Українські визвольні змагання (поч. XX ст. — 1921 рік). Події на східних теренах національної території // У робітнях історичної науки. — Київ, 1999. — С. 7–268 с.; С. 7–269; *Рубльов О. С., Реєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — Київ, 1999. — 320 с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — Київ, 1999. — 976 с.; Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.). Зб. — Київ, 1999 — 407 с.; *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. — Київ, 2001. — 248 с.; *Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. Наукове видання. — Київ, 2002. — 398 с.; *Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України. XX століття: У 6-ти т. — Т. 2. — Київ, 2003. — 488 с.; Події і особистості революційної доби. Збірник. — Київ, 2003. — 267 с.; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — Київ, 2003. — 674 с.; *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — Київ, 2004. — 213 с.; *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — Київ, 2005. — 311 с.; *Гай-Нижник П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). — Київ, 2006. — 303 с.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — Київ, 2006. — 508 с.

¹⁰ Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. — К., 2001. — 807 с.

¹¹ См.: *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. — Харків, 1996. — 120 с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. — Київ, 1997. — 416 с.; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — Київ, 1999. — 416 с.; *Левенець Ю., Гошуляк І.* Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — Київ, 2002. — С. 169–190; *Капелюшний В. П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — Київ, 2003. — 608 с.; *Солдатенко В. Ф.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Зб. наук. праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. — Київ, 2004. — Т. 1. — С. 237–305; Його ж. Доба Української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. — 2005. — № 1. — С. 87–151; № 2. — С. 68–103; № 3. — С. 50–72; Його ж. Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки ІШІЕНД. Курасівські читання. — 2005. — Київ, 2006. — С. 453–465; Його ж. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. — Київ, 2007. — С. 5–24; Те ж саме // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 75–88.

¹² См., напр.: *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Ч. 1 (1917–1945). — Киев, 1994. — С. 6–62; Історія України. Навчальний посібник. — Київ, 1997. — С. 184–243; Історія України. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів технічного та природничого профілю. — Київ, 2001. — С. 153–190; Історія України. Нове бачення. Вид. 3-є, доп. Навчальний посібник. — Київ, 2002. — С. 210–269; *Бойко О. Д.* Історія України. Навчальний посібник. 3-є вид., виправлене і доповнене. — Київ, 2006. — С. 316–367 та ін.

¹³ Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. 1. Рік 1917. — Х., 2008. — 560 с.

¹⁴ См.: Солдатенко В. Ф. Историческое наследие Переяслава и поиск путей разрешения украинско-российских противоречий в XX веке // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (К 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень. Вып. 2. — М., 2006. — С. 36–49; Его же. В поисках «нового Переяслава»: попытки разрешить старые проблемы в революционную эпоху (1917–1920 годы) // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии. — М., 2008. — С. 134–153; Его же. Теоретические обоснования украинских проектов трансформации Российского централизованного государства в Федеративную демократическую республику и революционная практика 1917–1922 годов // Генеза. Науковий вісник. Зб. наукових праць. Вип. 17. — К., 2008. — С. 4–25.

¹⁵ См., напр.: Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997. — С. 142, 149; Его же. Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. Россия и Украина: веки истории. — М., 1989. — № 8. — С. 107; Его же. Феномен революционного национализма в России // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. — М., 1999. — С. 214; Дикий А. Красная свитка: неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов. — М., 2007. — С. 71, 73, 86, 99; Широкопад А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... — М., 2007. — С. 266–269; 277–279 и др.

¹⁶ Вільна Україна // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. — Київ, 1997. — С. 99–100.

¹⁷ Концепция Украинской революции подробно исследована в монографиях: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. К., 1997. — С. 107–183; Его же. Українська революція. Історичний нарис. — Київ, 1999. — С. 156–201.

¹⁸ См., напр.: Булдаков В. П. Природа революционного национализма в России. — С. 209; Гатагова Л. С. Межэтнические отношения // Россия в начале XX века. — М., 2002. — С. 141–142 и др.

¹⁹ См.: Булдаков В. Красная смута. — С. 147.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. — К., 1996. — 590 с.; Т. 2. — 1997. — 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.

²¹ Винниченко В. Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — Ч. I. — С. 175–179.

²² Там же. — С. 178–179.

²³ Булдаков В. Красная смута. — С. 154.

²⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 398–399.

²⁵ Там же. — С. 401.

²⁶ См.: Робітнича газета (Київ). — 1917. — 5, 7 ноября; 5, 8 декабря; Селянська думка (Тараща). — 1917. — 16 ноября; Известия Армейского комитета VII армии. (Проскуров). — 1917. — 20 ноября; Народна воля. (Київ). — 1917. — 10 декабря и др.

²⁷ См.: Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — С. 62–69; 95–97; Веденєєв Д. В., Будков Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр. — К., 2006. — С. 81; Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.). — К., 2008. — С. 50–57.

²⁸ Русская жизнь (Харьков). — 1917. — 8 декабря.

²⁹ См.: Ленин В. И. I Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. 3–24 июня (10 июня — 7 июля 1917 г.). Речь о войне 9(22) июня // Полн. Собр. Соч. — Т. 32. — С. 286.

³⁰ См.: Ганелин Р. III. Советско-американские отношения в конце 1917 — начале 1918 г. — Л., 1975. — С. 259; Старцев В. И. Немецкие деньги и русская революция: ненаписанный роман Фердинанда Оссендовского. 3-е изд. — СПб., 2006. — С. 73–74.

³¹ См.: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 322; Солдатенко В. Ф. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. III. — К., 2003. — С. 377.

³² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. I. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 185.

³³ См. подробнее: Солдатенко В. Ф. Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії // Український історичний журнал, 2003. — № 4. — С. 3–10.

³⁴ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 307–308.

³⁵ Там же. — С. 308.

³⁶ См.: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 448–464.

³⁷ Там же.

³⁸ См.: Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). Ч. III. — Київ–Відень, 1920. — С. 133–140.

³⁹ Подробнее см.: Солдатенко В. «Вінницькі шаблі» державного проводу УНР // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Зб. наукових праць. — К., 1999. — С. 3–15.

⁴⁰ Винниченко В. Назв. работа. — С. 141.

⁴¹ См.: Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.); Зб. документів. — К., 1996. — 85 с.

⁴² Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К., 2007. — С. 423.

⁴³ См.: Винниченко В. Назв. раб. — С. 222–230.

⁴⁴ См.: Его же. Щоденник // Київ. — 1990. — № 10. — С. 105–107.

⁴⁵ См.: Солдатенко В. Ф. Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — С. 205–250; Его же. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. — К., 2005. — С. 126–202; 296–337.

⁴⁶ См.: Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — 479 с.

⁴⁷ См.: Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 32. — С. 341–342, 350–352; Т. 35. — С. 143–145 и др.

⁴⁸ См.: Солдатенко В. Ф. До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз) // Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — С. 75–76.

⁴⁹ См.: Курас І., Солдатенко В. Ілюзії й практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку // Пам'ять століть (Київ). — 2000. — № 6. — С. 60–77; Их же. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — Київ, 2001. — С. 37–64.

⁵⁰ См.: Солдатенко В. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — Київ, 2002. — С. 62–65.

⁵¹ См.: Широкопад А. Назв. раб. — С. 288–289.

⁵² Сила інтернаціоналістського гарту (Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих). — К., 1983. — С. 100.

⁵³ См.: Из истории образования СССР // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 191–193.

⁵⁴ См.: Там же. — С. 194–217; Мельниченко В. Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — Киев, 1992. — С. 42–77.

УКРАИНСКИЙ КОММУНИЗМ В ПОИСКЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ СОЧЕТАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ ФЕДЕРАТИВНОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА

Украинский коммунизм явился проявлением своеобразия протекания революционных процессов первых десятилетий XX века в одном из крупнейших национальных регионов России. Он породил весьма специфические подходы к реализации идеи о социальном переустройстве общества, в том числе и в сфере национальных отношений, обосновании путей строительства полиэтнического государства.

Получив в свое время категорическое идеологическое развенчание и политическое осуждение, накопленный в этой сфере опыт, естественно, не мог иметь и не имел в советской историографии сколько-нибудь предметного изучения. В настоящее время этот опыт не попадает в сферу исследовательских интересов уже по иной причине — как явление давно пройденного исторического этапа, якобы не имеющего актуального научного и политического значения. Немало, как известно, и тех, кого откровенно отпугивает все, что хотя бы в терминологии, не говоря уже о сущностной стороне, связано с коммунизмом.

Однако, все отмеченное как раз является дополнительными аргументами к насущной необходимости обращения к обозначенной малоизученной, интересной проблеме.

Украинский коммунизм, как явление, стал синтезом двух идейно-политических потоков, олицетворявшихся поначалу, казалось бы, очень различными партийными течениями.

На рубеже XX века Украина подтвердила весьма зримо проявившуюся к тому времени закономерность: интернациональные коммунистические (социалистические, социал-демократические) организации не могли охватить всего своеобразия задач и целей, стоявших перед национальными общностями.

Рядом с РСДРП и ПСР, декларировавшими свою приверженность социалистической идее, в Украине возникли организации, партии, среди стратегических целей которых на первое место выдвигалось решение национального вопроса — Революционная украинская партия (РУП), Украинская социал-демократическая рабочая партия (УСДРП), Украинский социал-демократический союз «Спилка»,

* Материал опубликован в издании «IX Плехановские чтения. Союз Советских Социалистических Республик, 1922–1991 гг.: исторический тупик или перспектива исторического развития». Материалы конференции. 30 мая — 1 июня 2010 г. (СПб., 2010. — С. 66–71).

а также сеть организаций Украинской партии социалистов-революционеров (УПСР).

Конечно, в годы, предшествовавшие Февральской революции, все упомянутые партии имели общую цель — свержение самодержавия — оплот социального и национального гнета. Однако украинские партии не шли на объединение с общероссийскими, считая, что последние недостаточно внимания уделяют решению национального вопроса (единственное исключение здесь — участие «Спилки» в троцкистском августовском блоке 1912 г.). Общей же платформой всех украинских социалистических партий явилось стремление к трансформации централизованного Российского государства в федеративную демократическую республику, в которой украинцы, наряду с другими нациями страны, получили бы право на широкую национально-территориальную автономию.

Когда эта платформа после Февральской революции начала реализовываться Центральной Радой (украинские социалистические партии заняли в ней доминирующее положение), наиболее чувствительными к довольно умеренным требованиям украинцев оказались большевики. Весьма яркими проявлениями тут стали известные ленинские статьи «Украина», «Украина и поражение правящих партий России», «Не демократично, гражданин Керенский!» и троекратное вхождение в кризисных ситуациях представителей киевской организации РСДРП(б) в состав Центральной Рады.

Довершая неосуществленную программу демократической революции, ленинская партия в последующие месяцы завоевывала все возрастающие симпатии в среде радикально настроенных элементов украинских социалистических партий. Так, в подготовке и проведении I Всеукраинского съезда Советов (11–12 декабря 1917 г., Харьков) приняла участие группа левых украинских социал-демократов, отпочковавшихся от УСДРП. Их не устраивала слишком осторожная, непоследовательная социальная политика Центральной Рады, а также — отход от народоправческих обещаний. Наоборот, прельщала, привлекала радикализмом, определенной социалистической направленностью политика партии, совершившей и углублявшей Октябрьскую революцию. Председателем ВУЦИКа стал левый укр. с.-д. Е. Медведев.

Были на I съезде Советов и некоторые представители украинских эсеров, отделившиеся от своей партии и вместе с большевиками, группой левых украинских социал-демократов голосовавшие за провозглашение Украины Советской республикой, и установление тесных федеративных связей с Советской Россией. Знаменательно, что левые элементы этих партий во главе с коммунистами отдавали должное демократическим завоеваниям украинского народа, сохранили и для социалистической республики официальное название — Украинская Народная Республика.

То есть, уже к концу 1917 г. наметилось совершенно определенное движение «на встречах курсах». С одной стороны, консолидируясь в единую Коммунистическую партию (большевиков) Украины, местные коммунисты, принципиально

придерживаясь федералистских ориентаций (одной из апогейных вех тут стала инициатива в создании Военно-политического союза советских республик), стремились учить в своей политике национальный (украинский) интерес.

С другой стороны, все большую приверженность социальным аспектам общественной жизни проявляли левые течения УПСР и УСДРП. От них отпочковались достаточно многочисленные и весьма влиятельные в массах фракции «боротьбистов» (май 1918 г.) и «независимых» (январь 1919 г.), ставшие основой двух коммунистических партий Украинской коммунистической партии (боротьбистов (август 1919 г.) и Украинской коммунистической партии (январь 1920 г.).

Все три коммунистические организации в Украине преследовали одну (может быть, точнее — весьма близкую, схожую) цель — добиться органического единства социальных и национальных слагаемых освободительного движения, воплотив ее в некой идеальной государственной модели. Однако пути достижения этой цели виделись по-разному.

Большевики (Г. Пятаков, Н. Скрипник, В. Затонский, Г. Лапчинский, В. Шахрай и др.) непререкаемой, абсолютной ценностью всегда считали интернационализм, к укреплению, торжеству которого они стремились через подлинно демократическое отношение к национальным чаяниям и интересам. Свое родство с последними они ощущали острее, сущностнее, поскольку объективно оценивали ситуацию в национальных регионах. Поэтому модель Союза Советских Социалистических Республик, задекларированная на его Первом съезде в декабре 1922 г., представлялась практически оптимальной.

Для выходцев из национальных партий, при все большей ориентации на коммунистические (на социальном срезе) идеалы, как бы нерассеченной сохранялась пуповина с национальным фактором, остававшимся если не исходным, то самодостаточным.

Так У КП(б) теоретически выстраивали перспективу создания Всемирной Федерации Социалистических Республик, полноправным членом которой непременно должна была быть Украина. Заложить основы этой федерации предполагалось на просторах бывшей Российской империи. С победой коммунистической революции во всемирном масштабе границы Социалистической Федерации должны были постепенно расширяться за счет автоматического присоединения новых советских республик¹.

В этом плане и самостоятельность Украины должна была явиться лишь предпосылкой перехода к Федерации. Однако в состав последней Украина должна была войти как отдельный политико-административный организм — не через Россию, а вместе с ней². Это убеждение проистекало с представления, что Украина с 1918 г. являлась самостоятельным государством³.

Теоретически Всемирную Федерацию должны были составлять равноправные штаты с собственным политическим управлением во главе с верховным руководящим центром. Зародыш последнего усматривался в Коммунистическом Интернационале⁴. До победы коммунистической революции во всемирном

масштабе неизбежным было бы руководство национально-этнографическим принципом с постепенным приближением к принципу экономической однородности определенных территорий.

Идеалом «независимых» из УСДРП, затем укапистов оставалось независимое государство. Федерацию они отвергали в принципе, но допускали ситуативные союзы, в т. ч. с Россией, для достижения определенных целей — скажем, борьбы с империализмом, взаимопомощи в упрочении социалистических республик, налаживании экономических отношений⁵.

Таким образом, все три коммунистические партии в Украине или решительно выступали за федеративное объединение советских республик, или же держали курс на союзное государство, исходя из ситуативной целесообразности⁶.

И все три коммунистические организации полагали, что создаваемая федеративная конструкция будет не только эффективно способствовать социальному прогрессу составляющих ее субъектов, но и окажется настолько демократичной, что найдет оптимальный вариант для их масштабной национальной самореализации. Они считали это настолько естественным, что в их среде владел вектор развития не в сторону поисков путей углубления национальной специфики и обособленности, а в сторону интернационального единения. Потому они и приняли решения о самороспуске (УКП(б) в январе 1920 г., а УКП в декабре 1924), чтобы их члены могли влиться в ряды КП(б)У.

Особо следует упомянуть о затяжном визите в Советскую Россию и Советскую Украину в 1920 г. бывшего лидера УСДРП, перешедшего на коммунистическую платформу — В. Винниченко. В ходе серьезных переговоров в Москва и Харьков (тогдашняя столица УСДРП) были вовлечены в предметное обсуждение проблем, как оптимально сочетать коммунистические и национальные начала в осуществляемой политике в Украине⁷.

Именно в 1920 г. появилась известная статья Н. Скрыпника «Донбасс и Украина». Ее лейтмотив — пролетарий Украины (в большинстве своем русский, либо русифицированный) должен настойчиво овладевать украинской культурой, украинским языком, пойти навстречу традициям украинского села, но не с тем, чтобы сделать шаг назад, а чтобы сблизиться, слиться с крестьянством, которое составляли подавляющую массу украинской нации и, вооружая в привычных для него национальных формах передовой, коммунистической идеологией, повести за собой на строительство нового мира⁸.

Так, еще до принятия известного курса РКП(б) на коренизацию (XII съезд партии, апрель 1923 г.), в республике было многое предвосхищено (по крайней мере в моральном плане) для того, чтобы быть готовыми к осуществлению политики украинизации, а в более широком плане — коренизации. И могучий импульс достаточно масштабным, глубинным процессам тут дали два выдающихся политических, общественно-государственных деятеля — В. Винниченко и М. Скрыпник. Если первый шел от национальной идеологии УСДРП к марксистской платформе, то второй — от «чистого», интернационального коммунизма

к воплощению его в украинских формах. Это встречное движение было весьма символическим и многообещающим.

Надо сказать, что впоследствии КП(б)У с огромным эффектом использовала настроения, таланты, морально-психологическую и идейную готовность к целенаправленным действиям выходцев именно из среды украинских коммунистов — Г. Гринько, А. Шумского, Н. Скрыпника, А. Любченко, когда осуществлялась политика украинизации (1923–1933 гг.). Под их руководством были достигнуты поистине грандиозные, исторические результаты, а федеративное государство только укреплялось.

К сожалению, следует отметить и то, что в силу различных причин этот богатейший опыт, в общем-то и не имеющий аналога в истории, до сих пор должным образом не оценен. Из него не сделаны надлежащие выводы-уроки, имеющие не узконациональное, но, бесспорно, гораздо более широкое, интернациональное значение⁹.

Осуществление национально-коммунистической политики (точнее, наверное, политического курса с учетом национально-коммунистического компонента) было прервано в 30-е гг. физическими, силовыми мерами, а не через переубеждение, дискуссии или что-то в этом роде. Широкомасштабный и многообещающий эксперимент не был доведен до конца. Но он, безусловно, имел глубинные корни, объективную детерминацию в самой сущности общественного развития нации, ее стремлений к самореализации. Поэтому и на более поздних этапах, скажем, в годы хрущевской «оттепели», в годы горбачевской перестройки одним из первейших и острейших элементов неудовлетворенности, прорывавшейся в настроении и поведении отдельных индивидумов, их групп и даже организаций, оставалась национальная сфера, точнее те преграды (по большей части искусственные, перестраховочные, искажавшие подлинные принципы интернационализма), которые возникали в основном из-за недопонимания важности сочетания подлинного коммунизма и национальной (украинской) специфики.

Поскольку поучительные уроки из богатейшего, хотя и незавершенного опыта украинского коммунизма ни в свое время, ни позднее не были сделаны, в значительной степени затруднительным оказался (хотя, естественно, это не единственная причина) поиск и новой модели, точнее обновления Союза ССР, предпринятый во второй половине 80-х гг. прошлого века. Наверное, не в меньшей степени сказалось и нежелание принципиально оценить негативные аспекты национальной политики КПСС, и не в последнюю очередь, относительно национально-коммунистических идей и их носителей.

Представляется, что если не в непосредственной, то в несколько отдаленной перспективе, но с неизбежной закономерностью, обязательно возникнут обстоятельства, которые вызовут необходимость решения проблем, во многом сходных с вышеизложенными. Тогда внимание к подобного рода аспектам исторического опыта, его сущностной оценке несомненно возрастет, а уже проделанная работа может оказаться полезной, конструктивной.

¹ Боротьба (Київ). — 1919. — 12 червня.

² Боротьба (Чернігів). — 1919. — 27 квітня.

³ Боротьба (Київ). — 1919. — 29 травня.

⁴ Там же. — 30 березня.

⁵ Червоний прапор (Київ). — 1919. — 22 січня.

⁶ См.: Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — С. 68-72.

⁷ См.: Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. — К., 2005. — С. 126–202.

⁸ См.: Скрипник М. О. Вибрані твори. — К., 1991. — С. 157–165.

⁹ См.: Солдатенко В. Ф. Октябрьская революция и феномен украинского коммунизма // Октябрьская Революция и Восточный Социализм. Международный научный симпозиум. Нанкин, Китай. — 2007. — С. 142–152.

ПРО УКРАЇНУ, РЕВОЛЮЦІЮ, МАСОНСТВО ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ТА ІНШИХ

(міркування на полях нової книги
про С. Петлюру)*

Ім'я й справи Симона Петлюри дуже неоднозначно сприймалися сучасниками, навіть найближчим оточенням, по-різному, нерідко діаметрально протилежно, оцінювалися по його смерті, далекими від одностайності залишаються й у сьогоднішньому ставленні до непростого, суперечливого історичного феномена. Останнім, досить показовим підтвердженням тому є 125-річчя С.Петлюри, яке минуло у травні 2004 р.

На початках незалежної України, та й деякий час пізніше, багато хто прагнув подати постать одного з лідерів українського визвольного руху як найвищий символ непохитного прагнення України, її народу до свободи, власної державності, реалізації права самим обирати долю, порядкувати життям. Почали активно пропагувати спадщину С. Петлюри, вийшло кілька збірок його творів¹, навіть третій і четвертий томи його праць², що продовжили заокеанську серію³. У Полтаві, на батьківщині політичного діяча, щороку проводилися петлюрівські читання⁴, було зініційовано конкурси молодих дослідників⁵. Численні журнальні подачі вінчали перевидання монографічних праць діаспорних авторів⁶ і досить великі за обсягом книги вітчизняних істориків, публіцистів⁷. Сумарно найменовані «петлюріаною», усі ці публікації були спрямовані на спростування стереотипів радянської історіографії, що десятиліттями подавала С. Петлюру в украї непривабливому світлі, як антигероя-контрреволюціонера, злісного ворога народу, нації, будь-якого прогресу.

Здавалося б, достатньо виразні тенденції мали знайти логічне продовження і при відзначенні ювілейної дати. Очікувалися заходи, передусім на загальнодержавному рівні. Однак звичних у таких випадках документів не з'явилося, не було влаштовано й жодних урочистостей, а наукова громадськість відреагувала вкрай мляво. Не було проведено бодай традиційних наукових конференцій, засідань, «круглих столів», семінарів тощо, хоча б таких, які відбулися 5–10 років тому⁸. З'явилися, та й то навздогін, дещо трафаретні статті дослідників, які лише останнім часом займалися вивченням життєвого шляху С. Петлюри⁹.

* Полемічний матеріал вперше вміщено в журналі «Українознавство» (К., 2005. — № 2. — С. 56–62).

На цьому тлі дещо несподівано «виринула» книга В. Савченка «Симон Петлюра», випущена в Харкові видавництвом «Фоліо» в серії «Время и судьбы» російською мовою¹⁰. До цього автор там же опублікував збірку нарисів «Авантюристы гражданской войны»¹¹, в якій уже наблизився до постановки питань, які розв'язуються у щойно випущеному творі.

Гадається, нова книга В. Савченка прикметна не лише тим, що виявилася чи не єдиною масштабною реакцією на ювілей непересічної особистості. Вона віддзеркалила непрості процеси пошуку сучасного уявлення про місце й роль України в суспільному житті Росії перших десятиліть ХХ століття, про співвідношення російських і української революцій, про вплив на розвиток подій різних ідей та організацій, про внесок окремих особистостей у реалізацію планів поступу цілих націй, народів, держав.

Незважаючи на цілком очевидні досягнення останнього часу в дослідженні досвіду національного відродження України, проблем і здобутків Української революції, значна частина істориків і публіцистів усе ще дивиться на них крізь призму загальноросійських процесів, у яких Україні відводиться роль радше територіального чинника, аніж сутнісного, осібного, з іманентною власною логікою розвитку. Звичайно, і штучний відрив розгляду історії України перших десятиліть ХХ століття від загальноросійського контексту протиприродний, ненауковий, безперспективний. Та йдеться про дещо інший зріз.

Коли читаєш книгу В. Савченка, нерідко «спіткнешся» вже об терміни — «Велика Україна», «феномен України», «українська революція» (так-так — обов'язково в лапках), «незалежність», «самостійність» (знову в лапках, у російській транскрипції) та ін.¹² Виникає враження, що сама постановка питань про національне визволення, українську державність тощо для автора, як і для багатьох сучасних російських істориків, несе в собі щось протиприродне, у чомусь гідне подиву чи недовіри, відтак вимагає певного відмежування, дистанціювання з допомогою згаданих уже «лапок» — так, буцімто, говорили українці, їх можна цитувати (претензія на документальність), та не більше. В усякому разі солідаризуватися варто дуже обережно. Судячи з усього, надто важко подолати психологічно міцно засвоєне, що неросійська, а самостійна, незалежна Україна — то все ж вигадка (австрійська, німецька чи будь-чия інша).

Значною мірою штучним феноменом, в усякому разі не таким, на боці якого мають бути беззастережні симпатії, постає у творі В. Савченка й Українська революція (про Лютневу й говорити не варто — то взагалі «карнавал свободи»¹³). Ну, мовляв, були такі люди (серед них, звісно, С. Петлюра), які щиро вірили в її об'єктивну детермінованість, високе призначення. Однак далі сприйняття цієї рефлексії як історичної данності справа не йде. Ідеться, в основному, про громадянську війну, в якій незрозуміло чому всі проти когось воювали, убивали один одного й т. ін.¹⁴. Але без заглиблення в питання, пов'язані з природою революції, механізмами її дії, що, своєю чергою, зумовлювались українською ідеєю, стратегією національного визволення, прагненням до повноцінної національної

реалізації важко, якщо взагалі можливо, зрозуміти мотивацію поведінки, учинків таких особистостей, як С. Петлюра, збагнути повністю, або хоча б у найголовнішому, сенс їх життя й боротьби.

Здавалося б, що очевидні вади у висхідних, визначальних підходах В. Савченка до постаті С. Петлюри апріорно здатні визначити й однозначну загальну оцінку його публікації. Проте, мабуть, не варто поспішати цього робити. Рецензована праця по-своєму цікава, навіть приваблива, що зумовлює уважне до неї ставлення.

В. Савченко не бажає беззастережно приставати до будь-чийх з наявних в історіографії поглядів і понад усе прагне заново, начебто передусім для самого себе, зрозуміти С. Петлюру як людину, зіткану з різних, суперечливих — позитивних і негативних — начал. Він відмовляється штучно героїзувати, абсолютизувати непросту історичну постать і, так само, спеціально перебільшувати її очевидні вади, помилки. Взагалі створюється враження, що автор не стільки оцінює вчинки, дії політика, скільки скрупульозно констатує всі зібрані (частково відомі раніше, частково нововиявлені) факти. Прийом не новий, неодноразово доводив свою ефективність. Особливо придатним, навіть виграшним, він видається у випадку з відтворенням біографії С. Петлюри, надто заплутаної й суперечливої. На основі об'єктивно поданої інформації читач має здебільшого сам робити висновки та оцінювати політичного діяча і його дії. Звісно, обмежитись лише хронологічним нанизуванням фактів публіцист не може. Він застосовує й певний мінімум епітетів, удається до міркувань, які, вочевидь, видаються доречними, обґрунтованими, виваженими. І одержаний інтегральний результат, гадається, виявився цілком прийнятним.

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних — проблематично. Адже доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від «академічної стратегії». На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме «з цим я погоджуюся» або «це неможливо»¹⁵. Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний Отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Втім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера

й пізніше прагнув об'єктивності. Більше того. За В. Савченком виходить, що й під час прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новопечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім радянської Росії¹⁶ і тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й, очевидно, сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів¹⁷.

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними й військово-політичними, державними рішеннями, планами існує величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, усвідомлюючи високу відповідальність за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в книзі В. Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надособливих природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (а також тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою), і коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, «продовжував і надалі довіряти військовим і покладатись виключно на їхню думку»¹⁸.

Психологічне підґрунтя поведінки Головного Отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його зоряна година. Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, влада «людини з гвинтівкою». Ця влада стає верховною, непідконтрольною. «Петлюра, — констатує автор рецензованої праці, — будучи Головним Отаманом з функціями «генералісімуса», підім'яв «під себе» військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й усією адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював місцеву адміністрацію сіл і міст (яку випадку з Києвом у грудні 1918 — січні 1919-го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів»¹⁹.

Наведене спостереження дуже точне. Однак В. Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не розуміючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григоріїв, В. Чеховський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах

народоправства, сповідували «трудовий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленим, погодженим ліній й запроваджував режим отаманщини (отамани). Останній у найголовнішому означав формування такої державницької моделі, у якій військове начало є домінуючим над політичною, адміністративною, судовою владою, політичними й громадськими організаціями тощо. Саме це й стало одним із вирішальних чинників внутрішньої нестабільності УНР, усієї системи її влади — зверху донизу.

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В. Савченко бачить більше «верхівку айсберга» — суперечки й конфлікти в самій Директорії. «Узагалі, — вважає автор, — «внутрішню» історію Директорії можна розглядати як детектив — суцільних шерех змов, заколотів і їх придушень»²⁰. І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» — «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, — читаємо в книзі, — за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не «блискучим полководцем», не Олександром Македонським... До того у жертву ж успіхам політичним частенько приносились успіхи воєнні»²¹.

Важко збагнути, як сприймати написане — як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу, як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш-менш цілісного образу С. Петлюри — державного діяча, національного провідника з книги В. Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по суті, він виявився найбільш причетним до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 — на початку 1919 р. керована Головним Отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак усе це в основі ніколи або майже ніколи не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування військового мистецтва, науки. А тому втрати й переважали здобутки.

Книга В. Савченка підводить до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж

це настало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не військове керівництво, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, непередбачувані, незрозумілі, ба навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він урахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку військову науку, військове мистецтво взагалі за таких обставин може йтися?!

Без тіні співчуття, із ледь прихованим глумом передає В. Савченко зміст промови свого героя після непоправної «листопадової катастрофи». 26 листопада 1919 р. на екстреній нараді уряду й командування у Старокостянтинові С. Петлюра «сміявся над слабкими, говорячи, що просто сором — бігти від ворога, чисельність якого в 6–7 разів менша від чисельності петлюрівців. «Умовляння» Петлюри зводились до одного: треба тижнів два «потерпіти», а там нас визнає Антанта, поляки підпишуть союзний договір, Денікін буде розгромлений червоними. Він ще погрожував розстрілами за невиконання наказів і залишення позицій, однак уже ніхто не боявся його погроз»²².

Між рядками явно прочитується: хіба відповідальний політик міг таке говорити й обіцяти? Тож знову слід було покласти на диво. Однак дива у великій політиці чергуються із закономірностями, і тоді трагедії не уникнути.

А тут іще й невраїнований характер С. Петлюри, перепади у настроях. Варто було отаманові О. Волоху виступити з черговими нападками на Голову Директорії й Головного Отамана за нездатність управляти державними й військовими справами, як С. Петлюра миттєво знітився. «27 листопада всі присутні на новій нараді в Любарі побачили вже зовсім іншого Петлюру. Замість енергійного, бадьорого, повного надій і планів вождя вони побачили розбиту, пригнічену, байдужу людину. Надлам, величезна втома, внутрішня криза, нежить вибили Симона з колії. Він уже погано сприймав те, що відбувалося. Хотілося лише спати й ні про що не думати. Йому здавалося, що не лише політичний, а й життєвий шлях дійшли до невтішного фіналу. Та й не можна було розділити життя Симона й політику. Він відмовився від сім'ї, нормального життя, друзів, мінімальних зручностей заради ... України? Народу? Революції? Масонської ідеї? Слави? Амбіцій? Особистої влади?

Тепер Симон постійно задавав собі це питання: «Заради чого вся ця боротьба?»²³.

Довершують картину незграбні роз'яснення прийнятого С. Петлюрою рішення про від'їзд за кордон, розмови про можливі замаху та самогубство²⁴. Самособою напрошується думка: за такого керівництва Українська революція мала дуже примарні шанси на успіх, а державність просто була приречена на поразку. І загалом серйозно заперечити такій логіці не просто. За нею ж бо реальні факти! Та й багато в чому вона прямо кореспондується з оцінками тих, хто добре знав

С. Петлюру, боровся з ним пліч-о-пліч, а потім написав серйозні історичні праці — В. Винниченко, М. Шаповал, І. Мазепа, П. Христюк, М. Лозинський, К. Левицький.

Однак зовсім неправомірно ототожнювати Українську революцію з однією особистістю, з режимом, який в історіографії досить широко іменується петлюрівщиною. Проти останнього виступали й активно боролись інші члени Директорії, урядів УНР, партій українських есерів, соціал-демократів, федералістів.

Проте, коли В. Савченко порівнює головного героя своєї книги з іншими персонажами тогочасного історичного дійства, він в окремих випадках дещо «перегинає палицю». Найнаочніше це видно на прикладі В. Винниченка. Яких тільки характеристик не добирає автор, щоб довести: дещо заземлений політик-реаліст С. Петлюра все ж незрівнянно перевершував мало не «за всіма статтями» свого антипода — В. Винниченка. Ну що взяти з «позера», «письменника», «партійного аматора», «фантаста», легковажного драматурга й «вітії»?²⁵

Здається, досить порівняти інтелектуальний потенціал обох діячів, матеріалізований у їхній творчості, теоретичний рівень, утілений у підготовлених документах, публічних виступах, моральні риси, зрештою, щоб поставити під серйозний сумнів старанно нав'язуванні тези про те, що, поступаючись у конкурентному політичному житті С. Петлюрі, В. Винниченко заздрих останньому, злісно інтригував проти нього, а потім ще й у «Відродженні нації», «Заповіті борцям за визволення» та інших публіцистичних творах до непристойного спотворив образ Головного Отамана. І зовсім уже без оцінки залишаються факти (а їх обходити ні В. Савченкові, ані будь-кому іншому не можна), що обидва рази (навесні—влітку 1917 р. і восени 1918 р.) «втягнув» С. Петлюру у «велику політику» не хто інший, як той же таки В. Винниченко²⁶, однак двічі наражався на «невдячність» — ініціатором чвар, непорозумінь, суперечностей, був переважно С. Петлюра²⁷. Більше того, коли державна нарада в січні 1919 р. пропонувала В. Винниченкові диктаторські повноваження, він від них відмовлявся на користь С. Петлюри²⁸. Але останній, за наведеними В. Савченком фактами, та й за досить поширеними чутками (а диму без вогню, як відомо, не буває...), перманентно так чи інакше був у центрі змов проти В. Винниченка, підготовки закоротів, переворотів²⁹. Тож виходить, що С. Петлюра не мав іншої «зброї» в суперництві з В. Винниченком. Це, мабуть, добре відчуває автор аналізованого твору, і тому «перегинає палицю» вже в інший бік: без будь-яких серйозних доказів він, наприклад, стверджує, що в десятих числах листопада 1918 р., «в ці три-можні дні кризи влади, ім'я «в'язня № 1» Симона Петлюри набуло величезної популярності в Україні»³⁰. А далі — й поготів. Як відомо, коли на таємному засіданні 14 листопада 1918 р. обирали Директорію, було вирішено ввести до її складу лише тих, хто був присутній на зібранні особисто. Виняток зробили лише для С. Петлюри, який через загрозу нового арешту (він тільки-но вийшов на волю після 4-місячного ув'язнення) виїхав під захист січових стрільців Є. Ковновальця до Білої Церкви. І на поліг на цьому саме голова Українського національного союзу В. Винниченко, який в особистій розмові заручився згодою

С. Петлюри на входження до керівного органу підготовленого з його ініціативи та під його орудою повстання. Тож лише здивування можуть викликати наступні рядки публіциста: «Винниченко і Шаповал, «давні» недоброзичливці» Петлюри, тільки зраділи його відсутності — зайвий конкурент... Вони подумували взагалі не включати Петлюру «до влади», як те зробили з «президентом» Грушевським... Петлюра був небезпечним, сильним суперником, який заважав «соціалістичним експериментам» лідерів національного союзу ... і до того ж його особливо не любили можливі союзники в Радянській Росії. Присутність Петлюри на таємному зібранні могла змінити весь хід подій. Ані Винниченко, ані Шаповал, а саме він — Петлюра — восени 1918-го був найпопулярнішим діячем у колах «свідомих українців», прапором усіх незадоволених гетьманом і німцями. За ним була слава захисника Києва від червоних, противника закликання німців, військового міністра й земця, прихильника активної боротьби проти гетьмана, а головне — потерпілого від диктатури, «сидільця», який майже весь період гетьманщини просидів за ґратами «за правду». За жодним із учасників наради за останній рік не було подібних подвигів. Петлюра цілком міг претендувати на становище голови Директорії, і його кандидатура могла зібрати більшість голосів... Але Петлюра не з'явився на Бібіківському...»³¹.

Тут буквально після кожного словосполучення з епітетом можна ставити знак питання зі знаком оклику, можна спростувати, практично, кожне твердження-оцінку, висловити цілком слушні й обґрунтовані докори авторові за підтасовку фактів чи занадто довільне маніпулювання ними. Обмежимося одним — В. Савченко явно й істотно змістив у часі пік популярності С. Петлюри на момент, коли про нього як про діяча загальнонаціонального масштабу та ще й з претензією на першу роль взагалі мало хто міг подумати. Можливо, він дивиться на свого героя через його ж амбіції, для яких об'єктивних підстав загалом не було.

А відтак не дивно, що коли публіцист переходить до бодай лапідарної оцінки ролі Головного Отамана в подіях, він дійсно опинився в ключовій, провідній ролі в національно-визвольній боротьбі й державотворенні, В. Савченко, здається, зовсім втрачає почуття міри. С. Петлюра постає зі сторінок книги як одинокий рятівник української справи, справжній національний месія. Він, доводить автор, «практично не виходив зі свого розкішного штабного вагону»³², який раніше належав міністрові шляхів сполучення. У цьому вагоні, що став з лютого 1919-го для нього «рідним домом», він метався між фронтом і тилом, сподіваючись зупинити відступ військ.

У найважчі для республіки дні в геометричній прогресії зростали лави «незадоволених» Директорією, «незалежністю», політичним курсом. То тут, то там спалахували бунти солдат, городян, селян, зріли змови «правих» і «лівих». Знову здавалося, що все — «українська ідея не спрацювала», виявилася нікому не потрібною, республіка загинула, а тим, хто «завинив» перед більшовиками, залишилося лише рятувати свої шкури. Можливо, що якби Петлюра з його гучним ім'ям і харизмою не опинився на чолі держави й армії, республіка припинила би

своє існування ще в лютому 1919 р. й розпалася б на сотню анархійних отаманій, які ворогують зі всім світом і одна з одною. XX століття зберегло нам масу прикладів капітуляції влади при перших поразках у війні... Але Петлюра й петлюрівці в 1919 р. боролися до останнього: у повному оточенні, без тилу, набоїв, іноді зберігаючи за собою лише кілька десятків квадратних кілометрів. Такою стійкістю не можна не захоплюватись!»³³.

Звісно, кожен має право бачити й оцінювати події по-своєму, а дослідник, публіцист може пропонувати власні, індивідуальні тлумачення історичного досвіду, кваліфікувати внесок у нього тих чи інших дійових осіб. Однак особливій довірі навіть поданих з пафосом висновки В. Савченка не викликає, оскільки входить в істотну суперечність як із відомими фактами (сам С. Петлюра своїми анархічними діями — демонстративним ігноруванням голови Директорії, саботуванням урядових рішень і навіть ухвал Трудового конгресу, блокуванням переговорів з Москвою — місія С. Мазуренка, таємничими сепаратними зносинами з інтервентами Антанти тощо, можливо, якнайбільше й сприяв тому паралічу влади, кризи республіки, від яких він потім безуспішно їх «рятував»), так і тими прикладами, які у величезній кількості наводить автор книги на інших сторінках (про них ішлося вище), і які вимальовують, м'яко кажучи, дещо інше уявлення й висновки щодо діяльності Головного Отамана.

Отож, як видається, цілісного образу С. Петлюри, його справжнього місця в історичному процесі В. Савченку відтворити не вдалося. Не вдалося, переліс, через брак концептуального бачення сутності революційної епохи на українських теренах, тобто концепції Української революції, її реального змісту, здобутків і втрат.

Що викликає справжній інтерес і навіть певну довіру у творі В. Савченка, так це сюжети, пов'язані з масонськими сторінками долі українського політичного діяча, роллю масонів в українській політиці революційної доби взагалі. Це саме та родзинка, яка робить книгу В. Савченка дійсно цікавою, не дасть їй загубитися серед інших праць, однак — можна ризикнути передбачити — буде неоднозначно сприйнята широким загалом.

Те, що С. Петлюра в 1917–1919 рр. належав до масонських організацій і дотримувася відповідних зобов'язань і дисципліни, було відомо давно. Однак палкі адепти Головного Отамана воліють обходити, замовчувати цей факт як щось надто другорядне, малозначуще, таке, що може кинути тінь на його «світлий образ». Поза їх реакцією залишаються й спроби вивести з фактів належності С. Петлюри до масонського руху деякі його політичні кроки та вчинки, поведінку³⁴.

В. Савченко пішов далі.

По-перше, він висловив цілком імовірне припущення, що залучив С. Петлюру до масонського товариства, здійснював «братній» нагляд за його «масонським учнівством» професор Московського університету, відомий українофіл, філолог Ф. Корш³⁵. По-друге, дослідивши всі доступні джерела, публіцист достатньо логічно довів, що масоном С. Петлюра став задовго до революції (найбільш ранньою

датою могла бути друга половина 1906 р., коли він співпрацював у газеті «Рада» з Є. Чикаленком, М. Грушевським, С. Єфремовим, які на той час уже були «вільними каменярями»). Однак його масонська ініціація могла відбутися і дещо пізніше — у 1909-1910 рр. в Петербурзі. В усякому разі на 1910 р. він був приписаний до київської ложі Андрія Первозванного, а в 1911 р. в Москві він став «майстром» (третій градус масонства, на 1919 р. він досяг вісімнадцятого градуса)³⁶.

По-третє, В. Савченко зовсім небезпідставно вважає, що від самого початку масонська ідеологія «справила величезний вплив на формування світогляду Петлюри, змусивши його пом'якшити свої непримиренні революційні позиції»³⁷. Саме належністю до таємної організації автор схильний пояснювати позицію свого героя щодо імперіалістичної війни (підтримка Росії, Антанти взагалі), орієнтації «Украинской жизни», яку співредагував С. Петлюра³⁸.

По-четверте, В. Савченко на конкретних фактах доводить, що принаймні до половини 1919 р. керівники масонства «вели» С. Петлюру життєвими шляхами, брали активну участь у його кар'єрних переміщеннях, особливо в скрутних обставинах. Так, саме завдяки зусиллям «братів» у 1915 р. він обійняв поважну посаду помічника головного інтенданта фронтових поставок від «Земгора» на Західному фронті, яка добре оплачувалася³⁹. Значною мірою їхніми клопотаннями вдалося звільнити С. Петлюру з гетьманської в'язниці в листопаді 1918 р.⁴⁰. Вони ж лобіювали його кандидатуру на керівні ролі в українському військовому будівництві з початками українізації армії в 1917 р.⁴¹. Звісно, усе це робилося не так просто. «Своя людина» в Києві стане в пригоді й під час переговорів з військовим міністром Тимчасового уряду масоном О. Керенським, який був рішучим противником створення збройних сил за національною ознакою⁴², і для практичної співпраці з командуючим Київським військовим округом масоном К. Оберучевим⁴³, і вході контактів з представниками французьких військових місій, які поспішили в Україну восени 1917 р. і зовсім не випадково мали у своєму складі все тих же «вільних каменярів»⁴⁴, і тоді, коли на посаді генерального секретаря військових справ УНР С. Петлюра призначав на відповідальні армійські посади знову таки масонів⁴⁵. Масонські знайомства навіть полегшать спілкування між С. Петлюрою й П. Скоропадським⁴⁶.

Тими ж налагодженими каналами здійснюватиметься пошук порозуміння між інтервенційними військами Антанти й табором С. Петлюри на початку 1918 р. і в першій половині 1919 р.⁴⁷. Зокрема щодо останніх подій В. Савченко пише: «Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відчинити йому двері до всіх дипломатичних представництв держав Антанти й США та вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку»⁴⁸. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику й установить союзницькі відносини з Польщею — і це буде фундаментом стабільності в Східній Європі⁴⁹.

Автор книги про Головного Отамана взагалі надає великої уваги масонським впливам на лідерів українського національно-визвольного руху. Він, зокрема, не

раз повертається до масонства М. Грушевського, С. Єфремова, Є. Чикаленка, Ф. Штейнгеля, О. Шульгіна, М. Шумицького, І. Мазепи, А. Вязлова, Д. Дорошенка, М. Василенка, В. Чехівського, А. Ніковського, В. Прокоповича, А. Лівіцького. З інтересом сприймаються сторінки про заплутану, суперечливу (за браком достовірної інформації) «генеалогію» лож «великих каменярів» в Україні, Росії, їх взаємозв'язки, стосунки з англо-французьким масонським рухом⁵⁰. Тут особливо детально описується діяльність С. Моркотуна, з яким у С. Петлюри початкові дружні стосунки згодом змінилися конкуренцією, а потім і ворогуванням.

Чи не найсенсаційнішим у праці, що розглядається, є підхід до тлумачення ролі П. Скоропадського в міжнародних стосунках України, поданий знову ж таки під кутом зору належності гетьмана до масонського руху. Причому, як і в багатьох інших випадках, цей мотив постає як визначальний, домінуючий. Скоропадський аж ніяк не був «німецькою маріонеткою на українському троні», як про це ось уже 83 роки пишуть публіцисти, політики, історики. Навпаки, — наполягає автор книги, — Скоропадський був таємним, неймовірно засекреченим агентом Антанти⁵¹. Нагадуючи про більш-менш регулярні контакти генерала з французьким генералом, емісаром Ж. Табуї, неможливість в умовах окупації України відверто виступати проти німців, В. Савченко зауважує: «А ось таємно шкодити німцям та інформувати про їх становище Францію він (П. Скоропадський. — В. С.) міг з великим успіхом».

Доводячи висловлене припущення, автор переконує читача: «Перший аргумент на користь такої версії — масонство Скоропадського, і, вочевидь, він перебував не в останніх масонських ступенях. Ложі, до яких він належав, завжди орієнтувались на Францію, Англію й не були пов'язані з німецькими масонами. С. Моркотун (особистий секретар гетьмана. — В. С.) як головний провідник французького впливу, невідступно перебував при гетьмані, повідомляючи у Францію про всі зміни німецької політики в Україні»⁵².

Подальші міркування вже не такі переконливі: відтягування з Західного фронту німецьких дивізій у критичний момент оборони Парижа; можливе сприяння зволіканням поставок продовольства в Німеччину; ймовірне «інсценування» «якимись невідомими для нас шляхами» повстань «проти свого режиму, відволікаючи австро-німецькі гарнізони в Україні»; кадрова політика — гетьман оточив себе міністрами-масонами (Д. Дорошенко, А. Вязлов, М. Василенко, направив до Берліна послом Ф. Штейнгеля); напрочуд швидка переорієнтація гетьмана на Антанту після листопадової революції в Німеччині й подальші дипломатичні інтриги; проголошення в листопаді 1918 р. вигідної для Франції федерації України з Росією⁵³.

Буквально щодо кожної з перелічених тез можна висловити істотні зауваження, значною мірою спростувати написане. Однак до загальної логіки, гадається, прислухатися все ж варто. Вона в чомусь, іноді дуже важливому, принциповому узгоджується з положеннями публікацій найбільшого знавця творчої спадщини гетьмана — Я. Пеленського. Останній безспідставно твердить, що генерал

П. Скоропадський — людина честі, залишався вірним присязі й союзницьким зобов'язанням у війні, а відтак його «германофільство» 1918 р. мало тактичне забарвлення, було розраховане на порятунок України в щонайскрутніших обставинах⁵⁴. Ось тут міркування В. Савченка й можуть мати додаткове досить, вагоме значення. Цілком можна погодитися з думкою публіциста, що «аналіз» «таємної політики гетьмана — тема для копіткого архівного дослідження, можливо дисертації»⁵⁵. Справді, після дослідження О. Крижановської, що хронологічно доводиться до 1917 р.⁵⁶ українські історики не виявляють інтересу до непростой, однак безумовно перспективної наукової проблеми.

На сьогодні без спеціальних досліджень не просто цілком визначено зреагувати на запропонований В. Савченком нарис розвалу масонства в Україні, в центрі якого опинився С. Петлюра. Останній, буцімто, зрозумів, що після оголошення гетьманською грамотою федерації з нерадянською Росією масонський контроль над Україною у попередньому вигляді неможливий і невідворотне повстання, яке може призвести до перемоги більшовиків. Тому С. Петлюра самостійно вирішив стати «прапором» повстання, «відтерти» від його керівництва всіх лівих. За твердженнями публіциста, «Петлюра щиро вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно й навіть подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 р. став С. Петлюра⁵⁷. Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів — тих, хто групувався навколо С. Моркотуна.

Якщо це насправді так, а відтворена картина, слід визнати, досить правдоподібна, історична наука одержує хай не абсолютні, але хоч якісь пояснення в питанні, яке порушує чимало дослідників і на яке вони не знаходять відповідей: чому в найвирішальніший момент — 1919 р. — країни Антанти відмовилися підтримати українську державність (природно — у петлюрівському варіанті). В усякому разі — це міркування доповнює тезу про те, що Антанта робила ставку на сили, які боролись за відновлення єдиної й неподільної Росії.

Згадане міркування досі не бралось в розрахунок тими, хто вивчав питання про причини поразки Української революції, хоча тепер, здається, воно може органічно вписатися в комплексне пояснення результатів боротьби за відродження нації у 1917–1920 рр.

Порівняно з іншими, не справляють особливого враження глави книги (19–21), в яких ідеться про Варшавський договір і польсько-радянську війну 1920 р., про роки еміграції й загибель С. Петлюри. Матеріал тут схематичний, фрагментарний, загалом відомий.

Не відзначається оригінальністю й заключна глава. Дещо примітивно виглядає спроба автора виправдати свого героя тим, що в період громадянської війни хтось когось все одно мусив убивати й усі були, так би мовити, «грішні» — то чим же С. Петлюра, мовляв, гірший від інших? Утім, основне завдання, яке виконує цей структурний підрозділ — довести, що С. Петлюра не був ані антисемітом, ані

погромником, намагався, правда, безуспішно, боротися з антиєврейськими ексцесами, які анархічно вибухали на підконтрольних Директорії територіях. Однак В. Савченко нічого нового тут не наводить, принаймні порівняно з працями Т. Гунчака й В. Сергійчука⁵⁸. І вже вкотре доводиться говорити про те, що С. Петлюру в даному разі не варто міряти «загальним аршином», як пересічного політика. Адже він був офіційним главою держави й до кого ж, як не до нього, висувати претензії за все, що діялося на території, підвладній урядові УНР, у тому числі й за єврейські погроми. І як не прикро, однак саме на теренах Української Народної Республіки їх сталося більше, ніж у регіонах України, де панувала інша влада. Це красномовно підтверджують наведені в книзі дані⁵⁹. Однак автор прагне й тут вивести свого героя з-під критичних стріл тезою про те, що погроми здійснювали свавільні отамани. Тоді постає питання, а хто ж якнайбільше творив і плекав режим отаманщини, випустив «джина з пляшки», як не Головний Отаман? Так що всіляка еквілібристика тут просто несерйозна, фальшива.

Аналізуючи книгу В. Савченка, можна висловити ще низку закидів-міркувань і, зокрема, щодо відтворення в ній масштабних, складних, неоднозначних аспектів, таких, як стосунки Української Народної Республіки з радянською Росією. У багатьох моментах автор, на жаль, довірився кон'юнктурним публікаціям, в яких у жертву принесено об'єктивність, науковість.

Можна звернути увагу й на деякі нюанси, які видаються небездоганими. Ідеться про недостатню вмотивованість запропонованої періодизації, точніше — визначення деяких періодів, у рамках яких «викладаються» ті чи інші сюжети життєвого шляху героя. Це й похибки в датуванні деяких подій⁶⁰, а часом і невинуваті порушення хронології викладу. Автор припускається неточності, коли говорить то про півтора мільйони австро-німецького війська, яке окупувало 1918 р. Україну⁶¹, то про 150–200 тис.⁶², хоча найближчою до істини є цифра півмільйона. Георгій (Юрій) Пятаков чомусь іменується Григорієм⁶³, хоча автор знає правильне ім'я⁶⁴. Однак, на цьому не варто акцентувати, таке є і в інших працях, і не це визначає загальний рівень і вагу книги В. Савченка.

Хоч загалом нову книгу про С. Петлюру не можна оцінити однозначно, вона, разом із тим, не є рядовим історіографічним явищем. Віддзеркаливши та всотавши очевидні вади в дослідженні важливих сторінок української історії, праця В. Савченка об'єктивно привернула увагу до низки дуже цікавих, важливих питань, що торкаються не лише особистості одного з непересічних, провідних політиків часів Української революції, а й переламної доби вітчизняної історії взагалі, пропонує оригінальні варіанти розв'язання складних, суперечливих проблем. Отже, вона викличе зрозумілий читацький резонанс і, швидше за все, різнобій в оцінках.

¹ *Петлюра Симон*. Народе український: вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992. — 149 с; його ж. Статті. — К., 1993. — 341 с; його ж. Вибрані твори та документи. — К., 1994, — 271 с; Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи

і матеріали. — К., 1996. — 319 с; Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. — К., 2001. — 92 с.

² *Петлюра Симон*. Статті. Листи. Документи. — Т. III. — К., 1999. — 616 с.; Т. IV. — К., 2006. — 704 с.

³ *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. — Т. 1 — Нью-Йорк, 1956. — 480 с; Т. 2. — Нью-Йорк, 1979. — 627 с.

⁴ Полтавська Петлюріана: Матеріали других петлюрівських читань у Полтаві 15 серпня 1993 року. — Полтава, 1993. — 91 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали третіх петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. — Полтава, 1996. — 208 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали четвертих петлюрівських читань. — Полтава, 1999. — 160 с.

⁵ Він — з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. — К., 1994. — 151 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995. — 368 с.

⁶ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. — Філадельфія—Київ—Вашингтон, 1993. — 494 с.; *Іванис В.* Симон Петлюра — президент України, 1879–1926. — Дрогобич, 1991. — 265 с.; 1993. — 272 с.; *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. — К., 1995. — 206 с.

⁷ *Литвин С. Х.* Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія і джерела. — К., 2000. — 464 с.; його ж. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — 640 с.

⁸ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — К., 1992. — 260 с.; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. — Фастів, 1999. — 280 с.

⁹ *Литвин С.* Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // Історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 55–63; *Верстюк В.* Національний герой чи опудало. Цього року відзначалось 125-річчя Симона Петлюри // Політика. Україна плюс. — 2004. — № 2(3). — С. 16–17; його ж. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 55–63; 16–17.

¹⁰ *Савченко В. А.* Симон Петлюра. — Харьков, 2004. — 415 с.

¹¹ *Савченко В. А.* Авантюристы гражданской войны. Историческое исследование. — Харьков, 2000. — 368 с.

¹² Там само. — С. 246, 252, 293, 314, 413.

¹³ Там само. — С. 52.

¹⁴ Там само. — С. 405.

¹⁵ Там само. — С. 295.

¹⁶ Там само. — С. 217–218.

¹⁷ Там само. — С. 219–220.

¹⁸ Там само. — С. 295.

¹⁹ Там само. — С. 217.

²⁰ Там само. — С. 275.

²¹ Там само. — С. 253.

²² Там само. — С. 335.

²³ Там само. — С. 336.

²⁴ Там само. — С. 336–337.

²⁵ Там само. — С. 76, 216, 256 та ін.

²⁶ Там само. — С. 69–70.

²⁷ Там само. — С. 76, 77, 116, 117, 124, 210, 225, 226, 235, 240 та ін.

²⁸ Там само. — С. 229.

²⁹ Там само. — С. 210, 212–214, 226, 235 та ін.

- ³⁰ Там само. — С. 196.
- ³¹ Там само. — С. 200–201.
- ³² Там само. — С. 55.
- ³³ Там само. — С. 253.
- ³⁴ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 559–624; *Солдатенко В., Веденєєв Д.* Українські масони в добу революції // *Історія України.* — 2001. — № 15; те ж саме // *Діалог. Історія, політика, економіка.* — 2002. — № 2. — С. 98–102.
- ³⁵ Там само. — С. 49.
- ³⁶ Там само. — С. 60–61.
- ³⁷ Там само. — С. 61.
- ³⁸ Там само. — С. 48–49, 64.
- ³⁹ Там само. — С. 51.
- ⁴⁰ Там само. — С. 196, 250.
- ⁴¹ Там само. — С. 52–53.
- ⁴² Там само. — С. 67, 72, 78, 79.
- ⁴³ Там само. — С. 72.
- ⁴⁴ Там само. — С. 108, 249.
- ⁴⁵ Там само. — С. 98.
- ⁴⁶ Там само. — С. 187, 251.
- ⁴⁷ Там само. — С. 238, 240, 248, 249 та ін.
- ⁴⁸ Там само. — С. 244.
- ⁴⁹ Там само. — С. 251.
- ⁵⁰ Там само. — С. 244–251.
- ⁵¹ Там само. — С. 246.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. — С. 246–248.
- ⁵⁴ *Пеленський Я.* Передмова: Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // *Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918.* — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 24–27.
- ⁵⁵ Там само. — С. 247.
- ⁵⁶ *Крижановська О. О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.): Навч. посібник. — К., 1958. — 134 с.
- ⁵⁷ Там само. — С. 248.
- ⁵⁸ *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. — К., 1993. — 48 с.; *Сергійчук В.* Погроми в Україні, 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998. — 543 с.; його ж. Симон Петлюра і єврейство // *Дніпро.* — 1999. — № 5–6. — С. 105–140.
- ⁵⁹ Там само. — С. 407.
- ⁶⁰ Там само. — С. 220.
- ⁶¹ Там само. — С. 246.
- ⁶² Там само. — С. 247.
- ⁶³ Там само. — С. 93, 221.
- ⁶⁴ Там само. — С. 402.

ІДЕЙНИЙ ОПОНЕНТ М.ГРУШЕВСЬКОГО

(Полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка
«Микола Міхновський: життя і слово»)*

Місце і роль М. Грушевського в історії українського визвольного руху, національно-демократичної революції 1917–1920 рр., відродження української державності широко і предметно досліджені в історіографії. Деяко менше поталанило його ідейно-політичним опонентам і, почасти, суперникам, які пропонували і виборювали альтернативні шляхи розв'язання українського питання. Чи не найцікавіший і найпритягальніший у цьому сенсі М. Міхновський.

Загалом ім'я Миколи Івановича Міхновського міцно вкарбоване в українську історію. Однак в узагальнюючих працях воно згадується, а життєві діяння й спадок оцінюються по-різному, іноді діаметрально-протилежно. Та й у спеціальних дослідженнях сюжети, пов'язані із внеском одного з яскравих уособлень національно-визвольного руху, нерівні, спорадичні, здебільшого обмежуються моментами розробки програми Революційної Української партії (1900 р.), створенням (1902 р.) і дуже скупими даними про діяльність Української народної партії, протистояння прибічників самостійницького й автономістсько-федералістського курсів Української революції, зокрема підходів до українізації російської армії 1917 р., розв'язання проблеми національних збройних сил. У мемуарній (здебільшого йдеться про закордонні, частково — вітчизняні видання Д. Антоновича, К. Антонович, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Кедровського, С. Єфремова, Ю. Колларда, О. Лотоцького, Л. Старицької-Черняхівської, П. Скоропадського, Є. Чикаленка, С. Шемета) та діаспорній літературі (П. Мірчук, Р. Млиновецький, В. Верига) нагромадилося чимало тенденційних, суб'єктивних, дуже суперечливих тверджень і оцінок. Тобто більш-менш цілісної, виваженої уяви про діяльність одного з неординарних борців за українську ідею з наявної історіографії зробити було неможливо.

Предметніші дослідження досвіду українського визвольного руху, генеалогії національної суспільно-політичної думки, історії Української революції, що буквально вибухоподібно розпочалися з початку 90-х рр. ХХ ст., привели до накопичення чималого числа фактів, у яких так чи інакше фігурувало прізвище М. Міхновського, однак не змогли подолати істотного різнобою в їх тлумаченні, оцінках. Не вдалося того зробити й авторам спеціальних документальних публікацій і розвідок про окремі віхи біографії й аспекти творчості політичного

* Статтю вміщено в «Українському історичному журналі» (2006. — № 5. — С. 98–110).

діяча¹. Тому вихід у світ першої солідної монографічної біографії про М. Міхновського² привертає природний підвищений інтерес, сприймається як давно очікувана історіографічна подія.

Слід відразу відзначити: сподівання на істотний крок уперед в осягненні смислу життя, діянь і творчості одного із безстрашних борців за торжество української ідеї виправдались.

Книга Ф. Турченка (посилання на її сторінки дано в тексті) приваблює не лише надзвичайно цікавим об'єктом вивчення, а й рівнем виконання непростого задуму. Із великого числа видань історичної персоналістики, що з'явилися останніми роками, її вирізняє справді глибока дослідницька сутність, високий професіоналізм. З одного боку, здається, тільки так і мало бути — щоб вийти на узагальнюючу, підсумкову працю, слід було предметно розібратися у безлічі версій, масі вигадок і фантазій, які нашарувалися в історіографії щодо оцінок непересічної особистості, запропонувати читачам якщо не абсолютне знання, то хоча б максимально ймовірне, наближене до істини. І Ф. Турченко провів таку величезну роботу, здається, не залишивши поза прискіпливою увагою, логічною апробацією жодного із наявних поглядів.

З іншого боку, досвідчений історик демонструє не один блискучий зразок пошукової діяльності. Він «пройшов» за своїм героєм усіма його життєвими дорогами (аж до найвужчих стежок) і, починаючи від архівних, рукописних документів, уривчастих свідчень про народження, хрещення, навчання до блоків джерел, включаючи періодику, мемуари, рідкісні публікації про різноманітну фахову й громадсько-революційну діяльність, заново оцінив усі значимі віхи суперечливої, часом важкозбагненної долі. Звісно, на це довелося витратити не один рік. Однак і результати повною мірою виправдовують всі зусилля: вітчизняна історіографія збагатилася книгою, яких вийшло небагато останнім часом. Слід абсолютно погодитися із високим пафосом передмови до видання професора О. Удода, прикметно й напрочуд точно названої «Читайте цю книгу: вона навчить розуміти українську історію». Хіба що можна додати: водночас це й достатньо наочний взірць пошуково-дослідницької роботи, на якому можна вчитись тому, як відповідально, вимогливо слід ставитися до історичних реконструкцій.

Автор книги зумів віднайти потрібні документальні свідчення для уточнення родоводу й, навіть, дати народження М. Міхновського. Без сумніву, тепер це 19 (31 за н. ст.) березня 1873 р. Подібним чином обґрунтовано час навчання в гімназії й університеті, прискіпливо перевірено хроніку переміщень (переїздів) героя книги, конкретизовано обставини появи багатьох праць, створення і функціонування різних організацій, до яких був причетним М. Міхновський, рівною мірою — постановки періодичних видань тощо.

З особливим інтересом читаються сторінки, на яких розповідається про оточення М. Міхновського, його стосунки (часом дуже непрості, суперечливі) із І. Франком, Лесею Українкою, М. Грушевським, С. Єфремовим, Є. Чикаленком, Б. Грінченком, Д. Антоновичем, В. Винниченком, братами Шеметами та багатьма

іншими діячами українського відродження, кращими представниками національної еліти. У результаті відтворюється справді панорамна картина українського сегменту суспільного життя, передається атмосфера інтелектуальних шуток і прагнень, а в біографії однієї людини акумулюються проблеми цілої історичної епохи.

Праця Ф. Турченка «підкупає», зокрема, тим, що автор прагне зрозуміти хід думок, логіку міркувань, зумовленість вчинків М. Міхновського. Для цього він глибоко аналізує головні суспільні тенденції наприкінці ХІХ — у перші десятиліття ХХ ст., політичні детермінанти, конкретну розстановку сил в українському визвольному русі, змагання, зіткнення ідеологічних концепцій, доктрин і на такому доволі широкому історичному тлі намагається проникнути в морально-психологічні, освітньо-фахові чинники теоретичних пошуків і умовиводів одного із найпослідовніших і найяскравіших уособлень самостійництва. А відтак запропоновані оцінки, висновки, узагальнення видаються цікавими, значимими, вартими уваги.

Зі сторінок книги М. Міхновський постає як надзвичайно щира, цілісна, принципова, безмежно віддана справі звільнення рідної нації натура (слова «найдужче любити український народ» по суті були його несхибним життєвим імперативом), мислитель, який, випереджаючи час, пропонував єдино можливий, зрештою, єдино виправданий і результативний шлях національного прогресу — завоювання самостійності України. Досягнення мети передбачалося найрадикальнішими засобами — повстання, революції, силові акції, одним словом — «війна» (С. 110–111). Образ, безумовно, світлий, яскравий, надихаючий. Не дивно, що Ф. Турченко по-справжньому закоханий у нього (і нічого поганого в тому немає — тільки так і можна щонайглибше розуміти та емоційно-ефективно відстоювати правоту і правду свого героя, зрештою — свою правоту й правду), вивіщуючи його серед інших діячів українства, шукаючи (і знаходячи) переваги пропонованих ним політичних платформ і гасел.

Однак є моменти (при тому достатньо важливі й принципові), які не дозволяють беззастережно, беззаперечно прийняти запропонований Ф. Турченком погляд на широкі й надзвичайно сутнісні проблеми історичного поступу України, виразно віддзеркалені в долі М. Міхновського.

Глибоку, історичну правоту, обґрунтованість концепції радикального самостійництва автор аргументує по суті двома логічними «фундаментальними» тезами (чи ж то разом антитезою):

1) несприйняття переважною більшістю керівників національно-визвольного руху, Української революції 1917–1920 рр. самостійницьких програм М. Міхновського привело до краху національних сподівань, на десятиліття закрило можливість українцям зажити справжнім, повнокровним національним життям, повноцінно самореалізуватись;

2) розвал Союзу РСР, здобуття Україною державної незалежності 1991 р. означало підтвердження суспільно-політичного прогнозу М. Міхновського і його

однодумців, стало торжеством теоретичних уяв про чинники справжнього національного розвою і прогресу.

На перший погляд, сенс у такій позиції є. Однак не варто поспішати погоджуватися з нею цілком і безумовно, а спробувати не лише критично поставитися до аргументів прихильників соціалістичних і федералістських орієнтацій, як це достатньо розлого, предметно зроблено в книзі, а й спробувати неупереджено перейнятися мотивацією їх позиції, поширити конкретно-історичний підхід у всій його повноті на ідейно-політичних опонентів М. Міхновського і, головне, об'єктивно оцінити потенції національно-визвольного руху. Тоді з'ясується, що справа із перспективою радикального розв'язання українського питання в перші десятиліття XX ст., та й пізніше виглядала не лише непросто, а й достатньо проблематично.

Ніхто із патріотів-українців — сучасників М. Міхновського — не взявся б доводити, що самостійність України — то річ небажана, недоречна, а відповідне гасло — позбавлене сенсу чи, навіть, шкідливе. Однак дати ствердну відповідь на питання, чи це досяжно було 1900, 1902 та й, навіть, 1917 р. (принаймні, навесні-влітку) навряд чи хто із політиків-реалістів узявся б. Не маючи можливості навести всю суму аргументів, доводиться обмежитися лише найочевиднішим.

Ф. Турченко, вочевидь, видає бажане за дійсне, коли стверджує, що «з іменем М. Міхновського та його соратників пов'язаний цілий суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні початку XX ст. — самостійницький рух» (С. 12). Адже він, мабуть, не випадково не наводить чисельності найпрезентабельнішої самостійницької сили — Української народної партії. Вона об'єднувала фанатично відданих українській ідеї борців. Але ж їх були лічені одиниці.

Ф. Турченко, слідом за Р. Млиновецьким, вкотре доводить факт існування 1917 р. «Братства самостійників» (чомусь глибоко законспірованого, таємного, тоді як в умовах демократичних свобод усі політичні сили із весни 1917 р. діяли в Росії легально), пише про істотний вплив його членів на масові настрої, перебіг подій, однак перелік прізвищ знову настільки скупий, що його годі співвідносити з кількістю пальців однієї руки (С. 238).

Якщо ж у середовищі національної еліти не існувало міцного ядра прихильників самостійництва, то в народних масах — і поготів.

То ж погляди лідерів українського національно-визвольного руху виправдано зверталися у бік реальніших перспектив — гуртування сил, здатних повалити самодержавство, як оплот соціального й національного гноблення усіх народів, у тому числі й українського, а потім досягнення народоправства, республіканського ладу як передумови ліквідації експлуататорів, переважна більшість яких в Україні була інонаціональної належності. То ж платформа широкої національно-територіальної автономії постає як науково-політично обґрунтована і не авантюрна, прогностично досяжна. І якщо М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, інші прибічники «націонал-федералістичної легенди», як їх називає Ф. Турченко

(С.12), справді вдавались до критики (і достатньо рішучої) М. Міхновського, його прибічників, так їх також варто спробувати зрозуміти. Вони піклувались про створення широкого національного (й водночас — у всеросійському масштабі — демократичного) фронту як підстави для реалізації планів розв'язання українського питання. А певною завадою (хоча, можливо, і не дуже впливовою, могутньою чи «страшною») були плани, а головне — по суті сектантські, радикальніцькі дії самостійників.

А відтак вважати представників автономістсько-федералістського курсу до певного часу — до пізньої осені 1917 р. (це абсолютно переважаюча частина провідників і найширших кіл рядових учасників руху) бездарними особистостями, поганими аналітиками, недалекоглядними, неадекватними політиками, які тільки те й робили, що зривали зусилля самостійників, як мінімум, невинувато. Тим більше — висувати до них дуже відповідальні звинувачення. Якщо унаочненою аналогією тут може бути, зокрема, наступне. Леонардо да Вінчі, як відомо, геніально прозирив апарати для космічних польотів ще в кінці XV — на початку XVI ст. Та хто наважиться висувати претензії до братів Райт чи О. Можайського із приводу того, що вони аж на 400 з лишком років пізніше займалися винаходами літака, придатного лише для сполучення в земній атмосфері? Як мовиться, усьому свій час.

У суспільному розвитку також існує своя логіка, і нехтування нею межує із волюнтаризмом, авантюризмом, а то й призводить до них, провокує не просто безрезультатні дії, а й нерідко обертається на свою протилежність.

Дуже важливий елемент, який фактично обходить Ф. Турченко, це тісна, органічна взаємозалежність соціальних і національних аспектів суспільного поступу як неодмінної, достатньо непростой детермінанти початку XX ст. Точніше, він правильно констатує, що найпершою і, безумовно, найвищою, без перебільшення — абсолютною метою проєктів М. Міхновського було створення самостійної, незалежної української держави, консервуючи у пропонованих моделях по суті тогочасний стан суспільних відносин. Однак не лише теоретично, а й на практиці було доведено, що без кардинальних зрушень у соціальній сфері (політичних революцій) надії на прогрес у розв'язанні українського питання були більш, ніж примарними.

Без Лютневої революції, яка знищила царизм, неможливою була Українська революція; без Жовтневої революції, що усунула з політичної арени Тимчасовий уряд, навряд чи можна було розраховувати на проголошення Української Народної Республіки; без листопадової революції (1918 р.) у Німеччині не було реальної перспективи звільнення від австро-німецької окупації; без революційного зриву в Галичині як складової процесу розпаду Австро-Угорщини, мабуть, марно було сподіватись на створення державності на західно-українських землях, на спробу досягнення соборності українських земель 1919 р.

Однак не можна не помітити, що соціальні завоювання трудящих та й сутнісні демократичні зрушення не просто виявились чужими палкому проповіднику

національного самостійництва, ірраціоналізм світогляду якого не міг не відзначити й автор книги (С. 138–139). Вони дедалі штовхали його вправо. За визнанням Ф. Турченка, у той час, коли більшість проводу українського національно-визвольного руху, «опинившись у тенетах марксистських теоретичних конструкцій», виявила для себе, що «незалежність України «була за межами можливого» (С. 138–139), М. Міхновський пережив ідейну еволюцію від тимчасового захоплення соціалізмом (під час революції 1905–1907 рр.) до лібералізму й, навіть, консерватизму» (С. 170).

Не пройшли непоміченими для авторитетних діячів українського руху, та, мабуть, і не лише для них, «роялістичні заходи» (Є. Чикаленко), «лояльні ухили» (В. Винниченко) М. Міхновського під час імперіалістичної війни (С. 202), «реакційно-аристократичний дух, котрий вияв із агітації М. Міхновського» (М. Грушевський) 1917 р. (С. 237). А Д. Антонович і взагалі відніс недавнього співника і друга до «крайне правих українських громадян» (С. 218). Не дивно, що австро-німецькі окупаційні власті розглядали у квітні 1918 р. його кандидатуру на ймовірного диктатора (гетьмана), а після того, як їх остаточний вибір на цю роль упав на П. Скоропадського, М. Міхновський рекламувався на керівника уряду авторитарно-монархічної державності (С. 255–259).

Призначення не відбулося не стільки через принципово негативне ставлення М. Міхновського до П. Скоропадського та запроваджуваної державницької моделі, скільки через позицію гетьмана. Останній вів «свою гру» і по суті ввів у оману керівництво українських хліборобів-демократів, домагаючись їх прихильності у момент перевороту, і досить швидко «забув» про обіцянки (зокрема, й щодо М. Міхновського), прийшовши до влади (мабуть, свою роль тут зіграли й дуже негативні характеристики, які давали особистості останнього в оточенні П. Скоропадського³). А зустрічі, які мав із гетьманом М. Міхновський (хворий, він негайно після перевороту приїхав із рідної Турівки на Полтавщині до Києва, однак був розчарований пропозицією зайняти другорядну посаду і став у легальну опозицію до режиму), навряд чи характеризують його із найкращого боку. Для прикладу — В. Винниченко з огидою, обуренням відкинув пропозицію П. Скоропадського очолити Раду Народних Міністрів. Відмовою на прохання співпрацювати з антидемократичним, репресивним, значною мірою антиукраїнським, режимом відповідали й інші провідні діячі тогочасних українських партій, не бажаючи зрадити себе, свої переконання. У цьому, як і у практично повному несприйнятті гетьманату масами, полягали головні причини падіння режиму, який деякий час тримався лише на силі австро-німецьких багнетів.

До речі, саме в цій площині (майже повної відсутності підтримки поглядів і М. Міхновського українськими політичними силами), гадається, можна знайти найзрозуміліші, найпереконливіші пояснення причин падіння суспільної активності, глибокої апатії, фактичної зневіри у необхідність продовження боротьби, які задомінували у настроях ще донедавна однієї із найрадикальніше налаштованих особистостей українського руху.

Мабуть, не можна пройти і повз такий чинник, як стійкий імідж скандального шовініста, що закріпився за М. Міхновським із молодих років (інші не зовсім привабливі риси характеру холеричного темпераменту, які не оминає в мемуарах практично жоден із сучасників, кому довелося спілкуватися із неординарним політиком, свідомо полишимо «за дужками»). Ф. Турченко, безперечно, правий, що то був націоналізм особливого роду — «переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денаціоналізацію українців» (С. 135). Для М. Міхновського такий націоналізм був своєрідним ідеологічним важелем мобілізації на національне визволення. Однак форма (гасла), в яку втілювалися загалом виправдані настрої і прагнення, викликала питання, настороження, а то й відразу. Інтелігентних людей (та й не лише їх) буквально шокували своєю прямолінійною безпардонністю, відвертим цинізмом окремі із «Десяти заповідей українця» («Катехізису українця»): «...Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри, жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. ...Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів. ...Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами»... (С. 131, 132) тощо.

Всупереч елементарним науковим, моральним уявам і принципам, священну ненависть до гнобителів М. Міхновський переносив на цілий народ, намагався культивувати ворожість до цілої нації. Справедливості ради, слід сказати, що український патріот демонстрував і гнучкіше ставлення до інших націй у дещо складніших ситуаціях, таких, як оцінка єврейських погромів — як адвокат він водночас захищав і селян, що брали участь в акціях — вочевидь, розумів соціальну природу і мотиви їх участі в насильстві — і ставав на бік постраждалих, скривджених євреїв — (С. 173–179). Що ж до росіян, тут такої діалектичності бракувало. У брошурі «Спадщина тиранів» 1917 р. М. Міхновський беззастережно доводив: «Усі росіяни хочуть — унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися із того панування... Московський народ — не та чи інша партія, але весь народ, — хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами»... (С. 222).

Цілком у дусі такого світогляду — ініціатива підризу пам'ятника О. Пушкіну в Харкові, чи відмова подати руку В. Короленку як «зраднику» свого народу (С. 178). То чого ж тоді дивуватись, що від М. Міхновського воліли дистанціюватися діячі, які сповідували демократичні принципи, і він, зрештою, опинився майже в повній ізоляції?

До речі, український рух, національне державотворення з кінця 1917 р. — початку 1918 р. розвивалися під безроздільним гаслом самостійності (що стало результатом дії переважно об'єктивних чинників), а стосунки проводу Української революції із М. Міхновським від того не стали теплішими (останній, до того ж, як не дивно, саме у сприятливий переламний суспільний момент навесні

1917 р. — обрав протилежний вектор — несподівано хитнувся від, здавалося, своєї непорушної позиції — до автономістсько-федералістського курсу — С. 218). Справа у тому, що на новому щаблі розвитку йшлося вже про якісно інший рівень самостійництва, органічно пов'язаний із цілим комплексом компонентів суспільного, національного прогресу. І напевно чи М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, С. Єфремов, П. Андрієвський, Б. Мартос, Д. Дорошенко погодилися б із тезою, що вони «механічно» запозичили (перейняли) ідею самостійності України у М. Міхновського. Швидше вони готові були доводити, що їх об'єктивно, логічно «підвела» до неї суспільна практика, революційний досвід і назрілі обставини (завойовані позиції) для можливої реалізації стратегії, сутність якої була близькою їх прагненням ніскільки не менше, ніж М. Міхновському.

Тож виникає питання про наукову коректність, можливо, категоричність висновків Ф. Турченка, згідно з якими самостійники на чолі із М. Міхновським політичних подій 1917 р. мали точніший розрахунок, ніж їх ідейні суперники з українського табору, «вели значно реалістичнішу, ніж автономісти, політику» (С. 245), і що саме рух, започаткований М. Міхновським, «у кінцевому рахунку (хоча й у цілком інших умовах)... утілюється в незалежній Українській державі, проголошеній 1991 р.» (С. 12).

Зі значно більшими підставами, гадається, можна вести мову про те, що нинішня незалежна Україна є логічним результатом боротьби багатьох поколінь патріотів, вірних синів нації (а вони дійсно часто дуже відмінно бачили шлях реалізації національної ідеї), хоча внесок у спільну справу був природно різним. І намагатися виміряти його персоніфіковано лише критерієм — хто несхибніше, наполегливіше повторював радикальні гасла, незважаючи на те, наскільки вони були реалістичними (адже політика — це таки мистецтво можливого, а не змагання в категоричній, красивій риториці) напевно чи виправдано, а можливо, і більше того — беззмисовно. А відтак і ускладнені (від того зовсім не переконливіші) міркування-висновки і вступу, і післямови книги про те, що М. Міхновський був водночас людиною і свого часу і майбутнього (тому й не міг бути зрозумілим, справедливо оціненим сучасниками, а надто чомусь — непересічними особистостями) значною мірою відпали б самі собою. І провину за особисту трагедію життя М. Міхновського не варто було б перекладати на політичних опонентів (передусім М. Грушевського — С. 10), а нездатність сучасної суспільної свідомості піднятися до рівня адекватного реагування (бодай ретроспективного) на ідеї справді багато де в чому відважного і беззавітно відданого справі національного визволення борця пояснювати загальною зачарованістю писаннями якого б то не було авторитета (С. 10, 178–179 та ін.), чи ж то недостатньою поінформованістю, або політичною заангажованістю науковців (С. 221), які мають свій, відмінний, однак часто достатньо аргументований погляд.

Складні питання, які, як видається, неспроможні «закрити» запропоновані у книзі відповіді, постають не лише щодо моментів, так би мовити, макрорівня, а й значно конкретніших, проте достатньо істотних.

Кожен, хто вивчав історію такої поліцейської країни, як Росія, знає, що активні революціонери, особистості, що вдавалися до антидержавних дій (навіть лише в ідеологічній сфері), зазнавали неминучих репресій, найпоширенішими серед яких був арешт. Згідно з відомою статистикою, час перебування «революційних злочинців» на волі обчислювався кількома місяцями («найневловимішим» із великими труднощами щастило дотягти щонайбільше до двох років). Як вдалося М. Міхновському, що майже постійно перебував під наглядом поліції, був добре відомий як натхненник і керівник підпільних організацій (С.180–181 та ін.), і час від часу епатував суспільну свідомість неординарними, резонансними вчинками, залишатися поза межами досяжності всесильної репресивної машини — загадка. Статус успішного адвоката (який, між іншим, безкоштовно, українською мовою (тобто, на порушення царського законодавства) брався захищати бунтарів, соціалістів, не міг бути істотною перешкодою для охоронних служб імперії.

Не може не звернути на себе уваги й те, що автора «крамольних», антиурядових, підбурювальних матеріалів не чіпали (хоча знову-таки його ім'я було добре відоме), а тих, хто нелегально переправляв подібні матеріали із Галичини в Наддніпрянську Україну, як, скажімо, В. Винниченко, кидали за ґрати. Популярний, престижний адвокат відкрито стає на захист підсудних, яких звинувачують у зберіганні нелегальної літератури, до видання якої сам має пряму причетність (С. 172–173). Його близьких друзів заарештовують навіть за сфабрикованими звинуваченнями, а М. Міхновський дивно залишається невразливим (С. 173). Чому, наприклад, за публікацію в «Снопі» «Української платформи», яка, за оцінкою поліції, «викликала вороже ставлення до уряду», згідно з розпорядженням генерал-губернатора, редактора часопису М. Біленького було заарештовано на 90 діб і оштрафовано на 500 рублів, а до видавця друкованого органу й редактора М. Міхновського жодних претензій не було висунуто (С. 187–192).

Добре відомо, що М. Грушевського, якого початок Першої світової війни застав на власній дачі в Галичині, після повернення до Києва було відправлено у заслання до Сибіру «як австрійського шпигуна». Водночас М. Міхновський на момент вибуху військових дій перебував у Німеччині та з поверненням до Харкова жодних незручностей не мав, а в грудні 1914 р. був мобілізований до російської армії (С. 201).

Не все ясно і в стосунках М. Міхновського з органами радянської влади, зокрема, із ЧК, співробітники якої поблажливо враховували прохання місцевої інтелігенції, більшовиків-українців, що ненавмисно зважали на виступи адвоката на користь селян під час дореволюційних судових процесів (С. 268). Певні сумніви залишаються і після ознайомлення із викладеними обставинами смерті героя книги (С. 279–281).

Даючи собі звіт у дискусійності багатьох вищепоручених моментів, знаючи, що ближчим часом позитивних відповідей на низку з поставлених питань навряд чи можна буде дати (а на деякі з них це, мабуть, зробити взагалі буде

неможливо), слід звернути увагу на певні недосконалості книги, неточності, при недопущенні яких видання виглядало б вишуканіше, солідніше.

Упадає у вічі своєрідна асиметрія історіографічних сюжетів-«вкраплень» (а їх у тексті багато — і це, безперечно, загалом додає цінності монографії). У багатьох випадках Ф. Турченко у суперечках із іншими фахівцями наводить неспростовні аргументи на основі достовірних фактів, доказових документальних свідчень (здебільшого йдеться про 1895–1907 рр.). Однак у другій частині книги (особливо щодо подій 1917–1919 рр.) автор допускає висновки, в основі яких лежить низка припущень (частина із них явно сумнівні).

Так, продовжуючи полеміку, яка ведеться в українській історіографії достатньо тривалий час, Ф. Турченко вкотре солідаризується із Р. Млиновецьким. Останній без будь-яких документальних підтверджень пише про заснування «першої», «самостійницької» Центральної Ради «Братством самостійників». На резонні сумніви істориків щодо того, що взагалі існувала така організація (про її причетність до оформлення Центральної Ради ніхто з тих, хто справді був учасником процесу, не згадує — однак про це вже не раз ішлося⁴), Ф. Турченко відповідає знайденим у фонді Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації за 1916 р. документом-копією «Програми і тактики Українського Самостійницького Братства». Із деякою видозміною назви документ виявлено також у Державному архіві Київської області і відомо, що дуже подібний варіант захоплено поліцією 1916 р. у Катеринославській губернії (С. 208–209). Однак наявність згаданих документів зовсім ще не дає підстав про незаперечне свідчення існування відповідної організації. Це цілком міг бути підготовчий документ, ніколи і ніким не прийнятий. Ф. Турченко сам вказує, що «його (тобто документа. — В. С.) авторство поліція приписувала (виділення моє — В. С.) організації, що діяла в краї та (у перекладі російською) називалася «Инициативным комитетом (знову виділення моє. — В. С.) Украинского независимого союза (там само). Наявності цих документів для Ф. Турченка достатньо, щоб зробити висновок, «що організація чи окремі ізольовані групи з чіткою самостійницькою орієнтацією в роки світової війни в Україні справді існували» (С. 209). У даному разі автор назви організації не вживає, хоча сторінкою вище ті ж документи беззастережно вважає dokonаним фактом існування «Братства самостійників», а в наступному, слідом за Р. Млиновецьким, описує певні його кроки як безсумнівної політичної реальності (жодних документальних свідчень, природно, не наводиться). Із недоведеного існування «Братства самостійників» виникає версія про його ймовірну причетність до створення «самостійницької Центральної Ради (С. 216) — паралельного зі сформованим із ініціативи Товариства українських поступовців центром — Українською Центральною Радою. При цьому версія про існування на початку березня 1917 р. *двох* (тут і далі виділено автором) національно-політичних центрів... має не менше підстав для існування, ніж версія про існування одного — створеного ТУП. При нинішній джерельній базі проблеми *обидві ці версії* мають право на існування як *гіпотези*, над якими слід працювати, розширюючи коло документів» (С. 216).

Із подібним підходом, із пропонованою логікою погодитись ніяк не можна. Тут згадана асиметричність виявляє себе особливо наочно. Документально не переконавши читачів у реальному існуванні «Братства самостійників», досягнувши по суті рівня ймовірності, Ф. Турченко вважає цього цілком достатнім, щоб вийти на наступний, новий рівень передбачення — про можливу участь «Братства» в організації «самостійницької Центральної Ради» і вважає свій висновок (мабуть, його можна іменувати недосконалою конструкцією) версією, рівноцінною іншій, оголошує обидві версії гіпотезами.

Як не дивно, за версією, гіпотезу видається реальне, неспростовне знання, що має під собою досить широку документальну основу і майже ніким (за винятком Ф. Турченка, Р. Млиновецького та, можливо, ще 3–4 авторів) не спростовується. Звичайно, у науці траплялося й так, що правота виявлялася на боці й одного дослідника. Однак і шлях до подібного результату повинен бути, вочевидь, іншим, ніж реалізований у рецензованій книзі. Адже Ф. Турченко ставить під сумнів факт створення Центральної Ради, започаткований Товариством українських поступовців на підставі лише двох моментів — відмінностей у датуванні події в різних мемуарних джерелах (що для даного виду джерела явище взагалі досить поширене та й зрозуміле, якщо зважати, що кожне організаційне рішення — це процес, який мав певну тяглість, в якому різні особистості суб'єктивно наголошують на віхах, які їм бачилися значимішими) та певних редакційних недосконалостях інформаційно-репортерських матеріалів (що також трапляються в журналістській практиці нерідко — С. 210–213).

Отже, автор намагається урівноважити версію, яка зовсім не має документальної основи, із версією, побудованою на документах, лише деякі елементи яких справді можна сьогодні витлумачити й неоднозначно. І якщо навіть допустити, що Ф. Турченко до певної міри має рацію, коли вважає, що в тогочасний момент самостійницька течія і настрої мали вплив на суспільні процеси, є досить цікавий документ, який прямо свідчить проти думки про створення двох центрів українського визвольного руху в перші дні березня 1917 р. (до речі, пообіцявши прокоментувати всі (виділено мною. — В. С.) джерела, тому що «їх мало» (С. 212), автор чомусь випускає із поля зору достатньо важливу, й загалом відому публікацію). Ідеться про спогади Є. Чикаленка — однієї із ключових постатей тогочасного національного життя та найдіяльніших керівників ТУП. Знову-таки, як мемуарне джерело, воно викликає певні критичні зауваження (і хронологічні «зміщення» у співвіднесенні деяких подій, і те, що під час переписування записок батька син Петро вніс до них деякі (?) зміни тощо), однак, при всьому тому, гадається, досить точно відбиває процес створення Центральної Ради, оскільки чітко кореспондується зі значною масою інших свідчень і, неначебто, акумулює їх (можливо, достатньо інтегрально «віддзеркалює»).

Є. Чикаленко згадує, передусім, що Товариством українських поступовців керувала Рада, обрана задовго до 1917 р.⁵

У тривожні лютневі дні Рада ТУП, яка до того засідала раз на тиждень, вирішила збиратися щовечора в клубі при «Просвіті», уважно слідкувати за подіями і оперативно приймати відповідні рішення. На той час до Ради, крім Є. Чикаленка, входили А. Вязлов, А. Віленський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Прокопович, А. Ніковський, Л. Черняхівський, О. Андрієвська. Постійно запрошували й Марію Грушевську, яка тримала чоловіка, — Михайла Грушевського, який перебував у Москві, в курсі справ. Уже тоді було намічено секретарів у різних галузях діяльності і вирішено скликати з'їзд ТУП, а потім Всеукраїнський конгрес⁶.

Якби намічене реалізувалося, то Товариство українських поступовців, очевидно, висунулося б на роль керівника всього українського руху. Однак життя внесло свої корективи. Є. Чикаленко описує події так: «На друге ж чи на третє засідання в Клубі прийшли: І. Стешенко, Д. Антонович та О. Степаненко (ці ж прізвища називає й Б. Мартос⁷) як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перелічити тих організацій, бо, очевидно, тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було.

Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб у Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської Ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУПівська Рада є тільки Виконавчий Орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони є делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимось прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогічного Музею. Щоб не розбивати сил і не витворювати двох центрів, ми вирішили з'єднатися із тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повстала Центральна Рада»⁸.

Отже, щоб не розбивати сили, не допустити створення двох центрів руху, тупівці, як єдина організація, що мала свій керівний, дієздатний орган (Раду) пішли у перші ж дні березня 1917 р. на створення однієї та єдиної Центральної Ради. До речі, у відтвореному сюжеті йдеться про активність соціалістів, а не самостійників. Що ж до О. Степаненка, як і інших самостійників, які за Ф. Турченком, шукали контакти із тими представниками соціалістичних партій, які схилились до самостійницької позиції (С. 211–213), то й тут у споминах Є. Чикаленка є своє (звісно суб'єктивне, однак прикметне) зауваження: «...Співділення з такими безпринципними демагогами, як О. Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на засідання Центральної Ради»⁹. Крім іншого, із даної констатації виходить, що поодинокі самостійники витворювали не окрему (першинську) Центральну Раду, а брали участь у створенні, а потім діяльності єдиного органу.

Ні про які перевороты в Центральній Раді з приїздом М. Грушевського Є. Чикаленко також не згадує. «Саме тоді приїхав з Москви М. Грушевський, і коли я побачився із ним, — пише відомий український діяч, — він уже був усвідомлений

про заснування Центральної Ради і, видимо, був дуже задоволений, що його позаочно вибрали головою»¹⁰.

Є в мемуарах Є. Чикаленка і цікаві рядки, що стосуються безпосередньо М. Міхновського: «Перед засіданням Т-ва «Підпомоги української літератури, науки і штуки» зайшов до мене харківський адвокат М. Міхновський, що тоді служив у Києві Товаришом Військового Прокурора, і почувши, що я не маю грошей на видання газети (йдеться про створення «Нової Ради», перший номер якої вийшов 25 березня 1917 р. — В. С.), запропонував організувати видання на паях (уділах) рублів по сімнадцять тисяч пай, тоді він зі своїми однодумцями візьмуть п'ять паїв. «Але ж ви, — кажу, — самостійник, а на нашу думку ще не на часі (виділено мною. — В. С.) підіймати це питання в газеті, бо це переполюшить московське й наше зросійщене громадянство і може нас роздушити, бо з ними боротьба тяжча, як із царським урядом».

На це він відповів, що сам добре розуміє, що ще не пора говорити про самостійність Української Держави (виділено мною — В. С.), бо маси народні ще не свідомі, але треба їх освідомлювати, а тому йому й ходиться про газету, без якої тепер обійтися не можна»¹¹.

Описаний епізод свідчить не лише про те, що в момент утворення Центральної Ради М. Міхновський тимчасово відійшов від самостійницької позиції (це підтверджується й іншими свідченнями, зокрема Д. Антоновича¹²), а й про те, що не було ідеологічних підстав і сенсу для організаційного оформлення двох центрів українського руху. Тут можна згадати й більше — відновлена наприкінці березня 1917 р. Українська народна партія висунула не самостійницькі, а федеративні й автономістські гасла¹³ (те ж змушений визнати на основі аналізу документів і Ф. Турченко — С. 217).

Тож виникає чимало питань, серед яких хоча б такі: А хто ж тоді входив до «Братства самостійників»? Якщо це не міфічна організація, то хто з її членів входив до «самостійницької Центральної Ради»? Яким був реальний вплив на політичне життя самостійників, якщо самостійницькі гасла ними самими були зняті?

Можна висловити припущення, що дати позитивні відповіді на ці питання Ф. Турченко (та й, мабуть, будь-хто інший) не може. І тоді з'являється штучна схема про дві Центральні Ради, про «Братство самостійників», про популярність самостійницьких гасел і вплив на суспільство їх носіїв. А найбільший аргумент для легітимізації такої схеми — заклик до розширення кола документів для підтвердження обох вищезгаданих версій (С. 216).

Знову доводиться говорити про диспропорцію в документальному забезпеченні версій. Точніше — жодних документів про створення паралельною зі всім відомою Центральною Радою не виявлено, а матеріалів, аналогічних, близьких за змістом до споминів Є. Чикаленка, можна навести ще чимало. До такого висновку прийшли й вельми кваліфіковані фахівці, які нещодавно здійснили по суті фронтальний перегляд документальної бази українського визвольного руху і, власне, випереджаючи Ф. Турченка, ставили перед собою те ж спеціальне

завдання — виявити якомога більше автентичних самостійницьких документів і не змогли досягти тут помітних успіхів¹⁴. Імовіріше за все, розраховувати на прогрес на цьому напрямку взагалі безперспективно, оскільки відповідних матеріалів в природі не існує, бо й, мабуть, не існувало ніколи.

Залишаючись вірним своїй методі, автор рецензованої книги з відмінними мірками підходить і до питання про можливу причетність М. Міхновського до виступу полуботківців 3–5 липня 1917 р. Ігноруючи твердження учасників тогочасних подій, документальні реконструкції в сучасних публікаціях¹⁵, Ф. Турченко готовий абсолютизувати одне–два не зовсім однозначних висловлювання, якщо вони «спрацюють» на «потрібну» схему. Так, використовуючи слова із листа В. Винниченка до Є. Чикаленка про те, що виступ полуботківців був виступом «Міхновського і К, нашої чорної сотні, «міхновищини», а також фразу з листа Є. Чикаленка до А. Ніковського, де згадані вище слова потрактовуються так, що «Полуботківщину зв'язують з Міхновщиною» (С. 243), автор монографії робить висновок про пряму участь М. Міхновського в організації та здійсненні солдатського заворушення. Однак і В. Винниченко, і Є. Чикаленко, і М. Падалка, і Б. Мартос, праці яких також залучено до аналізу, однозначно свідчать лише про ідейний вплив на солдат-бранців Військового клубу ім. П. Полуботка, керівником якого справді був М. Міхновський. Проте, найімовірніше на початку липня 1917 р. його в Києві вже не було, оскільки в жодному з документів (а їх чимало і всі активні функціонери так чи інакше в них фігурують) не відбилася участь М. Міхновського в подіях. Та Ф. Турченко на те не зважає, навпаки, твердить, що «участь в організації виступу полуботківців була найзначнішою акцією М. Міхновського в 1917 р.» (С. 244). У даному випадку, як і в ситуації з «бунтом саперів» у червні 1907 р., автор книги видає версії за доведені факти (С. 167–170), що, всупереч неприхованому бажанню додати до справжніх заслуг М. Міхновського й не безсумнівні, викликає лише додаткові питання і не стільки впевнює в його дійсній значимості, реальній політичній силі, скільки породжує недовіру й до об'єктивності, істинності відтворення інших складних, суперечливих сюжетів.

Прикрість викликають і інші недоречності, які трапилися в книзі. Так, праця Ю. Бачинського «Україна irredenta» в українському перекладі подається як «Україна уярмлена» (С. 56). Насправді ж, найближчий відповідник — «Україна вільна». Створення («оформлення») Партії соціалістів-революціонерів сталося не 1897 чи 1898 р. (С. 62), коли було здійснено лише невдалі спроби об'єднання розрізнених організацій, а на Установчому з'їзді наприкінці 1905 р. — на початку 1906 р.¹⁶ У січні 1905 р. С. Вітте був головою комітету міністрів, а не міністром внутрішніх справ Росії (С. 155).

Без будь-якого роз'яснення залишилось рішення М. Міхновського, харківських самостійників разом з Українською радикально-демократичною партією підтримати на виборах до другої Думи кадетів, які начебто «обіцяли врахувати культурні запити українців, а деякі — навіть їхні прагнення до національно-територіальної

автономії» (С. 165). Насправді програма партії кадетів не включала жодних положень із національного питання, і невідомо, хто давав подібні обіцянки, наскільки вони були правдивими й реалістичними.

Судячи з усього, Ф. Турченко не зовсім критично поставився до споминів В. Євтимовича, який приписав більшовикам гасло негайного сепаратного миру з Німеччиною щодо кінця березня 1917 р. (С. 226), тоді як насправді РСДРП(б) в той час виступала за завершення імперіалістичної війни загальним демократичним миром, а до тактики сепаратного миру схилилась лише після відмови воюючих країн позитивно відреагувати на пропозиції «Декрету про мир» II Всеросійського з'їзду Рад від 26 жовтня 1917 р. Говорити про це доводиться тому, що з явно хибного посилення виводиться задум М. Міхновського про укладення миру з Німеччиною та її союзниками для того, щоб вибити у більшовиків «страшну зброю, яка може дати їм перемогу» (там само). Передбачити щось подібне у березні 1917 р. навряд чи було по силах будь-кому.

Щось схоже можна висловити і щодо твердження про посилення М. Міхновського «на пункти Вільсона про самовизначення націй» у промові на I Всеукраїнському військовому з'їзді 6 травня 1917 р. (С. 232–233), а «14 пунктів» В. Вільсона, як відомо, були оприлюднені в січні 1918 р. На які «пункти Вільсона» посилався М. Міхновський, залишається невідомим.

Невірно говорити про розпад Українського національно-державного союзу в 1918 р. й утворення «на його місці» Українського національного союзу (С. 260–261). Насправді відбулася трансформація організації, з якої було «витіснено» (в результаті перевиборів) прибічників гетьманської державності, а провід перейшов до рук противників режиму. Відповідно і з назви було вилучено слово «державний».

Отже, однозначно позитивно оцінюючи появу книги Ф. Турченка як плідну спробу з'ясування багатьох аспектів життя, творчості, діяльності неординарної, талановитої особистості, яких справді було небагато на українських історичних обширах, доводиться констатувати, що чимало істотних проблем залишаються дискусійними, а чимало лише чекають на додаткові зусилля дослідників. Це природно, оскільки монографія Ф. Турченка тільки кладе початок серйозному, глибокому предметному освоєнню біографії, спадку одного зі світочів українського державництва.

¹ Див., напр.: *Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С.* Міхновський: постать на тлі епохи // *Укр. іст. журн.* — 1992. — № 9. — С. 76–91; № 10–11. — С. 63–79; Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття, підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта) // *Українські проблеми.* — 1994. — № 2. — С. 91–104; *Ткаченко Ю.* Батько українських націоналістів (Микола Міхновський) // *Віче.* — 1995. — № 11. — С. 127–138; *Ліпецький С. М.* Міхновський: міфи історії та правда історії // *Молода нація.* — 1996. — Вип. 1. — С. 214–222; Перший український державник // *Горелов М.* Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. — К., 1996. — С. 14–58; *Кармазіна М.* Світ ідей Миколи

Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6. — С. 39–44; Білецький Б. Ф., Карпо В. Л. Микола Іванович Міхновський (До 75-річчя від дня загибелі) // Питання історії України. Збірник наукових статей. — Т. 3 — Чернівці, 1999. — С. 96–107; Овсієнко О. Ф., Сарнацький О. П. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського // Архіви України. — 2003. — № 1–3. — С. 258; Їх же. Микола Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності у роки століпінської реакції // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. VI. — К., 2003. — С. 376–381; Горєлов М. Будівничий українського війська (М. Міхновський) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ — Вип. 28. — К., 2005. — С. 61–74.

² Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і слово. — К.; 2006. — 320 с.

³ Див.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995. — С. 127.

⁴ Див., напр.: Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. — К., 2004. — С. 247; Його ж. Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Філософія, історія, політологія. Науковий вісник. — Миколаїв, 2005. — № 1. — С. 104–105 та ін.

⁵ Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917-й рік // Науковий збірник Української вільної академії наук у США (1945–1950–1995). — IV. — Нью-Йорк, 1999. — С. 251.

⁶ Там само. — С. 254.

⁷ Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Визвольний здвиг України. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. — С. 35.

⁸ Чикаленко Є. Назв. праця. — С. 254–255.

⁹ Там само. — С. 255.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — С. 256–257.

¹² Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. — 1957. — № 11. — С. 8.

¹³ Див.: Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. — К., 1997. — С. 119.

¹⁴ Див.: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 11.

¹⁵ Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р.: (Спроба хронікально-документальної реконструкції події) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 17–29; № 9. — С. 28–39; № 10. — С. 3–20.

¹⁶ Аноприєва Г., Ерофеев Н. Партия социалистов-революционеров // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — Москва, 1996. — С. 433–452.

ПРО «КРИЗУ ЖАНРУ» Й ПОШУК ІСТИНИ*

Беручи до уваги, що рецензія Юрія Шаповала «Винниченко без броду», яка опублікована в «Критиці» (2006, ч. 7–8), а перед тим уже двічі була надрукована під іншими назвами¹ і навіть викликала публічні заперечення², спрямована своїм вістрям, як зізнався сам автор³, проти моєї книжки «Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка», вважаю за можливе висловити деякі міркування.

Безперечно, критикові можуть не подобатись ім'я та справи героя, якому присвячено твір, він може не сприймати підходів і висновків автора книжки, може пропонувати й відстоювати власний погляд на порушені проблеми, характер їх висвітлення. Однак за будь-яких обставин пошук істини також має бути істинним, не фальшивим. Принаймні цього слід свідомо прагнути. Скидається на те, що Юрій Шаповал обрав інший шлях. У цьому передусім переконують прийоми, до яких він вдається.

Ось приклад. «Валерій Солдатенко в монографії констатує, що нешироким залишається коло тих, хто вважає Винниченка одним із найвизначніших громадсько-політичних діячів усього ХХ століття», — абсолютно точно передає думку Шаповал і додає вже від себе: «І на те є підстави. На них у Солдатенковій книжці докладно та переконливо вказано» (всі цитати зі статті Юрія Шаповала подаю за публікацією у «Критиці»).

Насправді у Солдатенковій книжці відповідні рядки мають такий вигляд: «Нешироким залишається коло тих, хто вважає В. Винниченка одним із найвизначніших громадсько-політичних діячів усього ХХ століття, історичною особистістю, якій нинішнє покоління має незмінно складати високу шану за неоціненний персональний внесок у істотне наближення до реалізації української ідеї, у національний і соціальний прогрес Вітчизни»⁴.

Юрій Шаповал же, замінивши більшу частину речення двома власними фразами, без тіні сумніву провадить далі: «Мало не в усіх суспільно-значущих починаннях Винниченко зазнав невдач, не зміг довести до завершення жодного масштабного задуму. Не досягнувши програмної мети, зійшла з політичної арени Українська соціал-демократична робітничка партія, біля джерел якої він стояв, а потім довгий час був лідером. Не змогла завоювати авторитету, відійшла в небуття і Закордонна організація Української Комуністичної партії, яку він створив. *Театральним, у найгіршому значенні слова, але трагічним за*

* Допис-репліку вміщено в журналі «Критика» (К., 2007. — № 3. — С. 30–32) і використано в монографії «Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби» (К., 2007. — С. 29–40).

суттю виявився фінал *Української* Центральної Ради, одним із керівників якої впродовж більшої частини терміну існування був Винниченко. У критичний для Української революції та УНР момент — у січні 1918 р. — він залишив головування в Генеральному Секретаріаті — першому національному уряді ХХ століття.

Малорезультативними, а то й значною мірою невдалими виявилися переговори з Тимчасовим урядом, коли делегації до Петрограда очолював Винниченко. Поразкою завершився конфлікт із *ленінським* Раднаркомом, однією з ключових дійових осіб якого був також він. Довелося відмовитися від автономістсько-федералістського курсу, одним із ідеологів і найпослідовніших провідників якого був Винниченко.

Йому не довелося довго очолювати Директорію УНР, а в Україні, замість планів створення Української Республіки Трудового Народу на основі трудових рад, запанував *відразливий* режим отаманщини, що дестабілізував державність ізсередини й не зміг протистояти *більшовицькій* навалі. Не збулися плани союзу УНР із *совєтською* Росією проти *інших держав і блоків*, не вдалося домогтися про умови співпраці з керівництвом УСРР у 1920 році».

Майже все з рецензованої книжки переказано адекватно, хоча є й різночитання (тут їх виділено курсивом) — невеличкі, але прикметні. Фраза про «театральний» і «трагічний» фінал Центральної Ради в книжці виглядає не так «барвисто»: «Гірким виявився фінал Центральної Ради». Слова «конфлікт з РНК РСФСР» рецензент замінив на «конфлікт із *ленінським* РНК», а до слів «режим отаманщини» додав ще й характеристику «*відразливий*»; фразу «натиску радянської влади» змінено на «*більшовицької* навали»; замість «*радянською* Росією» вжито словосполучення «*совєтською* Росією», а «проти імперіялістичного світу» трансформувалося в термін «проти інших держав і блоків».

Однак зовсім не до таких «доповнень» і «уточнень» хочеться привернути увагу, наводячи цей некороткий витяг, а до того, що не все написане в цих трьох абзацах варто сприймати в тій модальності, в якій їх подає Юрій Шаповал. Бо в книжці цей фрагмент починається з трьох коротких слів, які докорінно змінюють сенс написаного: «*На перший погляд*, «мало не у всіх суспільно-значимих починаннях...» і далі за текстом. Сумлінний, чесний дослідник, гадаю, за жодних обставин не вдався би до такої «операції». Принаймні розпочав би першу фразу з трьох крапок...

В аналізованій книжці сюжет, що його торкається критик, завершується так: «Багато з чим у наведених констатаціях, безперечно, варто погодитись. Вони безспірні. Однак навряд чи виправдано обмежуватися сказаним, тим більше видавати їх за істину в останній інстанції».

Заглиблення в проблему вимагає з'ясування значної низки питань, відповіді на які здатні істотно доповнити, здавалось би, очевидні висновки, скоригувати достатньо поширені уяви, почасти й спростувати їх. Якщо спеціально поставити питання кардинально огрублено — що особливо «не подобається» критикам

у діяльності В. Винниченка, гнівно й лайливо засуджується ними, виявиться, що це, передусім, наступні наріжні моменти, висхідні позиції.

— Народоправні, соціалістичні уподобання В. Винниченка і його світогляд на еволюція у напрямі комуністичних ідей, платформи радянської влади.

— Тяжіння до радикальних, революційних методів розв'язання нагальних суспільних суперечностей, неувага до реформістських, еволюційних можливостей суспільного поступу, посилений акцент на соціальних аспектах життя і розвитку нації.

— Федералістські погляди і практика, зокрема, неодноразові спроби знайти компроміс із радянською Росією.

Однак у всіх названих позиціях прозоро проглядає абстрактна загальність, нехтування одним із основоположних дослідницьких принципів — історизму, розумування «заднім числом» і настільки ж очевидна данина новочасній кон'юктурі, наперед заданій схемі, що, зрештою, є зрадою другого основоположного дослідницького принципу — наукової об'єктивності».

І на довершення сказаного — висновки з урахуванням усім добре відомих фактів політичної біографії Володимира Винниченка та зазначених констатацій:

«— Громадсько-політична діяльність В. Винниченка розвивалася в напрямі радикальних, загалом прогресивних процесів перших десятиліть ХХ століття.

— Світоглядні позиції В. Винниченка виявилися суголосними демократичному спрямуванню суспільно-політичних доктрин свого часу.

— Усе своє життя В. Винниченко прагнув поєднати проблеми соціального і національного визволення українства, що й зумовило сутність теоретичних шукань і еволюцію (поступове полівиння) його поглядів.

— Політичні позиції В. Винниченка слід визнати за переважно реалістичні, хоч і небездоганні, не позбавлені певних прорахунків і недоліків.

— Практична реалізація революційної стратегії і планів державотворення, мабуть, найслабше місце В. Винниченка-політика, однак саме він виявився причетним до найважливіших, доленосних, визначальних, початкових рішень і кроків у повномасштабному, різнобічному відродженні нації, справляв визначальний вплив на процеси прогресивного поступу народу України на переломному історичному рубежі».

Здається, ці слова не виглядають недостатньо продуманими й виваженими, якщо тільки не видирати їх із загального контексту книжки й не препарувати свавільно. Але для Юрія Шаповала така метода — це не окремий, прикрий виняток, а правило, «норма». Аби не марнословити, досить поглянути буквально на наступний абзац його критичного виступу. Тут уже з тексту книжки вирвано фразу: «Саме рукою В. Винниченка було розставлено найрельєфніші віхи прогресивного поступу українства», яку супроводжують емоційні та малозрозумілі запитання: «Для кого все це написано і кого це має ввести в оману? Якщо створюються такі міти, від яких тхне духом донцовських апокрифів, то яка мета такого новітнього міфотворення?»

Нічого робити — треба знову звертатися до необчирженого сюжету. Курсивом виділено фразу, яку вирвав Юрій Шаповал: «Один із найяскравіших ідеологів соціального і національного визволення, він [В.Винниченко] дуже ефективно сприяв гуртуванню українства на платформі національно-демократичної революції. Маючи незаперечний моральний авторитет, В. Винниченко був обраний заступником Голови Центральної Ради М. Грушевського, очолив її виконавчий орган — Генеральний Секретаріат. Він був не просто причетним до висхідних, визначальних, справді доленосних і, розуміється, найважчих, найвідповідальніших кроків великого європейського народу назустріч торжеству історичної справедливості. *Саме рукою В. Винниченка було розставлено найрельєфніші віхи прогресивного поступу українства.* Йдеться про перші три Універсали Центральної Ради. Зокрема, третім було зафіксовано реалізацію віковичного прагнення багатьох поколінь українців до власного державного буття. Подібні документи, такі акції — це предмет законної гордості кожної нації, кожного народу. А ім'я діяча, з яким вони пов'язані, навечно стає національним символом, а то й перетворюється на священне...

Якщо неупереджено оцінювати модель національно-державного устрою, теоретично відстоювану В. Винниченко, і зусилля, здійснені в напрямі її запровадження в життя, гадається, можна достатньо переконливо стверджувати: в цілому то був реалістичний, конструктивний, результативний і прогресивний шлях. Демократична («народоправча») республіка (а саме такою за задумом і сутністю й була УНР) і донині залишається ідеалом, оптимальним варіантом ладу, до якого прагнуть, який сповідують і відстоюють усі передові соціуми, разом із ним — український народ».

Хотілося би, своєю чергою, запитати: в чому тут невідповідність істині, фактам, документам? Хіба не Володимир Винниченко очолював ті органи Української революції, що здійснювали реальні кроки з відродження державності? Хіба не рукою Винниченка написано перші три Універсали, кваліфіковані в книжці як віхи національного поступу, що й спричинило незрозумілу роздратованість і присуд: «мітотворення»? Запитання, звісно, риторичні. А ось над питанням, чим і від чого «тхне» Шаповалу, мабуть, варто було би подумати додатково і, якщо вже без того ніяк не обійтися, пошукати іншого адресата звинувачень.

Критика чомусь особливо обурило моє відверте зізнання, та ще й на початку книжки, в тому, що маю певні підстави й надії зарахувати себе до шанувальників непересічної особистості й різнобічних талантів Винниченка. Для будь-якого наукового історичного видання бодай короткий сюжет із принциповою фаховою історіографічною оцінкою стану розробки проблеми, визначенням позиції, методологічних засад, яких дотримується автор, давно стали традиційними. Такий елемент видавався тим більше виправданим у праці «Три Голгофи...», бо це вже третя за порівняно короткий відтинок часу про видатного українського діяча — крім згаданої в рецензії монографії, підготовленої разом зі

Станіславом Кульчицьким, того ж таки 2005 року побачило світ і дослідження «Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень». Цьому передувало тривале й ретельне, за потреби — порівняльне вивчення документів власне про Володимира Винниченка, про багатьох його сучасників із різних політичних таборів. Не одне десятиліття тривало дослідження епохи, зокрема революційного злам 1917–1920 років, засвоєння набутків і колег-істориків, і представників інших галузей знання, у тому числі й літературознавців, письменників, художників, філософів. А відтак сформувалося цілком ясне та чітке уявлення, що автор хоче донести до читачів на основі достатньо ґрунтовного опанування предмета дослідження. До речі, хоча й не без загрози накласти на себе додаткову біду, варто зауважити чи, точніше, припустити, що, крім вступу і висновків, решти підрозділів «Трьох Голгоф...», тобто основного змісту книжки, Юрій Шаповал не читав. Таке враження виникає не лише тому, що на них не робиться посилань, не згадується сюжетів, положень. Просто за аналогією до того, яку методу вподобав і демонструє рецензент, він не менш емоційно мав би зреагувати ще на чималу кількість конкретних фактів, їх оцінку, узагальнення.

Втім, можна було би чекати й іншої реакції, зокрема при уважному, неупередженому аналізі архівних документів у додатках. Вони допомогли би зрозуміти Володимира Винниченка як політика-реаліста, якому талант, і політична інтуїція дозволили набагато раніше за інших точно передбачити детермінованість соціалістично-федералістичної перспективи України й одному з перших розгорнути глибоко патріотичну, настільки ж самовіддану боротьбу за «українськість» України. Це ж один зі стрижнів об'єктивної історичної генези українства на цілу історичну добу!... А тут знову заявлені тези про те, начебто в 1920 р. Винниченко «принизливо «романсував» із більшовиками, виторговуючи для себе гарантії та пільги, яких для нього, «українського націоналіста», просто бути не могло».

Прикро, що критик проходить повз красномовні документи. Прикро, що замість того говорить «із чужого голосу». Прикро, що на основі поверхового ознайомлення тільки з чотирма працями і лише про одного художника й політика робить далекосяжні висновки про «глибоку інтерпретаційну кризу (? — В. С.) серед дослідників біографій діячів української історії», зневажливо оцінює «плоди того політичного «винниченкознавства», які останніми роками отримала публіка (? — В. С.)». Перш ніж братися за перо для оцінки Володимира Винниченка (не скоростиглої та зверхньо-легковажної), видається не просто бажаним, а конче необхідним завдати собі труда бодай трішки зрозуміти справді непересічну, складну, феєрично обдаровану особистість, розібратись у мотивації й природі її вчинків, поведінки, намагаючися бодай у чомусь піднятися до рівня її мислення та моральності, а можливо, й спробувати «приміряти на себе» визначальний імператив усього подвижницького Винниченкового життя — «чесність з собою».

Читаючи рецензію, постійно ловиш себе на думці, що її автор уперто бачить лише те, що хоче бачити, а беручи собі в «союзники» котрогось із дослідників, напрочуд легко відмітає з його доробку все, що йому «не підходить». Важко уявити, як при цьому не спрацьовують «моральні гальма», не приходить думка про спотворення справжньої позиції тих, кого так цинічно «використовують». Взяти хоча б Івана Лисяка-Рудницького, для якого «нема сумніву, що Володимир Кирилович Винниченко був однією з найталановитіших і найколеритніших постатей в українській історії першої половини ХХ століття»⁵.

Однак Юрій Шаповал начебто «не помічає» цієї комплексної, інтегральної оцінки й натомість відфільтровує з твору відомого історика, що починається саме наведеними словами, фрази про «великі недоліки» Винниченка, які насправді заторкують один аспект спадщини діяча — якість його публіцистичних творів, абсолютизує кілька звично вирваних із контексту слів щодо характеру, темпераменту, особливостей інтелекту й намагається сформувати в читачів негативне враження про особистість Винниченка загалом, його місце в історичному, й зокрема культурному, поступі нації. Хоч як прикро, але доводиться констатувати, що, подібно до інших випадків, це типовий фальсифікаторський прийом.

Поставивши собі за мету розкритикувати Валерія Солдатенка за те, що він буцімто підносить «неефективного політика» на зовсім незаслужену височінь, сприяє створенню Винниченкового образу «як одного із забронзовілих «батьків нації»», гадається, можна було би врахувати позицію людей, які впродовж десятиліть глибоко фахово, фундаментально вивчали різні аспекти діяльності й спадку Володимира Винниченка. Йдеться, зокрема, про трьох академіків НАНУ, трьох народних депутатів України, про три особистості, які, належачи до різних партійно-політичних таборів, залишаються своєрідним колективним камертоном моральної чистоти, совісті сучасного українського суспільства: Івана Кураса, Миколи Жулинського та Бориса Олійника. Зігнорувати їхню думку, документально представлену в «Трьох Голгофах...»⁶, а також у їхніх наукових і публіцистичних працях, численних виступах у засобах масової інформації, на урочистостях із нагоди 125-річчя від дня народження Володимира Винниченка — значить продемонструвати якості, які важко оцінювати.

Юрій Шаповал надто зневажливо відгукується і про літературну творчість Винниченка, посилаючися, зокрема, на Івана Нечуя-Левицького, який уважав молодшого колегу «еротоманом». Не брати до уваги думки видатного письменника, звісно, не варто. Однак тоді не варто проходити і повз зачаровані оцінки Винниченкової художньої творчості, які давали Іван Франко і Михайло Коцюбинський, Євген Чикаленко і Микола Скрипник, Микола Хвильовий і Григорій Костюк, Павло Федченко і Микола Жулинський. Слід, вочевидь, зважати й на багаторічні докторські дослідження Галини Сиваченко та Володимира Панченка. А якщо «немає пророка у своїй Вітчизні», то вислухати думку автора спеціальних, фундаментальних студій професора Манітобського університету Семена Погорілого: «Винниченкові твори і стилем, і мистецькими засобами,

і тематикою своєю належать до цікавіших здобутків світової літератури взагалі. Це засвідчили до революції і після неї переклади його творів багатьма мовами і це стверджували в свій час такі критики, як Леся Українка, І. Свенціцький, О. І. Білецький, М. Зеров, І. Борщак та інші»⁷.

Прискіпливий читач помітить, що процитовано з сьомої сторінки двохсот-сторінкового твору. Справді, це витяг із «Передмови», де Семен Погорілий дає загальну оцінку Винниченковій творчості, — й ніхто в тому «крамоли» не вбачає; а от коли на щось подібне зважився Солдатенко, то це вже, за Юрієм Шаповалом, упередженість, яка унеможлиблює об'єктивне дослідження. Чому? Чи шанування загальноновизнаного таланту — це «кримінал»? Чи перешкода для пошуку істини?

Мабуть, ті, хто читатимуть рецензію і порівнюватимуть із твором Погорілого (та публікаціями інших літературознавців, театрознавців), не пройдуть повз епізоди, де американський професор із посиланнями на конкретні тексти, їх цитування говорить про позитивне ставлення Лесі Українки Винниченкової творчості. Натомість Юрій Шаповал, згадавши про те, що письменниця «знаходила у Винниченкові дані великого артиста», глузливо вбачає «артистизм» в одному з Винниченкових щоденникових записів і повертає й екстраполює це на конкретну політичну поведінку Володимира Винниченка, з одного боку, некоректно використавши авторитет Лесі Українки для власної прагматичної мети, а з другого — подаючи Винниченкові слова в самозасуджувальному контексті, тоді як насправді міркування видатного мислителя та художника слушні, глибоко життєві, справедливі, діалектичні. Хіба що діалектика чимось «завинила» перед Юрієм Шаповалом? Та все одно, маємо справу, власне, з подвійним пересмикуванням, що ніяк не узгоджується з науковими принципами.

Після всього викладеного тут не надто перспективною видається дискусія навколо проблеми, наскільки Володимир Винниченко був ефективним політиком. Відповідь Юрія Шаповала: «ні наскільки» (курсив його ж таки. — В. С.). Просто, категорично, без вагань.

А критерії ефективності політика? У рецензії про них ані слова. Навпаки, безапеляційну кваліфікацію неефективності Винниченка-політика вже саму оголошено ключовим критерієм «в історико-політичному «винниченкознавстві»». Не зміг Юрій Шаповал сформулювати об'єктивних критеріїв оцінки історичних діячів і в полеміці на сторінках газети «День» (28.09.2006). Хіба що до однобічностей і згаданих сумнівних прийомів аргументації бажаних висновків додав таку дозу суб'єктивізму, що залишається лише іронічно подивуватися. Рецензента ж це, судячи з усього, зовсім не бентежить...

На останок — про назву публікації: «Винниченко без броду». Попри претензію на афористичність, для більшості читачів вона, гадається, залишиться малозрозумілою. Самого Володимира Винниченка, його творчість можна (чи потрібно) сприймати й читати без броду? Чи ж мова про історичні та літературні портрети відомого українського діяча? Чи про рецензію самого Юрія Шаповала?

Та з певністю можна сказати, що про будь-яку лікувальну речовину можна буде й не згадувати за умови чесного ставлення науковців, публіцистів до предмета аналізу, відмови від практики підпорядкування дослідницьких засобів кон'юнктурній меті. Тоді кожна нова публікація буде кроком до істини. На це й мають бути спрямовані зусилля і тих, хто продукує історичні праці, і їх критиків.

¹ Шаповал Ю. «Володимир Винниченко: трансформація образу» // Генеza. — 2006. — № 1(11). — С. 144–148; Його ж. «Володимир Винниченко: трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії» // Шаповал Ю. Доля як історія. — К., Генеza. — 2006. — С. 111–122.

² Панченко В. «Суспільство відповідальне за «якість» своїх політиків...» // День. — 2006. — 28 вересня.

³ Шаповал Ю. «...І за пам'ять про своїх політиків». — День. — 2006. — 28 вересня.

⁴ Солдатенко В. «Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка». — К., Світогляд, 2005 (Далі посилання на цю книжку позначено в основному тексті номером сторінки у квадратних дужках). — С. 266.

⁵ Лисяк-Рудницький І. «Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань» // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., Основи, 1994. — С. 95.

⁶ Курас І.Ф. Передмова; Лист І. Ф. Кураса міністру культури і туризму України І. Д. Ліховому; Відзив про книжку В. Ф. Солдатенка «Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень» // Солдатенко В. Ф. Три Голгофи... С. 5–6, 342–345; Лист М. Г. Жулинського до В. Ф. Солдатенка // Там само. — С. 344–345; Олійник Борис. «Істинний соціаліст із гнізда Франка і Лесі» // Там само. — С. 346–348; Літературна Україна. — 2005. — 4 серпня.

⁷ Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка. Нью-Йорк, 1981. — С. 7.

ПОБЕДИТЬ ВОЙНУ

(рецензия на книгу *И. В. Михутиной*.)

Украинский Брестский Мир. Путь выхода России
из Первой мировой войны и анатомия конфликта между
Совнаркомом РСФСР и правительством украинской
Центральной Рады. М.: Изд-во «Европа», 2007. — 288 с.*

К Брестской мирной конференции (1917–1918 гг.) практически с момента проведения всегда проявлялось пристальное внимание специалистов, и к сегодняшнему дню ее историография поистине громадна и порой кажется, что фактологическая сторона проблемы изучена настолько исчерпывающе, что прогресс здесь просто невозможен. Что же касается интерпретаций, они, естественно, претерпевали изменения в зависимости от субъективной позиции исследователей, детерминированной отчасти обстоятельствами места (страна, часть света, из которой смотрели на предмет анализа) и времени (эпоха, обуславливающая ту или иную исходную конъюнктуру).

Книга И. Михутиной привлекает внимание прежде всего тем, что в ней вводятся в научный оборот новые документальные сведения, уточняются известные факты. Но еще больший интерес вызывает осуществленная автором реконструкция опыта выхода России из империалистической войны, в центр которой логически поставлен конфликт между ленинским СНК и Генеральным секретариатом Украинской Народной Республики.

И. Михутина реализовала часть замысла, о котором публично заявила некоторое время тому назад¹: из многообразия событий 1917 — начала 1918 гг. вычленила чрезвычайно сложные, запутанные, противоречивые взаимоотношения между социальной (всероссийской) и национальной (региональной) революциями и попыталась «вписать» их в геополитический контекст решений Брестской конференции. Основным итогом последней, как известно, явились мирные договоры между странами Четверного союза, с одной стороны, Украинской Народной Республикой и РСФСР — с другой.

Автор фронтально изучила документы центральных архивов России и Украины, доступные публикации документов, историографию проблемы и воссоздала достаточно полную картину процесса подготовки и проведения переговоров. Весьма конструктивным представляется ее подход к трактовке взаимовлияний

* Рецензія опублікована в «Українському історичному журналі» (К., 2007. — № 4. — С. 203–206) і журналі «Отечественная история» (М., 2007. — № 6. — С. 187–189).

между всероссийским революционным процессом после Октября и национально-освободительной революцией на Украине, когда вторая стала по существу периферией первой, в результате чего большевистское руководство рассматривало украинскую проблему в конце осени — начале зимы 1917 г. как производную от донской (с. 85), иначе говоря — как составную часть задачи подавления кадетско-калединского заговора. Правда, может быть несколько точнее было бы говорить о событиях в Украине не как о периферийных (с очевидным налетом второстепенности), а как о специфическом и притом важном (если не ключевом) сегменте тогдашней политической жизни, всеобъемлющего революционного процесса. Однако гораздо существеннее другое — стремление объяснить развитие кризиса во взаимоотношениях между Советской Россией и Украинской Народной Республикой не с точки зрения поиска различий двух национально-государственных образований, доводя их своеобразие до антагонизма, чем в последние годы особенно отличается украинская историография, а с точки зрения их объективного взаимодействия, что представляется более адекватным восприятием реального опыта. Это позволяет понять всю противоречивость ситуации, разложить «по полочкам» «транзитные акции» Центральной Рады, Генерального секретариата. Речь идет, в частности, о согласии Центральной Рады в момент образования Комитета по охране революции (25 октября) на требование большевиков не пропускать через Украину контрреволюционные части с Юго-Западного и Румынского фронтов в направлении Петрограда и Москвы, о разрешении передислокации в пределы Украины Ставки Верховного Главнокомандующего, о содействии проезду на Дон казачьих частей и одновременных препятствиях переброске на север революционных частей (с. 38, 39, 44, 75–100 и др.).

К слову, вряд ли у Михутиной были основания для упрека в адрес Центральной Рады в том, что переброска советских войск для разгрома А. Каледина была разрешена «через территории, произвольно объявленные Киевом (выделено мной. — В. С.) принадлежащими Украине» (с. 85, 193). Произвольно действовало Временное правительство, своей инструкцией Генеральному секретариату от 4 августа 1917 г. «предписывая» практически разделить пополам территорию Украины, оставляя 4 из 9 этнических украинских губерний в прямом подчинении Петрограду. К чести М. Грушевского, В. Винниченко и ряда других лидеров Украинской революции надо сказать, что они никогда, в том числе в официальных документах (постановления правительства, III Универсал) не допускали произвола, а стремились педантично следовать этнографическому, т. е. научному и демократическому принципу определения границ украинской государственности, при малейшей неясности, спорности применения этого принципа оставляя территориальные вопросы открытыми, требующими последующего разрешения на основе местных референдумов, плебисцитов и т. п.

Можно предположить, что результат исследования проблемы взаимодетерминированности событий всероссийского и украинского масштаба был бы

ощутимее, а выводы убедительнее, если бы автор книги прибегла для уяснения сущности тогдашних процессов к термину «гражданская война» (есть основания считать ее началом на Украине последние дни ноября — первые числа декабря 1917 г.). С другой стороны, хотелось бы получить большую определенность в квалификации участия в вооруженных действиях против УНР революционных отрядов и красногвардейцев, прибывших из Советской России. В украинской историографии последних лет они в большинстве случаев оцениваются как неспровоцированная военная агрессия, как полномасштабная русско-украинская война.

Очень квалифицированно в рецензируемом труде рассматриваются хитросплетения дипломатических дискуссий в Бресте, анализируется правомерность отстаиваемых сторонами позиций, степень обоснованности принимаемых решений, уровень подготовки документов, расшифровываются явные и тайные расчеты участников переговоров. Достаточно обстоятельно раскрывается, к примеру, во многом некомпетентное, граничащее с авантюризмом, а то и просто авантюристическое поведение главы российской делегации Л. Д. Троцкого. Известно, что это привело к громадным издержкам и испытаниям для российской стороны. В книге Михутиной приводятся многочисленные примеры необоснованной, исполненной демагогии и непредсказуемых изменений позиции Троцкого относительно интересов Украины и ее представителей на конференции. Глава советской делегации допускал непродуманные заявления, принимал опрометчивые решения, которые затем приходилось с большим трудом корректировать, а многие исправить так и не удалось.

Конечно, нельзя только на Троцкого возлагать ответственность за то, что ему не удалось наладить взаимодействия с делегацией Центральной Рады (повлиять на ее позицию вряд ли было возможно), а также обеспечить надлежащую роль представителям советского правительства Украины (при категорической незаинтересованности и откровенном противодействии этому делегаций австро-германского блока серьезной перспективы тут тоже не было). Поэтому Михутина обоснованно утверждает, что общий итог работы конференции определялся действиями посланцев Центральной Рады (В. Голубовича, М. Любинского, А. Севрюка, М. Левитского и др.).

В этой связи есть смысл подумать над выводом, к которому пришел один из украинских исследователей: с прибытием в Брест украинской делегации конференция распадается по существу на две: страны Четверного союза — Украинская Народная Республика и страны Четверного союза — Советская Россия. При этом сначала тайные, а затем официальные переговоры между Центральными державами и Украиной именуются второй Брестской конференцией, которая проходила более интенсивно и продуктивно². В самом деле — пока гранды европейской дипломатии не «выдавили» максимум возможного из кризисной ситуации, в которой оказалась Центральная Рада, они не проявляли большого интереса к общению с российской делегацией, сведя его к минимуму. Автор

рецензируемой монографии оказалась близка к подобному выводу, идя в логике оценок в обозначенном направлении.

Михутина, по существу, проходит мимо того обстоятельства, что для делегации УНР результат от проведения параллельных конференций оказался двояким. С одной стороны, она получила определенные преимущества, перехватив инициативу, первой выйдя на финальную стадию переговоров и стремясь реализовать свои национальные интересы, часть которых противоречила намерениям российских партнеров. С другой стороны, не имеющие опыта дипломатической деятельности (да и молодые по возрасту, недостаточно хорошо знающие жизнь) посланцы Центральной Рады, сепаратно общаясь с поощренными авторитетами европейской политики, стали жертвами «ловушек» последних. Их попросту обманули с помощью своеобразного «пакетного» варианта подписанных документов. Он обеспечивал односторонние преимущества австро-германскому блоку, получавшему доступ к украинскому продовольствию в гигантских размерах. Априори было ясно, что в полном объеме выполнить принятые обязательства украинская сторона не в состоянии, даже при условии оккупации Украины. Это превращало тайные протоколы (в них содержалось нетвердое обещание объявить до 20 июля 1918 г. о создании из западноукраинских территорий коронного края и присоединении к Украине Холмщины и Подляшья) в фикцию, поскольку все положения документа автоматически утрачивали силу, если к назначенному сроку не выполнялся любой (хотя бы один) из согласованных пунктов договора. Единственным реальным обязательством, взятым на себя Германией и Австро-Венгрией, было изгнание из Украины сил Советской власти, чего самостоятельно Центральная Рада сделать не могла.

Полагаю, что с несколько более жесткой категоричностью и определенностью можно было оценить и некоторые другие факты характеризующие взаимоотношения между украинской стороной и новоиспеченными союзниками. Так, Михутина с изысканной деликатностью передает сюжет, касавшийся «повышения степени секретности австрийского обязательства о превращении Восточной Галиции и Северной Буковины в коронный край. Украинская сторона должна была свой экземпляр этого документа передать на хранение в ведомство иностранных дел Германии до выполнения Австрией взятого на себя обязательства» (с. 248). На самом деле, воспользовавшись неопытностью А. Северюка, который после конференции неосторожными высказываниями вызвал резко критическую реакцию польской и французской прессы относительно тайных документов, касавшихся коронного края, официальная Вена лишила УНР оригинала документа и в нужный для себя момент, 16 июля 1918 г., войдя в соглашение с Берлином, банально сожгла его.

На мой взгляд, Михутина не всегда достаточно критично относится к некоторым оценкам событий, отражаемых в новейшей украинской литературе. В частности, в последнее время в ней явно переоценивается проведение военной операции под Крутами 16(29) января 1918 г. Хотя по этому вопросу существует

и иная точка зрения, документально обоснованная, корректирующая и количественные характеристики участников сражения с обеих сторон, и продолжительность боя, и степень ожесточенности, и масштабы человеческих потерь и т. д.³

Касательно последнего замечания хотелось бы выразить сожаление и более общего порядка — автор монографии не использует многих работ своих украинских коллег, где достаточно полно и глубоко исследованы некоторые из затрагиваемых ею вопросов (скажем, попытки найти дипломатический выход из кризиса между СНК и Центральной Радой)⁴, а другие (реальная роль В. И. Ленина, И. В. Сталина, Л. Д. Троцкого в выработке отношений с УНР, во влиянии их на Брестские переговоры) получили несколько иное, решение⁵.

Рецензируемый труд заканчивается событийным сюжетом, в нем нет обобщающих выводов, без которых у читателя может возникнуть не вполне точное представление, что главной трудностью, подстерегавшей Россию на пути выхода из империалистической войны, был конфликт СНК с правительством Центральной Рады, проявившийся в ходе Брестской конференции. На самом деле причина конфликта заключалась в расхождении курсов социальной (социалистической) и национальной (освободительной) революций. Разрешение этого противоречия по большому счету относится не к финалу переговоров, подписанным мирным договором, а все же к вооруженному столкновению, результат которого хорошо известен.

Вышеизложенное свидетельствует о том, что с выходом в свет труда И. Михутиной историография революционной эпохи пополнилась весьма содержательным, интересным исследованием, помогающим приблизиться к исторической истине в одной из сложнейших проблем. А объединение усилий ученых Российской Федерации и Украины, безусловно, способно вывести науку на качественно новый уровень, увенчаться уже в недалеком будущем согласованными совместными результатами во взглядах на сложнейшие процессы и периоды истории двух народов.

¹ См.: *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века). М., 2003. С. 4.

² *Коваль В. В.* Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002. — С. 4, 8.

³ См., *Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920).* — Київ, 2003. — С. 107–214. *Солдатенко В.* Крути: ще раз про історію, політику та кон'юнктуру // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. Вип. 28. Київ, 2005.

⁴ См.: *Дипломатичні військові чинники політичного конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом* // *Солдатенко В. Ф., Халю Л. Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну

владу в Україні в 1917–1918 рр. Київ, 2002. С. 296–340; *Солдатенко В. Ф.* До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз) // Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — С. 109–148.

⁵ См.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. С. 301–469; Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 314–396; *Солдатенко В.* Перша дипломатична акція УНР — Берестейська угода // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. II. Київ, 2002. С. 249–263; його ж. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. III. Київ, 2003. С. 369–379; его же. Брестський мирний договір між РРФСР і Центральними державами 1918; Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918; Брестські мирні переговори 1917–1918 // Українська дипломатична енциклопедія. У 2 т. Т. I. 2004. Київ, 2004. С. 142–147, и др.

РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА 1917–1920 рр. В УКРАЇНІ: В ПОШУКАХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ АДЕКВАТНОСТЕЙ*

Істотні зрушення, які сталися за останні два десятиліття у вивченні історії України, значною мірою торкаються досвіду переламних 1917–1920 рр. Однак, поряд із очевидними набутками, розвиток історіографічного процесу породив і чимало проблем, зокрема в термінологічному відношенні.

Якщо до зламу 80-х — 90-х років минулого століття у науковому лексиконі був зовсім відсутній термін «Українська революція», безроздільно домінувала так звана соціальна схема революції (послідовно Лютнева — Жовтнева революції — громадянська війна та іноземні воєнні інтервенції), останнім часом багато що змінилося. Нині в програмах шкільних і вузівських курсів історії України (відповідно — у підручниках) 1917–1920 рр. фігурують, майже без винятку, як «доба Української революції». Зрозуміло, що це не відповідає історичним реаліям, врахування яких (одночасне, паралельне, різновекторне розгортання соціальних і національної революцій) зумовлює надання переваги такому терміну-словосполученню як «революційна доба в Україні».

У змістовному відношенні цей термін логічно «ув'язує» два начала, дві сутності революційного процесу — соціальні і національні — і не веде до штучного розриву (а то й протиставлення) подій у Росії в цілому і (до часу) — в її органічній складовій частині — Україні, дозволяє відтворювати цілісну картину досвіду в комплексі, багатоаспектності, у взаємозв'язках і взаємовпливах, не виключаючи з реалій і європейських (геополітичних) чинників.

Розкриваючи зміст Української революції, намагаючись встановити її типологію, є всі підстави говорити про «національно-демократичну» і «національно-визвольну» революції.

Дані означення не тотожні, не взаємозамінні, вони покликані доповнити одне одного і повинні вживатися у відповідних контекстах, залежно від того, мова йде про поєднання національних і соціальних прагнень, чи ж — звільнення з-під національного гніту, розв'язання національного питання і створення умов для вільної національної самореалізації.

Гадається, у багатьох сенсах невдалим є достатньо часте вживання в історичних працях терміну «національно-визвольні змагання»: синонімічна підміна діалектизмом цілком усталених в українстві понять «боротьба» і «революція» зовсім невиправдана.

* Тези виступу на науковій конференції «Термінологічні проблеми сучасної історичної освіти». Бердянськ, 21–23 вересня 2010 р.

У розпорядженні суспільствознавців достатньо переконливих аргументів, щоб не поспішати відмовлятися від визначень «Лютнева буржуазно-демократична революція» і «Жовтнева соціалістична революція», щоб занадто заподадливо не реагувати на швидкоплинну політичну кон'юнктуру і публіцистичну словотворчість, які мають на меті не стільки науково, об'єктивно відбити сутність надскладних феноменів, скільки емоційно епатувати читачів, домогтися певних ідеологічних ефектів.

У згаданому сенсі варто зауважити, як повільно у вітчизняній історіографії освоюються такі достатньо поширені в світовій науці поняття як «революціологія» (наука про революції) і «лібертаризм» або «соціал-лібертаризм» (сукупність теоретичних розробок і соціально-політичних практик, спрямованих на звільнення як особистості, так і колективів, спільнот від різних проявів соціального гніту і експлуатації, знищення самої можливості експлуатації людини людиною).

Діалектика життя полягає в тому, що в революційну добу обов'язково виявляють себе сили, які бажають затримати прогресивний поступ, а то й повернути «колесо історії» назад. Це контрреволюційні сили. Так і мусить іменуватися табір прихильників гетьмана П. Скоропадського, спрямування і зміст діяльності якого визначало прагнення повернути суспільство до «до лютневого стану», реалізувати через авторитарно-консервативну модель державності альтернативи республікансько-демократичному і соціалістично-радянському варіантам суспільного розвитку. Та ж обставина, що режим гетьманату хронологічно «вклинився» між двома етапами Української революції, розірвавши їх, зовсім не підстава включати 7,5 місяців 1918 р. (з 29 квітня по 14 грудня) в контекст революційного творення. І це вимагає відповідної сутнісної кваліфікації і в змістовно-оціночному і термінологічному сенсах.

Важко погодитися з тими істориками, які не лише намагаються уникнути вживання термінів «австро-німецька окупація України», «австро-німецький окупаційний режим в Україні», а й посилено шукають приводи для «пом'якшень», «еластичних» формулювань на кшталт «дружня допомога союзників — Центральних держав» по звільненню України від «більшовицьких зайд», від «антинародного радянського окупаційного режиму». Тоді гетьманщина начебто виглядає привабливіше, якщо не втрачається, то, принаймні, приглушується її маріонеткова роль і функції.

Продовженням подібної логіки підходів є кваліфікація більшості народу «анархо-кримінальною масою», що зазіхнула на «священну приватну власність», а «селянська війна» проти окупантів і режиму П. Скоропадського іменується «бунтівною стихією національно-несвідомих сил», підбурених на незбагненні антинаціональні дії злочинцями із ліво-радикальних партій та ще із «столиць північного сусіда».

Цілком прийнятними видаються означення «Українська Народна Республіка доби Центральної Ради» (перша УНР) і «Українська Народна Республіка доби Директорії» (друга УНР).

Щодо 1919–1920 рр. викликає занепокоєння з приводу досить довільного, часом надто суперечливого, невмотивованого оперування такими поняттями, як «отаманщина», «повстанство», «селянський спротив», «селянський рух» та ін., які часто видаються за однопорядкові, або дуже близькі за суттю. Насправді явища, які ними характеризуються, попри природну взаємопов'язаність, до-тичність, все ж дуже різняться між собою, мають своє смислове, змістовне навантаження.

«Отаманщина» — це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою — всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному провозові, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваної військовим терором, єврейськими погромами й т. ін. Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації (й навіть ширше — самої національно-визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною частиною тогочасного політикуму), Трудовим Конгресом України (у певному наближенні — «видання» Установчих зборів — ідеалу українства всієї революційної доби).

Висловлене дисонує з позицією деяких авторів, які інакше дивляться й витлумачують непросте явище (звісно, мова не йде про тих, хто не визнає і самого терміна «отаманщина» і тих життєвих проявів, які ним позначаються — не на-в'язувати ж свого розуміння тим, хто апіорі не готовий до наукової полеміки).

Мається на увазі спроба зведення «отаманщини» лише до військових рамок, а ще більше — до виявів непокори окремих отаманів різних рангів Головному отаману військ УНР.

Є й інша тенденція — протиставлення «отаманщини» як єдиного животворного чинника української державності і риси національного характеру інтелігентсько-партійним силам, котрі буцім-то виявилися безпорадними перед викликами часу, не змогли скористатися в 1917–1920 рр. зі сприятливої історичної ситуації.

Не можна погодитися і з тими авторами, які намагаються ототожнити терміни «отаманщина» і «повстанство». Вочевидь, друге поняття сутнісно відмінне, і лише на тій підставі, що керівники повстанців іменувалися отаманами, які переслідували часто не тільки суспільні, скільки вузько корисні, а то й індивідуальні цілі, їх не можна урівнювати. Це все ж рівновеликі, навіть різнопорядкові явища.

Гадається, повстанством є сенс іменувати прояви непокори наявній політико-державній системі, більш-менш масового (масштабного) збройного спротиву існуючій владі, прагнення поводитися, діяти за особливими (власними), нерідко специфічними, регіональними правилами («законами»). Це явище загалом

характерне для громадянської війни, набрало різноманітних форм, розмаху й гостроти. Основним соціальним елементом повстанців були селяни, а підставою поведінки — невдоволення своїм становищем, несприйняття офіційної політики (або ж її важливих, принципових елементів), протидія їй, пошук і всіляке відстоювання власних інтересів, уподобань, орієнтацій, позицій. Такі повстання мали місце і проти режиму Директорії, і проти радянської влади, і проти обох влад водночас. У контексті проблеми, яка розглядається, повстанством є сенс вважати безпосереднє, логічне породження воєнно-політичного владарювання, що запанувало в Україні з кінця зими — початку весни 1919 р., а відтак і сприймати його слід як невіддільну складову тогочасних суспільних процесів.

Нерідко ставиться знак рівності між «повстанством» і «селянським невдоволенням», «селянським спротивом», «селянськими виступами» як реакції на політику «воєнного комунізму» радянської влади. З вищевикладеного це видається виправданим лише частково, до певної міри. До того ж неможливо підвести під подібний загальний «знаменник» такі прояви селянської стихії як анархо-махновщина...

Одна з очевидних тенденцій останніх років — намагання обходитися для періоду 1917–1920 рр. без терміну «громадянська війна», що не дає можливості скільки-небудь предметно розібратися у сутності суперечливих процесів в Україні. Натомість нерідко без належного обґрунтування вдаються до таких характеристик як «чужоземна агресія», «іноземна інтервенція» тощо і з полегкістю знімають проблему поглибленого аналізу надскладних політичних реалій внутрішнього життя. Не раз в історіографії наголошувалося на алогізмі термінів «українсько-більшовицька війна», «українсько-радянська війна» як таких, у яких присутня еклектична спроба поєднання дуже різних за сутністю елементів.

Абсолютно непродуктивними, навіть незграбними виглядають спроби кваліфікувати війну Польщі проти Західно-Української Народної Республіки, її знищення в 1918–1919 рр. «польсько-українським протистоянням», а заключення Варшавського договору 1920 р., з якого відразу розпочалася війна Польщі проти УСРР, як «польсько-українське порозуміння» тощо.

Залишає бажати кращого термінологічний апарат історико-партійного сегменту досвіду революційної доби. Наприклад, все рідше розводяться поняття «більшовики України» і «українські більшовики», хоча за ними стоять не одні й ті ж організації. Продовжує побутувати визначення «український національний комунізм». Якщо він «український», то для чого допускати тавтологію — ще й «національний». Існує різнобій у користуванні термінами «боротьбисти» і «незалежники»...

Наведеного, гадається, досить, щоб дійти висновку про недосконалість нині уживаної термінології щодо революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. А відтак робота у пошуках адекватних визначень і оцінок залишається актуальною і має бути продовженою.

Content

THE PREFACE	7
THE NEWEST TENDENCIES AND ACTUAL PROBLEMS OF THE HISTORIOGRAPHIC ASSIMILATION OF PROCESSES OF THE REVOLUTIONARY PERIOD IN UKRAINE, 1927–1920	9
PHENOMENON OF THE UKRAINIAN REVOLUTION	24
FORMATION AND BEGINNING OF THE CENTRAL RADA'S ACTIVITY <i>(debatable aspects)</i>	44
THE BIGGEST OPPOSITION IN RSDWP (B) TO THE COURSE ON A SOCIALIST REVOLUTION	63
SPEECH (STATEMENT, ACTION) OF POLUBOTKIVTSI IN 1917 <i>(an attempt of chronically-documentary events reconstruction)</i>	77
TO THE CONFLICT OF RUSSIAN COUNCIL OF PEOPLE'S COMMISSARS WITH UKRAINIAN CENTRAL RADA <i>(a personal profile)</i>	127
THE BATTLE OF KRUTY: HISTORY AND A CONJUNCTURE	161
THE DONETSK-KRYVYI RIG REPUBLIC – ILLUSIONS AND PRACTICE OF NATIONAL NIHILISM	172
AN EXTRAORDINARY AUTHORIZED EMBASSY OF USSR TO MOSCOW: AN ATTEMPT TO FIND SOLUTION OF THE FIRST CONTRADICTIONS IN A DIPLOMATIC WAY	194
COMING OF P. SKOROPADSKYI TO POWER: THE MECHANISM OF REVOLUTION AND KEY FACTORS OF A REGIME CONSOLIDATION	203
PREPARATION OF ANTI-HETMAN UPRISING – A NEW STAGE OF THE UKRAINIAN REVOLUTION	221
FORMATION AND BEGINNING OF THE PROVISIONAL WORKERS' AND PEASANTS' GOVERNMENT OF UKRAINE ACTIVITY	247
S. PETLIURA AND OTAMANSCHCHYNA	259
THE JEWISH POGROMS <i>(historical facts and estimations against the newest publications)</i>	309
AN OCTOBER REVOLUTION AND A PHENOMENON OF THE UKRAINIAN COMMUNISM	351

UNREALIZED CHANCE OF RECONCILIATION BETWEEN UKRAINE AND RUSSIA – EXTRAORDINARY DIPLOMATIC MISSION OF UNR TO MOSCOW 1919	361
THOUGHTS ABOUT THE POLITICAL DESTINY OF VYNNYCHENKO (to 130-anniversary of births)	385
THE MOMENT OF TRUTH (Thoughts about revolutions and their role in the Ukrainian history)	394
THEORETICAL SUBSTANTIATION OF THE UKRAINIAN PROJECTS OF TRANSFORMATION OF THE RUSSIAN CENTRALIZED STATE INTO A FEDERAL DEMOCRATIC REPUBLIC AND REVOLUTIONARY PRACTICE IN 1917–1920	461
THE NEWEST TENDENCIES AND ACTUAL PROBLEMS OF THE HISTORIOGRAPHIC ASSIMILATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN 1917–1920 EXPERIENCE	483
THE UKRAINIAN COMMUNISM IN A SEARCH OF THEORETICAL MODELS OF SOCIAL AND NATIONAL FACTORS' COMBINATION OF THE FEDERAL SOCIALIST STATE FORMATION AND DEVELOPMENT	511
ABOUT THE UKRAINE, REVOLUTION, FREEMASONRY OF THE CHIEF OTAMAN AND OTHERS (thoughts i.m. of a new book on S. Petliura)	517
M. GRUSHEVSKYI'S IDEOLOGICAL OPPONENT (Polemic remarks i.m. of the F. Turchenko's book «Mykola Mikhnovskyi: a life and a word»)	532
ABOUT «GENRE CRISIS» AND SEARCH AFTER THE TRUTH	548
TO WIN A WAR (the review of I. Mikhutina's book. <i>The Ukrainian Brest Peace. A way of Russia's withdrawal from the First World War and conflict anatomy between the Sovnarkom of RSFSR and the Government of the Ukrainian Central Rada. M: publishing house «Europe», 2007. — 288 p.</i>)	556
THE REVOLUTIONARY PERIOD IN UKRAINE, 1917–1920: SEARCHING AFTER THE TERMINOLOGICAL ADEQUACY	562

Науково-популярне видання

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович
РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА В УКРАЇНІ
(1917–1920 роки)

*логіка пізнання,
історичні постаті,
ключові епізоди*

Виготовлення оригінал-макета
О.П. Хлопової

Підписано до друку 21.02.2011.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура PetersburgС. Офсет. друк.
Ум. друк. арк. 45,8. Обл.-вид. арк. 45,44.
Тираж 1000 пр.

Парламентське видавництво
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272–12–61, факс 272–10–18
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 69 від 29.05.2000 р.